A. D. XENOPOL

A. D. XENOPOL

ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

Ediția a IV-a

Ediţie critică publicată sub îngrijirea lui AL. ZUB

Supracoperta şi coperta: SIMONA DUMITRESCU

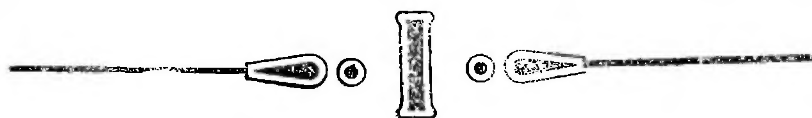
A. D. XENOPOL

ISTORIA ROMÂNILOR

DIN DACIA TRAIANĂ

Ediția a IV-a

„Nu sunt vremile sub cîrma omului, ci bietul om sub vremi."

MIRON COSTIN

DACIA ANTEROMANĂ, DACIA ROMANĂ ȘI NĂVĂLIRILE BARBARE

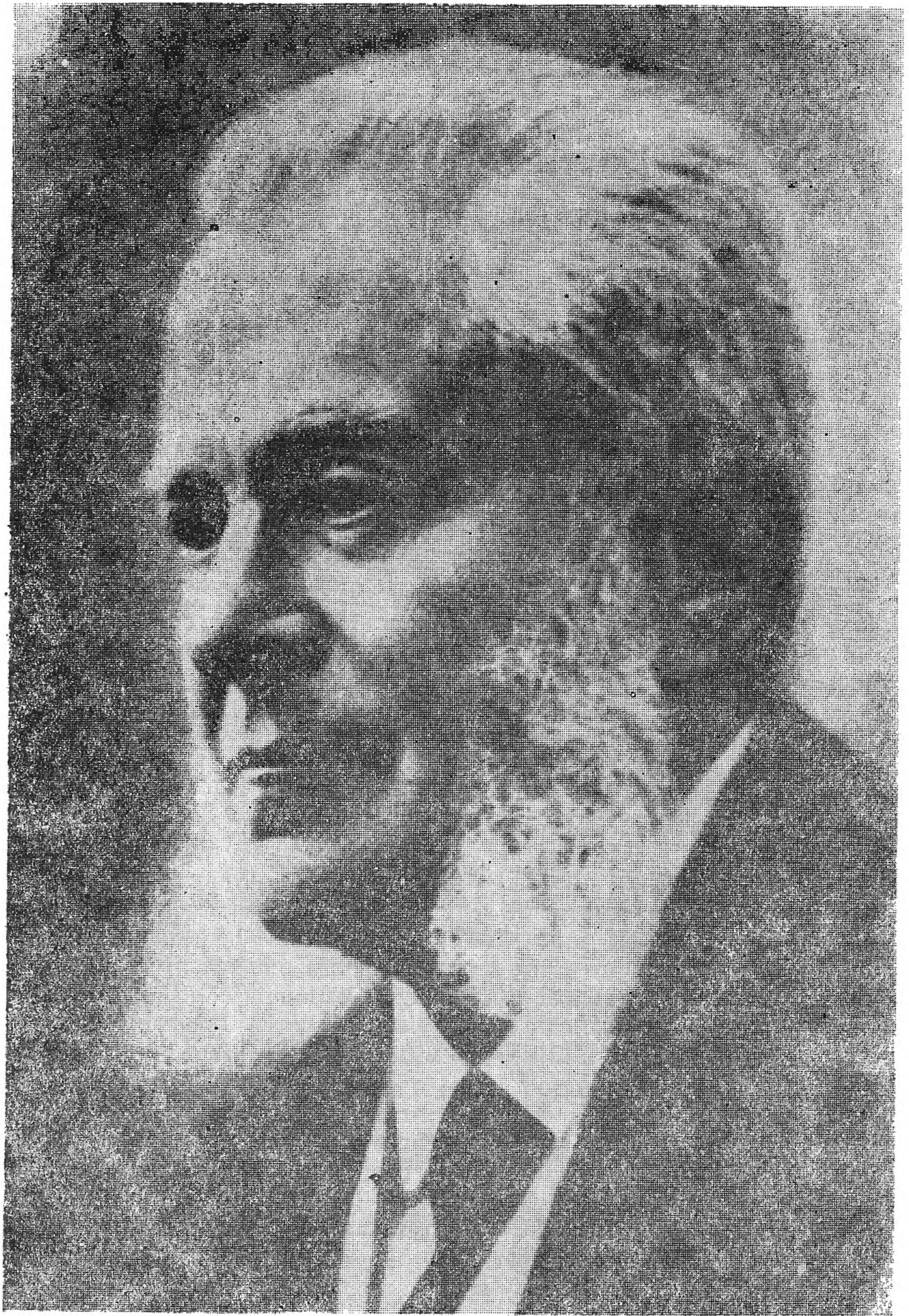
513 înainte de Hr. — 1290

Text stabilit, note, comentarii, postfață și indice de V. MIHAILESCU-BÎRLIBA

Prefață și studiu introductiv de AL. ZUB

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ
București, 1985

A. D. Xenopol

PREFAȚĂ

O nouă ediție a *Istoriei românilor din Dacia Traiană*, sinteza prin care A. D. Xenopol a făcut ca această istorie să se integreze, către finele secolului XIX, în istoriografia universală, era demult necesară. Piesă importantă a patrimoniului nostru științific și de cultură, ea nu putea lipsi dintr-un program riguros de restituție a marilor valori. Este motivul pentru care Editura Științifică și Enciclopedică și-a asumat sarcina, pe cît de onorantă pe atît de dificilă, de a reintroduce în circuitul activ al culturii amintita operă, avînd convingerea că ea reprezintă nu numai triumful unui mare istoric, dar și un moment al conștiinței naționale. Căci dacă umanismul românesc se leagă de ceea ce s-a numit „afirmația de neam", iar iluminismul și romantismul de cristalizarea conștiinței naționale, sinteza lui Xenopol corespunde unei noi etape, aceea a împlinirii programului național. Cu atît mai mult ea se cuvenea a fi repusă în circulație, monumentul de cultură avînd și o înaltă valoare morală.

Cînd, în 1893, A. D. Xenopol încheia al șaselea volum din *Istoria românilor din Dacia Traiană*, el se afla la capătul unui lung răstimp de muncă intensă, îndreptată în direcția sintezei. Munca lui didactică era astfel dublată cu succes de o muncă științifică și ea s-a bucurat de frumoase aprecieri. Primul volum, apărut în 1888 și distins de Academia Română cu un important premiu, i-a adus și calitatea de membru corespondent al acesteia. Celelalte au ieșit de sub teasc într-o cadență anuală care i-a surprins pe cei nedeprinși cu travaliul sistematic. La urmă, sinteza însuma 3 994 pagini, cu hărți, crochiuri și ilustrații, constituind o operă monumentală sub toate aspectele. Orașul natal îl sărbători printr-un banchet, iar Academia l-a primit în rîndurile ei cu drepturi depline. Unele critici la adresa sintezei au fost formulate cu ocazia prezentării ei la „Marele premiu Năsturel". Gr. Tocilescu a exprimat atunci anumite rezerve, iar B. P. Hașdeu o declară scrisă „à la vapeur". Totuși, opera era bine închegată, cu o structură logică și un fond evenimențial ce suscitau deopotrivă interesul. „Liniamentele" sintezei erau puse, sensul devenirii noastre ca popor fixat cu o siguranță admirabilă.

Curînd, A. D. Xenopol scoase o ediție populară, cu îndreptări și adaosuri, dar fără aparat critic, desfăcînd fiecare volum în două, astfel că *Istoria românilor din Dacia Traiană* scoasă la „Frații Șaraga" în 12 volume (Iași, 1896, 3 109 p.) a putut să pătrundă pînă în ultimul cătun și să constituie una din lecturile de bază ale epocii. Nu exagerăm deloc afirmînd că această operă a fost multă vreme un element formativ al conștiinței civice și că ea a contribuit într-o măsură importantă la crearea solidarității naționale.

În același timp, preocupat de nevoia de a informa pe savanții străini cu privire la istoria noastră, A. D. Xenopol a publicat la Paris un compendiu în două volume (*Histoire des Roumains de la Dacie Trajane*, 1896, 1 097 p.), cu o călduroasă prefață în care Alfred Rambaud îl recomanda ca pe cel mai autorizat istoric al poporului său, apreciind că „publicarea acestei lucrări este un veritabil eveniment". În adevăr, sin-

teza xenopoliană, pregătită de-a lungul multor ani de eforturi, greu de estimat astăzi, vădea nu numai acel respect pentru fapte pe care pozitivismul îl impusese în istoriografie, dar și un larg spirit de sinteză, în care simțul filosofic, precizia datelor și scrupulul formei se îngemănau admirabil. Ca odinioară G. Șincai și M. Kogălniceanu, autorul noii sinteze înțelegea să prezinte istoria românilor dincolo de separația lor vremelnică în provincii, perspectiva lui fiind aceea a unității. Tocmai de aceea, larg difuzată, sinteza lui a jucat un rol considerabil în orientarea spiritului public.

În plină criză orientală și în perspectiva unor evenimente încă mai dramatice, pe care spiritul său penetrant le întrezărea, Xenopol a socotit necesar să-și aducă opera la zi, sub unghi documentar, și să o pună la îndemîna noilor generații. Cu acest gînd, el a revizuit întreaga lucrare, adăugînd informații noi, dar n-a ajuns să publice (1913—1914) decît primele cinci volume, din cele 14 proiectate, atins fiind de o maladie teribilă care i-a interzis continuarea. Ca să poată lucra mai repede, Xenopol a intercalat între foile primei ediții pagini albe, pe care a făcut îndreptările și adaosurile impuse de noile achiziții ale istoriografiei. „Manuscrisul" astfel pregătit se păstrează în Biblioteca Municipală din Arad, unde a fost depus după moartea savantului, împreună cu ceea ce mai rămăsese din biblioteca sa de istorie. Ajuns cu materia în pragul secolului XVII, Xenopol ar fi dorit ca munca de editare să și-o asume mai departe N. Iorga*, însă fostul său elev a socotit, după lectura unor capitole, că nu poate primi, manuscrisul necesitînd încă multă muncă de punere la punct. Ediția a doua era deci condamnată să se oprească la întîia unire a românilor, în timp ce se pregătea, cu mari sacrificii, Unirea cea mare.

Abia după război, în 1925—1930, Editura „Cartea Românească" i-a încredințat lui I. Vlădescu, atunci asistent la Universitatea din București, misiunea de a reedita *Istoria românilor din Dacia Traiană*. Urmînd planul conceput de autor pentru ediția anterioară, I. Vlădescu a ajuns să scoată cele 14 volume (3 869 p.), revizuind parțial notele, dar cu unele omisiuni datorate dificultății de lectură a manuscrisului (e.g., vol. IX, p. 79—82, 95, 150, 151, 179, 181, 214, 224; vol. X, p. 195, 215, 259, 267, 270, 286 etc.). „Descifrarea — mărturisea editorul în prefața la vol. VI — de multe ori este foarte anevoioasă. Uneori nu s-a putut face decît cu ajutorul mai multora și după intervale de timp". Noua ediție a fost primită de specialiști (I. Lupaș, C. C. Giurescu ș.a.) cu rezerve, N. Iorga însuși apreciind-o ca făcută „un peu à la hâte". Cu toate acestea, ediția a servit la formarea noilor serii de profesori de istorie și a contribuit la cristalizarea conștiinței de sine a poporului nostru după marele război de întregire. Ea a revelat, în același timp, limitele unei sinteze care fusese concepută cu o jumătate de secol în urmă și a grăbit oarecum eforturile în direcția noilor sinteze de care epoca avea nevoie.

Observația lui Xenopol că „fiecare timp e în drept să aibă istoria lui" comportă o valabilitate continuă. Dar e tot așa de adevărat că anumite opere își păstrează actualitatea, dincolo de progresele mai recente

---

* Cu ocazia recepției la Academie, Xenopol îl pusese la curent cu proiectul respectiv: „Eu chiar acum lucrez la o a doua ediție a *Istoriei românilor* pentru a o pune în curent cu descoperirile documentale făcute de la apariția ei, și cele mai multe din adaosurile și completările scrierii mele le-am luat din bogatele și mult variatele culegere de documente ale d-tale, iubite coleg" (*Răspunsul d-lui A. D. Xenopol la discursul de recepție al d-lui N. Iorga*, București, 1911, p. 28).

ale istoriografiei, grație cadrului general pe care l-au fixat și rolului ce l-au putut avea în cristalizarea conștiinței naționale. Este cazul *Istoriei românilor din Dacia Traiană,* la care specialiștii se întorc mereu ca la o sinteză de referință. Pregătind noua ediție, Xenopol însuși observa că „deși numărul izvoarelor a crescut în chip nemăsurat", ideile fundamentale, canavaua pe care țesuse expunerea a rămas aproape neschimbată. Un instinct sigur l-a condus la descifrarea de idei generale, de „serii istorice" în evoluția poporului român, ceea ce face ca interesul față de operă să fie reînnoit mereu. Căci dacă prioritatea în timp, ca sinteză, îi asigură un interes suplimentar, longevitatea de fond a operei nu se explică decît prin valoarea ei intrinsecă. *Istoria românilor din Dacia Traiană* face parte din patrimoniul clasic al culturii noastre (autorul însuși o socotea drept „cartea neamului") și e firesc să i se asigure prezența efectivă și benefică.

Voind să pună la îndemîna specialiștilor și a marelui public o nouă ediție, a IV-a, din sinteza xenopoliană, Editura a făcut apel la diferiți specialiști care să-i îngrijească textul și să-l aducă pe cît posibil la zi prin note și comentarii. Cititorul de azi va putea ști astfel ce rezistă și ce se arată a fi caduc, la lumina criticii, din marea operă.

Principiile care au prezidat la alcătuirea ediției sînt cele obișnuite în restituirile științifice. Norma primordială e așadar fidelitatea restituției, deloc ușoară cînd e vorba de valorificat interpolările din manuscris. În al doilea rînd, actualizarea ortografiei se vădește necesară într-o ediție ca aceasta. Adnotări inserate la sfîrșitul fiecărui capitol însoțesc textul, raportîndu-l la cîștigurile mai noi ale cercetării, iar cîte un studiu aferent relevă contribuția lui Xenopol la cunoașterea unei epoci sau alta. Indici de nume și probleme încheie fiecare volum, ediția devenind astfel și un instrument de lucru, la care să se poată face apel cu ușurință. Dar ea suscită desigur și un interes mai larg, căci oferă o viziune unitară asupra trecutului românesc, așa cum s-a putut închega aceasta acum un secol. O viziune modernă și coerentă.

Posteritatea a rămas datoare față de opera lui A. D. Xenopol, una din cele mai importante din epocă. Readucînd acum la ordinea zilei sinteza lui pragmatică, ea face nu numai un gest recuperator, dar și unul de justiție. *Istoria românilor din Dacia Traiană,* a cărei lectură a contribuit așa de mult la formarea conștiinței celor care au întregit România, nu poate fi nicicînd caducă, ci rămîne un element fundamental al conștiinței naționale. Cu atît mai mult se cade a exprima și aici gratitudine celor care, direct sau indirect au participat la realizarea ediției.

AL. ZUB

SINTEZA XENOPOLIANĂ

Două reușite excepționale fac din A. D. Xenopol (1847—1920) un stîlp al culturii române moderne: una pe tărîmul valorificării pragmatice a duratei noastre, prin masiva-i sinteză *Istoria românilor din Dacia Traiană* (6 vol., 1888—1893); alta în domeniul sistematizării logico-filosofice a experienței respective, prin *Les principes fondamentaux de l'histoire* (1899; ed. II, *La théorie de l'histoire*, 1908). Amîndouă sînt lucrări de referință pentru istoriografie și totodată momente culturale distincte.

Motivația lor, oricît de sumară, trebuie căutată deopotrivă în interesul acut al societății românești pentru o sinteză menită a-i întări conștiința de sine și în disponibilitățile pentru sinteză ale epocii însăși.

Motivația lăuntrică are deci în vedere nevoia tot mai presantă de justificare pe calea sintezei istorice a unei națiuni aflate în plină ascensiune, una care își înfăptuise parțial unitatea politică, își dobîndise cu arma în mînă independența de stat și traversa un rapid proces de modernizare. O asemenea națiune avea nevoie să-și limpezească propria conștiință a trecutului, în care spera să descopere o motivație *à rebours*, complementară, a programului curent și o sursă de fortificare a voinței constructive.

În ce privește motivația externă, raționamentul era același pe care îl formulase M. Kogălniceanu la 1837, atunci cînd punea sub ochii învățaților străini un prim volum din sinteza, rămasă neîncheiată, care trebuia să arate „cine sînt moldovalahii și ce au făcut ei în timpurile trecute"[1]. O concepție mesianică făcea din istorie un martor și totodată un partener activ în dezbaterile contemporane. Căci dacă „omul este răspunzător pentru faptele sale", observa același Kogălniceanu, cu atît mai mult o națiune trebuie să dea seama (cum altfel decît prin istorie?) de moștenirea ei, de „slava ce a cîștigat". De unde îndemnul salutar, rezumînd o atitudine ce avea să fie îmbrățișată și de noile generații: „Istoria românească mai ales să ne fie cartea de căpetenie, să ne fie paladiul naționalității noastre. Într-însa vom învăța ce am făcut și ce avem să mai facem; printr-însa vom prevede viitorul, printr-însa vom fi români, căci istoria este măsura sau metrul prin care se poate ști dacă un popor propășește sau dacă se înapoiază. Întrebați dar istoria și veți ști ce suntem, de unde venim și unde mergem. De unde venim și unde mergem, trecutul și viitorul, iată toată ființa noastră, iată mijlocul de a ne cunoaște"[2]. E un text esențial, în care se reflectă marea încredere a romantismului în capacitatea regenerativă a istoriei, într-un moment cînd istoria deținea incontestabil primatul. De remarcat e faptul că istoria apare aici în tridimensionalitatea ei, istoricul situîndu-se în miezul duratei, care e prezentul, pentru a scruta — Ianus bifrons — deopotrivă trecutul și viitorul.

O bună intuiție a făcut ca istoricii pașoptiști să înțeleagă un fapt care nu va deveni evident decît mai tîrziu[3]: acela că durata e una și inextricabliă, că nu se poate înțelege trecutul fără pasiunile clipei, în

care speranțele de viitor joacă un rol atît de mare, după cum nu se poate desluși prezentul fără efluviile ce vin concomitent dinspre trecut și dinspre viitor. Bălcescu nu era departe de acest fel de a concepe durata atunci cînd evoca *Mersul revoluției în istoria românilor* (1850) pentru a-i defini ipostazele trecute și a vesti „revoluția națională" a viitorului[4]. Istoria îi apare și lui ca o „carte de mărturie a veacurilor", una din paginile căreia se degajă o filosofie practică îndrumătoare.

Numai că sinteza visată de istoricii pașoptiști n-a fost posibilă atunci. Lipsa izvoarelor și a studiilor de amănunt pe de o parte, preeminența copleșitoare a politicului pe de alta au întîrziat-o încă multă vreme. Tot ce putea face un Kogălniceanu, atît de activ și de eficient în inițiativele sale, era să pregătească terenul pentru viitoarea sinteză prin publicarea cît mai multor surse și să-i substituie provizoriu un corpus narativ. Căci, „spre a avea o istorie și îndeosebi istoria țării sale, nimic mai bun, mai folositor, mai neapărat este decît de a se întoarce la izvoarele originale, adică de a avea înaintea sa cronicile, biografiile, diplomele, toate acele acte scrise care se raportează la întîmplările politice, la dreptul public, la legile, la instituțiile, obiceiurile și moravurile timpurilor trecute"[5]. Opțiunea lui Kogălniceanu era lucidă și realistă: dacă nu putea înfăptui cum se cuvine sinteza promisă în adolescență, era în puterea lui să ofere celor interesați vechile cronici, în timp ce alți istorici dădeau la iveală documente de tot felul, sporind substanțial zestrea comună. Între o ediție și alta a cronicilor puse de el în circulație, două decenii de eforturi, modeste, adesea necunoscute, au făcut ca respectiva zestre să devină destul de mare pentru a stimula noi inițiative. Viziunea lui Kogălniceanu era în esență optimistă. Căci dacă pe de o parte trebuia să constate, după stingerea lui Bălcescu, lipsa unui spirit destul de viguros pentru a da țării o *istorie națională,* pe de alta el observa că publicarea de scrieri și acte menite să prepare „calea viitorului istoric" făcuse progrese importante, astfel că perioada scursă n-a fost deloc sterilă[6]. De la *Arhiva românească* (1841) la *Arhiva istorică a României* (1865), de la *Magazinul istoric* (1845) la *Columna lui Traian* (1870) și de la *Uricariul* (1852) la prețiosul *Tesauru de monumente istorice pentru România* (1862), orizontul documentar s-a tot extins, îmbogățit și prin descinderi în arhive străine, astfel încît se putea spune că a sosit timpul istoriei naționale, adică al sintezei. Dar el însuși, Kogălniceanu, nu se mai credea în măsură să o scrie, ci doar să-i lărgească temelia documentară. Ce alta trebuia să însemne culegerea de cronici pe care o repunea, extinsă, în circulație? „Ba, insista editorul, susțin că pînă la publicarea unei istorii naționale, tot letopisețele scrise de bătrînii noștri, cu toate defectele și neîndeplinirile lor, sînt cea mai bună și mai interesantă istorie a României!"[7].

În adevăr, textele narative publicate de Kogălniceanu cu un sfert de secol în urmă și readuse acum la lumină pe o bază lărgită, au fost multă vreme cea mai bună sursă de informație asupra trecutului românesc. Cum pentru ultima sută de ani cronicile nu mai acopereau această nevoie, el și-a propus să consacre un volum, al cincilea, perioadei în cauză *(Tablele istorice ale României),* în ideea de a fixa evoluția evenimentelor care au avut loc între 1766 și 1866. N-a reușit, se știe, însă ceea ce interesează aici e gîndul în sine, soluția pe care un spirit realist a preconizat-o în lipsa unei sinteze de istorie națională.

Este de observat că la acea dată lumea românească nu dispunea în adevăr de nici o sinteză, trebuind să se rezume la manualul întocmit de A. T. Laurian (*Istoria românilor,* 1855; ed. II, 1862) și să recurgă la mai vechea lucrare a lui G. Șincai, repusă acum în circulație din același

motiv. Să ne mirăm că la 1856 tînărul T. Maiorescu își propunea să scrie, la rîndul său, o asemenea istorie?[8] Decizia lui era prematură, desigur, contrazisă de aceeași carență de care s-au plîns mai toți istoricii și care îl făcea să noteze, la 1880, „întîiele idei“ dintr-o atare sinteză, apreciată ca „operă principală a vieții“ sale[9] *Junimea* însăși, căreia i s-a adus, fără temei, acuza de anistorism, a prevăzut inițial în programul său activități menite să conducă la o sinteză[10], în timp ce B. P. Hașdeu se hotăra să-și asume el însuși proiectul, concepînd acea fastuoasă *Istorie critică a românilor,* din care n-a elaborat decît primele articulații (2 vol., 1873—1875), planul fiind mult prea ambițios pentru a izbuti pe seama unui singur om. Vastitatea lui îl condamna la eșec. Ce se aștepta însă de la Hașdeu se poate deduce din entuziasmul cu care presa i-a întîmpinat primul volum și din împrejurarea că Parlamentul îi acorda „marea medalie de aur pentru istoria națională“, votînd un credit pentru continuarea lucrării. O traducere franceză se și pregătea pentru a-i spori eficiența. Dar *Istoria critică* nu era sinteza așteptată, ci mai curînd o suită de eseuri asupra originilor noastre, din care anevoie s-ar fi putut închega imaginea de ansamblu. Adîncindu-se în analize, adesea fascinante, autorul uita de sinteză. „Povestirea nu exista și nu se vedea o țintă, așa încît lucrarea era menită să rămîie fragment, fragmentul simbolic al unei opere de silinți titanice pentru a atinge culmi către care știința n-are drumuri“, avea să observe N. Iorga, adăugînd că, sub unghiul sintezei, „lucrarea lui Laurian, mult mai puțin învățată și pătrunzătoare, și stăpînită de un punct de vedere fals, rămîne totuși ca o operă bine concepută în felul ei, sistematic urmărită și în adevăr folositoare pentru conștiința poporului căruia-i era menită“[11]. Inadecvația e ceea ce a subminat-o în epocă, recomandîndu-l pe autor ca pe un istoric fantast, devorat de propria-i fantezie și ispitit peste măsură la paranteze ce strică echilibrul construcției, condamnînd-o la fragmentarism. *Istoria* lui Hașdeu rămîne însă exemplară prin temeritatea formulei, prin efortul de a înlocui simpla narațiune prin problematizare, factologia prin analiză mai subtilă, ceea ce îl apropie desigur pe istoric de epoca noastră[12].

Atunci însă sinteza constituia un imperativ național, în direcția căruia și-au îndreptat eforturile mai mulți istorici. Cazul lui Eudoxiu Hurmuzaki, preocupat și el să dea o sinteză, nu e mai puțin semnificativ. Explorînd îndelung în arhive și biblioteci, el a ajuns în pragul sintezei visate, lăsîndu-ne acele *Fragmente zur Geschichte der Rumänen* (5 vol., 1878—1886), din care Eminescu și Slavici aveau să traducă, răspunzînd aceleiași nevoi, o parte. G. Barițiu, la rîndul său, n-a reușit să dea decît „părți alese“ din istoria provinciei natale, deși resimțea aceeași nevoie de sinteză[13].

Dacă aceasta a fost soarta inițiativelor private, cele puse sub patronajul unor instituții de cultură nu s-au bucurat de mai mult succes. Bălcescu preconizase la 1845 o „societate istorică“, menită să asigure adunarea izvoarelor și să dea țării sinteza de care avea nevoie. Un an mai tîrziu, el anunța, împreună cu M. Kogălniceanu (care concepuse anterior o asemenea lucrare sub formă de *dicționar*) pregătirea unor volume de *biografii istorice,* menite să înlesnească sinteza și să o substituie momentan[14].

Proiectul n-a reușit, se știe, după cum n-au reușit nici proiectele asumate de diverse societăți de cultură în anii următori. *Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român* (1861), *Junimea* (1863), *Societatea Academică* (1866, devenită din 1879 *Academia Română)* au avut în vedere asemenea proiecte, dar nu le-au putut

împlini. Față de exigențele sporite ale istoriografiei, lipsa unui instrumentar corespunzător plafona orice înfăptuire practică. Judecata lui Bălcescu privește, desigur, întreaga epocă: „Tot ce putem și tot ce trebuie dar să facem acum este a ne aduna documentele, care sînt materialele istoriei, pentru ca să putem compune odată o adevărată istorie“[15].

Adevărata istorie i-a obsedat pe cei mai de seamă cărturari ai noștri și era firesc să fie așa, întrucît fiecare istoric adevărat reia pe cont propriu analiza duratei, adoptînd o atitudine critică față de realizările anterioare. Ea era cu atît mai obsedantă într-o epocă ce se desfășura încă sub semnul regenerării națiunii, epocă în care argumentul istoric deținea o pondere decisivă. Cu manuale de felul celor semnate de A. T. Laurian (1855) sau V. Maniu (1857) nu se putea acoperi însă nevoia de sinteză a epocii, care însemna, în fond, nevoia de a pune de acord prezentul și aspirațiile lui cu conștiința trecutului. Ea nu putea fi acoperită nici cu sinteze de tip cronicăresc, precum aceea a lui Manolache Drăghici privitoare la Moldova[16], după cum nici prin antologări de texte narative ca acelea întreprinse de M. Kogălniceanu, A. T. Laurian, G. Ioanid, T. Cipariu, A. Pumnul ș.a. Dar nici nu era improvizabilă.

Curînd după Unirea Principatelor extracarpatice, o inițiativă oficială tindea să grăbească elaborarea doritei sinteze, resimțită și sub unghi politic ca necesară, căci urma să ofere „învățăminte și exemple pentru viitor“[17]. Finalitatea pedagogică a istoriei precumpănea încă și ea se va menține astfel multă vreme. Hașdeu o proclama fără echivoc[18], deși înțelegea istoria mult mai nuanțat, profesînd o critică severă la adresa confraților săi. Carra, Gebhardi, Engel, Wolf, Fotino, chiar și uimitorul polihistor Cantemir îl dezamăgiseră. În spiritul lui Bălcescu, pe care îl socotea exemplar, el a sporit sensibil exigențele profesiei, condiționînd sinteza de lucrări pregătitoare: „Pînă cînd nu vom avea în literatura istorică un număr suficient de monografii, este aproape imposibil de a trece la alcătuirea unei istorii critice sistematice, care să corespundă cerințelor științei moderne“. Ceea ce Hașdeu reproșa predecesorilor în materie de restituție istorică era „tratarea unilaterală, cunoașterea insuficientă a izvoarelor și interpretarea lor greșită, lipsa de sistematizare și de discernămînt în aprecieri, prezumții hazardate“[19]. Înțelegem astfel de ce el însuși a încercat să se plaseze oarecum la antipod, nu fără ostentație, manifestîndu-se multilateral în ce privește spectrul tematic, scrupulos în abordarea izvoarelor, îndrăzneț în reconstrucție. Dar el n-a ajuns să încheie nici una din marile lucrări începute, prea mari în adevăr pentru a putea fi duse la capăt cu mijloacele de care dispunea. „Mi-am înțeles misiunea pe o scară colosală“, mărturisea odată Hașdeu, îngrijorat că „Meșterul Manole“ ar putea cădea de pe schelă înainte de sfîrșitul lucrării. Temere justificată, o știm astăzi prea bine, căci „meșterul“ n-a reușit să încheie nici unul din marile-i proiecte.

O sinteză de istorie națională începuse și Aron Pumnul la Cernăuți, dar l-a surprins moartea după primele „caiete“[20]. S-ar putea evoca desigur și alte exemple ilustrînd totodată eforturile depuse și neșansele epocii cu privire la sinteza istoriografică pe care românii și-o doreau[21]. Am amintit cîteva numai spre a pune în lumină reușita lui A. D. Xenopol pe acest tărîm. E un caz rar, cu atît mai mult cu cît monumentala-i sinteză pragmatică a fost dublată la scurt interval de una teoretică la fel de anevoioasă. *Istoria românilor din Dacia Traiană* comportă, ca orice mare operă, o *istorie* demnă de tot interesul. Să recapitulăm pe scurt faptele[22].

Născut la 24 martie 1847, în mahalaua Păcurari din Iași, A. D. Xenopol s-a format într-un mediu familial sobru, diligent și de o certă vocație cărturărească. Elev la școala „Trei Ierarhi", apoi la un liceu de prestigiu, iar la urmă în recent înființatul Institut Academic, unde predau mai mulți profesori eminenți, el a fost remarcat de T. Maiorescu și apoi trimis în Germania pentru continuarea studiilor pe seama societății *Junimea* și a primăriei orașului. În ultimul an de școală, Xenopol a fondat o „societate studioasă", în cadrul căreia înțelegea să prezinte (22 aprilie 1866) o lucrare despre *Importanța și utilitatea istoriei,* cu inflexiuni recognoscibile din Volney și alți gînditori. Textul era destul de relevant pentru a fi pus mai tîrziu în circulație publică de autorul însuși, mai ales că se putea fixa astfel un început pentru preocupările-i teoretice legate de istorie[23]. Împrejurarea comportă însă și o altă semnificație. Ea îl arată pe tînărul Xenopol dispus să mediteze pe marginea disciplinei respective și să rămînă totuși legat de fapte, de acele fapte care pot lumina starea societății într-un moment sau altul[24]. Direcția pragmatică a studiilor sale, ca și cea teoretică se pot recunoaște în acele reflecții, stimulate îndeosebi de monumentala *Histoire de la civilisation* a lui Guizot, care a jucat un rol decisiv în opțiunea pentru istorie a tînărului cărturar. De la început, istoria n-a fost pentru el simplă factologie dinastică, ci o disciplină chemată să cerceteze „starea societății sub cutare sau cutare regim". Finalitatea ei nu e însă pur cognitivă, căci are a răspunde unor comandamente morale, nevoii de a implanta în societate „ideile libertății și egalității".

Trimis apoi să studieze filosofia la Berlin, Xenopol a urmat în același timp dreptul, beneficiind de îndrumările unor profesori de elită. Dintre istorici, i-a audiat pe Ranke, Mommsen, Curtius, Gervinus, atent la orizontul teoretic al disciplinei și ambiționînd de pe acum să scrie istoria poporului său. Căci observase într-o anumită presă nu numai ignoranță cu privire la istoria noastră, dar și ostilitate. *Neue Freie Presse, Ueber Land und Meer* ș.a. îi relevau infamele mijloace la care se făcea apel pentru a ne defăima. Întristat că nimeni nu lua pana în mînă spre a combate acele calomnii, plănuia să intervină singur, „publicînd mai întîi o privire asupra istoriei noastre, bazată strict pe izvoare", astfel ca orice om onest să poată judeca în cunoștință de cauză[25]. Mediul berlinez îi stimula astfel un gînd mai vechi, înfiripat poate la contactul anterior cu literatura străină, acela de „a face cunoscută cît mai mult țara și poporul său lumii"[26]. Nici un efort nu i se părea excesiv pentru aceasta. Învăța limbi străine, convins că astfel își deschide „calea spre scopul vieții sale, de a scrie istoria noastră"[27]. Filosofia, dreptul și alte discipline conexe nu puteau decît să-i fie utile în abordarea trecutului: filosofia prin sistemul conceptual pe care i-l punea la îndemînă; dreptul prin raționalitatea lui, prin disciplina gîndirii pe care o inculcă sistematic. Era convins, ca și Joseph Ortolan, că orice istoric trebuie să fie totodată și jurist, după cum juristul se cade a fi și istoric[28]. Ideea venea însă de la Montesquieu, care sesizase mai demult caracterul complementar al celor două domenii, explicînd istoria prin legi și legile prin istorie.

Studiul dreptului devenea astfel, la Xenopol, un complement necesar, ca și filosofia, psihologia etc., întrucît istoria i se revelase ca o disciplină extrem de complexă, al cărei apetit „cumulard" impune polivalența. Mediul academic berlinez era favorabil acestei deschideri, iar Xenopol a știut să profite de el.

Istorismul lui Savigny îl încuraja în direcția valorificării specificului național, iar directiva etnopsihologică reprezentată de H. Steinthal și

Moritz Lazarus îl incita la substituirea vechii filosofii a istoriei, hegeliană, prin psihologia popoarelor: *Völkerpsychologie*[29]. Pornind de la aceasta din urmă, Xenopol nutrea gîndul de a contribui la o mai bună îndrumare a culturii în patria sa, întemeindu-i noile eforturi pe observațiile celor doi etnopsihologi, observații pe care ar fi vrut să le traducă și pentru cititorul român, într-un volum ce ar fi cuprins disertația amintită a întemeietorilor etnopsihologiei, ca exemplu de ce trebuie să fie istoria, propriul său studiu despre *Istoriile civilizațiunii*[30], pentru a exemplifica prin teoria lui Buckle cum nu trebuie să fie istoria, și apoi un compendiu de psihologie întocmit, în sens herbartian, de T. Maiorescu[31]. Proiectul n-a reușit, poate și fiindcă fostul său profesor de la Iași n-a manifestat prea mult entuziasm, dar el indică o concepție matură asupra istoriei și un atașament față de cultura română, pe care o vedea dezvoltîndu-se în dialog cu valorile străine. Disertația din *Zeitschrift für Völkerpsychologie*, asupra căreia se va opri cu interes analog și M. Eminescu[32], indică preocuparea sinceră a studiosului de a circumscrie cît mai exact spiritul poporului său, manifestările acestuia în religie, artă, literatură, știință, pornind de la natura sa intimă, ceea ce consună cu propriile observații dintr-un studiu despre *Cultura națională*[33], scris înainte de a fi cunoscut acele *Considerații introductive asupra psihologiei popoarelor*. „Poți să-ți închipui, mărturisea Xenopol, ce bucurie am avut în urmă, cînd am văzut că eu aplicasem în cercetarea mea, atît de necomplectă în fond, același principiu[34]. La fel s-a întîmplat cu studiul comparatistic despre *Istoriile civilizațiunii*, în care a supus unui sever examen cîteva sinteze din acest domeniu (F. Guizot, H. T. Buckle, I. W. Draper, H. Lecky), pentru ca apoi să asculte critici asemănătoare la cursul lui Eugen Duhring[35].

Am amintit două inițiative cu o deplină acoperire științifică numai pentru a sublinia pe de o parte sensul profund al angajării lui Xenopol în problemele disciplinei pe care voia să o cultive, iar pe de alta atașamentul său febril la problematica culturii naționale, în numele căreia respingea cosmopolitismul și recomanda o judicioasă concertare a energiilor obștești. Spirit entuziast și de o rară hărnicie, el înțelegea să acorde „profesionalizării" sale cea mai mare însemnătate, fie că era vorba de drept sau de istorie.

Scriind articole pentru revista *Junimii*, întreținînd o întinsă corespondență, în care N. Iorga avea să descopere tardiv semnele unei inteligențe practice cu totul remarcabile, una ce se putea opune, ca o fericită alternativă, spiritului maiorescian[36], Xenopol nu uita să acorde prioritate pregătirii pentru care venise în Germania. Programul său era extrem de complex, cuprinzînd cursuri, seminarii, exerciții de pian (după ce absolvise conservatorul la Iași), vizitarea de muzee și colecții de artă, lecturi filosofice și literare, însă cărturarul era convins că nu putea acum decît să fixeze cadrul viitoarei sale activități. „Timpul cel scurt ce voi fi aici îl voi întrebuința nu atîta pentru studiul propriu al istoriei, aceasta e peste putință, ci numai pentru a-mi deschide cu încetul calea pe toate ramurile necesare pentru cunoștința ei, a căpăta o știință solidă despre izvoarele de unde curge și mijloacele de a le cerceta, apoi întorcîndu-mă în țară, voi căuta să aplic ceea ce voi fi adunat la istoria scumpei noastre țări"[37].

A-și însuși deocamdată instrumentarul unei profesii de mare complexitate i se părea lucrul cel mai potrivit. Deși urma dreptul și filosofia, atenția îi era îndreptată mereu spre istorie, toate lecturile sale fiind sub acest unghi convergente. O atare profesie de credință aflăm

chiar în prima epistolă adresată, la 1 aprilie 1868, lui I. C. Negruzzi: „Tendinţa naturală a spiritului meu a fost totdeauna studiile istorice; am crezut că cel mai simplu lucru este a îmbrăţişa o carieră specială ceva mai uşoară, spre a avea timp de a mă deda şi aplicării mele favorite; studiul dreptului îmi oferă aceasta şi încă mai mult, un avantaj special, acel de a lumina atît de adînc ochirea istorică"[38]. Se întreba totuşi, cu o undă de nelinişte, dacă doctoratul în drept îi va îngădui să fie, cum îşi dorea, profesor de istorie[39]. Doctoratul în drept (obţinut la Berlin) nu, dar ocuparea unei catedre avea să fie posibilă graţie doctoratului în filosofie, pe care Xenopol a avut grijă să-l treacă la Universitatea din Giessen, cu o teză al cărei miez era chiar critica teoriei lui Buckle, întreprinsă în plan comparatist.

La întoarcerea în patrie, după patru ani de laborioase studii şi în posesia a două diplome de doctor *magna cum laude*, tînărul cărturar a avut ocazia să se manifeste încă într-un fel caracteristic. Studenţimea română, în frunte cu Eminescu şi Slavici, tocmai organiza o serbare la mormîntul marelui Ştefan, cu prilejul împlinirii a patru secole de la sfinţirea Mănăstirii Putna. Xenopol a fost desemnat atunci, prin concurs, să rostească o cuvîntare festivă, ceea ce avea să-l pună în contact nu numai cu reprezentanţii generaţiei sale, dar şi cu mari personalităţi, precum M. Kogălniceanu, V. Alecsandri ş.a., care au ţinut să participe la reuniunea respectivă. Istoricul era dublat în acel discurs de un om politic de largă şi generoasă viziune, preocupat să aleagă din viaţa şi faptele eroului ceea ce putea contribui la activarea creativităţii pe tărîm obştesc. Ştefan cel Mare înceta să mai fie personaj moldav, pentru a deveni „un centru pentru toţi de acelaşi neam"[40], un simbol al luptei pentru o existenţă demnă şi un factor de întărire a credinţei într-un viitor comun. Convins că un popor nu se poate stinge înainte de a-şi revărsa în lume cuprinsul său sufletesc, Xenopol îndemna la solidarizarea elementelor bune în direcţia unui activism creator, capabil să asigure viitorul naţiunii. Un întreg program de pedagogie civică se înfiripa prin glasul său: „Lucrarea înceată în interiorul poporului, concentrarea elementului bun, luminarea părţei pasive a naţiunei noastre, înţelegerea asupra mijloacelor de propăşire, asupra mijloacelor de îndepărtare a dezbinărilor ce ne sfîşie, a relelor materiale şi morale ce se lăţesc molipsitoare înlăuntrul nostru, iată lucrarea ce este menită a aşeza temeliele pe care timpul va rădica odată viitoarea Românie; lucrarea înceată, dară nesfărîmată ca acea a polipilor ce rădică insule din sînul oceanului pe care apoi viaţa îşi aşterne covorul său, iar nu ca acea a furtunilor mării ce nalţă într-o clipă cumpliţi munţi de spumă ca iarăşi să-i cufunde în latul ocean!"[41]. Viziune luminoasă, tonică, la închegarea căreia istoricul îşi avea partea lui de contribuţie.

Este de remarcat chiar că această contribuţie a fost mereu prezentă în cariera lui Xenopol, fie că a profesat în magistratură sau ca avocat, în învăţămînt sau în publicistică. Dînd ascultare unei tendinţe fireşti a spiritului său, cum singur ne încredinţează, el urma în acelaşi timp o tendinţă care era a epocii, o epocă în care istorismul era departe de a-şi fi istovit resursele. O lămurire istorică, o filiaţie, o legătură genetică se considerau oricînd utile. Important, în cazul de faţă, ni se pare decizia lui Xenopol de a nu lipsi de la marile dezbateri ale vremii sale, iar sub acest unghi studiile publicate în epoca berlineză consună cu discursul festiv de la Putna şi cu toate marile lui iniţiative. Caracteristica lor cea mai frapantă e tocmai acest interes profund faţă de problemele poporului român, pe care a ştiut să le definească şi la rezolvarea cărora n-a ezitat să participe. Cînd, în eseul despre *Cultura naţională*,

enunța principiul că „orice pas pe calea propășirii nu poate avea însemnătate pentru noi decît în măsura în care (se) reflectează asupra naționalității noastre“, Xenopol făcea o mărturisire de destin, căreia avea să-i rămînă mereu credincios. Scriind mai tîrziu *Istoria ideilor mele* (1913), el a ținut să remarce tocmai această caracteristică, recognoscibilă în tot ce a întreprins de-a lungul unei prestigioase cariere[42].

Istoricul se recunoaște în toate inițiativele sale, fie că era vorba de o definire a culturii naționale, de factorii dezvoltării într-o civilizație, de acele *Studii asupra stării noastre actuale*, în care aborda probleme curente în perspectivă istorică[43], de prețioasele *Studii economice* (1879) sau de *Mijloacele de îndreptare ale stărei țărănimii române* (1907).

O privire cît de fugară asupra vastei sale bibliografii[44] ar evidenția această trăsătură, dincolo de care opera cărturarului, în ansamblul ei, n-ar putea fi definită cum se cuvine. Filosof și literat, sociolog și economist, om politic și pedagog, A. D. Xenopol a fost mai presus de toate istoric, unul care și-a înțeles perfect condiția cronotopică și a năzuit prin urmare să tragă din ea toate avantajele, fără a-i ignora însă inconvenientele. A privi realitatea în față, fără intermedii deformante și fără preconcepții, este întîia datorie a istoricului și condiția indispensabilă a oricărei cercetări. Or, această realitate leagă pe istoric de timpul și locul activității sale, determinînd astfel perspectiva abordării sale. Avantaj? Servitute? Xenopol știa bine că aici nu e loc pentru alegere, dar că o conștientizare limpede a situației poate diminua servitutea, dacă nu și să o prefacă în avantaj. Propria-i mărturie se cuvine a fi reținută pe acest tărîm, ca expresie a unei asumări conștiente: „De nimica nu se leagă individualitatea omenească mai tare decît de poporul său și numai atîta timp trăiește el ca om, ca element de cultură, cît timp își iubește poporul din care face parte“[45].

Așa se explică dorința lui Xenopol de a lumina cît mai bine trecutul românilor și de a-l recomanda lumii ca fragment organic al istoriei universale, convins că în pofida modestiei lor caracteristice românii au luat parte întotdeauna la mersul istoriei, numai că această parte e încă destul de obscură, ignorată de străini și nepusă în valoare suficient chiar de istoricii noștri. Dacă ar fi să-i reducem activitatea la o idee dominantă, aceasta ar fi, desigur, nevoia de a fixa fizionomia particulară a poporului român, sunetul său distinct în concertul lumii. Ca și Kogălniceanu, Bălcescu, Hașdeu, Xenopol suferea că trecutul țării sale era încă atît de puțin valorificat și că adesea acest trecut se identifica cu trecutul altor popoare din Europa sud-estică. În adevăr, confundați cu turcii (fiindcă și-au întins multă vreme dominația în zona carpato-dunăreană), cu grecii (fiindcă de origine greacă au fost unii domni din pragul epocii moderne), cu slavii (deoarece religia pămîntenilor de la Dunărea de Jos aparținea ortodoxiei), românii erau încă departe de a-și fi dezvăluit valorile istorico-culturale[46]. A circumscrie aceste valori și a le pune în lumină: ce misiune mai nobilă își putea asuma un istoric care își declarase atît de răspicat legătura inextricabilă cu destinul patriei sale? Este misiunea pe care și-a asumat-o Xenopol însuși, vizînd din capul locului o restituție de ansamblu. Stagiul german i-a înlesnit o perspectivă mai imparțială în raport cu valorile proprii și acel cadru comparatist ce asigură integrarea în durata universală.

Luînd decizia de a recomanda lumii un popor și o cultură[47], tînărul istoric a înțeles că n-o poate face numai prin fragmente și că o privire de ansamblu asupra istoriei românilor era necesară. Obsesia sintezei e decelabilă din mai toate scrierile lui pregătitoare. A început prin a de-

fini în revista *Junimii* specificul național și factorii susceptibili să explice starea noastră curentă, pentru a se ocupa apoi, în studii, prelecțiuni și dări de seamă, de izvoarele istorice narative, de romanitatea esențială a poporului român, de baza geografică a istoriei sale, de influențele consecutive și de „ideile conducătoare" în evoluția acestuia, de contextul european al dezvoltării noastre etc.[48].

Durata întreagă îl interesa pe Xenopol, fiindcă numai în perspectiva întregii durate un popor își dezvăluie ceea ce are specific, permanențele, continuitatea. Aruncînd sonde în diverse momente ale duratei românești, istoricul și-a apropiat un domeniu la fel de vast pe cît de contradictoriu, căruia spera să-i fixeze un contur cît mai precis și mai plauzibil. Perspectiva sintezei l-a ferit de erori grave, tocmai prin caracterul ei integrator, prin datoria de a observa multitudinea factorilor și justele proporții. Studiile filosofice îl deprinseseră cu exercițiul ideilor, asigurîndu-i un vast orizont, cele de drept l-au obișnuit să caute mereu esențialul, structurile, și să împingă orice judecată pînă la capăt. Monografiile inițiate în primii ani ai carierei i-au asigurat un exercițiu de metodă indispensabil și un contact foarte strîns cu materia, cu faptele înseși, nenumărate, care într-o sinteză nu pot intra decît în mică măsură.

Temele la care s-a oprit pentru sondaje mai adînci nu sînt mai puțin semnificative. A abordat mai întîi problema războaielor ruso-turce, pentru a stabili înrîurirea acestora asupra țărilor române[49]. A întreprins apoi o critică a teoriei rösleriene cu privire la continuitatea românilor în spațiul carpato-danubian, asigurîndu-i și o versiune franceză[50]. Alte studii, de un interes mai larg, căci privesc momente de impact european, de la războaiele daco-romane pînă la pacea de la București (1812), au fost de asemenea puse la îndemîna specialiștilor străini[51], în timp ce studii mai mărunte intrau în circuitul științific prin cîteva reviste de largă circulație: *Revue historique, Muséon, Revue géographique* ș.a.

Numeroasele recenzii și dări de seamă subscrise de-a lungul anilor l-au pregătit nu mai puțin pe Xenopol pentru sinteza proiectată. Ele impresionează mai ales prin orizontul larg de idei, prin rigoarea judecății și prin efortul spre cea mai deplină obiectivitate. Începînd din 1881, ambițiosul cărturar a făcut să apară în *Revue historique,* vreme de un sfert de secol, ample buletine bibliografice, cu scopul de a informa lumea savantă asupra lucrărilor de istorie românești. Este cel mai redutabil efort de sistematizare a problemelor istoriografiei noastre la vremea respectivă. Disciplina consemnării periodice a lucrărilor de specialitate pentru uzul străinilor i-a servit lui Xenopol însuși, impunîndu-i să se informeze mereu pentru a putea informa pe alții. Ea a însemnat totodată un bun exercițiu critic și integrator[52].

Publicarea de documente, într-o măsură mult mai mare decît se crede, se cuvine iarăși a fi luată în seamă cînd ne referim la pregătirea celui mai tenace dintre istoricii noștri din epocă în direcția sintezei. El a pus în circulație documente inedite din „arhiva Sf. Spiridon", acte relative la dezvoltarea învățămîntului în Moldova, hrisoave și inscripții răzlețe, scrisori, testamente, explorînd sistematic arhivele unor familii (Callimachi, Al. I. Cuza, N. Kretzulescu), din care a reprodus în anexele monografiilor respective ceea ce i s-a părut a fi mai util pentru demonstrație. Asemenea contacte cu sursele inedite[53] prezintă cel mai viu interes și infirmă opinia unor exegeți că A. D. Xenopol s-ar fi limitat la știrile deja pătrunse în circuitul științific, pentru a-și rezerva misiunea de interpret.

Activitatea de jurist l-a pus în contact cu alte „documente“, a căror interpretare însemna, de fapt, tot un efort de reconstrucție istorică. Procesele, „daraverile judecătorești“ la care a luat parte ca procuror (pînă la demisia din 1878) i-au limpezit gîndirea, cum singur spune, recunoscînd că această îndeletnicire i-a fost de mare folos: „Practica și teoria dreptului îmi fură una din cele mai bune pregătiri pentru tratarea istoriei“, deoarece ele implică, asemeni istoriei, efort de stabilire a adevărului[54].

La fel de important a fost sub acest unghi, exercițiul său didactic, care presupune efort explicativ și de expresie în fața celui mai exigent auditoriu. Profesor la Institutul Academic, el a întocmit curînd o *Cronologie raționată a istoriei universale* (1871), urmată de alte sinteze didactice, în care Xenopol atrăgea atenția asupra legăturii genetice dintre fapte, insistînd asupra celor din domeniul culturii[55]. Ca profesor apoi la Institutele Unite, el a întocmit noi manuale și programe, acestea din istoria românilor, pentru diverse trepte, ceea ce înseamnă alte eforturi de sistematizare[56].

Decisivă pentru cariera lui Xenopol a fost însă asumarea cursului de istoria românilor, mai întîi și pentru scurtă vreme ca suplinitor (1875—1876), iar din 1883 ca profesor definitiv la Universitatea din Iași, unde avea să profeseze strălucit pînă în preajma războiului mondial. Avea 36 de ani și se afla în plină forță creatoare. Tînărul profesor și-a deschis cursul, la 1 octombrie 1883, cu ideea clară de a-i da treptat forma unei sinteze. Studiile anterioare îl introduseseră în anumite probleme și mai cu seamă i-au dat putința să-și exercite metoda restitutivă. Un punct de vedere pragmatic răzbătea din lecția inaugurală, în care noul profesor a ținut să declare, în spiritul lui Kogălniceanu, că istoria națională e cel mai bun mijloc de înviorare a patriotismului[57]. Totuși, afirma Xenopol, ea tinde să devină o știință, una întemeiată pe valorizarea faptelor trecute, nu pe abstracții, și avînd ca țintă supremă adevărul[58]. Atitudinea lui era însă destul de contradictorie, căci în același timp invoca unicitatea faptului istoric, caracterul ireversibil al evenimentelor, condamnînd tendința de a căuta în trecut „linia de purtare“ a prezentului[59]. Ceea ce interesează nu sînt faptele în sine, care nu se repetă, ci concluziile de ordin general degajabile, pe temeiul lor, prin efort critic. Datoria istoricului e să deducă din fapte „esența direcțiunii lor“ și să contribuie astfel la îndrumarea omenirii. Pe această bază, Xenopol credea că se poate întrezări „neînlăturabila dispariţiune a împărăției turcești“ și a celei habsburgice de la „carta Europei“[60]. Tot astfel, analiza problemei sociale sugera „un mod mai echitabil de repartiție a cîștigului“, pentru a se evita convulsii inutile și perturbante. Ipoteza formulată în treacăt de Xenopol e demnă de reținut, ca expresie a înaltei lui concepții despre menirea istoricului: „Dacă istoria ar fi să ajungă la rolul ce e menită a-l avea în viață omenirii, atunci ea ar trebui să închidă era revoluțiunilor și să ușureze chiar între popoare acele crize fatale care, reînnodîndu-se din cînd în cînd, mînjesc cu sînge omenesc tablele istoriei“[61]. Ipoteză utopică, pe care experiența de pînă atunci n-o îndrituia desigur, însă care îl arată pe Xenopol adept al armoniei sociale. Condiția reușitei ar fi respectul cel mai deplin pentru „drepturile adevărului“, cu alte cuvinte generalizarea unui „spirit științific“ destul de înalt pentru a garanta obiectivitatea. Era timpul să se renunțe la falsele patriotisme și la „florile bogate ale retoricii“, în favoarea unei atitudini imparțiale și a unui stil corespunzător. Căci istoria nu mai e un simplu divertisment, nici o „muză care inspiră pe scriitor“, ci „rațiunea care ne vorbește, îmbrăcată în fapte pozitive“. De unde

constatarea menită a spori conştiinţa de sine a tagmei: „Clio s-a coborît de pe piedestalul său şi a lăsat locul spiritului rece şi scrutător“[62]. Ceea ce nu înseamnă că funcţia ei emotivă, „pedagogică“, ar fi dispărut. Un spor de exigenţă se impunea deci, pe măsura ambiţiei sale restitutive. Două scopuri convergente trebuiau urmărite în acelaşi timp: cercetarea în detaliu a trecutului şi sinteza ideilor generale. Studiile de amănunt reclamau apel la sursele narative, dar şi la „documente private sau publice, inscripţiuni, medalii, monezi, cîntece poporane, legi, obiceiuri“, ca „martori neconştiuţi ai timpului trecut“[63]. În parte, Xenopol însuşi făcuse acest lucru, ocupîndu-se de instituţii, războaie, aspecte sociale şi de cultură ş.a. El se afla acum în pragul unei etape noi, în care sinteza avea drept la preeminenţă.

Cu asemenea gînduri îşi începea Xenopol (1883) cursul de istoria românilor la Universitatea din Iaşi. Ideea sintezei îl anima de multă vreme, iar statutul de profesor avea să-i înlesnească realizarea. Pentru moment, dezvoltînd o critică a teoriei rösleriene pe care o publicase mai înainte[64], el şi-a propus să abordeze chestiunea formării poporului român. Teza imigrării din sudul Dunării după marea invazie mongolă îi părea de nesusţinut şi Xenopol a combătut-o sistematic, publicînd rezultatele într-un volum de studii despre stăruinţa acestui popor în Dacia Traiană, volum în care divulga substratul neştiinţific al respectivei teorii (născută din opoziţia contra mişcării naţionale a românilor transilvăneni) şi demonstra, cu argumente istorico-filosofice, continuitatea daco-romanilor la nord de fluviu[65].

O dublă coincidenţă trebuie semnalată aici. Mai întîi, că Academia instituise de cîţiva ani premiul „Alexandru Ioan Cuza“ pentru o temă privitoare la acelaşi mileniu obscur. În al doilea rînd, că în formularea temei se folosea aceeaşi sintagmă, Dacia Traiană, pe care Xenopol avea să o veşnicească în titlul sintezei sale. Concursul a fost amînat mereu, se ştie, din lipsă de candidaţi[66], dar nu e deloc exclus ca istoricul ieşean să fi fost stimulat întrucîtva şi de această împrejurare. Oricum, tema îi stătea la inimă, iar speranţa exprimată la urmă, că Dacia va aparţine „adevăraţilor săi copii, acelora care pot să invoce în favoarea lor dreptul istoric“[67], arată că el însuşi se lăsa tulburat, fie şi pasager, de considerente sentimentale.

În anii următori, 1884—1887, Xenopol prezentă un curs complet de istoria românilor, decis să-l finalizeze pentru tipar. Peste încă un an, întîiul volum apărea la Iaşi, în tipografia lui H. Goldner, unde aveau să iasă, succesiv, altele cinci, pînă în 1893, cînd *Istoria românilor din Dacia Traiană* de la origini pînă în 1859, era încheiată. Primul volum a fost primit cu interes nu numai de către public (un tiraj suplimentar apăru la scurt timp), dar şi de corpul academic, care îl distinse cu premiul „I. Heliade Rădulescu“ (1889), alegîndu-l pe autor ca membru corespondent al înaltei instituţii. Momentul coincide cu scoaterea revistei *Arhiva,* ca organ al Societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi, de a cărei activitate numele istoricului rămîne strîns legat.

Este, desigur, etapa cea mai fertilă din cariera sa. Marea sinteză a istoriei românilor a apărut, monumentală şi într-o cadenţă uimitoare, stîrnind deopotrivă entuziasm şi critici acerbe. La apariţia ultimului volum, în 1893, Xenopol fu ales membru activ al Academiei, în locul lui Kogălniceanu, al cărui continuator se arăta a fi fost pe tărîm istoriografic. Ceea ce marele bărbat nu putuse termina, în condiţii mult mai precare, a reuşit Xenopol, la capătul multor ani de intensă activitate.

Mulţi s-au mirat de graba cu care acesta din urmă a făcut să apară, an după an, cele şase volume din vasta-i sinteză. Xenopol a ţinut să

explice însă că lucrarea a fost pregătită cu mult înainte și că la începerea tipăririi ea era în bună parte deja scrisă. Și adăuga, deplin conștient de performanță: „Dacă ar fi ceva de admirat în țara noastră este că m-am ținut de cuvîntul dat, cînd am pus la tipar primul volum și că am scos la capăt o lucrare mai întinsă. De obicei, la noi se promit 10, 20 de volumuri, esă unul sau două și restul se înfundă. În țara noastră lipsesc încă concepțiunile mari și puterea și stăruința necesare spre a le aduce la îndeplinire“[68]. Aluzia îl privea mai ales pe Hașdeu, care anunțase o somptuoasă *Istorie critică*, dar n-a dat pînă la urmă decît o mică parte. Observația comportă însă un caracter mai larg și acuză o carență de pedagogie a muncii, remarcată anterior și de Eminescu. Să ne mirăm că evocîndu-l pe Kogălniceanu în discursul de recepție[69] îi elogia atît de mult capacitatea volitivă, încordarea muncii, eficiența?

S-ar părea că activismul lui Xenopol, spiritul său voluntar și febra lui creatoare se află în contrast cu reflecția costiniană de pe frontispiciul sintezei: „Nu sunt vremile sub cîrma omului, ci bietul om sub vremi“. Observația cronicarului rezuma un destin etnic, pe care istoricul s-a ferit să-l comenteze. Spiritul sintezei sale e străin însă de fatalismul implicat în cuvintele lui Miron Costin. Dimpotrivă, acest spirit e tonic și optimist, căci instilează încredere în destinul enclavei romanice de la Dunărea de Jos, destin definit prin chiar titlul sintezei și conturat destul de limpede în cursul expunerii. Căci dacă poziția geopolitică îndemna la reflecții pesimiste, viziunea unității ideale a poporului român era o sursă de optimism. „Fericit e poporul ce poate avea în această lume un ideal de realizat; al nostru este viu înaintea ochilor și noi să nu-l vedem?“[70]. Cu alte cuvinte, în timp ce configurația și așezarea românilor puteau fi un motiv de mîhnire, atît de frecvent alimentat de faptele istoriei, proiectarea voinței creative a poporului înspre statul național unitar erau de natură să-i fortifice încrederea în destinul său. Gîndind astfel, Xenopol sugera și o explicație de ordin teoretic: „Dacă pînă acum natura a predomnit asupra destinelor poporului român, dacă ea explică pînă acuma trecuta lui istorie, să credem că trezirea spiritului său spre viață și propășire îi va da putința de a înlătura nu numai piedicile ridicate de mersul istoriei în calea sa, dar și acele mult mai puternice ridicate de natură“[71]. Epoca modernă adusese o slăbire a determinismului geopolitic, fapt ce se degajă lesne din sinteza lui Xenopol, contrastînd cu reflecția costiniană. Ultimul volum (1893) se și încheia de altfel cu un subtitlu de apoteoză *(Epoca românismului)*, prin care istoricul definea interstițiul renașterii noastre politice, de la Tudor Vladimirescu la Cuza Vodă.

Apărute într-o cadență neașteptat de vie, cele șase volume ale *Istoriei românilor din Dacia Traiană*, însumînd aproape patru mii de pagini, cu ilustrații și hărți, au avut un impact extraordinar asupra spiritului public. Sinteza îndelung așteptată exista acum, ca un reflex al istoriei însăși, ca o mărturie convingătoare a virtuților pe care poporul român le manifestase de-a lungul secolelor. În loc de manuale schematice și schematizante, se putea citi acum o amplă sinteză, gîndită modern, din care nu numai știința, dar și conștiința românească aveau să tragă profit.

Interesul marelui public pentru această operă a făcut ca o ediție populară, în 12 volume, să fie scoasă numai după cîțiva ani (1896)[72], în timp ce interesul manifestat de lumea savantă l-a decis pe autor să-și abrevieze concomitent lucrarea pentru străini, în două volume, acestea din urmă prefațate călduros de Alfred Rambaud[73], la a cărui *Histoire générale* colaborase[74]. Eveniment remarcabil la apariție, sinteza lui Xenopol, avea să rămînă ca unul din monumentele noastre de cultură, poate cel mai semnificativ, de la finele secolului XIX.

Ce era, în fond, această operă și cum se explică longevitatea ei? Ca primă sinteză completă a istoriei românilor, ea marca un moment de seamă, fiind răspunsul cel mai cuprinzător și mai limpede la așteptările epocii pe acest tărîm. Xenopol însuși avea să-i fixeze astfel semnificația: „Nevoia unei istorii a românilor era simțită de toată lumea și cartea mea venise la timp, tocmai în momentul cînd înălțarea prezentului trebuia să caute în trecut rădăcinile pe care crescuse“[75]. Era această sinteză prematură cum socoteau unii contemporani? Prematură nu, căci fiecare epocă simte nevoia sintezei și e în drept să o ceară. Dar îndrăzneață, poate, fiindcă nu exista o temelie destul de largă pe care să crească edificiul respectiv. „Izvoarele pentru cunoștința trecutului său curg adeseori numai în picături, multe părți ale istoriei sale sunt încă niște ghicitori ce așteaptă o dezlegare. Rodul este încă necopt pe arborele istoriei noastre“[76]. Preîntîmpinînd astfel o posibilă obiecție, Xenopol a ținut să observe în precuvîntarea întîiului volum că „istoria unui timp se clădește întotdeauna cu materialul adunat pînă atunci“; altfel „n-am mai ajunge niciodată să expunem cursul vieței sale, căci descoperirile se fac neîncetat, cunoștințele se întind și se adîncesc, mărind fără încetare orizontul istoriei. Timpurile din urmă, adăuga el, îndreaptă necontenit cele ce se află greșite în expunerile de mai înainte și, potrivit cu propășirea poporului și îmbogățirea cunoștințelor, crește și se dezvoltă și arborele istoriei sale. Fiecare timp, insista Xenopol, oglindește în lucrările istorice ce le înfățișează cunoștința de atunci a poporului asupra trecutului său. Fiecare timp este deci în drept să aibă istoria lui...“[77].

Propoziția din urmă rezumă o atitudine și sugerează recunoașterea faptului că primul merit al sintezei lui Xenopol e însăși scrierea ei, fie și în dezacord cu tendința hipercriticistă și de aceea sterilă, pe tărîmul sintezei, a unora. Sinteza cere întotdeauna curaj, în primul rînd curajul de a construi cu mijloace precare și de a limita cunoașterea la nivelul impus de informația existentă. Ea pretinde în același timp umilința asumării unui proiect, a cărui realizare nu poate fi, orice istoric o știe, decît imperfectă. Xenopol a avut acest curaj, inițiind o operă la fel de necesară pe cît de indispensabilă. Fiindcă nici o generație nu se poate mulțumi cu fragmente de timp, ci are nevoie de perspectiva globală a devenirii în care ea însăși se înscrie. „Lucrarea ce înfățișez națiunii mele, declara Xenopol în același loc, este un sistem întreg, care caută să-și dee seamă de succesiunea tuturor împrejurărilor prin care dînsa a trecut. Sistemul însă, preciza el, nu e impus de o concepție aprioristică a faptelor istorice, ci este rezultatul firesc al înlănțuirii lor“. O perspectivă genetică le subsumează pe toate, asigurîndu-le sensul și coerența. Este perspectiva care l-a ajutat pe autor să descopere înlănțuiri cauzale și să formuleze, peste cîțiva ani, teoria seriilor istorice. O bună practică istoriografică duce la sistem, voia să spună Xenopol, bucuros că efortul său, mai mare decît se putea crede, a fost încununat de succes. Îndreptări și adaosuri se vor face, desigur, dar liniile mari („și la atîta numai poate năzui timpul în care trăim“) erau fixate. Lucrarea se cuvenea deci privită în ansamblul ei și apreciată ca expresie a efortului de a da formă unei istorii încă prea puțin cunoscute.

O asemenea istorie nu putea fi la fel de bine întemeiată în toate articulațiile ei și nu putea fi scrisă — stilistic — uniform. Căci acolo unde autorul auzea răsunîndu-i în inimă „pulsul cel mare al nației“, el s-a crezut în drept să atribuie povestirii un caracter mai literar, convins că adevărul și frumosul pot coexista în istoriografie. Numai că adevărul nu rezultă de la sine, ci trebuie „scrutat“, dedus din analiza faptelor, investit cu relevanță prin meșteșug. Ca și lui Hașdeu, istoria îi apărea lui Xeno-

pol într-o dublă ipostază, ca știință și artă totodată. Ca știință, ea are a căuta adevărul; ca artă, ea face ca adevărul să fie persuasiv.

În ceea ce privește structura sintezei, Xenopol a împărțit materia, după practica curentă, în patru perioade: antică, medie, modernă și contemporană, atribuind fiecăreia trăsături și limite specifice. Istoria veche începea odată cu primele știri scrise despre spațiul carpato-dunărean și se încheie cu „descălecatul“, desfășurînd așadar „acel complex de împrejurări care contribuie la făurirea naționalității române“. De o istorie politică propriu-zisă n-a putut fi vorba cîtă vreme poporul trăia în munți, retras din calea invaziilor, ci numai după ieșirea lui la cîmpiile dinspre Nistru, Dunăre și Marea Neagră. Este a doua mare perioadă, caracterizată prin „domnii strălucitoare, neatîrnate“, dar și prin lungi perioade de opresiune străină. Din punct de vedere cultural, epoca medie ar coincide cu slavonismul (pînă la jumătatea secolului XVII). Următoarea, epoca modernă, ar sta sub semnul influenței grecești, pînă la 1821. În fine, istoria contemporană (de la Tudor Vladimirescu încoace) ar reprezenta epoca românismului. Pe aceasta din urmă, Xenopol înțelegea să o prezinte pînă la 1859, luînd deci ca limită realizarea unei mari aspirații colective și oprindu-se în fața altei etape, cea în care abia ar începe „era activă a vieții noastre politice“[78]. Autorul a avut în vedere atît structurile social-economice, cît și aspectele politice, acordînd totodată culturii, mai ales în anumite perioade, un loc apreciabil. Elementele de cadru dețin o pondere însemnată, ca unele ce trebuie să sprijine desfășurarea discursului. Evenimente, personalități, stări de lucruri, opere de cultură, totul intră în țesătura acestei sinteze monumentale. Nimic din ceea ce putea întregi tabloul social-politic, cunoașterea dinamicii evenimentelor „pe firul cauzalității“ n-a rămas în afara preocupării sale. Avea deci motive de a se mîndri că e cel dintîi care a cercetat, de-a lungul întregii istorii a românilor, dezvoltarea claselor sociale, a producției, a așezămintelor juridice, a ocîrmuirii, a stării financiare, a moravurilor și culturii, bucuros că a putut urmări în toate „mersul obștesc al poporului“[79].

Demnă de relevat e mai cu seamă preocuparea lui Xenopol de a înfățișa tabloul complet al istoriei românilor, dincolo de orice separație provincială: idee scumpă istoriografiei pașoptiste, pe care autorul sintezei o situa în plin militantism național. Lucrarea despre *Teoria lui Rösler* el o dedicase, dealtfel, „românilor de peste munți“, mărturisind un crez politic ce consună cu apelul la unitate prin cultură rostit la serbarea de la Putna. Caracterul unitar al expunerii e ceea ce distinge în primul rînd sinteza lui Xenopol, conferindu-i valoare paradigmatică și prin aceasta o durată excepțională. „Eu sunt cel dintîi și singurul pînă acum, de la Șincai încoace, care am întreprins a scrie o istorie deplină a poporului român de la primele începuturi pînă la 1866“, va mărturisi autorul, adăugînd că „singura carte din care se poate dobîndi o cunoștință unitară a întregii noastre dezvoltări este a mea“[80].

Periodizarea după criterii raționale, cercetarea stării economice („ca unul din factorii de căpetenie ai dezvoltării noastre“)[81] și a diverselor aspecte de viață social-politică și culturală, atenția acordată etnogenezei și continuității românilor pe pămîntul vechii Dacii într-o epocă de asidui contestări sînt, în pofida rezervelor formulate de B. P. Hașdeu și N. Densușianu, merite remarcabile ale sintezei la care ne referim.

Se cuvine adăugat apoi faptul că cercetarea întreprinsă n-a omis zona fierbinte a contemporaneității, ci a căutat să-i fixeze cît mai clar linia evolutivă. Spre deosebire de T. Maiorescu, el atribuia un rol de seamă revoluției de la 1848 și Unirii Principatelor, evenimente ale căror contururi le-a fixat cel dintîi *en historien* și cu admirabilă precizie. Străduința

lui a fost să pună în lumină factorii obiectivi, fapt pentru care n-a luat în seamă persoane decît în măsura în care prin ele se împlinesc evenimente. Expunerea tindea să devină astfel o istorie a civilizației românești, evitînd biografismul și stăruind asupra elementelor structurale. S-ar crede că pe măsură ce scria, interesul pentru dimensiunea colectivă a istoriei lua proporții, pentru ca la redactarea ultimului volum să simtă nevoia unei ample introduceri sistematizatoare. Aceasta și începe cu un enunț semnificativ, care postulează datoria istoricului de a căuta în șirul nesfîrșit de fapte acea „înlănțuire complicată, dar nu mai puțin lămurită, care face ca ele să poată fi subsumate sub idei generale". Vechea filosofie a istoriei cedînd pasul istoriei civilizației, n-a putut face un pas înainte către descoperirea acelor „idei generale dobîndite pe calea inducțiunei"[82]. A porni de la fapte, nu de la scheme preconcepute, e un principiu inevitabil, menit să asigure concretețea istoriei, tărîm pe care Xenopol îl știa „străbătut, ca și universul, de norme îndreptătoare". Aceste norme nu trebuie să se confunde cu legile din științele pozitive, întrucît ele se întemeiază pe caracterul nonrepetativ al faptelor istorice. Ceea ce putem stabili pe temeiul lor este „mersul necesar sau dezvoltarea unor evenimente, adică începutul, creșterea, scăderea și pieirea lor"[83]. Dacă legile naturii se pot afla prin observație și inducție în spațiu, cele istorice nu sînt deductibile decît prin „cercetarea legăturei succesive în decursul *timpului*"[84]. Așadar, *repetiție* într-o parte, *succesiune* în alta. Distincția fundamentală pe care Xenopol avea să-și întemeieze teoria istoriei[85] e formulată aici cu precizie, la capătul unui imens efort de sistematizare a faptelor. Dincolo de fapte, istoricul caută „ideile generale și conducătoare ale dezvoltărei", pentru ca în lumina acestora faptele înseși să devină inteligibile.

În ce privește istoria românilor, Xenopol avertiza asupra acelor idei pe care în curînd avea să le trateze ca *serii istorice*. Le menționăm în ordinea și în formularea autorului: 1) „Temelia etnică a poporului român este acea rasă dintre acele arice ce au luat numele de tracică; 2) Pe temelia tracă a naționalității române se altoi puternica vlăstare romană care-i dădu caracterul ei osebitor; 3) Năvălirile barbarilor împinseră poporația daco-romană în munți; 4) Prezența creștinismului la români în forma lui romană și anume cea post-constantiniană se explică prin neîntrerupta atingere a romanilor din dreapta Dunărei cu cei din stînga ei, pînă la năvălirea slavo-bulgară; 5) Dintre năvălirile barbare, germanii și mongolii avură numai cît o slabă înrîurire asupra românilor. Cu atît mai puternică fu acea a slavilor; 6) Naționalitatea română este o îmbinare a acestor trei elemente de căpetenie, din care acel roman este predominator și fundamental și dă poporului nostru caracterul unei naționalități romanice; 7) Apăsarea ungurilor asupra românilor din Dacia centrală provoacă întemeierea celor două state române libere; 8) Istoria politică a poporului român se va dezvolta de acolo înainte în afară de culmile Carpaților; înlăuntrul lor va amuți; 9) Carpații au fost, după timpuri, mai întîi ocrotitorii, mai tîrziu dezbinătorii naționalității române; 10) Statele Munteniei și Moldovei își traseră deci poporația domnitoare din cortinele statului unguresc, iar elementele organizatoare de la slavonii de peste Dunăre; 11) Muntenia și Moldova încep cu boieri neasupritori, deși poziția înjosită a unei părți din țărănimea (ajunsă mai tîrziu întreagă) română se urcă la faptul descălecărei; 12) Sistemul electiv ereditar a pricinuit lungul șir de nenorociri din care se alcătuiește istoria română; 13) Românii au apărat mai ales civilizația apuseană contra cuceririi turcești; aice stă însemnătatea lor cea mare în istoria europeană; 14) Stăpînirea politică a otomanilor se schimbă în curînd într-un sistem de exploatare bănească din cele

mai abuzive a țărilor române; 15) Războaiele duse pe socoteala osteanului, apoi apăsarea bănească a turcilor, aruncară tot mai mulți răzeși în starea țăranilor supuși; 16) Împuținarea și apoi istovirea pămînturilor domnești aduce: a) prefacerea nobilimei militare într-o clasă de dregători; b) sporirea clasei șerbilor și îngreuerea poziției lor; 17) Împuținarea răzeșilor, prefăcuți în țărani supuși, și reducerea acestora în șerbi ruinează puterea de împotrivire a țărilor române; 18) Răscoala lui Ioan cel Cumplit și a lui Mihai Viteazul nu mai sunt luptele poporului român contra copleșirei streine, ci încercările zadarnice a două naturi energice și geniale de a-l scoate din prăpastia în care căzuse; 19) Introducerea domnilor străini în țările române fu datorită corumperii treptate a ideei domniei, sub influența speculărei prin turci a scaunelor române; 20) Opoziția, ce nu se mai putea urca pînă la turci, se întoarse acuma contra reprezentanților lor, grecii din principate. La început violentă, ea scade mereu, pînă se apleacă capul românilor și sub stăpînirea acestui element; 21) Grecismul deci săpase și răsturnase slavonismul; 22) Introducerea limbei române în biserică fu în principatele române o urmare a decăderei slavonismului celui răsturnat de cultura ecleziastică în forma grecească; 23) Epoca fanarioților nu este începutul, ci încununarea grecizării țărilor române; 24) Izbucnirea cugetărei românești, prin surparea slavonismului de către cultura grecească, dădu naștere ideei romane și acelei a unirei, izvoarele cele mai mănoase ale propășirei viitoare a poporului român; 25) Pe cînd slavonismul copleșise mintea românească, ca unul ce o găsi nepregătită, grecismul căzînd asupra ei acuma cînd ea se trezise, nu mai putu să o înăbușe, ci numai opri în loc propășirea și dezvoltarea ei; 26) În domnia fanarioților generația noastră încorpora ura întregului trecut cel desperat al poporului român; 27) Domnia fanariotă, chiar în cazul cînd ar fi fost bună și îngrijitoare de interesele românești, încă trebuia să reprezinte cel mai jos grad de cădere politică a poporului român; 28) Românii începură a vedea că numai atunci vor putea trăi fericiți cînd vor putea duce ei înșiși soarta vieții lor. Astfeliu se îndrumă pentru prima oară formarea unei partizi naționale; 29) Politica rusască a ajutat la emanciparea poporului român, cu toate tendințele ei de a se substitui stăpînirei otomane; 30) În totalitatea ei, epoca fanariotă arată, în privirea politică cel puțin, continuarea, dacă nu înrăutățirea stărei anterioare; 31) Starea economică ajunse cu atît mai rău cu cît propăși apăsarea turcească, și aceasta își atinse culmea în epoca fanariotă. În privirea traiului său material poporul român nu făcu deci nici un progres în epoca fanariotă; 32) Cultura fanariotă lăsa, în afară de puține excepțiuni, pe poporul român tot în necultura de mai înainte; 33) Sistemul școalelor fanariote aduse democratizarea învățămîntului; 34) Efectul cel mai însămnat al culturei fanariote fu îndreptarea spiritului românilor din principate către civilizația poporului francez; 35) Cultura fanariotă nu ucise pe acea românească, care se mănținu îndestul de puternică în tot decursul predomnirei ei“[86].

Ideile reproduse definesc, în expresie voit arhaică, etape și direcții de dezvoltare, momente caracteristice în devenirea poporului român, ajuns în pragul actualității „ca o stîncă de marmură rostogolită de furia unor valuri“, diminuată dar totuși destul de mare pentru a îngădui să se facă din ea „o frumoasă statuie“. E o metaforă demnă de reținut, mai ales că ea introduce în opera lui Xenopol, interogații retorice consonante cu întreaga problematică a sintezei: „Unde în toată lumea se putea întîlni un contrast mai mare între noblețea ființei și urgia ursitei? Unde o nepotrivire mai uriașă între starea de fapt și năzuințele sufletului? (...) Reînvierea culturei românești era să ascuță încă această contrazicere, și poporul român trebuia sau să izbutească a-și realiza unele din visurile

scumpe inimii lui, sau să se zdrobească în lupta întreprinsă pentru a lor realizare“[87].

Cel mai scump dintre visuri se și înfăptuise parțial, la 1859, urmat de altele, care au făcut să se nască România modernă. Expunerea istoricului se oprește însă în pragul celui dintîi, nu înainte de a evoca întreaga luptă care i-a asigurat izbînda. Demersul său n-a fost deloc ușor, dat fiind mai ales caracterul risipit și subiectiv al izvoarelor. De aceea, continuînd expunerea în *Domnia lui Cuza Vodă* (2 vol., 1903), Xenopol n-a recurs la mărturiile directe ale „actorilor acelui timp“ decît *in extremis* și cu multă precauție. „M-am întemeiat mai totdeauna pe mărturii contemporane cu evenimentele, pe mărturii ieșite oarecum fără voie din mintea oamenilor sub imboldirea împrejurărilor, adică pe mărturii neconștiute care singure dau faptului istoric garanția adevărului“[88]. Lipsa actelor diplomatice, ținute încă sub pecete, sporea dificultatea analizei și nu putea fi suplinită decît parțial prin apel la știrile din presă și cercetarea unor arhive private. În cazul *Domniei lui Cuza Vodă,* el a dispus de o parte din arhiva domnitorului[89], de corespondența lui C. Negri ca agent diplomatic la Constantinopol, precum și de însemnările autobiografice ale lui A. Papadopol-Calimah, aflate la Academia Română. Mai tîrziu, lărgind cercetările asupra epocii, Xenopol a investigat și arhiva lui N. Kretzulescu, scriind o monografie demnă de tot interesul[90], raportabilă și aceasta la marea sinteză.

Ceea ce distinge demersul lui Xenopol pe acest tărîm e stăruința de a cuprinde întreaga noastră durată istorică și de a-i asigura un *desen* coerent. Bine gîndită și conștiincios informată, *Istoria românilor din Dacia Traiană* nu e doar marea operă a unui cărturar eminent, ci și opera de maturitate a istoriografiei naționale, ajunsă astfel, prin ampla ei viziune și prin rigoarea metodologică, la nivelul european al disciplinei[91]. Autorul însuși credea că această sinteză deschide „era“ monografică, definind „o epocă în dezvoltarea istoriografiei române“[92].

Ceea ce o caracterizează mai ales este caracterul ei complet și sistematic. Xenopol vede totul în mare, avînd buna inspirație de a porni de la elementele de cadru pentru a explica o dezvoltare și a defini un destin istoric. El se așează undeva în spațiu pentru a cuprinde ansamblul legăturilor cu lumea și a fixa determinările cele mai profunde, dincolo de care nu s-ar putea înțelege nici vicisitudinile unei istorii, nici „miracolul“ continuității. De aceea volumul I al sintezei și începe cu o hartă înfățișînd triunghiul hidrografic și cel montan în care se înscriu țările române. Harta e în adevăr elocventă: un triunghi de munți circumscris unui mai vast triunghi de ape. O perspectivă geopolitică înlesnește astfel descifrarea acestei istorii agitate, stranii, discontinui în sfera politicului însă de o admirabilă continuitate etnoculturală. „Istoria unui popor — afirma Xenopol în introducere — este în mare parte determinată prin natura în sînul căreia dînsul este așezat“[93]. Să vedem aici o contaminare buckleană? Un reflex al doctrinei lui F. Ratzel? O influență a lui H. Taine? Cine i-a urmărit eseurile de tinerețe despre cultură și civilizație știe cît de personal era Xenopol în asumarea unui punct de vedere și ce preț punea pe autenticitatea gîndirii. Analiza judicioasă a faptelor, dincolo de orice prejudecată, e suprema lui regulă și ea explică deopotrivă reușita sintezei empirice, ca și rezistența sintezei sale teoretice.

Firește, o operă ca *Istoria românilor din Dacia Traiană* nu putea fi la fel de durabilă în toate articulațiile ei. Lucrul acesta l-au remarcat criticii săi și l-a recunoscut chiar Xenopol, observînd însă că ceea ce trebuie să se aibă în vedere, aici, sînt ideile fundamentale. Or, sub acest unghi, sinteza respectivă s-a dovedit destul de rezistentă pentru ca după două

decenii, cînd iniția o nouă ediție, autorul să constate că lucrarea se dovedise „conștiincioasă și bine întemeiată", canavaua expunerii rămînînd aproape neschimbată[94]. Obiecții de amănunt i se pot aduce, desigur, și chiar obiecții de fond. Ele au fost formulate în epocă și mai tîrziu, fără a pune sub semnul întrebării legitimitatea demersului, cu excepția lui Hașdeu care n-a văzut în marea sinteză decît „șase tacîmuri de papară tachigrafică"[95]. D. Onciul și I. Bogdan apreciau că timpul adevăratei sinteze era încă îndepărtat și că eforturile istoriografiei trebuiau îndreptate deocamdată spre studiile monografice. Mai obiectiv, N. Iorga a știut să distingă între ceea ce era informație depășibilă, într-o atare sinteză, și marea comprehensiune a autorului „în ce privește liniile generale"[96]. În aceeași direcție se vor desfășura și comentariile de mai tîrziu, de la Ion I. Nistor și Al. Boldur la V. Maciu, D. Ciurea, Pompiliu Teodor, Lucian Boia etc.[97]. Ansamblul interesează cu precădere „lineamentele" trasate de autor într-un moment cînd lumea noastră simțea o acută nevoie de sinteză pe tărîm istoriografic. Opera lui Xenopol încununa o strădanie de două ori seculară în direcția unei sinteze care trebuia să aducă nu numai un spor de cunoaștere, dar și un beneficiu etic, constituind „un preludiu necesar și temeinic al înfăptuirii idealului de unitate românească"[98]. Cîteva din direcțiile cele mai fertile ale istoriografiei noastre de la ea au pornit. Nu i-am putut înțelege însă menirea cum se cuvine decît luînd în considerație marea, îndelunga „luptă pentru istorie" care a izbîndit prin această operă. De la Cantemir la Hașdeu, de la Șincai la Hurmuzaki, de la Kogălniceanu la Xenopol, asistăm în adevăr la un efort mereu reiterat de închegare a unei sinteze de istorie națională. Abia ultimul a reușit, grație marilor acumulări anterioare de fapte, presiunii crescînde a epocii și nu mai puțin însușirilor proprii de istorie, să o ducă pînă la capăt[99], oferind lumii românești din preajma desăvîrșirii unității sale de stat o oglindă în care se răsfrîngeau imaginile trecutului, dar și o carte de educație patriotică, cea mai solid întemeiată, mai luminoasă și mai durabilă. Era bucuros că a putut-o face fără a sacrifica adevărul în favoarea unei idei politice, că „urîcioasa dilemă" și-a aflat soluția în armonia dintre adevăr și interesul politic[100]. Nu s-a sfiit, de aceea, să releve și trăsăturile negative ale domniei lui Mihai Viteazul, dura exploatare a țărănimii în evul mediu și mai ales în epoca destrămării feudalismului. Tratată în mod științific, adică după logica înlănțuirii cauzale, istoria garantează un grad înalt de obiectivitate. „M-am apropiat cu gîndul de domnia lui Cuza Vodă precum m-aș fi apropiat de aceea a unui faraon egiptean", va mărturisi Xenopol[101], convins că meditația sistematică asupra statutului istoriei i-a înlesnit deplina libertate de condei. „În felul meu de a trata istoria, nota el, nici nu înțeleg cerința făcută istoricului de a fi nepărtinitor. Nu poți decît să fii astfel, de îndată ce te hotărăști a nu aprețui evenimentele", cu alte cuvinte dacă lași faptele să vorbească, fără imixtiuni deviatoare[102].

Cu *Domnia lui Cuza Vodă* (1903) și *Istoria partidelor politice* (1910, 1911) Xenopol și-a exemplificat sistemul, încercînd să suplinească lipsa de perspectivă istorică asupra faptelor prin logica seriilor cauzale, ca și cum istoricul s-ar situa în viitor, acolo unde urmările faptelor prezente se întregesc virtual. Conceptul de serie, întemeiat pe ideea de cauzalitate, stă în centrul sistemului său explicativ, sistem ce făcea din seria istorică un principiu ordonator, menit să releve geneza, dezvoltarea și dispariția proceselor istorice. Înfățișată ca „un lanț neîntrerupt de fapte" înseriate pe „firul cauzalității", istoria comportă o structură logică, orice fapt istoric avîndu-și rădăcinile într-un fapt anterior și stînd totodată la originea altora viitoare. Lucrul acesta Xenopol l-a intuit de timpuriu, dar n-a ajuns

să-l expliciteze, decît după terminarea *Istoriei românilor din Dacia Traiană*, operă care i-a dat putința să mediteze pe marginea unei mari cantități de fapte, urmărite pe o lungă perioadă de timp.

Meritul lui Xenopol, semnalat în epocă, este de a fi pornit în construcția sa teoretică de la fapte pe care a știut să le organizeze în serii succesive, în timp ce alți istorici puneau accentul pe studiul valorilor (A. Grotenfelt), pe o tipologie de ordin psihologic (K. Lamprecht), pe relevanța faptelor bine circumscrise (G. Monod) ș.a. La rîndul lor, filosofii propriu-ziși (H. Rickert, W. Windelband, W. Dilthey, G. Simmel etc.) se apropiau de domeniul istoriei cu experiențe ce recomandau modele apriorice. Față de aceștia, Xenopol a avut o atitudine critică, respingînd ideea de lege, așa cum aceasta apărea la Hașdeu, Mougeolle, Labriola, pentru a-i substitui ideea de serie istorică[103]. Dar el a fost deopotrivă critic și față de istoricii care se limitau la restituția de fapte, străini de orice preocupare de a le integra într-un sistem de gîndire. Sub acest unghi, Xenopol venea în întîmpinarea pledoariei lui H. Berr pentru sinteză, întemeind-o însă nu nomotetic, ci pe conceptul de serie istorică[104]. Istoria ar fi deci o știință *sui generis*, în care faptele se înlănțuie serial, dezvăluindu-și astfel valorile de continuitate și permanență. Xenopol încerca astfel să împace istoria de tip tradițional cu noile orientări, introducînd în discuție un concept care escamota legea fără să se îndepărteze prea mult de ea. Reproșuri i se vor aduce, de aceea, și din partea istoriografiei nomotetice și din direcția opusă[105]. Era prea legat de istoria tradițională? Prea „istorizant"[106]? Nu putem insista aici asupra ecoului pe care l-au avut *Les principes fondamentaux de l'histoire*, apoi *La théorie de l'histoire*, în care Xenopol și-a definit sistemul de gîndire. Ceea ce nu trebuie să omitem e însă legătura intimă, în opera istoricului nostru, între registrul pragmatic și cel teoretic. *Teoria* sa nu decurge la el din speculație, ci din analiză fenomenologică, din observarea scrupuloasă a cîmpului faptic.

Istoria românilor din Dacia Traiană mai are deci o însemnătate, aceea de experiment, de anchetă sistematică, pe temeiul căreia Xenopol a putut imagina și descrie un sistem interpretativ de largă aplicație, unul a cărui actualitate se recomandă încă, de vreme ce o întreagă direcție de cercetare, extrem de fertilă, se întemeiază pe ideea de serie istorică, fie și ignorînd paternitatea conceptului[107]. Cariera universală a operei sale mai necesită, desigur, investigații[108]. Vom putea cunoaște, după noi eforturi, ce au însemnat inițiativele lui A. D. Xenopol în epocă și în ce chip ele mai sînt roditoare. Elev și emul al său, N. Iorga a știut să observe ceea ce în adevăr distinge această operă monumentală: „Crescut în cele mai bune tradiții ale școlii economice de la jumătatea veacului al XIX-lea și, mai presus de toate, minte filosofică, deprins cu abstracțiile și cu o nesfîrșită iubire față de subtilele legături dintre dînsele, A. D. Xenopol a făcut, prin cunoștințele și aplecările sale de spirit, din istoria românilor pentru întîia oară un sistem". Ca teoretician al istoriei, el ne-a dat o sinteză în care se recunoaște „una din cele mai mari sforțări ale spiritului românesc aplicat la știință"[109]. În ambele domenii, strîns conexate, istoricul a rămas intim legat de interesele poporului său, pe care n-a ezitat să le apere, bucuros că militantismul său se întemeia pe adevăr. Noua ediție a *Istoriei românilor din Dacia Traiană*, pregătită în plină criză orientală și realizată doar parțial de autor nu era decît un mod de a participa la zbaterile timpului. „Nu vom uita niciodată, și vom înfățișa aceasta ca un sublim exemplu pentru tineretul care trebuie deprins cu munca spornică și idealismul activ, nota Iorga, acel moment eroic, epic, aș zice, din viața colegului nostru, cînd el, smulgîndu-se de la speculațiile sale înalte, s-a întors spre istoria neamului său, nu numai cu acea

iubire adîncă ce se ascundea sub glumele lui ușoare și sub critica lui surîzătoare, dar cu hotărîrea de a-și asimila imediat rezultatul muncii de cîteva decenii a unei generații întregi. Am avut volumele revăzute ale marii sale lucrări: ele reprezintă o inițiere fulgerătoare, care inspiră respectul. Trăsnit, el însuși a căzut. Niciodată căderea unui învățat n-a fost mai nobilă decît aceasta". Căderea lui Xenopol a însemnat ani grei de suferință, în capitala unde a crezut în cele din urmă că trebuie să se mute, suportînd mizeriile bolii și privațiunile războiului, în timp ce nu contenea să participe la „lupta pentru drept" a compatrioților săi. A avut, la urmă, bucuria de a vedea „miracolul acelei Dacii Traiane a cării istorii o scrisese"[110]. Stins la 27 februarie 1920, savantul care se identificase cu idealul unității de stat românești făcea loc unei posterități care n-a fost întotdeauna generoasă, dar mereu activă și incitantă. Ea a restituit, în primii ani, sinteza pragmatică a lui A. D. Xenopol, a dat la răstimpuri exegeze demne de interes și o culegere de texte, rămînînd însă datoare sub unghiul unei restituții de ansamblu. O asemenea restituție se încearcă acum, iar însemnările noastre nu fac decît să recomande, în perspectiva unei exegeze mai aplicate[111], noua ediție a operei sale fundamentale: *Istoria românilor din Dacia Traiană.*

AL. ZUB

NOTE

[1] M. Kogălniceanu, *Opere*, II, București, 1976, p. 44: *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens* (Berlin, 1837).
[2] *Ibidem*, p. 404: *Introducție la Arhiva românească.*
[3] Fernand Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969.
[4] N. Bălcescu, *Opere*, II, București, 1982, p. 107—113.
[5] M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 448: *Prefață* la *Letopisițile Țării Moldovii* (1852).
[6] *Ibidem*, p. 506.
[7] *Ibidem*, p. 507.
[8] T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, I, București, 1937, p. 20.
[9] I. Rădulescu-Pogoneanu, *Însemnări zilnice ale lui T. Maiorescu*, în *Convorbiri literare*, LXX, 1937, nr. 1—5, p. 325.
[10] Cf. Al. Zub, *Junimea: implicații istoriografice*, Iași, 1976, p. 23—52.
[11] N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor istorice*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 77.
[12] Cf. Lucian Blaga, *Istoria critică a românilor — fantezie și știință*, în *Analele Universității București*, istorie, XXVII, 1978, p. 47—53.
[13] Gh. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I—III, Sibiu, 1889—1891.
[14] Cf. Al. Zub, *M. Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974, p. 371—374.
[15] N. Bălcescu, *Opere*, vol. I, București, 1974, p. 89.
[16] Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani*, I—II, Iași, 1857.
[17] I. Minea, *Nevoia unei opere de istorie generală românească în 1860*, în *Cercetări istorice*, Iași, XII—XVI, 1940, p. 178—179.
[18] Hașdeu, *Bătrînul Baba-Novac*, în *Românul*, București, 19 apr. 1868, p. 337.
[19] Idem, *Cronicele României* de Kogălniceanu, în: *Columna lui Traian*, III, 1872, nr. 81, p. 275.
[20] Liviu Marian, *B. P. Hașdeu și M. Eminescu*, Chișinău, 1927, p. 4—5.
[21] Cf. Al. Zub, *A scrie și a face istorie*, Iași, 1981, p. 82—91: *Între fragmentarism și sinteză.*
[22] Cf. N. Gogoneață, Z. Ornea, *A. D. Xenopol: Concepția socială și filosofică*, București, 1965; Gheorghe Toma, *Xenopol despre logica istoriei*, București, 1971; *A. D. Xenopol, studii privitoare la viața și opera sa*, coord. L. Boicu și Al. Zub, București, 1972; Al. Zub, *A. D. Xenopol, biobibliografie*, București, 1973.
[23] *Arhiva*, Iași, XII, 1901, nr. 9—10, p. 424—434.
[24] A. D. Xenopol, *Istoria ideilor nule*, în I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, IV, București, 1933, p. 377.

[25] I. E. Torouțiu, *op. cit.*, II, 1932, p. 28—29.
[26] *Ibidem*, IV, p. 402.
[27] *Ibidem*, II, p. 117.
[28] *Ibidem*, p. 10.
[29] *Ibidem*, p. 52.
[30] Xenopol, *Istoriile civilizațiunei*, în *Convorbiri literare*, III, 1869.
[31] Torouțiu, *op. cit.*, p. 52.
[32] Adelia Perju, *Textul german integral din manuscrisul eminescian 2285*, în *Caietele Mihai Eminescu*, III, București, 1975, p. 168—195; IV, 1977, p. 198—228.
[33] Xenopol, *Cultura națională*, în *Convorbiri literare*, II, 1868.
[34] Torouțiu, *op. cit.*, p. 52.
[35] *Ibidem*, p. 61—62.
[36] N. Iorga, *Scrisori vechi de studenți*, Vălenii de Munte, 1934, p. XXXIX—XLI; idem, *Istoria literaturii românești contemporane*, I, București, 1934, p. 83—99.
[37] Torouțiu, *op. cit.*, p. 10: scrisoare către I. C. Negruzzi, 1 apr. 1868.
[38] *Ibidem*.
[39] *Ibidem*, p. 72.
[40] Xenopol, *Scrieri sociale și filozofice*, București, 1967, p. 205.
[41] *Ibidem*, p. 216.
[42] Torouțiu, *op. cit.*, IV ,p. 383.
[43] Xenopol, *Studii asupra stărei noastre actuale*, în: *Convorbiri literare*, IV, 1870, nr. 1, p. 1—9; etc.
[44] Al. Zub, *A. D. Xenopol, biobibliografie*, București, 1973, 694 p.
[45] Xenopol, *Lecțiune de deschidere...*, în *Convorbiri literare*, 1883, p. 305.
[46] Idem, *Une énigme historique. Les Roumains au moyen-âge*, Paris, 1885, p. 1—4.
[47] Torouțiu, *op. cit.*, IV, p. 402.
[48] Cf. Al. Zub, *A. D. Xenopol, biobibliografie*, București, 1973.
[49] Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrîurirea lor asupra țărilor române*, 2 vol., Iași, 1880.
[50] Idem, *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinței romînilor în Dacia Traiană*, Iași, 1884; idem, *Une énigme historique. Les Roumains au moyen-âge*, Paris, 1885.
[51] Idem, *Études historiques sur le peuple roumain*, Jassy, 1887.
[52] Al. Zub, *op. cit.*, p. 172—175.
[53] *Ibidem*, p. 148—165.
[54] Torouțiu, *op. cit.*, p. 387.
[55] Al. Zub, *op. cit.*, p. 185—188.
[56] *Ibidem*, p. 146—148.
[57] Xenopol, *Lecțiunea de deschidere...*, în *Convorbiri literare*, XVII, 1883, 8, p. 306.
[58] *Ibidem*, p. 302, 304.
[59] *Ibidem*, p. 300.
[60] *Ibidem*, p. 301.
[61] *Ibidem*, p. 303.
[62] *Ibidem*, p. 304.
[63] *Ibidem*. Cf. Al. Zub, *A. D. Xenopol: orizont bibliologic și documentalist*, în vol. *A. D. Xenopol...*, 1972, p. 21—33.
[64] Idem, *Despre „Romänische Studien" a d-lui Rösler*, în *Convorbiri literare*, IX, 1875, nr. 5—6, p. 159—179, 220—229.
[65] Idem, *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinții romînilor în Dacia Traiană*, Iași, 1884, 229 p.
[66] *Analele Academiei Române. Dezbateri*, s. II, t. II, 1879/80, p. 464; t. IV, 1881/82, p. 175; t. V, 1882/83, p. 229; t. IX, 1886/87, p. 99, 198; XIII, 1890/91, p. 429; t. XVIII, 1895/96, p. 166.
[67] Xenopol, *op. cit.*, p. 294.
[68] Idem, *Istoria românilor din Dacia Traiană* (infra: *Istoria...*), VI, Iași, 1893, p. 11.
[69] Idem, *Mihail Kogălniceanu. Cuvîntare de primire la Academia Română*, în *Arhiva*, VI, 1895, nr. 7—8, p. 353—408.
[70] Idem, *Istoria...*, I, 1888, p. 21.
[71] *Ibidem*, p. 22.
[72] Idem, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. I—XII, Iași, Frații Șaraga, 189?.
[73] Idem, *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane depuis les origines jusqu'à l'Union des Principautés en 1859*, 2 vol., Paris, Ernest Leroux, 1896.
[74] Idem, *Les Roumains et leurs luttes contre les Turcs*, în *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, sous la direction de MM. Ernest Lavisse et Alfred Rambaud, Paris, vol. III, 1894, p. 869—893; vol. V, 1905, p. 798—827.

[75] Toroutiu, *op. cit.*, IV, p. 396; *Istoria ideilor nule.*
[76] Xenopol, *Istoria...*, I, p. 7.
[77] *Ibidem.*
[78] *Ibidem.*
[79] Toroutiu, *op. cit.*, p. 396.
[80] *Analele Academiei Române. Dezbateri*, s. II, t. XXVII, 1904/1905, p. 231.
[81] *Ibidem*, p. 232.
[82] Xenopol, *Istoria...*, VI, 1893, p. 1.
[83] *Ibidem*, p. 2.
[84] Vezi N. Gogoneață, Z. Ornea, *A. D. Xenopol: concepția socială și filosofică*, București, 1965; idem, *Studiu introductiv* la A. D. Xenopol, *Scrieri sociale și filozofice*, București, 1967, p. 5—72; Gheorghe Toma, *Xenopol despre logica istoriei*, București, 1971.
[85] Xenopol, *Istoria...*, VI, 1893, p. 4—36.
[86] *Ibidem*, p. 36—37.
[87] Idem, *Domnia lui Cuza Vodă*, I, Iași, 1903, p. VI.
[88] *Ibidem.*
[89] C. I. Andreescu, *Lista unor documente întrebuințate de A. D. Xenopol în „Domnia lui Cuza Vodă"*, în *Arhiva românească*, VIII, 1942, p. 41.
[90] Xenopol, *Nicolae Kretzulescu. Viața și faptele lui, 1812—1900*, București, 1915, 274 p.
[91] Al. Zub, *A. D. Xenopol, note istoriografice*, în *Cercetări istorice*, 1970, p. 193.
[92] *Analele Academiei Române. Dezbateri*, s. II, t. XXVIII, 1904/1905, p. 232.
[93] Xenopol, *Istoria...*, I, p. 15.
[94] Toroutiu, *op. cit.*, IV, p. 393.
[95] B. P. Hașdeu, *Ioan Vodă cel Cumplit*, București, 1978, p. 228: *Post-Scriptum la a 2-a edițiune.*
[96] N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor istorice*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 126. Vezi și *Revue historique*, XVIII, 1893, t. 53, p. 153—159.
[97] Al. Zub, *A. D. Xenopol, biobibliografie*, p. 343—373.
[98] Pompiliu Teodor, *Evoluția gîndirii istorice românești*, Cluj, 1970, p. 223.
[99] Cf. Ștefan S. Gorovei, *Xenopol și „Istoria" sa*, în *Dialog*, Iași, 1979, nr. 65—66, p. 11.
[100] Xenopol, *Românii și Austro-Ungaria*, Iași, 1914, p. 9.
[101] Idem, *Domnia lui Cuza Vodă*, I, Iași, 1903, p. VI.
[102] *Ibidem*, p. V.
[103] Cf. Alban G. Widgery, *Les grandes doctrines de l'histoire de Confucius à Toynbee*, Paris, 1961, p. 351—354.
[104] Cf. Xenopol, *La synthèse en histoire d'après M. Henri Berr*, extrait de les *Revue du Mois*, Paris, t. XIII, 1912, nr. 74, p. 165—185.
[105] Cf. Gheorghe Toma, *Xenopol despre logica istoriei*, București, 1971, p. 253—260.
[106] Henri Berr, *L'histoire traditionnelle et la synthèse historique*, Paris, 1934, p. 35—42.
[107] Cf. Al. Zub, *A. D. Xenopol and the new „seria history"*, în *Revue roumaine d'histoire*, XIX, 1980, nr. 2—3, p. 511—519.
[108] J. Benditer, M. Jemna, *A. D. Xenopol représentant de la science roumaine au-delà des frontières*, în *Revue roumaine d'histoire* VIII, 1969, nr. 2, p. 297—311; V. Vesa, *A. D. Xenopol în istoriografia europeană*, în *Tribuna*, Cluj, XIV, 1970, nr. 9, p. 5; Al. Constantin [Zub], *A. D. Xenopol peste hotare*, în vol. *A. D. Xenopol...*, 1972, p. 429—443.
[109] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, II, București, 1967, p. 172.
[110] *Ibidem*, p. 173.
[111] Cf. Pompiliu Teodor, *A. D. Xenopol: sinteză istorică*, în *Tribuna* XIV, 1970, nr. 9, p. 5.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

După cum se știe, primele volume ale *Istoriei românilor din Dacia Traiană* au apărut în trei ediții. Pentru ediția de față am folosit-o pe cea de-a treia, ultima, îngrijită de către I. Vlădescu, deoarece doar aceasta și cu prima sînt complete. Însă, am făcut o permanentă confruntare cu primele două volume ale ediției a II-a, tipărită sub supravegherea personală a autorului și care ni s-a părut, mai ales sub aspectul greșelilor de tipar, superioară; totodată, prin coroborarea cu așa-numitul manuscris de la Arad, ne-am asigurat de veridicitatea textului. O observație: dacă ediția a III-a este mai apropiată de noi ca limbă, eliminîndu-se multe forme oscilante, în schimb, are mult mai multe greșeli de tipar sau de transcriere, nerespectînd în totul editările precedente; în același timp, ediția a III-a denotă o punctuație mai îngrijită. O a doua observație: la Biblioteca județeană din Arad, se află textul tipărit al primei ediții, pe care autorul a adăugat note marginale sau a făcut completări și modificări pe foi colate; examinarea acestui text autograf ne-a dezvăluit că ediția a II-a nu reproduce în totul și întotdeauna schimbările sau completările efectuate de către Xenopol; deci, probabil, chiar în timpul tipăririi sau la corectură, autorul a definitivat ediția a II-a.

Numeroase probleme ne-au pus și notele din subsol, care, de multe ori, erau incomplete sau cu unele erori, deși I. Vlădescu a făcut notabile eforturi pentru a le înlătura. În cea mai mare parte am corectat și completat notele autorului; în cazul cînd problemele ridicate de notele autorului erau de o mai mare însemnătate, ne-am oprit asupra lor și în comentariile noastre. Transcrierea aparatului critic s-a făcut ținînd seama de normele încetățenite în publicațiile noastre științifice actuale.

În ceea ce privește limba propriu-zisă, adoptînd principiul fidelității față de text, am păstrat formele care ni s-au părut mai apropiate de cele din zilele noastre, selectîndu-le din ultimele două ediții. În ansamblu, am conservat nealterată exprimarea autorului, eliminînd doar cîteva din particularitățile ortografice ale epocii, ca: *u* mut, final, precum și consoanele duble *ss* sau *nn;* pe de altă parte, am dublat consoanele, cînd a fost cazul *(înnoire).* De asemenea, peste tot s-au aplicat normele ortografiei actuale; menționăm înlăturarea majusculelor folosite pentru numele de popoare sau, în alte cazuri, neadecvate. Mai semnalăm și operarea unor modificări de tipul: *s* intervocalic devine *z; s* tare devine *z (desvoltare — dezvoltare, desbinare — dezbinare); â* din interiorul cuvintelor devine *î; ó* s-a transcris *oa; e* final devine *ă (noue — nouă).* S-a păstrat semnul *e,* fără a-l diftonga *(fer, împedecat).* Am eliminat și formele oscilante, bineînțeles, în favoarea celor uzitate astăzi: *afluent,* în loc de *afluient, același — acelaș, așează — așază, apusean — apusan, adică — adecă, comerț — comerciu, cheamă — chiamă, citească — cetiască, deosebește — deosebesce, deie — dee, dinspre — dispre, eveniment — evenement* ș.a.m.d. Cînd ambele forme oscilante nu erau identice cu cele actuale, am ales forma cea mai apropiată de termenul folosit în zilele noastre *(contimporan,* în loc de *contimpuran).* Deoarece am sesizat în *Istorie* și unele

ezitări în folosirea numelor de personalități sau de localități antice, în cazurile de o mai mare însemnătate, am intervenit, alegînd forma încetățenită actualmente (*Burebista*, în loc de *Boerebiste*; *Sarmizegetusa*, pentru *Sarmisegetuza* sau *Sarmizegetuza*; *Potaissa*, pentru *Potaisa* etc.). Am păstrat *Samus*, în loc de *Someș*, deoarece am considerat că Xenopol voia să sublinieze apropierea dintre hidronimul antic și cel actual. De asemenea, pentru a reda cît mai fidel limba autorului, am păstrat genitivul în *ei* (*țărei*, *demnităței*). S-a menținut, în rest, integral vocabularul *Istoriei* (arhaisme, neologisme proprii, moldovenisme), precum și sublinierile din expunere (aldine sau cursive); în cazul unor cuvinte, care astăzi se folosesc mai puțin sau deloc, le-am semnalat cu un asterisc (*) și le-am explicat în subsol.

Notele noastre se disting de cele ale autorului prin paranteză: [] și se află la sfîrșitul capitolelor. Din nevoia de a asigura cititorului o anumită fluență a lecturii, am concentrat — atunci cînd ni s-a părut că sînt într-o anume legătură —, mai multe probleme sau observații asupra textului și notelor autorului. Nu am crezut necesar să stăruim totdeauna asupra chestiunilor de importanță secundară sau a unor erori minore de informare. Corecturile făcute de noi în text sau în note sînt semnalate prin paranteze unghiulare: ⟨...⟩; iar completările noastre sînt marcate prin paranteze drepte: [...]. În cazul inscripțiilor, întrucît întregirile editorilor sînt marcate tot prin paranteze drepte, am procedat la dublarea acestor paranteze: [[...]]. Am eliminat tacit unele scăpări inerente de mai mică însemnătate, greșelile evidente de tipar și dezacordurile gramaticale.

Ilustrația grafică a volumului a fost redesenată după cea originală. (Avem a mulțumi pentru aceasta colegei noastre E. Platon.) Am folosit ilustrația fotografică originală; doar în cazul cînd nu am găsit clișeele corespunzătoare sau erau inadecvate, am înlocuit-o. Comentariile noastre sînt însoțite de un material ilustrativ, menit a facilita înțelegerea stadiului atins în prezent de către cercetarea istorică românească.

În munca de pregătire pentru tipărire a acestui volum din sinteza lui Xenopol ne-am bucurat de sprijinul colegial și competent, pe mai multe planuri, al arheologilor și istoricilor H. Daicoviciu, I. Ioniță, I. Piso, V. Spinei, N.-Ș. Tanașoca, D. Teodor și Al. Zub, ca și al lingviștilor D. Moldovanu și Elena Lazăr. De asemenea, trebuie să amintesc ajutorul și înțelegerea pe care am găsit-o la Biblioteca județeană Arad. De un real folos ne-au fost observațiile și sugestiile lui I. Opriș, din partea editurii. Tuturor, cea mai călduroasă recunoștință.

Iași, 25 iulie 1983 VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

ABREVIERI

AAA	— *Acta Antiqua et Archaeologica*, Szegedin.
AARMSI	— *Analele Academiei Române. Memoriile Secției istorice*, seria a II-a, 1886/1887—1916/1919; seria a III-a, 1922/1923—1944/1945.
ActaArch	— *Acta Archaeologica*, Budapesta.
ActaMN	— *Acta Musei Napocensis*, Cluj (-Napoca).
Actes du IIe Congrès	— *Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4—10 septembre 1976)*, I—III, București, 1980.
Actes du VIIe Congrès	— *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prague 21—27 août 1966*, 1—2, Praga, 1971.
Actes du VIIIe Congrès	— *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd 9—15 septembre 1971*, I—III, Belgrad, 1973.
Actes sur les Frontières	— *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières romaines. Mamaïa, 6—13 septembre 1972*, București — Köln — Wien, 1974.
AIIAC	— *Anuarul Institutului de istorie și arheologie*, Cluj (-Napoca).
AIIAI	— *Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol"*, Iași.
AIIN	— *Anuarul Institutului de istorie națională*, Cluj.
AISC	— *Anuarul Institutului de studii clasice*, Cluj.
AnnÉp	— *Année Épigraphique*, Paris.
Apulum	— *Apulum. Acta Musei Apulensis*, Alba Iulia.
ArchHung	— *Archaeologia Hungarica*, Budapesta.
ArhMold	— *Arheologia Moldovei*, București, I, 1961 —
AȘUIași	— *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza"*, Iași.
AUB	— *Analele Universității București*, seria științe sociale, București.
BCMI	— *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, București, I—XXXVIII, 1908—1945.
BerRGK	— *Bericht der Römisch-Germanische Kommission*, Frankfurt am Main.
BMI	— *Buletinul monumentelor istorice*, București.
BulUnivV. Babeș- și Bolyai	— *Buletinul Universității „V. Babeș și Bolyai"*, Cluj (-Napoca).
Carpica	— *Carpica*, Muzeul de istorie și artă, Bacău.
CercetIst	— *Cercetări istorice*, Iași.
CIL	— *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
Dacia	— *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, București, I—XII, 1924—1947; N.S., I, 1957 —
Dacoromania	— *Dacoromania. Jahrbuch für östliche latinität*, Freiburg/München, 1, 1973 —
C. Daicoviciu, *Dacica*	— C. Daicoviciu, *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pămîntului românesc*, Cluj, 1969.
DEAR	— *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, Roma, 1959—1962.

DELR	— *Dicționarul explicativ al limbii române*, EA, București, 1975.
DID	— *Din istoria Dobrogei*, EA, București, I, 1965; II, 1968; III, 1971.
Die Völker	— *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich*, ed. H. Wolfram și F. Daim, Viena, 1980.
DIVR	— *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic — sec. X)*, sub red. prof. D. M. Pippidi, București, 1976.
DLRM	— *Dicționarul limbii române moderne*, EA, București, 1958.
DLR	— A. Scriban, *Dicționarul limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, neologizme, provincializme)*, Iași, 1939.
DolgCluj	— *Dólgozátok. Travaux de la section numismatique et archéologique du Muséee national de Transylvanie*, Cluj, I—X, 1910—1918.
DRH	— *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova; B. Țara Românească; C. Transilvania.*
ED	— *Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma*, București — Roma.
FHDR	— *Fontes Historiae Daco-Romanae*, EA, București.
V. Pârvan, *Getica*	— V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.
IDR	— *Inscripțiile Daciei romane*, EA, București, I, 1975.
IIR	— *Izvoare privind istoria României*, EA, București, I, 1964.
IstRom	— *Istoria României*, EA, București, I, 1960; II, 1962.
Izvestija-Varna	— *Izvestija na Narodnaja Muzei — Varna*, Varna.
JNG	— *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, München.
Materiale	— *Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.*, I, 1953; *Materiale și cercetări arheologice*, 2, 1956 —.
MemAntiq	— *Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis*, Piatra Neamț, I, 1969 —.
MuzNaț	— *Muzeul Național*, București.
NÉH	— *Nouvelles études d'histoire*, București.
OmCD	— *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, EA, București, 1960.
RE	— Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädiae der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, I, 1893 sqq.
Relations	— *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, EA, București, 1975.
RÉSEE	— *Revue des études sud-est européennes*, București.
RevArhiv	— *Revista arhivelor*, București.
RevIst	— *Revista de istorie*, București.
RHSEE	— *Revue Historique du Sud-Est Européen*, București.
RMMMIA	— *Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă*, București.
RIAF	— *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, București.
RIR	— *Revista istorică română*, București, 1931—1947.
RRH	— *Revue roumaine d'histoire*, București.
SA	— *Sovetskaja arheologija*, Moscova.
SAA	— *Studia antiqua et archaeologica*, 1, *Corolla memoriae Nicolai Gostar dedicata*, Iași, 1983.
Sargetia	— *Sargetia. Acta Musei (regionalis) Devensis*, Deva.
SCIV(A)	— *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, București.

SCIM — *Studii și cercetări de istorie medie*, București.
SCN — *Studii și cercetări de numismatică*, București.
SCȘCluj — *Studii și cercetări științifice*, Cluj (-Napoca).
SCȘIași — *Studii și cercetări științifice*, Iași.
SMMIM — *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, București.
SRIR — *Studii și referate privind istoria României*, București.
StCl — *Studii clasice*, București.
StudComunPitești — *Studii și comunicări*, Pitești.
VDI — *Vestnik drevnej istorij*, Moscova.
Viața feudală — *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București. 1957.

PRECUVÎNTARE LA EDIȚIA I

Poate părea îndrăzneață întreprinderea de a scrie, în starea de astăzi a științei istorice asupra poporului nostru, o istorie a acestuia. Izvoarele pentru cunoștința trecutului său curg adeseori numai în picături; multe părți ale istoriei sale sunt încă niște ghicitori ce așteaptă o dezlegare. Rodul este încă necopt pe arborele istoriei noastre. S-ar părea că culegerea lui ar fi o greșită pripire.

Și cu toate acestea nu este astfel. Istoria unui timp se clădește întotdeauna cu materialul adunat pînă atunci. Dacă ar fi să așteptăm ca tot materialul istoric al unui popor să fie descoperit, n-am mai ajunge niciodată să expunem cursul vieței sale; căci descoperirile se fac neîncetat; cunoștințele se întind și se adîncesc, mărind fără încetare orizonul istoriei. Timpurile din urmă îndreaptă necontenit cele ce se află greșite în expunerile de mai nainte și, potrivit cu propășirea poporului și îmbogățirea cunoștințelor, crește și se dezvoltă și arborele istoriei sale. Fiecare timp oglindește, în lucrările istorice ce le înfățișează, cunoștința de atunci a poporului asupra trecutului său. Fiecare timp este deci în drept să aibă istoria lui, începînd chiar de la acela al copilăriei unui neam, cînd el nu a ieșit încă din fașele poveștilor.

Noi credem că chiar pînă acuma, cu toată pornirea unei grabnice și pripite propășiri, precum este întreaga noastră dezvoltare, izvoarele de căpetenie ale istoriei noastre sunt cunoscute, sau cel puțin adunate. Viitorul va putea fără îndoială să modeleze cu mai mare preciziune corpul viu al trecutului nostru și să înfățișeze ochilor poporului o figură mult mai deplină de cum putem s-o înfățișăm noi astăzi. Lineamentele însă obștești credem că pot fi puse de pe acuma și că viitorul va putea numai rotunzi sau polei formele pe care chiar ochiul nostru poate să le întrevadă.

Întemeiat pe această convingere, am întreprins greaua îndeletnicire de a expune bîntuitele destine ale poporului român.

Departe de mine, falșa modestie de a mă preface că ponegresc însumi propria mea lucrare, spre a atrage laudele altora. Totuși se poate ca mai multe izvoare să-mi fi scăpat din vedere, ceea ce este prea ușor în istoria noastră, unde trebuie să culegi științele, adeseori ca albina, de pe florile cele mai îndepărtate. M-am silit însă, pe cît mi-a fost prin putință a fi complect. M-am ferit însă de erudiția goală, căreia îi place să citeze, numai cît spre a minuna pe cetitor cu cunoștințele autorului. Citațiile care le-am făcut, erau neapărate, pentru a dovedi spusele mele, ceea ce este cu atît mai de nevoie în istoria românilor, cu cît ea trebuie încă creată în cele mai multe puncte. Atîta pot asigura că a trebuit, pentru a o scrie, să cetesc mult mai mult decît ceea ce rezultă din citațiile mele.

Se va găsi poate încă un alt neajuns lucrărei mele, anume de a nu fi egală în stilul ei în toate părțile sale. Aceasta însă era peste putință. Cînd era vorba de a fixa o dată sau de a determina succesiunea unor domni, stilul trebuia să iee caracterul unei discuții științifice. Aiurea, unde simțiam pulsul cel mare al nației răsunînd în inima mea, la priveliștea fap-

telor mărețe, sau la trecutul de durere al poporului român, fără să fi vrut, mi se încălzia condeiul și povestirea lua un caracter mai literar. Eu sunt anume de părere că istoria trebuie să scruteze spre a afla adevărul; dar că acestuia nu-i va sta niciodată rău, cînd va fi învălit în o haină frumoasă. De aceea cred că, deși istoria tinde a deveni o știință, scrierea ei nu trebuie să înceteze a rămînea pe cît se va putea mai mult, și o lucrare literară și în îmbinarea acestor două caractere, stă tocmai partea cea grea a formei în istorie.

Lucrarea ce o înfățișez nației mele, este un sistem întreg, care caută să-și deie seamă de succesiunea tuturor împrejurărilor prin care ea a trecut. Acest sistem însă nu este impus de o concepție aprioristică a faptelor istorice, ci este rezultatul firesc al înlănțuirei lor. Nu credem că să se poată da seamă astfel de complexul tuturor împrejurărilor istoriei noastre, decît în modul în care le-am expus noi. Poate să fie de îndreptat în vreo parte, de adaos sau de prefăcut aiurea. În marile lor trăsături, liniile vor fi puse, și la atîta numai poate năzui timpul în care trăim.

De aceea cer și cu drept cuvînt, ca cei ce se vor ocupa de lucrarea mea, să o considere în întregul ei și să nu se oprească la o perioadă oarecare; căci, bineînțeles, într-o întreprindere atît de vastă, era peste putință a nu slăbi cîteodată. Atîta pot spune că am scris aceste șase volumuri cu o egală iubire pentru toate timpurile ce se desfășurau înaintea minței mele, atît acele de glorie și măreție, cît și acele de durere și restriște, și aș fi fericit dacă această carte a neamului românesc ar fi îmbrățișată cu aceeași căldură cu care a fost produsă.

Am împărțit întregul curs al vieței poporului nostru în patru perioade, care însă nu se potrivesc cu acele ale istoriei generale a popoarelor apusene. Istoria antică, medie, modernă și contimporană se regăsesc și la români, însă într-un alt înțeles și oprindu-se aiurea decît aceleași perioade ale istoriei apusene. Împărțirea făcută de mine a fost următoarea. Istoria veche a poporului român începe la primele cunoștinți ce le avem asupra țărilor noastre și la primele neamuri ce le-au locuit, spre a se opri la descălecarea principatelor în secolul al XIII-lea. Ea cuprinde tot acel complex de împrejurări care contribui la făurirea naționalităței române. Din această perioadă, nația română ieși cu caracterul ei propriu, ca element deosebit în sînul popoarelor înconjurătoare, ale cărora înrîurire o suferise. În această primă perioadă se cuprinde deci marele fapt al *formărei naționalităței române*. Despre o viață politică, o istorie propriu-zisă a poporului nostru, nu poate fi vorba, cît timp el stătu adăpostit în munții Transilvaniei. De îndată însă ce se coborî la cîmp, începînd a lega iarăși firul vieței așezate, se începe pentru el istoria lui politică. Aceasta însă nu se putu dezvolta peste Carpați, unde năvălirea maghiară, supunînd elementul românesc, înăbuși încă din fașă pe șubredul prunc al statului român. Partea întîi a istoriei române se petrece în centrul Carpaților; a doua, mai cu deosebire, în cîmpiile ce se întind către Nistru, Dunăre și Marea Neagră.

În această parte de a doua a istoriei poporului nostru, istoria vieței sale politice, se întîlnesc însă trei răstimpuri caracteristice care constituesc, în viața lui, tot atîtea perioade deosebite. Elementul osebitor al acestor perioade nu poate fi însă luat din faptele politice, care nu cuprind ceva caracteristic de la secol la secol. Deși se întîlnesc domnii strălucitoare și neatîrnate, totuși, atît înainte de ele, cît și după dînsele, găsim țările îngenunchiate, dezbinate și sfîșiate prin lupte politice. Dacă căutăm însă la viața culturală, care tocmai pare a lipsi din țările române, găsim în curînd o deosebire radicală între momentele ei, care constitue tot atîtea perioade deosebite în istoria acestei vieți.

De la origina statelor Munteniei și Moldova, ele trăiesc sub înrîurirea *slavonismului,* pînă către jumătatea veacului al XVII-lea, la domnia lui Matei Basarab și Vasile Lupu, cînd predomnirea slavonă este suplantată de acea a *grecismului,* care îi ia locul și se menține cu o putere covîrșitoare pînă către începutul secolului în care trăim. Atunci revoluția grecească pune capăt acestei nouă înrîuriri străine și poporul românesc ajunge în sfîrșit, după lungi zbuciumări, să intre în matca proprie a dezvoltărei sale, acea românească. Începe de la 1821 perioada *românismului,* în care trăim astăzi.

Așa dar, istoria românilor se poate împărți rațional, după momentele însemnate ale dezvoltărei sale, în patru perioade.

1. Istoria veche, de la origine pînă la 1290 d. Hr.: *Formarea naționalităței române.*

II. Istoria medie, de la descălecare pînă la Matei Basarab și Vasile Lupu, 1290—1633: *Epoca slavonismului.*

III. Istoria modernă, de la Matei Basarab și Vasile Lupu pînă la revoluția grecească, 1633—1821: *Înrîurirea grecească.*

IV. Istoria contimporană, de la revoluția grecească din 1821 pînă în zilele noastre: *Epoca românismului.*

M-am oprit cu expunerea la faptul cel mare al unirei principatelor, adică la realizarea celei dintîi din dorințele de reorganizare exprimate de divanurile adhoc. Pentru a pune în toată lumina lui, tabloul regenerărei noastre, ar fi trebuit să cuprind în el și îndeplinirea celuilalt punct din programul lor: întemeiarea dinastiei, ba chiar să ating și încoronarea edificiului nostru politic prin proclamarea regatului; căci de aici abia începe pentru noi era activă a vieței noastre politice, pe cînd, pînă atunci, aproape întreaga noastră istorie nu este decît reflexul adeseori neconștiut al istoriei străine.

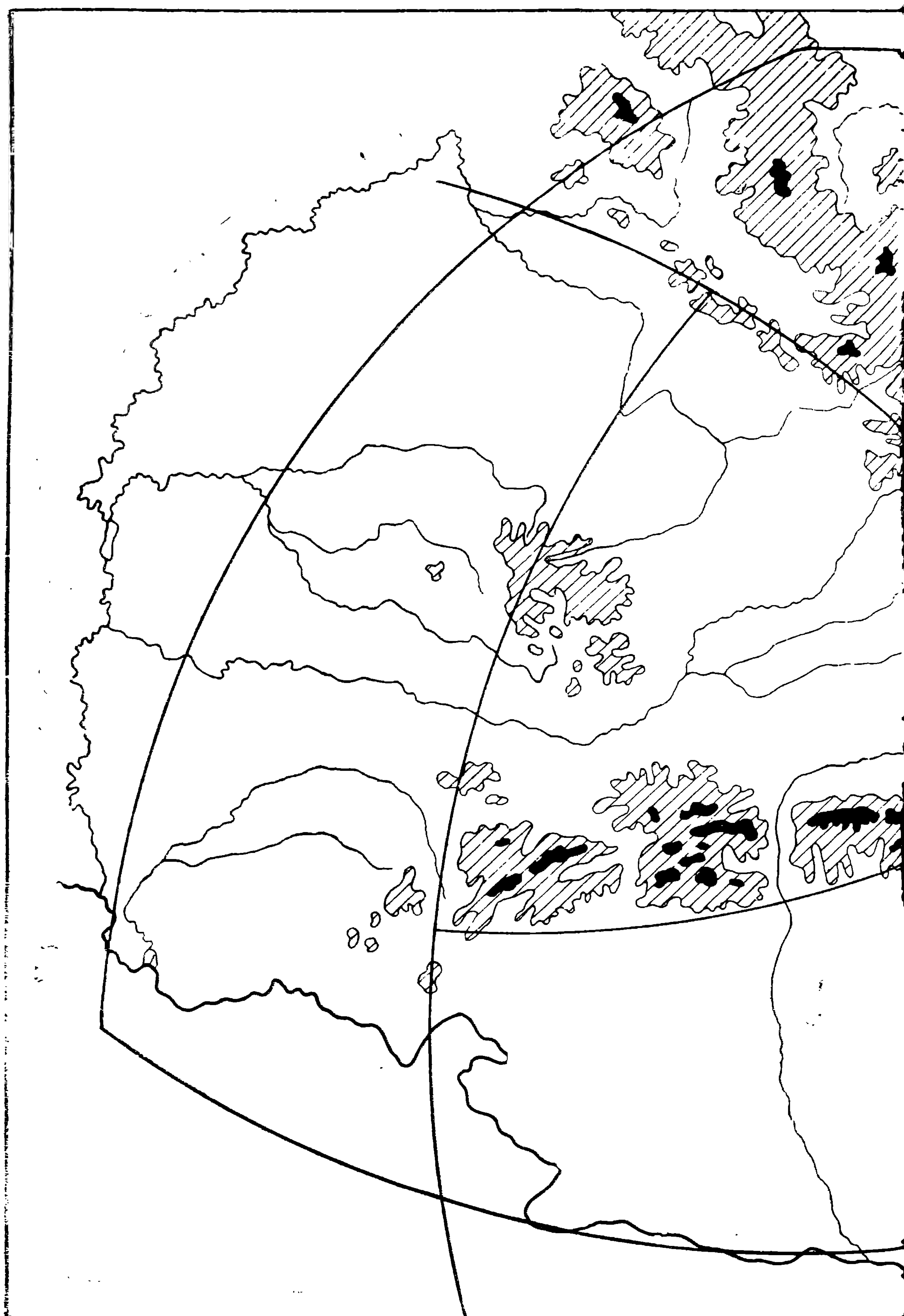
Am crezut însă că nu este bine a intra prea adînc în timpul de față, care nu poate avea pentru propriile lui fapte privirea cea rece și nepărtinitoare ce se cere de la o expunere istorică. Aș fi vrut să mă opresc chiar înainte de anul 1848, din generația căruia mai trăiesc încă bărbați care au influență asupra mersului împrejurărilor. Aceasta însă nu o putem face, căci întreaga istorie a fostelor principate gravitînd către unire, trebuia să ajung și cu expunerea pînă la împlinirea menirei lor seculare. Mari fapte s-au îndeplinit de la unire încoace și, cînd se va fi așezat pe timpurile noastre pînza limpezitoare a trecutului îndepărtat, generațiile viitoare vor privi cu mîndrie la domnia lui Carol I. Dacă am socotit totuși că nu pot să o ating, am făcut-o din credința că, dacă prezentul trebuie să scrie istoria trecutului, aceea a prezentului trebuie să o scrie viitorul.

1888

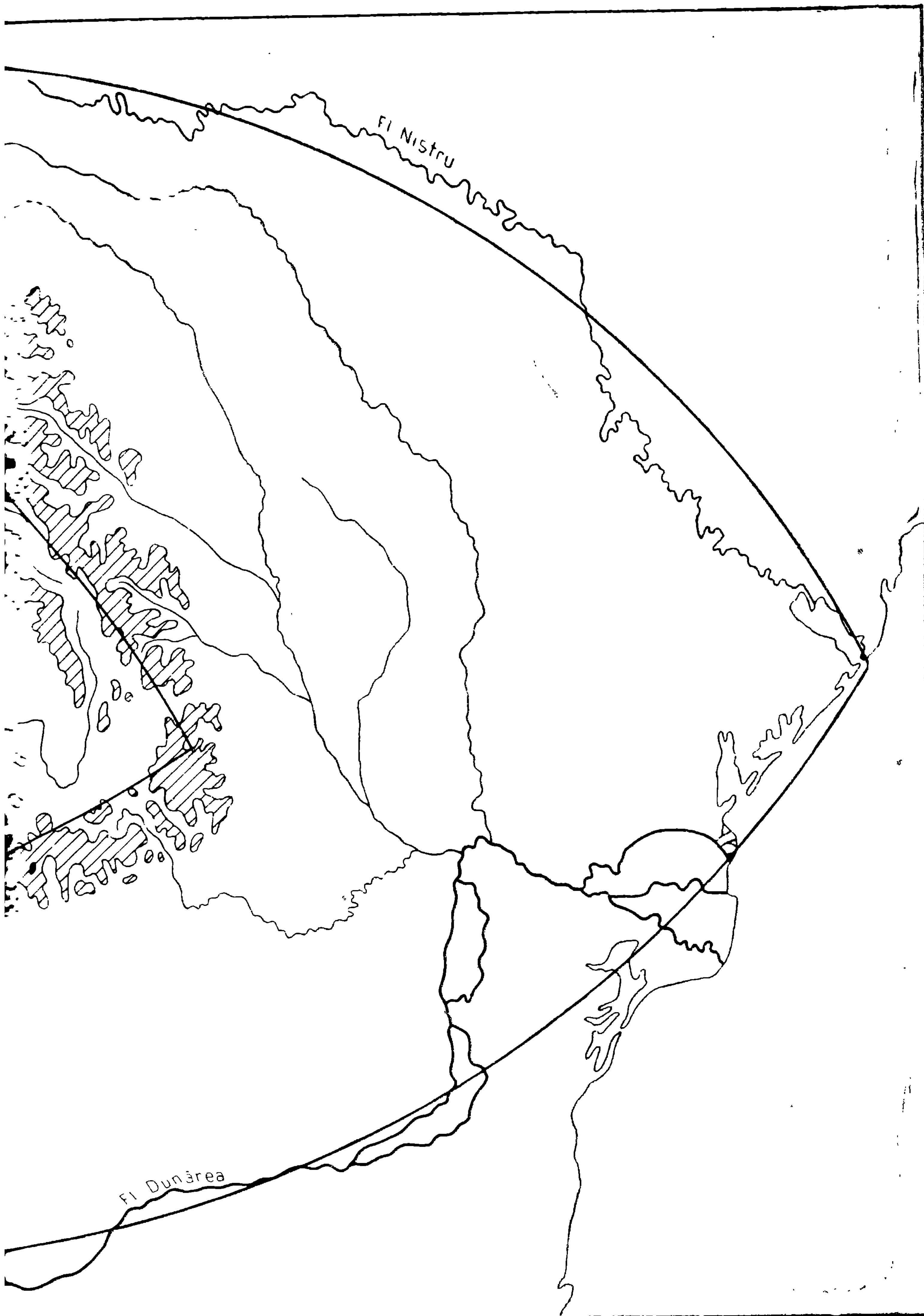
AUTORUL

LA EDIȚIA II

Sînt acum 20 de ani, în 1893 am dat la lumină cea dintîi înjghebare a istoriei depline a poporului român. În răstimpul cel destul de lung ce a trecut de la acea alcătuire pînă astăzi, studiile istorice și mai ales publicarea documentelor, au luat un avînt foarte îmbucurător și un mare

Triunghiul de rîur

și cel de munți

număr de izvoare ce nu-mi erau cunoscute cînd am *îndrăznit* a scrie istoria neamului meu, au ieșit la lumină. Am băgat însă de seamă că toată această mare bogăție nu schimba decît foarte puțin liniile fundamentale ale înjghebărei mele și slujea numai cît spre a îmbogăți materialul pe care se întemeia expunerea. De altfel, pătrunsesem adevărul prin o intuiție istorică, care *suplinia* adeseori dovezile pe care mă puteam întemeia, intuiție acum adeverită prin izvoarele nou descoperite. Această fericită constatare m-a îndemnat a scoate o a doua ediție a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*, pe care o înfățișez publicului român, crezînd că fac o lucrare folositoare poporului meu. În loc de 6 volumuri, care și așa cum erau, alcătuiau corpuri greu de mînuit, am desfăcut întinderea expunerei în 14 volumuri, adăugînd și domnia lui Cuza-Vodă, apărută după 1893, și voind a reduce prea marea întindere a volumurilor. Am înzestrat apoi lucrarea cu cîteva ilustrații luate pe cît s-a putut după chipurile și rămășițele păstrate în monumentele vechi.

Istoria Românilor cuprinsă în aceste 14 volumuri este o lucrare științifică, care nu lipsește însă de a fi încălzită de focul sfînt al iubirei de țară și neam, de cîte ori s-a înfățișat prilejul de a o face.

Sănătate și răbdare cetitorilor, iar tinerilor, îndemn la cetit, căci însușirile cele mari ale unui popor nu se desăvîrșesc decît prin studiul desfășurărei trecutului său.

Criticilor mei însă le aduc aminte cuvintele înțeleptului istoric francez, Gabriel Monod, care spunea, că „este soarta acelor care întreprind cei dintîi de a schița o mare perioadă istorică, de a da un mare prilej de critică și de îndreptare celor care după ei vin să adîncească amănunțimele. Nu este mai puțin adevărat că ei au pus cele dintîi îndrumări care asigură mersul succesorilor lor și că au statornicit marile linii ale tabloului pe care alții îl vor îndeplini și aduce la desăvîrșire."[1]

Deosebirile textului de acum de acel din 1893 vor reeși de la sine pentru acel ce-și va da osteneala de a le cerceta. Atragem luarea aminte numai asupra schimbărei datei la care pun încetarea părții I: *Formarea naționalităței române* și începutul părței a II: *Perioada slavonismului*, dată pe care nu o mai așez la 1290, ci în secolul al IX-lea, la începutul vieței de stat a românilor din Transilvania, care corespunde mai bine cu acel al înrîurirei slavone, de cum corespundea descălecarea Munteniei și Moldovei.

De altfel, această a II-a ediție a fost mult sporită și îmbogățită cu folosirea tuturor scrierilor și documentelor publicate de la 1893 încoace, încît ea reprezintă o nouă muncă de 20 de ani peste acea de 20 pusă la înjghebarea ediției I.

---

[1] *Revue historique*, Paris, XLVII, p. 347.

INTRODUCERE

Istoria unui popor este în mare parte determinată de natura, în sînul căreia este așezat. De la această lege firească nu s-a putut substrage nici poporul român; ba la dînsul chiar, înrîurirea naturei s-a arătat ca o putere deosebită. O cercetare a acestei înrîuriri va lumina ca un far întregul întuneric al veacurilor trecute. De aceea deschidem cu dînsa cartea istoriei sale.

Din elementele firești, configurația și așezarea țărei vor juca rolul cel mai mare în mersul istoriei unui popor, deși acest rol se poate modifica după cum se îndreaptă pasul timpurilor. Natura reprezintă, în formele ei neclintite și înțepenite, elementul statornic în viața poporului; plăsmuirile minței omenești pe acel progresiv și schimbător. Din întrețeserea lor mutuală se desface în decursul veacurilor pînza istoriei [1].

Dacă privim la o hartă a Europei, alcătuită pentru a arăta rasele ce o locuiesc, observăm că rasa latină formează în apusul Europei o masă compactă și așezată pe un teritoriu ce se ține delaolaltă, pe o întindere de mai bine de 1.200.000 de kilometri patrați, numărînd aproape de 100.000.000 de locuitori, toți împărtășind aceeași religie și așezați în regiunea fericită unde cultura omenească a dat cele mai strălucite ale sale roade [2]. Departe spre răsărit și fără nici o atingere directă cu trupul cel mare al latinilor apuseni, se află aruncat celalalt grup de latini ortodoxi, românii, înconjurați de toate părțile de neamuri străine, în care niciodată sîngele nu poate provoca pentru ei și o mișcare de simpatie, ci numai interesul îndreaptă cu răcoare calculele sale socotitoare. Această poziție a românilor, răzlețită cu totul de marea familie din care fac parte, este pentru ei din cele mai dăunătoare. Cu cît se accentuează mai mult politica de rasă, către care gravitează cu o nespusă putere vremurile noastre, cu atîta poporul român este expus la primejdie, căci el este lăsat singur să lupte cu uriașii ce-l înconjoară. Popoarele latine, chiar cînd ar vrea să-l ajute, nu o pot face din pricina îndepărtărei. Mai dăunător însă este faptul că poporul român, fiind așezat în sfera de acțiune a altor popoare, acele latine mai că nu au interes a-l ajuta, și în secolul nostru cel de fier și de foc, simpatia cel mult poate să vină în sprijinul interesului, niciodată însă să-l înlocuiască. Primul neajuns al poziției noastre geografice este deci că, pe cînd *ginta latină formează ca un continent în apusul Europei, noi latinii răsăriteni suntem ca o insulă pierdută într-un ocean de neamuri străine* [3].

În această parte deci, unde soarta a voit să arunce pe poporul român de la nordul Dunărei, el locuiește astăzi o întinsă regiune de 300.000 de kilometri patrați, aproape cît este suprafața Italiei și mai bine ca jumătate cît acea a Franței, cuprinsă între trei ape curgătoare mari, care mărginesc între ele o formă triunghiulară. Aceste ape sunt fluviul *Dunărea* la sud, fluviul *Nistru* ca laturе răsăriteană și marele afluent al Dunării *Tisa*, ca laturе apuseană. În această regiune, românii alcătuiesc mai pretutindeni o poporație compactă, trecînd unele insule de ale lor și peste hotarele arătate [4].

În mijlocul acestui triunghiu de ape, se ridică un alt triunghi de munți, alcătuit din puternicele lanțuri ale Carpaților răsăriteni. Acest al doilea triunghi întinde laturile sale aproape paralel cu cursul rîurilor, stretăindu-le numai în două puncte: la nord, prin prelungirea Carpaților către centrul Europei, care desparte izvoarele Nistrului de acele ale Tisei, și la sud, către Dunăre, unde îngustează patul fluviului la Porțile de Fier, pentru a se prelungi de ceea parte de dînsul, în munții Golubinski din Serbia. Arătatele prelungiri ale munților Carpați către apus și sud, despart regiunea plană cuprinsă între munți și rîuri în două șesuri: acel apusean, al Tisei care, ținîndu-se într-una cu șesul Dunărei mijlocii, alcătuiește ceea ce s-ar putea numi Mesopotamia europeană, și acel răsăritean care se întinde către Marea Neagră, trece Dunărea și se oprește tocmai în munții Balcani. Acest din urmă șes face un trup cu marele șes răsăritean al Europei.

O asemenea așezare a Carpaților în raport cu poporul nostru este cu totul excepțională și a avut asupra soartei sale urmările cele mai însemnate. Într-adevăr, dacă vom observa cum sunt așezate popoarele în raport cu munții, vom găsi, cu toată nesfîrșita deosebire ce întîlnim în configurația geografică a țărilor împrăștiate pe suprafața globului, o regulă obștească: că o naționalitate se întinde de obicei în bazinul unui fluviu sau al unei mări și că este mărginită de către o altă naționalitate prin un munte sau măcar prin un colnic. Formulată mai scurt, această regulă s-ar putea rosti: „O naționalitate este un bazin, iar o graniță un munte"[1]. Pentru a lăsa la o parte Italia, Spania sau Grecia, așa de hotărît delimitate, vedem d[e] e[xemplu] că francezii se întind în bazinul Oceanului Atlantic și că sînt despărțiți de spanioli și italieni prin Pirinei și Alpi, de germani prin Vosgi. Germanii sunt iarăși închiși de munții Franței și ai Italiei către apus și sud, la nord de Marea Baltică și aceea a Nordului; la răsărit de dealurile ce întovărășesc cursul Oderului și care îi despart de poloni. Chiar acele nații care s-au întins în sînul altora, precum boemii (cu moravii) și ungurii, între germani, încă au ocupat niște regiuni determinate în chip firesc de munții sau dealurile înconjurătoare. Așa boemii s-au așezat în bazinul superior al Elbei, mărginit foarte lămurit de munții numiți Pădurea Boemă spre sud, iar dinspre nord cu Erz-Gebirge și Riesen-Gebirge. Ungurii deasemenea s-au așezat în regiunea Dunării mijlocii și a Tisei, înconjurați din toate părțile de munții Carpați, și anume: pe lîngă Viena, de Carpații Mici, dinspre slavii nordici și români de diversele ramuri ale Carpaților Mari, iar către slavii sudici, de munții Dravei (Waradin și Sirmiu). Dacă privim naționalitățile mai mici precum serbii, bulgarii, albanezii, danezii, vom găsi pretutindeni niște țări bine așternute, mărginite de munți care despart neamurile ce le locuiesc, de neamurile vecine. Numai acolo vor lipsi margini hotărîtoare, unde pe o regiune întinsă munți nu se întîlnesc, precum în marele șes oriental al Europei, locuit fără hotare firești apreciabile de ruși, poloni, fini și tătari [5].

Așezarea geografică a românilor face o excepție de la această regulă. Ei sunt lipsiți de margini firești, și *muntele care ar trebui să-i despartă de alte naționalități, strătaie însuși poporul lor în mai multe mădulare dezbinate,* între care ridică niște stavile uriașe, rupe continuitatea țărei

---

[1] Fr. Odysse-Barot, *Lettres sur la philosophie de l'histoire,* Paris, [1864], p. 32 (173).

lor, împărţind-o în mai multe regiuni ce nu au între ele nici un soi de legătură. Carpaţii au într-adevăr o configuraţie foarte ciudată, precum n-o mai întîlnim la nici un munte de pe faţa pămîntului. Desfăcîndu-se din Alpi prin ramura numită Carpaţii Mici, de la capătul Moraviei, se întind ca un lanţ către răsăritul Europei, sfîrşindu-se în partea lor cea mai orientală, în un pumn uriaş, în care este prinsă parte din naţia română ce se împrăştie apoi printre degetele sale strînse, în şesurile Nistrului şi ale Dunărei. Carpaţii nu mărginesc nici o regiune; ba nici măcar nu au rolul obişnuit al munţilor, de a despărţi bazinurile a două fluvii. De aceea rîuri pornite de pe ambele lor laturi, cea nordică şi cea sudică, se varsă în acelaşi fluviu, Dunărea, precum sunt: Siretul, Prutul deoparte, Tisa cu afluenţii săi şi Oltul de altă parte.

Carpaţii, ridicînd deci uriaşa lor statură în mijlocul naţiei române, o împart mai ales în două trunchiuri deosebite, unul întors cu faţa înspre apus, celalalt spre răsărit, care ambele se razimă cu spetele lor de zidul cel greu de străbătut, aşezat între dînsele. Puţine numai şi anevoioase sunt răspunderile între aceste două părţi: către Moldova, pasurile *Tulgheşului, Ghimeşului* şi acel al *Oituzului;* către Muntenia, *Predealul, Branul, Turnul Roşu* şi *Vulcanul:* iată aproape singurele puncte pe unde îşi pot da mîna românii de peste munţi cu acei de dincoace. Pretutindeni, pe aiurea, ponoare sau prăpăstii nestrăbătute decît doară de piciorul ager şi neobosit al vînătorului de munte.

Carpaţii sunt pricina hotărîtoare a dezbinării politice a românilor [6]. Vom vedea că românii, stînd în cetatea munţilor un timp îndelungat, se revărsară de la o vreme în afară, către văile şi şesurile de la Marea Neagră. Astfel se născură cele două state, al Munteniei şi al Moldovei, pe cînd, dincolo de munţi lanţurile lăuntrice despărţiau pe români în mai multe ţări deosebite: Transilvania, Maramureşul, Crişiana şi Banatul, asemenea cantoanelor sviţerene sau republicilor celor mici ale Greciei antice.

Din această revărsare a românilor în afară de cetatea Carpaţilor şi anume, prin două desfundături deosebite, una la sud, din Făgăraş şi alta la nord, din Maramureş, se explică cum în cîmpia răsăriteană şi sudică, chiar pe o *unitate teritorială continuă,* se putură înjgheba *două* state: Muntenia şi Moldova, în loc de unul singur. Şi atît de puternică fusese îndreptarea divergentă, imprimată lor încă de la obîrşie, încît ele trebuiră să trăiască despărţite, ba chiar duşmane, mai mult de o jumătate de mie de ani [7]. Abia veacul nostru văzu dispărînd stavila ridicată între ele şi unirea lor într-un singur corp. Dar aici era vorba numai de piedici ridicate de oameni, şi de împrejurări care dădură naştere unor greutăţi politice. Asemenea stavile mai uşor se pot învinge sau cel puţin înconjura. Plăzmuirile naturei însă stau înaintea noastră cu o putere mult mai mare şi mai greu de răpus. De cîtă încordare va avea nevoie simţimîntul naţional la români, pentru ca, luîndu-şi zborul peste culmile carpatine, să prindă într-un singur lanţ viaţa lor ca popor!

Tot aşezarea Carpaţilor hotărî legăturile în care românii intrară cu popoarele ce avură asupra lor o înrîurire precumpănitoare. Şesul sudic răsăritean va primi înrîurirea popoarelor sudice şi răsăritene. Părţile de peste munţi, mai deschise spre apus, vor gravita în sfera popoarelor apusene.

Dacă Carpaţii, în loc de a dezbina pe români în două trunchiuri lipsite de apărare, şi-ar fi întins crestele în jurul naţionalităţii lor, ei ar

fi fost în orice caz un sprijin al dezvoltării lor naționale, în loc de a-i sta ca o piedică împotrivă[2].

Vom vedea totuși cum Carpații au fost pe de altă parte adăpostul neamului nostru în timpul vijelios al năvălirilor barbare, cum l-au ocrotit și mîntuit de pieire, ba l-au păstrat pînă la un punct ferit de multe amestecuri, și cum în acești munți s-a fiert și închegat marea și minunata unitate a poporului român[3].

Pe munți se formează norii binefăcători, care aduc rodirea și îmbelșugarea, și tot pe dînșii iau naștere grindina și ploile prăpăstioase ce răspîndesc pustiirea și sărăcia. Natura ascultă de propriile ei legi, fără a căta dacă ele priesc sau fac rău omenirei, și acest rol nepăsător față cu omul, natura îl îndeplinește atît în viața de toate zilele, cît și în lungul curs al istoriei.

Și cu toate acestea, poporul român nu poate năbuși o speranță ce încolțește în el, de cîte ori își aruncă ochii spre toate acele părți unde răsună graiul românesc, anume că din păturile adînci ale unui viitor oricît de îndepărtat, va răsări odată frumosul arbore al unirei tuturor românilor; că *pe cît se întinde graiul lor comun, se vor înjgheba și interesele lor comune; că granițele Statului vor cădea odată împreună cu acelea ale naționalității lor.* Poate că mult timp vor trebui românii să mai aștepte întruparea acestei dragi vedenii; dar oricît ar fi să așteptăm, mărimea țelului să ne deie puterea de a răbda, și întreaga noastră strădănuire, întreaga noastră muncă să fie îndreptată numai și numai spre acest scop sfînt și măreț. Fericit e poporul ce poate avea în această lume un ideal de realizat; al nostru este viu înaintea ochilor și noi să nu-l vedem!

Orice om ca și orice popor trebuie să lupte pentru ceea ce el crede că este binele, fără să cate la ușurința sau greutatea realizărei țintelor urmărite; căci nimeni nu poate ști încotro viața lui va fi împinsă de puterile istorice. Se poate întîmpla ca evoluția să îndrepte pașii mersului ei în sensul dorințelor noastre; atunci strădania pusă spre a le realiza va aduce mai repede a lor îndeplinire. Dacă însă evoluția ar tinde către o îndreptare potrivnică scopurilor noastre, vom izbuti cel puțin a întîrzia poate momentul morței lor, ceea ce încă este un cîștig[4].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Pornind de la cunoscuta lucrare a lui H. Th. Buckle — des citată de către A. D. Xenopol (*Geschichte der Civilisation in England,* aus dem Englischen von A. Ruge, 2 vol., ed. 3, 1868, Leipzig und Heidelberg, bei Winter), dar față de care a luat o netă distanțare critică, istoricul român adoptă clasificarea savantului englez în ceea ce privește structura materială a culturii, care includea în sfera mediului cosmic climatul, felul producției determinat de climat, natura solului și fizionomia geografică a țării. În această direcție, Xenopol se pronunță pentru o justă

---

[2] Vezi studiul nostru asupra *Așezărei geografice a românilor* ⟨*Studii asupra poziținnii geografice a românilor*⟩, în *Convorbiri literare,* XV, 1881, p. 385 ⟨391⟩, reprodus și în *Revue de Géographie,* a lui Ludovic Drapeyron ([XXIX], Paris, 1891, [2, p. 19—26]). D. N. Iorga, *Studii și documente* [*cu privire la istoria românilor,* București, 1902], IV, *Prefața,* p. II—III, sprijină părerea neexactă că munții ar lega mai bine popoarele decît apele fără vad și cîmpul fără de hotar.

[3] Mai jos capitolul: *Daco-Romanii în munți.*

[4] Vezi studiul nostru *L'Inconscient dans l'histoire,* în *Séances et travaux de l'Académie des Sciences Morales et Politiques,* Paris, 1907, reprodus și în românește [*Neconștiutul în istorie*], în *Analele Academiei Române* [*AARMSI,* s. 2, t. 29], 1907, p. 533—555].

evaluare a rolului exercitat de mediul geografic, respingînd un determinism uniform şi total al acestuia şi subliniind pluralitatea factorilor care acţionează asupra dezvoltării istorice: „formele exterioare numai ale acestei dezvoltări sînt modificate prin un şir de influenţe deosebite prin aceea a naturii în sensul lui Buckle, adică prin climă, pămînt, nutriment şi fenomenele naturii, prin aceea a rasei şi caracterului poporului şi mai cu seamă prin aceea a mişcărilor corpului său, a faptelor sale politice şi sociale care nu sînt lucruri fără de importanţă, după cum o crede Buckle". (Cf. *Istoriile civilizaţiunei*, în *Convorbiri literare*, III, 1869, p. 255). Vezi, de asemenea, N. Gogoneaţă şi Z. Ornea, *Studiu introductiv*, la vol. A. D. Xenopol, *Scrieri sociale şi filozofice*, Bucureşti, 1967, p. 19—20; şi R. Vulpe, *Istoria veche a României în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viaţa şi opera sa*, sub redacţia lui L. Boicu şi Al. Zub, Bucureşti, 1972, p. 42).

[2] Datele respective, privind suprafaţa şi populaţia „Europei latine", se referă la anii în care a trăit şi a scris Xenopol. În acest context — cu toate cuvintele sale din paragraful la care ne referim —, nu este lipsit de interes să relevăm atitudinea combativă a istoricului împotriva „... romanticelor prejudecăţi ale exclusivismului latinist din vremea sa": „să nu ne fie silă dacă şi sîngele dacilor se va găsi amestecat în naţionalitatea noastră!" (R. Vulpe, *loc. cit.*).

[3] În opera lui A. D. Xenopol este de asemenea vizibil efortul delimitării de teoriile rasiste în care se accentua preeminenţa antropologicului şi care, începînd de la cunoscuta lucrare a lui Arthur Gobineau (*Essai sur l'inégalité des races humaines*, Paris, 1854), capătă treptat proporţii. Concepţia istoricului şi filozofului român se fundamentează pe îmbinarea între constanta cosmică şi cea antropologică, care conduc la o viaţă sufletească proprie, determinantă pentru fiecare popor (Cf. N. Gogoneaţă şi Z. Ornea, *op. cit.*, p. 21; R. Vulpe, *loc. cit.*).

[4] Om al epocii sale, în primul rînd, A. D. Xenopol reflectă şi în opera sa cerinţa majoră a românilor din acea vreme: unitatea naţională; credinţa în acest ideal — continuu prezentă în lucrările sale — îl face să trateze istoria românilor de pretutindeni ca pe un tot unitar, indiferent de regimul politic vremelnic al diferitelor regiuni locuite de români în acei ani.

[5] Este vădită diferenţa clară pe care o face autorul între situaţia politică a Europei dinainte de primul război mondial şi naţionalităţile locuitoare ale continentului.

[6] Din aceeaşi proiectare, pe fundalul gîndirii sale, a idealului unităţii naţionale derivă şi această îngroşare a concluziei istoricului, căci la acea vreme se părea că numai Carpaţii despart pe români, aşa cum au făcut totdeauna de-a lungul timpului; în realitate — şi aceasta se poate vedea şi pe parcursul întregii sale opere istorice —, ceea ce a cauzat dezbinarea politică a fost ocupaţia străină, includerea — încă de la începuturile Evului Mediu —, a unor teritorii locuite de români în cadrul unor imperii străine, la care s-au adăugat şi alţi factori, cum a fost cel legat de stadiul dezvoltării social-economice (fărîmiţarea feudală) etc.

[7] Adept al „teoriei descălecatului" (deşi nu în întregime), A. D. Xenopol — avînd încă vie în faţă imaginea luptei pentru Unirea din 1859 —, accentuează patetic faptul că, în Evul Mediu, rareori cele două ţări române au fost alăturea, nu cum ar fi fost de aşteptat şi de dorit! Dar analiza dezvoltării istorice a arătat că aceasta nu era posibil atîta timp cît încă nu se formase naţiunea şi conştiinţa unităţii naţionale nu se închegase, apariţia şi dezvoltarea acestora dictînd şi ritmul paşilor făcuţi spre unitate.

CARTEA I

ISTORIA VECHE

FORMAREA NAŢIONALITĂŢEI ROMÂNE

din timpurile cele mai vechi pînă la năvălirea ungurilor
513 în. de Hr. — 900 d. Hr.

CAPUL I

TIMPURILE ANTEROMANE

513 în. de Hr. — 106 d. Hr.

I

SCIȚII ȘI AGATÎRȘII

1. Topografia Sciției

Popoarele Sciției. În vremile cele mai vechi despre care istoria ne-a lăsat vreo pomenire, țările care alcătuiesc patria liberă sau încă subjugată a românilor, erau adăpostul mai multor popoare, pe rădăcina cărora — acum adînc îngropată, s-au altoit pe rînd toate acele elemente, din ale cărora introlocare* se urzi poporul român.

Pînă în vremile mai nouă cînd s-au dezvoltat studiile preistorice, știrile asupra acestor vremuri de mult apuse se culegeau din singurul izvor direct asupra lor, din părintele istoriei, nemuritorul Herodot[1]. Acuma însă arătările lui pot fi îndeplinite și îndreptate prin interpretarea rămășițelor lăsate de timpurile preistorice de la Dunărea de jos și din împrejurimi.

Cu toate acestea, arătările lui Herodot nu rămîn mai puțin de preț, cînd ne dăm sama de iubirea de adevăr a marelui istoric elin și de silințele lui de a culege știrile ce le dă, prin el însuși, pe cît îi sta prin putință, sau din spusele locuitorilor asupra regiunilor pe care nu le văzuse cu ochii [1]. Unde asemenea mijloace de informație lipsesc lui Herodot, el are totdeauna grija de a da arătările lui ca nesigure. Așa, într-un rînd vorbește el de un mare vas de aramă din țara Exampea pe care el însuși l-ar fi văzut, pe cînd aiurea el scrie că „nu se știe nimic pozitiv asupra țărilor așezate dincolo de acest rîu și nu cunosc pe nimeni care să-mi vorbit de ele după propria-i vedere“[2].

Herodot a vizitat și orașele Traciei. El spune de mai multe ori: „*Am auzit* de la grecii ce locuiesc pe țărmurile Helespontului și ale Pontului Euxin“, sau: „Mai *spun* tracii că peste Dunăre“ [2]. Tot atît de puțin va fi călătorit el înlăuntrul Traciei, precum și în acel al Sciției[3].

Sciția, după Herodot, este o regiune foarte întinsă, din care numai o mică parte cade pe țările ocupate astăzi de românii din stînga Dunărei. Ea cuprindea și o mare parte din Rusia meridională, mărginindu-se spre răsărit prin fluviul Tanais (Donul), care o despărția de sauromați[4]. Spre miazăzi se mărginea cu Palus-Maeotides (Marea de Azov) în care Tanaisul se varsă, apoi cu Pontul Euxin pînă la Dunăre, trecea la gurile acestui fluviu și pe dreapta lui, cuprinzînd Dobrogea de astăzi, care, în vechime,

---

* introlocare (întrolocare) — rar; unire, închegare (*DELR*, p. 473).

[1] Vezi studiul nostru, *Herodot în raport cu istoria noastră*, în *Convorbiri literare*, VIII, 1875, p. 465 și urm.

[2] Herodot, IV, 7, 8, 16; [*Exampaios* — IV, 81].

[3] Idem, IV, 55; V, 10.

[4] Idem, IV, 21.

purta, pînă pe timpul romanilor, numele de *Sciţia Minoră*[5]. Astfel Herodot ne spune că „Tracia ce se ţine de Pontul Euxin, este înaintea Sciţiei care nu începe decît în punctul unde se sfîrşeşte golful dependent de Tracia, şi că deci Istrul trece prin Sciţia pentru a merge în mare“[6]. Aşa dar marginea între Sciţia şi Tracia pe la gurile Dunărei nu este determinată de Herodot prin cursul fluviului, ci prin o afundătură a Mărei Negre, un golf, de la care înainte începe Sciţia, iar gurile fluviului trec *prin această ţară*, nu o mărginesc. În privinţa celorlalte limite ale Sciţiei, Herodot ne spune că: spre apus, de la Istru în sus, se mărgineşte Sciţia întîi de către *Agatirşi*, apoi de către *Neuri*, mai apoi de *Androfagi*, în sfîrşit de *Melanchleni*[7]. În spre nord deci (de la Istru în sus), începînd de la apus şi mergînd înspre răsărit, marginile Sciţiei sunt arătate, nu prin accidente geografice, ci prin locuinţele altor popoare. Pentru a lămuri deci pînă unde se întindea Sciţia, este de trebuinţă a se determina poziţia geografică a acestor neamuri [3].

Cel întîi din ele care ar mărgini Sciţia dinspre nord şi ar avea totodată aşezarea cea mai apuseană, sunt agatirşii. Despre ei ne spune Herodot aiurea că sunt nişte oameni cu port răsfăţat şi foarte de aur purtători[8]. Această descriere a poporului agatirşilor ne dă mijlocul de a hotărî regiunea ocupată de ei. Îmbelşugarea aurului la acest popor şi deci luxul hainelor sale provenia din bogatele mine de aur ale Transilvaniei, exploatate după cît se vede încă de pe atunci, şi care, în vremile vechi, erau de o producţie mult mai mare decît astăzi. Tot acolo transpune o altă arătare a lui Herodot [despre] ţara agatirşilor. El spune anume vorbind de mai multe rîuri ale Sciţiei: „Acestea sunt rîurile ce izvorăsc chiar din Sciţia, care măresc fluviul; rîul Maris însă, ieşind din ţara agatirşilor, de asemenea se uneşte cu Istrul“ [4]. Lăsînd pentru un moment la o parte determinarea rîului Maris, anume cu ce rîu de astăzi corespunde, observăm numai opoziţia ce o face Herodot între rîurile ce izvorăsc din Sciţia şi acel Maris ce iesă din ţara agatirşilor. Sciţia fiind arătată de Herodot ca o ţară de tot plană[9], urmează că ea se întindea, în partea ei apuseană, către nord, pînă în Carpaţi; prin urmare rîurile autogene ale Sciţiei vor fi acelea ce izvorăsc pe laturea exterioară, sudică a Carpaţilor: rîul Maris însă, ce curge din ţara agatirşilor, va trebui să izvorască *de pe laturea aceea a Carpaţilor ce nu se atingea cu Sciţia*, prin urmare de pe cea nordică, din Transilvania.

Pe cît timp însă popoarele nu sunt constituite în state, limitele între diversele ginţi sunt de obicei acele naturale, mări şi munţi, mai cu seamă, şi aceasta cu atît mai mult că un strat din poporul scit era nomad. Odată ce Herodot ne arată că acest popor se întindea în Rusia meridională şi Moldova de astăzi, deasemenea în regiunile de la gurile Dunărei către Marea Neagră, nu avem nici un temei a ne opri la vreun punct oarecare de pe întinsul şes al Munteniei; toată regiunea plană a acestei ţări cel puţin pînă la Oltul cel cu malurile rîpoase, trebuia să fi fost cutre-

---

[5] Ammianus Marcellinus, XXVII, 4. 12—13; *Notitia Dignitatum [omnium, tam civilium quam militarium in] partibus Orientis*, p. 11 şi 134 ⟨3, 4, 7, 35, 56. 86⟩.

[6] Herodot, IV, 99.

[7] Idem, IV, 100.

[8] Idem, IV, 104. Asupra înţelesul[ui] cuvîntului ἁβρότατοι, B. P. Haşdeu, *Istoria critică a românilor* [I, Bucureşti, 1875], p. 188, [nota 1 în care citează părerea identică a lui Karl Ritter *(Die Vorhalle europäischer Völkergeschichten [vor Herodotus an dem Kaukasus und an den Gestaden des Pontus]*, Berlin 1820 p. 287).] El nu ar însemna: laşi, moi, ci mai curînd luxuoşi.

[9] Herodot, IV, 47, 48.

erată de hoardele sciților cu turmele și carele lor. Precum cînd turnăm apă pe o suprafață plană și lipsită de ridicături, lichidul se întinde în toate îndreptările și o acopere, astfel și toiurile* de popoare nomade, cînd le vedem arătate ca ocupînd o parte din un șes sau podiș, putem spune cu siguranță că întreaga regiune a acelui șes sau podiș este țara lor, în sensul adică că este cutreerată de ele.

Din așezarea agatirșilor în cetatea Transilvaniei se explică cum de ei singuri se putură opune sciților, cînd aceștia, urmăriți de Darius, vroiră să-și răzbune asupra popoarelor înconjurătoare: melanchlenii, androfagii, neurii și agatirșii, care nu voiseră a le da ajutor contra marelui împărat. Melanchlenii, androfagii și neurii suferiră pustiirile sciților; singuri agatirșii putură să se împotrivească, cum ne spune Herodot[10], și această împotrivire le fu cu putință numai din pricina munților ce-i apărau [5].

Mai avem o indicație că agatirșii trebuiau să locuiască departe de Dunăre, în faptul că popoarele din Tracia, de pe malul drept al fluviului, aveau despre niște împrejurări, pe care le vom vedea că se referă la țara agatirșilor, idei foarte confuze. Ele spuneau că: „Dincolo de Istru, pămîntul e cuprins de albine care împiedecă pe oameni de a înainta în calea lor“ [6]. Vom vedea că agatirșii cultivau albinele, și tracii, auzind despre țara aceea îndepărtată unde erau albine, scorniră închipuirea că țara [de] dincolo de Dunăre era așa de plină de albine, încît împiedecau pe oameni în drumul lor. Tot astfel spuneau sciții, că, la marginea țărei lor către nord-răsărit „nu este cu putință a pătrunde mai departe, nici a vedea ceva din cauza nenumăratei mulțime de pene ce zboară prin văzduh“ [7], ceea ce Herodot, el însuși, explică prin o veșnică și deasă ninsoare. Precum sciții nu pot pătrunde mai spre nord din cauza penelor, așa și tracii din cauza albinelor. În ambele cazuri, aceeași transformare extraordinară a unui fapt real, provenită din cauza îndepărtărei și a relațiilor nesigure și rare. Despre sigini care locuiau în Banat lîngă Dunăre, tracii știu să spună lui Herodot relații adevărate[11]; iar despre agatirși nu, pentru că erau despărțiți de ei prin toată lățimea Munteniei.

Din toate cele spuse s-a demonstrat îndestul că Sciția se întindea înspre partea ei cea mai apuseană, către nord, pînă la Carpații Munteniei și că dincolo de acești munți, în Transilvania de astăzi [8], locuia poporul agatirșilor[12].

După agatirși, Herodot numește ca al doilea popor mărginaș al sciților, pe acel al neurilor. Despre acesta spune întîi că trăia după obiceiurile scitice, prin urmare că era păstor și nomad; neurii apoi sunt din acei, a căror țară a fost devastată de Darius, cînd acesta urmărea pe sciți[13], două semne de pe care putem recunoaște că locuiau o regiune mai plană care, fiind mai spre răsărit de agatirși și la nordul Sciției, nu poate fi căutată decît în partea Moldovei numită țara de sus, și pînă pe la izvoarele Nistrului, pe unde spune Herodot că se mărginea Neurida cu Sciția[14].

După neuri veneau androfagii (mîncători de oameni) și melanchlenii (cei cu haina neagră), ale căror locuințe trebuiau să fie mai înspre nord-est, către obîrșiile Niprului. Și mai către răsărit încă, se mărginea Sciția cu deosebite popoare, asupra cărora relațiile lui Herodot sunt din ce în ce mai fabuloase.

---

* toiurile — arhaism; ceată, stol, cîrd, grup (*DELR*, p. 962).

10 Herodot, IV, 124, 125.

11 Idem, IV, 7, 31.

12 B. P. Hașdeu, *op. cit.*, p. 189, susține fără nici un cuvînt că agatirșii locuiau „zona submunteană a Țărei Românești“.

13 Herodot, IV, 105, 125.

14 Idem, IV, 51.

Din aceste hotare date de Herodot ca alcătuind marginile Sciţiei, se vede că o parte din ea, împreună cu întreaga regiune locuită de agatirşi, cuprindea ţările în care mai tîrziu s-a dezvoltat viaţa românilor [9].

Rîurile Sciţiei. Afară de popoarele Sciţiei, Herodot ne vorbeşte şi de rîurile ce curgeau prin ea. Lucru destul de straniu, că el nu vorbeşte de munţi. Regiunea Sciţiei este pentru el un şes plan, fără vreo ridicătură însemnată. Acest caracter general al ţărei se vede că îl stăpîneşte pe Herodot în toate locurile unde vorbeşte de ea; la munţi nici pare a se gîndi. După cît se vede, el nu a fost informat despre existenţa unor asemenea şi mai ales nu de acea a munţilor apuseni, Carpaţii. Dacă ne vom aminti însă că Herodot s-a oprit mai mult la gura Boristenului, de unde şi-a cules notiţele sale, atunci nu ne vom mira că existenţa acestor munţi nu i-a fost împărtăşită. Ea era necunoscută sau foarte puţin cunoscută şi sciţilor de lîngă mare, care se aflau în aşa de însemnată îndepărtare de dînşii. Să ne amintim că neurii îi despărţeau de aceşti munţi şi că după neuri era pentru sciţi sfîrşitul lumii. Cel mult vor fi cunoscut ei munţii cei de la sudul Transilvaniei pe unde le vor fi ieşit agatirşii înainte spre întîmpinare; dar o atingere mai strînsă cu aceşti munţi nu aveau. Poate că sciţii de pe lîngă Dunăre să fi ştiut mai multe despre munţii ce le mărgineau ţara spre nord; dar nu de la aceştia se informase Herodot, şi pentru acele timpuri trebuie să ţinem seamă de înceata şi greaua strămutare a ideilor. Mai este de observat că sciţii au în genere mult mai bună cunoştinţă despre cele ce se petreceau la răsăritul şi la nordul lor, decît despre cele de la apus. Astfel ei înşiră un număr însemnat de pături de popoare locuind spre răsărit şi nord, şi marginile lumii sunt pentru ei într-acolo foarte îndepărtate, pe cînd înspre apus ele încep îndată după neuri şi agatirşi. Apoi chiar poveştile ce le spun despre ţările nordice au un grad de adevăr. Astfel, penele cele multe ce umpleau aerul; apoi povestirea despre oamenii ce dormiau şase luni, în care vedem un răsunet despre nopţile cele lungi ale polurilor. Cauza acestei mai de aproape cunoştinţi cu nordul provine, după cît credem, din relaţiile comerciale ce le aveau cu acele regiuni, mai ales din comerţul cu blăni. Toate aceste împrejurări pot să explice îndestul cum se face de Carpaţii nu sunt pomeniţi în Herodot[15].

Despre rîuri istoricul grec ne vorbeşte dimpotrivă îndestul de pe larg. El aminteşte pe lîngă altele ce sunt mai cunoscute: Istrul (Dunărea) şi Tirasul (Nistrul), şi pe cîţiva afluenţi ai Istrului, care trebuie să ne ocupe mai de aproape, ca unii ce curg prin ţările noastre.

Locul cel mai important din istoricul grec privitor la cursurile de apă la sciţi — este următorul: „Sciţia procură Istrului cinci rîuri: unul pe care sciţii îl numesc Porata, iar grecii Piretus, altul Tiarantos şi Araros şi Naparis şi Ordessos. Cel dintîi numit dintre aceste rîuri e mare şi curgînd spre răsărit îşi uneşte apele cu Istrul, iar al doilea numit Tiarantos mai în partea apuseană şi mai mic; Araros însă şi Naparis şi Ordessos, curgînd printre acestea, se varsă în Dunăre“[16].

În Porata al sciţilor sau Piretus al grecilor recunoaştem numele de astăzi al rîului ce desparte România de Basarabia. [10] Consoanele *p*,

[15] Idem, IV, 25. B. P. Haşdeu, *op. cit.*, p. 204 şi urm., crede că Herodot confundă Carpaţii cu Hemul, luîndu-i drept acelaş şir de munţi. Chiar dacă ar fi aşa, Carpaţii încă n-ar fi fost cunoscuţi în chip lămurit lui Herodot.

[16] Herodot, II, 48. „Ὁ μὲν πρῶτος λεχθεὶς τῶν ποταμῶν (Πυρέτος) μέγας καὶ πρὸς ἠῶ ῥεῶν ἀνακοινοῦται τῷ Ἴστρῳ τὸ ὕδωρ, ὁ δὲ δεύτερος λεχθεὶς Τιάραντος πρὸς ἑσπέρης τε μᾶλλον καὶ ἐλάσσων, ὁ δὲ δὴ Ἄραρός τε καὶ ὁ Νάπαρις καὶ ὁ Ορδήσσὸς διὰ μέσου τούτων ἰόντες ἐκβάλλουσι ἐς τὸν Ἴστρον."

r, t au fost toate păstrate și numai cît vocalele au suferit o schimbare firească, întunecîndu-se în u, din sunetele mai mult deschise ale unei limbi mai apropiate de originile limbilor arice. Etimologia acestui nume se află în radicala sanscrită *pâr*, zendic *pĕrĕ*, grecește περᾶω a trece, de unde indianul *pâra* — mal, persicul *pĕrĕt* — pod, elenicul πόρος — drum, germanul *furt* — pîrîu. La Constantin Porphyrogenitul, împăratul Constantinopolei, care face către 952 ⟨945⟩ o descriere a administrației imperiului bizantin pentru învățătura fiului său, se întîlnește forma contrasă Βροῦτος[17] [11].

Tiarantos al lui Herodot nu este altceva decît Siretul. Acest rîu mai are, în alte fîntîni istorice, următoarele numiri: în Ptolemeu Ἱεράσος cu spiritul aspru; în Ammianus Marcellinus *Gerasus*, iar în Constantin Porphyrogenitul forma ce o are și astăzi, Σερέτος[18] [12]. Din modul deosebit cum îi aud numele și-l reproduc cei trei geografi mai vechi, unul cu *t*, celalalt cu spiritul aspru și al treilea cu *g*, putem înfera*[19] că consoana inițială avea un sunet cam nedeterminat, care se va fi apropiat și de *s* ce apare în Constantin Porphyrogenitul și se păstrează și astăzi. Derivația acestui nume trebuie dar cătată mai curînd în o radicală începătoare cu *s* decît în una începătoare cu *t*. El își trage originea din radicala sanscrită *sru* a curge, de unde *sravanti* — fluviu. Tiarantos al lui Herodot nu este deci decît *Sar-antus*, „de unde prin suprimarea nasalii se naște *Sar-at*, prototipul direct al Siretului nostru“[20].

Dacă însă Piretus și Tiarantos sunt Prutul și Siretul, unde să găsim atunci celelalte trei rîuri care „curgînd printre acestea“ să se verse în Dunăre, deoarece între Siret și Prut nu se află alt afluent al marelui fluviu? Pe de altă parte, printre acele trei rîuri arătate de Herodot ca intermediare între Piretus și Tiarantos — se află enumerat și Ordessos, al cărui nume aduce așa de bine cu acel al Argeșului. Dar atunci cum s-ar putea împăca arătările lui Herodot cu așezarea și cursul rîurilor noastre? Argeșul să se verse în Dunăre între Prut și Siret![21].

Noi credem că Herodot a fost rău informat sau a înțeles greșit lămuririle ce i s-au dat asupra cursului rîurilor Sciției; căci este de observat că, pentru știrile geografice *adunate după relații*, trebuie pus ca principiu de critică, că partea cea mai sigură în asemenea relații este *numele* geografic, iar partea cea mai puțin sigură *poziția* elementului: rîu, munte sau țară, a cărui nume e pomenit.

Într-adevăr, numele e ceva simplu, o formă de sunet, care se fixează în memorie și se repetă prin grai; din contră, determinarea unei poziții este ceva foarte anevoios. E ușor de a ține minte că un rîu se numește Bistrița; e mult mai greu însă a ști și a expune de unde izvorăște, încotro curge, în ce se varsă și alte împrejurări.

---

17 Constantin Porphyrogenitul, *De administratione imperii*, Bonn, p. 171 [38, 66—71]. Comp[ară] B. P. Hașdeu, *op. cit.*, p. 183—184.

18 Ptolemeu, III, 8, [2]; Ammianus Marcellinus, XVII, [XXI, 3, 7]; C. Porphyrogenitul, *loc. cit.*

* **Înfera** = a duce, a conchide (lat. infero; fr. inférer).

19 Asupra deosebirei inferenței de inducție, vezi a noastră *La Théorie de l'Histoire*², Paris, 1908, p. 465 [și urm.]

20 B. P. Hașdeu, *op. cit.*, p. 185.

21 *Ibidem*, p. 183—[184], urmînd pe istoricul rus Nadezdin, propune o traducere nouă a frazei „διὰ μέσου τούτων" anume „prin mijlocirea acestora“, încît Naparis, Araros și Ordessos ar deveni *afluenții* Siretului: Moldova, Bistrița, Suceava etc. Dar mai întîi nici un alt loc din Herodot nu învoiește o asemenea traducere; apoi Herodot spune că prin mijlocirea *acestora* adică a amîndurora, Siretului și Prutului, s-ar vărsa acele trei rîuri în Dunăre, și Prutul n-are nici un afluent vrednic de însemnat. Vezi și Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. [43]—48.

Prin urmare, cu toată indicația greșită a lui Herodot asupra cursului rîurilor Sciției, noi credem că Piretus al lui Herodot este Prutul, Tiarantos Siretul și poate, și Ordessos, Argeșul [13].

Herodot mai amintește însă într-un alt loc, reprodus și mai sus, un al patrulea rîu al Sciției, pe *Maris*. El zice anume că „și rîul Maris, ieșind din țara agatirșilor, se amestecă cu Istrul“[22].

E probabil că Herodot înțelege aici prin Maris, Oltul și nu Mureșul [14]. Faptul singur că Mureșul se varsă în Tisa și nu în Dunăre, ca Maris al lui Herodot, nu ar putea fi un temei, pentru a nu identifica aceste două rîuri, ale căror nume sunt așa de apropiate, întrucît se putea foarte ușor iua Mureșul ca rîul principal și Tisa numai ca un afluent al său. Herodot însă dă pe Maris ca pe un afluent tributar al Dunărei *ce ieșia din țara agatirșilor, dar trecea prin acea a sciților*. Mureșul însă curgînd în totalitatea sa dincolo de Carpați, în o țară ce nu mai era Sciția, ne vine greu a crede că să se fi raportat călătorului elin numele unui rîu atît de îndepărtat și să nu se fi atribuit acest nume Oltului care și el ieșia tot din țara agatirșilor, dar curgea într-adevăr prin Sciția, pentru a se arunca în Dunăre. Către acest argument hotărîtor se mai adaugă și următorul text din Strabon: „Se mai varsă în Dunăre, trecînd prin țara geților, și rîul Maris, pe care romanii transportară toate cele de trebuință pentru război“[23]. Țara geților nu s-a întins însă niciodată în regiunea Mureșului sau a Tisei, ci a fost totdeauna în Valahia, încît și în Strabon avem aceeaș indicație că rîul Maris ar fi însemnînd Oltul. Apoi vom vedea mai jos, la expunerea expedițiilor lui Traian, că acesta niciodată n-a atins malurile Mureșului, ci, în a doua lui călcare a dacilor, a intrat în țara lor prin valea Oltului, încît această împrejurare confirmă și mai mult părerea că Maris al lui Strabon, și deci și acel al lui Herodot, este Oltul[24].

Maris este numai cît o derivare scitică a rădăcinei arice *mar*—apă, de unde sanscritul *mara*, celticul *mor*, goticul *marei*, latinul *mare*, slavicul *mare*, litvanul *mares*, și prin care se explică niște termeni ca *Marmara*, *Marna*, *Marsala*, rîușor și oraș în Sicilia, *Mara*, pîrîu în Maramureș. Maris însemna deci în limba scitică tot atîta ca și apă, rîu. Prin urmare deși nu se poate identifica Marisul lui Herodot cu Mureșul [15] de astăzi, se poate admite cu siguranță că dacă Oltul, care mai tîrziu își schimbă numele, se numea pe atunci tot Maris, cu atît mai mult acest nume de Maris trebuia să se fi aplicat, în generalitatea lui de a însemna apă curgătoare, și la Mureș care păstrează acest nume pînă astăzi, încît avem o dovadă indirectă că și Mureșul de astăzi se numea pe timpurile sciților tot Maris. Nu numai atîta: pentru a explica numele *Maramureșului* suntem nevoiți a admite că și Tisa, în prelungirea ei superioară de la vărsarea Mureșului în ea, purta pe atunci tot numele generic de *Maris—Mureș*, care duplificîndu-se cu celalalt rîușor din acea țară, *Mara*, ce și astăzi poartă acel nume, dădu naștere numelui țărei udată de ambele aceste două cursuri de apă[25].

---

[22] Herodot, IV, 48: „ἐκ δὲ 'Αγαθύρσων Μάρις ποταμὸς ῥέων συμμίσγεται τῷ "Ιστρῳ".

[23] Strabon, VII, 3, § 13: „'Ρεῖ δέ δι' αὐτῶν (Γετῶν) Μάρισος ποταμὸς εἰς τὸν Δανού(β)ιον,, ᾧ τὰς παρασκευὰς ἀνεκόμιςον οἱ 'Ρωμαῖοι τὰς πρὸς τὸν πόλεμον."

[24] Aceste ne par argumentele hotărîtoare în chestie și nu acele invocate de Hașdeu (în parte după Nadezdin), *op. cit.*, p. 185 și urm. Tocilescu, *op. cit.*, p. 46, nota 94, combate, însă fără drept, părerea în sine întemeiată a lui Hașdeu.

[25] D. Onciul, în studiul său asupra lui *Dragoș și Bogdan fundatorii principatului moldovenesc* publicat în *Convorbiri literare*, XVIII, 1884, 8, p. 304, crede că numele Maramureșului ar fi provenit din faptul că cursul superior al Tisei s-ar fi numit *marele* Mureș în opoziție, cu Mureșul celalt, cel mic. I. Mihaly de Apșa, *Diplome maramureșene*, [Sighet, 1900], p. 2—3, crede că acest nume vine de la *Maramure*, cu un *a* intercalat. Noi credem că explicația numelui din cele două rîuri ale țărei este de preferat.

Analiza [h]idrografiei Sciției după Herodot ne-a arătat deci că trei nume de rîuri: *Prutul, Siretul* și *Mureșul,* ba probabil chiar și un al patrulea *Argeșul,* își au originea lor încă de pe timpul, cînd sălbaticile [h]oarde ale Sciției locuiau pe marginile lor. După aproape două mii cinci sute de ani, românii păstrează încă denumirile vechi ale acestor patru cursuri de apă, o continuitate în tradiția locală care nu se poate explica decît prin o continuitate a poporației ce a locuit în preajma acestor rîuri, pe cînd la alte ape mult mai mari, precum Tirasul, Tanaisul, Boristenele, numele s-a schimbat cu totul, împreună cu elementele etnice ce se oglindeau în valurile lor.

2. Poporația băștinașă a Sciției

Sciții nomazi. După descrierea lui Herodot, sciții propriu-ziși erau învederat nomazi. „Neavînd nici orașe, nici sate, nici zidiri, și carul fiind singura lor locuință, transportîndu-și casa lor ori unde le place, nenutrindu-se niciodată din productele plugului, ci numai din turmele lor, cum să nu fie ei neînvinși și pentru a zice astfel negăsiți? Toate aceste foloase le trag și de la țara lor cea plană, și mai găsesc și în fluviile ce o parcurg, mijloace de apărare. Suprafața teritoriului cu totul șesă e îmbelșugată în pășuni și izvoare, iar fluviile și rîurile sunt așa de numeroase, cum sunt în Egipt simplele canaluri“[26] [16].

Aceeași stare socială a poporului scit reiese și din povestirea lui Herodot, asupra expediției lui Darius I, regele perșilor, în contra sciților, făcută de el în anul 513 în. de Hr. [17].

De pe timpul regelui med Ciaxares, sub care sciții sunt arătați ca năvălind în împărăția mezilor și ținînd-o în stăpînire timp de 28 de ani, ei urmau regulat incursiunile lor în bogatele state ale Asiei. Imperiul Mezilor fiind răsturnat de acel al perșilor, al 3-lea împărat de după Cyrus, Darius I Histaspes, se hotărăște să pedepsească veșnicile incursii ale sciților prin o expediție făcută chiar în țara acestora. Fiind însă că drumul prin Asia către țara sciților era plin de greutăți, Darius se hotărăște a-i ataca prin Europa și trece Bosforul tracic pe un pod de vase construit de arhitectul Mandrocles din Samos[27]. Elinii din Asia Minoară, care urmau pe regele pers în expediția lui, fiind trimiși înainte, pe Marea Neagră, spre a intra în Dunăre și a așterne un pod și peste acest fluviu, ceea ce și făcură în punctul unde ea se împarte în mai multe brațe[28], deci prin apropiere de Tulcea, Darius trece cu armata lui în Sciția, atingînd sudul Basarabiei actuale.

Sciții trimiseră la toate popoarele învecinate: agatirșii, neurii, androfagii, melanchlenii, gelonii, budinii și altele multe și le îmbiară la unire contra dușmanului comun. Unele din popoare făgăduiră ajutorul cerut; altele, mustrînd pe sciți pentru că ei, prin prădăciunile lor în Persia, atrăseseră răzbunarea regelui, refuzară a lua parte la luptă. Sciții se hotărîră atunci a se retrage înăuntrul țărei și a pustii totul în calea lor, astupînd fîntînile și arzînd fînețele. Darius urmărește în zădar pe sciți pînă în țara budinilor, unde dă foc unui oraș de lemn părăsit de locuitori și, ajungînd pe marginile fluviului Oarus (Volga?), pune să se zidească aici opt

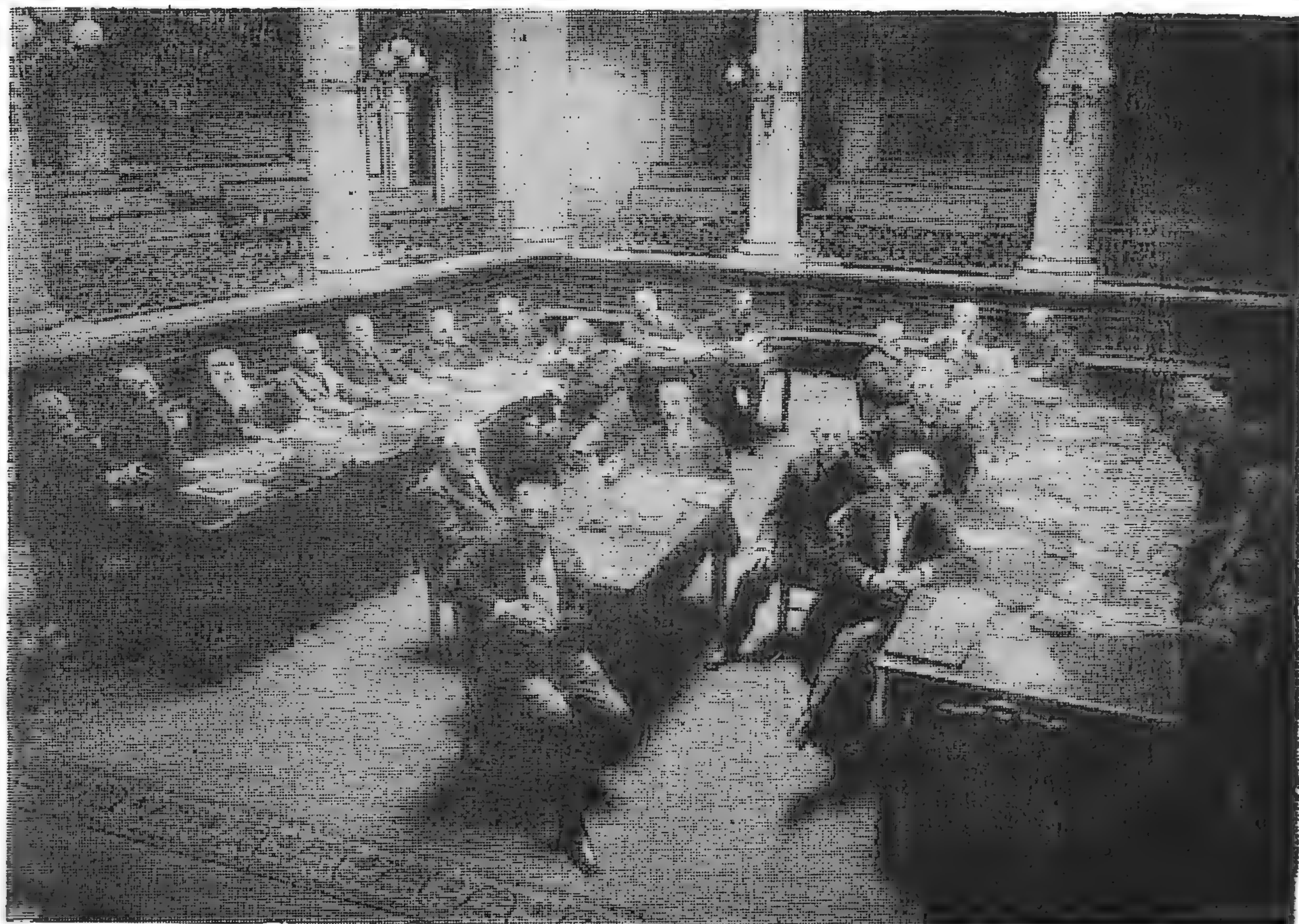
---

[26] Herodot, IV, 46, 47.
[27] Idem, IV, 87.
[28] Idem, IV, 89.

A. D. Xenopol
în uniformă
de academician.

A. D. Xenopol
la ședința
Academiei Române
din 22 mai 1912
(primul din dreapta)

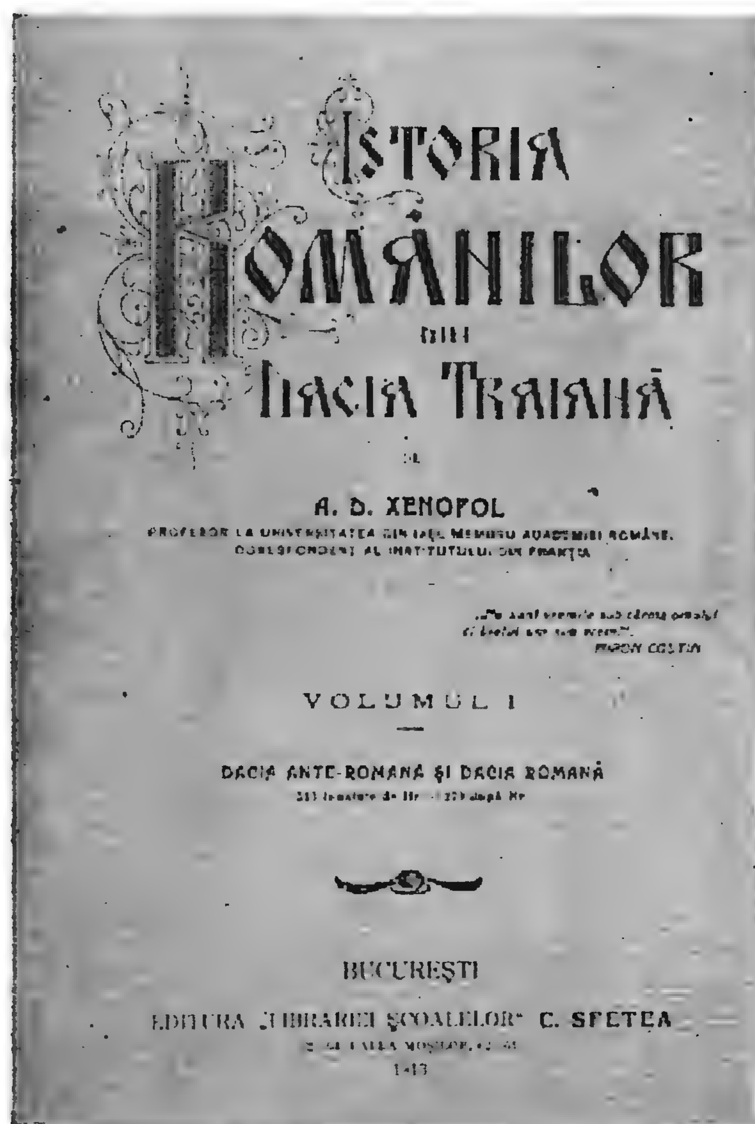

Traian.

Decebal.

ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

DE

A. D. XENOPOL

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IAŞI, MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE, CORESPONDENT AL INSTITUTULUI DIN FRANŢA

„Nu sunt vremile sub cârma omului, ci bietul om sub vremi".
MIRON COSTIN

VOLUMUL I

DACIA ANTE-ROMANĂ ŞI DACIA ROMANĂ

BUCUREŞTI

EDITURA „LIBRARIEI ŞCOALELOR" C. SFETEA

Pagina de gardă a ediţiei a II-a din Istoria Românilor (fotocopie).

Pagină din „manuscrisul" din Biblioteca judeţeană Arad (fotocopie).

forturi la o îndepărtare unul de altul de cîte 60 de stadii, din care se vedeau încă ruine pe timpul lui Herodot. Darius, văzînd că nu poate da de sciţi, se pregătea să se întoarcă îndărăt, cînd primi de la ei o stranie solie. Un trimis scit remise regelui o pasăre, un chiţcan, o broască şi cinci săgeţi, cu ordinul de a le lăsa fără a-i da nici o explicare. Mîndrul rege al Persiei tîlcui această solie după dorinţa inimei lui, anume că sciţii îi supuneau lui pămîntul (chiţcanul), apa (broasca), văzduhul (pasărea) şi armele lor. Un servitor însă de ai lui Darius, Gobrias, care cunoştea limba simbolică a sciţilor, dădu acestei solii o cu totul altă interpretare, anume că [18]: „dacă, schimbîndu-vă în păsări, nu veţi scăpa prin văzduh, sau, prefăcîndu-vă în chiţcani, nu vă veţi vîrî sub pămînt, sau, devenind broaşte, nu veţi sări în bălţi, loviţi de aceste săgeţi nu vă veţi mai întoarce înapoi“[29]. Sciţii însă, pe de altă parte, ştiind armata lui Darius slăbită prin lipsa proviziilor, propun elenilor ce rămăseseră spre paza podului să-l strice şi, lăsînd pe Darius închis în Sciţia, să redobîndească libertatea lor. Tiranii însă din oraşele Asiei Minoare, care îşi menţineau autoritatea asupra poporului elin numai cît prin sprijinul perşilor, nu ascultă de aceste propuneri, şi marele împărat, prinzînd limbă de cele ce se uneltiau la spatele lui, se grăbeşte a trece Istrul şi apoi Helespontul în Asia înapoi[30]. Această expediţie se întîmplase pe la începutul secolului al VI-lea, 513 în. de Hr. [19].

Din toată această descriere a lui Herodot rezultă că sciţii erau popoare cu totul barbare, nomade, şi deci în stadiul cel dintîi al culturei [20]. Crîncene scene se petreceau pe atunci sub acelaş cer care înveseleşte astăzi cîmpiile noastre şi acelaş soare, aceleaşi stele luminau adeseori jertfe omeneşti făcute unor zei monstruoşi. Astăzi, s-au schimbat lucrurile cu totul, şi un popor aşezat se trudeşte spre civilizaţia ce încolţeşte pe bogatele-i ogoare. Nici o legătură nu pare a mai uni pe românul de astăzi cu vechiul barbar scit şi cu toate acestea nu stau lucrurile astfel; căci, sub acest strat rătăcitor al sciţilor, stăpînii pe care mai ales îi au în vedere descrierile lui Herodot, trăiau şi alte seminţii de acelaş neam şi de aceeaş fire cu sciţii şi cărora deci li se pot aplica multe din spusele istoricului elin. Aceste seminţii erau însă aşezate şi statornice [21], şi ele au putut deci transmite neamurilor următoare ce i-au înlocuit pe pămîntul Sciţiei, elemente din viaţa scitică, aşa că, în firea de astăzi a poporului român, s-au putut infiltra şi picături din sîngele întîiului strat de popoare pe care s-a înălţat naţionalitatea română, şi în sufletul ei pot încă răsuna acordurile sălbatice ce încîntau odată pe străbunii sciţi.

Sciţii aşezaţi. Cel dintîi popor aşezat, de fire scitică, erau agatirşii arătaţi ca locuind la nordul Carpaţilor Munteniei, în Transilvania de astăzi. Că agatirşii nu puteau fi nomazi, se vede întîi de pe exploatarea aurului, îndeletnicire care, fie că era pusă în lucrare prin culegerea acestui metal din rîuri, fie că era scos din mine, nevoià numaidecît o aşezare statornică. Apoi am văzut că Herodot ne mai dă încă o arătare despre stabilitatea acestui popor, acolo unde spune că departe de Dunăre, peste Carpaţi, ar fi foarte multe albine, ceea ce am văzut că nu se poate raporta decît la ţara agatirşilor. Asupra cultivărei albinelor de către această ramură a poporului scit pe care natura ţărei ocupate o silise să apuce mai curînd pe calea culturei, mai posedăm încă o notiţă de mult preţ culeasă de Elian, naturalist ce trăia în secolul al IV-lea e.n., din un autor grec, contimporan sau cu puţin posterior lui Herodot. Asupra fîntînei sale spune Elian că „ar merita cea mai deplină încredere, căci el ar fi cunoscut lu-

29 Idem, IV, 124, 131—132.
30 Idem, IV, 118—145.

crurile din propria-i experiență și nu după nesigure povești, ca Herodot". Acest scriitor atît de bine informat asupra Sciției, iată ce spune despre cultura albinelor: „La sciți frigul e nesupărăcios pentru albine, încît ei întrebuințează nu miere străină, ci locală, ba o și expoartă, vînzînd faguri mizilor"[31]. Cu toate că izvorul lui Elian vorbește de sciți îndeobște [22], este învederat că cultura albinelor nu putea să existe la partea nomadă a acelui popor, la sciții propriu-ziși; ea trebuia să se afle la ramura așezată a acestui neam, la agatirșii din Transilvania. Este îndestul de curios față cu această împrejurare, ca marca districtului celui mai apusean a fostei Valahii, acel al Mehedinților, să fie o albină, și că mierea și ceara să fi fost în toate timpurile producția, pentru a zice astfel, de căpetenie a țărilor române[32]. Și aici am avea o continuitate a îndeletnicirilor economice între locuitorii cei mai vechi ai Daciei și acei de astăzi, precum am găsit mai sus continuitatea cea izbitoare în denumirile geografice, ambele împrejurări care denotă o statornicie a stratului de la care am moștenit aceste elemente.

Agatirșii însă după cît se vede cultivau și via și cunoșteau deci fără îndoială și cultura pămîntului. Herodot ne spune anume că sciții aveau obiceiul de a bea vin curat și se spunea în Elada că de aceea înnebunise regele Spartei, Cleomen, fiindcă deprinsese acest obicei scitic [23.] Elinii aveau o zicătoare obișnuită, ce se întrebuința atunci cînd se cerea de băut vin curat: „toarnă ca la sciți"[33]. Sciții însă, nomazi care trăiau din laptele iepelor și aveau ca băutură spirtoasă una pregătită din lapte, nu puteau să aibă vinul ca băutură obișnuită, și Herodot ne spune chiar că vinul se întrebuința la sciți numai la ceremonii[34]. De aceea suntem de părere că și această notiță trebuie raportată la agatirși.

Tot despre aceștia adaugă Herodot că au femeile în comun și că acest amestec stabilind între toți indivizii o frăție și o înrudire delaolaltă, ei trăiesc într-o deplină unire, fără gelozii și fără ură [24].

Aristotel, în sfîrșit, ne spune că agatirșii puneau legile lor în versuri și le învățau pe de rost cîntîndu-le[35].

Herodot ne mai dă încă știri și asupra altor elemente etnice de prin Sciția, care, după arătările lui, nu mai pot să se rapoarte la triburi nomade, ci numai la de acelea așezate.

El spunea bună oară că „de la Boristene înainte, locuiesc calipizii, care sunt elino-sciți, cu deosebire că ei seamănă grîu și se nutresc cu el; apoi vine alt popor, alazonii. Ei mănîncă și ceapă, usturoi, linte și mei. După calipizi vin sciții plugari care cultivă grîul, nu pentru hrana lor, ci pentru a-l vinde. Sciții cultivatori ocupă o regiune de adîncime de trei zile către răsărit și de 11 către nord. După dînșii, dincolo de fluviul Panticapeu, se întind sciții nomazi[36].

---

[31] Claudius Aelianus, *De natura animalium*, rec. Herscher, Paris, 1858, II, 7, ⟨53⟩, p. 37: „...μελίττας Σκυθίδας εἶναι, ἐπαΐειν τε τοῦ κρύους οὐδὲν-καὶ μέντοικαὶ πιπράσκειν εἰς Μυσοὺς κομίζοντας Σκύθας οὐκ ὀθνεῖόν σφισιν, ἀλλὰ αὐθιγενὲς μέλι καὶ κηρία ἐπιχώρια". Ap[ud] B. P. Hașdeu, *op. cit.*, p. 198.

[32] Astăzi apicultura e în plină decădere. Nu era tot astfel în veacul al XVIII-lea. Peyssonel, *Sur le commerce de la Mer Noire*, 1787, II, p. 185, spune: „La cire est le plus considérable article de commerce de sortie de Walaquie; elle est de très belle qualité et la quantité en est immense." Șt. Raicevici, *Osservazioni [storiche, naturali e politiche] intorno la Valachia e Moldavia* [Napoli], 1788, p. 87, spune de asemenea. „Una delle più pregevoli, e ricche produzioni delle due provincie sono le Api, perchè la cera che danno è senza dubbio la più bella e ricercata di tutta l'Europa: la quantità è considerabile".

[33] Herodot, VI, 84.

[34] Idem, IV, 66, 70.

[35] Aristotel, *Problemata*, XIX, 28; Herodot, IV, 104.

[36] Herodot, IV, 17, 18.

Herodot mai spune încă cum sciţii nomazi, respinşi din Asia de masageţi, ar fi trecut în Europa asupra cimerienilor pe care i-ar fi supus, luîndu-i în stăpînire [25]. Legenda spune că, după o luptă între două partide, acea a supunerei şi acea a părăsirei ţărei, aceasta din urmă ieşind învingătoare, masageţii ⟨cimerienii⟩ ar fi părăsit ţara lor, lăsînd-o pustie în mînile sciţilor. Că această de pe urmă arătare a lui Herodot trebuie primită numai cu restrîngere, se vede de pe aceea că el însuşi spune cum, pe timpul lui, mai existau în Sciţia oraşe cimeriene ca Portmeia şi Cimeria, şi că o parte din ţară mai păstrase numele de Cimeria[37], iar o strîmtoare de lîngă Pontul Euxin purta pînă tîrziu numele de Bosforul Cimeric (strîmtoarea de Perecop între Marea de Azov şi Marea Neagră) [26].

Din această arătare a lui Herodot, unită cu aşezarea netăgăduită a agatirşilor, se vede că în Sciţia locuiau două feluri de popoare, stăpînitori nomazi şi supuşi aşezaţi, cum erau cimerienii cei cu oraşe, agatirşii cei cu albine, vii şi mine de aur, şi elino-sciţii şi sciţii cultivatori care lucrau pămîntul.

Sciţii agricultori şi elino-sciţii trebuie să fi fost de aceeaş fire cu sciţii nomazi, deoarece sunt însemnaţi cu acelaşi nume. Asupra cimerienilor deşi nu putem da date etnice, totuşi ei par a fi fost de rasă arică, deoarece în Geneza bibliei, Gomer, nume identic cu al cimerienilor [27], este arătat ca fiul lui Iafet[38].

Cercetările preistorice care au însă neajunsul de a nu preciza nimic, şi de a lăsa toate faptele descoperite de ele plutind în generalităţi nedefinite, totuşi confirmă părerea că trăiau în Sciţia şi popoare aşezate, de la care au rămas staţiuni preistorice care indică traiul lor legat de localităţi [28].

Între staţiile cercetate în Europa sud-răsăriteană, cum sunt acelea din România, Serbia, Bulgaria, Tesalia, spre sud, apoi mai spre nord, Basarabia, Galiţia, Rusia apuseană şi Ungaria, se constată o înrudire îndestul de rostită a tuturor rămăşiţelor găsite în ele.

Lăsînd la o parte uneltele de cremene sau de altă piatră din epoca neolitică, care unelte nu pot sluji la nici o determinare etnică, deoarece sunt născute din nevoi identice omeneşti şi au deci o formă asemănătoare la toate popoarele — ne vom ocupa numai de acele rămăşiţi, în care o diferenţiare etnică se poate ivi, anume unde în obiectul folositor intervine şi un element estetic, reflex al gîndirei deosebit colorată după naţionalităţi. Astfel sunt obiectele de ceramică, mai ales cea vărgată şi pictată, olăria, în privinţa formei vaselor, şi sculptura începătornică a idolilor de lut.

Rămăşiţele unor astfel de obiecte găsite în staţiile ţărilor amintite din regiunea carpato-balcanică au un caracter de asemănare foarte rostit. „Prin ceramica lor pictată şi prin formele şi ornamentarea vaselor, staţiile de la Petreni (Basarabia), Cucuteni, Turdaş, (România), Scipenitz, Horodnica (Galiţia), Priesterhügel (Ungaria), spre apus pînă în Moravia şi spre sud pînă la Marea Egee, stau în o definită unitate de cultură“[39]. Pe de altă parte, este interesant de constatat că idolul egean devine din ce în ce mai sporadic, pe măsură ce ne îndepărtăm de litoralul mediteranean, lipsind cu totul în Europa apuseană şi nordică, pe cînd în staţiile din regiunea carpato-balcanică el se întîlneşte în număr însemnat[40].

---

37 Idem, IV, 11, 12.

38 *Biblia, Geneza*, X, 2, 3.

39 I. Andrieşescu, *Contribuţie la Dacia înainte de romani*, Iaşi, 1912, p. 79—80.

40 Déchelette, *Manuel d'archéologie celtique et gallo-romaine*, citat de I. Andrieşescu, *op. cit.*, p. 97. Volumul urieş al def[unctului] Neculai Densuşianu, *Dacia preistorică*, Bucureşti, 1912, cu toată exagerata recomandare a dr. C. Istrati, conţine

Aceste prețioase indicări ne dovedesc încă pe lîngă așezarea acestor popoare și identitatea civilizației lor și deci, pentru acele timpuri, și a rasei lor [29].

Rasa sciților. Din care rasă făceau parte neamurile scitice?

Vestitul medic elin Hipocrat ne-a lăsat o descriere a tipului scitic în cuvintele următoare [30]: „Corpurile lor sunt mari și greoaie, membrele groase și flexibile, pîntecele atîrnător; au numai păr scurt și se aseamănă foarte mult unii cu alții, din cauză că sunt grași și cărnoși. Femeile nu se pot deosebi de bărbați, capul și-l țin încovoiat, pieptul lor e turtit, fața roșie"[41].

Deși prin unele trăsături această descriere i-ar apropia de rasa mongolă, precum scurtimea părului și asemănarea între bărbați și femei, totuși caracteristica lăsată de Hipocrat nu e îndestul de precisă pentru a determina felul rasei sciților, ca aparținînd celei mongole. Lipsește mai ales un punct esențial care fără îndoială ar fi trebuit să lovească pe medicul elin, dacă l-ar fi văzut, anume nasul turtit, ochii și sprîncenele oblice, lucru de care el nu face nici o amintire. Apoi, rasa mongolă e de obicei slabă și nu are pîntecele atîrnînd. Fenomenele de această natură, pe care le înfățișează rasa chineză, sunt datorite îngrășării prin întrebuințarea opiului. Herodot deosebește anume pe sciți de un popor ce ar locui către munții Urali, tocmai prin faptul că acest popor ar avea nasul turtit, dovadă că sciții nu-l aveau în această formă[42].

Cercetarea resturilor din limba scitică, oricît de puține ar fi ele, ne va dovedi într-un chip învederat că sciții îndeobște erau un popor de rasă arică[43].

Herodot spune că în Sciția s-ar afla adeseori oameni loviți de slăbiciune care ar ajunge să semene foarte mult cu femeile și care s-ar numi *Enarei*, Ἐνάρεες[44]. Această vorbă, explicată de Herodot prin ἀνδρόγυνος și de Hipocrat prin ἀνανδρίες înseamnă *nebărbătesc*. Etimologia cuvîntului se află în limba zendică: *nar* bărbat și negativul *e*, *a* privativ latin, care înseamnă *ne* [31].

Sciții dădeau, după Herodot, amazoanelor numele de *Oiorpata*, din cauză că ele ucideau pe copiii de parte bărbătească ce se nășteau la ele[45]. Herodot el însuși explică acest cuvînt prin ucigător de bărbați, căci în limba scitică cuvîntul *oior* ar însemna bărbat și *pata*, a ucide. Oior nu este decît sanscritul *vira*, latinul *vir*, goticul *vair*, litvanul *wyras*, celticul *gwr* — bărbat; iară pata este sanscritul *bad*, elenicul πατάσσω, *battuere*, slavicul *biti* — a bate, a ucide [32].

---

numai o îngrămădire de date tradiționale, fabule, povești și poezii poporane, fără nici o bază serioasă istorică: Teoria autorului că dacii ar fi închegat întîia civilizație a omenirei, arată că avem aface cu un product al șovinismului și nu cu unul al științei.

[41] Hipocrate, *De aere, aqua et locis*, Ed. Kühn, p. 558 [*IIR*, I, p. 79—82].

[42] Herodot, IV, 23.

[43] Urmăm în demonstrarea limbistică cercetările rămase definitive în această privință ale lui Müllenhoff, *Über Sprache und Herkunft der Pontischen Skythen*, în *Monatsberichten der königl. preuss. Akademie*, August, 1866. Comp[ară] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 119 și urm. Aducem însă numai etimologiile sigure, nu și acele controversate.

[44] Herodot, IV, 67 și I, 105. Această infirmitate se găsește și astăzi destul de răspîndită la nogai. Julius Klaproth, *Voyage au Caucase pendant les années 1807 et 1808*, c. XVI. Compară a aceluiași: *Histoire primitive des peuples de l'Asie*, St. Petersbourg, 1802, p. 175.

[45] Herodot, IV, 110.

Un topor de aramă cu două ascuțișuri se numea în limba scitică *Sagara*, Σαγάριν[46]. Acest cuvînt stă foarte aproape de latinul *securis*.

Sciții fiind un popor de arcași, numele lor își găsește explicare în germanicul *Schütze* — arcaș, și o analogie în latinul *scutum*.

Am raportat mai sus etimologiile numelor de rîuri, Porata și Tiarantos pe care le-am găsit tot în limbile arice. La acestea mai este de adaos numele scitic al Palusului — Maeotid, dat de Pliniu în cuvîntul *Temarunda*, care cuprinde silaba arică *mar*, pe care am găsit-o că înseamnă apă, la numele rîului Maris[47].

Inscripțiile pontice[48] conțin mai multe nume proprii scitice, ale căror etimologie se reaflă iarăși numai în limbile arice:

Ἀρσάκης de la vechiul pers *arsaka*, zendic *arshan*, bărbat.

Σπαδάκης de la zendicul *çpadha*, armată.

Ῥαπάκης de la zendicul *rapaka*, bucurie.

Οὐαρδάνης, de la persicul *vardanus*, nume propriu; sanscrit *vardh*, a crește.

Ῥαθάγωσος, duruitor cu trăsura; de la zendicul *rakha*, trăsură și *ghaosha*, ureche; scr. *ghosha*, zgomot.

Ἀθέας de la zendicul *atyas*, călăreț, scr. *atya*, cal de alergare.

Χοδαίνος de la zendicul *hu-dama*, bună lege.

Χορόαθος de la zendicul *hu-roadha*, bună talie.

Κόξονρος de la zendicul *qa-çura*, prin sine tare.

Κοζαῖος de la zendicul *qa-zaya*, prin sine armat.

Ναβάζος de la zendicul *navaza*, născut.

Βαιόρασπος de la zendicul *Baivar-açpa*, care are 10.000 de cai.

Σατάσπης de la zendicul *sat-açpa*, cel ce are 100 de cai.

Βορασπώκαβος de la zendicul *vara* bun, *açpa* cal și *kavan* cunoscător, adică cunoscător de cai buni.

Cîteva alte cuvinte și nume prezintă o etimologie mai puțin sigură; dar tot în limbile arice și mai ales în zendică își găsesc analogiile cele mai apropiate; astfel sunt:

Numele zeităților: Α πια, pămîntul; compară latinul *ops*.

Οἰτοσύρος, Apollo, compară zendicul *çura*, tare, maiestos; scr. *sourya*, soare.

Παπαῖος, Jupiter; comp[ară] vechiul persic *bab*, *babai*, noul persic *baba*, *bab*, zeul cel mai mare și atotputernic.

Numele proprii:

Ἀριαπεῖθης,

Σπαργαπεῖθης ; comp[ară] zendicul *paeça*, formă, figură.

Παραλάται[49], cei mai superiori dintre sciți; cei regali; comp[ară] zendicul *paradhata*, cei mai supremi.

Această analiză a cuvintelor celor ce prezintă etimologiile cele mai necontestate, dovedește într-un chip învederat că sciții se țineau mai aproape de rasa iranică și că erau deci și ei o viță din marea familie arică. Fără îndoială că rămășițele limbei lor datînd din timpuri foarte vechi, cînd încă poate nu se diferențiaseră încă bine deosebitele limbi ce se des-

---

[46] Herodot, I, 215 ,,Καὶ τοξόται τε καὶ αἰχμοφόροι, σαγάρεις νομίζοντες ἔχειν."

[47] Plinius, *Historia naturalis*, VI, 20 ⟨7⟩: „Maeotim Scythae *Temarundam* vocant quo significant matrem maris" ⟨„Tanaim ipsum Scythae Silim vocant, Maeotim Temarundam, quo significant matrem maris". (Cf. C. Plinii Secundi, *Naturalis Historiae*, ed. C. Mayhoff, Teubner, Leipzig, 1896, p. 437)⟩.

[48] Boeckh, *Corpus inscriptionum graecarum*, Berolini, 1824—62, II. Comp[ară] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 126 și urm.

[49] Herodot, IV, 6.

făcură pe rînd din tulpina arică, se pot uşor găsi asemănări şi în alte limbi din acest grup, ceea ce întăreşte faptul că limba pe care o vorbeau sciţii, avea caracterul aric, dovedit prin toate rămăşiţele limbei păstrate de la sciţi.

Cît despre agatirşi resturile limbei lor sunt aproape nule. Cele cîteva nume proprii ce ni le-a păstrat Herodot, ne arată însă o asemănare cu numele scitice. Astfel numele etnic al agatirşilor 'Αγαθύρσοι seamănă cu 'Ιδανθύρσος numele unui rege scit; Σπαργαπείθης este numele unui rege scit şi al unui agatirs, şi aceeaş finală se regăseşte la numele unui alt rege scit, 'Αριαπείθης[50].

Mai trebuie amintită încă şi legenda scitică care făcea ca cele trei popoare principale ale Sciţiei să se tragă din trei fraţi: Agatirsos, Gelon şi Scites[51].

Prima pătură de popoare care istoriceşte se adevereşte a fi existat prin Dacia sunt nişte neamuri de rasă arică [33].

Cîteva arătări din autorii vechi ar îndrepta încă o precizare chiar a subrasei arice de care se ţineau popoarele Sciţiei. Anume, Herodot spune despre agatirşi că „în celelalte, moravurile lor ar fi îndestul de asemănătoare cu acelea ale tracilor"[52], iar Ştefan din Bizanţ arată că agatirşii ar fi numele elin al poporului, pe cînd ei singuri s-ar numi trausi, nume dat de Herodot şi unui popor din Tracia[53]. Această apropiere între agatirşi şi dintre sciţi cu tracii primeşte o puternică confirmare prin cercetările preistorice, deoarece ele constată că poporaţia care a locuit în epoca neolitică regiunea carpato-balcanică era de rasa aceea pe care o găsim în Peninsula Balcanului, unde a fost totdeauna aşezată şi unde a lăsat şi astăzi ca reprezentant direct al ei pe poporul albanez — adică rasa tracică.

Ca rezultat istoric sigur, cu toată puţinătatea şi neprecizarea izvoarelor existente, putem spune că cel dintîi strat de popoare pe care s-a aşternut naţionalitatea română, au fost nişte popoare de rasă arică din subîmpărţirea tracă a acestei rase [34].

NOTE ŞI COMENTARII

[1] Încă din antichitate, opera herodoteică (sub multiplele sale aspecte) a avut contestatorii şi partizanii săi. Epoca modernă a pus pe o bază ştiinţifică exegeza creaţiei „părintelui istoriei", în prezent, deşi cu multă prudenţă, informaţiile sale — suplimentate şi verificate de cele mai recente date arheologice, epigrafice, lingvistice sau de altă natură —, au căpătat o utilitate sporită în istoriografie. Pentru evaluarea verosimilităţii ştirilor transmise de către Herodot, vezi şi M. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus*, 1931; F. Jakoby, *Herodotos*, în *RE*, Suppl. 1—2, col. 247 şi 258; de asemenea, Ph. Legrand, *Hèrodote „Les Belles Lettres"*; 1932; un studiu axat pe o minuţioasă şi pertinentă analiză întreprinde şi Adelina Piatkowski, *Studiu introductiv* la vol. Herodot, *Istorii*, I, Bucureşti, 1961, p. LXXXI—LXXXVII şi p. XCIX—CIII; Gh. Ştefan, *Introducere*, în vol. *IIR*, I, 1964, p. VI—VII; mai nou, J. Harmatta, în *ActaArch.*, 20, 1968, p. 154 şi urm.

[2] Herodot, IV, 95, tradus în *IIR*, I, p. 49, prin: „Aşa cum am aflat eu de la elenii care locuiesc pe ţărmurile Helespontului şi ale Pontului Euxin ...". Herodot, V, 10, tradus în *IIR*, I, p. 67, prin „Tracii spun că ţinutul de dincolo de Istru ...".

[3] Iată o traducere mai nouă a paragrafului citat la nota 6 (Herodot, IV, 99): „În faţa pămîntului scit, spre mare, se întinde Tracia. Sciţia începe acolo de unde acest

---

50 Idem, IV, 10, 76, 78.
51 Idem, IV, 9, 10.
52 Idem, IV, 104.
53 Idem, IV, 9, 10. Ştefan din Bizanţ, ap[ud] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 147, nota 8, vezi şi Herodot, V, 4.

ținut formează un golf. Istrul se varsă în mare, îndreptîndu-se spre sud-est. Voi înfățișa țărmul Sciției de la Istru în sus și voi arăta cît de mare îi este întinderea. Îndată după Istru, vine Sciția veche, așezată către miazăzi și ajungînd pînă la cetatea numită Carcinitis." (Cf. *IIR*, I, p. 51). Deci, după cum reiese din pasajul de mai sus, Sciția începea *de la* Istru, Xenopol acceptînd, probabil, lecțiunea lui Ph. Legrand ἀκταίη Σκυζική , „litoralul Sciției", în toate celelalte manuscrise, ca și în traducerile mai noi, cea mai convingătoare fiind cea citată mai sus, „Sciția veche" (*IIR, loc. cit.* și nota 64); vezi și M. Petrescu-Dîmbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iași, 1978, p. 111).

[4] De asemenea, lecțiuni recente redau astfel sensul lui ἁβρότατοι din fraza respectivă de la Herodot: „Agatirșii sînt lipsiți de energie și foarte gingași. Ei poartă, cei mai mulți, podoabe de aur." (*IIR, op. cit.*, p. 53). Herodot, IV, 48, mai de curînd a fost tradus astfel: „Acestea sînt rîurile care izvorăsc din Sciția și care îi sporesc apele. Rîul Maris izvorăște din țara agatirșilor și se varsă și el în Istru." (*IIR, op. cit.*, p. 31).

[5] Deși asupra etnicului exact se mai poartă unele discuții, cercetătorii români au ajuns la aceeași concluzie, potrivit căreia agatirșii pot fi identificați cu un grup intrusiv, scitic (C. Daicoviciu, V. Vasiliev) sau, mai degrabă, iranic (Al. Vulpe), în Transilvania și, probabil, și cu purtătorii orizontului „moldovean", est-carpatic (Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 33 și urm.; C. Daicoviciu, în *Steaua*, 5, Cluj, 1956, p. 113—117; Al. Vulpe, în *MemAntiq*, 2, 1970, p. 170—171; V. Vasiliev, *Sciții agatîrși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 138—139). Contra Șt. Ferenczi (*ActaMN*, 8, 1971, p. 31 și urm.), care socoate că agatirșii pot fi localizați numai la răsărit de Carpați. O opinie mai nuanțată, vezi la Em. Moscalu, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 23—35.

[6] Noua lecțiune din *IIR, op. cit.*, p. 67; „Tracii spun că ținutul de dincolo de Istru e ocupat de albine și din cauza lor nu se poate pătrunde mai departe". (Herodot, V, 10).

[7] Tradus recent, iată citatul complet: „Sciții mai spun că ținuturile dinspre vîntul de miazănoapte, aflate deasupra locuitorilor din sus de această țară, nu e cu putință să le vezi sau să pătrunzi prea departe în ele din pricina fulgilor împrăștiați pe aici; căci pămîntul și văzduhul este plin de pene care îți întunecă vederea". (Herodot, *Istorii*, I, București, 1961, IV, 7, traducere F. Vanț-Ștef).

[8] A. D. Xenopol face distincție între Sciția și țara agatirșilor, lăsînd să se înțeleagă și existența unei deosebiri etnice, cel puțin pe vremea relatărilor lui Herodot.

[9] Granița dintre agatîrși și neuri este mai spre nord, poate în răsăritul Podoliei (Al. Vulpe, *loc. cit.*, cu discuția asupra acestei chestiuni și bibliografia respectivă).

[10] Vezi V. Pârvan, *Considerațiuni asupra unor nume de rîuri daco-scythice*, în *AARMSI*, s. III, I, mem. i., p. 1—31; idem, *Dacia*[4], București, 1967 (ed. R. Vulpe), p. 86 și 172, notele 89—91; I. I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică* (în continuare, se va cita *Etnogeneza românilor)*, București, 1981, p. 209, 67, 83, 368; G. Schramm, *Nordpontische Ströme. Namen philologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens*, Göttingen, f.a., p. 33—64, 85—93, 218—221 și urm.).

[11] Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, în *FHDR*, II, București, 1970, p. 667.

[12] Vezi și nota [10]. Iată noua lecțiune din C. Porfirogenetul (*FHDR*, II, p. 666): „Oἱ δέ ποταμοὶ εἰσινοῦτοί ποταμὸς πρῶτος ὁ καλούμενος Βαρούχ, ποταμὸς δεύτερος ὁ καλούμενος Κουβοῦ, ποταμὸς τρίτος ὁ καλούμενος Τροῦλλος, ποταμὸς τέταρτος ὁ καλούμενος Βροῦτος, ποταμὸς πέμπτος ὁ καλούμενος Σέρετος."

[13] Identificările admise de către Xenopol au rămas valabile pînă astăzi, exceptînd unele nuanțări. Vezi și nota [10].

[14] Vezi din nou nota 10. Majoritatea cercetătorilor sînt de acord cu echivalența Maris=Mureș, deși au explicat în chip diferit vărsarea acestuia în Istru, după cum scrie Herodot (IV, 48). Șt. Ferenczi pune sub semnul îndoielii identitatea Maris — Mureș (*op. cit.*, p. 29—30), cu toate că unele date și observații o confirmă. Astfel, G. G. Mateescu (*ED*, II, 1924, p. 223—234) nu găsește nici un nume măcar, asemănător cu Maris, în tot spațiul est-carpatic; în același timp, nu este de omis nici faptul, că Tisa, poate, în vremea lui Herodot era socotită ca afluent al Mureșului și nu invers, așa că în acest caz vărsarea Mureșului în Dunăre, după cum o afirmă istoricul grec (și după cum o confirmă implicit și Strabon), poate fi verosimilă; probabil, treptat, corectarea necesară — potrivit cu realitatea geografică —, s-a întreprins în veacurile ulterioare, cînd cartografii greci și, mai ales, latini vor cunoaște tot mai bine spațiul dunărean.

[15] Se observă că, deși nu reușește să pună complet de acord știrea transmisă de Herodot cu datele geografice actuale, Xenopol încearcă pe altă cale identitatea Maris — Mureș.

[16] Iată citatul exact din cartea a IV-a (46, 47) a lui Herodot: „Căci sciţii n-au nici cetăţi, nici ziduri întărite, ci toţi îşi poartă casa cu ei şi sînt arcaşi călări, trăind, nu din arat, ci din creşterea vitelor, şi locuiesc în căruţe; [mă întreb atunci], cum să nu fie ei de nebiruit şi cu neputinţă să te apropii de ei? XLVII. Acest fel de apărare şi l-au ales sciţii, pentru că pămîntul le e prielnic, iar rîurile le vin şi ele într-ajutor. Ţara lor, o cîmpie întinsă, este acoperită de păşuni şi bine scăldată de ape; prin ea curg rîuri, nu cu mult mai puţine la număr decît canalele din Egipt." (*Istorii*, I, Bucureşti, 1961, IV, p. 328, traducere F. Vanţ-Ştef).

[17] Expediţia pare să fi început în 514 î.e.n. şi după cum au arătat cei mai mulţi istorici, ea nu s-a putut desfăşura într-o singură vară, probabil încheindu-se în 512 î.e.n.; deci, luptele propriu-zise cu sciţii au putut avea loc în 513 (vezi discuţia la F. Vanţ-Ştef, *Notiţă istorică* la cartea a IV-a, *op. cit.*, p. 305—306; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 111—112).

[18] Traducerea recentă datorată F. Vanţ-Ştef (*op. cit.*, IV, 32); „Dacă nu veţi zbura în înaltul cerului, o perşi, preschimbaţi în păsări, sau dacă nu vă veţi ascunde sub pămînt, preschimbaţi în şoareci, sau dacă nu veţi sări în bălţi, preschimbaţi în broaşte, înapoi n-o să vă întoarceţi, căci veţi pieri de aceste săgeţi."

[19] Vezi nota [17].

[20] Mai cu seamă datele arheologice au schimbat mult din această viziune asupra sciţilor, în comparaţie cu civilizaţia greacă; cercetările ultimelor decenii au scos în evidenţă caracterul original al culturii materiale şi spirituale a sciţilor (Cf. E. M. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922; N. N. Pogrebova, în *Voprosy skifo-sarmatskoj arheologij*, Moscova—Leningrad, 1954, p. 3—38; A. I. Meliukova, *Vooruženie skifov*, Arheologija SSSR, D 1—4, Moscova, 1964; V. A. Ilinskaia, *Skifi dneprovskogo lesostepnogo levoberež'ia*, Kiev, 1968 etc.).

[21] Diversitatea etnică a sciţilor susţinută iniţial de Minns şi Rostovtzev, a căpătat tot mai mulţi aderenţi, deşi, privitor la componenţă, nu există o unanimitate de opinii. Cercetătorii sovietici socot că, în afara sciţilor nomazi, existau şi populaţii autohtone, sedentare, de origini etnice diverse, printre care şi neamuri tracice (M. I. Artamonov, în *VDI*, 3, 1947, p. 76—77; B. N. Grakov, *Skifi*, Kiev, 1947; I. V. Fabritzius, în *Arheologija*, 5, 1951; A. I. Meliukova, în *SA*, 22, 1955, p. 239—253; idem, *Skifija i frakijskij mir*, Moscova, 1979, p. 37—88, ca şi recenzia lui N. Conovici asupra acestei ultime lucrări, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 225—231; discuţia este redată succint şi la M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 110, 113).

[22] Claudius Aelianus, II, 53: „Iar sciţii nu duc misilor de vînzare miere străină, ci din partea locului, şi faguri de la ei. Să nu mi se ia în nume de rău faptul că înfăţişez lucruri contrare celor scrise de Herodot..." (*IIR*, *op. cit.*, p. 643).

[23] „Spartanii spun că regele Cleomenes, cînd veniră sciţii pentru aceste treburi, se luă cam mult cu ei şi, legînd prietenie ceva mai mare decît era nevoie, prinse de la ei patima beţiei; din această pricină socot spartanii că a înnebunit regele. Începînd de atunci, după cum spun ei înşişi, cînd vor să bea vin cu mai puţină apă, zic că beau ca sciţii." (Herodot, *Istorii*, *op. cit.*, VI, 84, traducere F. Vanţ-Ştef).

[24] Herodot, IV, 104.

[25] V. Pârvan (*Getica*, p. 41) şi D. Detschew (*Die trakischen Sprachreste*, Wien, 1947, p. 224) socot că pot fi identificaţi carpii cu calipizii. Alazonii sînt localizaţi mai la nord de calipizi, pe Nipru şi Bug (I. V. Fabritzius, *op. cit.*), iar sciţii plugari (ἀροτῆρες) sînt în silvostepă, spre Podolia (*ibidem*); cît priveşte sciţii nomazi, nu s-a ajuns la o identitate de păreri privind zona de locuire a acestora, ca şi originea lor etnică (I. V. Fabritzius, *loc. cit.*, crede că erau în regiunea Mării de Azov).

Cimerienii izvoarelor greceşti sau „gimirai" ai celor asiriene, sînt o populaţie indo-europeană, care, la sfîrşitul secolului al VIII-lea î.e.n. (Hallstatt B_3), au fost alungaţi de către sciţi din nordul Mării Negre, după care vor ajunge în Asia Mică şi chiar mai departe. Însă, această migraţie are antecedente, cimirienii avînd, în paralel, şi o mişcare spre vest, unde vehiculează elemente de cultură materială proprii (contribuind mai cu seamă la difuziunea metalurgiei fierului) şi antrenează chiar şi unele populaţii tracice (Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 2—4, 33, 40, 237, 283 şi 407; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 104—105). Unii cercetători sovietici consideră că cimerienii sînt aceiaşi cu purtătorii culturii Srubnaia din epoca bronzului şi prima epocă a fierului (şi culturile Sabatinovka şi Belozerka, ca etape ale aceleiaşi culturi) (Cf. A. I. Terenojkin, în *SA*, 24, 1955, p. 7—29; idem, *Kimerritsy*, Kiev, 1977; T. Zlatkovskaia, în *Sovetskaja etnografija*, 6, 1961, p. 88—92; A. C. Florescu, în *ArhMold*, 2—3, 1964, p. 199—203; A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 5 şi urm.).

[26] „Zidurile cimmeriene" ar putea fi identificate cu oraşul cimerian de pe locul actualului Eski-Krim, „trecătorile cimmeriene" cu cele de la Ieni-Kale, iar ale Bosforului Cimerian, iar fi strîmtoarea Kerci (Cf. F. Vanţ-Ştef, *Note la cartea a IV-a*, în vol. Herodot, *Istorii*, *op. cit.*, p. 502).

[27] Vezi notele [25]—[26].

[28] Rezerva lui A. D. Xenopol este firească pentru acea perioadă a începuturilor arheologiei preistorice, abia după decesul savantului, mai ales prin eforturile lui V. Pârvan și ale școlii sale, această ramură a arheologiei s-a impus treptat în cîmpul cunoașterii istorice (Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 39—40).

[29] Pornind de la cele sintetizate în nota anterioară, se înțelege că, deși încearcă să introducă în opera sa și aceste ultime cercetări, rezultatul nu a putut fi satisfăcător, stațiuni și materiale neolitice din faze sau chiar culturi diferite fiind incluse în acest capitol, fără un discernămînt pe care doar astăzi îl putem avea. De asemenea, mai facem observația că citatul din I. Andrieșescu, deși în ghilimele, rezumă cele scrise de acesta la paginile indicate.

[30] Hipocrate, 19 (*IIR, op. cit.*, p. 81): „Aceste condiții îi fac pe sciți să fie îndesați și cărnoși, lipsiți de bărbăție, cu o conformație umedă și fără forță. Cavitățile lor sînt foarte umede, mai ales aceea a pîntecelui. Căci nu e cu putință să existe pîntece uscat într-o asemenea țară, natură [înconjurătoare] și climat. Din pricina grăsimii și a pielii fără păr, ei seamănă unii cu alții, bărbații cu bărbații și femeile cu femeile." Idem, 20 (*op. cit.*, p. 81, 83): „[Trupurile lor] sînt molatice și lătărețe... Neamul scitic este roșiatic [la înfățișare] din pricina frigului, deoarece [la ei] soarele nu-i destul de puternic. Albeața pielii este arsă de frig, devenind roșie."

[31] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 121.

[32] B. P. Hașdeu, *op. cit.*, p. 184.

[33] Să nu omitem faptul că la Dunăre sînt amintiți concomitent și geții, „care se cred nemuritori" (Herodot, IV, 93).

[34] Concluzia este de o importanță majoră, căci, pentru prima oară, se subliniază caracterul irano-tracic al agatirșilor. Însă V. Pârvan va fi cel care va încerca să demonstreze caracterul temporar al enclavei iranice din Transilvania (700 î.e.n.), ca și asimilarea acesteia de către autohtoni, pînă în secolul al IV-lea î.e.n. (*Getica*, p. 348 și urm.; p. 401); la cele susținute de către marele nostru arheolog se raliază ulterior și I. Nestor (*Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *22BerRGK*, 1932 (1933), p. 141—151), care corectează cronologia propusă de V. Pârvan pentru prezența iranică în Transilvania (sfîrșitul secolului VI — sfîrșitul secolului IV î.e.n.). Și C. Daicoviciu (*La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 36—41) îi socoate pe agatirși ca fiind sciți iranieni, veniți pe la 600 î.e.n. și care se vor traciza în secolele IV—III î.e.n. Mai nou, vezi lucrările lui Al. Vulpe (*Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București, 1967; *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum*, în *MemAntiq*, 2, 1970, p. 115—213), ca și monografia amintită a lui V. Vasiliev (*Sciții agatirși pe teritoriul României*), unde sînt expuse pe larg cele mai noi păreri despre problema agatirșilor; de asemenea, o prezentare sintetică a diverselor opinii asupra acestei chestiuni, ca și a bibliografiei, la M. Petrescu-Dîmbovița (*op. cit.*, p. 114 și 188—190). De curînd, Em. Moscalu (*loc. cit.*) a subliniat caracterul tracic predominant al „enclaviei transilvane"; de același autor, recent, vezi și *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 159—186.

Referitor la albanezi — după cum au arătat cercetările multidisciplinare din ultima jumătate de veac, mai cu seamă cele arheologice și lingvistice —, originea lor nu este încă pe deplin clarificată. Dacă arheologic sînt considerați urmași ai triburilor ilire, care în antichitate populau și coasta Mării Adriatice, lingvistic, părerile sînt împărțite, atribuindu-li-se sau o origine tracică sau una iliră sau, în sfîrșit, una „mixtă" (din triburile din zona de contact traco-iliră, cum au fost, de pildă, dardanii). Pentru aprofundare, vezi I. I. Russu, *Ilirii*, București, 1969; idem, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 71—76 și 93—96; de asemenea și A. Vraciu, *Limba daco-geților*, Timișoara, 1980, p. 27 și urm. Concludente par a fi ultimele lucrări ale cercetătorilor albanezi A. Buda (*Etnogjeneza e popullit shquiptar në dritën e historisë*, în *Iliria. Revistë arkeologjike*, 12, Tirana, 2, 1982, p. 5—34) și S. Anamali, *Problemi i formimit të popullit shqiptar në dritën e të dhënave arkeologjike*, în *Iliria. Revistë arkeologjike*, 12, Tirana, 2, 1982, p. 35—69).

II

GEȚII ȘI DACII

1. Așezările geților și ale dacilor

Geto-dacii la sudul Dunării. Pe cînd sciții ocupau regiunile de la Dunăre în sus, în jos de acest fluviu se întindea, după Herodot, țara *tracilor* care se mărginea dinspre nord cu cursul lui pînă la un loc, apoi cu o linie [1] ce pleca de la un punct al fluviului pînă la golful din Marea Neagră, care însemna limita Traciei de regiunea scitică[1]. „Nația tracilor este arătată de istoricul elin ca foarte numeroasă, cea mai mare din națiile existente, după indieni, care, dacă ar fi sub domnia unuia dintre ei, ar fi neînvinsă și mai tare decît toate popoarele. Aceasta însă le este foarte greu, ba chiar peste putință; de aceea sunt slabi. Ei au multe și varii denumiri, după deosebirea regiunilor: dar aceleași moravuri și așezăminte se găsesc la toți, afară de geți, de trausi și de aceia ce locuiesc deasupra crestonienilor".[2] Dintre toate popoarele Traciei, ne spune tot Herodot, „Geții fură singurii care se încercară să se împotrivească regelui Darius, cînd acesta trecu în Europa; dar el îi întîlni în regiunea dintre Hemus și Istru și îi supuse. Geții, după cît se vede, vroiau să îndreptățească reputația de care se bucurau la popoarele de ginta lor, de a fi cei mai nobili și mai virtuoși dintre traci."[3]

După mărturisirea lui Herodot, geții împreună cu toți ceilalți traci s-ar fi întins în timpurile sale în Peninsula Balcanică pînă la Dunăre. Aceeași arătare este întărită și de alte izvoare tot atît de vrednice de credință. Astfel Tucidide (471—400 în. de Hr. ⟨416 î.e.n —396 î.e.n.⟩), în *Istoria războiului Peloponezului*, ne spune că: „Sitalces, plecînd din țara odrisilor, ridică mai întîi pe tracii din muntele Hemus și Rodop peste care domnia el, pînă la Marea Pontului Euxin și la Helespont; apoi pe geții de dincolo de Hemus, precum și alte nații care locuiau mai ales dincoace de Istru (pentru noi, dincolo), lîngă Pontul Euxin. Aceștia sunt geții și alte popoare vecine cu aceștia, care au același nume și toți trag cu arcul de pe cai."[4] Dio Cassius (155—229 d. Hr.) arată de asemenea că, în vechime, „Mysii și cu geții locuiau în toată acea regiune care se așterne între Hemus și Istru."[5] [2] Filip al II-lea, regele Macedoniei (359—336 în. de Hr.), intrînd în luptă cu regele odrisilor, un puternic popor trac din acele timpuri, căută alianța poporului get și luă pe Medopa, fiica regelui Cotelas, în căsătorie[6]. Pe atunci, se întindea puterea geților și pe lîngă gurile Dunării, stăpînind coloniile grecești, Tomi și Odessos (Varna)[7].

Geții, cucerind Dobrogea din care respinseră pe sciți, trecură în curînd și pe malul nordic al Dunării și-și întinseră domnia asupra cîmpiei muntene [3]. Geții erau anume pe atunci un popor pe jumătate nomad,

---

[1] Herodot, IV, 99.
[2] Idem, V, 3.
[3] Idem, IV, 93.
[4] Thucydides, II, 96, [1].
[5] Dio Cassius, LI, 27.
[6] Atheneus, XIII, 5 ⟨XII, 557 b⟩. Comp[ară] Iordanes, *De Rebus Geticis*, cap. X [65].
[7] Iordanes, cap X [59—65].

Aci Herodot spune îndeobște despre traci că „ei privesc ca cea mai mare onoare a nu munci; a ara pămîntul este pentru ei tot ce poate fi mai înjositor și a trăi din pradă socot ei că este îndeletnicirea cea mai nobilă“[8]. Asemenea idei însă trebuiau cu atît mai mult să fi fost împărtășite de „cei mai nobili și mai virtuoși dintre traci“. Se vede deci că geții, deși poate cunoșteau agricultura, o practicau puțin și trăiau ca popoare nomade, mai mult din prădăciunile vecinilor. Întărirea regatului macedonean, ne mai învoind geților, nepedepsiți, prădalnicele lor incursii către sud, era firesc lucru ca ei să caute o dezpăgubire în o întindere către nord, unde cîmpia munteană, numai rar străbătută de [h]oardele nomade ale sciților, aștepta liberă și fără stăpîn lățirea puterii getice [4].

Aceste împrejurări explică cum se face că, îndată după moartea lui Filip al II-lea, găsim centrul puterei geților, nu mai mult ca pînă atunci, în sudul Dunărei, ci la nordul acestui fluviu. Astfel, la urcarea lui Alexandru cel Mare în tronul Macedoniei, geții, urmînd exemplului elinilor și crezînd că au a face cu un copilandru, răpăd mai multe expediții în provinciile Macedoniei. Alexandru, după ce înăbuși începuturile de răscoală ce se urziseră în Grecia împotriva lui, își îndreptă armele împotriva popoarelor Traciei. În luna lui mai 335, el pleacă din Amfipolis, trece prin pasurile muntelui Hemus și atacă pe tribali, care fug sub regele lor Sirmus în insula Peuce dintre gurile Dunării. Alexandru, după ce atacă fără izbîndă insula, cu ajutorul unor corăbii ce veneau din Bizanț, trece Istrul pe malul stîng pentru a lovi pe geți. Trecerea lui este acoperită de umbrele nopții și adăpostită pe malul getic de un întins lan de grîu cu spicele înalte. Geții, surprinși, sunt bătuți și fugăriți pînă la un oraș al lor de lemn care este luat și ars de Alexandru [5]. Regele macedonean însă, neavînd de scop a urmări pe geți mai înăuntrul țărei lor, se întoarce încărcat de prăzi pe malul drept al Dunărei, primește ostatici de la toți regii traci și, curînd după aceea, plecînd în Asia împotriva perșilor, mai multe corpuri de traci și de tribali sporesc armata expediționară[9].

Această povestire a bine informatului Arrianus ne arată întîi că, pe timpurile lui Alexandru cel Mare, geții se aflau cu greul poporului lor pe malul nordic al Dunărei; că ei începuseră a se deda aici la lucrarea pămîntului și chiar la construirea de orașe, deocamdată, de lemn, precum face întotdeauna un popor în stadiul său de trecere de la viața nomadă la cea așezată [6].

Murind Alexandru cel Mare, luptele ce urmară între generalii săi, pentru împărțirea vastului său imperiu, înlesniră popoarelor tracice redobîndirea neatîrnărei lor. În 301, ajungînd competitorii la o împăcare și lui Lisimac căzîndu-i ca parte Asia Mică și Tracia, el se apucă îndată de supus această de pe urmă regiune, ceea ce izbutește a face după mai multe lupte cu noroc. Fiindcă, după cît se vede, sprijinul cel mai puternic al împotrivirei tracilor le venea de la geții de la nordul Dunărei, Lisimac se hotărăște a înfrîna și pe aceștia. Trimițînd pe un fiu al său în contra regelui get, acesta îl prinde și îl eliberează numai cît în schimb pentru o soră a lui, fiica lui Lisimac, pe care regele o ia în căsătorie.

După cîțiva ani, izbucnește iar războiul între Dromihete și Lisimac. Acesta trece însuși Dunărea; dar pățește mai rău decît Darius, căci armata lui, constrînsă prin foame, e nevoită să se deie prinsă. Totuși ginerile nu tratează rău pe socrul său și se zice că i-ar fi dat un mare ospăț în orașul Helis, la care s-ar fi servit macedonenilor bucatele cele mai alese în vase prețioase, iar alăturea mîncau geții fierturi ordinare în

---

[8] Herodot, V, 6.
[9] Arrianus, *Anabasis*, I, 1—4. Cf. și Strabo, VII, 3, § 8.

vase de lemn [7]. Intrebînd după aceea Dromihete pe Lisimac care din cele două prînzuri îi plăcuse mai bine, acela al macedonenilor din care gustase, sau acela al geților pe care îl văzuse, și răspunzîndu-i Lisimac că acela al macedonenilor, Dromihete l-ar fi întîmpinat atunci cu doina, că de ce caută să cucerească o țară care hrănește așa de rău pe locuitorii ei?[10].

Deși geții se află după acest răstimp „locuind ambele maluri ale Istrului“, cum spun Strabon și Cassius, totuși centrul de greutate al statului lor se strămutase fără îndoială la nordul fluviului, după cum mărturisesc tocmai tot acei scriitori. Așa Strabon ne spune că „laturea Germaniei care vine dincolo de Elba, o țin într-una suevii; după ei, începe regiunea geților, care se întinde spre sud pînă la fluviul Istru“; că „din aceste regiuni de dincolo de Istru (pentru noi, de dincoace) de la geți, Aelius Catus ar fi strămutat 50.000 de oameni în Tracia“ [8]. Tot el arată că „fluviul Maris se aruncă în Dunăre trecînd prin țara geților“[11]; de asemenea arată și Dio Cassius, care însă, după cum vom vedea, amestecă pe geți cu dacii.

La această strămutare tot mai deplină a geților la nordul Dunărei, pare a fi contribuit și năvălirea celților de pe coastele orientale ale Mărei Adriatice, în Peninsula Balcanului, întîmplată pe la 280 în. de Hr. Mai întîlnim tot la nordul Dunărei pe regele geților Oroles [9] care luptă împotriva poporului german al bastarnilor[12].

Dacă însă geții puseseră temelia unui stat tracic la nordul Dunărei, acel popor care îi dădu caracterul său definitiv și-l duse la o dezvoltare de putere neașteptată, fu acel al dacilor.

Dacii. Ei apar mai tîrziu în istorie decît geții. În comedia atică, după cum ne spune Strabon, numele de dac se întîlnește sub forma *Davus*, ca apelativ pentru sclavi, împreună cu acela de *Geta*, ceea ce lasă a întrevedea că robii grecilor se recrutau cu deosebire din aceste popoare, și se explică prin obiceiul tracilor, amintit de Herodot, de a vinde pe copiii lor la neguțitorii străini care îi duceau afară din țările lor“[13]. Din rămășițele comediei atice ce ni s-au păstrat, se constată că, pe timpul lui Menandru (342—290 în. de Hr.) ⟨343—292 î.e.n.⟩, asemenea apelative erau în întrebuințare[14]. Ca popor însă, dacii sunt pomeniți, după cît se pare, pentru întîia oară de geograful Strabon. Acest scriitor, care amintește și el existența geților pe malul nordic al Dunărei, stabilește următoarea deosebire între geți și daci: „Geții sunt aceia care se înclină către Pont și răsărit; Dacii, aceia ce vin către Germania și izvoarele Istrului. Partea superioară a fluviului care stă către izvoarele lui, pînă la cataracte (Porțile de Fier), se numește Danubiu și trece mai ales pe lîngă daci; partea inferioară pînă la Pont, de care sunt vecini geții, se numește Istru.“[15] [10].

Din această arătare se vede că geții locuiau mai către Pont, de la cataracte în jos, prin urmare, în Muntenia, poate, și prin Moldova, dacă luăm în considerare numele de *pustia geților*, dat de Strabon regiunei dintre Istru și Boristene[16]. Dacii, din contra, trebuiau să locuiască mai în spre apus și anume în partea muntoasă a țărilor din stînga Istrului, de la cataracte în sus, deci prin Banat și Transilvania [11].

---

[10] Diodorus Siculus, XXI, 12, § 8 ⟨1—6⟩.
[11] Strabo, VII, 3, § 1, [2], 10, 13.
[12] Iustinus, XXXII, 3, [16].
[13] Strabo, VII, 3, § 12; Herodot, V, 6.
[14] Fragmentele din Menandru, din Εὐνοῦχος pentru numele Davus și din Μεσο-ύμενος pentru Geta. Ed. Firmin Didot, Paris, 1838, p. 19 și 34.
[15] Strabo, VII, 3, § 13.
[16] Strabo, VII, 3, § 14, Γετῶν ἐρημία".

Aceeași indicație generală a locuinței dacilor ne-o mai dă și Plinius care arată că „cîmpia și șesurile sunt ocupate de iazigii sarmați, munții însă și pădurile pînă la rîul Patissus, de dacii cei alungați de iazigi din cîmpie."[17] Credem că acest loc din naturalistul roman a fost pînă acuma rău interpretat în sensul că dacii ar fi locuit la început mai către apus, prin Panonia, de unde, alungîndu-i iazigii, ar fi ocupat munții de lîngă Tisa[18]. Mai întîi, iazigii, nu se constată a fi locuit în aceste timpuri prin Panonia, ci tocmai în regiunea Nistrului. Așa Strabon ne spune lămurit că „regiunea întreagă care se așterne între Istru și Boristene, în cea dintîi parte a ei, este pustia geților; apoi încep tirigeții și *după aceștia iazigii sarmați,* care se mai numesc și basilei adică regești"[19]. Acești iazigi se strămută după aceea către Nistru și Pont și, mai tîrziu, tocmai pe timpul împăraților romani, trec o parte din ei *peste Carpații moldovenești* în Dacia și se așează aici sub numele de iazigi metanaști[20], locuind chiar atunci, cel mai departe spre apus, pînă la Tisa. Prin urmare, cum s-ar putea ca iazigii să fi respins pe daci din cîmpia Tisei către munții Carpați, cînd se constată că ei singuri nu au locuit niciodată în vecinătatea acestui rîu *dinspre apus?* Apoi Plinius spune lămurit că dacii, alungați din cîmpie de iazigi, au ocupat munții pînă la Tisa. Munții însă se află numai cît în stînga acestui rîu dinspre Transilvania și nu pe dreapta lui, în Mesopotamia maghiară. Prin urmare, dacă dacii ar fi locuit la început în cîmpia dintre Dunăre și Tisa și ar fi fost respinși de iazigi în munți, Plinius ar fi trebuit să zică că ei ar fi ocupat regiunea de la Tisa pînă în munți, pe cînd el zice lămurit că ei s-ar fi întins de la munți pînă la Tisa.

Dacă dimpotrivă, admitem șesul subcarpatin ca locuință mai veche a dacilor, atuncea găsim o concordanță deplină între știrile lăsate de cei vechi asupra locuințelor iazigilor și notița lui Plinius; căci iazigii, apropiindu-se de Carpații moldovenești, silesc pe daci a ocupa munții și pădurile *pînă în Tisa,* adică Transilvania și Banatul [12].

De unde veniseră dacii la nordul Dunărei? Următorul loc din Dio Cassius răspunde la această întrebare: „Dacii însă locuiesc de ambele părți ale Istrului, dintre care acei ce sunt de această parte (dreaptă) a fluviului sunt vecini cu tribalii și aparțin de prefectura misienilor și se numesc misi. *Acei ce locuiesc pe malul nordic al Dunărei se numesc daci, fie că să fi fost geți sau traci, de la acei daci care locuiau cîndva în Rodop.*"[21]

Că dii lui Tucidid nu sînt decît dacii, dovedește următorul loc din Strabon care identifică aceste două nume: „cred că *dacii* au fost numiți *dai* în vechime."[22]

Prin urmare, dacii ca și geții ocupau în timpurile mai vechi regiunile de la sudul Dunărei și anume: geții cîmpia dintre Hemus și Istru, iar dacii împrejurimile Rodopului. Astfel se explică cum de se află ambele nume de *Davus* și *Geta* ca apelative pentru sclavii grecilor; căci e

---

[17] Plinius, *H[istoria] N[aturalis],* IV, 12 (24), 78: „campos et plana Iazyges Sarmatae, montes vero et saltus ab his ⟨[i]is⟩ Daci ad Pathissum amnem (tenent)." Restul acestui loc este cu totul stricat și nu înfățișează nici un înțeles.

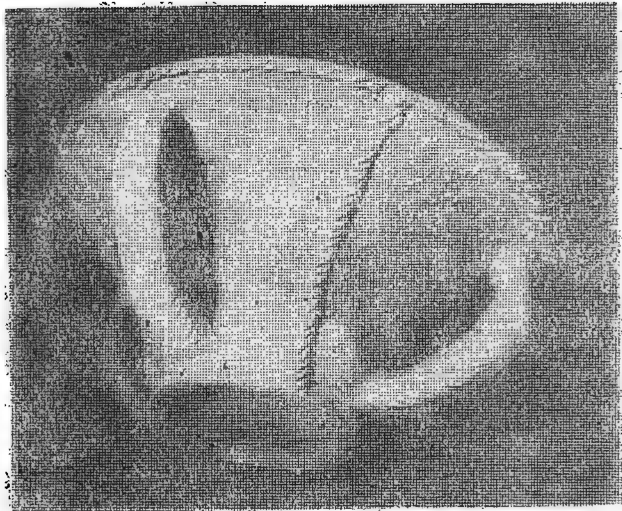
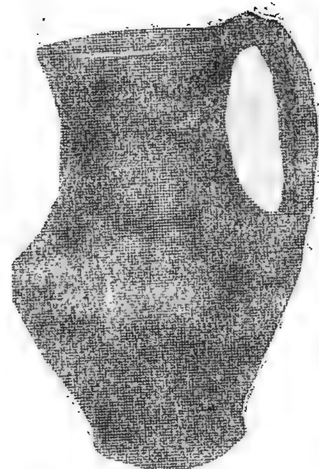
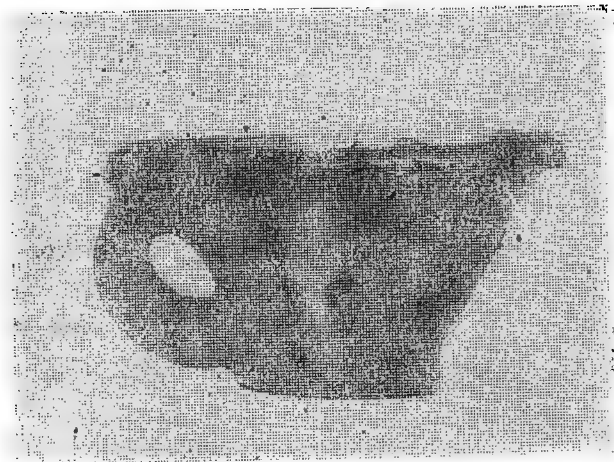
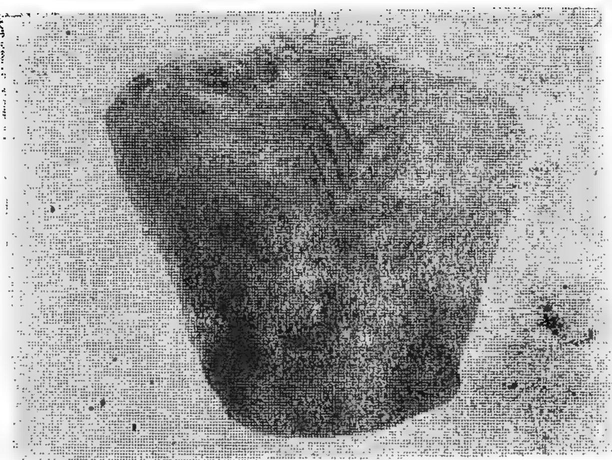
[18] Așa îl înțeleg R. Rösler, *Romänische Studien,* Leipzig, 1871, p. 29 și Gr. Tocilescu, *op. cit.,* p. 150.

[19] Strabo, VII, 3, § 17.

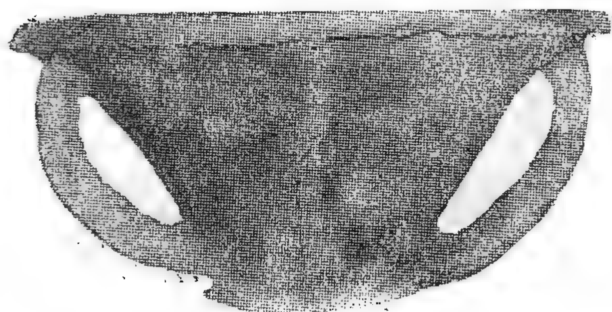
[20] Ptolemeu, I, 1. „'Ιάζυγες Μετανάσται".

[21] Dio Cassius, LI, 22: „οἱ δὲ ἐπέκεινα Δακοὶ κέκληνται, εἴτε δὴ Γέται τινὲς εἴτε καὶ θρᾷκες τοῦ Δακικοῦ γένους τοῦ τὴν 'Ροδόπην ποτὲ ἐποικήσαντος ὄντες."

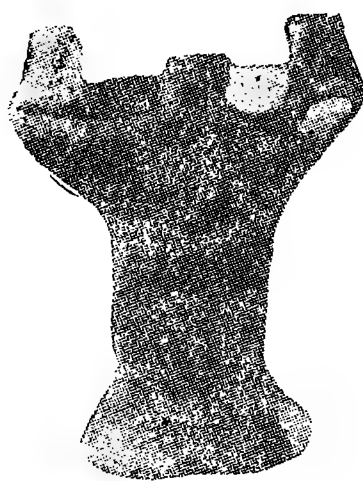
[22] Thucydides, II, 96: „οἳ Δῖοι καλοῦνται, τὴν 'Ροδόπην οἱ πλεῖστοι οἰκοῦντες.". că *Dii* nu este decît o formă scurtată a numelui de *daci,* vezi D. Cantemir, *Istoricul Moldo-Vlahilor ⟨Hronicul vechimei a Romano — Moldo — Vlahilor⟩,* București, 1901, ed. Tocilescu, p. 73, unde aduce ca analogie eliminarea lui k din numele Γραικούς Γραίους. Tot așa spune și *Ștefan din Bizanț:* Οἱ Δάκοι οὓς καλοῦμεν Δάους.

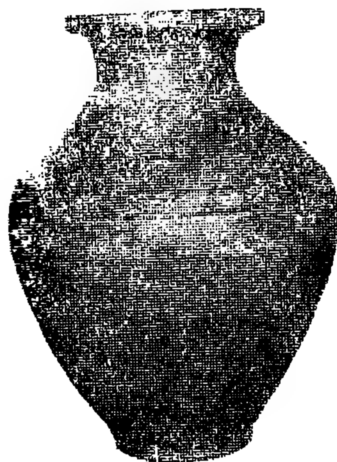
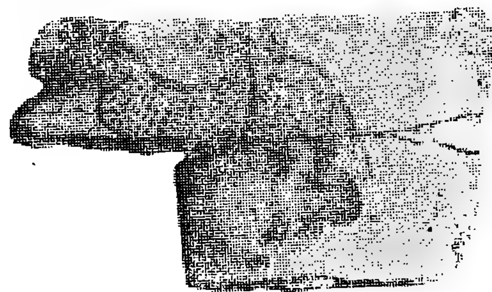

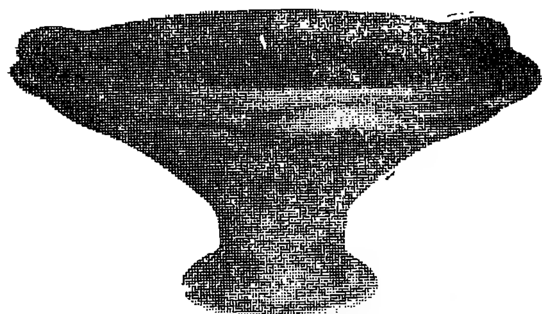
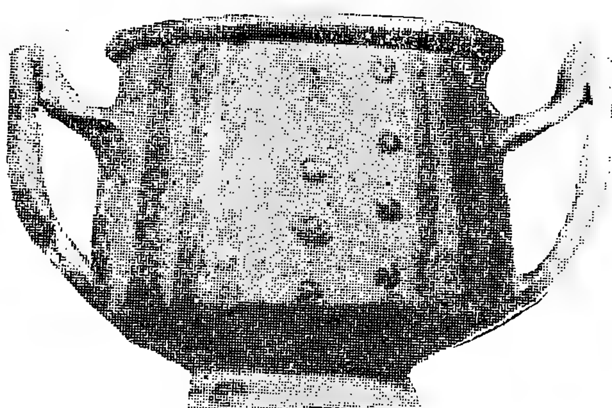
Ceramică dacică. →

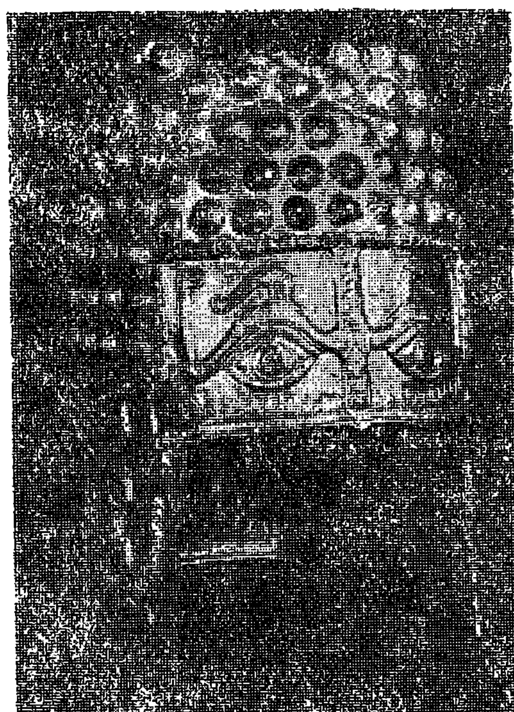

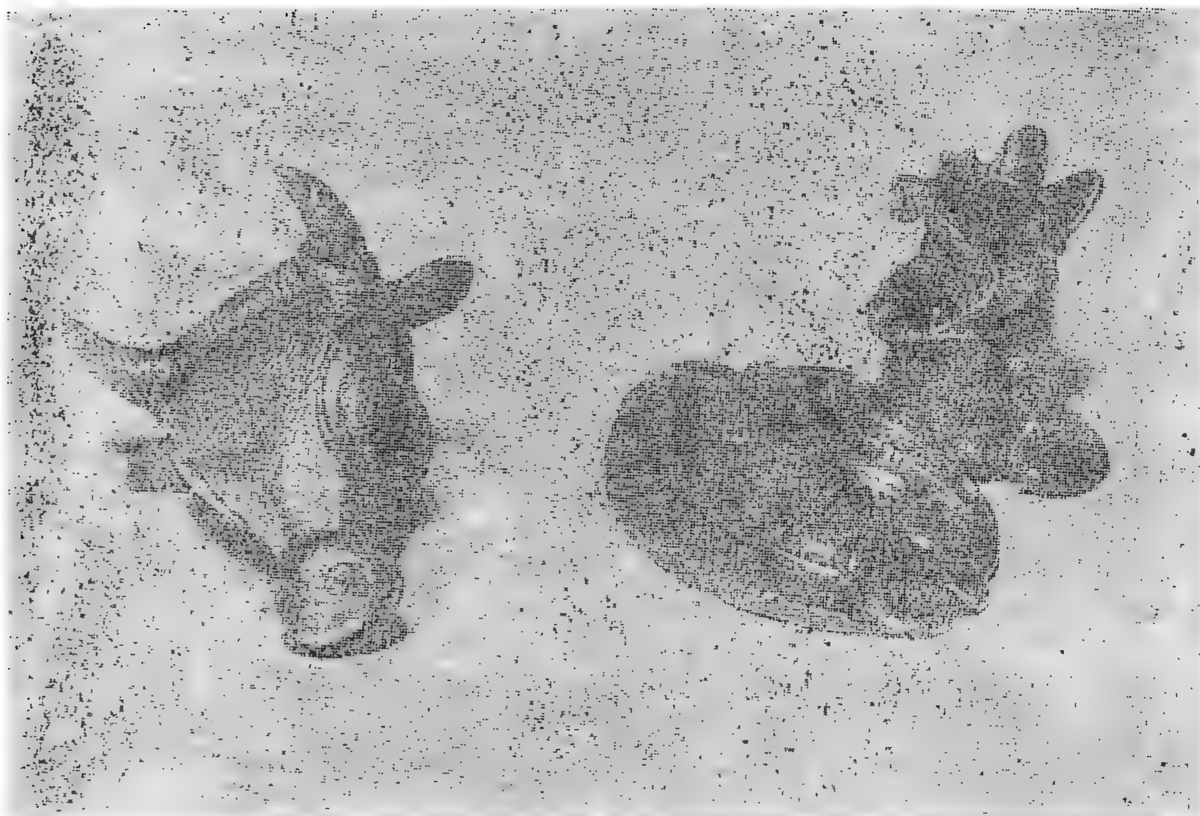

Ceramică dacică.

Piese de artă traco-getică.

Piese de artă traco-getică.

mai de crezut că grecii își cumpărau robii lor de la aceste popoare, încă de pe cînd locuiau la sudul Dunării, decît ca ei să-i fi adus pentru prima oară din o regiune așa de îndepărtată ca cea de peste Dunăre.

Întrucît se poate reconstitui după niște notițe atît de sărace și în aparență chiar contrazicătoare șirul evenimentelor petrecute în timpuri așa de îndepărtate, credem că trebuie admise numaidecît următoarele migrații ale dacilor. Mai întîi, respinși de macedoneni, ei trec Dunărea împreună cu geții și se opresc în cîmpia munteană. Venind aici peste daci iazigii, dacii sunt grămădiți în Transilvania, unde, trecînd apoi și iazigii meta-

naști, dacii sunt restrînși tot mai spre apusul acestei țări și în Banatul Temișoarei [13].

Vom vedea mai jos că identitatea demonstrată a naționalității gete și dace, ambele de rasă tracă, cere și ea numaidecît această origine a lor comună la sudul Dunării, unde am văzut că era sălășluința marei familii a dacilor.

Fără îndoială că agatirșii, pe care i-am văzut ca popoare așezate în Transilvania, vor fi fost supuși de daci cînd aceștia, alungați de iazigi, ocupară regiunea muntoasă a Carpaților, și contopirea lor în sînul năvălitorilor va fi fost cu atît mai ușoară, cu cît nu-i despărția vreo deosebire de neam [14].

2. Naționalitatea geților și a dacilor

Geții și dacii erau două ramuri ale aceluiași popor, căci Strabo spune cu siguranță și din propria lui experiență că „Geții și cu dacii vorbeau aceeași limbă"; iar Justin arată că „Dacii sunt din sămînța geților", și Pliniu adaugă că „acei geți care au început a locui în Dacia, s-au numit și daci"[23]. De aceea am și văzut, în locul raportat mai sus, că Dio Cassius cuprinde sub numirea de daci pe popoarele ce locuiau de ambele maluri ale Istrului, arătînd apoi că mai în special ar purta numele de daci aceia ce locuiesc pe malul nordic al fluviului „fie că să fi fost și aceștia geți sau traci"[24]. În acest loc vedem un deplin amestec între geți și daci și ambele popoare poartă amîndouă denumirile date și unuia și celuilalt din ele. Un alt loc tot din Cassius va adeveri și mai mult încă această amestecare a numelor sub care erau cunoscute aceste popoare. „Îi numesc daci, spune el, căci așa se numesc ei înșii și cu același nume sunt desemnați de romani, deși nu-mi este necunoscut că ei sunt numiți geți de unii dintre elini, nebăgînd ei de seamă de spun bine sau rău. Eu însă știu că geți locuiesc dincolo de Hemus, lîngă Dunăre"[25]. Și cu toate acestea, în locul citat mai sus, Dio Cassius numește *daci* pe locuitorii de pe ambele maluri ale Istrului, astfel că numirile de geți și de daci sunt pentru el sinonime. Nu mai puțin însemnat este faptul că pretutindeni geții și dacii sunt arătați ca două ramuri ale aceluiași neam, precum, de exemplu, în locul lui Strabon, unde arată așezarea respectivă a acestor două popoare, anume că geții ar locui mai spre gurile, iar dacii către izvoarele Istrului[26] [15]. Acest geograf vorbește însă în două locuri despre luptele lui Burebista cu Critasir, regele boilor, și cu tauriștii, și spune într-unul că „Burebista de *națiune get* ar fi sfărîmat cu totul pe boi sub regele lor Critasir", iar aiurea arată că „Critasir ar fi fost bătut de *daci*" [16], încît se vede aceeași identificare a acestor două popoare în mintea lui Strabon pe care am constatat-o chiar acuma la Dio Cassius[27].

---

[23] Strabo, VII, 3, § 13: „'Ομόγλωττοι δ' εἰσὶν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις''. Iustin și Plinius aduși de D. Cantemir, *op. cit.*, p. 71.

[24] Mai sus nota 21.

[25] Dio Cassius, LXVII, 6, [1].

[26] Mai sus, nota 15.

[27] Strabo, VII, 3, § 11: „Βοιρεβίστας, ἀνὴρ Γέτης. . . Βοΐούς δὲ καὶ ἄρδην ἠφάνισε τοὺς ὑπὸ Κριτασίρῳ καὶ Ταυρίσκους..." Comp[ară] VII, 5, § 2. „οἱ Δακοὶ καταπολεμήσαντες Βοίους καὶ Ταυρίσκους."

Cu toate că dacii și geții au putut fi două triburi deosebite, ele erau atît de asemănătoare, încît erau îndecomun amestecate unul cu celalalt [17].

Rasa geților și a dacilor. Asupra acestei întrebări s-au susținut teoriile cele mai deosebite: germanii, după exemplul lui Iacob Grimm, au susținut că dacii și geții ar fi de obîrșie germană, întemeindu-se, pentru a sprijini această teză, întîi pe părerea greșită că patria originară a dacilor ar fi fost Germania[28], apoi, pe confuzia cea intenționată a scriitorului got, *Iordanes,* care, în dorința de a afla pentru nația lui un început mai strălucit, consideră pe geți ca goți, deoarece numele lor se deosebiau prin o singură vocală unul de altul, și ia istoria poporului getic, cum o găsește expusă în pierduta scriere a lui Dio Cassius, *Getica,* drept obîrșia și începătura poporului gotic[29]. Ce valoare însă se poate pune numai pe o simplă asonanță a două nume? Dacă ar fi să se pună temei pe asemenea lucruri, ar trebui să se găsească legături între danezi și daci, deoarece găsim adeseori, în cronicile Veacului de Mijloc, pe poporul din Dania însemnat cu numele de daci în loc de dani[30]; de asemenea, între lechii din Armenia și lechii poloni, între Γερμάνοι ai lui Herodot din Persia și germanii Europei, între veneții din Armorica (Bretagne), venzii din Prusia și locuitorii Veneției, și așa mai departe. Această teorie a germanismului popoarelor băștinașe din vechea Dacie a și fost cu desăvîrșire părăsită în vremile mai nouă[31].

Slaviștii, în dorința lor de a scormoni rădăcinile rasei lor în timpurile cele mai vechi, pentru a adăogi astfel și dreptul istoric la predominarea numerică a neamului lor în părțile Europei răsăritene, se silesc a dovedi că vechea poporație a Peninsulei Balcanice, tracii și împreună cu ei geții și dacii, ar fi fost de obîrșie slavă. Ei invoacă mai ales în sprijinul părerei lor elasticul tărîm al etimologiilor numelor proprii. Nu se poate tăgădui că unele din ele au, la prima vedere, oarecare aparență de seriozitate, încît ar putea lesne înșela.

Vom analiza aici patru nume geografice care vin mai ales în sprijinul teoriei slaviste: *Strumon,* un vechi rîu al Traciei, care apare încă în Herodot (I, 64) și se regăsește în polonezul *strumon* — rîu, gîrlă; *Bilazora,* un oraș în nordul Macedoniei, pomenit de Polyb (V, 57 ⟨97⟩) și de Tit Liviu (XXI, 26) pentru care se aduce etimologia slavonă: biela-zora = zorile albe. *Uscudama,* cetate a besilor lîngă Hemus în Tracia, amintită de Eutropiu (VI, 10) și de Ammianus Marcellinus (XIV, 11), a căreia silabe ar corespunde cu două vorbe slavone: dama — casă și uscu — strîmt, și *Dierna sau Tierna* rîușor din Dacia, nume pomenit de Ulpian în *Digeste* (L 15, 1 § 8), de Ptolemeu (III, 8), de Tabula Peutingeriană și de alte izvoare. Acest cuvînt n-ar fi altceva decît numele de apă atît de des întrebuințat la slavoni: Cerna — (apă) neagră.

Asupra lui Strumon observăm că rădăcina cuvîntului *sru* sau *stru* este arică și înseamnă a curge. Această rădăcină s-a păstrat aproape la

---

28 Mai sus, nota 15.

29 Titlul cărței lui Iordanes este: *„De Getarum* sive *Gothorum* origine et rebus gestis."

30 Pertz, *Monumenta Germaniae,* I, p. 552, Chron. *De gestis Normannorum* (secolul al X-lea): „Northmanni procedentes de Scanzia insula, quae Northwegia dicitur, in qua habitant Gothi et Hunni atque *Daci."* Ap[ud] Gr. Tocilescu, *op. cit.,* p. 156, nota 39.

31 Această teorie a găsit și înainte de Grimm susținători în Germania. Așa, într-o carte foarte rară: *Das alte und neue teutsche Dacia, das ist Beschreibung des Landes Siebenbürgen,* Nürnberg, 1666 (Bibl. Academiei, colecția Sturza, nr. 1680), Sarmizegetusa este numită *Sarmiz Gothuza* și Decebal, *Ditschwaldt* (p. 323).

toate popoarele arice în forme mai mult sau mai puțin pline: Așa la latini avem forma *ru* în *Rumon*, numele cel vechi al Tibrului și al Romei: Ruma, din care formă veche, rămasă în latina poporană, se explică numele poporan al românilor — rumâni; la greci avem ῥύω care înseamnă a curge; la germani forma stru în *Strom*, fluviu, și tot așa și la slavi în forma *strumon*, rîu. Strumon ar putea sluji de dovadă aproape tuturor raselor arice, spre a revendica pe traci.

Cît despre Bilazora, aducem aminte întîi observația făcută de mai mulți autori că un nume așa de poetic nu se potrivește de loc ca termen geografic. Nu se întîlnește pe toată suprafața pămîntului un al doilea nume geografic care să conțină în sine elemente cerești, ci toate sunt compuse numai din acele culese pe pămînt. Ar fi deci mai mult decît extraordinar ca pentru singură Bilazora să se întîlniască o excepție, și singur numele acestui oraș să fie rupt din ceruri, mai ales cînd observăm că zorile nici nu sunt albe, ci roșii. O etimologie mult mai prozaică, dar mai verosimilă, este aceea care derivă acest cuvînt din *Velesura* ce s-a schimbat în Bila-zora în ortografia celor vechi, și unde *ura, ure* la albanezi înseamnă punte, iar *Veles* va fi fost numele propriu al localităței[32].

Uscudama conține într-adevăr pe *dama* care în slavonește sub forma *domu* înseamnă casă. Însă același cuvînt se regăsește în forme aproape identice la toate popoarele arice: scr. *damas*, zend. *damana*, lat. *domus*, grec. δόμος, celt. *damh*. Pentru ce să se pretindă oare că dama a fost împrumutat anume de la slavi și nu de la celelalte popoare arice? Cît despre uscu, acest termen are de asemenea însemnarea de strîmt și în alte limbi arice și prin urmare și în cea tracică, comp[ară] germanul *eng*.

Venim acum la argumentul principal al teoriei slaviste, la Cerna. Aici avem oarecum etimologia dată prin însăși natura lucrului, întrucît apa, la care se aplică această denumire și de a cărei nume e vorba în termenul nostru, are din pricina coloarei datorite patului prin care curge, o aparență într-adevăr neagră. Asupra acestui nume observăm întîi că nici o fîntînă veche nu scrie *Cerna* cu *c* inițial, ci Ptolemeu Διέρνα, Tabula Peuting. *Tierna*, Ulpian in Digeste *Zerna* (Zernensium colonia), iar o inscripție descoperită la Mehadia, *Tsierna*[33]. Este deci învederat că, în limba dacă, sunetul inițial al numelui se apropia mai mult de *z* sau de *ț* decît de *c*, pe cînd termenul negru este redat în toate dialectele slavice prin *cern, ciarn, ciorn*, aducînd cu sunetul pe care-l are *c* înainte de *e* și *i*. Limba tracică, fiind și ea o ramură a limbilor arice, nu ar trebui să ne minuneze, chiar dacă am găsi în ea un cuvînt pe deplin identic cu unul al limbelor slave. Am văzut mai sus identitatea aproape perfectă în toate limbele arice a termenului care însemna casă și a celui ce vroia să zică a curge. De asemenea ce încheiere s-ar putea deduce din acel ce înseamnă fiică, și care în s[ans]cr[ită] se numește *duhitar*, în grecește θυγατὴρ și în germană *Tochter*? Toate aceste limbi, fiind ieșite din o tulpină comună, trebuie să înfățișeze între ele asemănări care adeseori sunt surprinzătoare. Dar în cazul *Cernei*, deși avem o mare asemănare, nu există identitate, din cauza deosebirei sunetului inițial însemnată mai sus. Pentru faptul că sunetul inițial al Diernei dace nu era *c* ci mai curînd *z* avem și altă dovadă. Există la daci o plantă προδιόρνα (Elleborum nigrum), soi de elebor cu foile negre[34].

---

[32] [Constantin Jos.] Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876, p. 70.

[33] *CIL*, ed. Mommsen, Berolini, III, 1, nr. 1568: „Statio Tsierniensis". În tabula cerată nr. 1 (*CIL*, III, 2), găsim un „magister collegii Jovis *Cerneni*". S-ar putea crede că este un nume derivat din Cerna și scris ca c. Jupiter *Cernenus* este însă Jupiter *Văzătorul* de la *cerno* — a vedea.

[34] Dioscorides, IV, c. 149 ⟨162⟩, ap[ud] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 210.

Această plantă se numește pînă astăzi la poporul român *zîrnă* (cu *z*), de unde terminul întrebuințat despre plante: a se *zîrni* adică a deperi* la umbră. Este de observat că numele de zîrnă se aplică în românește tocmai la aceeași plantă care purta în limba dacă pe acel de προδιόρνα, încît nu este de admis ca românii să-l fi împrumutat de la slavicul zerna, cu toată forma sa aproape identică, pentru că la slavi zerna înseamnă bob sau mazăre, și în acest caz cum s-ar explica cuvîntul derivat a se zîrni, a deperi la umbră, în cazul cînd s-ar admite ca zîrna românească să derive de la bobul slavon? Din contră, dacă admitem originea dacă a cuvîntului, care înseamnă negru, atunci avem explicarea terminului a se zârni, adică a se întuneca, și din cauza întunecărei, a deperi. Cerna de astăzi curgînd tocmai pe acolo pe unde se află vechea Dierna, este învederat că numele dac a fost slavizat, fiind ambele așa de apropiate [18].

Dacă aceste patru etimologii pierd, la o cercetare mai de aproape, orice putere doveditoare pentru slavismul tracilor, ce să zicem despre o sumă de alte etimologii, care de care mai fantastice? Astfel sunt, bunăoară: crovizii, popor din Tracia, ce nu ar fi decît croații slavoni; Carpații care ar veni de la crapii — tare; cotensii, trib al dacilor, de la slavicul cît — unghi; Timeșul de la rădăcina tim-ud; Clepidava de la clepati — a suna; Oroles, numele unui rege get, de la oril — vultur; Zamolxis, profetul get, de la za — după și mrukati — a întuneca! Cu asemenea etimologie s-ar ajunge în curînd, cum spune Miklosisch, și el un slav, însă cuminte, a se slaviza și Mekka și Medina.

O a treia ipoteză că daco-geții ar fi celți, a fost susținută dintre învățații români de Ioan Maiorescu și Obedenaru, precum și de mai mulți francezi dintre care cel mai nou este d. de Rosny. Argumentul principal al partizanilor acestei teorii este că celții au rătăcit și prin orientul Europei, strămutîndu-se pînă în Asia, unde alcătuiră poporul galaților. Deși acest fapt este netăgăduit, el nu este îndestulător pentru a dovedi originea celtică a popoarelor de la Dunăre. Cel mult s-ar putea induce o înrîurire celtică asupra lor. Cît despre apropierile limbistice făcute între limba românilor și acele celtice, ele sunt, dacă se poate, încă mai fantastice decît acelea ale teoriei slave. Așa se invoacă bunăoară următoarele analogii: Deva cu Devonshire din Anglia, Timișul cu Tamisa, Giurgiul cu Gergovia lui Caesar (De Bello Gallico), Bucegii cu mons Vocetius din Tacitus (Germania), Galații, orașul de la Dunăre, și poporul galaților din Asia, Dejul cu Desio din Lombardia, Clujul cu Clusium din Etruria, Putna, nume învederat slav și de origine post-romană, cu Pidna, în fine, Palanca cu Palanqua, numele unui deputat din camera spaniolă![35] Tot așa de puțin concludente sunt identitățile de schimbări fonetice ce s-ar observa între limbele celtice și limba română, precum, de exemplu, prefacerea lui *c* latin în *p*, quattuor — patru, sau a lui *f* în *h*, precum ferrum — hier, întrucît asemenea transformări se întîlnesc spre exemplu și în dialectele italice, precum acel sabin și acel oscic, care nu sunt în nici o legătură cu limbile celtice[36].

---

* A deperi = a se pierde, a muri (lat. depereo).

[35] Această de pe urmă asemănare a fost făcută de B. Maniu, *Studii asupra scrierilor profesorului Dr. J. Jung,* 1878, p. 89. Hașdeu susține că dacii ar fi fost un popor [illegible]-trac, sprijinind această părere pe etimologia unui singur nume de plantă dac: [illegible]εδούλα! (Cf. *Originile păstoriei la români,* în *Columna lui Traian,* V, 1874, p. 102. Comp[ară] combaterea lui V. M. Burlă, în *Convorbiri literare,* XXII, 1888, p. 992— și XXIII, 1889, p. 44 [—57]).

[36] Vezi mai pe larg discuția asupra naționalității geților și dacilor în J. Van den Gheyn: *Les populations danubiennes. Études d'ethnographie comparée,* Bruxelles, 1886, p. 135 și urm.

Toate aceste încercări de a grupa pe poporul geto-dac în una din cele trei mari rase ale germanilor, slavilor și celților, nu au condus la nici un rezultat științific mulțumitor. Cauza acestei împrejurări trebuie căutată mai ales în faptul că nu interesul curat științific a împins pe susținătorii acestor teorii a le da ființă, ci că poate, chiar fără de voia lor, s-au amestecat în cercetările lor și preocupări de altă natură: dorința de a da rasei din care făceau parte cercetătorii, întinderea cea mai mare. Așa învățații slavi susțin originea slavă a vechilor popoare dunărene; acei germani sprijinesc pe acea germană și în sfîrșit acei francezi, în genere, pe acea celtică. Noi credem că adevărul stă aiurea: că geto-dacii nu erau nici slavi, nici germani, nici celți, ci popoare de rasă tracică, grupă deosebită de popoare arice care ocupară colțul sudic-răsăritean al Europei [19].

Geto-dacii sunt traci. Mărturisirile unanime ale scriitorilor vechi sunt sprijinul cel mai puternic al acestei păreri. Toți mărturisesc într-un glas că geto-dacii ar fi traci. Am văzut pe Herodot cum clasează pe geți între popoarele tracice, spunînd despre ei că ar fi cei mai nobili și mai virtuoși din acea gintă. Menandru în un loc raportat de Strabon spune că: „Toți tracii și mai ales geții, noi toți (căci dintr-înșii mă mîndresc că mă trag și eu) ne abținem de la căsătorii“ [20], în care iarăși se vede atestarea unui scriitor contimporan că geții ar face parte din marele popor al tracilor. Tucidid numește de asemenea traci pe dacii din muntele Rodop, și mai lămurit decît toți vorbește Strabon care, după ce spune că dacii ar avea o limbă comună cu geții, adaugă că și „aceștia ar vorbi aceeași limbă cu tracii“[37]. Față apoi cu amestecul, adeseori nevoluntar, pe care scriitorii cei vechi îl fac între geți și daci și între aceste popoare și traci, nu ne rămîne decît a admite o deplină identitate de rasă a acestor trei ramuri de popoare. Mai este de observat că toți scriitorii contimporani cu existența lor, le dau drept locuință, la început, regiunile din sudul Dunării, patria netăgăduită a întinsei rase tracice [21].

La aceeași încheiere duce și etimologia fluviului *Dunărea,* nume absolut particular românilor în această formă cu *r.* Acest fluviu purta numele de *Istru* pînă în părțile Moesiei unde i se schimba numele de către pămînteni și se numia *Danubiu:* pe românește *Dunăre.* În limba strămoșească a tracilor, *Dună—re* va să zică *ducător de nori* — νεφελόφορος. Întrucît în limba albaneză *re* înseamnă nori, iar *dano, dane,* înseamnă, în toate limbile indo-europene, a *da,* a *duce,* Dună-re înseamnă tocmai purtător de nori, adică redă în limba tracă înțelesul de νεφελόφορος. Avem deci explicarea etimologică a numelui românesc al Dunării, în limba albaneză, care este rămășița păstrată a unui dialect tracic[38] [22].

Pe lîngă acest argument de mare valoare, și mărturisirea unor oameni de știință, care au cunoscut din propria lor experiență popoarele de care vorbesc, se mai pot adăogi cîteva considerații limbistice, care, deși curgînd din un izvor foarte sărac, deoarece atît limba geto-dacilor, cît și acea a tracilor, sunt aproape dispărute, totuși puținele lor rămășiți învoiesc niște apropieri mult mai naturale decît acele ce sunt nevoiți să-și închipuiască apărătorii teoriilor slaviste, germane sau celtice; căci, dacă acele puține rămășiți înfățișează asemănări, ele ar fi sporit, dacă am avea mai multe.

„Un nume analog acelui al orașului Ἄζιζις din Dacia este citat de Hecateu din Milet sub forma Αἰζική în o regiune tracă, Samus, numele dacic al fluviului Someșul este identic cu acel de Σαμαῖοι, popor din Tracia și

---

[37] Strabon, VII, 3, § 10: „παρὰ τῶν Γετῶν, ὁμογλώττου τοῦς Θραξὶν ἔθνους".

[38] B. P. Hașdeu, *op. cit.,* p. 293—294; Papadopol — Calimak, *Dunărea în literatură și în tradițiuni,* în *AARMSI,* t. IV, II, p. 322, unde sunt citate și izvoarele vechi.

cu acel de Sama, Samus, purtat de principii traci. Nu se regăsește în Dacia numele Bersovia și Berzame aflător la poporul selaților din Tracia? Numele tribului dac al amadocilor se reaflă în acel de 'Αμάδοκος, purtat de mai mulți principi traci din nația odrizilor. Există biesii în munții Carpați și besii traci din Rodop. Numele Diegis la daci corespunde cu Diegytlis al tracilor [...] Cotiso, numele unui principe dac, și Κοτήνσιοι, acel al unui trib dac, nu amintește el pe Cothelas al geților și pe Cotu, numele mai multor capi traci din tribul odrizilor și al sapunilor și Κότυς, zîna iubirei la edonienii din Tracia? Sufixul *-porus*, *-poris*, *-πολις*, *-por* (Triporus ⟨Piepor⟩, Petoporus, Natoporus, Dindiporis, Aulupor, Mucapor) se regăsește la sapuni, trib trac, unde se întîlnesc regi cu numele de: 'Αβρούπολις, Ρησκούπορις. În sfîrșit, sufixul dava, care sfîrșește cele mai multe din numele orașelor din Dacia (Doci, Aci-, San-, Ziri-, Rami-, Comi-, Carși-, Clepi-, Patri-, Zargi-, Petro-, Rusi-, Argi-, Buri-, Marco-, Tamasi-, Saci-dava), se regăsește în Moesia: Succidava, Sagadava, Sacidava, Capidava; Netindava, Piroboridava, Utidava; în Dalmația, Thermidava, în Dardania, Quimedava, și chiar pe granițele Macedoniei, la misii din Tracia, strămoșii bitinilor, în numele orașului Desudava."[39] Apoi, cum am spus, dacă în niște rămășiți așa de puține găsim asemănări atît de puternice, ce ar trebui să fie atunci cînd limbile tracilor și a geto-dacilor ne-ar fi mai cu de-amănuntul cunoscute? [23]

Că toate aceste rămășiți de limbă pot găsi analogii și în alte limbi arice, se explică din faptul că, în acele timpuri îndepărtate, apropiate de originile societăților, cînd nici rasele nu se deosebiseră, subrasele ce s-au caracterizat cu atît mai puternic, cu cît au propășit cursul istoriei, erau încă departe de a înfățișa acele puncte hotărîte de deosebire ce le despart astăzi. Diferențele începuseră a se arăta, însă erau departe de a determina cu siguranță caracterul grupelor etnice. Părerea că popoarele arice din Europa sud-răsăriteană ar fi de rasă tracică, găsește și ea un puternic sprijin geografic, deoarece tracii au fost ultimul popor aric ce s-a desfăcut din trunchiurile asiatice, pentru a veni în Europa[40], o concluzie, către care suntem împinși de așezarea tracilor în acest continent, în punctele cele mai apropiate de Asia, începînd de la strîmtorile Bosforului, oarecum la gura vasului celui mare al Europei, umplut de ultimele neamuri izvorîte din adînca Asie ca din o nesecată fîntînă [24].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Despre hotarul dintre Tracia și Sciția, nota [3], la capitolul anterior.

[2] Ținînd seama de traducerile mai libere făcute de către Xenopol, credem necesar să redăm variantele mai noi, publicate în *IIR*, I (*op. cit.*, p. 65, 47, 49, 75, 577). Herodot: „V, 3. Neamul tracilor este cel mai numeros din lume, după acel al inzilor. Dacă ar avea un singur cîrmuitor sau dacă tracii s-ar înțelege între ei, el ar fi de nebiruit și cu mult mai puternic decît toate neamurile, după socotința mea. Dar acest lucru este cu neputință și niciodată nu se va înfăptui. De aceea sînt aceștia slabi. Tracii au mai multe nume, după regiuni, dar obiceiurile sînt cam aceleași la toți, afară de geți, trausi și de acei care locuiesc la nord de crestonai." „IV, 93. Înainte de-a ajunge la Istru, birui mai întîi pe geți, care se cred nemuritori. Căci tracii, locuitorii din Salmydessos și cei care ocupau ținutul așezat mai sus de orașele Apolonia și Mesembria — pe nume scirmiazi și nipseeni — s-au predat lui Darius fără luptă. Geții, însă, fiindcă s-au purtat nechibzuit, au fost îndată

[39] J. Van den Gheyn, *op. cit.*, p. 14—15.
[40] Asupra acestei chestii: vezi J. Van den Gheyn, *op. cit.*, p. 187 și urm.

înrobiți, măcar că ei sînt cei mai viteji și cei mai drepți dintre traci." Tucidide „II, 96, 1. [Sitalces] pornește așadar la odrisi, punînd în mișcare întîi pe tracii ce locuiesc între munții Haemus și Rodope și care se aflau sub stăpînirea sa pînă la mare (la Pontul Euxin și Helespont), după aceea pe geții peste care dai, dacă treci munții Haemus, și toate celelalte populații stabilite dincoace de Istru, mai ales în vecinătatea Pontului Euxin. Geții și populațiile din acest ținut se învecinează cu sciții, au aceleași arme și sînt toți arcași călări..." Dio Cassius: „LI, 27, 2... Mai înainte vreme, moesii și geții locuiau întreg ținutul dintre Haemus și Istru, dar — cu trecerea vremii — unii își schimbară numele."

[3] În realitate, după cum reiese și din cele expuse anterior de către autor, dar și din recentele investigații arheologice, atît sudul Dunării, ca și ținutul de la nord de fluviu, a fost locuit de geți cu mult timp înainte de pătrunderea sciților lui Ateas în Dobrogea; de altfel, lui Ateas, de la început, la venirea sa, i s-a opus o uniune tribală getică, condusă de un *rex Histrianorum* (Trogus Pompeius, IX, 2, 1—2; P. Nicorescu, *La campagne de Philippe en 339*, în *Dacia*, 2, 1925, p. 22—28; V. Pârvan, *Getica*, p. 52; D. Berciu, în *Dacia*, N.S., 4, 1961, p. 163 și urm.; D. M. Pippidi, D. Berciu, *DID*, I *(Geți și greci la Dunărea de jos)*, București, 1965, p. 130).

[4] Herodot, V, 6 este tradus în mod asemănător și în *IIR*, semnalîndu-se doar unele nuanțe în plus (p. 67): „În ochii lor, trîndăvia trece drept cea mai mare cinste. A munci pămîntul e lucrul cel mai de rușine, iar, cînd trăiești de pe urma războiului și a prădăciunilor — spun ei — faci un lucru cît se poate de bun."

Interpretarea dată de Xenopol acestui pasaj este în general corectă, dar imaginea creată este deformată de lipsa unor date complete, mai cu seamă arheologice. Privită prin prisma acestor noi informații, dezvoltarea economică și socială a geto-dacilor din această vreme apare într-o cu totul altă lumină. Astfel, se știe că începînd de pe la mijlocul secolului V î.e.n. (dată care poate varia și după zona geografică) (Cf. D. Berciu, în *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 133—142; idem, în *SCIV*, 11, 1960, 1, p. 261—283; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 287—302; C. Preda, în *Materiale*, 6, 1959, p. 251—261; idem, în *Dacia*, N.S., 3, 1959, p. 179—194; idem, în *SCIV*, 11, 1960, 1, p. 25—36; R. Vulpe, în *IstRom*, I, 1960, p. 223; idem, în *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 309; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 127 și urm.; Em. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 216 și urm.), în spațiul locuit de geto-daci se trece la a doua epocă a fierului (La Tène), datorită dezvoltării forțelor de producție, în primul rînd, în urma perfecționării procesului de prelucrare a fierului. Cu datarea de mai sus nu sînt de acord toți specialiștii, alții socotind că civilizația de tip La Tène nu poate fi mai veche în Dacia de începutul secolului III î.e.n. (V. Pârvan, *Getica*, p. 460 și 466; Em. Condurachi, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 48—49; H. Daicoviciu, *Dacii*[3], București, 1972, p. 68 și urm.; idem, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 3; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1975, p. 25). Cultura de tip La Tène se caracterizează prin generalizarea folosirii uneltelor de fier (acum, apare plugul cu brăzdar de fier), iar alături de agricultură și creșterea vitelor, iau amploare și meșteșugurile. În consecință apar premisele destrămării orînduirii comunei primitive, atît prin producția-marfă, comerț și adoptarea monedei, cît și prin înlocuirea treptată a proprietății obștești prin cea privată asupra pămîntului. Acestor transformări economice și sociale le corespund noi forme de organizare politică, ca uniunile de triburi sau formațiunile statale incipiente, conduse de „regi" *(rex, basileus, dux, princeps* etc.). În această nouă perioadă istorică, a democrației militare, războaiele de jaf au un rol însemnat, îmbogățind pe conducători și contribuind la răspîndirea unor bunuri materiale de diferite proveniențe într-un larg spațiu. Săpăturile arheologice extensive și intensive din ultima jumătate de secol au făcut să fie depășite afirmațiile despre „nomadismul" geto-dac, „trîndăvia" tracilor sau nivelul precar de civilizație al societății autohtone. Descoperirile de la Tariverde, Zimnicea, Piscul Crăsani, Tinosul, Popești, Buridava, Ziridava, Costești, Tilișca, Sighișoara, Odorhei, Poiana, Răcătău și Brad — pentru a nu ne referi decît la cîteva dintre cele mai renumite — și care au straturi de cultură din secolele IV—II î.e.n., au creat tabloul unei societăți locale, care cunoștea și practica pe scară largă agricultura, atinsese un înalt nivel meșteșugăresc și artistic (vezi Agighiol, Băiceni, Peretu ș.a.) și ajunsese la o concepție originală privind fortificațiile sau construirea unor așezări, din care se vor dezvolta cele de tip oppidan (Cf. H. Daicoviciu, *Dacii*[3], București, 1972; R. Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966; A. C. Florescu, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 129 și urm.; idem, în *CercetIst*, 2, 1971, p. 103 și urm.; idem, în *RMMMIA*, 49, 1981, 1, p. 11—18; S. Teodor, în *SCIV*, 20, 1969, 1, p. 33 și urm.; idem, în *ArhMold*, 8, 1975, p. 121 și urm.; idem, în *SCIVA*, 31, 1980, 2, p. 181—227; idem, *Cultura daco-getică pe teritoriul Moldovei, pînă în secolul I î.e.n.*, *rezumatul tezei de doctorat*, Iași, 1981; N. Gostar, *Cetăți dace din Moldova*, București, 1969; I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969; S. Dumitrașcu, L. Mărghitan, în *Sargetia*, 8, 1971, p. 45—55; S. Dumi-

trașcu, în *Crisia*, 2, 1972, p. 121—148; S. Dumitrașcu, N. Chidioșan, în *Crisia*, 7; 1977, p. 45—64; St. Matei, I. Uzum, în *Banatica*, 2, 1973, p. 144; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973; D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1974; idem, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 54; M. Petrescu-Dîmbovița și M. Dinu, în *Dacia*, N.S., 19, 1975, p. 105 și urm.; V. Căpitanu și V. Ursachi, în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 271 și urm.; idem, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 169—205; M. Gramatopol, *Artă și arheologie dacică și romană*, București, 1982, p. 33—122; Em. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983).

[5] Despre localizarea insulei de refugiu a tribalilor, ca și a orașului getic de pe malul nordic al Dunării, vezi discuția la V. Pârvan, *Getica*, p. 42 și urm.

[6] Arheologia a adus în ultimele decenii, după cum s-a mai arătat, nenumărate date noi și în ceea ce privește așezările deschise și fortificate daco-getice, al căror stadiu de dezvoltare era destul de avansat. Vezi de asemenea, nota [4].

[7] În prezent o mare parte dintre specialiști admite identitatea dintre Helis și Argedava de mai tîrziu, ca și dintre uniunea de triburi a lui Dromichaites și geto-dacii de pe Ordessos (=Argeș). Despre toate acestea, ca și despre expedițiile conduse de către Agatocles și, apoi, de Lysimach, în V. Pârvan, *Getica*, p. 55 și urm.; de asemenea, I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa, op. cit.* p. 90 și urm.; R. Vulpe, în *OmCD*, p. 557—564; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 93—94.

[8] Strabon, VII, 3, 2 O analiză completă a carierei lui Sextus Aelius Catus, ca și a evenimentelor de la Dunăre în care a fost implicat, la R. Syme, *Danubian Papers*, București, 1971, p. 53—55, 58 și 71.

[9] După cum au confirmat și ultimele investigații, bastarnii au fost o populație germanică eterogenă, care a migrat din spațiul nord-central european în cel est-carpatic. Primele grupe ale acestei populații apar la răsărit de Carpați la începutul secolului III sau sfîrșitul secolului II î.e.n. Însă, arheologic sînt în chip clar constatați — cu o cultură pe deplin formată (Poienești — Lukașevka) — în spațiul dintre Carpați și Nistru, abia de la mijlocul secolului II î.e.n. Acum se poate plasa cronologic și „episodul Oroles", care ilustrează concludent o epocă de defensivă dacică. Probabil, dispariția bastarnilor din zona tradițională de locuire geto-dacă are loc în timpul lui Burebista (Cf. E. Dunăreanu-Vulpe, în *BMI*, 17, 1924, 42, p. 177—184; R. Vulpe, în *Materiale*, 1, 1953, p. 213—506; G. B. Fedorov, în *KS*, 68, 1957, p. 51—62; idem, *Naselenie prutsko-dnestrovskogo meždurečʼja v I tysjačeletii n.e.*, *MIA*, 89, 1960; Vl. Iliescu, în *AUB, Limbi clasice*, 19, 1970, p. 9 și urm.; M. Babeș, în *MemAntiq*, 2, 1970, p. 215—236; idem, *Moldova centrală și de nord în secolele II—I î.e.n. (cultura Poienești—Lukașevka), rezumatul tezei de doctorat*, București, 1978; V. Dupoi, în *AUB, Istorie*, 20, 1971, 1, p. 51—62; S. Teodor, în *Suceava*, 3, 1973, p. 37—46).

[10] Strabon, VII, 3, 12 (C. 304): „Geții sînt cei care se întind spre Pont și spre răsărit, iar dacii cei ce locuiesc în partea opusă, spre Germania și spre izvoarele Istrului." VII, 3, 13 (C. 304): „Ei [romanii] numeau Danubius partea superioară a fluviului și cea dinspre izvoare pînă la cataracte. Ținuturile de aici se află, în cea mai mare parte, în stăpînirea dacilor. (C. 305) Partea inferioară a fluviului, pînă în Pont — de-a lungul căreia trăiesc geții —, ei o numesc Istru." (Cf. *IIR*, I, p. 239).

[11] Numele de geți este folosit, după cum reiese din autorii greci, pentru triburile sudice și răsăritene (de la nord de Balcani pînă în Carpați și dincolo de Nistru), iar numele de daci se folosește — după cum ne transmit scriitorii latini —, pentru triburile de la nord și vest de Carpați, pînă pe Dunărea mijlocie și în Slovacia. Cercetările arheologice efectuate de către specialiștii români și străini au confirmat spusele lui Strabon (V. Pârvan, *Getica*, p. 42 și passim; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 21—24). Mai adăugăm că, deși păstrează sensul, citatul din Statius (I, 2) nu este redat cu exactitate, probabil datorită deosebirilor dintre diferitele ediții folosite.

[12] Scriitorii antici, ca și cercetările arheologice, au arătat că populațiile cunoscute sub numele generic de sarmați *(Sauromatai, Sarmatai, Sarmatae)* făceau parte din grupul vest-iranic, strîns înrudit cu sciții. Ei s-au deplasat treptat din regiunile uralo-caspice spre nordul Mării Negre, unde îi găsim din secolul III î.e.n. Pe la 100 î.e.n. ei ajung în apropierea Nistrului, intrînd în contact cu triburile geto-dace, însă fără a trece la vest de fluviul amintit. Se pare că, pe vremea lui Tiberius (20 e.n.), dar, sigur sub Claudius (50 e.n.), primul val sarmatic — iazygii — se stabilesc în cîmpia Tisei, aduși aici de către romani, probabil pentru a fi folosiți contra dacilor. Drumul lor spre vest a trecut pe la nordul Carpaților. Deci, iazygii nu au ocupat nici un moment răsăritul Daciei, alungîndu-i de aici pe daci spre vest. Primele monumente arheologice, identificate ca aparținînd sarmaților, datează din secolul al II-lea în Moldova și sînt ale roxolanilor, cel de-al doilea val al acestor migratori (Cf. E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922; M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn—Leipzig, 1921; C. Daicoviciu, *Bănatul și iazygii*, în *Apulum*, 1, 1939—

1942 (1942), p. 98—109; I. Nestor, în *IstRom*, I, 1960, p. 671 și urm.; Gh. Bichir, în *Peuce*, 1, Tulcea, 1971, p. 135—144; idem, în *Actes du VIII*e Congrès, I *(Rapport Généraux)*, p. 275—285; J. Harmatta, în *AAA*, 13, 1970, p. 7—131; K. F. Smirnov, *L'étude de l'histoire et de la civilisation des sarmates sur le territoire de l'URSS*, în *VIII*e *Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Belgrade, 1971)*, Moscova, 1971; E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i prilegajušego Podunav'ja v pervyh vekah našei ery*, Moscova, 1975, p. 3—70).

[13] Textul din Dio Cassius (LI, 22) este considerat ca fiind lipsit de înțeles și s-a propus ca, în loc de „neamul dacilor", să se citească „neamul dieilor" *(IIR*, I, p. 671, nota 18). Majoritatea specialiștilor consideră — așa cum o demonstrează și arheologia —, că dacii nu ar fi rezultatul unei migrații dinspre sud, ci al unui proces local de etnogeneză. De altfel, V. Pârvan a susținut ipoteza unei migrații daco-getice, văzută ca o expansiune în toate direcțiile din spațiul carpato-dunărean, atît spre sud, cît și spre nord sau vest (*Getica*, p. 220 și urm.).

[14] Pe vremea cînd apar iazygii în Pannonia, agatîrșii erau de multă vreme asimilați, în tot acest spațiu fiind numai o populație omogenă și masivă geto-dacă. Vezi și nota [34] de la p. 65.

[15] Vezi nota [11].

[16] Expediția lui Burebista împotriva celților (boii lui Critasiros și tauriscii), are loc în jurul anului 60 î.e.n. (M. Macrea, în *SCIV*, 7, 1956, 1—2, p. 124—132), dacii revendicînd teritoriul dintre Dunăre și Tisa, care ar fi fost al lor mai înainte, fapt adeverit, de altfel, și pe cale arheologică (Strabon, VII, 5, 2; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa, op. cit.*, p. 223).

[17] Este una dintre cele mai importante concluzii ale savantului. După cum reiese din descoperirile făcute, în adevăr, cultura materială geto-dacă (dar și cea spirituală) s-a dovedit a fi omogenă și unitară pe întreg spațiul Daciei, la care se adaugă informațiile antice și cercetările lingvistice moderne, care afirmă că dacii și geții vorbeau aceeași limbă.

[18] Trimiterea lui Titus Livius (XXI, 26) pentru *Bilazora* nu este exactă. Despre etimologia lui Strymon vezi la I. I. Russu (*Limba traco-dacilor, op. cit.*, p. 78), iar pentru *Uscudama* și *Dierna-Tierna*, amănunte găsim la V. Pârvan *(Getica*, p. 265 și 268) și la A. Sacerdoțeanu (pentru ultimul toponim, în *Considerații asupra istoriei românilor în Evul Mediu*, București, 1936, p. 215 și 227). Referitor la inscripțiile din *CIL* folosite de către autor, astăzi avem și *IDR, I*, p. 188, 193—198 și *IDR*, III/1, p. 64—65.

[19] După cum a mai subliniat A. D. Xenopol se pronunță și în acest paragraf pentru apartenența geto-dacilor la familia popoarelor tracice. Este un bun științific cîștigat definitiv pentru istoria noastră. Pentru problemele legate de prezența celtică pe teritoriul dacic, dispunem astăzi de o bibliografie deosebit de bogată, din care enumerăm cele pe care le socotim de o maximă însemnătate: V. Pârvan, *Getica*, p. 459 și urm.; I. Nestor, în *Dacia*, 7—8, 1937—1940, p. 153—182; D. Popescu, *IstRom*, I, p. 232—237; Vl. Zirra, *Necropola celtică de la Ciumești și considerații cu privire la cunoașterea Latène-ului celtic din România, rezumatul tezei de doctorat*, București, 1970; I. H. Crișan, în *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 149—164.

[20] Traducerea exactă a paragrafului respectiv din Strabon, VII, 3, 4 (*IIR*, I, p. 229) este următoarea: „Dar împrejurarea de a trăi „lipsiți de femei" nu arată o concepție de felul acesta, îndeosebi la traci și — între aceștia — mai ales la geți. Iată ce spune despre ei Menandru, desigur fără a plăsmui ceva, ci respectînd realitatea istorică: «Așa sîntem noi, tracii toți, și mai ales geții (mă mîndresc că mă trag din neamul acestora din urmă): nu sîntem din cale afară de cumpătați», și, puțin mai departe, dă exemple de necumpătare în privința femeilor: «Nici unul din noi nu ia o singură femeie, ci zece, unsprezece sau douăsprezece, dacă nu mai multe. Cînd se întîmplă să moară cineva, care a avut doar patru sau cinci neveste, cei din partea locului spun despre el: bietul om, n-a fost însurat, n-a cunoscut iubirea»".

[21] Astăzi, majoritatea cercetătorilor sînt de acord că teritoriul locuit de traci a fost nu numai la sud de Istru, ci și cel de la nord; în acest spațiu — cuprins între Munții Rodopi, Carpații nordici, rîurile Vardar, Morava, Tisa și țărmurile Pontului Euxin —, au avut loc mișcări de populații, dar al căror sens a fost mai degrabă de la nord spre sud, cum a fost și participarea tracilor la marea migrație egeeană din secolele XIII—XI î.e.n. (Cf. N. Tomaschek, *Die alten Thraker*, Wien, 1893; *L'ethnogenèse des peuples Balkaniques. Symposium International sur l'ethnogenèse des peuples Balkaniques, Plovdiv, 23—28 avril 1969*, Sofia, 1971; H. Danov, *Tracia antică*, București, 1976).

[22] După cum a demonstrat-o V. Pârvan, *(Considerațiuni asupra unor nume de rîuri daco-scythice, op. cit.*, p. 20, 30—31), etimologia cea mai probabilă pare a fi cea irano-tracică. Vezi, de asemenea, și nota [34] de la p. 65.

[23] Pentru *Aizis, Boridava, Piroboridava, Netindava, Pelendova, Rescuporis* ş.a., la I. I. Russu, *Limba traco-dacilor, op. cit.*, p. 56 şi urm., dar, pentru cele mai multe, la V. Pârvan, *Getica*, pass.

[24] Deşi mai sînt unele discuţii, triburile indo-europene ale tracilor se delimitează etnic pe la începutul epocii bronzului (după 2000 î.e.n.), probabil, în urma unor migraţii răsăritene (H. Danov, *op. cit.*, p. 113 şi urm.), deşi, cel mai sigur, putem vorbi de ei în Bronzul Mijlociu.

III

ORGANIZAREA GEȚILOR ȘI A DACILOR[1]

1. Viața materială

Agricultori și păstori. Geții și dacii care trăiau pe jumătate nomazi cît timp stătură la sudul Dunărei, trec la viața așezată, cînd se strămută la nordul fluviului. Devenind agricultori, ei se organizară, într-un stat, care ia forma neapărată, tuturor statelor începătoare, absolutismul monarhic.

La începutul traiului lor la nordul Dunărei, geții avură precumpenirea, și autorii vechi ne vorbesc de regii lor într-un timp cînd dacii nu apar nici măcar cu numele în scrierile lor [1]. Cel dintîi rege get ce se întîlnește în cîmpia munteană este acel Dromichete, contimporanul lui Lisimac (301—281 în. de Hr.), pe cînd cel mai vechi rege dac pomenit, Burebista, trăiește mai bine de 300 ⟨200⟩ de ani după Dromichete (pe la 44 în. de Hr.) [2].

Totuși aceste popoare, geții și dacii, se contopesc mai apoi în unul singur, care ia numele tribului domnitor, acel al dacilor, încît autorii vechi care și mai înainte amestecaseră adeseori pe aceste două nații, urmează înainte a lua, în arătările lor, pe una drept cealaltă. De aceea, cu toate că se găsesc științi deosebite asupra geților și a dacilor în scrierile vechi, ele nu trebuie luate numaidecît ca referindu-se la poporul arătat, putînd fi atribuite fără deosebire și la celălalt popor îngemănat [3].

Pentru a înțelege organizarea unui popor, trebuie studiate elementele vieții sale, căci numai din combinarea acestor elemente rezultă forma generală a traiului său.

Să începem cu temelia existenței oricărui popor, starea sa materială sau economică, pentru a ne urca apoi treptat către manifestările mai superioare ale vieței omenești.

Schimbarea traiului geților și al dacilor, din nomad în așezat nu se făcu deodată și într-un chip năpraznic, ci mai mulți ani trecură în care ei zăboviră în o stare mijlocie. Așa, știm că, pe timpul lui Alexandru cel Mare, ei posedau numai orașe de lemn și că viața lor era așa de puțin întemeiată, încît se putură ușor retrage la venirea Macedoneanului și scăpa de el în pustietățile lăuntrice ale țărei lor, unde Alexandru nu voi să-i urmărească. Chiar pe timpul lui Lisimac, armata acestuia este nevoită să se deie prinsă, din cauza lipsei de hrană, ceea ce rar se întîmplă în o țară agricolă și așezată, dar este îndestul de firesc lucru în una locuită de un popor, ale cărui avuții de căpetenie sunt turmele de animale [4].

Potrivit cu această stare a geto-dacilor, în primele timpuri ale așezărei lor la nordul Dunărei, găsim notițe la scriitorii contimporani, care par a atribui acestui popor un trai cu desăvîrșire nomad. Așa Columella, care trăiește prin secolul întîi era noastră, în tratatul asupra *Agriculturei,* ne spune că „oarecari nații, necunoscătoare de grîne, trăiesc din turme de oi, din care cauză *cei mai mulți din nomazi și din geți* au fost numiți mîncători de lapte"[2].

---

[1] Pentru acest capitol am întrebuințat, în ceea ce privește faptele, mai ales scrierea enciclopedică a lui Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani.*

[2] Comp[ară], Horatius, *Carmina,* III, 24, [11—16].

Cu toate acestea, am văzut cum geții, încă din primele timpuri ale strămutărei lor în Muntenia, cultivau grîul, și aceeași cultură se vede mai tîrziu și la poporul dac; căci, pe Columna lui Traian, găsim legionari secerînd grîu pe ogoarele dace, și un alt tablou ne arată grîne găsite de romani în un lagăr părăsit de daci[3]; iar printre dregătorii cei mai mari ai statului dac, întîlnim și supraveghetori ai agriculturei[4]. Deși grîul se vede că a fost cultivat în Dacia, totuși credem că hrana națională a dacilor era meiul sau mălaiul. Plinius anume ne spune că „popoarele pontice preferă meiul tuturor celorlalte mîncări". Sub numele de popoare pontice, el trebuie să fi înțeles cel puțin pe geți care se întindeau pînă pe malurile mărei, dacă nu și pe daci. Naturalistul Aelian din secolul al II-lea e.n., după ce arată hrana națională a mai multor popoare, spune că: „Meoții și sarmații s-ar hrăni cu mei."[5] Priscus, cînd descrie călătoria lui la Attila, spune că într-un sat locuitorii băștinași i-ar fi adus mei în loc de grîu și mied în loc de vin. Meiul pare a fi fost temelia hranei locuitorilor din țările române, pînă adînc în timpurile moderne, cînd popușoiul (porumbul) veni să înlocuiască această antică cereală. Așa, un misionar catolic care vizitează Muntenia pe la 1670, spune că „tot acel popor se hrănește din pîine de mei", și Mihai Viteazu este poreclit de sași în bătaie de joc: „Mălai-vodă."[6]

Pe lîngă numele de mei, se află la români și acel de mălai, care pare a fi rămășița formei dace a cuvîntului, după un prototip *malana*, pe cînd meiul este format din latinescul *milium*, precum teiul din *tilia*. Din cuvîntul mălai s-a format apoi, prin duplificare, *mamalai*, care a dat naștere numelui mîncărei de astăzi naționale a românilor: *mămăliga*[7].

Ca băutură geto-dacii cunoșteau vinul, pe care l-am găsit încă de mai înainte cultivat de agatirși în Transilvania[8]. Se știe că patria cea veche a geto-dacilor, Tracia, era o regiune vinicolă, cauză pentru care și era considerată ca locul de naștere a zeului vinului, Dionisos[9]. Chiar dacă n-ar fi găsit geto-dacii cultura vinului aclimatată în părțile nordice ale Istrului, ar fi introdus-o ei din sud. Îmbelșugarea vinului la popoarele tracice explică vițiul lor național, beția. Autorii vechi ne spun chiar despre geți că, la ei, „bărbați și femei beau vinul după moda scitică, neamestecat cu apă, slujindu-se, în loc de pahare, de cornuri mari de cerb și de bou, care se treceau din mînă în mînă."[10] Atheneu și Platon adaog că au obiceiul de a bea pînă la deplina îmbătare[11]. Corneliu Nepos asigură că „Tracii au obiceiul de a lupta cu paharul ca cu armele, fiind oameni foarte dedați la băutură."[12] Burebista, organizatorul statului dacilor, pune un frîu acestei patimi necumpătate, ordonînd dacilor, prin organul profetului Deceneus, ca să stîrpească viile, de care ordin, lucru îndestul de extraordinar, dacii ascultară[13].

---

[3] *La colonne Trajanne*, ed. Fröhner, Paris, pl. 142—143, 159—160.

[4] Suidas, s. v. Βοωτίαις.

[5] Aelianus, *Variae historiae*, ed. Herscher, Paris, III, 39, p. 335: „κέγχρον δὲ Μαιῶται καὶ Σαυρομάται".

[6] Priscus, *Excerpta de legationibus*, Bonn, p. 183: „ἀντὶ μὲν σίτου κέγχρος, ἀντὶ δὲ οἴνου ὁ μέδος ἐπιχωρίως καλούμενος." Comp[ară] V. Burla, *Dl. Paul Hunfalvy și teoria lui Rösler*, în *RIAF*, a lui Gr. Tocilescu, București, 1883, II, p. 294 și urm. B. P. Hașdeu, *Originele agriculturei la Români*, în *Columna lui Traian*, 1874, p. 53.

[7] B. P. Hașdeu, *loc. cit.*

[8] Mai sus, Herodot, IV, 23.

[9] Homer, *Iliada*, VI, 130; *Odiseea*, XXIV, 74; Diodorus Siculus, III, 65.

[10] Xenofon, *Anabasis*, VII, 2, § 23 (3, § 24, 32); Plutarc, *Alcibiade*, 23; Plato, *De legibus*, I, 9.

[11] Plato, *loc. cit.*; Atheneus, VII.

[12] Cornelius Nepos, *Alcibiades*, VII, 11, § 4.

[13] Strabon, VII, 3, § 11.

Din industriile agricole, se pare că dacii nu cunoșteau morile mecanice, cu apă sau vînt; căci Ovid, care a fost în țara geților, în surgun la Tomi, spune despre femeile gete că „în loc de lînă, ar frînge darurile Cererei“[14], ceea ce trebuie raportat la faptul că ele măcinau grîul la moriște de mînă. Instrumentele lor de arătură nu ne sunt cunoscute; numai secerile de bronz ce s-au găsit în Transilvania, au o formă apropiată de acea a secerilor de astăzi. Grînele se păstrau în gropi de pîine, ca pînă mai odinioară în țările române[15].

În afară de agricultură, își trăgeau geto-dacii hrana lor din creșterea animalelor. Am văzut pe geți numiți mai sus mîncători de lapte. Ei posedau, înainte de toate, herghelii foarte bogate de cai, care probabil vor fi servit într-un timp mai vechi ca și sciților la hrana animală, singura de care dispun popoarele nomade. După așezarea geto-dacilor, caii serveau pentru călărie. Boii erau întrebuințați pentru lucrarea cîmpului și cărături, probabil și carnea lor pentru hrană. Vacile, pentru laptele lor, din care știau a extrage untul[16], prin urmare și smîntîna și brînza.

Oile erau de asemenea îngrijite atît pentru laptele, cît mai ales pentru lîna lor, foarte trebuitoare spre învestmîntare, în o țară așa de friguroasă în timp de iarnă, ca Dacia. Afară de acestea, se mai ocupau locuitorii Daciei și cu străvechea îndeletnicire a creșterei albinelor, din productul cărora ei chiar dobîndeau un articol de export [5].

Casele geților și ale dacilor, în primele timpuri ale vieței lor în pămîntul Daciei, erau de lemn, deoarece am văzut pe Alexandru cel Mare dînd în Muntenia peste un oraș, al cărui nume nu ni s-a păstrat, construit din asemenea material. De aceste orașe, sunt amintite în istoria primitivă a geților, încă alte două: unul este orașul Helis, unde Dromichete aduse pe Lisimac; celalalt, Genucla, al regelui get Ziraxis[17]. Dacii care vin mai tîrziu, au și ei construcții de lemn făcute din garduri de nuiele căptușite cu lut. Cele mai adeseori, ei clădeau zidurile prin lut apăsat între doi păreți de scînduri și apoi ars[18]. Cele mai multe din clădirile lor, mai ales cele militare, fiind ridicate de meșteri romani, erau de piatră și închegate cu puternicul mortar roman, care au lăsat pînă astăzi urme în mai multe ruine[19].

Geții și dacii duceau, în locuințele lor, o viață destul de simplă. Despre această simplicitate avem o dovadă în descrierea mesei date de Dromichete regelui Lisimac, la care masă se spune că geții ar fi mîncat din

---

[14] Ovidius, *Epistulae ex Ponto,* III, 8, [10—12]: „Femina pro lana Cerialia munera frangit.“

[15] Varro, *De re rustica* ⟨*Rerum rusticarum de agricultura*⟩, I, 57: „Quidam granaria habent sub terris, speluncas, quas vocant σειροὺς, ut in Cappadocia, ac Tracia.“ Plinius, *H[istoria] N[aturalis]*, XVIII, 73. Compară Miron Costin, în *Letopisețele*, publicate de Mihail Kogălniceanu, Iași, 1852, II, p. 11, ed. II, vol. II, p. 10: „Pănile scotea de pin *gropi*“. Un doc[ument] din 1643 vorbește de prădarea unei gropi de pîine. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 2, p. 40.

[16] Atheneus, X, zice că paeonii de lîngă Strimon se ung cu un fel de oloi scos din lapte. Idem, IV, spune că un poet, Anaxandridos, rîde despre „oaspeții cu părul vulvoi și mîncători de unt (Βουτυροφάγοι), de la masa regelui Cotis.“

[17] Dio Cassius, LI, 26, 5.

[18] Cesar Bolliac a constatat asemenea păreți la *Nedați*, pe malurile Vedei. *Trompeta Carpaților*, nr. 739, 1869.

[19] Victor Hehn, *Kulturpflanzen und Hausthierre [in ihrem übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa]*, Berlin, 1874, p. 131—132. Unele lucrări de piatră se văd a fi fost făcute de meșteri greci, dovadă monogramele grecești aflate pe pietrele ruinelor. Vezi Ackner, *Bericht über einen Theil der südlichen Karpathen*, în *Archiv für siebenbürgische Landeskunde*, I, 1884, p. 18 și urm. Asupra cetăților rămase de la daci, vezi T. Antonescu, *Columna lui Traian*, Iași, 1910, I, p. 35 și urm.

blide de lemn mîncări ordinare. Totuși, din această descriere chiar, se poate vedea că obiectele de lux, tacîmuri de aur și argint, nu erau necunoscute geților, deoarece ei ospătează pe macedoneni îndeaceste, prefăcîndu-se că le disprețuiesc, pentru a putea da regelui străin o lecție de morală. Și la geto-daci, ca și astăzi, va fi fost mobilierul deosebit după condiția de avere a claselor societății: simplu și sărac în casa țărănească; bogat și scump în cele avute. Că luxul nu era străin întregei poporații geto-dace, se vede din bogatele prăzi de război luate de Traian la cucerirea Daciei. El putu ridica mărețul său for numai cît din prada *de mînă* făcută de la daci[20]. Pe basoreliefurile Columnei lui Traian, se văd soldați romani ducînd mai mulți catîri încărcați cu vase de metal, fără îndoială, vase de argint sau aur. Aiurea, se vede o căpetenie dacă oferind lui Traian o tavă plină cu juvaeruri, pentru a-și răscumpăra viața[21]. Traian hărăzește apoi două vase de argint și un corn de zimbru împodobit cu pietre scumpe, probabil, cornul de băut al lui Decebal, lui Jupiter Casianul, din templul de lîngă Seleucia, în timpul expediției sale asiatice[22]. Tot pe Columna lui Traian, se văd sculptate pe piedestal, înaintea de a se începe scenele războiului, un număr însemnat de vase, care sunt cu siguranță reproducerea unor bucăți luate de la daci[23]. Deși se poate ca aceste lucrări de argintărie să fi fost executate în afară de Dacia sau în această țară chiar, de meșteri străini, s-ar putea totuși admite, față cu arătările lui Pausanias și Herodot asupra perfecțiunei artei făurăriei la sarmați, masageți și la sciți, că nici geto-dacii, care erau un popor cu mult mai civilizat decît celelalte, nu vor fi rămas mai pe jos în arta argintăriei[24].

Dacă forma acestor juvaeruri putea fi dată obiectelor găsite în Dacia, și de mînă străină, materialul principal din care erau făcute, aurul, era un product indigen al țărei. Am văzut încă pe agatirși lucrînd, din aurul aflat de ei în Transilvania, felurite podoabe. Dacă nu se poate hotărî întrebarea de au cunoscut chiar agatirșii minele de aur ale țărei lor sau dacă ei culegeau acest metal prețios din nisipul rîurilor, vom vedea că pentru daci se dovedește într-un chip învederat cunoașterea și exploatarea minelor. De asemenea, vom vedea că atît geții, cît și dacii, se folosiau de bogatele ocne de sare ale Munteniei și Transilvaniei [6].

Îmbrăcămintea. Îmbrăcămintea geto-dacilor era, după cît se vede, identică la ambele popoare. Cel puțin basoreliefurile Columnei lui Traian nu ne dau decît un singur soi de vestmînt civil la toți barbarii reprezintați pe ele, și între care, fără îndoială că a trebuit să fie și geți. Un vers al lui Ovidiu vorbește într-altele despre „Geții purtători de pantaloni“[25] și tocmai pantalonii erau partea caracteristică a vestmîntului dacilor. Acești pantaloni erau largi și lungi pînă la căpută, unde erau legați cu o sfoară. În picioare purtau un soi de opinci prinse cu nojițe; capul la cei nobili era acoperit cu un soi de căciulă frigiană, care nu se vede însă a fi fost făcută din piele de miel, ci din o stofă moale, deoarece înfățișează creți și ia prea exact forma capului ce acopere. Corpul era îm-

---

[20] [Aulus] Gellius, *Noctes atticae*, XIII, 23 ⟨25⟩. Inscripția forului purta: „Ex manublis“. Ioannes Lydos, *De magistratibus*, II, 28, arată că Traian ar fi luat de la daci suma, fără îndoială exagerată, de 5 milioane de libre de aur și 10 milioane de libre de argint.

[21] Fröhner, tab. 171—172.

[22] Suidas, s.v. κάσιον ὄρος.

[23] Fröhner, tab. 7—25.

[24] Pausanias, I, 21, § 5; Herodot, I, 215.

[25] Ovidius, *Tristia*, IV, 6, [45—48]: „Bracata [qua] turba Getarum“. Pantalonii se numesc în limba greacă βράκαι și în cea latină, *bracca*. În unele tablouri se văd și niște cavaleri îmbrăcați în zale. Aceasta însă este o îmbrăcăminte de război.

brăcat cu o tunică lungă pînă la genunchi și încinsă peste brîu, iar, pe deasupra, era aruncată o manta fără mîneci, prinsă pe umăr cu o agrafă. Atît geții, cît și dacii, purtau barbe pline și, după cum se vede, nu se tundeau nici se gripeau mai niciodată, pentru care îi și numește Ovidiu „negrijiți, netunși și zburliți"[26]. Părul îl purtau retezat în frunte și în plete lungi pe tîmple și pe ceafă. Femeile aveau două tunici, una lungă pînă în călcîi, și alta, deasupra, pînă la genunchi, prinsă într-o agrafă la piept, iar pe cap purtau o legătoare care slobodă, care le acoperia părul în totul. Mai știm că geții obișnuiau a se tatua[27].

S-a susținut de unii scriitori că costumul țăranului român ar reproduce cu exactitate îmbrăcămintea vechilor daci[28]. Asupra acestei asemănări observăm că ea se reduce aproape numai la portul părului, care se vede într-adevăr a fi și astăzi tot acel ce era obișnuit pe atunci, anume, tăiat în frunte și în plete lungi pe spate, pe cînd romanii purtau părul tuns scurt. Țăranul român consideră din contră de cea mai mare nenorocire, cînd își vede retezată podoaba capului. Cît despre părul de pe obraz, observăm că romanii umblau cu totul rași, musteți și barbă, și că țăranul român de astăzi rade numai barba, dar nu se atinge de musteți, ale căror tăiere se consideră ca un semn de rușine. Cît despre elementele îmbrăcămintei lor, este de observat că berneviciul sau ițarul este strîmt și încrețit pe picior, iar nu larg ca braca dacilor; acoperirea corpului se face cu cămașa care, deși seamănă cu tunica internă a dacilor, nu are nimic caracteristic; pe deasupra însă, țăranii români poartă bondița, cojocul sau sumanul, iar nu mantaua dacă. Căciula nu samănă, pe de altă parte, întru nimic cu acel fes fără ciucur al dacilor. Brîul de cură, lat și împodobit cu alămuri, este pe de altă parte străin îmbrăcămintei străbunilor românilor, precum nu se află la ei cămașa cu altițe, nici fotele reținute de un brîu, părțile mai osebitoare ale vestmîntului femeilor române.

Portul național al românilor nu este nici roman, nici dac. Deși cuprinde multe elemente slavone, el este, mai ales în ce privește toaleta femeiască, o plăzmuire proprie a gustului național, determinată pînă la un punct de condițiile climatului, în sînul căruia a luat naștere.

Cu toate că Ovid pare a tăgădui femeilor dace îndeletnicirea cu țesutul, alți autori arată dimpotrivă, că ele se dedau la această lucrare. Așa Hesichiu ne spune că „este o plantă, cînepa, ce are o oarecare asemănare cu inul; femeile Traciei fac dintrînsa vestminte."[29] Întrucît vedem pe Columna lui Traian popoarele Daciei îmbrăcate cu stofe țesute, putem admite cu siguranță că aceste țesături nu erau importate, ci pregătite de femeile lor [7].

Comerțul. Despre comerțul pe care dacii îl făceau încă din timpurile anteromane, cu deosebitele popoare ale lumei vechi, putem culege indicii îndestul de sigure din monedele aflate pe pămîntul Daciei și care datează din vremile mai vechi decît cucerirea romană[30].

---

[26] Ovidius, *[Epistolae] ex Ponto*, I, 2, [108]; I, 5, [74]; IV, 2, [1—2]: „hirsuti, intonsi, squalidi."

[27] Plinius, *H[istoria] N[aturalis]*, VII, 50 ⟨XXII, 1 (2), 2⟩.

[28] Fröhner, p. IX: „De nos jours encore l'ancien costume des Daces se voit parmi les paysans de la Transylvanie et des pricipautés danubiennes."

[29] Hesychios, s. v. κάν(ν)αβις. Hesychios trăiește prin secolul al IV-lea d. Hr. ⟨secolele V sau VI⟩ și este autorul unui dicționar important prin culegerea de notiți din o mulțime de scriitori vechi, acum pierduți. Comp[ară] Herodot, IV, 74.

[30] Asupra întregei acestei chestii vezi Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, p. 442—509 ⟨488—509⟩.

Pe lîngă monedele dace bătute într-un chip cu totul grosolan din o amestecătură de aur și de argint, avînd ca efigie figura unui cal fără urechi, cu 5 bobiți în loc de coamă și cu cîteva linii informe închipuind pe un călăreț[31], s-au mai găsit pe pămîntul fostei Dacii monede de la poporul tasienilor din insula Tasos a Archipeleagului, niște tetradrachme cu capul lui Bacus și Hercul, din care o seamă au fost aflate în Muntenia Mare, lîngă Giurgiu și București; apoi multe monede de ale regilor macedoneni, statere de aur de ale lui Filip al II-lea, Alexandru cel Mare, din care iarăși s-au găsit lîngă Giurgiu vreo 250 de bucăți și mai ales o mare cîtime de lisimahi. Din aceștia ne spune Wolfgang Lazius că s-ar fi găsit deodată 30000 lîngă rîul Strei; mai multe alte mii s-au aflat lîngă Muncel, la Grădiștea Nouă. Ele poartă inscripția Βασιλέος Λισίμαχος și au o greutate obișnuită de 3 galbeni[32]. Numeroase sunt și drachmele de la Apolonia (Avelona). Dirachium (Durazzo) și din Iliria (Albania). În sfîrșit, s-au mai găsit monede de bronz din Corcira, Panormus din Sicilia, Scodra (Scutari), Issa (insulă din Marea Adriatică, lîngă coasta dalmatină), Hiponium din Brutium, Cizic; din aceste din urmă, 15 la Galați [8].

Comerțul Daciei era deci îndestul de întins, deși nu trebuie conchis numaidecît, de la aflarea unor monede, la relațiile cu poporul căruia acele monede aparțin, întrucît se putea ca unele monede străine să fi venit în Dacia prin popoarele acelea cu care dacii erau în legături de comerț mai nemijlocite, precum coloniile grece de pe malurile Pontului Euxin. Acest comerț va fi constat din exportul grînelor către orașele maritime care le trimiteau la rîndul lor, mai departe spre țările grecești, de obicei sărace în cereale. Nu mai puțin se exportau și cai care încă de pe atunci par a se fi bucurat, mai ales în părțile Moldovei, de reputația pe care o posed pînă aproape de timpurile noastre. Așa găsim că Filip al II-lea cumpără 20.000 de iepe din cîmpiile de la gurile Dunării, pentru a regenera rasa din Macedonia[33]. De asemenea exportau, ca și mai înainte, agatirșii, mierea și ceara către popoarele de peste Dunăre. Importul trebuia să fi stătut din arme, stofe mai scumpe,[34] apoi bronz și obiecte de bronz, întrucît unul din elementele alcătuitoare ale acestui metal, cositorul, lipsește din țările dunărene [9].

Mai însemnată însă poate părea împrejurarea că s-au găsit în Dacia multe monede romane din epoca republicană sau anterioare cucerirei romane. Astfel s-au găsit mai multe sute de denari anteriori lui Iuliu Cesar, dintre anii 217—49 în. de Hr., din care 9 bucăți consulare din timpul celui de al doilea război punic, anul 217, 38 anteriori anului 154, 246 anului 81, 47 anului 50, 61 anului 48 și 12 din anul 38 în. de Hr., toate acestea la Apoldul Mare. La Cerbel, în cercul Orăștiei, s-au găsit iarăși 49 de denari anteriori lui Iuliu Cesar și nenumărați alții, toți din timpurile înaintea expedițiilor lui Traian. Aceste monede romane nu pot fi considerate ca fiind aduse de romanii ce colonizară Dacia după prefacerea ei în provincie, căci ar fi curios să se fi aflat în Dacia atîția colecționatori de monede vechi. Este de admis că cele mai vechi din ele vor fi fost aduse

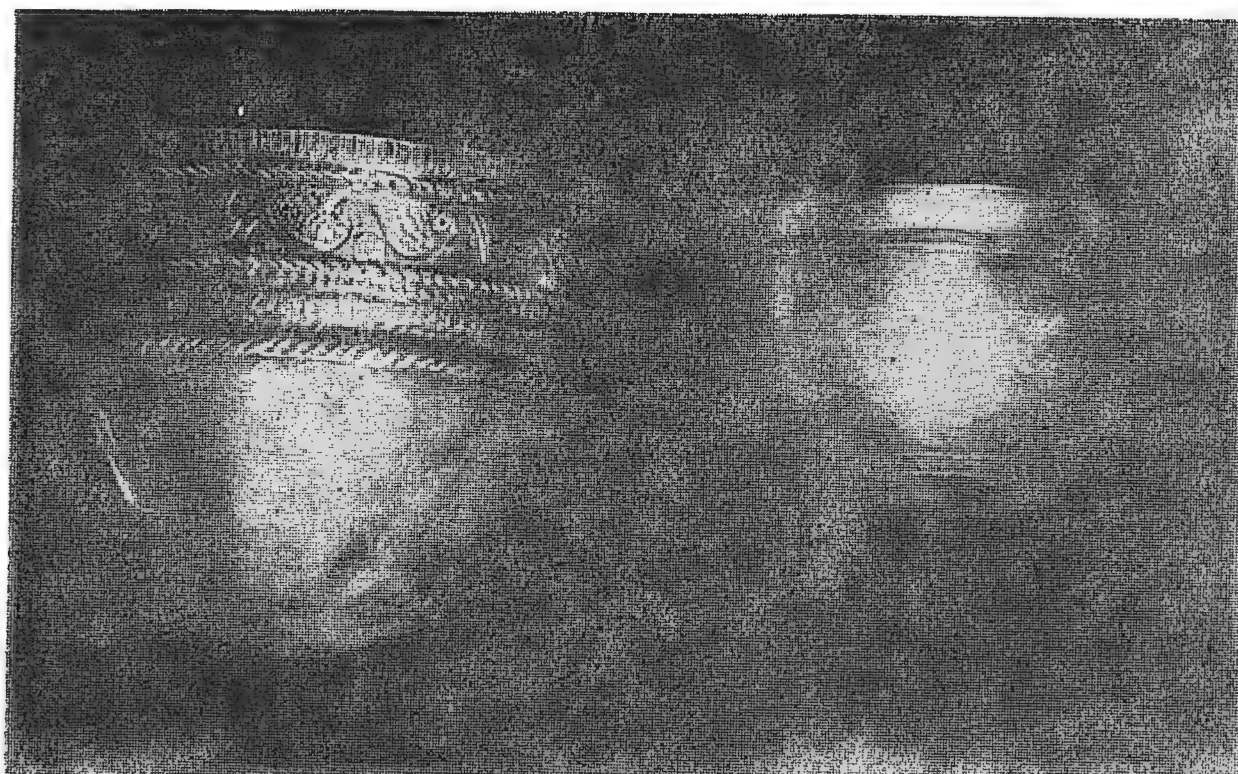
---

[31] Asupra cîtorva exemplare studiate de d-l Bielz, vezi *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, XI, 1873, p. 454.

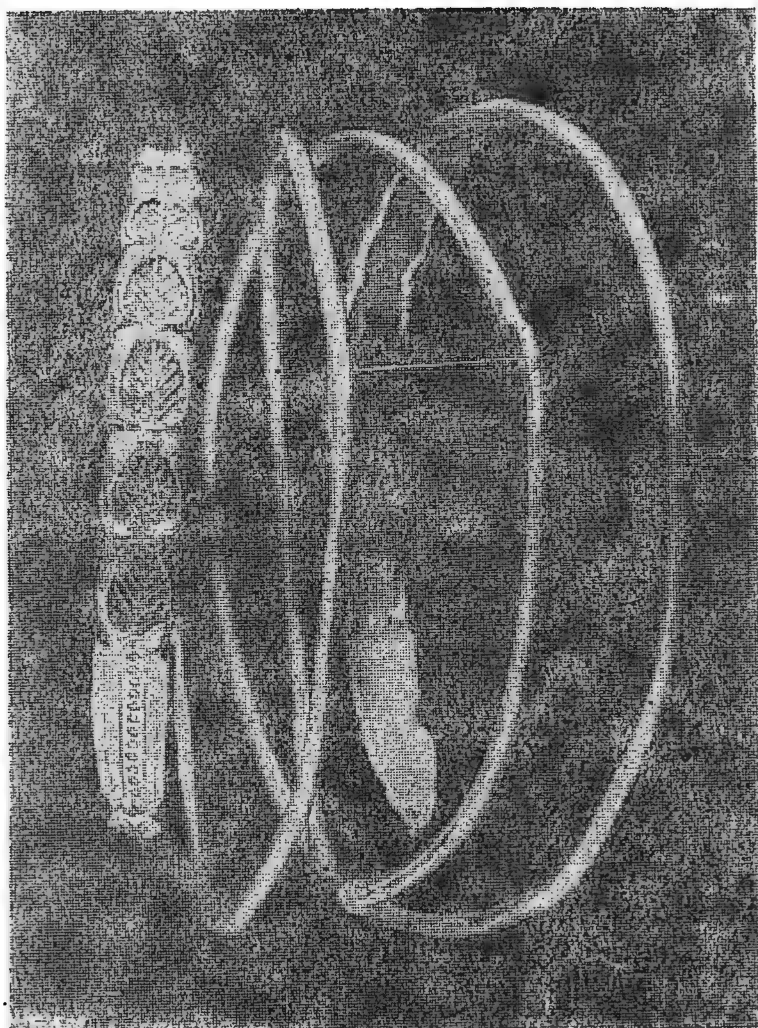
[32] Acest tezaur a ajuns în proprietatea călugărului Martinuzzi, epitropul lui Ioan Sigismund principele minor al Ardealului. La moartea lui, nu s-au mai găsit decît 1000 de lisimahi. Vezi, E. Hurm[uzaki], *Doc[umente]*, II, 4, p. 683, 1552 (Comp[ară] p. 686).

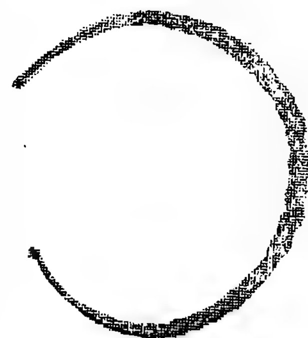
[33] Iustinus ⟨Trogus Pompeius⟩, IX, 2, § 6; Vopiscus, *[Historia Augusta], Probus*, VIII.

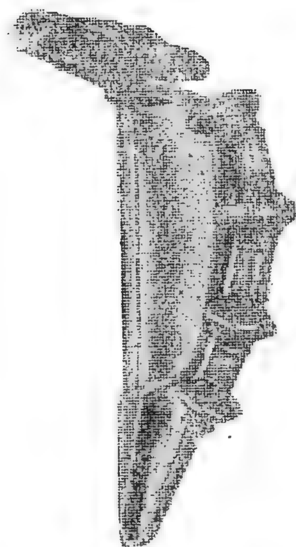
[34] Dio Cassius, LXVIII, 14 [5], spune că Decebal ar fi ascuns vestmintele sale cele mai prețioase în peșteri.

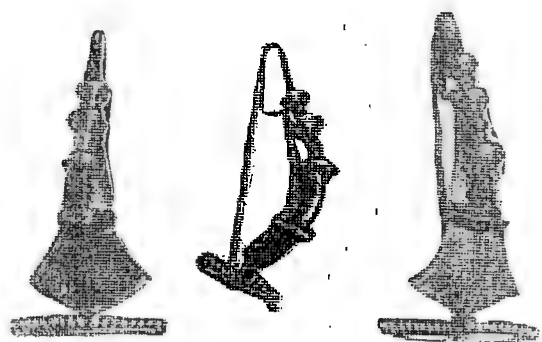
Vase și podoabe dacice din metal prețios.

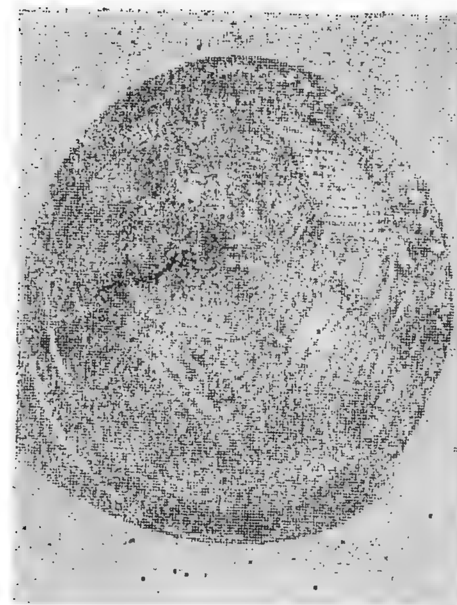

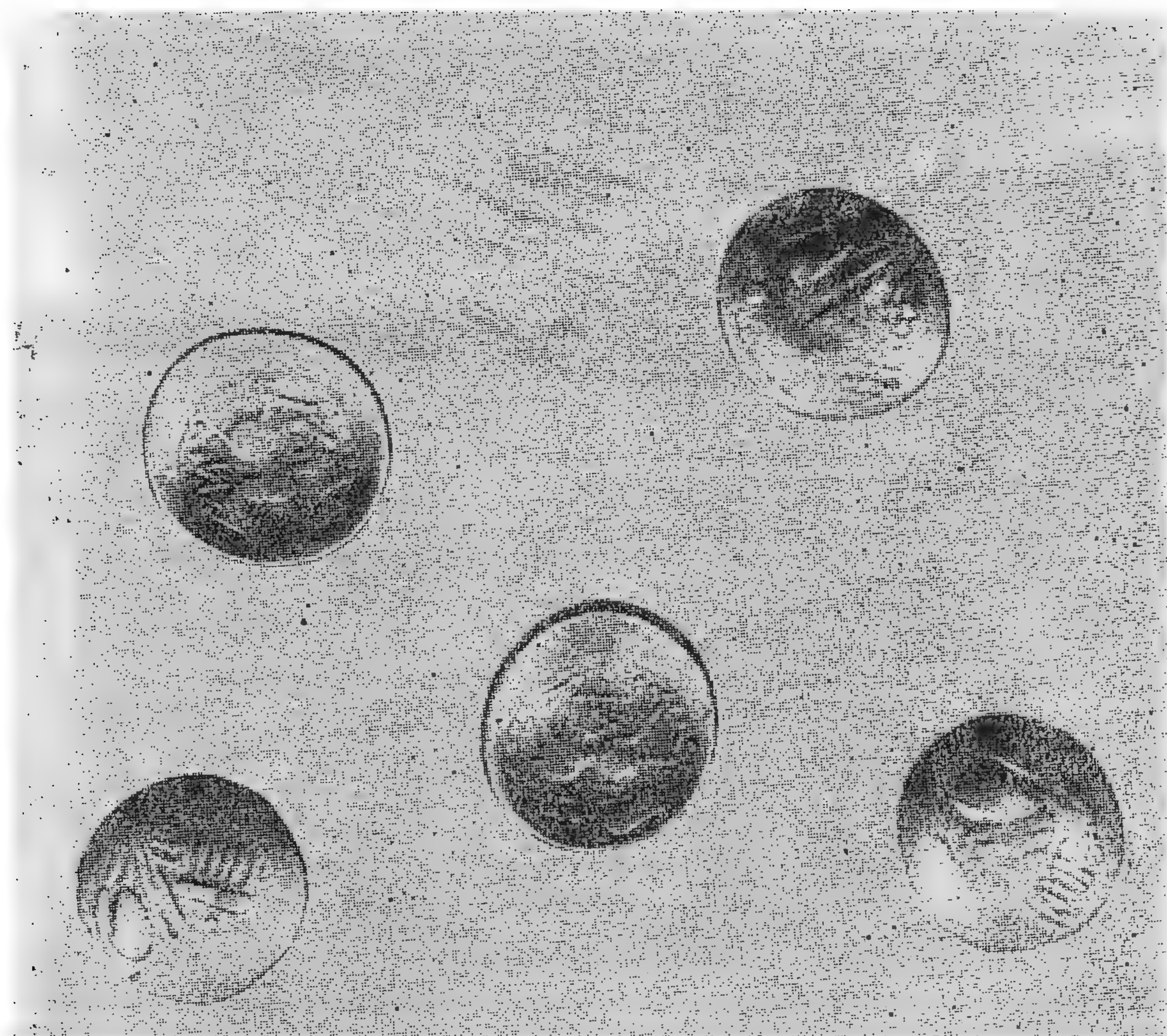

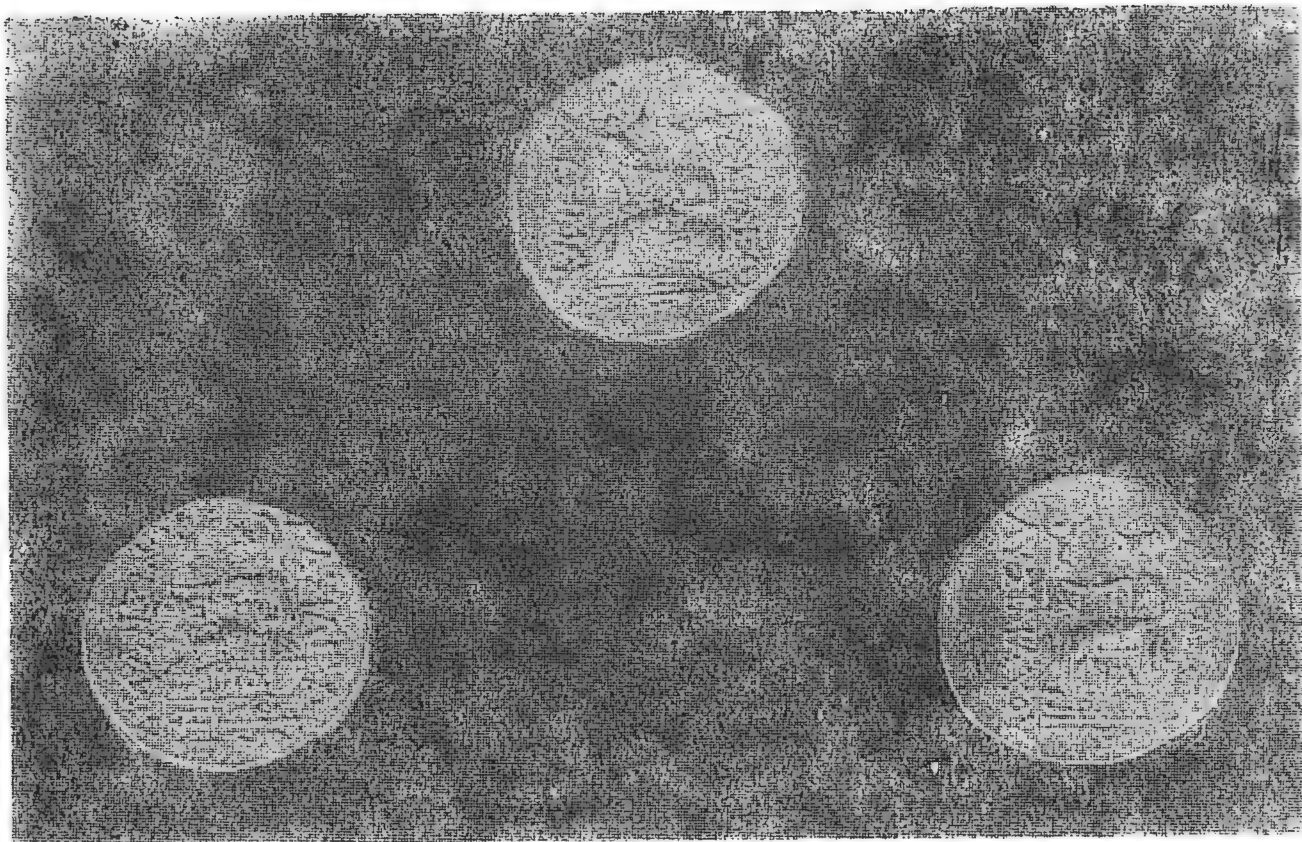
Podoabe dacice din metal prețios.

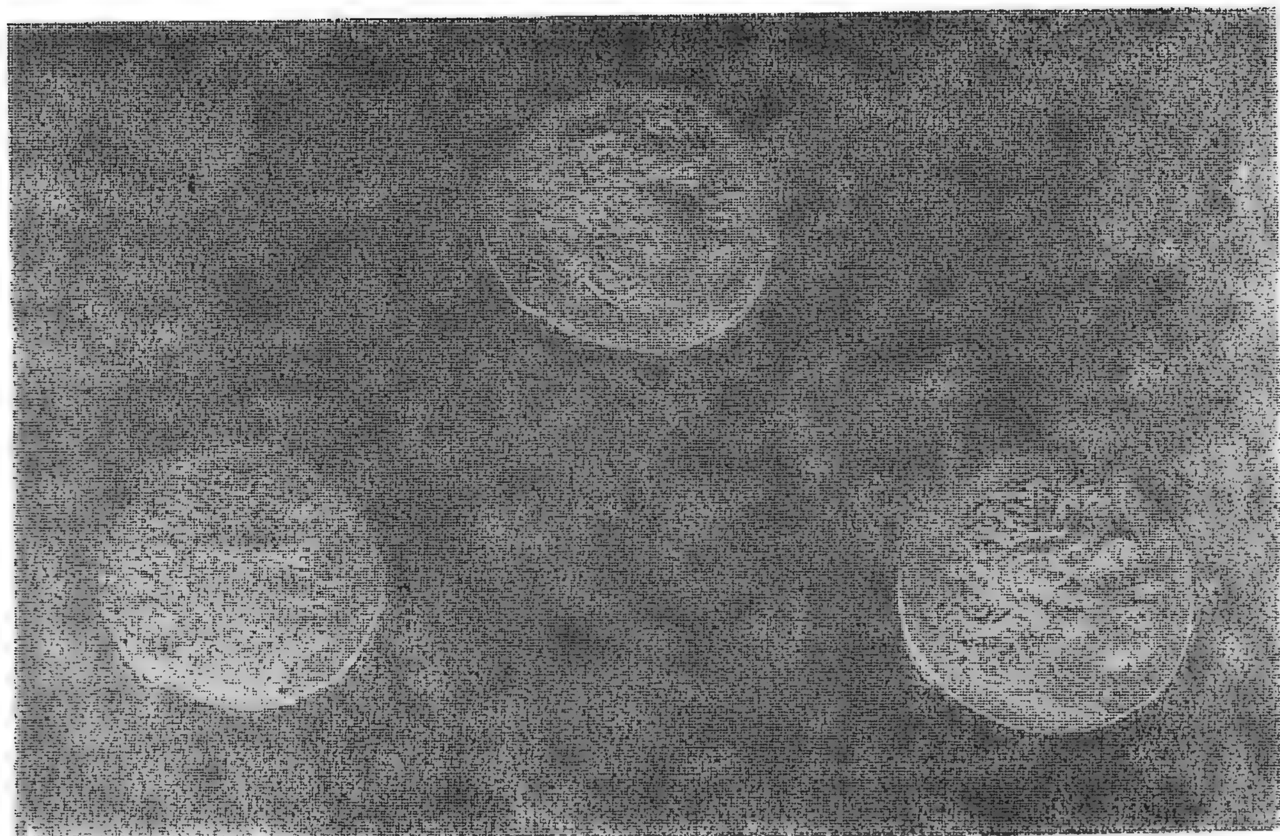

Monede dacice.

Monede grecești folosite în Dacia.

tot de neguțitorii din coloniile grecești ale Mărei Negre, care aveau legături comerciale cu romanii și cu dacii; cele mai nouă au putut fi aduse chiar de romani pe care-i vom vedea intrînd în relații cu dacii, mai ales pe timpul lui Decebal [10].

Starea materială a poporului geto-dac ne arată deci numai începuturi de dezvoltare. În o țară însă bogată, precum era Dacia, aceste începuturi chiar trebuiau să pună pe popor în o poziție materială îndestul de favorabilă, cauză pentru care și vedem în Dacia stîmpărîndu-se mai curînd decît aiurea viața nomadă și alipindu-se omul de pămîntul roditor, precum, cu multe veacuri înainte, darnica vale a Nilului oprise pentru prima oară [h]oardele vagabonde ale omenirii, împingîndu-le către pîrghiile civilizației.

2. Religia și moravurile

Religia lui Zamolxis. Dacă temelia unui stat este traiul material al poporului său, nu este mai puțin adevărat că formele în care se va închega viața lui, vor fi determinate, în mare parte, prin moravurile sale și că inteligența lui va veni numai să încorporeze tendințele sale morale în forme anumite, în așezăminte văzute. De aceea, după ce am studiat viața economică a geto-dacilor, trebuie să trecem la acea morală, pentru a ajunge apoi la cercetarea așezămintelor create de spiritul lor, condiționat prin asemenea elemente.

Întreaga viață morală a poporului geto-dac era dominată de formele religiei, împărtășind astfel și ea caracterul general al civilizațiilor antice. Observăm că deosebirea între rolul religiei în societățile antice și acele moderne este că, pe cînd, la cei vechi, religia se confunda cu statul și cu viața socială, fiecare act politic sau civil trebuind să fie îndeplinit sub ocrotirea religiei, la moderni, religia este ceva deosebit de stat și de viața comună, adeseori, dușmană acestora. De aceea, la cei vechi, nu s-a văzut niciodată religia în luptă cu statul, un fenomen care însoțește mai în tot decursul său istoria popoarelor de astăzi. Și religiile vechi tindeau la dominarea oamenilor; însă aceasta se făcea tocmai prin mijlocirea statului, pe cînd, astăzi, biserica se pune în antagonism cu statul de la stăpînirea omenirei. La cei vechi, cînd decăzu religia, ea atrase numaidecît după dînsa decăderea vieței politice; la cei noi, dimpotrivă, statul și civilizația apărată de el se dezvoltară numai atunci, cînd slăbi și se desfăcu ideea religioasă.

La geți și la daci, găsim întreaga manifestare a vieței sociale dominată de religie. Trebuie deci, înainte de a intra în cercetarea moravurilor lor, să ne ocupăm cu acea a credințelor lor.

Forma cea mai înaltă a religiei la geți se întemeiase la acest popor încă cu mult timp înaintea lui Herodot, deoarece el singur observă că Zamolxis, urzitorul credinței de căpetenie a geților, trebuie să fi existat cu mult înainte de Pitagora, și adaugă că geții trăiau sub așezămintele create de Zamolxis încă pe timpul expediției lui Darius, în 513[35].

Religiile s-ar putea împărți în două clase mari: acele naturale, pornite din mintea obștească a poporului, și acele reflexive, pornite din învățăturile unei personalități marcante care devine apoi înzeită de generațiile următoare. Astfel, în India, pe lîngă vechea religie a Vedelor, născută din

[35] Herodot, IV, 96. Aceasta o credea Herodot. Grecii spuneau altfel.

adîncul instinctului omenesc care-l împinse a se închina la tot ce el nu înțelegea, întîlnim pe Buda, întemeietorul unei doctrine reflexive și filozofice. În Persia, aflăm pe Zaratustra și, mai încoace, avem la diverse popoare pe Moise, Hristos și Mahomed, fără a vorbi de Luter, Calvin și alți reformatori de a doua mînă a credințelor existente.

Religia geților, deși la începutul ei politeistă ca acea a tuturor tracilor, s-a schimbat prin învățăturile lui Zamolxis în o religie reflexivă, care vom vedea că poartă în sine caracterul dualistic al învățăturei lui Ormuzd și Ahriman a rasei eranice de care geto-dacii se apropiau mai mult. Asemenea părăsire a unei religii naturale pentru una reflexivă s-a mai întîmplat în omenire. Amintim numai cît transformarea idolatriei arabilor în religia curat monoteistă a lui Mahomed și primirea creștinismului de vechea lume păgînă.

Zamolxis, propagatorul acestei credinți, fu adorat mai tîrziu el însuși ca zeu. S-ar părea că zeul către care Zamolxis învățase pe poporul său a se închina, se chema *Gebeleizis* care nume apoi, cînd Zalmoxis el însuși fu înzeit, se confundă cu acel al noului zeu[36]. Vom vedea mai jos, cînd vom studia înrudirea și geneza acestei nouă religii, că zeitatea lui Zamolxis (mai tîrziu, însuși acesta) nu era decît o nouă formă a lui Dionisos sau Bacchus, confundat el însuși cu Zevs sau Jupiter și cu Phoebus sau Apollo, cu alte cuvinte, o formă antropomorfică a soarelui, izvorului vieței în univers. Că geții adorau într-adevăr soarele, sub numele și închipuirea lui Gebeleizis sau Zamolxis, reiese din următorul obicei al lor, amintit de Herodot: „Toți acești traci (adică geți), au obiceiul, cînd tună sau scapără, a trage cu săgeți către cer pentru a-l amenința."[37] Pe cine voiau ei să sperie prin săgețile lor? Învederat că pe nourii aceia care, ca niște balauri uriești, înaintau asupra soarelui, stingînd viile sale raze în neagra lor întunecime. Umbra, întunerecul, venea să ascundă lumina; natura toată părea că se întristează, cînd dragul astru dispărea de pe firmament. Omul, în pruncia lui, necunoscînd neputința sa față cu legile naturei, încorda arcul, arunca săgeata și credea că va alunga pe geniul cel rău ce învingea pentru un moment pe geniul binelui ce plutia în văzduh.

Notițele rămase de la cei vechi ne înlesnesc a întrevedea că geții într-adevăr mai aveau și un al doilea zeu, în care se încorpora principiul răului, precum în Zamolxis era întrupat acel al binelui. Acest al doilea zeu, al cărui nume național getic nu ni s-a păstrat, era tălmăcit de către scriitorii greci și romani ca Ares sau Mart, „zeul distrugerii, războiului și al morței". Astfel, ne spune Virgiliu că „părintele Mart ar păzi ogoarele geților"; Ovidiu ne vorbește despre „Geții închinătorii lui Mart." Tot de asemenea, numesc Martialis și Statius pe Mart zeu getic[38]. Din această pricină chiar umbla la cei vechi o tradiție, că „Mart se născuse în țara dacilor, moesilor și a tracilor"[39]. Mart însă, în credințele antice, era considerat tocmai ca zeul cerului turburat, al furtunei, nourilor și al vijeliei, adică tocmai acei monștri, împotriva cărora geții aruncau săgețile lor[40]. Că dacii considerau furtuna ca un semn rău pentru ei, se vede de pe aceea că, în lupta de la Tapae contra lui Traian, intervenirea unei ploi

---

36 Herodot, IV, 94.

37 *Ibidem.*

38 Vergilius, *Aeneida*, III, 35: „Gradivumque patrem, Geticis qui praesidet arvis." Ovidius, *Tristia*, V, 3, [22]; *[Epistolae] ex Ponto*, V ⟨IV⟩, 14: „Marticolis Getic". Martialis, VII, 2: „Martis getico tergore fida magis." Statius, *Silvae*, I, 2: „Mars geticus maritus Veneris." [Alma Venus thalamo pulsa modo nocte jacebat amplexu duro getici resoluta mariti" (52—53)].

39 Vegetius, *De re militari ⟨Epitoma rei militaris⟩*, I, 28.

40 L. Preller, *Griechische Mythologie*, [Berlin, 1894], I, p. 263 ⟨335—345⟩.

vijelioase le ia curajul și îi face să piardă mai curînd cumpătul față cu romanii.

Prin urmare, cu toată încredințarea lui Herodot că „geții nu ar admite ca să existe alți Dumnezei decît al lor"[41], ceea ce i-ar arăta oarecum ca monoteiști, noi credem că religia lui Zamolxis nu era decît o reproducere, în o formă nouă, a cultului lui Zaratustra, amestecat cu alte elemente, după cum vom vedea din cele ce urmează.

Celelalte zeități trace, precum Cotis, Bendis (Diana), Molis, Atartis și Hermes nu le găsim de loc amintite la geți, încît religia lor se pare că a îmbrăcat, într-un chip mult mai curat, forma dualismului religiei eranice [11].

Zamolxis, după tradiția culeasă de Herodot la grecii Pontului Euxin, ar fi fost „un sclav din Samos și robul lui Pitagoras, de unde, fiind eliberat și adunîndu-și mari bogății, se întorsese în țara sa. În timp ce tracii, afundați în neștiință, duceau un trai mișelesc, Zamolxis învățase felul de viață al ionienilor și deprinsese moravuri mai dulci decît acelea ale patriei sale, fie prin relațiile ce le avuse cu grecii, fie prin învățăturile lui Pitagoras. Întors în patria lui, el înființă acolo o așezare în care aduna pe fruntașii cetățeni, le da mese și, în timpul ospățului, învăța că acei pe care-i primea la masa lui, nu ar fi niciodată să moară, ci ar fi numai strămutați într-un loc unde s-ar bucura pentru vecie de toate bunurile dorite. Pe cînd îi învăța astfel, puse să i se zidească în taină o cameră subpămînteană și, cînd ea fu sfîrșită, dispăru și se retrase în acea ascunzătoare unde trăi timp de trei ani. În tot acest răstimp, tracii îl plîngeau ca pe un mort; dar, în al patrulea an, el apăru, întărind astfel el însuși cele ce învățase pe compatrioții săi"[42].

În această tradiție transmisă lui Herodot și pe care el o redă, fără să o creadă, trebuie să deosebim două părți: una de obîrșie getă, acea care se referă la doctrina lui Zamolxis și la forma în care această învățătură era împărtășită; cealaltă datorită iscodirei grecești, care nu putea admite ca o învățătură așa de înaltă ca acea a nemurirei, să fi ieșit de aiurea decît de la un discipol al teoreticianului metempsicozei.

Strabon adaugă la povestirea lui Herodot cîteva puncte caracteristice, anume că „Zamolxis, întors în patria lui, se bucura de stima celor mai însemnați, din cauza prezicerilor ce știa să le tragă din starea cerului; că încredințase pe rege ca să-l ia pe el de coleg la domnie, ca unul ce cunoștea cele plăcute zeilor, și deci pe acest Zamolxis, luîndu-l la început drept preot al zeului care mai ales era în onoare la geți, după aceea, a luat el însuși numele de zeu. Acest obicei, adaugă Strabon, ține pînă în vremurile noastre, totdeauna aflîndu-se cineva care să fie sfetnicul regelui și să se considere de geți ca zeu. Astfel, cînd Burebista a luat domnia asupra geților, contra căruia Cesar voi să pornească o expediție, Deceneu era în onoare"[43]. Despre acest Deceneu se spune că, imitînd în totul pe Zamolxis, s-ar fi retras și el în peștera muntelui Cogaeonum[44].

---

[41] Herodot, IV, 94.
[42] Idem, IV, 95.
[43] Strabo, VII, 3, § 5.
[44] *Dicționarul* ⟨*Dicționar topografic și statistic al României*, București, 1872⟩ lui D. Frunzescu conține numele unui munte *Cocaionul* (p. 124), arătat ca așezat în județul Argeș, lîngă Olt și spunînd că ar avea o peștere în care se zice că Zamolxis s-ar fi retras. Ar fi foarte însemnat de a se putea constata păstrarea acestei denumiri. Rugînd pe D-l Zugrăvescu, învățător sătesc din comuna Zeblea, plaiul Loviștea, jud. Argeș, a cerceta dacă există într-adevăr un munte cu asemenea numire, D-sa, după o minuțioasă cercetare a tuturor munților din județul Argeșului, care vin spre Olt, nu a putut descoperi nici pe unul cu numele de Cocaionul. Indicația lui Frunzescu este deci greșită.

Zamolxis se vede deci că a fost un spirit superior ca toți întemeietorii de religii; el a speculat asupra instinctului celui mai puternic ce se mișcă în adîncurile ființei omenești, acel al păstrărei sale îndefinite, căruia îi place să transporte și dincolo de mormînt farmecul nespus al acestei existenți. Știind pe poporul său incult și barbar, el întrebuință și mijloace înșelătoare pentru a-l face să primească noua învățătură; astfel erau prezicerile viitorului și retragerea sa în subteran. Pentru a îndruma și mai ușor triumful învățăturilor sale, el ia ajutorul puterei lumești și asociază pe rege la lucrarea de regenerare morală a poporului său.

Fără îndoială că o asemenea religie care făgăduia nemurirea celor ce o împărtășiau, trebuia să pună oarecari condiții închinătorilor ei. Aceste condiții par a se referi mai ales la cumpătarea în mîncări și băuturi, la înfrînarea de la viciul beției, pe care l-am cunoscut la traci ca păcat național. De aceea Zamolxis întrunia pe ucenicii lui la niște ospețe, de unde carnea era cu desăvîrșire depărtată[45] și fără îndoială că și vinul trebuia să fie alungat, întrucît găsim mai tîrziu pe Deceneus întrebuințînd, pentru a ajunge la același rezultat, un mijloc și mai radical, stîrpirea viilor [12].

Am văzut că ideea nemurirei era cunoscută și la sciți, căci ea pare a nu fi lipsit niciodată de sub titva omenească. Pe cînd însă, la celelalte popoare ale vechimei, această idee fusese aproape întunecată de dezvoltarea prea bogată a odraslelor secundare, ca la greci și la romani, sau mai trăia numai cît înțelenită în niște obiceiuri oarbe apucate din vechi, la geți, ea deveni centrul, în jurul căruia se învîrtiau toate concepțiile lor religioase, toată viața lor morală.

De unde venea oare la geți și mai tîrziu la daci o accentuare atît de energică a ideei nemurirei?

Această idee alcătuia fondul religiei tuturor popoarelor de rasă tracică, din care am văzut că geții și dacii făceau parte întregitoare. La traci, zeul național era *Sabazius,* numele trac al zeului aric universal, care la greci se numia Dionisos și la romani Bacchus, zeul veseliei, al vinului și inspirației profetice[46]. În misteriile sale, se reprezentau scenele simbolice ale morției și învierei naturei care, repetîndu-se în fiecare an, conduc de la sine la ideea nemurirei. Este cunoscut că religiile politeiste confundă și schimbă adeseori înțelesul și atributele zeilor lor; că fiecare popor, fiecare oraș chiar, aveau cîte un zeu favorit care covîrșia în curînd pe toți ceilalți în însemnătatea ce o dobîndea pentru mintea poporului. Astfel, găsim la atenieni pe Pallas — Atene sau Minerva, la romani, pe Mart, și așa mai departe. În Egipt, fiecare nomă adora un zeu deosebit. Tracia, regiunea vinului, adoptase ca zeu național pe Dionisos. Pe acesta îl confundau cu zeul cel mai mare, Zevs sau Jupiter, și cu Phoebus sau Apollo, adică soarele[47]. Tot după o reminiscență eranică, i se ridicau acestui zeu temple rotunde, cu o singură deschidere în vîrf, pe culmile munților[48]. Herodot ne spune că satrii, un popor din Tracia, au la dînșii un oracol al lui Bacchus pe munții cei mai înalți, unde un neam

---

45 Herodot, *loc. cit.;* Strabo, *loc. cit.*

46 Macrobius, *Saturnalia,* I, 18, arată că un autor din secolul I în. de Hr. ar spune că tracii numesc pe Bacchus, Sabazius. Scholiastul lui Aristofan, în *Vespis,* 9, zice: „Σαβάζιον δέ τὸν Διόνυσον οἱ θρᾶκες καλοῦσι.”

47 Macrobius, *ibidem:* „Item in Thracia eundem habere *solem* atque *Liberum* accipimus (Liber pater = Dionysos), quem illi *Sabadium* nuncupantes magnifica religione celebrant.“

48 Macrobius, *ibidem:* „eique deo (Sabadio) in colle Zilmisso aedes dicata est specie rotunda cuius medium interpatet tectum.“

dintrînșii, bessii, sunt profeții templului și o preoteasă dă răspunsul oracolului, ca la Delfi, și nu mai puțin întunecos[49].

Cultul lui Sabazius, ca și al zeului din care el deriva, Dionisos, se făcea, în afară de partea lui publică și în niște misterii, dintre care deveniră celebre ale celui din urmă, prin faptul că dădură naștere teatrului antic, precum misteriile religiei creștine dădură ființa celui modern. În aceste misterii se proclama, între alte principii mai înalte ascunse de comunul lumei, și ideea nemuririi. Astfel Plutarc, în mîngîierea îndreptată către soția lui la moartea unui copil al lor, spunea către dînsa că: „misteriile lui Dionisos i-ar fi învățat pe amîndoi că sufletul se aseamănă în timpul vieței cu o pasăre în colivie, este nedestructibil și înzestrat cu simțire și după moarte"[50]. Asemenea idei se răspîndiră și afară din acele învățături secrete, devenind o parte din credințele obișnuite. Tragedianul Euripid spune că „corpul rămîne în pămînt, iar sufletul se duce în cer, fiind mîntuit, în acea lume nevăzută, de relele acestei vieți". O inscripție, între multe altele, spune că „pămîntul ascunde în sînul său acest corp care este acel al lui Platon; dar sufletul său se bucură de viața liniștită și veșnică păstrată pentru cei fericiți". O alta spune iarăși că mortul de sub ea n-ar fi locuind în Tartar, unde cei mai mulți erau trimiși, dar în locuința cea sfîntă a eroilor și zeilor, unde sufletul său participă, în mijlocul astrelor, la fericirea divină[51].

Asupra ideilor arătate în cultul lui Sabazius, zeul trac, nu avem nici un text antic; dar se află, în catacomba cea mică din Roma, niște frescuri pe mormîntul unuia Vicentius, care se intitulează de preotul zeului Sabazius. Tabloul înfățișează întîi ospățul celor 7 preoți ai colegiului zeului, între care figurează și Vicentius. Apoi se vede o scenă privitoare la soarta după moarte a Vibiei, desigur soția lui Vicentius. În ea se reprezintă mai întîi moartea Vibiei, redată prin o înfățișare alegorică a răpirei Proserpinei. Pe urmă Vibia, întovărășită de Alcest, este dusă de Mercur înaintea tribunalului unde judecă Platon, de unde, în sfîrșit, trece, condusă de bunul ei înger, în sala banchetului celor trecuți prin dreapta judecată[52]. O inscripție găsită în Macedonia ne arată și mai clar că această învățătură a nemuririi era o credință națională la traci. Inscripția spune că: „durerile mele mari nu te răpesc de la moarte, deși pierderea unui fiu îmi dă îndeajuns dreptul de a plînge". Se vede deci că era o inscripție pusă de un părinte, mai curînd o mamă, pe mormîntul copilului ei. Mai departe ea urmează: *„și cu toate acestea, reînnoit în ființa ta, tu trăiești în Cîmpiile Elisee. Așa este decretat de zei să trăiască sub formă eternă acela care a binemeritat de lumina divină"*[53].

Din toate acestea rezultă îndestul că tracii, avînd ca zeul lor național pe Sabazius, care nu era altul decît Dionisos, și că acest zeu fiind cel mai în onoare la ei, urma numaidecît că *nota caracteristică din cultul acestui zeu, ideea nemuririi, să fie mai cu putere accentuată la traci,* notă care fu apoi ridicată de geți la principiul fundamental al religiei lor, în doctrina lui Zamolxis [13].

---

49 Herodot, VII, 111.

50 Plutarchus, *Consolatio ad uxorem,* X.

51 Vezi citațiile în Alfred Maury, *Histoire des religions de la Grèce antique,* Paris, 1857, I, p. 583 și urm.

52 R. P. Garrucci, *Tre sepolcri con pitture e iscrizioni appartenenti alle superstizioni del Bacco Sabazio e del persidico Mitra,* Neapole, 1852, în Gr. Tocilescu, *op. cit.,* p. 313, nota 243.

53 Heuzey, *Mission archéologique de Macédoine,* p. 131, ap[ud] Gr. Tocilescu, *op. cit.,* p. 317.

Această idee însă era deosebită de metempsicoza lui Platon și a egiptenilor, întrucît metempsicoza admitea putința curățirei sufletului prin trecerea sa în corpul mai multor ființe, pe cînd am văzut că învățătura lui Zamolxis admitea numai pe aceia în sînul vieței eterne, care, după expresia inscripțiunii de mai sus „binemeritaseră de lumina divină".

Din o asemenea idee a nemurirei și fericirei pe lumea cealaltă se explică și obiceiul raportat de Herodot, care se află la trausi, „că atunci cînd se năștea un copil, toate rudeniile lui înconjurîndu-l, plîngeau asupra relelor pe care avea să le sufere din momentul ce văzuse lumina zilei, și numărau gemînd toate mizeriile omenești care-l așteptau. La moartea însă a unuia din concetățenii lor, ei se dădeau dimpotrivă veseliei, îl acoperiau cu pămînt în mijlocul glumelor și-l fericeau de a se fi sfîrșit, fiind mîntuit de relele acestei vieți"[54] [14].

Este îndestul de curios că un atare obicei se regăsește astăzi la românii din Macedonia, căci „la botezul unui prunc, femeile bătrîne plîng, avînd în vedere nefericirile ce-l așteaptă în viață, după ce se face om"[55]. Un asemenea obicei este atît de caracteristic, încît nu ne îndoim că el este o rămășiță de la traci, peste care se așternu mai tîrziu pătura românilor din Macedonia. Obiceiul arătat nu se regăsește la românii de la nordul Dunărei, ceea ce ar fi îndestul de extraordinar, în cazul cînd românii de aici ar fi niște imigranți veniți de peste Dunăre.

Ce a devenit oare religia nemurirei la poporul dacilor? Fără îndoială că ea a fost primită și de poporul lor, poate încă de pe cînd trăia la sudul Dunărei, în Rodop; în orice caz însă, după constituirea sa în stat împreună cu geții, în țările carpatine. Aceasta se vede mai ales de pe împrejurarea că găsim continuîndu-se la daci îngemănarea autorităței civile cu cea religioasă, pe care o aflăm întemeiată la geți de însuși Zamolxis. Strabon, care confundă chiar în totul pe geți cu dacii, ne spune că, pe timpul lui Burebista, era pe lîngă el un profet, *Deceneus*. După Deceneu urmează un alt profet, *Comozicus*, care pare chiar a fi întrunit în persoana sa și puterea civilă[56]; apoi, alăturea cu Decebal, întîlnim pe profetul *Vezinas*[57]. Astfel se introduse la poporul geto-dac acea ocîrmuire originală, care își găsește asemănarea tocmai în Veacul de Mijloc, la sultanii seldjucizi, care stăteau pe tron alăturea de califii arabi și mai bine poate, la împărații germani, care conduceau destinele lumei de mînă cu papa din Roma. Poate că și la vechii geto-daci, regele își împrumuta puterea de la pontifici, precum „luna împrumută lumina ei de la soare": poate că și la ei ar fi îmbrăcat ocîrmuirea acea formă teocratică, pe care Europa o luă pe timpul lui Grigore al VII-lea, dacă fulgerul spadei romane n-ar fi trăznit, de pe tronurile lor, zeu și rege deodată [15].

---

[54] Herodot, V, 4. Comp[ară] versurile traduse de Cicero, din *Cresfontes* al lui Euripid, în *Tusculanele*, I, 48:

„Nam nos decebat, coetus celebrantis, domum
Lugere, ubi esset aliquis in lucem editus,
Humanae vitae varia reputantis mala;
At, qui labores morte finisset gravis,
Hunc omni amicos laude et laetitia exsequi".

[55] D. Bolintineanu, *Călătorii la Românii din Macedonia*, București, 1863 [1915, p. 62].

[56] Iordanes, XI: „Decedente vero Dicineo, pene pari veneratione habuerunt Comosicum, quia nec inpar erat sollertiae. Hic etenim et rex illis et pontifex, ob suam peritiam habebatur".

[57] Strabo, VII, 3, § 5; Dio Cassius, LXVII, 10, [2].

Mai reiese adoptarea religiei lui Zamolxis de către daci, și din următoarele cuvinte pe care împăratul scriitor Iulian Apostatul le pune în gura predecesorului său Traian [16]: „Am subjugat chiar pe acești geți (adică pe daci), cea mai războinică nație din toate neamurile ce au existat vreodată, nu numai din cauza puterei corpurilor lor, dar și din acea a învățăturilor lui Zamolxis, care este între ei așa de slăvit. Acesta le-a întipărit în inimă că ei nu mor, ci numai cît își schimbă locuința și de aceea merg la moarte mai veseli decît la orice călătorie"[58].

Dacii totuși, par a fi introdus o reformă în cultul lui Zamolxis. Se spune anume că Deceneu, profetul lui Burebista, după ce călătorise în Egipt și învățase oarecare semne naturale după care se cunosc cele divine, s-a constituit zeu în scurt timp, precum fusese și Zamolxis; iar drept semn de supunere către dînsul, este că, după sfatul lui, se învoiră a stîrpi viile și a trăi fără vin[59]. Se pare în adevăr că, cu toată cumpătarea ordonată de Zamolxis, ospețele sale cele modeste degenerau în niște orgii în chipul Bacanalelor romane și că atari desfrînări loveau în puterea statului dac. Aceste obiceiuri pierzătoare trebuiau înfrînate și la daci, precum fuseseră la greci și la romani[60]. Fiind însă că cumpătarea, recomandată de Zamolxis numai prin predică și exemplu, fusese uitată de geți, apoi organizatorul statului dac, Burebista, împreună cu colegul profetul său Deceneu, apucară un mijloc mai energic, al stîrpirei răului, înlăturarea cauzei naturale a beției, prin nimicirea viilor.

Ca și geții, dacii se închinau lui Mart pe care, după cum am văzut, îl credeau născut chiar în țara lor, încît este probabil că și pe timpul dacilor, religia lor păstrase caracterul dualistic pe care l-am desemnat mai sus.

Dacii aveau totuși și un cult exterior, un simbolism al ideei nemuririi, reprezentat prin *cultul Cabirilor*[61], care a lăsat urme destul de numeroase în basoreliefurile care-l reproduc. Toate conțin aceeași scenă din legenda acelor ființi închipuite. Un frate din cei 3 Cabiri este ucis de ceilalți doi, dar el învie din moarte cu ajutorul unui zeu. Credința în nemurirea sufletului și a preînnoirei lui succesive, ca și a întregei naturi, a fost și în acest cult, ca pretutindeni, dogma cea mai înrădăcinată a religiei geto-dace. Această nemurire însă omul trebuia s-o dobîndească prin jertfe; iată partea morală și înălțătoare a acestui cult în religia rasei trace [17].

Se mai amintește la daci și un cult al apelor, păstrat din religia lor anterioară, politeistă, care cult se regăsește la toate popoarele arice, de la indieni pînă la romani, și era mai ales în mare onoare la popoarele eranice, căci spune Herodot că „fluviile și rîurile sunt sfinte la perși; nu permit nici să scuipe în ele, nici să le necurățească, nici să-și spele mîinile în ele"[62]. O urmă despre această închinare se vede în obiceiul dac „de a nu întreprinde un război înainte de a fi luat apă în gură din Istru, în chip de vin sfînt, și a fi jurat că nu se vor întoarce în țară decît după ce vor fi tăiat pe dușmani"[63]. Oare să nu fi rămas de la acel obicei dacic zicătoarea și blestemul poporan al românilor: „bată-te Dunărea", deoa-

---

[58] *Iulianis imperatoris quae superrunt*, [22], ed. Teubner, I, p. 420.
[59] Strabo, VII, 3, § 11.
[60] Pentru greci, vezi ce spune Cicero, *de Legibus*, II, 15. Pentru romani Senatusconsultul *de Bacchanalibus*.
[61] T. Antonescu, *Cultul Cabirilor în Dacia*, București, 1889.
[62] Herodot, I, 138.
[63] Iunius Phylargirius ⟨Servius și Aufidius Modestus⟩, *Comentarius in Vergilii Georgica*, II, p. 493 ⟨497⟩.

rece numai Dunărea apare în mintea poporului nostru ca înzestrată cu puterea de a pedepsi, şi nu vreun alt rîu [18].

Ca toate religiunile ce pun centrul greutăţei lor în viaţa viitoare şi impun condiţii de moralitate pentru cîştigarea aceleia, aşa şi religia lui Zamolxis dădu naştere unei clase de oameni ce se abţineau de la mai multe din plăcerile acestei lumi, unei clase de călugări. Aceştia nu mîncau carne şi trăiau în celibat; ei purtau la geţi şi traci numele de *ctişti*, iar la daci acel de *polişti*[64]. Printre aceşti călugări se vede că circula o idee încă mai severă a doctrinei lui Zamolxis, care o apropie chiar de Nirvana lui Buda. Pomponius Mela ne spune anume că: „dispreţul morţei la geţi provine din cauze variate: unii cred că se vor reîntoarce sufletele celor morţi; alţii că, deşi nu se întorc, totuşi nu se sting, ci trec către locuri mai fericite; alţii, în fine, *că pier, dar că aceasta este mai bine decît a trăi*"[65].

Despre formele cultului ştim numai atît, că geţii trimiteau la fiecare cinci ani cîte un sol la Zamolxis pentru a-l informa de nevoile lor. Regele desemna pe acela ce trebuia să fie jertfit: Acesta, apucat de mîini şi de picioare, era aruncat în sus, spre a cădea pe nişte săgeţi pe care alţii le ţineau în mîini. Dacă muria îndată din rănile sale, atunci ei credeau că zeul le este favorabil; dacă nu, atunci respingînd pe acel ce nu murise, ca om rău, trimiteau pe un altul[66].

O religie ca acea îmbrăţişată de poporul geto-dacilor trebuia să aibă o puternică înrîurire asupra manifestării întregei lor vieţi. Ideea nemuririi, atît de adînc înrădăcinată la ei, trebuia să încoarde mult puterile lor în viaţa pămîntească. Moartea pentru ei nu era decît mîntuirea de suferinţele lumei reale şi eliberarea lor către lumea fericirei. Nu se puteau deci teme de ea, ci o doriau şi o binecuvîntau cînd ea sosia, mai ales pe cîmpul de război, unde luptau pentru patrie şi libertate. De aceea şi vedem pe scriitorii antici spunînd într-un glas că aceste popoare erau foarte curajoase şi aproape neînvinse prin dispreţul ce-l arătau pentru viaţă şi *apetitul* lor de moarte[67]. De aceea ei singuri din toţi tracii îndrăznesc a se opune [h]oardelor nenumărate aduse de Darius cu sine în Europa. Tot de aici se explică uşurinţa cu care ei părăseau viaţa de bunăvoie[68]. Aşa, regele get Dapix, văzîndu-se trădat de un elin şi silit a se preda împreună cu armata sa, se ucide împreună cu toţi tovarăşii săi[69]. Tot din această împrejurare se explică mîndria cea nespusă a dacilor. Cine nu se teme de moarte n-are nevoie să sufere înjosirile vieţei. De aceea, dacii cînd văd patria lor căzută, statul lor nimicit, dau foc ei singuri capitalei lor şi, la lumina flăcărilor mistuitoare, se îngrămădesc pe lîngă vasul cu otravă, îşi împlîntă pumnalele în inimi sau roagă pe prietenii lor să le facă această de pe urmă îndatorire; iar regele lor, după ce a mai încercat încă o dată soarta armelor, tot fără noroc, îşi curmă şi el viaţa fizică, ale cărei legături morale le desprinsese sabia romană[70]. Un popor ce ştie astfel să moară, merită respectul posterităţei şi acest respect nu le-a fost tăgăduit nici chiar de duşmanii care i-au biruit.

---

64 Strabo, VII, 3, § 3; Flavius Iosephus, *Antiquitates judaicae*, XVIII, 1, § 5.
65 Pomponius Mela, II, 2, [18].
66 Herodot. IV, 94.
67 Pomponius Mela, II, 2 [23]: „Quidam (Thraces) feri sunt et paratissimi ad mortem, Getae utique." Martianus Capella, VI: „Sequitur Thracia, cuius incolae barbari habent *appetitum* maximum mortis".
68 Solinus, X, 1: „Thracibus barbaris inesse contemptum vitae et ex quadam naturali sapientiae disciplina. Concordant omnes ad interitum voluntarium".
69 Dio Cassius, LI, 26, [2].
70 Fröhner, *La colonne trajanne*, tab. 155—156, 171—178. Vezi mai sus reproducerea basoreliefului în fruntea volumului.

Părerea lor că moartea ar fi o fericire, îi făcea cruzi pentru alții, căci a omorî numai pe un dușman, era după părerile lor a-i face un bine; trebuia deci să-l chinuiască pentru a-l pedepsi. De aceea ei erau cumpliți cu dușmanii lor; chiar femeile lor luau rolul de călăi pe lîngă nenorociții prinși de război romani. Ele se văd pe tablourile Columnei arzînd pe aceștia la cap și la umeri cu niște făclii. Înaintea zidului unei cetăți, se văd înțepate mai multe capete de soldați romani și rămășițele corpului unuia sunt arătate ca aninate de roatele unui car [19].

Moravuri. Tracii și geții admiteau poligamia ca formă de conviețuire a sexelor. Menandru, în niște versuri raportate de Strabon, spune:

„Tracii toți și dintrînșii geții mai cu seamă,
Noi toți (căci mi-e fală în ei să mă prenumăr),
Nu suntem tocmai modele de moralitate;
Căci nici unul din noi nu se mai mulțumește
Nici cu zece femei; mai mulți duc unsprezece,
Alții douăsprezece și încă și mai multe;
Iar care nu poate să aibă peste patru
Sau cinci, se crede acela că a trecut prin viață
Fără să fi gustat plăcerile conjugale"[71].

Solinus ne spune că „Geții ar socoti ca lucru de onoare căsătoria înmulțită"[72].

Alături cu poligamia, se vede că femeile trace, gete și dace nu prea aveau moravurile aspre și, cum ar fi putut sta lucrurile altfel, cînd era la ei obiceiul, raportat mai sus, ca părinții să-și vîndă fiii și fiicele la străini, și învoiau fetelor a umbla liber cu orice bărbați, păzind numai pe femeile pe care le cumpărau, sub un control mai de aproape[73]. De aceea găsim într-o inscripție din Tracia arătat anume, că ar fi dedicată părinților *legitimi* ai celui ce o pusese, ca și cînd o asemenea împrejurare ar fi fost o excepție[74].

Tocmai această destrăbălare a relațiilor dintre sexe, unită cu viciul beției, explică pe de o parte reacția firească reprezentată prin clasa ctiștilor, precum și nevoia în care se găsi Burebista, organizatorul statului dac, de a pune un capăt acestor neorînduieli [20]. Strabon ne spune anume că Burebista a restatornicit puterile poporului său prin *disciplină, cumpătare* și *activitate*, așa că în puțini ani a constituit o vastă împărăție[75]. Poetul latin Horatius arată, în una din odele sale, pe femeile dacilor ca modeluri, pentru a putea biciui pe cele romane[76]. El cîntă:

„Trăiesc și geții cei aspri ce cresc a Cererei daruri
Pe neîmpărțite ogoare; iar munca lor e împărțită
Astfel că unii înlocuie pe alții la finele anului.
Acolo muma păzește pe nevinovata copilă;
Iar neînzestrata femeie bărbatul nu-și stăpînește
Nici adulterul cel neted nu turbur-a casei odihnă."

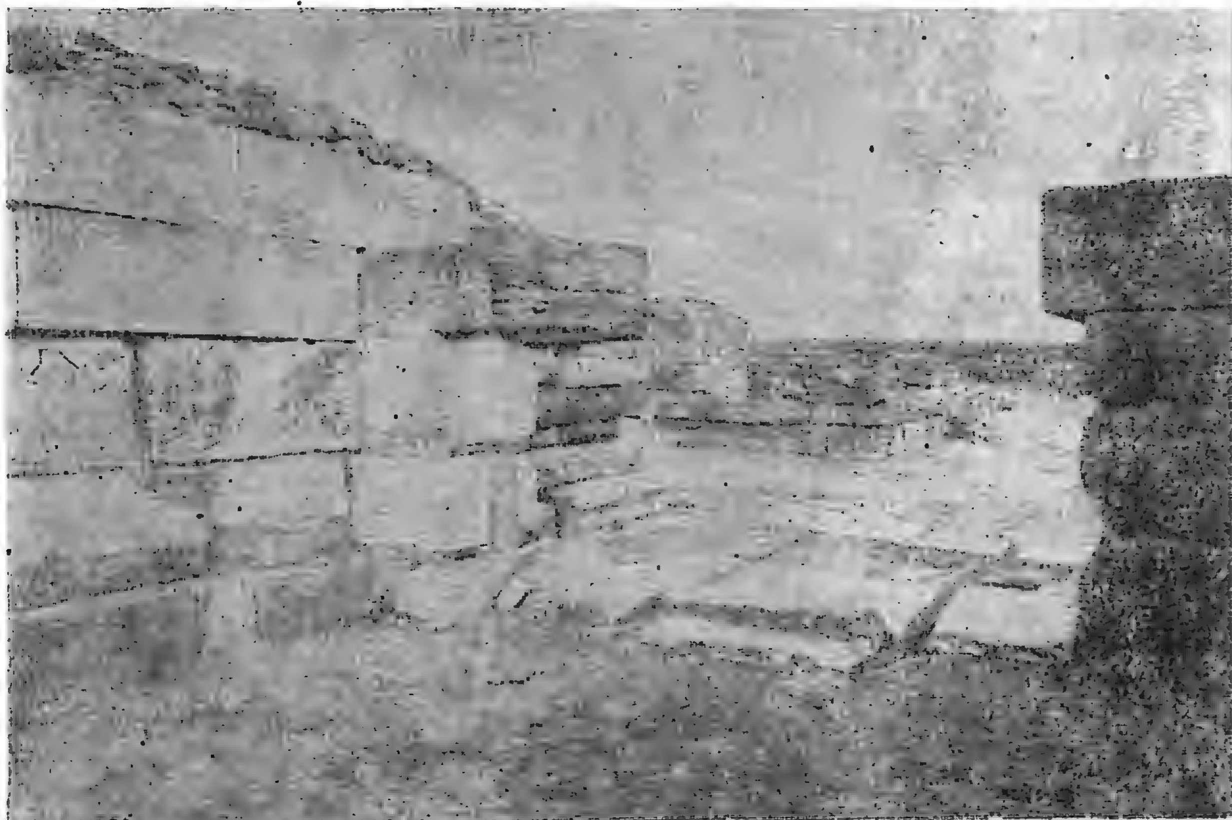
[71] Strabo, VII, 3, § 4.
[72] Solinus, I, [10], 3. Acelaș lucru îl spune și Heraclide Ponticul, Fr. XXVII[I], care fiind din Odessos (Varna), putuse observa mai ales pe geți.
[73] Herodot, V, 6.
[74] Heuzey, *op. cit.*, p. 137, ap[ud] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 363, nota 496.
[75] Strabo, VII, 3, § 11.
[76] Horatius, *Carmina*, III, 24.

Sanctuar dacic.

Castrul roman de la Porolissum (Buciumi).

Histria. Poarta principală și turnurile văzute din interiorul cetății.

Cu toate că Horatius, mai mult în scopul de a ocărî moravurile corupte ale romanilor timpului său, arată într-o așa de frumoasă lumină traiul casnic al geților (dacilor), totuși trebuie să admitem că tabloul ce-l făcea el despre virtuțile gospodărești ale dacilor, era măcar pînă la un punct, adevărat; de altfel, cine l-ar fi împedecat de a căuta mult mai departe, în țări cu totul necunoscute, exemplele de moralitate pe care voia să le pună în fața societății romane? Pe Columna lui Traian vedem femeile dace, ca bune mame, ducînd de mînă sau purtînd în brațe pe copiii lor[77].

---

[77] Fröhner, *tab.* 53—54, 63—64, 118—120.

Ceramică daco-romană din secolele II—III e.n.

De altfel, femeile dace și gete trebuiau să se afle în acea condiție înjosită în care există întotdeauna sexul cel slab la popoarele necivilizate; căci o măsură a civilizației este, între altele, și respectul pentru sexul femeiesc. Iustinus ne spune că bastarnii, bătînd într-un rînd pe geți, regele lor Oroles îi osîndi să se culce cu capul în locul picioarelor și să slujească ei pe femei[78], dovadă că, în starea normală a lucrurilor, acestea erau servitoarele bărbaților [21].

Asupra organizării sociale atîta numai aflăm, că poporul era împărțit în două clase: nobilii și oamenii de rînd, din care cei dintîi purtau capul acoperit cu acel fes fără ciucur, de care am vorbit mai sus. Scriitorii greci numeau pe aceștia πιλοφόροι cei latini *pileati;* iar în limba dacă se numeau *tarabostes*[79]. În acești nobili se deosebeau ranguri mai înalte, probabil, neamurile principelui și preoții cei mari care purtau un soi de tiare mai înalte decît fesurile nobililor comuni[80].

Oamenii de rînd se numeau *comati* sau *capillati* și umblau cu capul gol. Este cunoscut, din povestirea lui Dio, că Decebal, în întîiul război, trimise lui Traian o solie din oameni de rînd, capilați, și numai cînd văzu că nu poate îndupleca pe împăratul roman, se hotărî a-i trimite o alta compusă din pileați. Mărturisirea lui Dio este adeverită de figurile Columnei lui Traian, care reprezintă în un tablou întîia solie fără fesuri și apoi, mai sus pe corpul Columnei, pe a doua, cu capetele acoperite, încît această confirmare a spuselor istoricului prin basoreliefurile Columnei, pune într-o vie lumină adevărul povestirei lui[81].

Este curios însă că nici în unul din tablourile care înfățișează soliile dacilor către Traian, solii nu sunt arătați cîntînd din harfă, după cum spune Teopomp că obișnuiau geții a-și aduce ambasadele lor[82]. Poate că, la daci, acest obicei nu era cunoscut sau poate că împrejurările erau prea serioase pentru a mai introduce și muzica în dezbaterile lor [22].

3. Organizarea statului

Predomnirea dacilor. Însușiri ale minței și caracterului, ca acele ce le-am găsit la poporul geto-dacilor, trebuiau să-i îndrepte activitatea spre războaie și cuceriri. La început, cît timp nu erau încă organizați, ei avură nevoie de toată energia lor, spre a se împotrivi popoarelor barbare ce îi înconjurau la nordul Dunărei. În curînd însă, dacii căpătară predomnirea asupra întregului neam. Această precumpenire a elementului dac se explică prin poziția mai tare a țării ocupată de ei, cetatea Carpaților, înconjurată de munți aproape din toate părțile. Și pe atunci, ca și în timpurile mai nouă, Transilvania era adăpostul firesc al poporațiilor alungate din cîmpii, de către [h]oardele barbare. Stăpînii adăpostului însă deveniră cu timpul stăpînitorii firești ai cîmpiilor învecinate și acest raport, întîi trecător, se schimbă în curînd în unul statornic. Astfel ajunseră dacii, mai mult poate decît prin cucerire, domni și peste văile carpatine ce se prelungiau către Dunăre și aceasta pare a reieși chiar

---

78 Iustinus ⟨Trogus Pompeius⟩, XXXII, 3, 16.

79 Iordanes, X: „primum Tarabosteseos, deinde vocatos Pilleatos hos, qui inter eos generosi extabant, ex quibus eis et reges et sacerdotes ordinabantur." Dio Cassius, LXVIII, 8: „οὐκέτι τῶν κομητῶν, ὥσπερ πρότερον, ἀλλὰ τῶν πιλοφόρων τοὺς ἀρίστους.'

80 Compară figurile din Fröhner, *tab.* 82—83, 101—104 și 177—178.

81 Dio Cassius, LXVIII, 9, [1]. Comp[ară] Fröhner, *tab.* 51—52 și 82—83.

82 Teopomp, *Fragmente*, ed. Firmin Didot, p. 419.

din Strabo care spune numai atît, că Burebista „supuse puterei sale pe gințele gete cele mai apropiate“, fără a adăogi însă că această întindere a stăpînirei dacilor fusese datorită unor izbînzi războinice, lucru ce el dimpotrivă înseamnă anumit despre boi, sub regele lor Critasir, pe care dacii i-ar fi „sfărîmat, precum și pe aliații lor, tauriștii“[83]. Boii erau o poporație celtică ce locuise mai înainte în [Gallia] Cisalpina și, fiind bătută de romani, după al 2-lea război punic[84], în care ei luaseră parte alăturea cu cartaginezii contra romanilor, ieșiseră din țara lor și, venind pe cursul Dunărei în jos pînă pe la Porțile de Fier, unde se uniseră cu tauriștii spre a se război cu dacii, fuseseră cu totul nimiciți de Burebista, așa că țara locuită mai înainte de ei, luă numele de pustia boilor[85]. Burebista trece însă și Dunărea, pustiind Tracia, Macedonia și Iliria, după cît se vede însă nu cu scopul de a le cuceri și mulțumindu-se deocamdată cu întinderea marginilor imperiului său pînă la Dunăre.

Am văzut mai sus măsurile de îndreptare ale moravurilor luate de Burebista pentru a întări pe poporul dac. Izbînzile militare ale dacilor apar ca o urmare a acestor reforme. Moralizarea și întinderea statului dac trebui să-i deie o vază și o însemnătate deosebită în ochii popoarelor barbare din vecinătate [23]. Totuși această unire a triburilor geto-dace în un singur stat pare a fi fost prea timpurie, deoarece, după moartea lui Burebista, aflăm că regatul său se împarte iarăși în patru părți[86]. Una din aceste părți a fost fără îndoială geții din cîmpia Dunărei; alta va fi fost regiunea locuită de iazigii din Moldova și munții răsăriteni ai Transilvaniei; a treia va fi cuprins pe sarmați, iar a patra reprezinta pe tribul pînă atunci domnitor al dacilor [24].

Un pericol însă mult mai amenințător se apropia de Dacia dinspre sud, cucerirea romană, și atunci popoarele ce fuseseră odată introlocate* de daci sub domnia lor, se uniră iarăși față cu primejdia, precum trebuiau să o facă, peste 2000 de ani, strănepoții acelor popoare, cînd amenințarea de a fi înghițite de monarhiile vecine, se întîlni la ei cu redeșteptarea conștiinței naționale.

Deși nu se știe cînd se întîmplă această reîntoarcere la unirea odată încercată, atît este sigur că ea se înfăptui înainte de domnia lui Decebal, care, cînd veni la tronul părăsit de Duras în favoarea lui, găsi Dacia iarăși în limitele în care se întinsese pe timpul lui Burebista. De aceea, cînd Decebal ia conducerea poporului dac, nu-l mai vedem ca pe Burebista, supunînd triburile vecine pentru a „constitui un mare imperiu“, ci, bazat pe puterea unei domnii tari și întinse, el atacă îndată provinciile transdunărene, îndrăznind să înfrunte chiar și legiunile romane [25].

Decebal introduse în viața poporului său o înnoire însemnată, anume civilizarea dacilor prin însuși acel popor ce se apropia amenințător de hotarele lor. Prin pacea încheiată între Decebal și Domițian, împăratul se îndatora a da regelui dac, pe cît o însemnată cîtime de bani, pe atîta meșteri iscusiți în deosebite meșteșuguri ale păcei și ale războiului, nu mai puțin și mai multe obiecte din mobilierul împărătesc[87]. Decebal voia

[83] Strabo, VII, 3, § 11.
[84] Titus Livius, XXXVI, 38.
[85] Plinius, H[istoria] N[aturalis], III, 27.
[86] Strabo, VII, 3, § 11.
* introlocate — vezi p. 50.
[87] Dio Cassius, LXVII, 7, [4]: „συχνὰ μὲν καὶ αὐτίκα χρήματα καὶ δημιουργοὺς παντοίας τέχνης καὶ εἰρηνικῆς καὶ πολεμικῆς τῷ Δεκεβάλῳ δούς.” Plinius (cel tînăr), *Panegyricul lui Traian*, XI și XII.

tocmai să procure poporului său luminile și dibăcia de care avea nevoie, elementele culturale ce îi lipseau.

Ce s-ar fi putut naște, dacă dacii ar fi trăit și ar fi fost civilizați prin romani, cine ar putea-o spune? Ce fel de producte erau să iasă din agera lor minte? Cu ce poezie, cu ce artă, cu ce filozofie erau să îmbogățească ei tezaurul gîndirei omenești? Dar istoria nu se îndeletnicește cu ceea ce ar fi putut fi; ea studiază numai ceea ce a fost și *ceea ce a fost a trebuit să fie*. Așa era scris în „cartea oarbelor destine", ca dacii, popor tînăr și vînjos, să fie răsturnat și copleșit de romani, popor bătrîn și, în mare parte, istovit. Totuși neamul dacilor nu pieri în totalitatea ființei lui: numai coroana arborelui fu retezată; trunchiul rămase plin de o hrănitoare sevă, și pe el, altoindu-se elementul roman, se puse temelia acelui popor care astăzi poartă, pe un corp și o energie dacă, predispoziția spre civilizație moștenită de la romani.

Trăsătura cea mai caracteristică a poporului geto-dac era pornirea războinică. Statul său era un stat militar; ca atare, iar nu ca stat cultural a dobîndit el o însemnătate istorică și ceea ce a făcut nemuritori pe daci și a ridicat pe Decebal în rîndul oamenilor mari, a fost crîncenul război purtat de el, pentru a-și apăra țara și poporul său, opunînd romanilor o împotrivire atît de cerbicoasă [26].

Pregătirea militară a dacilor. Armata dacă, astfel, cel puțin, cum ea apare în luptele ei cu romanii, era mai toată pedestră. Numai în rari tablouri, întîlnim călăreți, precum în acele unde se vede o trupă de cavalerie dacă căzută într-un rîu a cărui ghiață s-a rupt[88]. Acești călăreți par a fi fost geți care din vechime sunt arătați cu toții drept călăreți ca și sciții, semănînd cu ei pînă și în modul de luptă, care ar fi fost de a arunca îndărăt, prefăcîndu-se că fug de inimic, săgeți înveninate, după obiceiul sarmaților[89]. Afară de arc, ei mai aveau ca arme lancea, numită în limba tracă ῥομφαία, măciuci și săbii numite σκάλμη[90] și purtau la brîu, ca și dacii, încă de pe cînd locuiau în Rodop, un cuțit întors, în forma hangerului albanez[91]. Ca arme de împotrivire aveau un mic scut, numit πάρμα cu care se apărau din toate părțile, învîrtindu-l repede în jurul lor. Cu toate că cele mai multe din aceste științe se referă la traci, ele pot fi aplicate și la geto-daci. Ovidiu ne descrie astfel pe un luptător get:

„Glas sălbatic, față cruntă, lui Mart imagine vie,
Cu pletele, cu barba de fer neatinsă,
Dreapta lui, nu leneșă, rănește cu cuțitul,
Purtat de tot barbarul, la coastă atîrnat."[92]

Sistemul de luptă al geților, de călare, se potrivia la locuri șese, nu însă la acele muntoase, precum era centrul țării dacilor, tocmai unde ei fuseseră atacați de romani. De aceea, se vede, pe Columna lui Traian predomnind infanteria. Nu poate fi vorba despre o vîrstă la care se începea recrutarea, precum nici despre o recrutare propriu-zisă. Toți oamenii valizi, îndată ce puteau purta arma, luau parte la luptă. Așa se vede pe Columna lui Traian un războinic foarte tînăr care, lovit de

---

88 Fröhner, *tab.* 54—55.

89 Thucydides, II, 96; Ovidius *[Epistolae] ex Ponto*, I, 2, [17—18]; III, 1, [26]; *Tristia*, III, 10, [55—64].

90 Herodot, IV, 94 ⟨vezi Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 367 și notele 527 și 529⟩.

91 Thucydides, IV ⟨II,⟩ 96. Comp[ară] VII, 27. Ovidius, *Tristia*, V, 7. Juvenal o compară cu o secere încovăiată: falx supina. Vezi reprezentarea unor figuri trace în statuele antice, care înfățișează această armă caracteristică a tuturor tracilor (Fröhner, apendice, inscripția nr. VI).

92 Ovidius, *loc. cit.*

moarte, este transportat de alți doi tovarăși[93]. S-ar părea, după niște versuri ale lui Horațiu, că nu tot poporul lua parte deodată la expedițiile militare, ci că parte din el rămînea la cultura pămîntului, lucru ce bineînțeles n-ar fi de admis decît pentru expedițiile ordinare și nu pentru lupta de moarte ce o duseră în contra poporului roman [27]. Poetul spune anume despre geți, că „munca cîmpului la ei este împărțită, astfel că unul înlocuiește pe altul la finele anului."[94]

Nu vom discuta nămolul de interpretări ce s-au dat acestui loc. Atîta numai vom observa că el amintește prea bine un sistem analog urmat de poporul suevilor în Galia, care și ei lăsau pe cultivatori numai un an la muncă și apoi îi înlocuiau cu alții, ca nu cumva, deprinzîndu-se cu așezarea, să schimbe pentru agricultură gustul lor de luptă[95].

Deși nu posedăm asupra organizărei tactice a armatelor dace nici o știință, totuși de pe Columna lui Traian se poate vedea că poporul de rînd, dacii comați, stătea sub pileați, care tot ei aveau și onoarea de a fi purtătorii steagului național, reprezentat prin un balaur zburător. Capul acestuia era de bronz sau de argint și figura pe acel al unui lup cu gura căscată, în care se vedeau dinții și limba. Corpul balaurului era încovăiat, luînd chipul unui șarpe în mișcare. Unii autori susțin că acest trup al balaurului era de stofă colorată ce se umfla la suflarea vîntului, dînd din el un sunet șuerător, încît ar fi semănat cu semnul militar al sciților, descris de Ammianus[96]. Alții bazîndu-se pe faptul că un balaur dac, pus într-un car, ar păstra totuși forma încovăiată, sprijină părerea că trebuia să fi fost și corpul lui de metal sau de lemn[97]. Pe lîngă acest semn în formă de balaur, mai era încă unul de stofă, patrat, pus în vîrful unei cozi, în formă de prapur, care se vede mai totdeauna alăturea cu balaurul dac. Se cunoaște de pe întrebuințarea acestor semne că armata dacilor era împărțită în oarecari corpuri, că deci era o armată organizată și nu numai o grămadă nedeosebită de luptători [28].

Această armată cunoștea însă și oarecari mișcări determinate, provocate în mijlocul vuetului bătăliei prin niște semne date de instrumente de muzică, precum era tuba, un fel de bucium drept, lung și mare; buciumul propriu-zis sau răsfrînt cu cornul îndoit în formă de semicerc, împodobit la deschizătura lui prin un cap de balaur sau de alt animal[98].

Armele lor erau următoarele [29]:

Acele pentru atac constau din arme tăietoare și aruncătoare. Cele dintîi numărau:

a) Sabia îndoită la vîrf, uneori în forma unei secere, arma națională a geto-dacilor, de care am pomenit mai sus și care era moștenită de la perși[99].

---

93 Fröhner, *tab.* 49.

94 Horatius, Carmina, III, 24:

„nec cultura placuit (Getis) longior annus
defunctumque laboribus
aequali recreat sorte vicarius." .

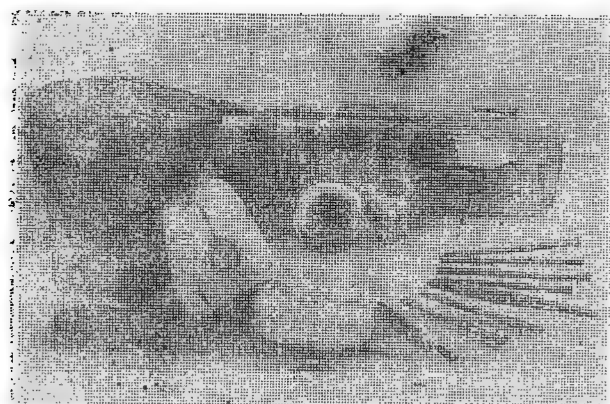
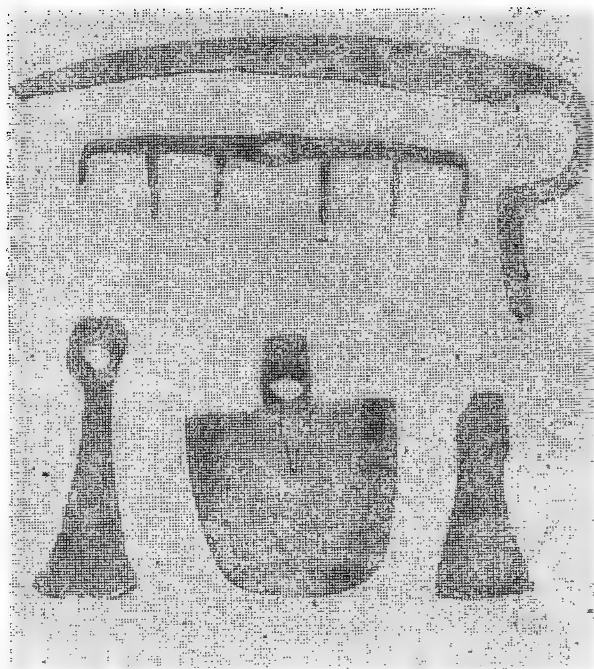
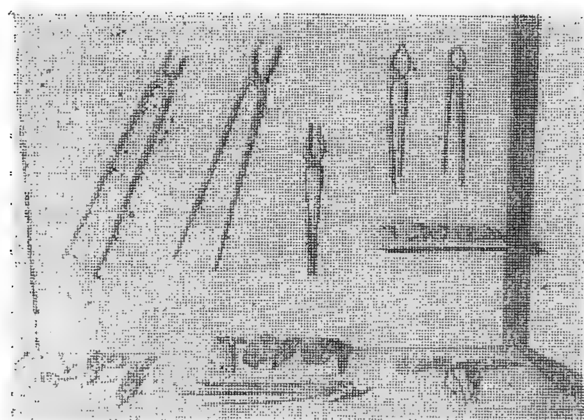
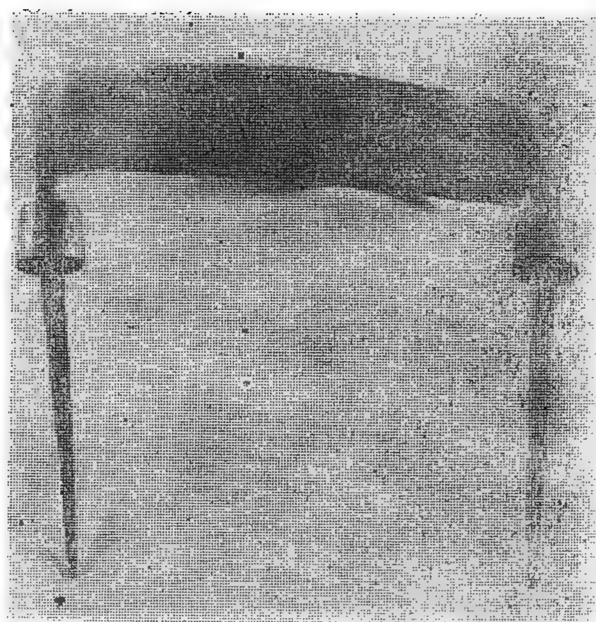
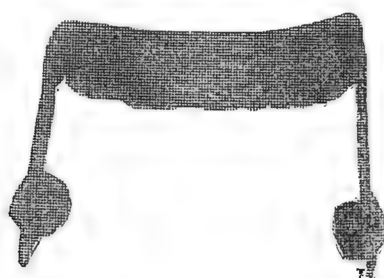
95 Caesar, *De bello Gallico*, VI, 22. Compară Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 372.

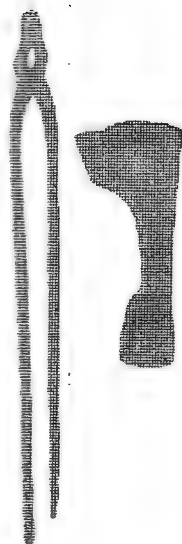
96 Ammianus Marcellinus, XVI, 10, 7: „purpureis subteminibus texti circumdedere dracones, hastarum aureis gemmatisque summitatibus illigati, hiatu vasto perflabiles et ideo velut ira perciti sibilantes caudamrumque volumina reliquentes in ventum." Comp[ară] R. Rösler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1872, p. 55.

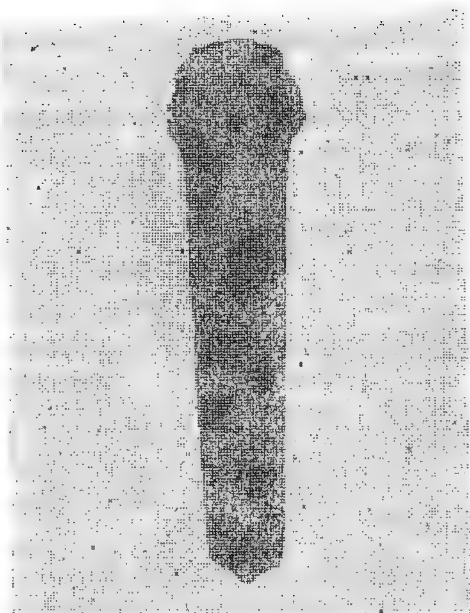
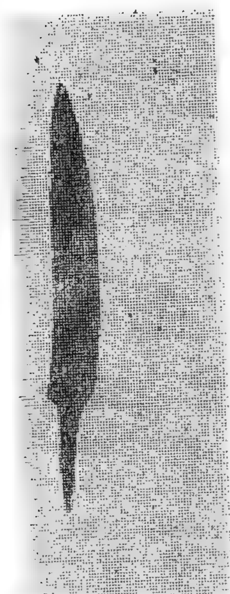
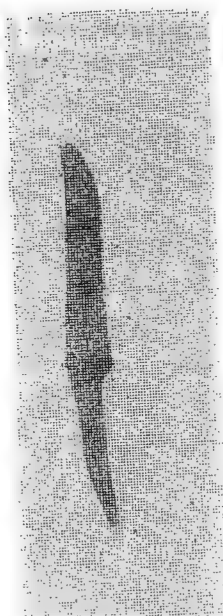
97 Fröhner, *tab.* 81 și 50—51. Comp[ară] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 387 ⟨382 și urm.⟩.

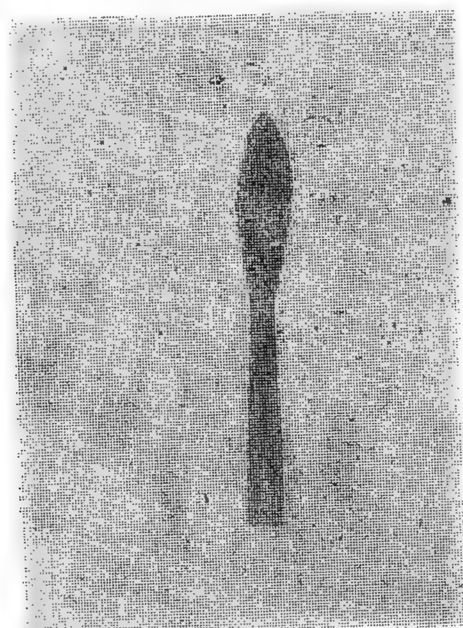
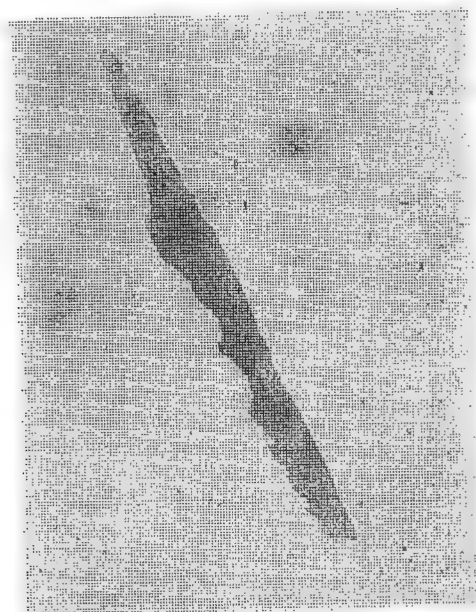
98 Vezi aceste instrumente muzicale în Fröhner, *tab.* 3—25.

99 Fröhner, *tab.* 91—93. Mai toate medaliile antice, care reproduc în alegorie figura Daciei, o reprezintă ținînd în mînă cuțitul îndoit. Eckhel, *Doctrina nummorum veterum*, Vindobonae, 1798, VII, p. 243.

b) Spada lungă și dreaptă, adeseori cu o teacă frumos lucrată în ornamente, care se vede cu deosebire la șefii pileați[100].

c) Sabia scurtă, dreaptă și cu două tăiușuri, în formă de pumnal, pe care dacii par a o fi împrumutat de la romani, care ei înșii o introduseseră de la spanioli[101].

d) Lancea lungă, cu coada de lemn, iar vîrful de bronz sau de fier[102].

Dintre cele aruncătoare aflăm:

a) Sulița, o lance mai scurtă pentru aruncat (javelot) cu mîna sau balista, o mașină de aruncat[103].

b) Arcul, arma națională a sciților și chiar a geților în timpurile mai vechi, rămîne totdeauna în întrebuințare la daci. Săgețile se purtau în o tolbă atîrnată la spate; adeseori, tolbele erau frumos săpate[104].

c) Praștia cu care aruncau pietre sau plumbi ascuțiți la ambele capete[105].

Afară de aceste două feluri de arme ofensive, dacii mai purtau topoare, ciomege și măciuci[106].

Armele de apărare ale dacilor constau din:

a) Scutul (πάρμα geților), de formă ovală, împodobit cu deosebite figuri sau flori[107].

b) Casca, care pare totuși a fi servit numai clasei de sus a nobililor, deoarece pe oamenii de rînd îi vedem pretutindeni luptînd cu capul gol. Că trebuia să fi fost întrebuințate și căștile în armata dacă, se vede de pe aceea că, între trofeele luate de romani de la daci, se află și căști[108].

c) Lorica, sau cămașa de zale, compusă din verigi de fier, care se purta pe trup de către călăreți[109].

d) Zeaua complectă care acoperea tot corpul, precum se vede la unii călăreți, ai căror cai sunt de asemenea îmbrăcați[110].

Dacii cunoșteau însă și arta de a întări orașele sau lagărele lor, precum și acea de a silui întăriturile vrăjmașilor.

La întăriturile ridicate de daci se pot deosebi două sisteme: unul național, dac; altul, învățat de la meșterii romani atrași în Dacia prin Decebal. Sistemul dac constă în înconjurarea locului ce era de întărit, cu un zid construit din mari bîrne de lemn, așezate cruciș, orizontal și vertical și lăsînd între ele spațiuri umplute cu mari bolovani de piatră, construcție în totul asemănătoare zidurilor de la Avaricum (Bourges) în Galia, care sunt descrise de Cesar [30]. Asupra lor observă marele general și scriitor roman că „această lucrare nefiind lipsită de oarecare formă și varietate, alternînd bîrnele și pietrele, care-și păstrează fiecare rîndurile lor prin linii drepte, este încă foarte potrivită și de folos pentru apărarea cetăților, fiindcă și piatra o apără de foc și lemnul de berbece și fiind legate adeseori pe dinăuntru prin bîrne de aproape 40 de picioare, nu poate nici să se rupă, nici să se despice“[111].

Aceste întărituri sunt îndeobște înconjurate și de un șanț, peste care duce un podeț ce se poate ridica[112].

[100] Fröhner, *tab.* 48.
[101] Fröhner, *tab.* 49 și 66—67.
[102] Fröhner, *tab.* 97—99.
[103] Fröhner, *tab.* 47—50.
[104] Fröhner, *tab.* 123—124.
[105] Fröhner, *tab.* 91—93.
[106] Fröhner, *tab.* 4—23, 53—54.
[107] Fröhner, *tab.* 165—166.
[108] Fröhner, *tab.* 3—23 și 107.
[109] Fröhner, *tab.* 3—25 și 47—50.
[110] Fröhner, *tab.* 61—62.
[111] Caesar, *De bello Gallico*, VII, 23.
[112] Vezi fortificații de aceste în Fröhner, *tab.* 145—151 și 50—51.

Întăriturile construite după sistemul roman, constau din lagăre întărite, patrate sau dreptunghiulare, construite din pietre cioplite, cu patru sau mai multe porți, cu șanțuri, valuri și propugnaculum roman[113].

La atacul, precît și la apărarea cetăților, dacii întrebuințau aproape aceleași mijloace ce se văd puse în lucrare și de romani, și care constituiau oarecum zestrea comună a mecanicei de război a popoarelor vechi. La asediu se întrebuința berbecele, o bîrnă lungă și puternică de lemn, prevăzută la capul cu care lovea, cu un cap de berbece de fier și care, purtat de mai mulți oameni, prin repetatele lovituri date în zid, producea o spărtură[114].

Pe cînd romanii aduseseră această mașină de război la o mare desăvîrșire, punînd-o sub un acoperemînt care apăra pe cei ce o purtau, prevăzînd-o cu roate, așa că se putea mișca cu mai mare ușurință, apoi atîrnînd berbecele de niște otgoane care făceau ca loviturile lui să aibă mai mare putere[115], la daci această unealtă de război rămăsese în forma ei primitivă, purtată de mîni. Mijloacele mecanice, întrebuințate de romani, făceau cu putință întocmirea ei în mărimi uriașe. Așa, la asediul Cartaginei, lucra un berbece de 200 de picioare de lung, care era mînuit de 3000 de oameni[116]. Despre toate acestea se vede că dacii n-aveau nici o idee, și lucrul se înțelege ușor, cum de ei nu putuseră introduce asemenea înnoiri în vechiul lor sistem, deși romanii aduși la ei, după încheierea tratatului cu Domițian, ar fi putut să-i învețe aceste meșteșuguri. Timpul de cînd meșterii și instructorii romani începuseră a veni în Dacia era prea scurt, abia vreo 12 ani, căci tratatul cu Domițian se încheiase în 89 în. de Hr. și, la daci fiind totul de transformat după sistemul roman, le lipsise timpul pentru a învăța toate. Apoi fără îndoială că dacii, avînd deocamdată de scop de a se întări pentru împotrivire, nu aveau așa de neapărată trebuință de a-și construi instrumente de asediu, necrezînd ei că vor avea nevoie, ba încă așa de curînd, a lua întărituri dușmane ridicate în propria lor țară. De aceea, pe cînd sistemul întăriturilor romane se vede aplicat la cetățile dace, mașinele întrebuințate de romani nu se văd a le fi fost cunoscute în aceeași măsură.

Nu se știe dacă dacii cunoșteau și celelalte unelte întrebuințate la romani pentru baterea cetăților, precum fălcile murale, un soi de instrumente care slujeau spre a scoate pietrele din ziduri; terebrele, un fel de berbece care, în loc de cap de animal, spre a lovi, se sfîrșia cu un vîrf ascuțit spre a găuri zidul; turnurile mișcătoare și altele mai multe.

Ca mijloace de apărare contra asediului cetăților lor de romani, dacii întrebuințau fără îndoială mașinile acelea ce aruncau pietre foarte grele asupra asediatorilor, mașini numite la romani *baliste* sau *catapulte*. Astfel, se văd pe Columna lui Traian doi soldați daci încărcînd niște asemenea arcuri mecanice[117], deși este probabil că la daci aceste mașini nu ajunseseră nici la desăvîrșirea, nici la efectul cel covîrșitor ce-l aveau în armata romană. Pe zidurile Sarmizegetusei se mai văd un fel de instrumente, a căror natură încă nu a fost determinată. Unele din ele constau din niște forme ovale înșirate pe un drug de lemn; altele sunt un fel de cară cu trei roți, înarmate cu niște seceri și suliți care, probabil, se

---

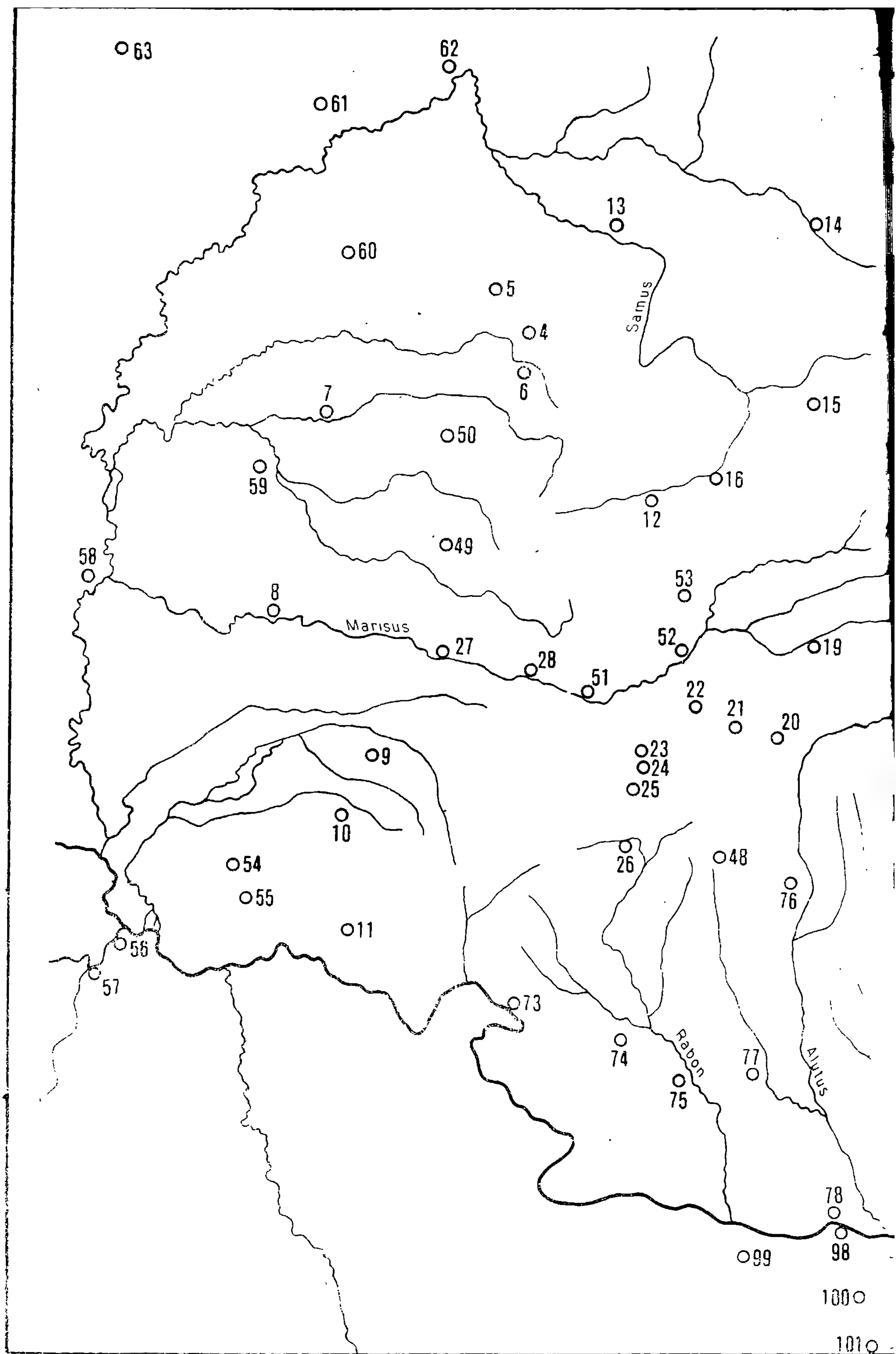
[113] Propugnaculul era un fel de construcție ridicată deasupra porței care slujea pentru apărarea intrărei. Vezi Fröhner, *tab.* 123—124.

[114] Isidor, *Origines,* XVIII, 11: „Arboris caput ferro vestitur eaque suspensa funibus multorum manu ad murum impellitur."

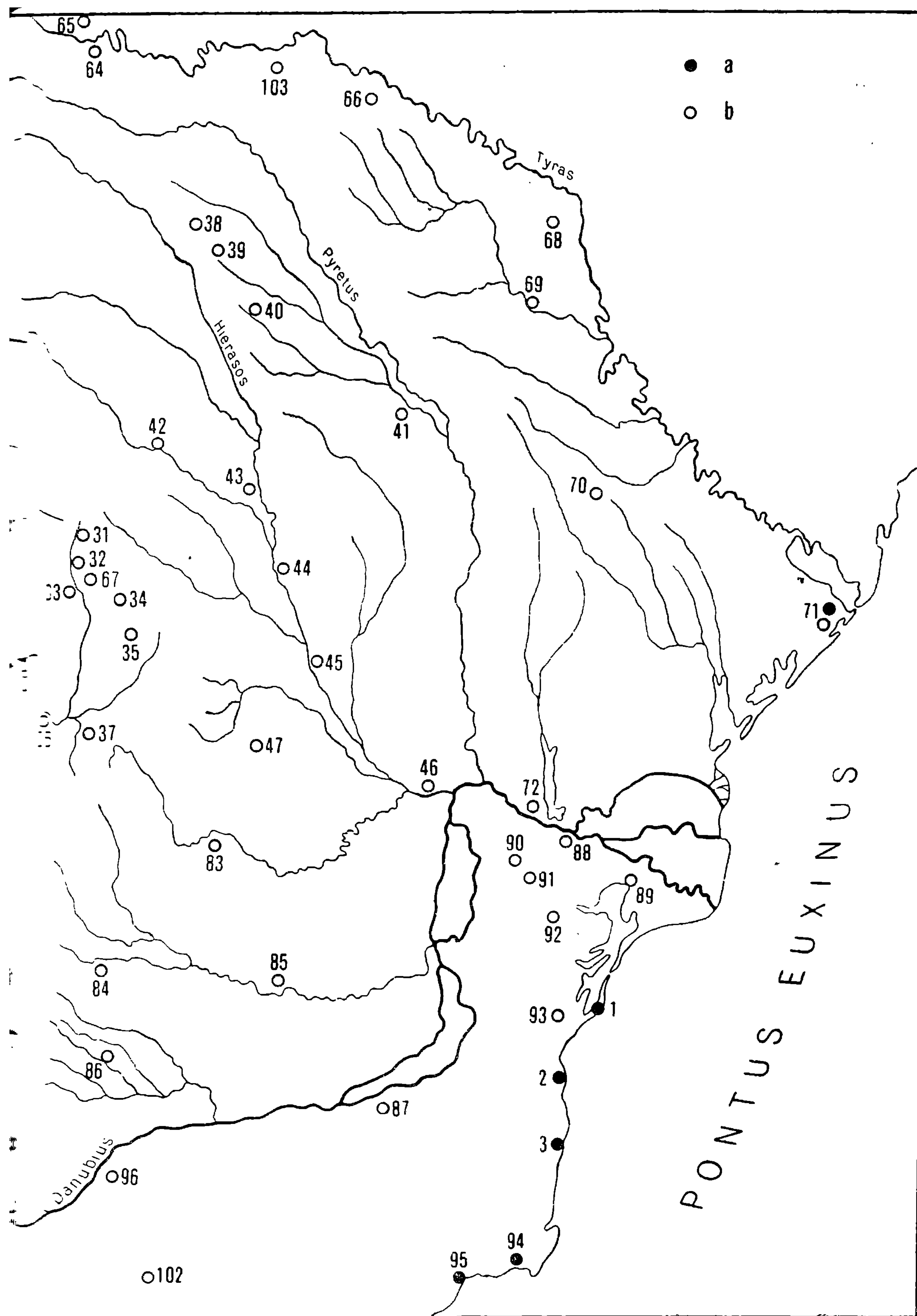
[115] Lucanus, *Pharsalia,* I, 383: „[His] aries actus [disperget saxa] lacertis."

[116] Appianus, *De rebus punicis,* XCVIII. Comp[ară] Polybius, IX, 41.

[117] Fröhner, *tab.* 91—93.

Cetăţi şi aşezări dacice. a) cetăţi greceşti: 1 Histria; 2 Tomis; 3 Callatis; 71 Tyras; 94 Dionysopolis; 95 Odessos. b) cetăţi şi aşezări dacice: 4 Moigrad; 5 Ghenci; 6 Marca; 7 Oradea; 8 Pecica; 9 Tibiscum; 10 Berzobis; 11 Arcidava; 12 Someşu Rece; 13 Medieşu Aurit; 14 Onceşti; 15 Sărăţel; 16 Napoca; 17 Medişor; 18 Sighişoara; 19 Şeica Mică; 20 Guşteriţa; 21 Tilişca; 22 Căpîlna; 23 Costeşti; 24 Sarmizegetusa Regia; 25 Piatra Roşie; 26 Băniţa; 27 Toc; 28 Cîmpuri-Surduc; 29 Arpaşu de Sus; 30 Cuciulata; 31 Reci; 32 Sîncrăieni; 33 Tuşnad; 34 Cernatu de Sus; 35 Covasna; 36 Feldioara; 37 Teliu; 38 Cucorăni; 39 Stînceşti; 40 Cotnari; 41 Moşna; 42 Piatra Neamţ; 43 Brad; 44 Răcătău; 45 Poiana; 46 Barboşi; 47 Cîndeşti; 48 Polovragi; 49

Clit; 50 Tășad; 51 Deva; 52 Apulum; 53 Piatra Craivii; 54 Vîrșeț; 55 Židovar; 56 Zemun; 57 Gomolava; 58 Szeged; 59 Békéscsaba-Fenyes; 60 Debrecen; 61 Miskolc; 62 Zemplin; 63 Nitransky-Hradoc; 64 Nezvisko; 65 Lipica; 66 Hanska; 67 Jigodin; 68 Mateuți; 69 Lukașovka; 70 Kalfa; 71 Tyras; 72 Orlovka-Aliobrix; 73 Drubeta; 74 Coțofeni; 75 Bucovăț; 76 Buridava; 77 Mărgăritești; 78 Celei — Sucidava; 79 Ciolănești; 80 Alexandria; 81 Zimnicea; 82 Cetățeni; 83 Cîrlomănești; 84 Tinosul; 85 Piscul Crăsani; 86 Popești; 87 Canlia; 88 Tulcea — Aegyssus; 89 Murighiol; 90 Niculițel; 91 Telița; 92 Babadag; 93 Tariverdi; 96 Batin; 97 Novae; 98 Oescus; 99 Altimir; 100 Pleven; 101 Devetaki; 102 Târgoviște; 103 Dolineani.

puneau în mişcare odată cu învîrtirea roţilor şi, aruncate asupra duşmanului, aduceau dezordinea în rîndurile sale. De acestea fuseseră probabil carăle acelea pe care geţii le aruncaseră asupra lui Alexandru cel Mare din piscurile Hemului[118]. Pentru a apăra mai ales întăriturile cetăţilor, se construiau înaintea porţilor nişte movili înalte făcute din pămînt întărit prin legături de nuiele (faşine), precum şi prin bîrne. Un asemenea *agger* se vede lîngă zidurile capitalei regatului dac[119]. Romanii întrebuinţau însă aceste metereze şi pentru a închide o cetate duşmană, reducînd-o prin foame, precum puneau în lucrare catapultele cu care bombardau cetatea. Este probabil că dacii întrebuinţau şi alte mijloace de apărare pe lîngă catapulte, precum smoală aprinsă şi alte materii arzînde pe care le aruncau asupra înconjurătorilor.

Din toate cele spuse rezultă că dacii deprinseseră de la înaintata artă militară romană, mai multe mijloace de luptă, fie pentru atac, fie pentru împotrivire; că ei, în scurt timp, aduseseră organizarea lor militară la un grad de dezvoltare într-adevăr neaşteptat care îi puse în stare a lupta contra romanilor cu o vînjă neasemănată [31].

Astfel era acest popor, geto-dacii. Plini de energia barbară a rasei lor, oţeliţi prin credinţa în nemurire, uniţi într-un corp mare şi compact, într-o poziţie din cele mai tari, atît pentru atac, cît şi pentru apărare, cu mintea lor ageră, predispusă pentru primirea civilizaţiei pe care înşuşi duşmanii lor fireşti se însărcinau să le-o comunice, ei deveniseră pentru stăpînii lumei o primejdie din cele mai mari şi, dacă nu ar fi luat un Traian în mînă conducerea destinelor poporului roman, apoi este de crezut că, în loc de a vedea pe romani mergînd asupra Sarmizegetusei, am fi aflat pe daci apucînd drumul către cetatea eternă [32].

NOTE ŞI COMENTARII

[1] De fapt este vorba de autorii greci, care pentru prima oară întîlnesc pe geţi. ca reprezentanţi ai tracilor nordici. După cum presupune I. H. Crişan, domnia lui Burebista a început pe la 82 î.e.n., încheindu-se în jurul anului 44 î.e.n. (*Burebista şi epoca sa, op. cit.*, p. 71 şi 440—441).

[2] Înainte de Dromichaites, trebuie menţionat şi acel „rex Histrianorum", semnalat cu prilejul relatării conflictului dintre Filip al II-lea şi Ateas, care — potrivit opiniei unor cercetători —, stăpînea un teritoriu întins pe ambele ţărmuri ale Dunării (Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 51 şi urm.; D. M. Pippidi, în *DID*, I, *op. cit.*, p. 129—130).

[3] Deşi pe o cale ocolită, datorită şi penuriei de informaţii, marele nostru istoric ajunge din nou la aceeaşi concluzie de o importanţă capitală: dacii şi geţii alcătuiesc unul şi acelaşi popor.

[4] Vezi şi nota [4] de la capitolul precedent.

[5] În *IIR*, I, p. 395, Columella *(De re rustica*, VII, 2) este tradus astfel: „Apoi [oile] nu numai că-i satură pe ţărani prin belşugul brînzei şi al laptelui, ci acoperă şi mesele bogaţilor lor cu mîncăruri numeroase şi plăcute. Iar unor neamuri lipsite de grîu, le procură toată hrana, de aceea cei mai mulţi dintre nomazi şi geţi se numesc „băutori de lapte". Din contră, pe de altă parte, vezi descrierea lanurilor de grîu de pe malul nordic al Dunării getice, la Arrianus (I, 4, 1). Referitor la o altă afirmaţie a lui Xenopol facem precizarea că, dacă avem dovezi despre cultivarea viţei de vie de către traci şi, implicit, geto-daci, nu putem afirma acelaşi lucru şi pentru agatirşi.

---

[118] Arrianus, *De exped. Alex.* ⟨*Anabasis*⟩, I, 1.

[119] Fröhner, *tab.* 151—152.

Pentru dezvoltarea economică a societății geto-dace se poate consulta și sinteza lui H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, p. 8 și urm.

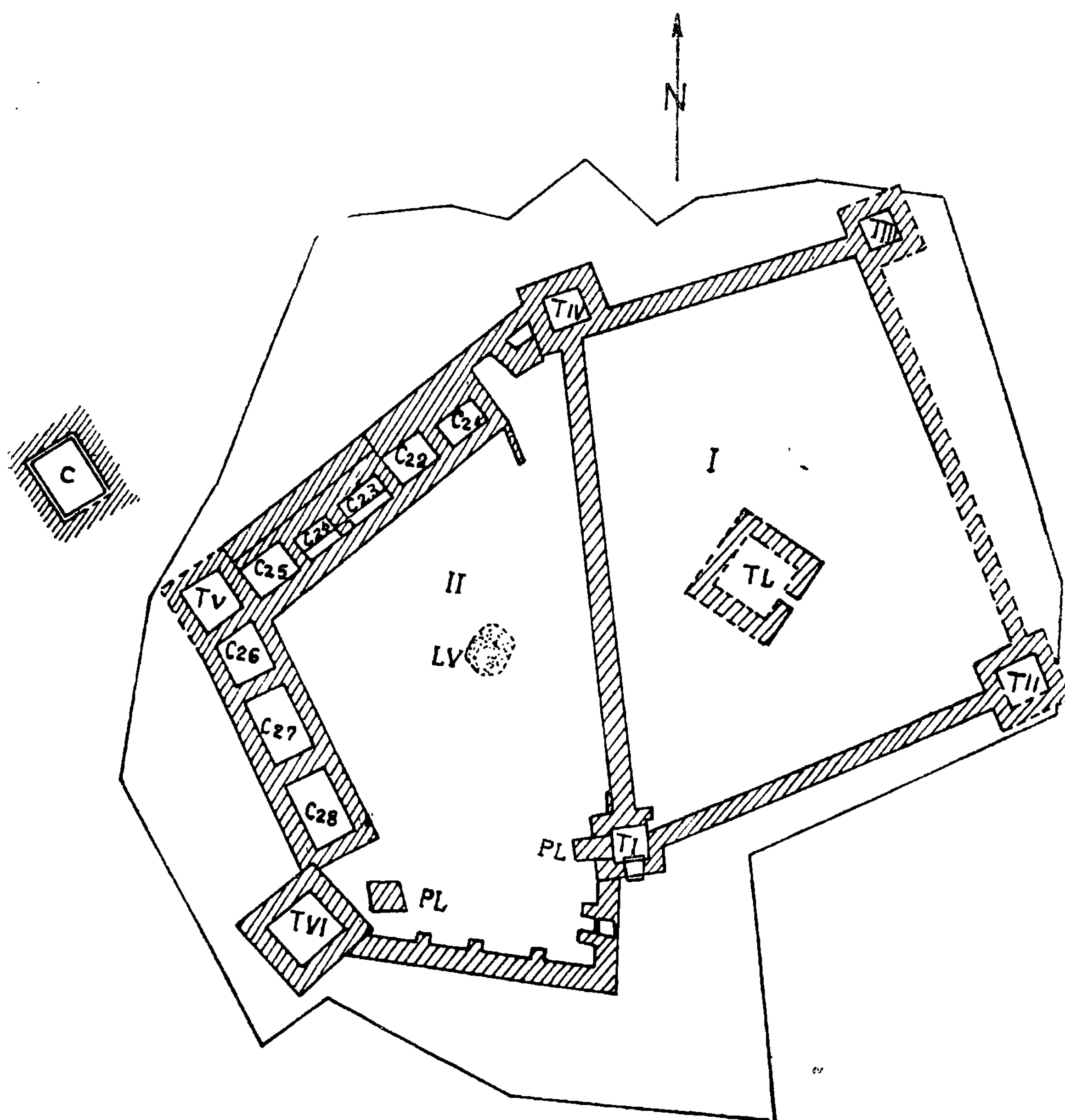
[6] Descoperirile arheologice din ultima jumătate de secol ne-au îmbogățit imens imaginea noastră despre civilizația geto-dacă. Astfel, în clipa de față, se cunosc diferite tipuri de locuințe, tehnici constructive, ca și fortificații de o amploare și originalitate cu totul ieșite din comun. Cele mai multe dintre *davae* erau apărate de șanțuri, valuri și palisade, dar nu lipsesc nici cele cu ziduri de piatră, cum ar fi cele din Munții Orăștiei. Studierea acestor vestigii a relevat tradiția lor autohtonă, pe baza evoluției cunoștințelor respective din veacurile anterioare (Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 696—698; C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954; M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966; R. Vulpe, *Așezări getice din Muntenia;* A. C. Florescu, în *SCIV*, 19, 1968, 1, *loc. cit.;* idem, în *RMMMIA*, 49, 1980. 1, p. 11—18; N. Gostar, *op. cit.;* M. Babeș, în *Dacia*, N.S., 19, 1975, p. 121—135; I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978; Paul MacKendrick, *Pietrele dacilor vorbesc*, București, 1978, p. 40—62; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981; M. Florescu, în *RMMMIA*, 50, 1981, 1, p. 32—33). De asemenea, mai amintim de înaltul nivel atins de toreutica dacică, ca și de meșteșuguri, în genere, pentru care semnalăm doar cîteva din numeroasele lucrări avînd acest subiect: R. Florescu, *L'art des Daces*, București, 1968; S. Teodor, *Dépôt d'outils en fer d'époque La Tène de Lozna, dép. de Botoșani*, Inventaria Archaeologica, fasc. 11, București, 1979; idem, în *Dacia* N.S., 24, 1980, p. 133—150; idem, în *SAA*, 1, Iași, 1983, p. 94—102; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979; *I. Daci. Mostra della civiltà daco-getica in epoca classica*, Roma, 1979; M. Gramatopol, *Artă și arheologie dacică și romană*, București, 1982, p. 33 și urm.

[7] Deși nu sînt întru totul de acord, cei mai mulți dintre specialiști — unii apelînd și la cercetările etnografice —, socot că îmbrăcămintea dacică se aseamănă cu portul popular românesc. Bărbații purtau pantaloni mai largi sau mai strîmți, ca ițarii; cămașa era deasupra pantalonilor, încinsă cu un brîu. O haină cu mîneci și crețuri, o mantie scurtă fără mîneci sau o subă, la care se adăuga o manta cu glugă și fibulă, completau îmbrăcămintea bărbătească; în picioare, opinci, iar pe cap, se pare că numai nobilii aveau o cușmă. Femeile purtau o cămașă încrețită, fustă și manta lungă; pe cap, probabil, un gen de maramă. În ceea ce privește tatuarea, discuțiile nu sînt încheiate, dar se pare că numai sclavii erau astfel însemnați; în orice caz, relatările antice, cu cît sînt mai recente, cu atît amintesc mai puțin de acest obicei (Cf. R. Vulpe, în *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 147—156; Fl. B. Florescu, *Opincile la români*, București, 1957; H. Daicoviciu, *Dacii*[3], p. 30; H. M. Formagiu, *Portul popular din România*, București, 1974).

[8] Cercetările numismatice au dovedit că primele monede folosite pe scară largă de către geto-daci au fost cele grecești (histriene, în secolul IV î.e.n.), după care au urmat cele macedonene, pentru ca, mai tîrziu, dezvoltarea economico-socială internă să conducă la baterea monedelor locale geto-dace. Numeroasele descoperiri monetare de pe teritoriul Daciei relevă legăturile multiple comerciale și politice dintre autohtoni și lumea greacă și elenistică pe de-o parte, iar pe de alta, indică un stadiu înalt de dezvoltare economică și socială atins de către geto-daci. Despre toate acestea, ca și despre urmările apariției și folosirii monedei de către populația locală, cu toată problematica, în următoarele lucrări: B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista, ED*, X, 1945; idem, în *StCl*, 3, 1961, p. 85—88; idem, în *StCl*, 7, 1965, p. 148—150; I. Winkler în *SCȘCluj*, 6, 1955, 1—2, p. 13—180; E. Chirilă, G. Mihăescu, *Der Münzhort von Căprioru. Beiträge zu Chronologie und Umlauf der Tetradrachmen von Macedonia Prima und der Insel Thasos*, Tîrgoviște, 1969; I. Glodariu, în *ActaMN*, 8, 1971, p. 71—90; idem, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană (sec. II î.e.n.—I e.n.)*, Cluj, 1974, p. 87—104; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973; Gh. Poenaru Bordea, în *Dacia*, N.S., 18, 1974, p. 103—125; M. Gramatopol, *op. cit.*, p. 98 și urm.

[9] Pentru dezvoltarea comerțului în Dacia, ca și dintre aceasta și regiuni mai apropiate sau mai îndepărtate, vezi lucrările citate mai înainte, ale lui B. Mitrea (*ED*, X, 1945), I. Glodariu (1971 și 1974), H. Daicoviciu (*Dacii*[3], *op. cit.*, p. 254 și urm.), precum și a Florentinei Preda, în *AUB*, 15, 1966, p. 15—34.

[10] Circulația monedei romane republicane (peste 25.000 de exemplare descoperite pînă acum în Dacia) și imperiale timpurii au potențat ideea unei pătrunderi economice romane, cu mult timp înainte de cucerire; atragerea Daciei în sfera economică romană a cauzat și dispariția monedei autohtone de tip macedonean, ca și emiterea potrivit opiniei unor cercetători —, a „monedei dacice de tip roman republican", ba chiar și imperial! (Cf. B. Mitrea, *op. cit.*, în *ED*, X, 1945; idem, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, sub redacția prof. D. Berciu,

Sarmizegetusa: planul cetății și al incintei sacre (după C. Daicoviciu).

București, 1968, p. 53—64; I. Winkler, *op. cit.*; idem, în *JNG*, 17, 1967, p. 123—156; M. Chițescu, în *Carpica*, 4, 1971, p. 163—166; idem în *MemAntiq*, 3, 1971, p. 209—258; idem, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BAR International Series 112, Oxford, 1981; M. Chițescu și N. Anghelescu, în *Dacia*, N.S., 16, 1972, p. 303—316; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, *op. cit.*; Gh. Poenaru Bordea, în *Pontica*, 7, 1974, p. 219—238; C. Preda, *Über die geto-dakischen Münzen vom makedonischen und römisch-republikanischen Typus*, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 127—131; o opinie mai nuanțată, la V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, BHR, București, 1980, p. 30—74).

[11] După cum este știut, viața spirituală a popoarelor antice se concretizează mai ales în credințele lor religioase. Din acest punct de vedere, scriitorii antici, ca și specialiștii moderni, s-au oprit cu interes asupra religiei geto-dace, căreia i-au scos în evidență puternica originalitate. V. Pârvan (*Getica*, p. 151—164) și unii cercetători apropiați acestuia au susținut monoteismul religiei daco-getice, dar argumentele potrivnice sînt foarte convingătoare și au făcut ca astăzi să nu mai poată fi susținut acest punct de vedere. La rîndul său, A. D. Xenopol a înclinat spre o religie daco-getică dualistă, de tip iranic, dar ipoteza sa nu mai are actualmente susținători. În prezent, cea mai mare parte a istoricilor consideră că religia geto-dacă era de tip politeist. Istoricul problemei la I. I. Russu, în *AISC*, V, 1944—1948, (1949), p. 65—74. De fapt, primul, care a întreprins o analiză științifică critică asupra acestei chestiuni, a fost L. Blaga (*Getica*, în *Saeculum. Revistă de filologie*, I, Sibiu, 4, 1943, p. 3—24), după care au urmat I. I. Russu (*op. cit.*) și C. Daicoviciu

(*Apulum*, 2, 1944—1945, p. 90—93; în *IstRom*, I, 1960, p. 329—337). Vezi, de asemenea și M. Eliade, *De Zalmoxis à Gengis-Khan. Études comparatives sur les réligions et le folklore de la Dacie et de l'Europe Orientale*, Paris, 1970, p. 31—80.

[12] Iată cele mai noi traduceri ale paragrafelor citate din Herodot (IV, 95) și Strabon (VII, 3. § 5): „IV. 95. Așa cum am aflat eu de la elenii care locuiesc pe țărmurile Helespontului și ale Pontului Euxin, Zalmoxis despre care vorbesc — fiind doar un muritor — a fost rob în Samos, și anume al lui Pitagora, care era fiul lui Mnesarchos. După aceea, ajungînd liber, strînse bogății mari și, după ce se îmbogăți, se întoarse în patria lui. Întrucît tracii erau foarte nevoiași și săraci cu duhul, Zalmoxis acesta — cunoscător al felului de viață ionian și al unor deprinderi mai cumpănite decît cele trace, întrucît avusese legături cu grecii și cu Pitagora, un însemnat gînditor al acestora — a clădit o casă pentru adunările bărbaților, în care [se spune] îi primea și îi punea să benchetuiască pe fruntașii țării, învățîndu-i că nici el, nici oaspeții săi și nici unul din urmașii acestora nu vor muri, ci vor merge într-un anume loc unde vor trăi pururi și vor avea parte de toate bunătățile. În vreme ce săvîrșea cele amintite și spunea lucruri de felul acesta, el a poruncit să i se clădească o locuință subpămînteană. Cînd a fost gata, [Zalmoxis] a dispărut din mijlocul tracilor și, coborînd el în locuința lui de sub pămînt, a trăit acolo vreme de trei ani. Tracii doreau mult să-l aibă, jelindu-l ca pe un mort. În al patrulea an, el le-a apărut și, astfel, Zalmoxis făcu vrednice de crezare învățăturile lui. Iată ce se povestește despre înfăptuirile lui." (*IIR*, I, p. 49). „VII, 3, 5. Se spune că un get cu numele Zamolxis ar fi fost sclavul lui Pitagora și că ar fi deprins de la acesta unele cunoștințe astronomice, iar o altă parte ar fi deprins-o de la egipteni, căci cutreierările sale l-ar fi dus pînă acolo. Întorcîndu-se la el în țară, s-ar fi bucurat de o mare trecere la conducători și la popor — întrucît, întemeiat pe semnele cerești, el făcea prorociri. În cele din urmă, l-a convins pe rege să-l facă părtaș la domnie, spunîndu-i că este în stare să-i vestească voința zeilor. Mai întîi, [Zamolxis] s-ar fi făcut preot al zeului cel mai slăvit la ei, iar după aceea a primit și numele de zeu, petrecîndu-și viața într-o peșteră, pe care a ocupat-o el, și unde ceilalți nu puteau intra. Se întîlnea rar cu cei din afară, cu excepția regelui și a slujitorilor acestuia. Regele lucra în înțelegere cu el, fiindcă vedea că oamenii ajunseseră [datorită lui] mult mai ascultători decît înainte. Căci supușii lui credeau că [regele] dă poruncile sfătuit de zei. Obiceiul acesta a continuat pînă în zilele noastre, pentru că mereu se găsea cineva gata să-l sfătuiască pe rege — și acelui om geții îi spuneau zeu. Muntele [unde se afla peștera] a fost socotit sfînt și s-a numit așa. I se zicea Cogaionon și la fel a fost și numele rîului care curgea pe lîngă el. Pe cînd domnea asupra geților Burebista — împotriva căruia s-a pregătit să pornească divinul Cezar —, cinstirea mai sus amintită o avea Decaineos." (*IIR*, I, p. 231). De asemenea, la I. I. Russu, *op. cit.*, p. 84—102 și M. Eliade, *loc. cit.*

[13] Avînd numeroase trăsături comune, Sabazius este adeseori confundat cu Dionysos; totodată, uneori Sabazius este identificat cu Zeus al grecilor. Și tema nemuririi a atras atenția numeroșilor cercetători, care i-au consacrat studii specioase, relevîndu-se pericolul exagerării acestei laturi a religiei traco-dacice (Cf. L. Blaga, *loc. cit.*; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 112 și urm.; M. Eliade, *loc. cit.*; Gh. Mușu, *Din mitologia tracilor*, București, 1982, p. 69—71. Contra, V. Pârvan, *Getica*, *loc. cit.*; I. Coman, în *Zalmoxis*, II/1, 1939, p. 79—110; idem, în *Actes du IIe Congrès*, III, p. 241 și urm.), care de altfel se găsește și la alte popoare din vechime (I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 422).

[14] Herodot (V, 4) în traducerea F. Vanț-Ștef (Herodot, *Istorii*, II, București, 1964, p. 30): „Traușii, în toate privințele, au aceleași datini ca ceilalți traci, numai că la nașteri și la înmormîntări iată ce fac: rudele se așează în jurul nou-născutului și încep să bocească cîte rele are să îndure, odată ce s-a născut, înșirînd toate pătimirile omului; pe mort însă îl îngroapă jucînd și veselindu-se, sub cuvînt că de-acum se află în deplină fericire, scăpat de atîtea necazuri."

[15] Puternica preoțime geto-dacă, cu o ierarhie și organizare superioare, a avut un rol important în statul dac, fapt admis pe deplin de către cei mai mulți dintre istorici. (Cf. H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 162; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 189 și urm.). În acest sens, trebuie recunoscut și rolul marii preoțimi în conducerea statului, idee scoasă în evidență de către Xenopol, care atrăgea atenția asupra succesorilor lui Burebista — Deceneu și Comosicus —, ca și la acel Vezina din timpul lui Decebal. De altfel, chiar tipul de stat aparținînd organizării „tributale" — cum se pare că era și cel dacic, potrivit aprecierii unor specialiști — făcea posibilă forma „teocratică" de conducere (I. I. Russu, *op. cit.*, p. 122).

[16] O traducere mai nouă din Iulian Apostatul, ne dă V. Popescu, în *FHDR*, II, p. 31: „22. Eu, Jupiter și zeilor, după ce am luat conducerea imperiului amorțit și descompus din cauza tiraniei care dăinuise mult la noi în țară, și din cauza silniciei geților, singur am cutezat să merg împotriva neamurilor care locuiesc dincolo de Istru și am nimicit neamul geților, care au fost mai războinici decît oricare

dintre oamenii ce au trăit cîndva — și aceasta nu numai datorită tăriei trupului lor, dar și pentru că îi convinsese să fie astfel slăvitul lor Zamolxis. Crezînd că nu mor, dar că își schimbă locuința, ei sînt mai porniți pe lupte, decît ar fi înclinați să întreprindă o călătorie. Am făcut această expediție în cinci ani."

[17] Cultul Cabirilor — probabil de origine pre-indoeuropeană —, a fost larg răspîndit în spațiul egeean și balcanic, avîndu-și centrul în Samothrake. Cuprinde mistere legate de fecunditate, purtînd un pronunțat caracter chtonic. Prin cele patru divinități ale cultului *(Axieros, Axiokersos* și *Axiokersa,* la care se adăuga și *Kasmilos)* sînt imaginate diferitele ipostaze ale unei credințe, de fapt, a fertilității. Diodor din Sicilia (V, 49, 6) arată că cei care practicau cultul „deveneau mai cuvioși, mai drepți și mai buni în toate privințele." (Cf. Daremberg — Saglio, I, 1, p. 757—774, s.v.; D. M. Pippidi, în *StCl*, 4, 1964, p. 139—140).

[18] Herodot, I, 138: „Nu-și fac micile trebuințe, nici nu scuipă în undele vreunei ape curgătoare, nu-și spală nici măcar mîinile în gîrlă — și nici nu suferă ca altcineva s-o facă, căci țin apele curgătoare în mare cinstire." (Istorii, *op. cit.*, vol. I, p. 81, traducere A. Piatkovski).

Pomponius Mela, II, 2, 17: „Unii sînt sălbatici și cu totul gata să înfrunte moartea, mai ales geții. Acest lucru se datorește credințelor lor deosebite; unii cred că sufletele celor care mor, se vor întoarce pe pămînt, iar alții socotesc că. deși nu se vor mai întoarce, ele totuși nu se sting ci merg în locuri mai fericite; alții cred că sufletele mor negreșit, însă că e mai bine așa decît să trăiască." *(IIR,* I, p. 389).

Este interesantă paralela făcută de Xenopol că, probabil, și geto-dacii (ca și alte popoare ale antichității) aveau un cult al apelor, ca și al altor elemente naturale, după cum o arată și credința în sfințenia Istrului. În paragraful următor, A. D. Xenopol, vorbind despre preoțime, accentuează latura idealist-moralizatoare a religiei geto-dace. Legat de aceasta, mai subliniem că avem prea puține știri despre ierarhia preoțească. Totuși, cunoaștem o categorie de anahoreți, vegetarieni, care trăiau în celibat și abstinență. Sînt așa-numiții κτίσται (Strabon, VII, 3, § 3), sau, mai exact — fiind o coruptelă — σκίσται (D. Dečev, *Charakteristik der thrakischen Sprache,* Sofia, 1952, p. 85), care însemna „cei care se abțin de la plăcerile lumești"; poporul însă, le spunea καπνοβάται, , adică „călători prin nori" (V. Pârvan, *Getica,* p. 162), deși nu toți specialiștii sînt de acord cu această traducere (I. I. Russu, *op. cit.*, p. 123). Iosephus Flavius folosește pentru *skistai* termenul de πολισταῖς (V. Pârvan, *loc. cit.;* I. I. Russu, *loc. cit.).*

[19] Deși unii dintre conducătorii daci au urmat pilda lui Decebal, sinucigîndu-se, cel mai probabil că scena interpretată ca fiind „a otrăvirii" (CXX—CXXI) pare a fi mai degrabă o împărțire a ultimelor rezerve de apă, în urma tăierii aprovizionării cu apă, de către Traian, a asediaților din Sarmizegetuza. Pe de altă parte, autorii antici, dar și Columna, indică cu multă claritate trecerea de partea romanilor a mai multor șefi și triburi dace (vezi E. Strong, *La scultura romana,* II, 179 și Lehmann — Hartleben, *Trajanssäule,* p. 115, apud I. I. Russu, *op. cit.*, p. 120—121 și nota 2).

În altă ordine de idei, un adevărat „cult al morții" nu a existat la geto-daci și a fost exagerată semnificația sinuciderii învinșilor ultimului război daco-roman — ori din cauze care nu au vreo legătură cu analiza științifică a faptelor (pentru a întări teoria dispariției dacilor ca popor), ori din motive sentimentale (V. Pârvan, *Getica,* p. 155) —, realitatea istorică fiind dintre cele mai obișnuite în antichitate (Hannibal, Mithridates etc.), după cum a subliniat I. I. Russu (*op. cit.*, p. 121).

[20] Pentru traducerea din Strabon (VII, 3, § 4), vezi nota [20] a capitolului precedent. Solinus, 10, 3: „Bărbații se fălesc cu numărul femeilor și socotesc lucru de cinste să aibă multe soții." *(IIR,* I, p. 729). Heraclid din Pont, fr. XXVIII: „Fiecare se căsătorește cu trei și patru femei. Sînt unii care au și treizeci de soții. Ei le folosesc ca pe niște sclave." *(IIR,* I, p. 131).

[21] Horațiu, *Carmina,* III, 24, 9—20 *(IIR,* I, p. 211):

„O viață mai bună duc sciții din stepă,
care au obiceiul să transporte pe care casele lor rătăcitoare,
la fel și geții cei aspri,
cărora pămîntul nehotărnicit
le dă roade și cereale libere.
Nu le place să cultive același ogor mai mult de un an,
iar după ce au îndeplinit toate muncile, alții, care le urmează
în aceleași condiții, le iau locul.
Acolo femeia nu se face vinovată față de
copiii vitregi, ci poartă de grijă celor lipsiți de mamă,
iar soția cu zestre nu ajunge stăpîna bărbatului
și nici nu se încrede într-un amant chipeș."

[22] Marele nostru istoric rezumă într-adevăr tot ceea ce se știe despre organizarea socială a geto-dacilor, deși aceasta reprezintă foarte puțin. Totuși, cercetarea istorică a avut un drum ascendent pe drumul elucidării spinoasei probleme legate pe de-o parte de clasele sociale la daci, ca și de statul dacic. Astăzi, se admite o anumită stratificare a societății geto-dace bazată pe apariția proprietății private; dar, în care, ca o specificitate, obștea sătească juca un rol important. Dacă unii văd în *comati* o țărănime liberă (dar săracă), compusă și din păstori, meșteșugari și mineri, comparată cu plebeii Romei (C. Daicoviciu, *SCȘCluj*, 1, 1950, 2, p. 116 și nota 8), alții îi socot o pătură socială înstărită, dar nenobilă, cum au fost *equites*, cavalerii celtici sau romani (I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 181—182). În consecință, unii cercetători, pornind de la modul de producție „tributal" (M. Banu, în *Revista de filozofie*, 2, 1966, p. 213 și urm. și 3, 1966, p. 319 și urm.; M. Constantinescu, în *Probleme economice*, 11, 1972 și 4, 1973), consideră că societatea geto-dacă a atins nivelul economico-social corespunzător statului în vremea lui Burebista (H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană, op. cit.*, p. 76 și urm.; idem, în *Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 241—247*). Nu toți cercetătorii au adoptat fără rezerve aceste vederi, în așteptarea unor noi dovezi manifestîndu-se o prudență, care, dacă nu e în totalitate justificată, conduce în cadrul unei dialectice lupte de opinii pe drumul anevoios al cunoașterii istorice, spre adevărul științific (Cf. M. Babeș, în *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 239—240). Pentru nivelul de dezvoltare a societății dacice, elocventă este și prezența scrierii, în special cu caractere latine, în ultimii ani, dovezile arheologice înmulțindu-se (Cf. D. Berciu, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 53—54).

[23] Puterea sacerdotală a avut un mare rol în înfăptuirea unificării triburilor geto-dace de către Burebista. Dacă unii cercetători socot că, a fost o unire pașnică, de bunăvoie, mai cu seamă în fața pericolului extern (R. Vulpe, *Le Gète Burébista, chef de tous les Géto-Daces*, în *Studia Thracologica*, București, 1976, p. 54 și urm.), alții susțin că a existat și o acțiune militară, cel puțin parțială (pentru regiunile extracarpatice, îndeosebi, Muntenia) (Cf. H. Daicoviciu, *Dacii*[3], *op. cit.*, p. 135—136; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 143—159; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană, op. cit.*, p. 61—66). Unele detalii în plus, privitoare la Burebista și relațiile sale externe, le aduce și importanta inscripție de la Dionysopolis, a lui Acornion, unde se fac referiri și la reședința regală de la Argedava (G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I, Serdicae, MCMLVI, nr. 13; V. Pârvan, *Getica*, p. 78—82 și 262; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 33 și urm.; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 55—58; N. Gostar, în *AUIași*, 16, 1970, 1, p. 57—66). Cît privește campaniile purtate de către Burebista, succesiunea lor cronologică pare să fi fost următoarea: în jurul lui 60 î.e.n., împotriva boilor și tauriscilor, iar pe la 55 î.e.n., contra orașelor pontice, între aceste expediții avînd loc și luptele cu scordiscii; mai adăugăm că, în cadrul atacului spre Pont, Burebista s-a îndreptat la început spre răsărit (pe la 55 î.e.n. distrugînd Olbia), pentru ca, apoi, să coboare spre sud, Apollonia fiind cucerită, cel mai probabil, în 48 î.e.n. (Cf. M. Macrea, *Burebista și celții de la Dunărea de mijloc*, în *SCIV*, 7, 1956, 1—2, p. 122—134; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967, p. 218 și urm.; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 213—246; pentru concepția strategică superioară de apărare a spațiului dacic, în timpul lui Burebista, vezi și observațiile pertinente ale lui A. C. Florescu, în *RMMMIA*, 49, 1980, 1, p. 17—18).

[24] Potrivit opiniei lui R. Vulpe (*op. cit.*, p. 53), cele patru regate mai mici, în care s-a împărțit, după moartea lui Burebista, statul său, au fost conform următoarelor zone geografice: la Dunărea de jos; în Maramureș și Slovacia, precum și în Galiția și în Moldova de nord. Alți istorici consideră că nucleul statului dac se menține în Transilvania, în rest, existînd alte mici regate, cum au fost cel al „getului" Koson, al lui Dicomes în estul și sud-estul țării noastre, ale lui Rholes, Dapyx și Zyraxes în Dobrogea sau altele neidentificate în celelalte regiuni daco-getice (H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 95—111).

[25] Duras — Diurpaneus, potrivit unor supoziții, ar fi fost unchiul lui Decebal, urcat pe tron în virtutea dreptului agnaților (R. Vulpe, *La priorité des agnats dans la transmission de la royauté chez les Thraces, les Daces et leurs voisins*, în *Studia Thracologica, op. cit.*, p. 15—21 și în special p. 19), iar, după N. Gostar, Duras era deosebit de Diurpaneus, acesta fiind doar cognomenul lui Decebal (Cf. *SCIVA*, 35, 1984, 1, p. 51—52).

În cazul cînd se acceptă continuarea tradiției statale în nucleul dacic transilvan, avînd ca centru complexul de cetăți din Munții Orăștiei, regii daci care i-au urmat lui Burebista, par să fi fost următorii: Deceneu, Comosicus, Coryllus, mai mulți regi necunoscuți, Scorilo, Duras — Diurpaneus (dacă nu cumva sînt doi regi total deosebiți) și Decebal (C. Daicoviciu, în *Dacica*, Cluj, 1969, p. 60—61; H. Daicoviciu, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, sub redacția prof. D. Berciu, p. 72; idem, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană, op.*

cit., p. 99 şi urm.; J. Trynkowski, în *Przeglad Historyczny*, 59, 1968, Warszawa, p. 442—445). Contra la M. Babeş, în *SCIVA*, *op. cit.*, p. 222—225.

[26] Şi C. Daicoviciu a apreciat că statul dac a fost de tip militar, sclavagist începător (Cf. *SCIV*, 2, 1950, 1, p. 147; *SCIV*, 6, 1955, 1—2, p. 52—54; în *IstRom*, I, 1960, p. 280, 283); la fel şi M. Macrea (în *SRIR*, I, 1954, 1, p. 119—146). Împotrivă s-au pronunţat D. M. Pippidi, (*Contribuţii la istoria veche a României*[2], *op. cit.*, p. 522), I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 196 şi urm.), M. Babeş (*op. cit.*, p. 238—241), D. Berciu (în *RRH*, 6, 1980, 1, p. 19). O revenire, acceptîndu-se ideea existenţei orînduirii tributale în Dacia, se găseşte la H. Daicoviciu în ultima vreme (în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 28—45).

[27] Citatul din Ovidiu (*Tristia*, V, 7, 17—20) mai poate fi tradus astfel:

„Au glas aspru, chip sălbatic şi sînt cea mai
adevărată întruchipare a lui Marte.
Părul şi barba lor n-au fost tunse niciodată.
Mîna lor dreaptă e totdeauna gata să înfigă cuţitul,
pe care îl are legat la şold orice barbar."

(*IIR*, I, p. 301).

[28] V. Pârvan face un raport strîns între *„cultul cerului, steagul cu balaur, cavalerii gemeni* purtători de *draco* şi *neamul thraco-getic* din Carpaţi, acest drapel avînd o origine iranică, pre-scitică (trero-cimmeriană)" (Cf. *Getica*, p. 519—523). O descoperire arheologică mai nouă, a confirmat şi pe această cale existenţa acestui gen de steag (informaţie V. Teodorescu, Ploieşti).

[29] Cea mai completă trecere în revistă a armamentului ofensiv şi defensiv al dacilor o găsim, de asemenea, la acelaşi mare istoric al nostru, Vasile Pârvan (*op. cit.*, p. 500—527).

[30] Textul din Caesar, VII, 23, 5: „Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis quae rectis lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportumtatem, quod et ab incendio lapis et ab ariete materia defendit, quae, perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perrumpi neque distrahi potest."

Fortificaţiile dacice sînt variate, dar zidul de piatră apare, probabil, de la sfîrşitul secolului II î.e.n. Pînă la închiderea incintei însă, meşterii daci efectuau mari lucrări de amenajare a locului ales, făcîndu-l cît mai inaccesibil (V. Pârvan, *Getica*, p. 472—482). Deşi este de admis şi un împrumut celtic, se pare că tipul respectiv de întăritură urmează o tradiţie elenistică (I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 311 şi urm.), cu toate că unii cercetători socot că este o creaţie complet originală, care a dat naştere la aşa-zisul *murus dacicus* (C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie*, Bucureşti, 1954, p. 36—42; A. C. Florescu, în *RMMMIM*, 49, 1980, 1, p. 12—13 şi nota 3).

[31] Arta militară geto-dacă a evoluat progresiv, concomitent cu avansarea întregii societăţi geto-dace, aşa că prezumţiile lui A. D. Xenopol, bazate numai pe sursele scrise şi cele furnizate de monumente —, au fost confirmate în cea mai mare parte de săpăturile arheologice, care au dat la iveală diferite vestigii, ilustrînd numeroase şi variate piese de armament dacic. Deşi, în perioada „clasică" geto-dacă, apar şi formaţiunile militare de războinici profesionişti şi, probabil, chiar de mercenari (ştirile despre dezertorii romani, ca şi despre „aliaţii" lui Decebal, o confirmă), în cazuri de forţă majoră, se mobiliza toată populaţia validă de a purta arme, „cetele" populare acţionînd ca în perioada democraţiei militare.

[32] Interesantă din acest punct de vedere ni se pare teza judicios formulată de către E. Cizek (*Epoca lui Traian*, Bucureşti, 1980, p. 81—82 şi nota 115), potrivit căreia, pe măsură ce un popor din afara imperiului atingea un grad mai înalt de civilizaţie — în contact şi cu Roma —, devenea avantajoasă cucerirea sa de către romani: mai mult, aceştia apreciau că, numai la un nivel de civilizaţie apropiat lor, poporul respectiv devenea potenţial periculos. În această ordine de idei, cuvintele lui Xenopol capătă o argumentare şi un suport ştiinţific pe deplin logic.

IV

LUPTELE DACILOR CU ROMANII

1. Înainte de Traian

Dacii în dezbinare. Să trecem la expunerea seriei istorice care aduse popoarele din Dacia sub stăpînirea romană.

După ce poporul roman cuceri Macedonia la anul 146 în. de Hr. și o prefăcu în provincie, el căută să-și întăriască stăpînirea acestei țări pe care o biruise, după un șir întreg de cele mai crîncene lupte. Pentru a ajunge la pacificarea nouăi lor agonisite, trebuiau numaidecît să liniștească triburile barbare, de același neam cu macedonenii care, după firea lor prădătoare, neliniștiau provincia romană. Ei întreprinseră supunerea popoarelor tracice „care nu se mulțămiau numai de a năvăli în provinciile mai apropiate, Tesalia și Dalmația, ci veneau pe lîngă Marea Adriatică."[1] Poporul roman încercă și el blestemul popoarelor cuceritoare, de a nu mai găsi răgaz și odihnă pe lungul cîmp al izbînzilor lor. Un război atrage pe un altul; cucerirea unui popor cere numaidecît supunerea celui ce se află îndărătul lui și așa, din cucerire în cucerire, se tot lățește împărăția lui, slăbindu-se în proporție puterea de coheziune ce ține la un loc mădularele sale. Energia lui, consumîndu-se în lupte necurmate, vine un moment, unde legătura internă se sfărîmă și corpul cel mare, dezmembrat, se desface iarăși în elementele primordiale din care el se alcătuise. Aceasta a fost și va fi istoria tuturor popoarelor ce nu s-au mulțumit cu granițele firești ale țărei și neamului pe care natura le-a însemnat dezvoltărei lor [1].

Macedonia fusese, ca țară mai civilizată, întotdeauna expusă loviturilor popoarelor barbare care, stînd la nordul Dunărei, adăposteau mai cu ușurință aici prăzile lor. Romanii, pentru a apăra stăpînirea lor din Peninsula Balcanului, sunt nevoiți să întîmpine în mai multe rînduri [h]oardele barbare ce se revărsau de peste Istru, ca un potop, peste frumoasele țări de la sudul Hemului. Astfel îi găsim de mai multe ori în luptă cu bastarnii și scordiștii, unul popor german, celalalt celt, care-și aveau locuințele la nordul fluviului[2]; nu mai puțin și cu tribalii care, deși originari din sudul Dunărei (de prin Serbia de astăzi), trecuseră mai toți, împinși de niște popoare ilirice, la geți, pe malul stîng al Istrului[3]. Într-un rînd, vedem pe romani apropiindu-se iarăși de acest fluviu, sub consulul Curio în anul 89 în. de Hr., și venind în fața Daciei, în care însă nu îndrăznesc să treacă, temîndu-se de întunecimea pădurilor ei[4].

Dintre toate popoarele prădătoare de la nordul Dunărei, nici unul nu era așa de periculos ca dacii, mai ales de cînd ei se organizaseră în un corp puternic sub regele lor Burebista. Ei întreprind excursii prădalnice

---

[1] Aenneus Florus, *Epitome*, III, 4.
[2] Eutropius, IV, 27.
[3] Appianus, *Illiricum*, 3, [5].
[4] Florus, *Epitome*, III, 5: „Curio Dacia tenus venit, sed tenebras saltuum expavit."

pînă prin Iliria, Tracia și chiar în Macedonia[5]; Cesar se gîndia a porni împotriva lor, cînd muri sub cuțitul senatorilor (44 în. de Hr.)[6].

Murind însă Burebista, împărăția lui, prea timpuriu închegată din elemente deosebite, nealipite unul de altul prin nici o legătură, se desface în patru părți, cum am văzut mai sus [2].

Moartea lui Cesar aruncînd Imperiul Roman iarăși în groazele războiului civil, dacii reîncep pustiirea provinciilor romane. Totuși găsim pe daci că, astădată, caută să dobîndească nu numai pradă, ci și foloase politice. Înainte încă de izbucnirea luptei între Octavian și Antonius, dacii trimit soli la Octavian, oferindu-i ajutorul lor. Neîmpăcîndu-se cu el, dacii se pleacă în partea lui Antonius[7], pe cînd Octavian știe să cîștige pe geți în folosul lui. Se vorbea chiar prin Roma de o îndoită încuscrire între regele geților Cotiso și împăratul roman, fiecare din ei avînd să iee de soție pe fiica celuilalt, încît să-și devină mutual socri și gineri[8]. Nu știm de erau serioase aceste planuri matrimoniale. Se adeverește însă alianța dacilor și a geților cu cîte unul din cei doi rivali pentru omnipotență în Roma; o politică de dezbinare, care se explică din dușmănia în care trebuiau să trăiască triburile Daciei, după despărțirea lor. În zadar căutase *Roles* sau *Oroles*, regele unui trib al geților, a face să înțeleagă neamurile poporului său, că ar trebui să se uniască cu toții contra dușmanului comun; în zadar ilustrase el chiar sfatul său prin un exemplu viu, asmuțind doi cîini, unul asupra altuia și dînd drumul unui lup înaintea lor, în momentul cînd se mîncau mai tare. Cîinii încetară lupta lor și se luară după lup[9]. Deși morala acelei fabule în acțiune era învederată, geții și cu dacii stăruiră în îmbucătățirea lor [3].

Dacii, anume sub regele lor *Dicomes*, și cu bastarnii mergînd în ajutorul lui Antonius, atacă Tracia, în care Octavian cîștigase ca aliați pe tribul denteleților, între Nestus și Strimon[10]. Octavian trimite în ajutorul aliaților săi pe Marcus Licinius Crassus care se puse în legătură cu acel Oroles, regele geților. Acesta, după ce încercase în zadar unirea între geto-daci, se dăduse în partea lui Octavian. Crassus bate, cu ajutorul lui, pe daci și pe bastarni și-i respinge peste Dunăre. Pe cînd îi fugărea prin Moesia către Dunăre, Crassus aruncă mrejele sale și prinde în clientela romană mai multe triburi din popoarele trace ce se aflau aici, cele mai multe, geți ce nu trecuseră încă Dunărea. Cînd se întorcea Crassus înapoi din expediția lui, niște popoare din Tracia pe care el le credea prietene, atacă pe neașteptate armata lui și îi răpesc cea mai mare parte din prada făcută. Asemenea purtare dușmănească a triburilor trace aduce o îngreuiare a poziției în care ele se aflau față de romani.

După cît se vede însă, nu numai geții și cu dacii erau dezbinați în politica ce o urmau cu romanii, ci chiar geții înșiși erau despărțiți în mai multe triburi dușmane unul altuia, căci vedem pe regele get Oroles, aliatul lui Octavian, cerînd ajutorul lui Crassus contra unui alt cap get, *Dapix*. Crassus răspunzînd la chemarea lui Oroles, închide pe Dapix în o cetate și o face să capituleze prin trădarea unui elin, cînd atunci Dapix cu ai săi se sinucid cu toții. Căderea marei nații a tracilor sub romani

---

[5] Strabo, VII, 3, § 11: „ἤδη δὴ καὶ 'Ρωμαίοις φοβερὸς ἦν, διαβαίνων ἀδεῶς τὸν "Ιστρον καὶ τὴν θράκην λεηλατῶν μέχρι Μακεδονίας καὶ τῆς 'Ιλλυρίδος."

[6] Suetonius, *Iul[ius] Caes[ar]*, XLIV, [6—7]: „Dacos, qui se in Pontum et Thraciam effuderant coercere ... mors praevenit."

[7] Dio Cassius, LI, 22.

[8] Suetonius, *Aug[ustus]*, LXIII, [4].

[9] Frontinus, I, 11 [10—14].

[10] Plinius, *H[istoria] N[aturalis]*, IV, 11 ⟨Suetonius, *Antonius*, LXIII⟩; Dio Cassius, LI, 23; Plutarc, *Ant[onius]*, XIX ⟨63⟩.

se explică mai ales din aceste certe și dușmănii lăuntrice care nu numai că îi împiedecaseră de a se uni într-un corp înaintea primejdiei, dar provocaseră chiar pe romani a se amesteca în luptele lor, slăbindu-se ei mutual pentru folosul poporului rege. Astfel se adeverește prin aceste dezbinări, față cu cucerirea romană, observația făcută încă de Herodot asupra acestui mare, dar frămîntat popor care, dacă ar fi fost unit într-un singur corp, ar fi fost una din națiile cele mai puternice ale pămîntului, dar ale cărui lupte și rivalități interne îi paralizau cu totul puterile[11].

Crassus, cu prilejul luptei contra lui Dapix, supune, prin deosebite mijloace și sub deosebite forme, pe toți geții de la sudul Dunărei, anume și pe acei ce nu făceau parte din domnia lui Dapix și vine pînă la Genucla, oraș de lîngă Dunăre, capitala unui al treilea rege get, numit *Ziraxis*[12].

Astfel ajunsese de fapt atît Tracia cît și Moesia provincii romane, deși ele nu erau denumite oficial ca atare[13].

După ce August devine stăpînul Imperiului Roman, se ridică la daci regele *Cotiso,* altul decît regele geților cu același nume, pe care l-am văzut mai sus în vorbă de a se încuscri cu Octavian. Acest rege neliniștia atît de mult pe romani, trecînd mai ales în Moesia peste Dunărea înghețată, încît una din grijile de căpetenie ale romanilor pe acel timp era: „Ce se mai aude de daci?“[14] August trimite pe Lentulus, care îl gonește pe cealaltă rîpă. Romanii atunci se fericesc a fi răpus armata lui Cotiso și a fi ucis trei capi de ai dacilor, între care poate era și Cotiso[15].

Fiind însă că romanii tot pe timpul lui August prefac și Panonia în provincie romană (15 în. de Hr. — 6 d. Hr.), apoi Imperiul Roman deveni prin două părți expus loviturilor poporului dac, și ei, alegîndu-și tărîmul de operație, după cum una sau alta din aceste provincii erau mai lipsite de armată de apărare, deveniau pe fiece zi mai îndrăzneți în loviturile lor. Romanii îi atacă într-un rînd chiar peste Dunăre, prin Aelius Catus, și strămută pe rîpa dreaptă a fluviului vreo 50.000 de oameni care dispar curînd în sînul neamurilor de aceeași rasă ce locuiau aici. Strămutarea o făcuse spre a spori numărul poporației transdanubiene, după cum vom vedea mai jos[16].

În anul 6 d. Hr. se revoltă însă popoarele panonice și acele din Dalmația, și, pe cînd prefectul Moesiei, Cecina Severus, era ocupat cu combaterea lor, dacii, geții și sarmații năvăliseră în Moesia. Ovidiu, care tocmai pe atunci fusese surgunit la Tomi[17], descrie după însuși a lui vedere incursiile lor:

„Atuncea dar cînd Pontul și Dunărea spumîndă
De iarnă îmbrățișate prind peliță de ghiață.
Pe-a Istrului lucioasă și măturată cale

---

[11] Mai sus, Herodot, V, 3.

[12] Dio Cassius, LI, 23—26.

[13] De aceea lipsesc ele din enumerarea provinciilor romane făcută de Dio Cassius, LIII, 12.

[14] Horatius, *Satirae,* II, 6, v. 53:
„Quicumque obvius est me consulit: „O bone (nam te
scire, deos quoniam propius contingis, oportet),
numquid de Dacis audisti?“

[15] Suetonius, *[Divus] Aug[ustus],* XXI, [2].

[16] Vezi mai jos nota 24 și Strabo, VII, 3, § 10.

[17] Cei mai mulți pun Tomi în locul unde este acuma Constanța în Dobrogea. Este însă curios că lîngă Akermann sau Cetatea Albă există un lac care a purtat în timpurile mai vechi numele de *lacul Ovidului.*

Călări pe cai sălbatici vrăjmașii vin încoace,
Vestind a lor sosire săgețile ce zboară,
Și rămînînd drept urmă pămîntul despuiat.

Țăranii fug departe, lăsînd cîmpia pradă,
Și barbarul răpește puțina-i avuție,
Tot ce putu să strîngă săteanul prin sudoare:
Și carele, și turme și sărăcia toată!
Apoi pe robi îi leagă cu mîinile la spate...
Se duc, se duc sărmanii privind cu desperare
In urma lor ogoare ce n-o să le mai vadă,
Și focul ce se-nalță din șubrede colibe;
Căci barbarul aprinde, doboară, mistuește
Tot ce nu poate duce, tot ce nu vrea să ducă,
Și stoluri de victime sucumbă sub săgeata
În vîrf încîrligată, al cărui fer subsese
Din ierburi ucigașe un suc înveninat."[18]

Această descriere admirabilă reînvie în chip plastic scenele de groază ce se petreceau la năvălirea barbarilor de peste Dunăre și, cu toate că înspre Tomi vor fi trecut mai ales geții și iazigii, nu trebuie să credem că aspectul și purtarea dacilor să fi fost mai puțin înfricoșată.

După ce romanii înăbușă această răscoală amenințătoare, ei iau măsura prea înțeleaptă de a declara în mod oficial Moesia drept provincie romană, a cărei întîi propretor se găsește amintit în anul 15 în. de Hr.[19]. Fiindcă dacii începuseră a ataca Moesia, Tiberiu, fiul vitreg al lui August, lovește și biruește tribul dac al apulilor[20]. Malurile Dunărei sunt întărite prin o mulțime de castele și se așează în ele puternice garnizoane. Părților sudice ale peninsulei, adică Traciei proprii, îi lasă romanii încă pentru cîtva timp o autonomie amăgitoare sub principii indigeni care, fiind însă în deplină atîrnare de romani, aceștia trăgeau folosul că stăpîniau țara fără a ținea în ea o armată[21]. Răscoala odrisilor, înăbușită prin consulul Sabinus în anul 26 d. Hr., aduce prefacerea și a Traciei în provincie romană[22].

Pe timpul ultimilor ani ai domniei lui August, el trimite pe Lentulus contra dacilor. Florus istoricul spune asupra acestei expediții, că „Dacii ar locui munții și că, de cîte ori Dunărea își unește malurile prin ger, ei obișnuesc a incurge și a pustii vecinătățile fluviului." Lui Caesar August i s-a părut că această gintă este greu de răpus. Trimițînd deci pe Lentulus, i-a respins pe rîpa cealaltă; de ceastalaltă parte a făcut întărituri, așa că, dacă dacii nu au fost chiar învinși, cel puțin au fost îndepărtați. Această întărire este începutul limesului dunărean de care pomenește Sextus Rufus[23].

---

[18] După frumoasa traducere a lui Hașdeu din *Ponticele* lui Ovidiu (B. P. Hașdeu, *op. cit.*, p. 218).

[19] Appianus, III, 30; Tacitus, *Annales*, I, 80.

[20] *Consolatio ad Liviam* de poetul Peda Albinovanus ⟨Poeta Anonymus⟩: „Danuviusque rapax et Dacius orbe remoto Appulus (huic hosti perbreve Pontus iter)", citat de D-na Victoria Vaschide, *Histoire de la Conquète romaine de la Dacie et des corps d'armée qui y ont pris part*, 1903, p. 2.

[21] Dio Cassius, LIV, 20; Tacitus, *Ann[ales]*, II, 67.

[22] Tacitus, *Ann[ales]*, III, 39; IV, 46.

[23] Florus, *Epitome*, IV, 12; Sextus Rufus, *De Victoriis*, adus de D-na Vaschide, în lucrarea citată.

Pînă pe timpul lui Vespasian (69—79), dacii urmează înainte a neliniști provinciile romane așezate pe malul drept al Dunărei, ceea ce împinge pe acest împărat a repeta operația executată cu cîțiva ani mai înainte, de Aelius Catus. Anume propretorul Moesiei, M. Plautius, mai strămută încă vreo sută de mii de geți de pe malul stîng al Dunărei pe acel drept. O inscripție a timpului său ne spune că „legatul propretorul Moesiei a transportat aici mai mult de o sută de mii dintre transdanubieni, spre a plăti dările, cu femeile, copiii, principii și regii lor, a înăbușit revolta sarmaților orientali, a pus în libertate pe fiii regilor bastarnilor și a roxolanilor, precum și pe fratele celui al dacilor și a luat ostatici de la ei. Pentru toate acestea a fost onorat cu ornamentele triumfului de către Vespasianus."[24] Din această inscripție culegem mai multe știri importante: întîi că romanii voiau să îndesească poporația Moesiei, deșertată necontenit prin emigrarea geților către partea liberă a poporului lor, la nordul Dunărei, din care cauză inscripția mărturisește că transferarea poporației gete la sudul Dunărei se făcuse spre a o pune să plătească dări. Al doilea, că și la nordul Dunărei, ca și la sudul ei, geții erau împărțiți în o mulțime de triburi, cu regii lor deosebiți și numărul acestora trebuie să fi fost îndestul de mare, deoarece se găsesc mai mulți regi în o sută de mii de oameni. În sfîrșit, din faptul că Plautius eliberează pe fratele regelui dac din mîinile geților, se vede că dezbinarea acestor două popoare, întîmplată după moartea lui Burebista, ținea încă, ceea ce se vede și din mulțimea triburilor în care geții, probabil și dacii, erau împărțiți [4].

Dacii uniți. Pînă acuma dacii îndrăzniseră a înfrunta în repețite rînduri pajurile romane, uneori chiar nu fără izbîndă. Împărțiți însă și dezbinați în mai multe triburi, ei nu puteau să-și manifesteze toată puterea de care erau plini. Le lipsia apoi omul care să știe a trage din puterile lor tot folosul putincios; lipsia artistul care să scoață din darabul de marmură, greoi și inform, minunata statuie. Pe timpul lui Domițian se suise pe tronul dacilor, un om de o puternică fire, *Decebal,* cedîndu-i-se de bună voie domnia de către predecesorul său *Duras,* precum lui Traian i-o trecuse Nerva. Cu măestrie îl zugrăvește Dio Cassius în puține trăsături: „Priceput în cunoștința războiului și dibaci în mînuirea lui, înțelegînd cînd trebuia să lovească și cînd să se retragă, meșter în așternerea curselor și iute la faptă, știutor atît a se folosi de izbîndă, cît și a îndrepta înfrîngerea suferită, el deveni pentru mult timp un potrivnic periculos poporului roman."[25].

Decebal se convinse în curînd că, pentru a se putea măsura cu stăpînii lumei, avea nevoie mai ales de două lucruri: întîi, să pună pe poporul său, prin cultură, în stare de a lupta cu cultura romană; apoi să uniască cît se poate mai multe din popoarele barbare în contra amenințătoarei stăpîniri romane. Pentru a îndeplini condiția dintîi, el începe a atrage meșteri și dezertori romani în statul său[26]; pentru a realiza cerința a doua, el se pune în legături cu sarmații, bastarnii, roxolanii, pînă și cu îndepărtații parți, cu regele cărora, Pacorus, el intră în tratări de

[24] Orelli, *Colectio inscriptionum latinarum selectarum amplissima,* 1838, No. 750 [*CIL,* XIV, 3608; *ILS,* 986].
[25] Dio Cassius, LXVII, 6, [1].
[26] Dio Cassius, LXVIII, 9, [6], în condițiile păcei încheiate între Traian și Decebal, la sfîrșitul întîiului război dacic, spune că Decebal să nu mai întrebuințeze nici un militar din limitele Imperiului Roman, căci el ar fi obișnuit a-și procura pe mulți dintre cei mai buni, cîștigîndu-i prin deosebite mijloace: „μήτε στρατιώτῃ τινὶ ἐκ τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς χρῆσθαι (τοὺς γὰρ πλείστους τούς τε ἀρίστους ἐκεῖθεν ἀναπείθων προσεποιεῖτο)."

alianță[27]. Popoarele acele ce nu se puteau hotărî a se îndușmăni cu romanii, precum quazii și marcomanii, îi înduplecă cel puțin a păzi neutralitatea[28].

Pe cînd la daci se arăta un om de asemenea vîrtute, pe tronul Imperiului Roman lîncezia un despot slab și desfrînat, nerăbdător la muncă, cu inima fricoasă, iubind a se preumbla mai mult prin orașe decît a sta în lagăre, a fi purtat în lectică decît a se urca pe cal, a-și purta războaiele prin generali, iar el a zăbovi în trîndăvie. Imperiul Roman era mare, dar regele său mic; acela al dacilor, restrîns, însă condus de un geniu. Se compensau deci pozițiile ambilor luptători; ba chiar cumpăna se pleca în favoarea barbarului [5].

Decebal, după ce își pregătește puterile sale, atacă cu bărbăție provincia Moesia în anul 86 d. Hr. Legatul lui Domițian, *Oppius Sabinus*, este bătut și ucis. Dacii pustiiază toată provincia și ocupă mai multe castele și cetăți[29]. Domițian atunci formează planul de a se pune el însuși în fruntea armatei. Ajuns însă în Moesia, el se căi de gîndul ce-l avuse, și trimite împotriva dacilor pe prefectul pretoriului, *Cornelius Fuscus*, iar el așteaptă într-un oraș mai retras rezultatul ciocnirei. Fuscus, general renumit, deși cam stricat prin luxul timpului[30], crezîndu-se neînvins în capul frumoasei sale armate, trece Dunărea în Dacia; este însă cumplit bătut, ucis, mare parte din armata lui prinsă — rezultatul cel mai folositor al luptei pentru Decebal — și mai multe semne militare cad în mîinile dacilor. Fuscus este îngropat în o pădure din Dacia[31]. Domițian o rupse de fugă îndată, la prima veste a nenorocirei, și Moesia rămînînd fără apărare, este cumplit devastată de daci. *Tettius Iulianus,* un alt general roman, aleargă în ajutorul provinciei și Decebal, slăbit prin însuși victoriile sale, este nevoit să se retragă peste Dunăre. Iulianus, după ce introduce o aspră disciplină în trupele sale, trece el acuma fluviul în țara dacilor și bate pe Decebal la *Tapae*, ucigîndu-i un mare număr de oameni. Vezinas, profetul de pe acel timp al dacilor, pentru a scăpa de prinsoare, se preface a fi mort și fuge noaptea de pe cîmpul de bătaie. Se zice că Decebal, pentru a împiedeca pe romani de a înainta către Sarmizegetusa, ar fi tăiat o pădure la înălțimea unui stat de om și ar fi îmbrăcat trunchiurile cu haine și arme, astfel că închipuiau ca o mare armată care ar fi înșelat pe romani[32].

Domițian însă, voind să pedepsească pe quazi și pe marcomani, pentru că nu ar fi voit să-i deie ajutor contra dacilor, către care ei însă se obligaseră a păzi neutralitatea, este bătut cumplit de aceste popoare și nu se poate folosi de izbînda repurtată asupra dacilor. El trimite deci soli acestora, propunîndu-le pacea. Decebal, deși fusese învins, cunoscînd însă poziția romanilor, le impune niște condiții cu totul defavorabile lor și folositoare pentru el. Cea mai însemnată era aceea despre care am

---

[27] Martialis, *Epigr[amae]*, IV, 26 ⟨IX, 35, 1—6⟩.

[28] Dio Cassius, LXVII, 7, [1].

[29] Suetonius, *Domitianus*, 6 ⟨VI, 1⟩.

[30] Tacitus, *Ann[ales]*, III, 4 și 12 ⟨Suetonius, *Domitianus*, VI, 1⟩; Iuvenalis, *Sat[ire]*, IV, 112.

[31] Martialis, *Epigr[amae]*, VI, 76. O inscripție din Perinthus (*CIL*, III_1 *[Supplementum,]* 7397), în Tracia, arată pe un centurion M. Iulius Avitus, ca avînd primită o mulțumită pentru că luptase contra dacilor. Notiță luată din D-na Vaschide, *op. cit.*, p. 28.

[32] Dio Cassius, LXVII, 10. Vom determina mai jos unde se află localitatea Tapae, unde Traian repurtă și el o victorie contra dacilor. Dio Cassius arată această luptă de la Tapae, ca întîmplată după încheierea păcei, ceea ce nu are nici un înțeles. Fără îndoială că această încurcătură în textul istoricului grec trebuie pusă pe socoteala epitomatorului său Xiphilinos. Istoricul roman Suetonius, *Dom[itianus,]* 6, restabilește cum se cuvine timpul cînd s-a întîmplat lupta.

amintit și mai sus, că romanii să procure dacilor instructori și ingineri militari, precum și tot felul de meșteri, prefăcînd astfel în o obligație din partea romanilor, sistemul pus și pînă atunci în lucrare de el, de a civiliza pe barbarul său popor prin cultura romană. Mai dobîndește regele dacilor și un tribut anual, care-și ascundea rușinoasa lui ființă sub titlul de prezent [6]. Domițian, făcînd totuși pe marele și pe învingătorul, încoronează pe Diegis, fratele lui Decebal — căci acesta nu vroise să vie în persoană — cu o diademă, dîndu-i puterea de a domni asupra dacilor și lăsînd acestora munții lor din înalta sa milostivire[33]. El trimite la Roma niște soli ai lui Decebal, cu o scrisoare foarte umilită din partea acestuia, care însă fusese plăzmuită de împăratul roman, serbează un triumf îndoit asupra quazilor și a dacilor, iar, pentru sarmați, depune o cunună de laur în templul lui Jupiter Capitolinus.

Cît de grabnic fusese norocul dacilor la suiș, mai iute și prăpăstios fu el la coborîș; căci, pe cînd Decebal credea că și-a ajuns ținta, de a dobîndi un răgaz, în răstimpul căruia să poată a se pregăti pentru lupta hotărîtoare, se suie tocmai pe tronul Romei marele împărat *Traian*, care trebuia să răzbune, în modul cel mai cumplit, cumplita rușine adusă împărăției lumei.

2. Întîia expediție a lui Traian

Întîiul an al luptei. Motivul ce împinse pe Traian la acest război n-a fost dorința lui de a face cuceriri nouă, cu toate că el, ca adevărat roman, deși originar din Spania, nu va fi disprețuit izbînzile militare. El a vrut însă să scape imperiul de înjositorul tribut pe care-l plătea dacilor, precum și să înlăture pericolul ce creștea pe fie ce zi contra siguranței romanilor, prin sporirea puterei și a sumeției dacilor[34].

Nu este de admis că Traian să fi întreprins în prima sa expediție un război de cucerire contra dacilor, întrucît îl vedem încuviințînd pacea lui Decebal, îndată ce acesta primește condițiile sale, iar el se întoarce la Roma mulțumit cu izbînda sa, și fără a fi adaos nici un nou teritoriu Imperiului Roman. Traian, om înțelept, trebuia să fi recunoscut că marginile împărăției sale erau și așa prea întinse și că era cu totul neînțelept de a cerca să le mai lărgească. Apoi fluviul Dunărea era în răsărit, ca și Rinul în apus, o apă lată și adîncă, a căreia trecere era ușor de împiedecat, încît era nepolitic a o depăși și a împlînta pajurile romane în sînul lumei barbare. Căutase[ră] doar romanii în zadar de a înrădăcina puterea lor de ceea parte a Rinului și era de temut să nu se întîmple tot astfel și la o cercare de a trece Dunărea.

Traian avea deci drept țintă, în întîia lui expediție, numai înjosirea trufiei lui Decebal și rînduirea lui sub legea generală care domnia pe atunci în lumea politică: Imperiul Roman ca stăpîn, toate popoarele ca supuse [7].

Știm că, în a doua expediție, scopul lui Traian se schimbă cu totul; că el plecă, din Roma chiar, cu planul bine hotărît de a reduce Dacia în provincie romană. Dar această hotărîre nu mai era productul recei cugetări. Se amestecase în ea elementul pasional care poate predomni și asu-

---

[33] Martial, *Epigr[amae]*, VI, 10. Asupra încheierei acestei păci, vezi în genere Dio Cassius, LXVII, 7.

[34] Dio Cassius, LXVIII, 6.

pra celor mai puternice inteligențe. Traian acuma ardea de dorința de a pedepsi pe daci și pe regele lor pentru necredința cu care ei se purtaseră, pentru călcarea păcei jurate, și de aceea îl și auzeau adeseori jurîndu-se: „așa cum vreau eu să reduc Dacia în provincie romană“[35]. Marea inimă a lui Traian învinsese marea lui minte și neprecugetat, ascultînd numai de o pornire pătimașă, plecă el la cucerirea Daciei.

Depășirea Imperiului Roman peste linia sa firească de apărare era fără îndoială o greșeală politică și Traian comise această greșeală. Dovada cea mai învederată că era astfel, este faptul că abia trecuse un secol și jumătate de la cucerirea Daciei și romanii fură nevoiți să o părăsească iarăși în prada barbarilor, după ce tocmai Dacia fusese nada cea mai atrăgătoare care adusese pe barbari către centrul împărăției. Zemislit din o greșeală politică, poporul român trebuie să plătească și astăzi cu cele mai crunte jertfe, existența lui, aruncat aici în părțile răsăritului, departe de trunchiul cel mare al rasei latine și înconjurat de elemente străine. Dar vitalitatea lui cea extraordinară îi dădu puterea de a învinge toate greutățile și ceea ce aproape două mii de ani de încălcări și suferinți nu au putut distruge, fără îndoială că nu este menit a pieri în acei de lumină și de civilizație în care trăim. Zemislit din o greșeală, poporul român a îndreptat-o prin puternica sa natură și ceea ce era pentru romani o poticnire, va deveni pentru orientul Europei un izvor de ordine și de propășire [8].

Înainte de a pleca din Roma, Traian puse să se taie un drum în stîncile ce lungesc malul drept al Dunărei, de la Porțile de Fier în sus, pînă la o îndepărtare de vreo sută de kilometri, cît ținea malul prăpăstios al Dunărei. Acest drum, nu prea lat, mai mult un soi de cărare, era menit a înlesni tragerea de pe mal a șăicilor și batelurilor cu provizii pe care Traian era să le transporte pe Dunăre în sus, din Moesia către tărîmul operațiilor. Romanii anume, după cucerirea Moesiei și a Panoniei, organizaseră două flotile pe fluviu, *classis Pannonica* și *classis Moesica*, flotile care aveau de scop mai ales paza trecerei Dunărei; dar, fără îndoială că alăturea cu aceste flotile de război, trebuiau să se afle și vase de transport. De aceea și vedem, pe Columna lui Traian aducîndu-se provizii de grîu și butoaie cu lichide: vin, oloi etc., cu șăicile, pînă la locul pe unde romanii fac podul pentru a trece în Dacia[36].

În tot cursul său, de la Columbaci, în Serbia, pînă la Orșova, Dunărea curge în un pat foarte îngust, restrîns între doi păreți de stînci verticale, care ies de-a dreptul din apă, pentru a se înălța uneori pînă la 800 de metri. Partea cea mai îngustă, strîmtoarea de la Cazane, pare a înghiți cu totul între două stînci uriașe, uriașul fluviu, care-și restrînge aici lățimea numai la 150 de metri, din 1000—1500, lărgimea lui obișnuită, coborîndu-se adîncimea lui la mai bine de 50 de metri[37]. Aici în locul cel mai impunător, unde Dunărea biruiește munții, se cetește încă, pe malul sîrbesc, inscripția pusă de Traian în anul 100 d. Hr., în care spune că „desfundînd stîncile, au deschis o cale.“[38]

---

[35] Ammianus Marcellinus, XXIV, 8 ‹3, 9›.

[36] Fröhner, *tab.*, 29—30.

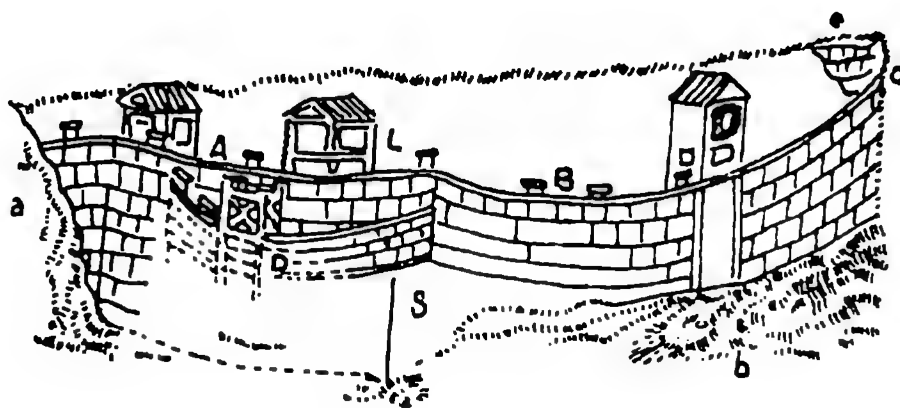
[37] Elisée Reclus, *Nouvelle géographie universelle,* Paris, 1878, III, p. 316 [și urm.].

[38] *CIL,* III, 1, No. 1699: IMP. CAESAR DIVI NERVAE F. NERVA TRAJANUS AUG. GERM. PONTIFEX ‹PONTIF› MAXIMUS TRIB. POT., III, PATER PATRIAE COS. III MONTIS... L... II AN... BUS. SUP... AT... E..., restituită partea din urmă astfel: [mont]ibus excisis [A]mni[BU]s [SUP]er[A]tis viam f[E]cit. Comp[ară] I. Arneth, *Die Trajans Inschrift in der Nähe des eisernen Thores,* Wien. 1856 (în *Jahrbuch der Central-Comm.*) ‹*Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central — Commission, zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale,* Wien, 1856, p. 85 și urm.›

Daci roagă pe Traian de iertare.

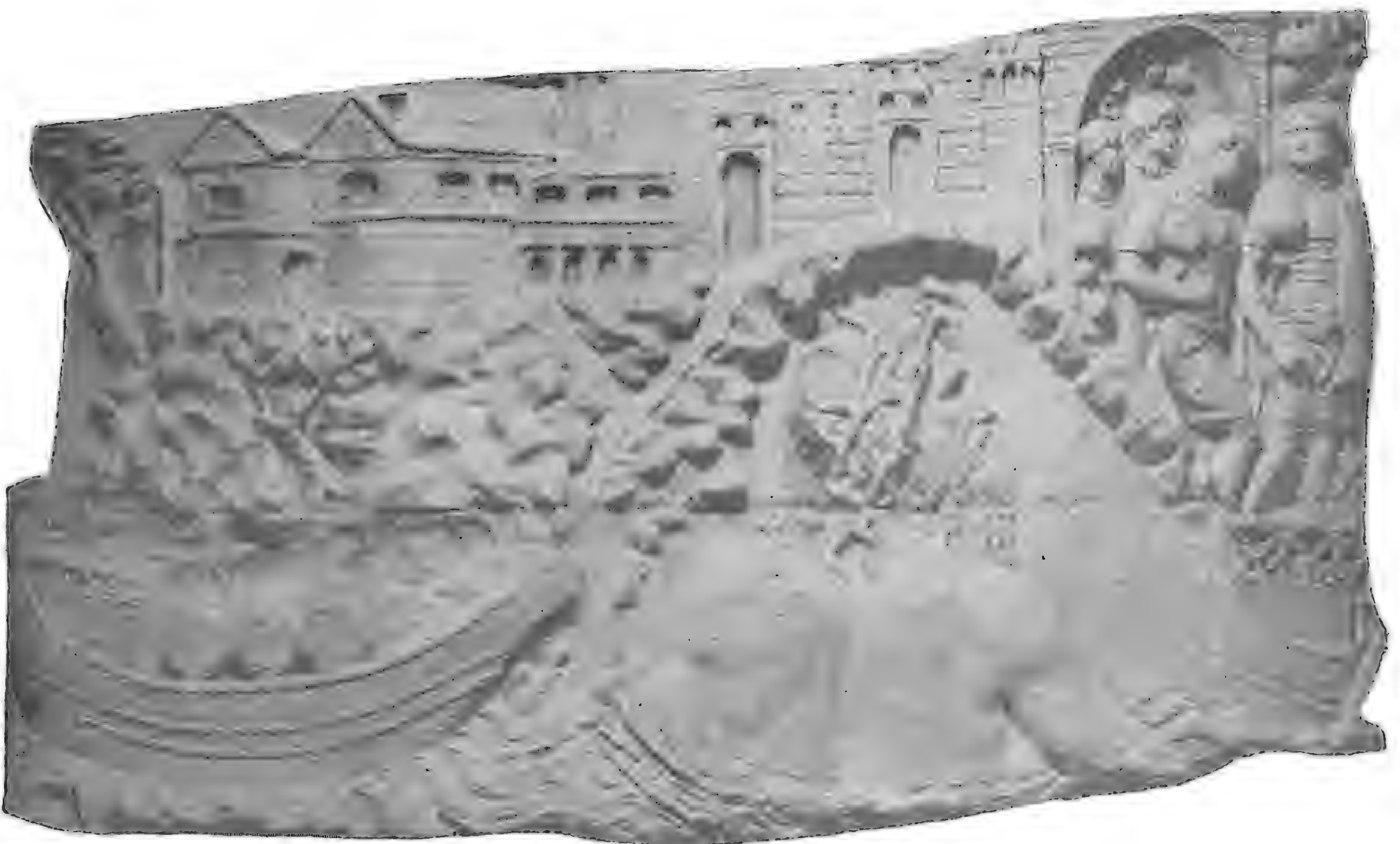
Un altar cabiric.

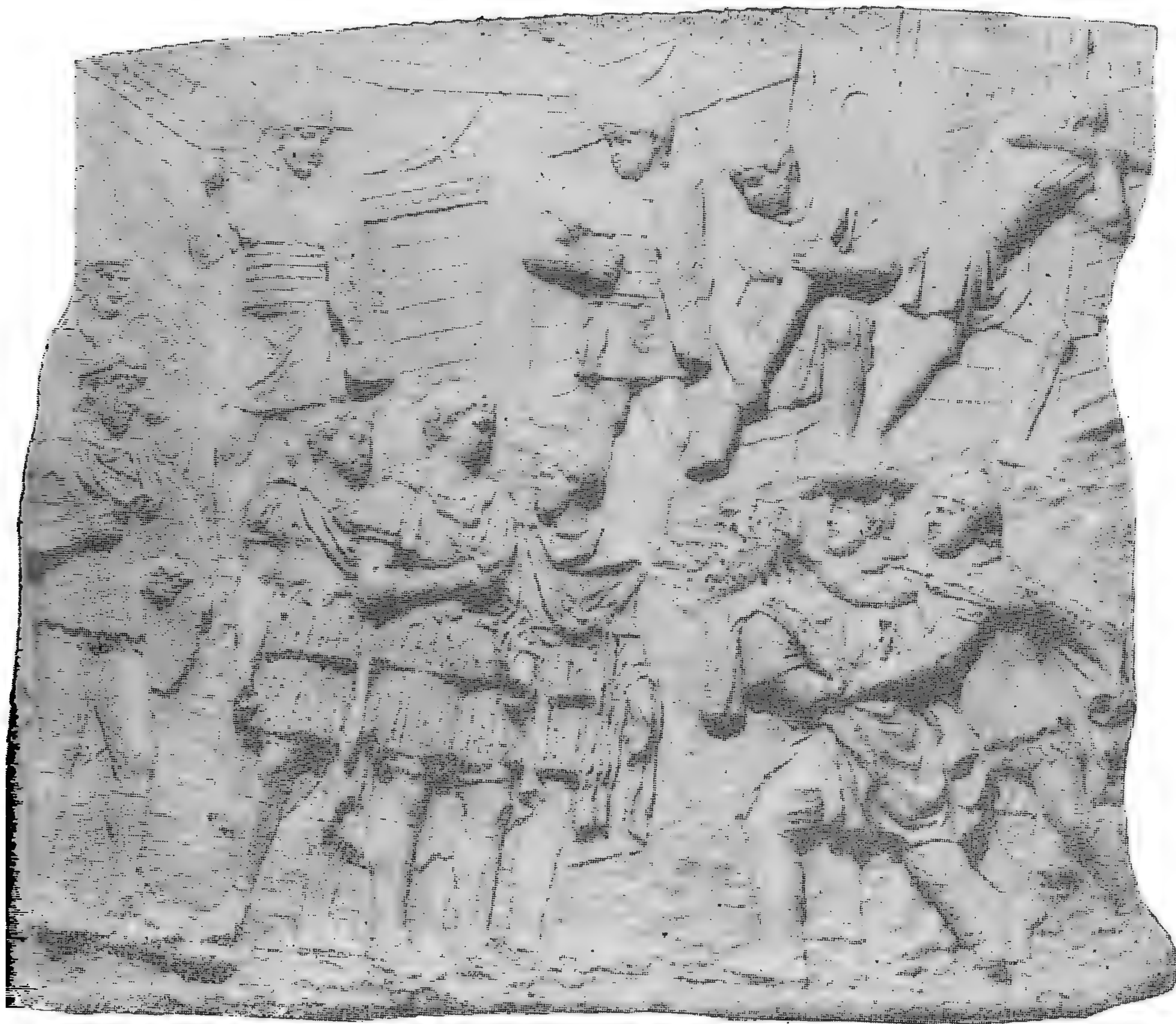
Cetate dacă după sistemul roman

Cavalerie înzăoată

Trecerea Dunărei. Zeul susţine podul.

Spionul dac.

Luptele de la Tapae. Jupiter fulgeră pe daci.

Ruinele podului [de la Drobeta].

Sarmații pe Columna lui Traian.

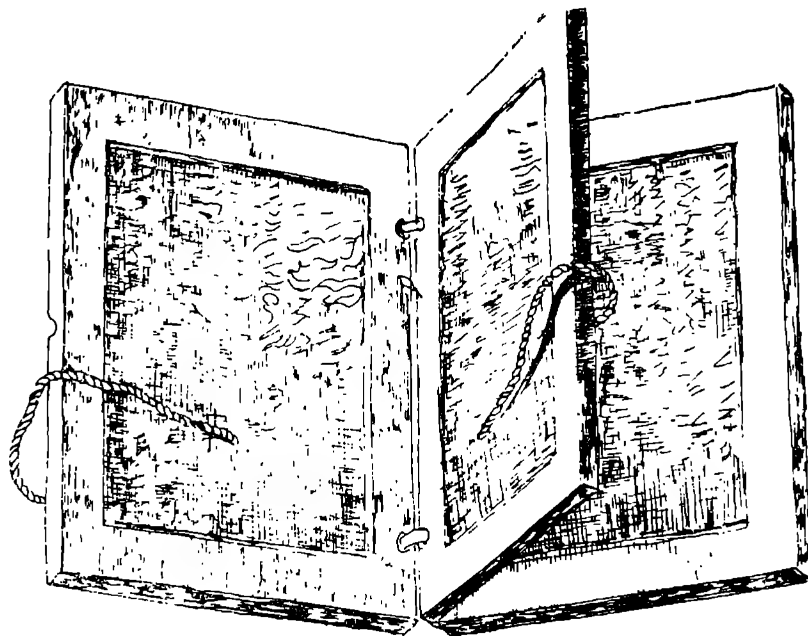
Otrăvirea dacilor.

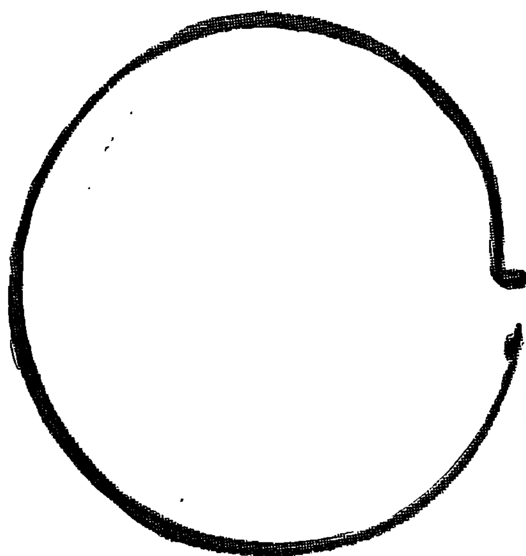
Columna lui Traian.

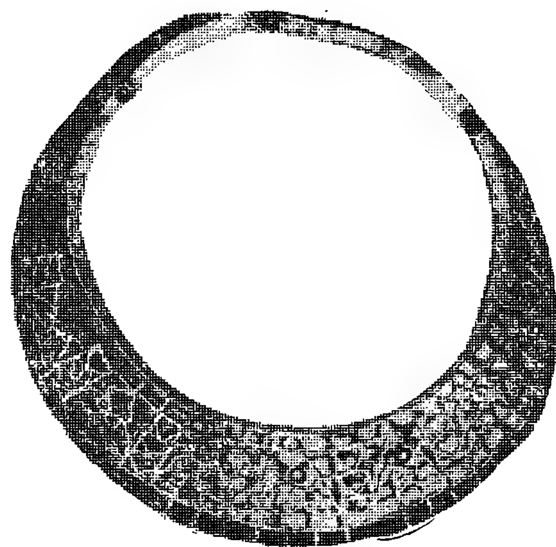
Monumentul de la Adamclissi (reconstituire).

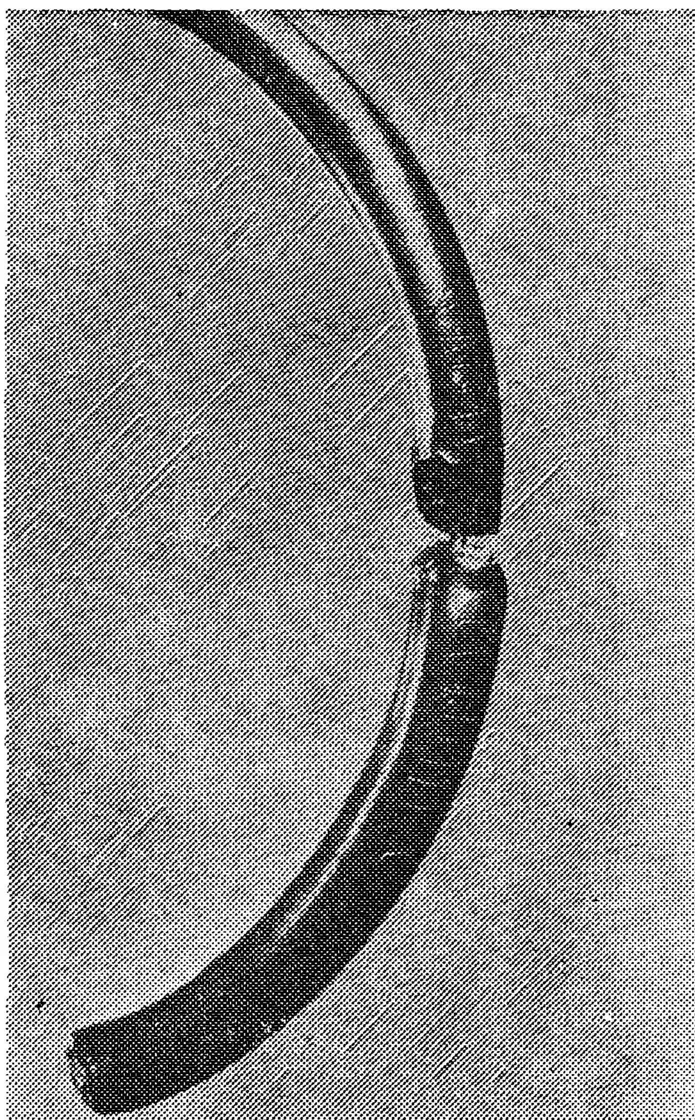

Tabula cerată.

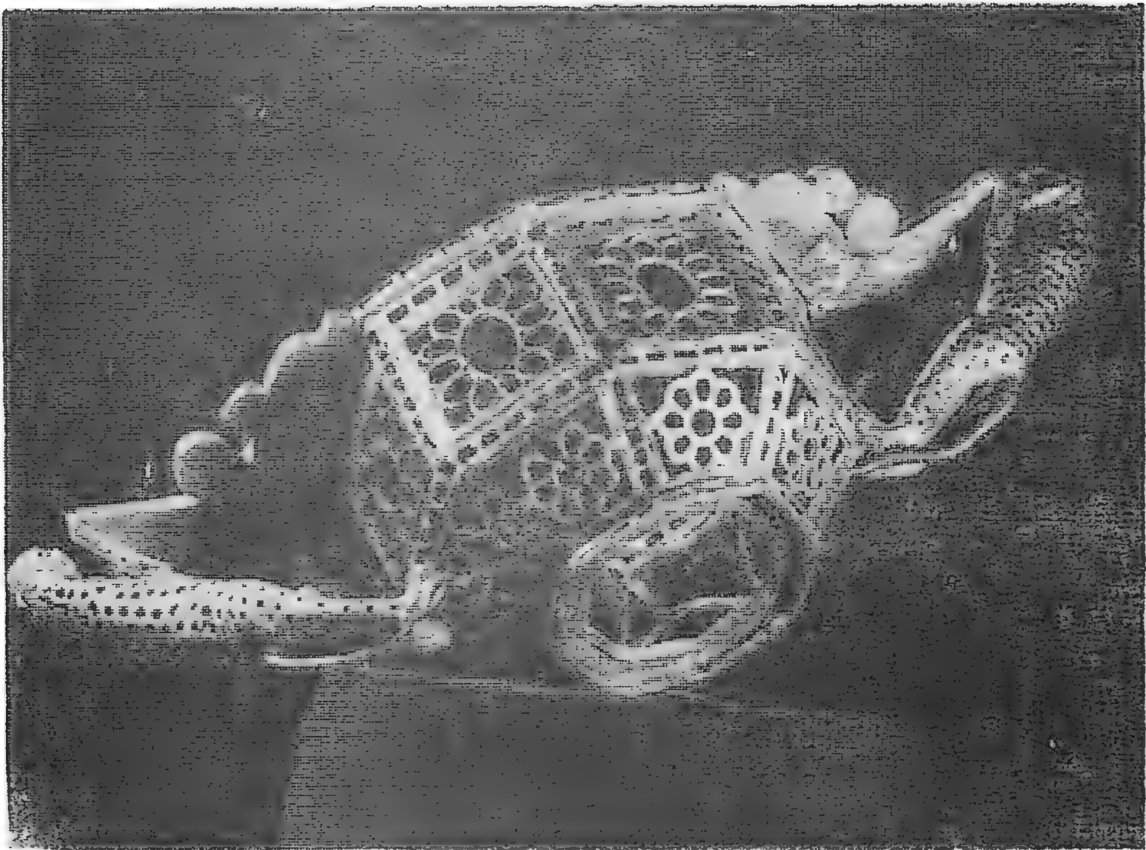

Veriga cu inscripție.

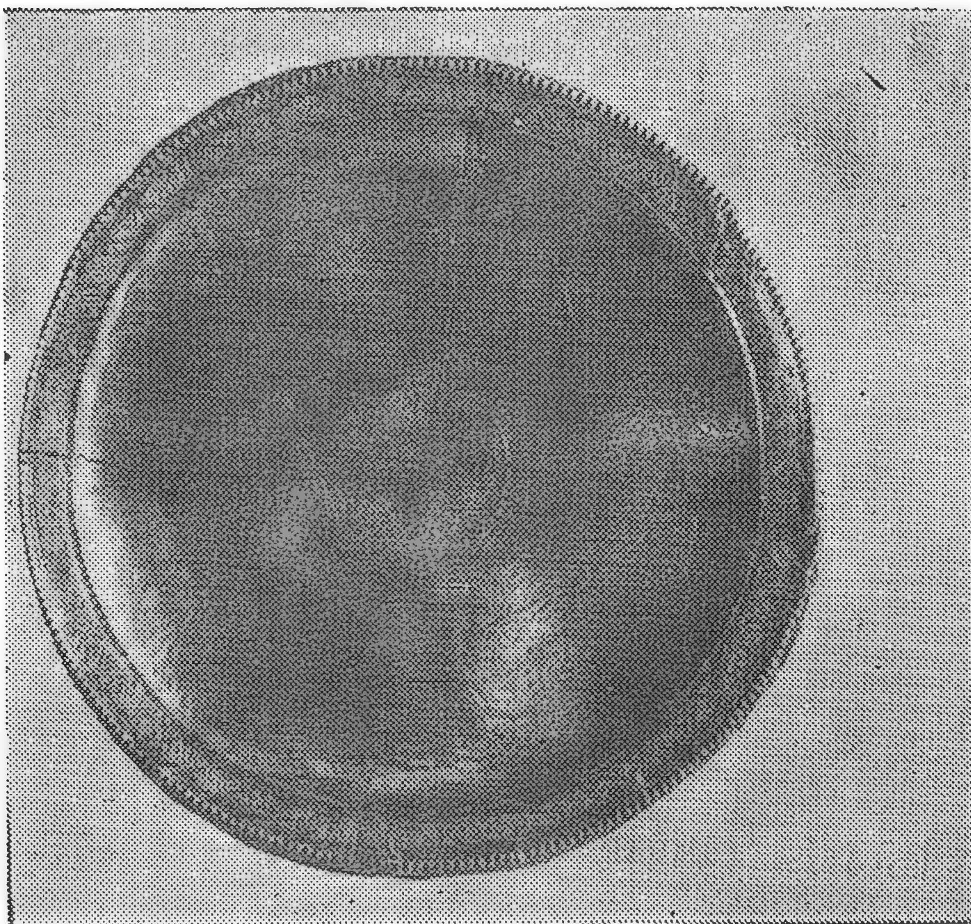

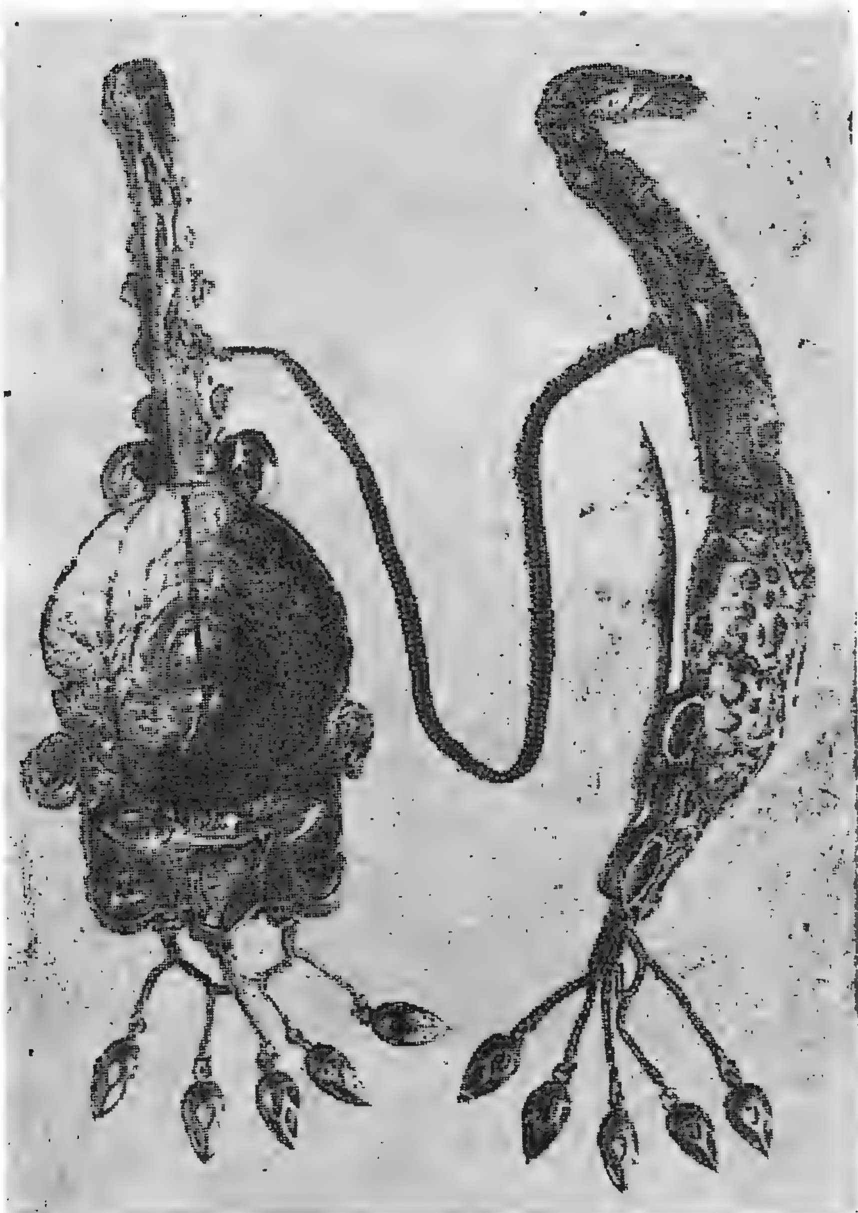
Colanul din tezaurul de la Petroasa.

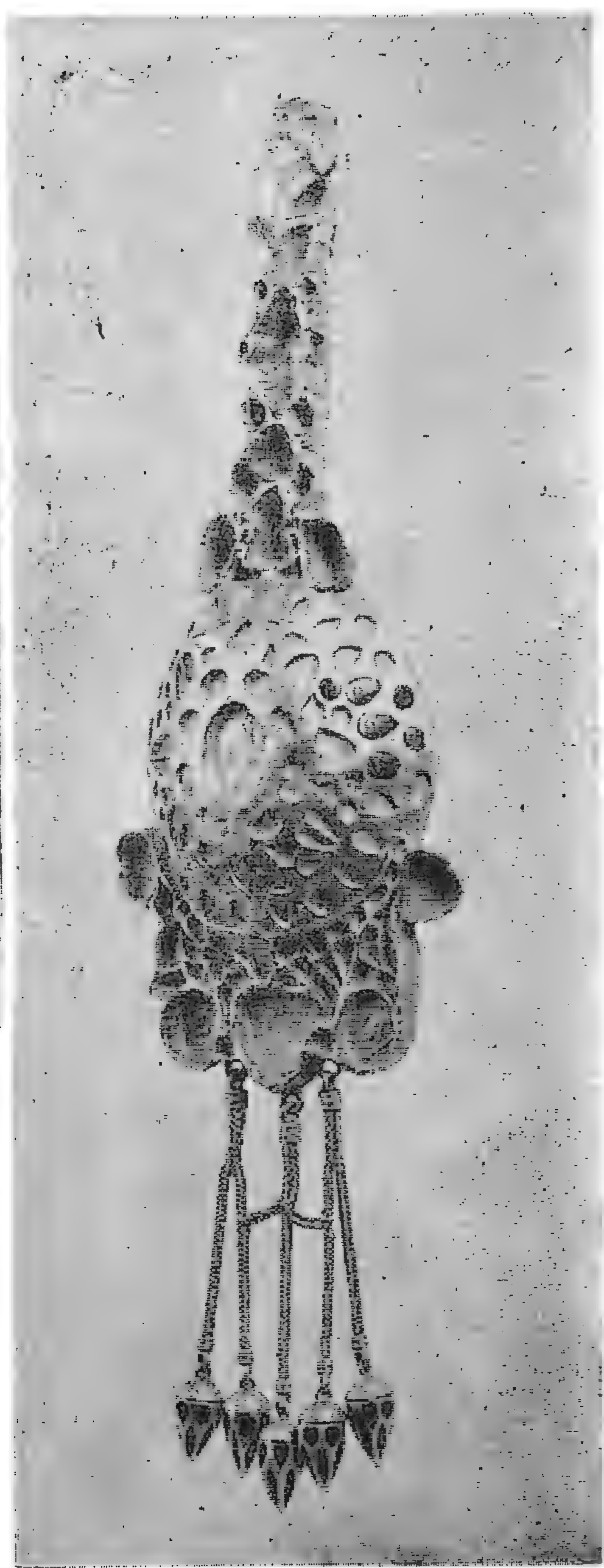

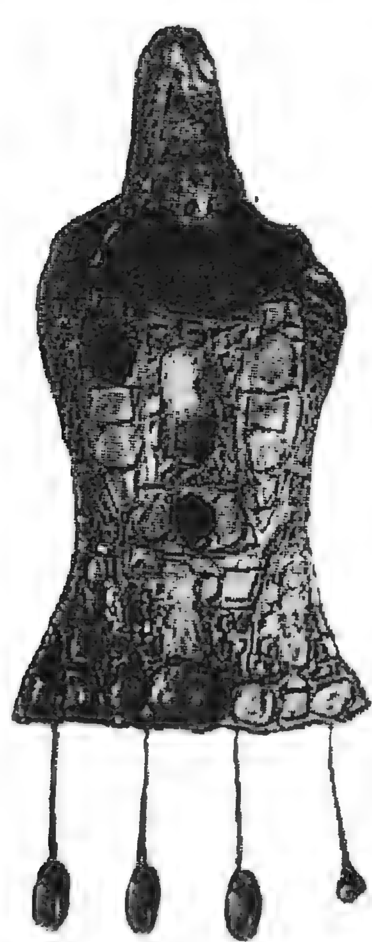
Vasul dodecagon de la Petroasa.

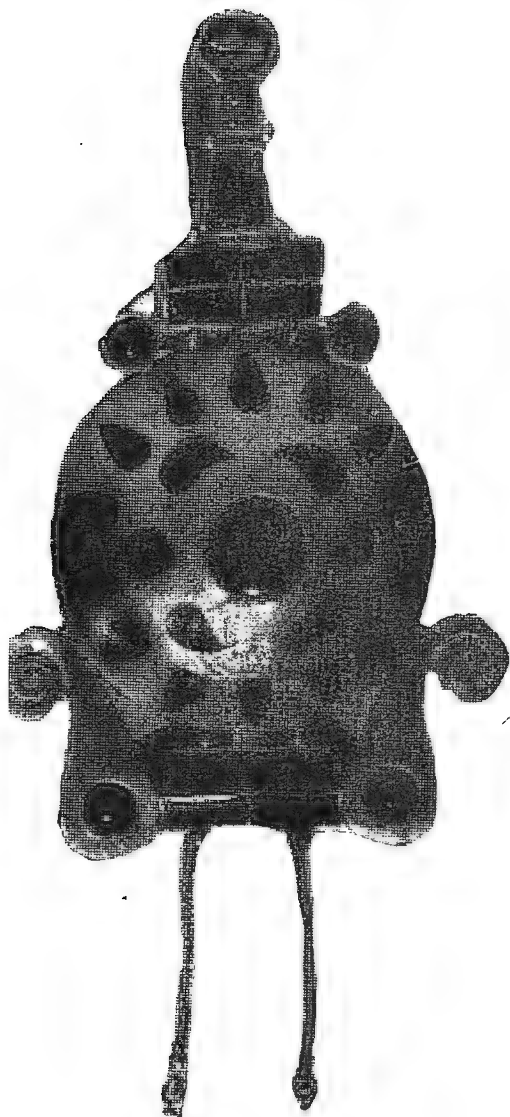
Tablaua cea mare.

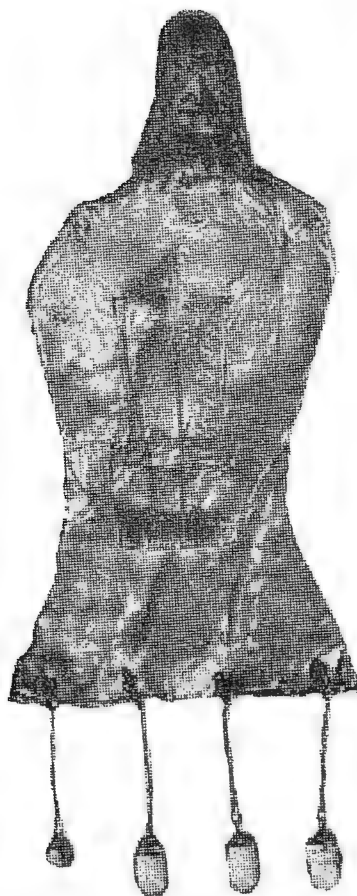

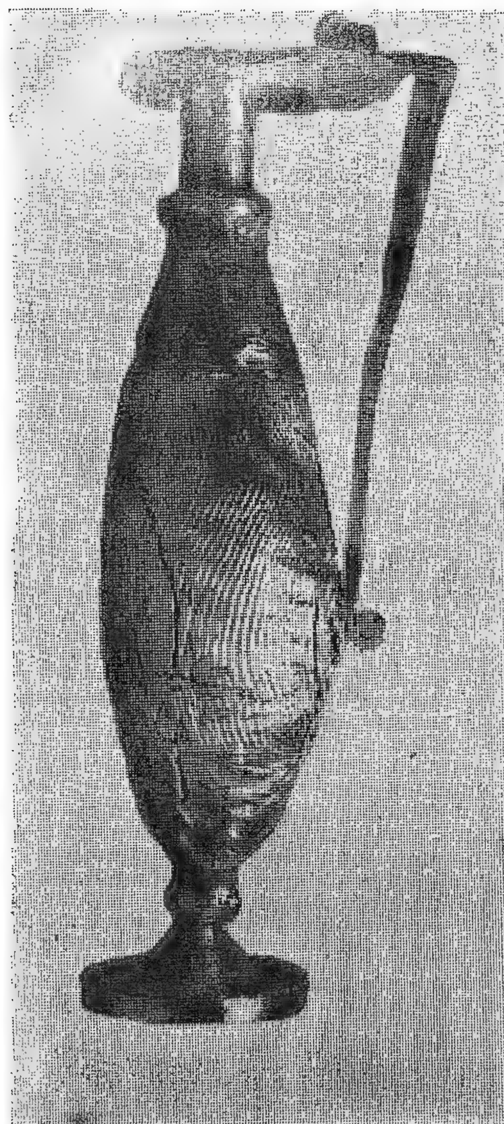

Fibule în formă de pasăre.

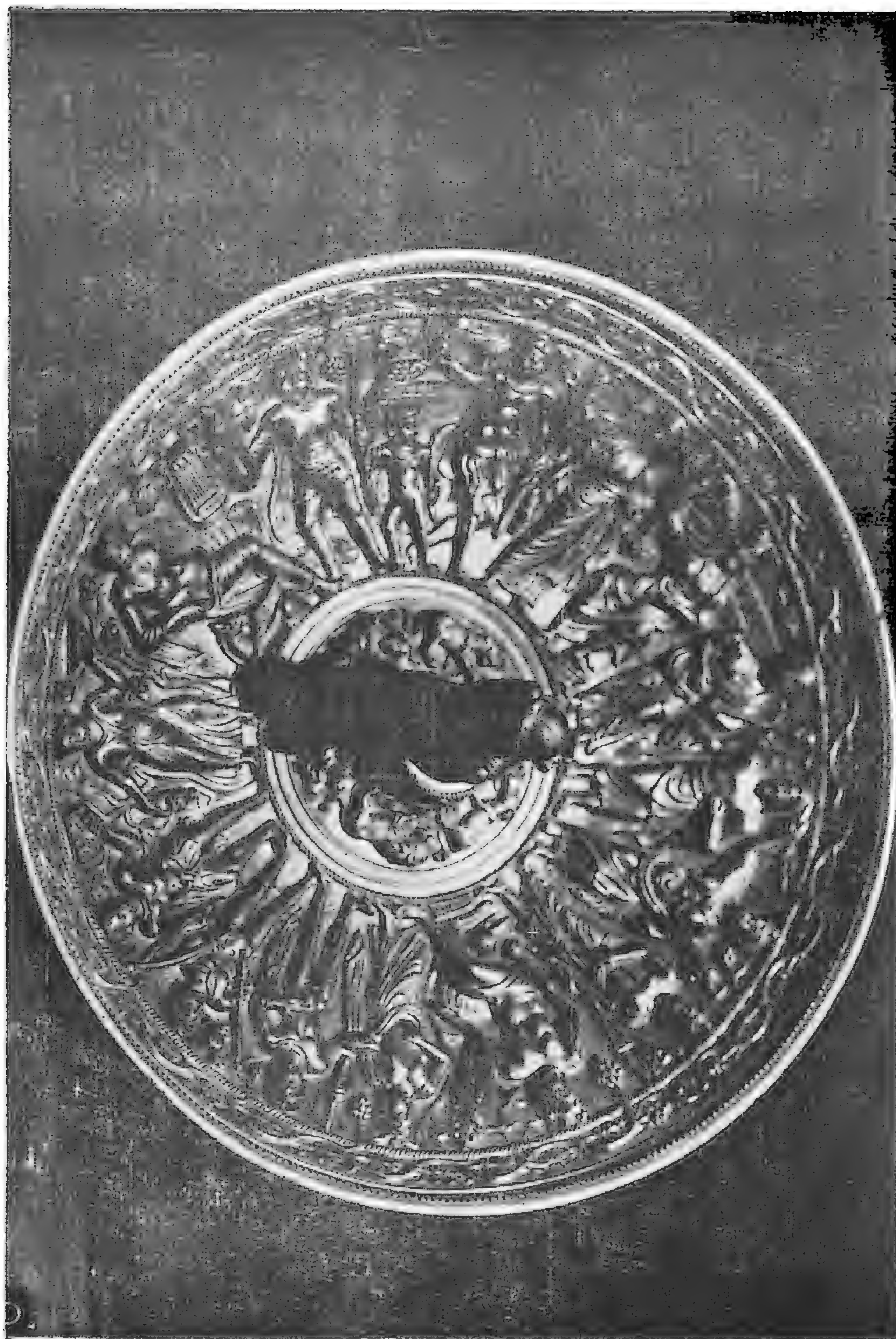

Fibule de la Petroasa.

Vas din tezaurul de la Petroasa.

Discul cu figuri.

Traian pune să transporte atît din Moesia, cu ajutorul drumului arătat, singurul care făcea cu putință urcarea îndărăt a șivoiului Dunării, cît și din Panonia, cîtimi mari de provizii la Viminacium, din care face baza operațiilor sale, mai ales că, în susul și în josul acestui oraș întărit, se ridica o sumă de turnuri de privighere, construite de mai înainte încă pentru paza graniței[39].

Traian întrebuință la această expediție legiunile care staționau în Moesia și Panonia și care erau deprinse în luptele cu dacii, cunoscînd modul lor de a se bate. Nu se poate determina cu precizie numărul armatei care însoția pe Traian. Ea trebuie însă să se fi urcat la vreo 60 000 de oameni, împreună cu trupele ajutătoare, cavaleria germană și mauretană[40]. Generalii cei mai cu vază de lîngă Traian erau: Licinius Sura, prietenul său și acela care-i ajutase mult la adoptarea lui de către Nerva, prin urmare la împărăție, apoi Claudius Livianus, șeful cohortelor pretoriane, și Lucius Quietus, comandantul cavaleriei mauretane; în sfîrșit, unul, Laberius Maximus care fu mai tîrziu consul la Roma [9].

Traian plecă la Dunăre în primăvara anului 101 d. Hr. Într-adevăr, panegiricul lui Pliniu cel Tînăr, cetit în senat, în timpul celui [de] al treilea consulat al lui Traian, în luna lui septemvrie, anul 100, face numai alunecări la proiectele formate de împăratul contra dacilor, fără a arăta prin nimic că războiul ar fi și început. Pliniu spune: „Dacă însă vreun rege barbar, în nebunia lui, ar merge atît de departe, încît să-și atragă mînia și răzbunarea ta, într-adevăr! acela chiar dacă ar fi apărat prin interpunerea unei mări sau prin fluvii colosale sau prin munți prăpăstioși, s-ar vedea atît de curînd plecat sub curajul tău de erou, încît ar crede că munții s-au cufundat, fluviile au secat, marea a fost înghițită și că însuși pămîntul, nu flotele noastre s-au apropiat de el. Parcă văd în mintea mea triumful tău, îngreuiat, nu prin prada luată din provincii, nici prin banii storși de la aliați, ci prin armatele dușmane și prin lanțurile regilor prinși“.[41] Este învederat că Pliniu țintește prin cuvintele sale pe Decebal, care refuzase închinarea și supunerea către Traian.

La începutul anului 101, Traian se afla încă la Roma, unde lua consulatul pentru a 4-a oară. Din actele fraților Arvali se vede că împăratul plecase înaintea lui 25 martie 101, deoarece în acea zi se fac rugăciuni pentru sănătoasa *reîntoarcere* a lui Traian.[42]

Ce cale a urmat Traian pentru a pătrunde în Dacia? Fără îndoială că a trebuit să urmeze una cunoscută și bătută care ducea din timpuri vechi de la Dunăre către centrul Daciei și anume către capitală. Aceste căi se află însemnate pe un soi de plan de distanțe rămas de pe timpul împăratului Septimius Severus și care poartă numele de *Tabula Peutingeriană*, după numele învățatului german Peutinger, care a descoperit-o.

Nu era Traian să apuce peste munți și codri, prin o țară necunoscută, așa ca să adauge la greutățile războiului și acelea ale drumului. Este deci mai mult decît sigur că Traian a trebuit să urmeze una din acele trei căi care duceau din Moesia peste Dunăre, în Dacia, căile pe care se purta comerțul între aceste două țări, pe unde se înșirau orașele Da-

---

39 Fröhner, *tab.*, 26—31.

40 Conrad Mannert, *Res Traiani* [imperatoris] *ad Danubium gestae*, Norimbergae, 1793, p. 20. Franke, *Zur Geschichte Traians und seiner Zeitgenossen*, Quedlimburg, 1840, p. 100. Aschbach, *Über Traians steinerne Donaubrücke*, [Wien, 1858], p. 3, admite cifra de 80.000, iar Fröhner, p. XI, nota, acea de 100.000.

41 Plinius [cel Tînăr], *Panegyr[icul,]* XVI ⟨16, 2—17, 1⟩.

42 *Bulletino dell' Instit. archeol.*, p. 118, citat de C. de la Berge, *Essai sur le régne de Trajan*, Paris, 1877, p. 39.

ciei și care, deci trebuiau să ducă în modul cel mai direct și mai ușor către centrul Daciei, capitala ei.

Tabula Peutingeriană, făcută pe timpul împăratului Severus (193—211 d. Hr.), pe cînd Dacia se afla sub stăpînirea romană, arată tot cele trei drumuri vechi, care conduceau de peste Dunăre în Dacia, și aceste trei drumuri sunt arătate ca trecînd fluviul, cel mai apusean la Viminacium, în fața orașului dac Lederata, al doilea la Taliatis, în fața stațiunii Tierna, și al treilea, cel mai dinspre răsărit, la Egeta, în fața orașului dac Drubetis. Calea întîia, acea de la Viminacium, este arătată ca trecînd prin Lederata[43], Arcidava, Centum Putea, Bersovia, Azizis, Caput Bubali și sfîrșindu-se la Tibiscum. Viminacium fiind așezat la o egală îndepărtare de Panonia și de Moesia și fiind cetate întărită, trebuia din mai multe puncte de vedere să fi fost aleasă de Traian ca loc de trecere în Dacia: mai întîi, pentru ușurința concentrărei trupelor și a adunărei proviziilor, apoi, fiindcă ea îi oferea o puternică bază de operație, care i-ar fi lipsit aiurea; în sfîrșit, pentru că era punctul cel mai apropiat de Italia pe unde se putea ataca Dacia. Dovada însă cea mai învederată că Traian a trebuit în prima sa expediție să intre pe această cale în Dacia, stă în aceea că, după cum vom vedea, el trece prin stațiile Tabulei Peutingeriene: Bersovia și Azizis, ceea ce nu putea face decît mergînd pe calea de la Lederata spre Tibiscum, singura unde se întîlnesc aceste orașe și încă imediat unul după altul. În a doua sa expediție, el trecînd Dunărea pe podul de piatră de la Turnu Severinului, ale cărui rămășiți se văd și astăzi în Dunăre, el nu avea ce căuta pe la Bersovia și Azizis, care le vom vedea că erau în Banat, încît astfel vom dovedi credem pe deplin că, în prima lui expediție, Traian a trecut Dunărea la Viminacium și a intrat în Dacia pe calea cea mai apuseană însemnată pe Tabula Peutingeriană.

Aici la Viminacium, astăzi satul Costolaț în Serbia, Traian puse să se arunce un pod de dubase, pentru a cărui întocmire el se folosi de o insulă ce se afla în mijlocul fluviului[44] și care există și astăzi sub numele de Ostrova. După ce Traian consultă voința zeilor și face jertfele trebuitoare, el trecu podul în fruntea oștirei sale și piciorul său este cel dintîi al întregei armate care atinge pămîntul dușman.

Tabloul Columnei ce reprezintă această trecere a Dunărei, arată pe zeul fluviului sub chipul unui bătrîn ce stă în o peșteră, cu capul încins cu ierburi de baltă. Deși geniilor rîurilor nu le plac îndecomun a fi înfrînate în libertatea lor prin lucrări omenești, bătrînul Danubiu se arată totuși binevoitor romanilor și sprijină cu puternica lui mînă podul pe care calcă legionarii lui Traian. Chipul zeului este poate cea mai frumoasă figură a întregei spirale de pe Columnă[45].

Cum calcă pe pămîntul Daciei, Traian adună în jurul său pe comandanții cei mai de frunte și ține un sfat de război în care hotărăște, după poziția locurilor, modul înaintărei, și apucă calea care conducea către Tibiscum în linie dreaptă. Puțin timp după aceasta, el primește o solie îndestul de extraordinară. Un popor din Dacia, anume burii, trimit lui Traian un burete colosal pe care era scris, în limba latină, un sfat binevoitor, anume că Traian să nu strice pacea și să se întoarcă în țara lui. În dosul acestui sfat se ascundea o amenințare. Cît de mare era însă frica locuitorilor Daciei de numele lui Traian, se vede de pe aceea că solul

---

[43] *Tabula Peutingeriană* așează greșit Lederata pe malul drept al Dunărei. *Novela a XI-a a împăratului Iustinian* vorbește de orașele: „Recidua ⟨Recidiva⟩ et *Literata*, quae *trans Danubium* sunt."

[44] Fröhner, *tab.*, 31—33.

[45] Fröhner, *tab.*, 31—33.

burilor pierde cunoştinţa cînd ajunge în faţa lui Traian, şi cade de pe calul fără şea, pe care el venise în lagărul roman[46]. „Ştiau doară aceste popoare, cum spune Dio Cassius, că, mai înainte, ele nu învinsese[ră] pe poporul roman, ci numai pe Domiţian; că acuma aveau de purtat război cu poporul roman şi cu împăratul Traian, care se deosebea prin dreptatea, tăria şi curăţenia moravurilor sale."[47]

Traian era un general foarte prevăzător. Precum el îşi alesese o puternică bază a operaţiilor sale şi un loc uşor de aprovizionat, aşa el nu face un pas înaintea lui în teritoriul Daciei, fără a acoperi dinapoiele sale cu lucrări de întărire. Aceste au un caracter de trăinicie de tot pronunţat, lucrate din piatră cioplită, unele din ele chiar cu ornamentări[48].

Dacii se retrăseseră înăuntrul ţărei, părăsind, după cît se vede, cetăţile lor de pe lîngă Dunăre, precum Lederata, Arcidava, Centum Putea. Ei însă căutau să cunoască mişcările şi direcţia pe care o lua armata română, prin spioni, din care romanii prind într-o zi pe unul şi îl aduc de păr, cu mîinile legate la spate, înaintea împăratului[49]. Traian ajunge la Bersovia, trece după aceea la Aixis sau Azizis, cum este însemnată pe Tabula Peutingeriană. De aici el se îndreaptă către valea Timişului, din care trecînd pe urmă în acea a Bistrei, trebuia să ajungă pe o cale bătută de-a dreptul sub zidurile Sarmizegetusei. La *Tapae,* în acelaşi loc unde şi generalul Julian al lui Domiţian bătuse pe daci, întîlneşte pentru întîia oară Traian pe potrivnicii săi, dacii, care se retrăseseră din cîmpie şi căutaseră aici un adăpost şi o poziţie strategică minunată, apăraţi fiind în frunte de cursul Timişului, iar cu spatele răzămaţi de munţii păduroşi ce se întind la nordul acestui rîu şi care munţi îi fereau de a fi înconjuraţi. Lupta ce se dădu aici fu foarte sîngeroasă. Se spunea mai tîrziu între soldaţi că, ne mai ajungînd pînza pentru legatul rănilor, Traian îşi dădu rufele lui pentru a procura cîrpele trebuincioase. Dacii fură învinşi şi din cauza unei furtuni ce izbucni în timpul luptei, întrucît ei care considerau zeul furtunii ca duşmanul lor, crezuseră că şi cerul venise în ajutorul romanilor[50].

Să căutăm acuma a determina, după localităţile de astăzi, drumul urmat de Traian pînă aici. În un fragment al unui gramatic latin, Priscianus, se găseşte o frază, singura ce a mai rămas din pierdutele comentarii ale lui Traian asupra războaielor dacice: „de aici am plecat la Bersovia, apoi la Aixis".[51] Traian, plecînd de la Lederata în sus pe drumul ce duce de aici la Tibiscum, trecu prin staţiile identic denumite şi puse în ordine de Tabula Peutingeriană: Bersovia şi Azizis. Astăzi, pentru a merge de la Costolaţ către nord, trebuie să trecem peste rîul *Bărsava,* afluent al Timişului. Acest rîu păstrează, precum se vede, numele vechiului oraş

---

[46] Fröhner, *tab.*, 36. S-a discutat mult întrebarea dacă acest tablou al Columnei reprezintă pe solul burilor şi dacă ceea ce el ţine în mîini este un burete. Ammianus Marcellinus, XVII, 12, spune că tot astfel căzu şi un principe sarmat înaintea lui Constantin cel Mare.

[47] Dio Cassius, LXVIII, 6.

[48] Fröhner, *tab.*, 35—37.

[49] Fröhner, *tab.*, 42.

[50] Dio Cassius, LXVIII, 8. Fröhner, tab., 47—50. Mai sus, p. 94—95. Răposatul T. Antonescu, în lucrarea sa postumă *Columna lui Traian,* publicată după moartea lui de soţia şi colaboratoarea lui, Eugenia, susţine că Traian ar mai fi atacat pe daci şi pe calea Taliatis — Tsierna, prin valea Cernei, ipoteză încă prin nimic adeverită (l.c. p. 246).

[51] Priscianus, VI, 13, „inde Berzobim. deinde Aixin ⟨Aizi⟩ processimus."

dac ce era așezat pe malurile sale[52]. Orașul dispărînd, s-a păstrat numai numele rîului, fiind cunoscut că multe orașe poartă numele rîului lîngă care au fost întemeiate. De la Bersovia Traian trecu la Aixis sau Azizis, cum îi zice Tabula lui Peutinger, și care nume pare că a fost păstrat în *Ijirișul* ⟨lîngă Fîrliug⟩ de astăzi așezat după rîul Bărsava.

Apucînd spre răsărit către Tibiscum și Sarmizegetusa, Traian întîlnește, înainte de a ajunge la Tibiscum, pe dușman la *Tapae* sau *Tăpia* de la nordul Lugoșului, așezată la baza munților și deasupra Timișului, încît înfățișa foloasele strategice pentru o poziție de apărare, pe care le-am însemnat mai sus, și pe care dacii o aleseseră ca punctul unde să aștepte pentru prima oară ciocnirea armatelor romane. De la Tapae înainte, urmînd valea Timișului pînă la confluența Bistrei și apoi valea mărginită de munți de ambele părți ale Bistrei, se ajunge în linie dreaptă pînă la satul Grădiștea sau Varheley, unde se află ruinele vechei capitale a statului dac. De aceea, atît Dio Cassius, cît și Columna lui Traian, arată, pe la sfîrșitul expediției, pe Traian luptînd contra dacilor în munți[53].

Analiza drumului urmat de împăratul pînă la intrarea lui în munții Daciei, ne-a dat putința a identifica trei nume vechi, Bersovia, Azizis și Tapae cu corespondentele lor moderne, Bărsava, Ijirișul ⟨Fîrliug⟩ și Tapa sau Tăpia[54].

În drumul lor prin valea Bistrei, romanii mai iau o cetate, probabil Tibiscum, și legionarii îi dau foc, pe cînd locuitorii ei fug în pădurea din apropiere[55]. Decebal, văzînd că armata romană se îndreaptă către capitala sa, trimite lui Traian o ambasadă compusă din trei ambasadori călări pe cai fără șele, urmați de o numeroasă întovărășire, însă toți dintre comați, clasa de jos a poporului[56]. Cu toate rugămintele ambasadorilor, Traian stăruiește în condițiile sale pentru încheerea păcei, cu atît mai mult, că se simțise atins prin necuviința Dacului de a-i trimite în ambasadă niște oameni de rînd. Solia fiind respinsă, Traian înaintează mai departe și dă peste un sat în care rămăsese[ră] însă numai bătrînii, femeile și copiii[57], poporația validă fiind luată în oastea care apăra țara. Aceasta ne arată într-un chip limpede că dacii nu-și părăsiseră satele lor nici chiar la apropierea armatelor romane și deci învederează cît de neîntemeiată este părerea acelora ce susțin că Dacia a fost cu totul deșertată de poporația ei, după cucerirea romană [10].

Se vede că romanii înaintaseră foarte încet pînă aici, pe la jumătatea văei Bistrei, deoarece îi apucă iarna și cavaleria dacă, voind să treacă peste un rîu înghețat pentru a ataca pe romani, ghiața se rupe și ea cade în apă[58]. Capul dacilor, deși desperat de nenorocirea întîmplată, ordonă totuși restului trupei atacul romanilor care erau apărați de un lagăr întărit. Barbarii lovesc în oameni cu săgeți, în ziduri cu un berbece, dar, după cît se pare, cu puțină izbîndă[59].

---

[52] Din punctul de vedere al limbei, schimbarea vechiului *o* din *Bersovia*, în *a*, *Bărsava*, este foarte firească, după cum se poate vedea din analogiile *corastră* de la latinul *colostra* și *afară*, din *ad foras*. D. Onciul, *Critica lucrărei mele Teoria lui Rösler*, în *Convorbiri literare*, XIX, 1885, p. 184.

[53] Dio Cassius, LXVIII, 9; Fröhner, *tab.*, 74, 83—85, 95—96.

[54] Asupra acestui de pe urmă nume *Tapa*, observăm că, din punctul de vedere fonetic, el trebuia să rămînă neschimbat, după analogiile *barba* și *capra*, rămase aceleași în limba română. A doua formă *Tăpia* este iarăși o schimbare normală.

[55] Fröhner, *tab.*, 50—51.

[56] Fröhner, *tab.*, 51—52.

[57] Fröhner, *tab.*, 53—54.

[58] Fröhner, *tab.*, 54—55.

[59] Fröhner, *tab.*, 55—56.

Al doilea an al luptei. Traian oprește aici campania din anul 101 și, lăsînd, în toate lagările și întăriturile construite, garnizoane îndestulătoare, se întoarce în un oraș din Panonia, pentru a petrece iarna. În primăvara anului 102, el pleacă de aici cu armata lui pe șăici[60] și coboară Dunărea pînă la locul unde trecuse în anul dinainte. Împăratul dînd exemplul muncei și al activităței, ia singur vîsla în mîini și despică cu ea valurile Dunărei, adeverind astfel spusele lui Plinius din *Panegyric*, că „atunci cînd Traian se află pe mare, nu se mulțumește numai cît a privi semnalurile și mișcările, ci se așează singur la cîrmă și, asemenea celor mai zdraveni tovarăși, el taie valurile, stăpînește vînturile revoltate și urcă cu puterea vîslei cele mai repezi șivoaie."[61] El ajunge în curînd la locul unde poposise în campania întîia, găsind neatinse toate posturile pe care le lăsase în țara dușmană. Prima întîlnire cu dacii fu acea a unei trupe de cavalerie de daci sau mai curînd de sarmați, îmbrăcați în zale, pe care romanii îi bat și-i iau pe fugă[62]. Auxiliarii germani ai lui Traian dau în acest timp peste un corp mai mare de daci cu care au o luptă crîncenă, dar victorioasă. Conducătorul dacilor, văzînd și această bătălie pierdută, se sinucide. Această pierdere aduce supunerea unui trib al dacilor care vine să facă închinare lui Traian cu nobilii lor în frunte și cu o mare mulțime de femei și de copii, cerîndu-i îndurarea. Traian care avea interes de a provoca cît mai multe de aceste defecții, pentru a slăbi pe dușman, primește și tratează pe cei ce se supuneau, cu bunăvoință[63].

Cu cît Traian se apropia de capitala dacilor, cu atît piedicele naturale și măestrite se înmulțiau și împotrivirea dacilor devenia mai cerbicoasă; cu atîta lupta lua un caracter mai înverșunat, atît din partea atacului, cît și al apărărei. Păduri neumblate în care legiunile romane sunt nevoite să-și deschidă un drum cu toporul; ponoare, torente și șanțuri adînci pe care sunt siliți să le umple[64]; întărituri ridicate mai la fiece pas și apărate cu o stăruință nemaipomenită, îngreuiau înaintarea romanilor. Atacurile dacilor asupra pozițiilor romane devin tot mai dese; sîngele curge în șiroaie și mai fiecare pas, înainte al romanilor este însemnat prin moartea unui legionar; iar din partea dacilor, jertfirea vieței se face cu o dărnicie pe care putea s-o explice numai nestrămutata lor credință că ar fi nemuritori. Traian mai ia o cetate ce o întîlnește în cale, ultimul avanpost înaintea capitalei, pe cînd generalul său Maximus prinde pe o soră a regelui și regăsește, în cetatea unde pune mîna pe ea, toate semnele militare luate de daci în lupta cu Fuscus[65].

Aceste de pe urmă pierderi înduplecă pe Decebal a trimite împăratului roman o nouă ambasadă, de astă dată de personaje de rang înalt, pileați, care, cum ajung înaintea lui Traian, se pun în genunchi, întinzînd către el mîinile în semn de desperare și implorînd îndurarea lui[66]. Deși umilite în formă, în fond însă cererile dacilor nu se potriveau de loc cu intențiile lui Traian și războiul urmează mai departe. Cavaleria mauretană sub Lucius Quietus atacă pe daci și-i pune pe fugă, scăpînd ei în fundul pădurilor[67]. Aici, închizînd drumul prin arbori răsturnați în cale, romanii sunt nevoiți să ia pădurea cu asalt, ca o cetate[68].

---

60 Fröhner, *tab.*, 57—58.
61 Fröhner, tab., 58—59. Comp[ară], Plinius [cel Tînăr], *Panegyr[icul]*, c. LXXXI.
62 Fröhner, *tab.*, 59—62.
63 Fröhner, *tab.*, 63—64.
64 Fröhner, *tab.*, 83—88, 89—91.
65 Dio Cassius, LXVIII, 9.
66 Fröhner, *tab.*, 82—93.
67 Fröhner, *tab.*, 85—88.
68 Fröhner, *tab.*, 91—92.

Cînd romanii ieşiră din pădure, se desfăcu înaintea lor întinsa cetate a dacilor, bine aşezată şi minunat întărită. În loc însă de a se închide în cetate şi de a suporta un asediu, dacii încearcă o de pe urmă dată soarta armelor. Se încinge o luptă desperată în care fiece dac îşi vinde scump viaţa; dar, în sfîrşit, între vitejii egale trebuia să hotărască precumpănirea ştiinţei romane[69]. Dacii sunt din nou bătuţi şi capitala lor trebuind să cadă numaidecît în mîinile învingătorului, Decebal se hotărăşte a primi, fără nici o condiţie, pacea dictată de Traian. El vine în persoană înaintea împăratului, însoţit de doi mari demnitari ai curţii sale, şi cade în genunchi la picioarele Romanului. Dindărătul lor, o mulţime nenumărată de popor se tîrîie în genunchi, implorînd iertarea învingătorului[70].

Pacea impusă de Traian şi primită de Decebal [11] stipula ca „regele dac să înapoieze toate armele, maşinele şi meşterii primiţi de la romani, să predee dezertorii, să dărîme toate cetăţile, să părăsească toate cuceririle făcute în afară de propria lui ţară, să recunoască de prieteni şi duşmani pe prietenii şi duşmanii poporului roman şi să nu mai primească nici un roman civil sau militar în slujba sa."[71]

Traian, crezînd că dacii făgăduesc în bună credinţă menţinerea condiţiilor la care se îndatoriseră faţă cu romanii, ajungîndu-şi prin aceasta ţinta ce-şi propusese cînd plecase din Roma, ia cu dînsul cîţiva soli daci care să meargă la Roma spre a confirma înaintea senatului juruirile pe care le făcuseră lui, lasă o garnizoană în Sarmizegetusa şi se întoarce în capitală, unde serbează asupra dacilor un meritat triumf, luînd supranumele de „Dacicul"[72].

3. A doua expediţie a lui Traian

Podul de peste Dunăre. Decebal numai cît se prefăcuse că se supune romanilor, văzîndu-se strîns prea de aproape. „Nu că doară el ar fi avut în gînd a se ţinea de cele încheiate, ci numai pentru a scăpa din pierzania în care se afla", făţărise o primire atît de necondiţionată a îndatoririlor impuse lui de Traian. De abia însă împăratul ajunsese în Roma şi îi vine ştirea că „Decebal face multe contra legăturei păcei, că primeşte iarăşi dezertori, reîntăreşte cetăţile, cercetează prin soli naţiile vecine, pedepseşte pe acelea ce nu primeau a fi în partea lui, luînd bunăoară iazigilor o parte din pămînt"[73] şi altele multe. Acestea auzindu-le Traian, face de îndată să se decreteze, din partea senatului, Decebal ca duşman al poporului roman şi se hotărăşte a pleca numaidecît iarăşi, în persoană, în contra regelui dac.

În această de a doua expediţie, Traian nu mai îndreaptă atacul principal în contra lui Decebal pe unde-l lovise întîia oară, cu toate că s-ar părea că un asemenea atac ar fi trebuit să-i vină mai uşor, deoarece ţara îi era pe acolo cunoscută. Ne întrebăm care a putut fi motivul ce l-a împins pe Traian a schimba de astă dată baza operaţiilor sale? Dar

---

[69] Fröhner, *tab.*, 87—89.
[70] Fröhner, *tab.*, 101—104.
[71] Dio Cassius, LXVIII, 9.
[72] Dio Cassius, LXVIII, 10.
[73] Dio Cassius, LXVIII, 9, 10.

pentru a putea răspunde la această întrebare, trebuie întîi să căutăm a determina locul pe unde Traian a atacat pe daci în decursul celui de al doilea al său război împotriva lor.

Amintim de la început observația făcută și mai sus, că Traian nu putea pătrunde în Dacia, decit pe drumurile bătute și umblate ale acelor timpuri. Prin urmare, dacă el și-a schimbat calea de atac, a trebuit s-o strămute pe una din celelalte două, pe care Tabula Peutingeriană le arată ca ducînd din Moesia în Dacia. Am văzut însă că, afară de calea pe la Viminacium, mai era una pe la Taliatis, în fața stației Tierna și alta pe la Egeta-Drubetis. Pe una din aceste două a trebuit Traian să-și aleagă noul său drum. El nu putea să se hotărască pentru Taliatis—Tierna, care ducea pe la Ad Mediam (Mediia—Mehadia de astăzi) ⟨Băile Herculane⟩ prin valea Cernei către Sarmizegetusa; căci, deși drumul cel mai scurt către capitala Daciei, pe de o parte, îngustimea văei, restrînsă între doi pereți de stînci uriașe care uneori par a se atinge, o făcea cu totul greu de străbătut pentru o armată și foarte ușor de apărat; pe de altă parte însă, ea nu corespundea scopurilor politice ale lui Traian. Îi rămînea deci calea cea mai răsăriteană, Egeta—Drubetis, pe unde Traian puse să se construiască vestitul pod de piatră peste Dunăre, de către arhitectul elin Apollodorus din Damasc.

S-a discutat mult asupra locului așezării acestui pod și mai mulți scriitori au pretins că podul lui Traian nu ar fi fost așternut la Turnu Severinului, cu toate rămășițele de pilaștri ce se văd și astăzi în apă, cînd Dunărea este mică; că pe aici ar fi trecut podul, tot de piatră, al lui Constantin cel Mare[74], iar că acel al lui Traian s-ar fi aflat mult mai în jos pe cursul Dunărei, la Celei lîngă Corabia, la o îndepărtare aproape egală de gurile Jiului și ale Oltului, unde, de asemenea, se văd rămășiți de stîlpi de piatră în matca Dunărei[75]. Pentru această părere s-au adus mai ales două argumente: întîi, că dimensiile podului, astfel precum sunt arătate de Dio Cassius, nu s-ar potrivi pentru lățimea îndestul de mică a Dunărei la Turnu Severinului; apoi, lipsa unei căi romane care să ducă din fața podului în interiorul țărei, ceea ce tocmai s-ar afla în locul celalalt, unde o cale romană începe de la Celei și merge pe malul drept al Oltului pînă în Transilvania.

Asupra argumentului întîi, observăm că pretinsa nepotrivire a dimensiilor podului cu aceea a Dunărei provine numai din o greșită măsurătoare. Este cunoscut că îndepărtarea între malurile Dunărei la Turnu Severinului este de 1127 de metri. Dio Cassius ne spune însă că podul era așezat pe 20 de stîlpi, îndepărtați unul de altul de 170 de picioare; în total 3570 de picioare, care fac 1103 metri[76]. Dacă socotim însă și părțile dintre cel dintîi și cel de pe urmă stîlp și maluri, ajungem la lățimea fluviului constatată astăzi. Măsura dată de Dio nu se potrivește însă nicidecum la Celei, unde Dunărea are o lățime de 6000 de picioare sau 1856 de metri. Apoi Dio, el însuși observă: „nu doară că pe aiurea fluviul nu ar fi mai lat, căci este chiar de două și de trei ori pe

[74] Vezi descrierea explorărilor făcute la Celei de Gr. Tocilescu, privitoare la rămășițele podului de aici, în *Monumente epigrafice și sculpturale*, București, I, 1902, p. 239 și urm.

[75] Asupra podului lui Constantin cel Mare, vezi Cedrenus, Bonn. I, p. 517 și Aurelius Victor, *De vita ⟨Libellus⟩ et moribus imperatorum*, c. XLI [13]: „Hic (Constantinus) pontem in Danubio construxit." Comp[ară] Orosius, VII, 28 și Paulus Diaconus, XI.

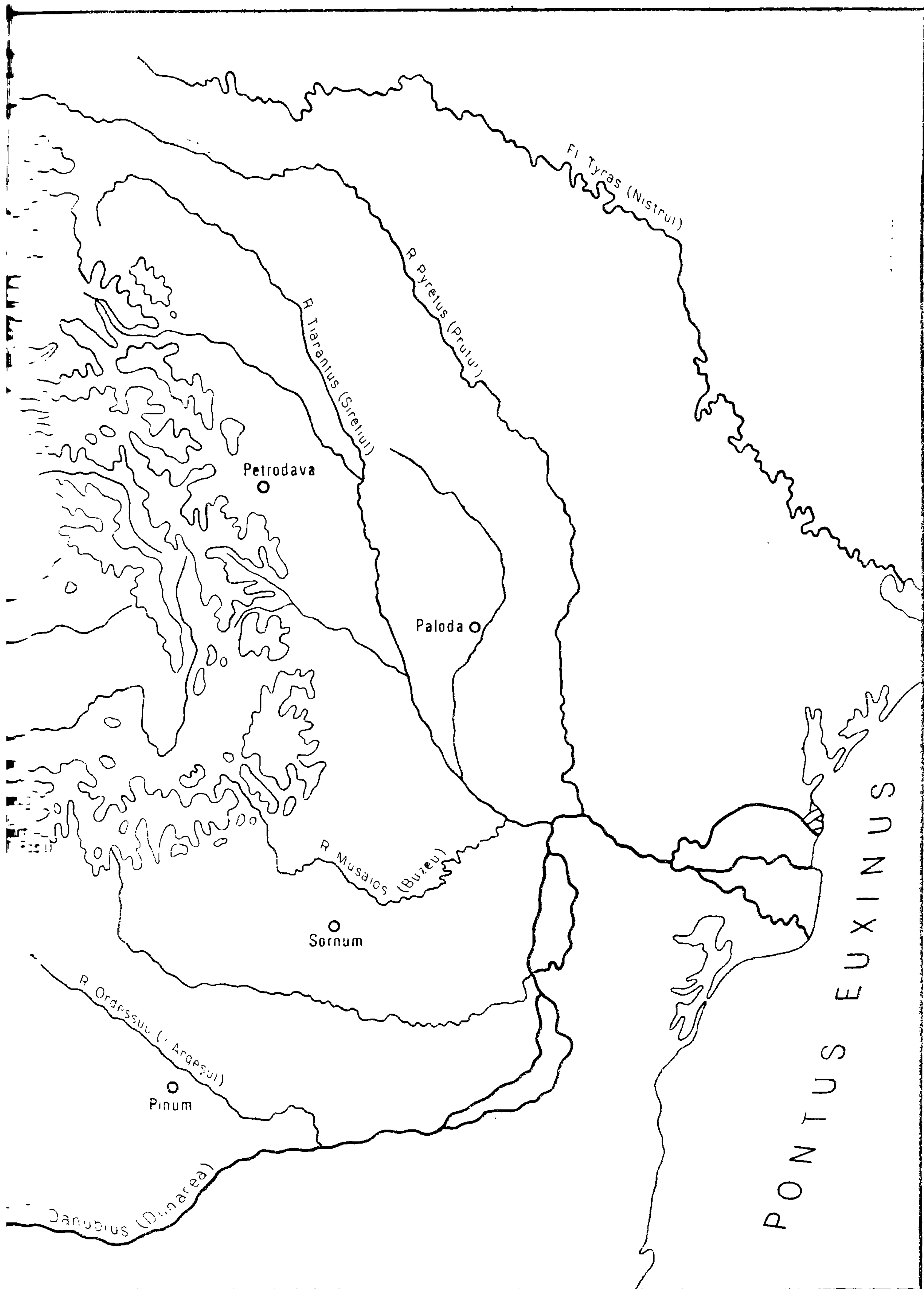
[76] Un picior grecesc = 0,309 m. Datele lui Dio sunt luate din descrierea lucrărei lui Apollodorus, făcută de însuși architectul. Comp[ară] Procopius, *De aedificiis*, IV, 5; prin urmare, măsurile sunt acele grecești.

R Samus (Someşul)
R Tysia (Tisa)
Porolissum
(Moigrad)
Cersie
R Grissia (Crisul)
Largiana
Optatiana
Napoca (Cl
Patavissa
Salinae
Brucla
R Maris (Mureşul)
APULUM
(Alba Iulia)
Blandiana
Acida
Zermigira
Aquae
R Tibiscus (Timişul)
Caput
Bubali
Pons
Augusti
Azizis
Tape
SARMIZEGETUSA
R Barsava
R/Bistra
R
Lotr
Bersobis
Tibiscum
Centum Putea
Ijirisus
Masdianis
Arutela
Arcidava
Gaga
Ad Panonios
Castra
Traiana
Lederata
Ad Mediam
Motru
Buridava
Viminacium
(Costolatz)
Tsierna
Drubetis
Amutria
Pons Aluti
Zanes-Egeta
Pontes
Pelendova
Ad Aquas
Castranova
Dortico
R Gilpil
(Jiul)
Ro

Drumurile Tabulei Peutingeriane

Expediţiile lui Traian

Harta expe

Fl Tyras (Nistrul)
R Pyretus (Prutul)
R Tiarantus (Siretul)
Petrodava
Paloda
R Musaios (Buzeu)
Sornum
R Ordessus (Argeşul)
Pinum
Danubius (Dunarea)
PONTUS EUXINUS

lui Traian

atîta; dar aici, cu toate că este mai îngust, este însă proporțional și mai adînc“[77], ceea ce corespunde întocmai cu natura Dunărei la Turnu Severinului, unde, deși nu este în lățimea ei cea mai mare, are însă o adîncime de aproape 30 de metri.

Argumentul cu șoseaua romană este tot atît de puțin hotărîtor. Oare romanii trebuiau numaidecît, îndată ce puseseră piciorul în Dacia, să construiască și o șosea spre a pătrunde înlăuntrul țărei? Cu toată fenomenala repejune, cu care se construiau lucrările romane, ar fi trebuit mult mai lung timp pentru construirea șoselei decît pentru aceea a podului. Dacă romanii ar fi trebuit să aștearnă și șoseaua prin Valahia Mică, de la podul de la Celei pînă în Transilvania, înainte de a începe războiul cu dacii, atunci fără îndoială că, pornind ei construirea podului în 103, în 105 nu ar fi putut păși pe șoseaua lor pentru a intra în Transilvania. Șoseaua este cu totul neatîrnată de pod; a fost așternută mai tîrziu, după reducerea Daciei în provincie romană. Din aflarea sau lipsa ei, ca continuare a unui pod, nu se poate deduce absolut nimic asupra locului construirei acestuia și din asemenea argumente nu se poate dobîndi nici o lumină în cauză.

Nu trebuie să ne mirăm dacă nu găsim nici o pomenire a podului lui Traian în hărțile sau însemnările drumurilor rămase de la cei vechi, precum în Tabula Peutingeriană sau în Itinerariul lui Antonin[78], pentru că aceste însemnări nu se ocupă decît cu indicarea stațiilor și a distanțelor dintre ele. Cînd drumurile întîlnesc o apă, linia care le înseamnă, trece curat peste ea, fără a arăta dacă comunicația se face prin o punte sau altfel cumva.

Dintre scriitorii vechi numai Procopius (sec[olul] al VI-lea) se rostește mai lămurit asupra locului ocupat de podul lui Traian. El spune că „nu departe de Zanes, este un castel al cărui nume este Pontes“; arată apoi că acest nume de Pontes îi vine de acolo că Traian împăratul ar fi făcut un pod aici peste Dunăre, prin arhitectul Apollodorus din Damasc. Că acest castel Zanes vine lîngă Turnu Severinului se vede de pe aceea că Procopius, urmînd cu enumerarea cetăților dunărene, arată ca cea dintîi după Pontes orașul ad Aquas și după acesta, castelul Dortico, care sunt arătate și de Tabula Peutingeriană, ca urmînd îndată după Egeta. Zanes nu poate fi dar decît un alt nume pentru Egeta. Găsim următoarea paralelă între Procopius și Tabula Peutingeriană:

Procopius	*Tab[ula] Peut[ingeriană]*
Lederata	Lederata
Zernes	Tierna
Zanes	Egeta
Pontes	—
Ad aquas	Ad aquas
Dorticum	Dortico

[77] Dio Cassius, LXVIII, 13.

[78] I. Chr. Engel, în *Commentatio de Expeditionibus Trajani ad Danubium, et origine Valachorum*, Vindobonae, 1796, p. 206 [Ms. VI—15 BCUIași, 1794, p. 74] arată că itinerarul lui Antonin ar însemna puntea lui Traian între Egeta și Aquae. Engel reproduce anume după ediția lui Wesseling următorul loc din itinerar:

Cuppis, M.P.	XXIII[I]	
Novas	XXIII[I]	
Talia	XXII	
Egeta . . .	XXI	Inter Egetam et Aquas Pons Traiani.
Aquis	XVI	
Dortico . . .	X	

In ediția critică a itinerarului lui Antonin a lui Parthey și Pinder, Berolini, 1848, p. 103, se văd însemnate stațiunele arătate de Engel, fără acea notiță asupra punții lui Traian. Bănuim că Engel va fi luat o adnotare a lui Wesseling drept textul itinerarului.

Procopius pune evident puntea lui Traian mai în sus de Aquas, deci cu neputință înspre gura Oltului[79].

Conform cu aceasta, arată și Constantin Porfirogenitul (sec[olul] al X-lea) că „în țara ungurilor ar fi mai multe lucruri vechi și, înainte de toate, podul lui Traian (adică ruinile lui), la extremitatea Ungariei. Belgradul este la trei zile îndepărtare de această punte."[80] Indicația scriitorului elin, deși e cam generală, este totuși îndestulătoare pentru a arăta așezarea podului, din cauză că Porfirogenitul arată locul acestui pod ca la extremitatea Turciei, adică a Ungariei, țară care nu s-a întins niciodată pînă la gurile Oltului și mai ales nu pe timpul împăratului scriitor, cînd Valahia era în stăpînirea peceneghilor.

Dacă toate argumentele aduse pînă aici ne dispun numai cît a primi mai curînd așezarea podului lui Traian la Turnu Severinului, apoi dovada învederată că rămășițele de pilaștri ce se află aici în Dunăre, aparțineau podului lui Traian și nu acelui al lui Constantin, care acesta se află la Celei, ne-a dat-o studierea însăși a acestor rămășiți, făcută în ziua de 15 ianuarie 1858, cînd se întîmplă o scădere cu totul excepțională a apelor Dunărei. „Un inginer militar din Rușava și un conducător de clădiri al companiei vapoarelor din Turnu Severinului făcură în acea zi măsurători și explorații minuțioase. Ei constatară în albia fluviului 16 stîlpi de zidărie pe care cercetîndu-i, îi găsiră construiți, ca și capetele podului de pe maluri, cu pietroaie și cu mocirlă de ciment roman și căptușiți cu cărămidă mare pătrată; erau îndepărtați între ei astfel de-a latul rîului, încît locul unde lipsiau dintrînșii patru, spre a face 20 în total, era acoperit de o insulă, care pe semne potmolise pe acele patru. În interiorul zidăriei se aflară nu numai găuri regulat dispuse, în care fuseseră așezate bîrne încrucișate, dar încă se aflară și cîteva crîmpeie de lemn de stejar. *Cărămizile care acoperiau stîlpii, purtau mărcile a trei diferite cohorte auxiliare din a XIII-a legiune Gemină,* care negreșit au fost întrebuințate la lucrarea podului."[81] Este învederat că aflarea unor cărămizi cu marca legiunii a XIII-a Gemină hotărăște definitiv că această punte trebuie să fie a lui Traian, căci este cunoscut că această legiune a luat partea cea mai activă la cucerirea Daciei și a rămas aici ca garnizoană pînă la părăsirea provinciei de către ocîrmuirea romană.

Să înlăturăm însă și o ultimă întîmpinare care se aduce tocmai din construirea acestui pod. Am văzut anume că, în partea superioară a stîlpilor, s-au găsit găuri care slujeau, după cît se vede, la prinderea structurei superioare a podului, care era de lemn, și că s-au găsit în ele chiar resturi de crîmpeie de stejar. Se pretinde că asemenea rămășiți nu s-ar potrivi cu descrierea podului de către Dio, care ar spune că și partea superioară a podului era tot de piatră. Scriitorul elin însă, în descrierea îndestul de scurtă a podului, spune numai atîta asupra acestui punct: „Stîlpii stau între ei la o depărtare de 170 de picioare și sunt legați prin bolți"[82], fără să adauge dacă bolțile erau de lemn sau de zidărie. Ele

[79] Procopius, *De aedificiis,* c. IV, 6, [8]. Vezi harta expedițiilor lui Traian la începutul cap[itolului] precedent.

[80] Const[antin] Porphyrog[enetul], *De adm[inistrando] imperii,* c. XI [40, 25—34].

[81] A. I. Odobescu, *Istoria archeologiei, 1, Antichitatea, Renașterea,* București, 1877, p. 362, după monografia profesorului Aschbach, *Über Trajans steinerne Donaubrücke,* Wien, 1858. D-na Vaschide, în *Conquète de la Dacie*, p. 6, arată că s-au mai aflat cărămizi *Coh. II Hisp., Coh. I, civ. Roman, Coh. III Britn.,* cohorte ce au luat parte la cucerirea Daciei.

[82] Dio Cassius, LXVIII, 33 ⟨13, 2⟩: „Καὶ αὗται ἑβδομήκοντα καὶ ἑκατὸν ἀπ' ἀλλήλων πόδας ἀπέχουσαι ἁψῖσι συνῳκοδόμηνται."

puteau fi însă și de lemn și este natural că și lemnul să fi fost așezat în formă de boltă, pentru o deschidere atît de mare, unde nu ar fi putut să reziste niște grinzi orizontale.

Calea lui Traian în a doua expediție. Traian putu clădi podul, fără a fi neliniștit de daci, căci el ocupase de mai înainte malul nordic al Dunărei. El trecînd Dunărea la Turnu Severinului, a doua întrebare care se pune de la sine este: pe unde a apucat către Sarmizegetusa; de-a dreptul prin pasul Vulcanului sau prin acel al Turnului Roș? Dacă Traian ar fi vrut să lovească numai Sarmizegetusa, atunci n-ar fi avut decît să apuce pe la Lederata, prin valea Timișului și a Bistrei, pe unde ajunsese odată pînă sub zidurile ei. Dar, pentru a nimici puterea dacilor și a-i supune stăpînirei romane, nu era îndeajuns a se lua capitala. Trebuia să atace pe daci în chiar cetatea lor firească, să le taie putința retragerei către munții Transilvaniei; deci, trebuiau atacați ei în această țară chiar. Iată dar, că planul strategic al lui Traian trebuia să fie atacul dacilor prin Transilvania și, prin urmare, trecerea romanilor prin pasul Turnului Roș. Această încheiere apriorică găsește mai multe argumente în alte împrejurări. Mai întîi, de la Drubetis, calea care duce în interiorul Daciei la ultimul său oraș înspre nord, Porolissum, trecea prin următoarele puncte după Tabula Peutingeriană: Amutria, Pelendava, Castra Nova, Romula, Acidava, Rusidava, Pons Aluti, Buridava, Castra Traiana, Arutela, Pretorium, Pons Vetus, [Caput] Stenarum, Cedonia, Docidava, Apulum, (astăzi Karlsburg sau Alba Iulia) și de-acolea înainte, prin Napoca la Porolissum (astăzi Moigrad). Mai multe din aceste nume sunt romane precum: Castra Nova, Romula, Pons Aluti, Castra Traiana, Pretorium, Pons Vetus; prin urmare, arată că fusese călcată de romani calea pe care se înșirau. S-ar putea întîmpina că ele au putut fi date locurilor după cucerirea Daciei de romani, deoarece ele se află în Tabula Peutingeriană, care este posterioară cucerirei romane. Unul din ele însă, Castra Traiana, trebuie numaidecît să-și aibă originea din timpul cucerirei însăși, deoarece vedem în el numele lui Traian, fie că acest nume să-i fi fost dat de însăși legiunile cuceritorului Daciei, ce poposiseră acolo, fie că să fi fost aplicat acelui loc în timpuri mai tîrzii, ca o amintire a trecerei lui Traian. Strabo apoi ne spune că „romanii ar fi transportat pe rîul Maris (pe care l-am văzut a fi Oltul), toate cele de trebuință războiului".[83] Ce înlesnire ar fi avut Traian de a transporta pe Olt materialul și proviziile de război, dacă armata lui ar fi trecut prin pasul Vulcanului? Dimpotrivă, dacă urma calea pe la Turnul Roșu, atunci fără îndoială că cursul Oltului putea să-i slujească la asemenea lucru.

Inainte însă de a merge mai departe, trebuie să arătăm că drumul ce merge de la Drubetis la Apulum și Porolissum, trecea într-adevăr prin pasul Turnului Roșu. Cîteva identificări ale numelor vechi cu acelea ce se află încă astăzi în țările române, vor înlesni asemenea dovadă.

Intîia stațiune arătată de Tabula Peutingeriană după Drubetis este *Amutria*, care nu este decît forma romanizată a numelui dac (ad) *Mutria* (m) care a rămas pînă astăzi alipit de rîul *Motru* ce curge prin acea parte de țară[84]. Așa dar, calea de la Drubetis către Apulum apuca întîi peste Motru, deci spre răsărit și nu direct spre nord către Sarmizege-

[83] Strabo, VII, 2 ⟨3⟩ § 13. Comp[ară] mai sus, p. 55.

[84] *Mutria*, după regulile limbei românești, poate fără nici o greutate fi redusă la *Motru*. Pentru schimbarea lui u în *o* aducem analogiile *noră* de la *nurus*, *popor* de la *populus;* iar pentru perderea lui *i* înainte de *u* avem *cumătru* de la *commatrium*, *Dumitru* de la *Demetrius*. Vezi D. Onciul, în *Conv[orbiri] lit[erare]*, XIX, 1885, p. 183.

tusa. După Pelendava și Castra Nova ce nu pot fi identificate, Tabula Peutingeriană indică stația Romula așezată unde vine astăzi Recica.

După alte două stații intermediare, întîlnim *Pons Aluti,* adică puntea Oltului, prin urmare, o stație ce trebuia să fie lîngă acest rîu și unde se afla un pod, pentru care romanii o și numiră astfel. Acest nume nu înseamnă că Traian ar fi trecut aici Oltul pe un pod, ci numai că se afla de mai înainte în acest loc o trecătoare făcută de daci. Într-adevăr este cunoscut că malul Oltului din stînga este înalt și rîpos, pe cînd acel din dreapta este o vale largă de cîteva sute de metri, mărginită de o terasă mai înaltă, care oferea o cale foarte îndemînatecă pentru o armată. Traian deci, cum a ajuns la Pons Aluti, a apucat spre nord pe *malul drept* al Oltului către pasul Turnului Roș, pe calea indicată de Tabula Peutingeriană. Punctul unde Traian a atins Oltul, trebuie să se fi aflat puțin mai jos de Rîmnic, căci de-acolo vedem că mai sunt două stații pînă la *Arutela,* care era așezată pe rîul *Lotru* de astăzi, ce-și trage numele de la Arutela. Am văzut că Traian mergea pe partea dreaptă a Oltului și tocmai pe această parte se varsă în el rîul Lotru[85].

Mai observăm că, pe cînd de la Drubetis pînă la Pons Aluti, distanță îndestul de mare, sunt cinci stații, de la acest din urmă pînă la Arutela, distanță mică, sunt numai două și tot pentru identificarea Lotrului cu Arutela mai vorbește și împrejurarea că el se află aproape la două treimi de drum între Turnu Severinului și Alba Iulia, precum și Arutela Tabulei Peutingeriane se afla la aceeași îndepărtare proporțională între Drubetis și Apulum[86].

Din discuția de pînă aici s-au dovedit două împrejurări, anume: că drumul ce conducea de la Drubetis înăuntrul Daciei, trecea pe la Tur-

---

[85] *Arutela* este format ca și Amutria din (ad) *Rutela* (m). Prin o metateză foarte obișnuită în limba română, avem din Rutela, Lutera, de unde apoi, prin schimbarea lui *u* în *o,* eliminarea lui e și prefacerea genului din feminin în masculin, avem forma *Lotru.*

Schimbarea lui *u* în *o* am dovedit-o în nota precedentă. Eliminarea lui *e* și metateza sunt fenomene obișnuite în limba română. Cît despre schimbarea genului, citām: tilia = tei.

[86] *Tabula Peutingeriană* arată anume următoarele distanțe între diversele stațiuni ale acestei căi.

	mii de pași	
De la Drubetis la Amutria	36	
„ „ Amutria la Pelendava	35	
„ „ Pelendava la Castra Nova	20	
„ „ Castra Nova la Romula	30	‹70›
„ „ Romula la Acidava	13	
„ „ Acidava la Rusidava	24	
„ „ Rusidava la Pons Aluti	14	
„ „ Pons Aluti la Burridava	13	
„ „ Burridava la Castra Traiana	12	
„ „ Castra Traiana la Arutela	9	
Total între Drubetis și Arutela (Turnu Severinului și Lotru)	206	‹246›
De la Arutela la Praetorium	15	
„ „ Praetorium la Pons Vetus	9	
„ „ Pons Vetus la [Caput] Stenarum	19	‹44›
„ „ [Caput] Stenarum la Cedonia	12	
„ „ Cedonia la Acidava	24	
„ „ Acidava la Apulum	15	
Total de la Arutela la Apulum (Lotru la Alba Iulia)	94	‹119›

nul Roșu și că aceasta a fost calea apucată de Traian în a doua lui expediție[87].

Motivul ce l-a împins pe Traian a ataca pe daci din această parte, a fost întîi scopul său de a le tăia linia de retragere către interiorul țărei; apoi dacii, așteptîndu-se fără îndoială a fi loviți tot din partea de mai înainte, grămădiseră într-acolo toate întăriturile lor, încît Traian era sigur a găsi drumul prin Transilvania aproape liber către capitală.

După cît se pare, Traian, pentru a rășchira pe daci, îi atacă prin un corp expediționar și prin Sciția Minor (Dobrogea de astăzi). Numai așa se explică ridicarea marelui monument de la Adamclisi, *Troppaeum Traiani*, precum și cetatea Nicopoli din Moesia, ca amintiri ale victoriei lui *contra dacilor*, monument și cetate, a căror ridicare nu ar avea înțeles, dacă Traian ar fi atacat pe daci numai pe la Drobetis[88]. Tot de aici se explică cum de orașul Tomis, Constanța de astăzi, bate monete și medalii în cinstea lui Traian, apoi și pentru ce, afară de Nicopoli, și alte orașe din Moesia amintesc pe cuceritor sau pe cei ce-i stăteau aproape, ca Plotinopoli (de la Plotina, soția lui Traian); apoi, repetatele denumiri de Ulpia date mai multor orașe, ca Ulpia Nicopolis ad Istrum, Ulpia Sardica, Ulpia Traiana Ratiaria și altele încă[89].

Traian pleacă în anul 104 de a doua oară contra dacilor. Anul întîi însă îl petrece în Moesia, priveghind sfîrșirea construirei podului, care nu se putea efectua înainte de a se ocupa mai întîi, cu armata, rîpa nordică a fluviului, căci, altfel, dacii s-ar fi opus la alipirea lui de malul țărei lor. Traian se coboară din Panonia cu vase pe Dunăre pînă la Egeta, unde ajungînd, toată poporația acestui oraș roman îi iesă înainte și-l primește cu dragoste[90]. Pe șăicele ce adusese armata romană pînă aici, trece o parte din ea la Drubetis, pentru a ocupa acest oraș dușman și a îndepărta oștirile dace[91]. Mai multe triburi gete și iazige se supun lui Traian. Acele gete ce am văzut că locuiau în Valahia sunt îmbrăcate ca și dacii, iar iazigii poartă niște haine pînă la talie strînse pe corp și terminate prin o fustă lungă pînă în pămînt și creață, încît de departe au aparența unor femei[92]. Iazigii care fuseseră pedepsiți de Decebal cu luarea unei părți din pămîntul lor, ca unii ce refuzaseră a se alia cu dacii[93], fură cei dintîi ce se închinară lui Traian. Romanii iau după aceea un lagăr întărit al dacilor, construit după principiile artei romane și construiesc ei înșiși mai multe întărituri pentru a apăra capul podului dinspre Dacia[94]. În anul 105, terminîndu-se construcția podului, Traian după ce săvîrșește sacrificiile obișnuite, trece pe el cu restul armatei sale în Dacia[95].

---

[87] C. de la Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, p. 51, spune în privirea acestei de a doua expediții a lui Traian: „Nous sommes complètement dépourvus de renseignements géographiques sur la deuxième guerre." Dacă nu ne înșelăm, cercetarea noastră împlinește această lipsă.

[88] Amm[ianus] Marcellinus, XXXI, § 16: „Nicopolis, quam indicium contra Dacos Traianus condidit." Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques*, Paris, 1900, p. 74: „Que voulait faire le grand monument triomphal d'Adam-Clissi sur le territoire de la Dobroudja s'il est vrai, comme on l'a toujours soutenu que la guerre contre les Daces ne s'était portée que sur la rive gauche du Danube?"

[89] At. I. Dimitriu, *Inceputul creștinărei românilor*, 1906, p. 55. Comp[ară] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques, op. cit.*, p. 22.

[90] Fröhner, *tab.*, 108—112. La p. 17.

[91] Fröhner, *tab.*, 117—118.

[92] Fröhner, *tab.*, 118—120. Acesta este singurul costum civil deosebit de acel în care se înfățișează de obicei barbarii pe Columna lui Traian.

[93] Mai sus, Dio Cassius, LXVIII, 9, 10.

[94] Fröhner, *tab.*, 124—128.

[95] Fröhner, *tab.*, 128—129.

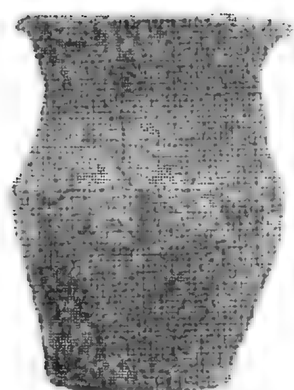
După aceasta, romanii trec un rîu pe un pod de lemn[96], probabil Jiul, căci Motrul și celelalte cursuri de apă între Turnu Severinului și Olt pot fi trecute prin vad. În drumul lor, ei primesc închinarea mai multor triburi gete, ceea ce se adeverește nu numai din repetitele tablouri ale Columnei Traiane, care înfățișează supuneri de popoare din Dacia, dar încă și din Dio Cassius, care spune că „Decebal, parte, din pricină că cei mai mulți daci trecuseră la Traian, parte, din alte împrejurări, voia să trateze de pace"[97]. După ce trec rîul pe podul amintit, soldații romani dau peste un lan de grîu pe care-l seceră pentru a-și face provizii[98]. Aceasta ne arată că armata înainta către capitala Daciei pe la mijlocul lui iunie 105. Ajungînd legiunile înaintea unui oraș dac întărit, parte dintre apărători erau de părere a se supune, parte a se împotrivi. Se naște de aici o ceartă destul de vie în sînul garnizoanei, care aruncă și mai curînd orașul în mîinile romanilor[99]. Orașul luat, se vede a se fi aflat în partea muntoasă a țărei, deoarece vedem tabloul Columnei lui Traian înfățișîndu-l ca așezat pe o înălțime.

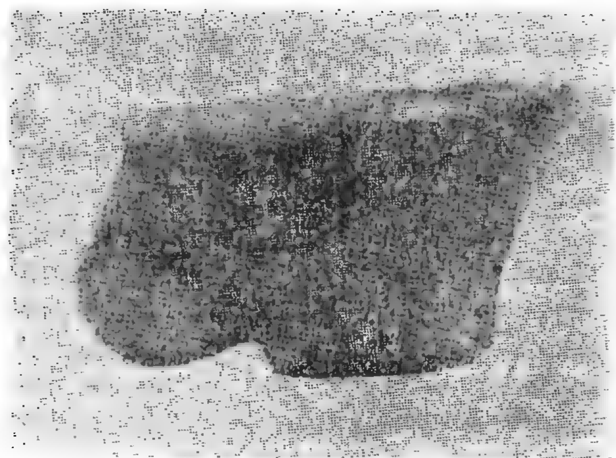
Sfîrșitul războiului. Dacii, văzîndu-se din nou serios amenințați, recurg la mijloace necinstite pentru a scăpa de pieire. Încă de pe cînd Traian era în Moesia, ocupat cu construirea podului, Decebal trimisese niște dezertori însărcinați a ucide pe împăratul care era de obicei ușor de apropiat; acuma însă, ocupat cu ale războiului, dădea intrare oricui o cerea, încît prea lesne s-ar fi putut îndeplini scopul lui. Decebal, dacă întîmplarea n-ar fi adus descoperirea planului de la unul din conjurați care, supus apoi torturei, arătă și pe ceilalți. După ce Traian trece pe pămîntul Daciei, Decebal închipuiește o altă șiretenie. Înșeală anume pe un comandant roman foarte iubit de Traian, Longinus, prefăcîndu-se că ar voi a-i vorbi de pace și, după ce pune mîna pe el, amenințîndu-l cu tot felul de chinuri, îi cere să destăinuiască planurile lui Traian. Romanul însă rămîne mut la toate întrebările. Decebal atunci se gîndește a se folosi într-un alt chip de prinderea lui Longinus. Trimite lui Traian răspuns că, dacă nu se va retrage din Dacia, înapoindu-i toată țara pînă la Dunăre și dîndu-i și o dezpăgubire de război, va ucide pe Longinus în cele mai cumplite cazne. Traian era pus într-adevăr într-o grea cumpănă prin viclenia Dacului. Era în luptă inima lui cu datoria lui de domn și împărat. Deocamdată, pentru a scăpa pe Longinus de o moarte îngrozitoare, el răspunde lui Decebal într-un chip îngăimat, încît Decebal nu știa la ce să se hotărască. Între acestea însă, Longinus trimite o scrisoare lui Traian, în care-l îmbie să strîngă cu putere pe Decebal și să-i răzbune moartea, căci în momentul ce va primi scrisoarea, el nu va mai fi între vii și ia otravă chiar în noaptea cînd trimisese curierul către domnul său, nelăsînd în mîinile lui Decebal decît un cadavru care nu-i mai putea sluji la nimic[100].

Așa știau romanii, chiar în timpul decadenței lor, să-și îndeplinească datoria!

Dar și Decebal, chiar cînd năimia ucigași sau trăda credința datorită vorbitorului de pace, ce făcea el alta decît tot împlinirea datoriei? O datorie, poate încă mai sfîntă decît aceea de a lupta pentru glorie și izbîndă, lupta pentru neatîrnare. În sufletul său barbar nu știa să facă

[96] Fröhner, *tab.*, 131—133.
[97] Dio Cassius, LXVIII, 11, [1]: „Ὅτι τῶν Δακῶν συχνῶν μεθισταμένων πρὸς Τραϊανόν καὶ δι' ἄλλα τινά, ἐδεήθη αὖθις ὁ Δεκέβαλος εἰρήνης."
[98] Fröhner, *tab.*, 142—143.
[99] Fröhner, *tab.*, 143—144.
[100] Dio Cassius, LXVIII, 11—12.

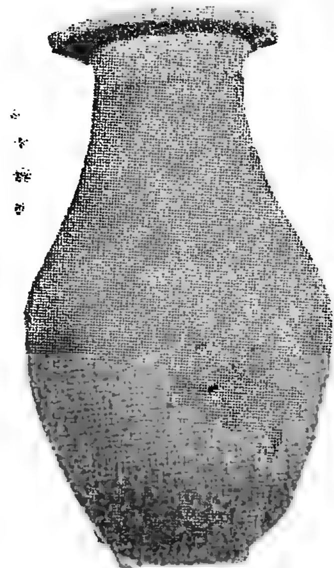

Ceramică autohtonă din afara Provinciei Dacia (secolele II—III e.n.). →

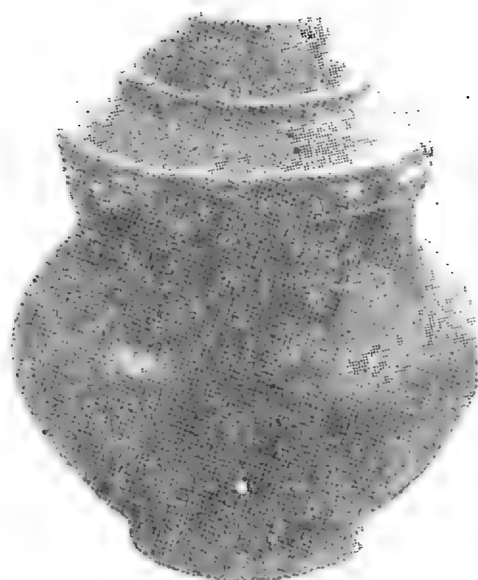

deosebire între mijloacele permise și cele nepermise; toate îi păreau bune, de îndată ce era vorba de mîntuirea patriei sale. El avuse prilejul a se convinge că sălbateca vitejie a poporului său nu se putea măsura cu știința romană; căuta să-i îndepliniască lipsurile cu ce-i ieșea la îndemînă, și, dacă vreodată fu de primit principiul că scopul îndreptățește mijloacele, apoi fără îndoială că a fost atunci. Dacii arătaseră că știau să moară și, dacă este ceva de admirat în acest popor, este lupta sa pînă în ultimul moment; nelepădarea armelor din mîini, cît timp mai păstrase, nu vreo umbră de speranță în un rezultat fericit, dar cel puțin putința de a le vedea roșind de sîngele dușmanilor.

După nespuse greutăți, romanii ajunseseră înaintea Sarmizegetusei din partea răsăriteană, precum cu trei ani mai înainte se apropiaseră de ea prin cea apuseană. Scopul lui Traian nu mai era acuma de a scăpa pe poporul roman de un tratat înjositor, ci de a răpune statul și poporul dacilor. De aceea, cînd Decebal speriat de defecțiunea tot mai deasă a triburilor dace, oferă pacea lui Traian, acesta îi răspunde ca să se predee el și armata sa în deplina lui voie[101]. Supunere necondiționată sau moarte, iată alegerea pe care Traian o punea dacilor. Deși unele triburi plecară grumajii lor sub jugul roman, partea cea mai deosebită a poporului, acea care-l aruncase în această cumpănă, alese fără preget cea de pe urmă alternativă. Asaltul întîi dat de romani nu izbutește, mai ales din cauza bolovanilor celor enormi aruncați de daci în capetele înconjurătorilor[102]. Romanii atunci abat o pădure și construiesc un *agger*, adică o contra-întăritură, din care să poată mai ușor și mai la adăpost lupta cu dacii[103]. Al doilea asalt aduce orașul în mîinile dușmanului și, pe cînd romanii sfărîmau zidurile și porțile, dacii dădeau foc propriei lor cetăți[104], iar șefii lor, adunîndu-se în jurul unui mare vas cu otravă, se grămădesc pe întrecutele a se adăpa cu băutura mîntuitoare de chinuri[105]. Moartea trebuia să le fie grabnică, dacă nu voiau să împodobiască triumful învingătorului.

---

[101] Dio Cassius, LXVIII, 11 [referire după primul război].
[102] Fröhner, *tab.*, 143—151.
[103] Fröhner, *tab.*, 151—152.
[104] Fröhner, *tab.*, 154—155.
[105] Fröhner, *tab.*, 155—156.

Capitala căzuse, nu însă și poporul dacilor. Decebal cu oștirea rămasă se retrăsese încă de mai înainte spre nord, în munții care erau tăria țărei sale. Traian însă nu lasă dacilor nici timpul de a se gîndi; lovitură urmează după lovitură cu repeziciunea fulgerului. Îndată după luarea cetăței, el pleacă în contra lui Decebal și-l atacă în lagărul său întărit, luînd și pe acesta, după o crîncenă luptă. Decebal atunci, văzînd pierdută orice speranță de mîntuire, se hotărăște a urma patria lui în mormînt și, blestemînd o de pe urmă dată pe pricinuitorii pieirei sale, își împlîntă pumnalul în inimă. Capul său tăiat este adus lui Traian[106]. Șefii dacilor care mai supraviețuiseră tuturor nenorocirilor de pînă atunci, parte se sinucid, parte se supun învingătorului, aducîndu-i, pe largi tave de argint, prețul răscumpărărei vieței lor, scumpe juvaeruri[107]. Dacia cade zdrobită la picioarele lui Traian, la 106 d. Hr. [12].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Sînt memorabile aceste cuvinte ale lui A. D. Xenopol. Ele cuprind viziunea autorului despre formarea și soarta imperiilor, care au avut și vor avea același sfîrșit implacabil, hotărît de istorie.

[2] Vezi nota [24] a capitolului precedent.

[3] Opoziția pe care o vede Xenopol între geți și daci, pare a fi una de moment, chiar marele nostru istoric, în paginile acestui volum, neprezentînd-o ca fiind ireductibilă. De fapt, probabil că în anumite perioade existau puternice lupte intestine între triburi (indiferent că erau dacice sau getice și care, de altfel, după cum am văzut, nici nu erau deosebite esențial). Roles, rege al unei uniuni de triburi getice din sud-vestul Dobrogei, nu este același cu Oroles, menționat cu prilejul luptelor cu bastarnii. De fapt, Frontinus (*Strategemata*, I. 10, 4) vorbește de Scorilo, *dux Dacorum*, care ar fi domnit în perioada războiului civil de după moartea lui Galba; a fost identificat de către H. Daicoviciu, ca fiind același cu Coryllus, predecesorul lui Duras — Diurpaneus (*Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, *op. cit.*, p. 99—104). Mai adăugăm că nu există indici siguri despre participarea lui Dicomes la campania bastarnă contra denteleților.

[4] Despre expediția lui M. Licinius Crassus din anii 29—28 î.e.n., la D. M. Pippidi, în *DID*, I, *op. cit.*, p. 291 și urm. Thracia și Moesia nu devin în același timp provincii romane, prima avînd inițial statutul unui regat clientelar, abia în anul 46, în timpul lui Claudius, devenind oficial provincie a imperiului (*ibidem*, p. 304—306 și nota 94); cît despre Moesia, ultimele cercetări au arătat că aceasta a devenit provincie romană, cel mai sigur, între anii 1 și 4 ai noii ere, primul ei legat fiind A. Caecina Severus, atestat în anul 6 e.n. (R. Syme, *op. cit.*, p. 57—58). Primul guvernator cunoscut al Pannoniei apare în anul 8 e.n. (M. Aemilius Lepidus), dar includerea acestei regiuni, ca provincie, în imperiu, datează de mai înainte (*ibidem*, p. 36 și 181). Despre răscoala pannonică, ca și despre expedițiile lui Sextus Aelius Catus și Cn. Cornelius Lentulus, discuții ample găsim, de asemenea, la R. Syme (*op. cit.*, p. 13—26 și 40—73); totodată, vezi și considerații mai noi la C. Preda și M. Butoi, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 69—71. În același timp, și D. M. Pippidi trece în revistă situația de la Dunărea de jos, cu ocazia analizei întreprinse din nou asupra inscripției de la Tibur (*CIL*, XIV, 3 608), fixînd în timpul lui Nero expediția lui Tib. Plautius Silvanus Aelianus (*Contribuții la istoria veche a României*[2], *op. cit.*, p. 287—328); vezi și Em. Condurachi, în *SCIV*, 9, 1958, 1, p. 119—130; N. Gostar datează expediția lui Tib. Plautius Silvanus Aelianus în anii 62—67 sau, mai exact, în 66—67 (Cf. în *Pontica*, 12, 1979, p. 136). Și V. Pârvan s-a oprit mai

---

[106] Pe o medalie găsită la Deva, în comitatul [H]uniedoarei, se vede pe Decebal aruncîndu-se pe spada lui și dedesubt legenda *occupata Dacia*. *Magazin des Vereins für sieb. Landeskunde*, I, 1843, p. 130. Vezi frumosul basorelief de pe Columnă înfățișînd sinuciderea lui Decebal, în fruntea acestui volum.

[107] Fröhner, *tab.*, 171—172, 177—178. Ioannes Lydos, *De magistratibus*, II, [28,] ne dă știrea, desigur exagerată, că Traian ar fi luat din Dacia 5 milioane libre de aur și 10 milioane de argint.

mult asupra inscripției amintite (*Historia*, IV, în *AARMSI*, s. II, t. XXXVIII, p. 567 și urm.; *Getica*, p. 103—105), traducînd astfel paragraful citat de Xenopol: „... a mutat mai mult de 100 000 de transdanuviani, cu femeile, copiii, principii ori regii lor, dincoace de fluviu, spre a plăti tribut; a înăbușit o mișcare a sarmaților, chiar de la începutul ei, deși trimisese o mare parte a armatei la expediția din Armenia; a adus regi, pînă atunci necunoscuți ori dușmani poporului roman, pe malul Dunării, pe care îl păzia, spre a-i pune să se închine steagurilor romane; a trimes înapoi regilor bastarnilor și roxolanilor pe fiii lor prinși ori luați înapoi de la dușmanii lor, iar regilor dacilor, pe frații lor; de la unii dintre dînșii a luat în schimb ostateci. Astfel a statornicit el pacea provinciei și a lărgit hotarele ei. A făcut apoi și pe regele scythilor să ridice asediul cetății Chersonesus, care e dincolo de Borysthenes. Cel dintîi ca guvernator al Moesiei, a ușurat lipsa de pîine a poporului roman, trimițînd mari cantități de grîu din această provincie..."

[5] În ultimele decenii, restudierea izvoarelor, ca și adăugarea unor informații noi, au dus la o reconsiderare pozitivă a domniei lui Domitian; privită prin această optică nouă, politica sa internă și externă au fost reevaluate, fiind puse în lumină calitățile certe pe care, pare-se le-a avut și ultimul dintre Flavii (Cf. P. Petit, *Histoire générale de l'Empire romain, 1. Le Haut-Empire (27 avant J.-C. — 161 après J.-C.)*, Paris, 1974, p. 124—131; E. Cizek, *op. cit.*, p. 75 și urm.).

[6] Expedițiile guvernatorului Moesiei, Oppius Sabinus, și ale prefectului pretoriului, Cornelius Fuscus, au avut loc în anii 85—86; campania lui Tettius Iulianus se datează în 88—89 e.n. În realitate, pacea din 89 — revenind la cele expuse anterior despre Domitian — pare a fi fost relativ avantajoasă pentru romani, căci se afirma o oarecare suzeranitate romană asupra Daciei și, poate, acum se implantează primele capete de pod romane în stînga Dunării (Cf. R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, în *Studia Thracologica*, *op. cit.*, p. 153 și urm.; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 283—284; E. Cizek, *op. cit.*, p. 85—86).

[7] Istoriografia mai nouă consideră că războaiele daco-romane au avut drept cauze: întărirea statului dac, care amenința posesiunile Romei din peninsula Balcanică; politica de expansiune dusă de Traian și susținută de „grupele de presiune" senatorială, care urmăreau anihilarea celor două potențiale pericole la adresa imperiului — dacic și parthic —, și, deci transformarea în bastioane ale latinității a ultimelor state civilizate de la frontiere; dorința de a acapara bogățiile solului și subsolului Daciei. Totodată, subliniem că ultimele studii au scos în evidență intenția lui Traian de a cuceri de la început întreaga Dacie (H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 321—322, 327—329; E. Cizek, *op. cit.*, p. 258—265).

[8] De fapt, depășirea liniei firești de apărare a imperiului, *limes*-ul dunărean, nu a fost o greșeală strategică pe care să n-o fi întrevăzut marele general care a fost Traian; în realitate, așa după cum spunea chiar A. D. Xenopol, aceasta era soarta imperiilor, întrucît Roma a fost silită la acest pas din nevoia de a-și consolida stăpînirea est-europeană, amenințată.

[9] Potrivit unor estimări mai noi, forțele concentrate de Traian depășeau 120 000 de ostași (E. Cizek, *op. cit.*, p. 267) sau chiar 150 000 (H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 323). Pe de altă parte, și Decebal se pare că avea aproximativ 160 000 de luptători (A. Bodor, în *ActaMN*, 1, 1964, p. 158). Descrierea completă a primului război daco-roman, de asemenea, la E. Cizek (*op. cit.*, p. 258—284).

[10] În iarna anilor 101—102, se plasează cronologic și diversiunea „moesiană" încercată de către Decebal. O forță de șoc dacică, întărită cu contigente de germani suebi (buri) și de roxolani (*cataphractarii*) conduși de către Susagus, străpung *limes*-ul dunărean și amenință flancul drept al armatei romane. Nevoit să-și revizuiască planurile, Traian intervine și reușește să anuleze efectele acestei strălucite manevre, obținînd dificile victorii, atît pe locul viitorului oraș Nicopolis, cît și la Adamclissi (R. Vulpe, *Dion Cassius et la campagne de Trajan en Mésie Inferieure*, în *Studia Thracologica*, *op. cit.*, p. 234—265; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 303—321 și 325; E. Cizek, *op. cit.*, p. 272—277). N. Gostar înclină spre a data monumentul funerar (spre deosebire de trofeu), ca și o altă luptă la Adamclissi, în timpul lui Domitian (*Marele monument funerar de la Adamclissi. Studiu epigrafic, rezumatul tezei de doctorat*, București, 1978).

[11] Traian a considerat că, probabil, armata sa nu mai avea forța de a înfrînge definitiv pe daci, ca și de a susține asediile ultimelor cetăți ale lui Decebal; în această situație, împăratul a preferat o oprire a ostilităților, care să-i asigure printr-o pace avantajoasă o viitoare cucerire facilă și definitivă a Daciei (Cf. H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 326—329; E. Cizek, *op. cit.*, p. 281—284).

[12] Iată, după *IIR* (I, p. 691), paragraful din Dio Cassius (LXVIII, 9, 10, 3—4): „Dar cînd i s-a anunțat că Decebal în multe privințe nu respectă tratatul, ci își pregătește arme, primește fugari, reface întăriturile, trimite soli la vecini și aduce pagube celor ce mai înainte nu se înțelegeau cu el, iar iazigilor le-a smuls

un ținut (pe care, după aceea, deși ei îl cereau, Traian nu-l mai dădu înapoi). Și senatul decretă că Decebal este din nou vrăjmaș, iar Traian însuși, fără să lase conducerea altor generali, porni din nou cu război împotriva aceluia."

Podul de la Drobeta a fost construit în perioada dintre anii 103 (primăvara) și 105 (primăvara) (Cf. D. Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de jos*, București, 1971, p. 53—153 și în special p. 84—85).

Pentru campania lui Traian din Moesia, presupusă de către Xenopol, în urma căreia s-ar fi ridicat monumentul de la Adamclissi, vezi nota [10].

Începutul propriu-zis al celui de-al doilea război daco-roman se caracterizează prin cîteva acțiuni disperate ale lui Decebal (N. Gostar, *Longinus Dio Cassius, LXVIII, 12, 1—5*, în *AIIAI*, 13, 1976, p. 53—69). În această campanie, Traian duce războiul cu multă prudență, luptele decisive avînd loc, cel mai probabil, în anul 106. Înaintarea legiunilor romane spre ultimele citadele dacice are loc în 5 sau 6 coloane, cuprinzînd circa 200 000 de oameni: 1. pe valea Cernei — Tibiscum — Tapae — Sarmizegetusa; 2. pe valea Jiului (castrul de la Bumbești fiind construit, poate, încă din timpul primului război) — pasul Vîlcan; 3. a treia coloană, condusă personal — după cum se pare — de către Traian, a înaintat pe valea Oltului și a intrat în Transilvania pe la Turnu Roșu; 4. a pornit de la castrele construite în războiul anterior în Muntenia și a pătruns prin pasul Bran în Țara Bîrsei; 5. avînd ca țintă tot Transilvania de răsărit, a cincea coloană a pătruns prin pasul Bratocea; 6. este posibil, ca și a șasea coloană, lichidînd bazele dacice de rezistență de pe valea Siretului (despre ultimele lupte daco-romane, la N. Gostar, în *MemAntiq*, 1, 1969, p. 93—104) să fi pătruns în Transilvania prin pasul Oituz (Cf. C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/5)*, Wien — Leipzig, 1938, p. 108—109; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane*, București, 1937, p. 28—30; D. Tudor, *Oltenia romană*[4], București, 1978, p. 31—33; R. Vulpe, *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains*, în *Studia Thracologica*, *op. cit.*, p. 148—149; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 332; E. Cizek, *op. cit.*, p. 288—303 și, mai ales, p. 293—294).

Ultimele rezistențe dacice din nord și răsărit, ca și refugierea lui Decebal în una din aceste direcții — bănuite de către majoritatea istoricilor —, au fost confirmate de curînd prin descoperirea monumentului funerar și a inscripției de la Grammeni (Grecia), prin care se adeverește sinuciderea regelui dac, urmărit de către un *duplicarius* (înaintat *decurion)*, Tiberius Claudius Maximus, din *ala* a II-a de pannoni, care a dus capul lui Decebal la Ranisstorum (neidentificat), unde se afla Traian (Cf. M. Speidel, *The Captor of Decebalus. A New Inscription from Philippi*, în *JRS*, 60, 1970, p. 142—153; idem, în *ActaMN*, 7, 1970, p. 511—515; N. Gostar, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VII*e *Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine*, București, 1977, p. 79—98).

DACIA SUB ROMANI

(106—270 d. Hr.)

I

COLONIZAREA DACIEI

1. Elementele străine

Serbările din Roma. Statul dac pierise și pe ruinele lui era să se înalțe unul roman. Dacă însă elementul nou ce venea să se altoiască pe vechea stirpe tracică din poalele munților Carpați, era superior acesteia în cultură și inteligență, în caracter nu putea să o întreacă, încît rădăcina poporului român e prinsă în păturile istorice prin două vițe tot atît de energice, de trainice și de pline de vîrtute. Să nu ne fie deci silă, dacă și sîngele dacilor se va găsi amestecat în naționalitatea noastră; căci dacă dacii nu au ajuns și ei un popor mare și însemnat, aceasta fu datorit numai oarbei fatalități, care îi aduse în lovire cu romanii care erau mai puternici decît ei[1].

Cît de mult însă socotiau romanii pe daci, se vede din marele preț pe care ei îl puneau pe răpunerea lor. Izbînda contra dacilor fu privită ca un mare și însemnat eveniment. De la cartaginezi, nici un popor nu pusese în o așa de primejdioasă cumpănă puternicul Imperiu Roman; căci, cum exclamă Plinius în o scrisoare către Caninius [1]: „care materie este oare așa de proaspătă, de bogată, de mare, în sfîrșit, așa de poetică și, cu toate că, în lucrurile cele mai adevărate, așa de fabuloasă! Vei arăta cum fluvii au fost vărsate asupra pămîntului, cum punți nouă au fost aruncate peste rîuri, cum vîrfurile abrupte ale munților au fost încununate cu lagăre de soldați, cum capitala a fost răzbită și cum răzbită fu și viața unui rege ce nu știa să piardă nădejdea. Numai o greutate, dar aceea prea mare, vei întîmpina; anume că, cu toată puterea minței tale, această măreață epopee să nu treacă peste marginile ei."[2] Serbările date în Roma pentru a celebra înturnarea triumfală a împăratului, fură din cele mai strălucite: „O sută douăzeci și trei de zile, ne spune Dio Cassius, ținură jocurile publice și peste unsprezece mii de fiare pieriră în luptele date, în care apărură și zece mii de gladiatori."[3] Istoricul Romei uită însă să ne spună și cîți din acești nenorociți își lăsară oasele în amfitea-

---

[1] Este cunoscut că istoriografia noastră mai veche combate ideea unui amestec al dacilor cu romanii și pretinde că poporul român ar fi de obîrșie curat romană. Astfel susțin: Petru Maior, *Istoria pentru începutul Românilor [în Dachia]*, ed. din Budapesta, 1813, p. 5 ⟨1834, V⟩; Gh. Șincai, *Chronica Românilor ⟨Hronica românilor și a mai multor neamuri⟩*, Iași, 1853, p. 7; A. T. Laurian, *Istoria Românilor*, [Iași, 1853] etc. Această părere mai numără încă și astăzi aderenți; însă numărul lor scade, cu cît înaintează studiile istorice.

[2] Plinius (cel Tînăr), *Epistolae*, VIII, 4 (adaos la cele 9 cărți). În scrisoarea X, 14, Plinius felicită pe Traian pentru izbînda dobîndită.

[3] Dio Cassius, LXVIII; 15, [1].

trele romane; uită sau mai curînd, ca om cu cugetul mai înalt, îi e rușine să o mărturisească. Traian primește felicitări de la toate popoarele barbare, care se cutremuraseră de cumplita învățătură dată dacilor. O solie, între altele, îi veni tocmai din îndepărtatele Indii. El ridică în Moesia un oraș pe care îl numi Nicopoli, în amintirea victoriei repurtate, și ordonă să se bată o mulțime de medalii care se refereau atît la faptul general al cucerirei Daciei, cît și la oarecari întîmplări mai însemnate ale războiului.

Ca un monument nepieritor care, străbătînd veacurile, să ducă pînă la urmașii cei mai îndepărtați răsunetul faptelor sale, Traian făcu să se înalțe, în forul său din Roma, vestita Columnă ce poartă numele lui și pe care orîndui să se sape, în un șir de tablouri, înfășurînd Columna ca o cordea de jos în sus, cele mai însemnate scene din luptele sale cu dacii.

Un alt monument, mai din gros lucrat și împodobit cu sculpturi inferioare în execuție celor de pe Columnă, fu ridicat de Traian în Sciția Minor, înfloritoarea așezare romană ce avusese a se lăuda mult de sprijinul dat ei de Traian contra barbarilor daci, care neliniștiau foarte mult așezările romane. Ruinele lui s-au regăsit la *Adam Clissi* în Dobrogea [2]. El fusese ridicat cînd Traian îmbrăcase pentru a 13-a oară puterea tribunicie, deci în anul 111 ⟨108—109⟩ după Hristos. Monumentul reproducea pe împărat și scene din războiul romano-dac asemănătoare acelor de pe Columna lui Traian. Monumentul fusese înălțat în orașul *Troppaeum Traiani*, ai cărui locuitori mai închină o piatră întemeietorului Daciei romane în anul 115[4].

Dacia fusese cucerită de Traian cu scopul anumit de a fi prefăcută în provincie romană. Văzînd necredința lui Decebal, această idee luase în mintea lui Traian un caracter de fixitate care se vedea în jurămîntul lui obișnuit: „așa cum vreau eu să reduc Dacia în provincie romană.“ Însă nu așa fusese gîndul său primordial, ci, zădărit de viclenia regelui dacilor, luase Traian o asemenea hotărîre [3]. Fiind însă că această țară era așezată peste hotarele firești ale împărăției romane, de aceea trebuiau luate pentru asigurarea stăpînirei ei măsuri excepționale, spre a face din ea o stavilă în contra barbarilor, un lagăr roman în țară dușmană. Iată pentru ce ne spune Eutropiu că „Traian aduse, pentru a împopora această provincie de un înconjur de un milion de pași, din tot Imperiul Roman, nesfîrșite mulțimi de oameni, spre a cultiva ogoarele și orașele ei.“[5] Despre nici o altă provincie nu se raportează un asemenea fapt. Pe aiurea romanii se mulțămiau a trimite cîteva colonii, și lăsau atotputernicei înrîuriri romane sarcina de a romaniza țara cucerită. Pentru Dacia se procedă altfel: se aduse deodată un mare număr de coloniști care să înlocuiască partea, după cum se vede destul de însemnată, a poporației Daciei căzute în război; dar totodată să imprime cu grăbire caracterul roman acestei nouă agonisite, pentru a putea astfel să slujească la scopul propus.

---

[4] Gr. Tocilescu, O. Benndorf, G. Niemann, *Das Monument von Adam Clissi*, Viena, 1896; Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques*, Paris, 1900; T. Antonescu, *Columna lui Traian*, București, 1910.

[5] Eutropius, *Hadrianus*, c. VIII, [2, 1; 6, 2]: „Traianus, ad frequentandam hanc decies centena millia passum in circuitu habentem provinciam ⟨ea provincia decies centena millia in circuitu tenet⟩, ex toto orbe Romano infinites [eo] copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas.“ Eutropius dă drept motiv al acestei măsuri, stîrpirea sexului masculin din Dacia: „Cum Dacia [enim] diuturno bello Decibali *viris* esset ⟨fuerat⟩ exhausta“, despre care dăm mai jos.

După cît se pare, Traian nu aduse coloniile sale din țara de baștină a poporului roman, Italia; căci centrul împărăției ajunsese în mare lipsă tocmai de element roman, încît, lucru îndestul de extraordinar, poate nicăieri nu erau așa de puțini adevărați romani ca în capitala însăși a împărăției. Capitolinus, unul din alcătuitorii istoriei imperiale, care trăiește pe vremile lui Dioclețian și Constantin cel Mare, spune despre Antonin că „fiind Spaniile cu totul deșertate de oameni, ar fi îngrijit de ele cu bunăvoință, prin o colonizare din Italia, *contra preceptelor lui Traian,*“[6] de unde se vede că Traian își pusese ca maximă, în afaceri de colonizare, a nu scoate element roman din Italia.

Să cercetăm acuma după inscripțiile aflate pe pămîntul Daciei, din care regiuni veniră în această țară coloniștii romani, și pe urmă să vedem ce caracter dobîndiră aceste elemente, în aparență străine de firea romană, care veneau să ocupe siliștele Daciei.

Elementul elin. Mai întîi, găsim un număr destul de însemnat de coloniști din Asia Minoară, după cum se poate constata aceasta din mai multe împrejurări, și anume întîi din numele lor de origină elină ce ni s-au păstrat în inscripții. Astfel enumerăm: *Isidora Domo Asiae,* o tînără femeie de 18 ani, moartă și îngropată în Apulum de soțul ei, Primus Aurelius; *Aelia Pergamia,* adică din Pergam, care închină, împreună cu *Iulia ⟨Aelia⟩ Bassa,* un altar zinei Venerei ⟨Diana⟩; *Aelius Syrus,* adică din Siria, arătat ca augustal al municipiului Apulum; *Quintus Ianuarius Agathangelus,* care pune o piatră mormîntală pe groapa tatălui său, *Quintus Ianuarius Zosimus; Lisinia Callityche,* care pune o inscripție pe mormîntul soțului ei, Titus Lisinius; și tot astfel face și *Iulia Afrodisia* pe acel al bărbatului ei, Caius Longinus Maximus. Ambele aceste din urmă nume de femei sunt învederat elinești, fie că soții lor să fi fost elini botezați însă cu nume romane, fie că ei, romani, să fi luat în căsătorie femei de neam elin. O legătură inversă întîlnim în *Severus ⟨Ulpius⟩ Eucharistus,* care are de soție o femeie de nume roman, Aula ⟨Ulpia⟩ Candida. Aiurea, întîlnim pe un libert *Eutychus,* care dedică o piatră lui Mithras pentru sufletul patronilor săi. Tot așa ridică M. Antonius *Onesas* și M. Aurelius *Theodotos*[7] cîte o piatră în onoarea unui zeu, Glycon, a cărui închinare era originară din orașul Abonoteichos din Paflagonia. Ca preoți ai mai multor zei grecești, întîlnim iarăși elini: pe *Caius Spedius Hermias,* preotul lui Esculap din Pergam, și pe *Addebar Semei* și *Okeanos Socratis,* preoții lui Jupiter din Doliche. În Tabulele cerate găsim un copil, *Apalaustus,* de nație elin, cumpărat ca sclav de unul Dasius Breucus, și o fată, *Theodota,* originară din Creta[8].

Același lucru este dovedit și prin mai multe nume de zei de origine elină, adorați în Dacia, ai căror închinători și preoți, după cum am văzut din exemplele aduse, aveau nume grecești. Astfel, afară de acel *Glycon,* zeu originar din Paflagonia, și de *Jupiter optimus maximus Dolichenus*

---

[6] Capitolinus, *Marcus Antoninus,* XI „Hispaniis exhaustis. italica allectione. *contra Traianis praecepta,* verecunde consuluit.“

[7] Vezi inscripțiile în *CIL.* III, 1, nr. 1222 Domoasiae; 1366 Pergamia; 976 Syrus; 1504 Agathangelus și Zosimus; 1535 Callityche; 1536 Afrodisia; 1529 Evcharistus; 1417-a Hermias; 1573-a Eutychus; 1301-b Semeĭ și Socratis; 1022 Theodotos.

[8] Tabula cerată: No. VII, *CIL,* III, 2, p. 941: „Dasius Breucus emit mancipioque accepit puerum Apalaustum, [[sive is quo alio nomine est,]] n(atione) Grecum.“ No. XXV, p. 959: „mulierem nomine Theudotem [[. . .]] natione Creticam.“ În tabulele cerate descoperite la Abrud, printre 100 de nume de oameni se află vr-o 12 cu nume grecești, G. Popa, *Tabulele cerate* p. 149. Între ele găsim pe unul Socratio Socratis, care este același cu Socratio Socrationis. Altul, Iulius Macedo putea fi roman din Macedonia. Numărul numelor grecești se reduce deci la 10 din 100.

deus Commagenorum, de obîrșie din Doliche, oraș din provincia Comagena, în Siria nordică, lîngă Eufrat, pe care i-am amintit și mai sus, mai întîlnim pe *Jupiter optimus maximus Heliopolitanus*, adorat în Helipolis, oraș din Asia Minoară, provincia Coelesiria, nu departe de izvoarele Orontului; apoi pe *Jupiter optimus maximus Tavianus*, din Tavia, oraș al Galatiei, pe malul oriental al fluviului Halis; în sfîrșit, mai întîlnim pe *Jupiter optimus maximus Prusenus,* originar din Prusa, cetate din Bitinia, care nu trebuie amestecat cu *Jupiter Erisenus,* de fel din Eriza, oraș din Caria, adorat și el în Dacia[9].

Culturile zeului persian *Mithras* și al zeilor egipteni *Isis* și *Serapis,* se regăsesc și în Dacia, precum și în toată întinderea Imperiului Roman. În Dacia însă, aceste zeități poartă niște epitete eline și închinătorii ei se văd a fi mai cu deosebire elini, încît și reaflarea culturilor orientale sub această formă în Dacia, întărește prezența elementului elinesc. Astfel, Isis poartă adaosul de *Mirionima,* avînd un colegiu de închinători, iar Mithras sau soarele acel de ἀνεικῆτος. Inscripțiile care se referă la acest din urmă, sunt apoi scrise în totul sau în parte în limba elină[10]. Într-un loc întîlnim o piatră închinată lui *Sol Hierobulos,* ἰαρίβουλος ⟨'Ιαρίβωλος⟩ al inscripțiilor din Palmira[11].

O altă numire a zeului soarelui este aceea de *Azizus,* căruia i se mai zicea și *puer bonus phosporus,* sau aducător de lumină. Numele de Azizus este însă arătat de scriitorii antichității ca zeul popular din Emesa, cetate din Siria Apamene[12].

Adeseori, închinătorii unuia din acești zei îi ridicau temple și îngrijeau de slujba lui prin preoți, precum am văzut pe acei ai lui Esculap din Pergam și ai lui Jupiter din Doliche. Pentru susținerea unui asemenea cult, se organizaseră colegii care contribuiau în mod voluntar la sprijinirea religiei lor. Afară de colegiul Isidei Mirionime pomenit mai sus, mai amintim colegiul Galaților (Galatae consistentes), care întrețineau templul lui Jupiter Tavianul, originar din Galatia[13], și colegiul Asianilor, din care inscripția ce-l amintește reproduce numele a 42 de membri, 26 ⟨27?⟩ de bărbați și 16 ⟨17?⟩ de femei[14]. Mai adăogăm și colegiul Utricularilor Adrastei, oraș din Asia, de lîngă Cyzicus[15].

Pe lîngă acestea, mai observăm că în Dacia staționară în tot timpul stăpînirei romane, mai multe cohorte de trupe ajutătoare din Commagena, precum și din alte localități ale Siriei; astfel, din Iturea, lîngă Palestina, și din Palmira[16]. Mai amintim și prezența în Dacia a unor negutitori

---

[9] *CIL*, III, 1, No. 1301 a. b, 1302 Dolichenus; 1353, 1354 Heliopolitanus; 860, 1088, Tavianus; 859 Pruseno. M. Ackner und Fr. Müller, *Römischen Inschriften in Dacien,* [Wien, 1865,] No. 728, Pruseno.

[10] *CIL*, III, 1, No. 882; „Isidi Myrionimae C. Iul. Martialis pater et L. Livius Victorinus quaestor collegio Isidis d.d."; No. 1107: „Soli invicto [[votum]] Ηλιω ανικητο ευχην ανεθηκεν"; No. 1436: „Soli invicto, Mitrae aniceto, Hermadio v.s. [[L.M.]]"; Ackner, No. 362: „Ηλι[ω] ανειχητ[ω] Ερμης Γοργισον ανεθηκε." Pentru Serapis vezi un altar în Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice,* I, p. 46. Pentru Mithras, studiul lui Studnicka, în *Arh. epigr. Mitteilungen aus Oesterreich,* VII, 1883. Wien.

[11] *CIL*, III, 1, No. 1108. Comp[ară] *Corpus Inscriptionum Graecarum,* Ed. Boeckh, No. 4483, 4502.

[12] *CIL*, III, 1, No. 875, 1131—1138. Că Azizus era adorat în Emesa, vezi Iulianus, *Orationes*, IV, p. 150.

[13] *CIL*, III, 1, No. 860. Comp[ară] cu alt collegium Galatarum, No. 1394.

[14] *CIL*, III, 1, No. 870.

[15] *CIL*, III, 1, No. 944. Vom vedea mai jos ce erau utricularii.

[16] *CIL*, III, 1, No. 955, 1343, 1347, 1371—74, 1379 Cohortae Commagenorum; 1382 Coh. ⟨*alae*⟩ Ituraeorum; 837, 907 Numeri Palmyrenorum.

elini, cum se poate vedea din o inscripție pusă de doi *neguțitori* din Siria, lui Jupiter Dolichenus[17].

Toate aceste împrejurări ne arată că, între coloniștii romani aduși de Traian în Dacia, era și un contigent de element elin, care, deși romanizat în parte, totuși se vede a fi păstrat, cel puțin în generația sosită în Dacia, conștiința naționalității sale; aceasta cu atît mai mult, cu cît este cunoscut că îndeobște poporul roman n-a izbutit niciodată a romaniza, în țara lui chiar, pe deplin elementul elinesc ce era mai cult decît dînsul. Dacă vedem că în Dacia elementul elinesc s-a pierdut cu totul în sînul acelui roman, aceasta a provenit din faptul că, strămutat în Dacia, atare element fusese zmult din pămîntul său, rupt de pe baza sa națională, transferat din o înconjurime elinească în una romană, ceea ce explică deznaționalizarea lui [4]. Că unii din coloniștii Asiei Minoare păstraseră, la venirea lor în Dacia, conștiința naționalității lor, se vede din aceea că se găsesc mai multe inscripții redactate în limba elină[18].

Dacă însă coloniștii iubiau să scrie această limbă, ei trebuiau să o și vorbească, și astfel se introduseră în limba poporului din Dacia mai multe cuvinte elinești vechi, care au rămas pînă astăzi în limba română și care nu trebuie confundate cu acele derivate din limba grecească modernă, introduse în timpurile mai nouă, de la constituirea statelor române încoace.

Astfel de cuvinte de origine *elină* în limba română sunt:

Drum de la δρόμος, care nu poate fi împrumutat din greceasca nouă, pentru că atunci ar fi trebuit să păstreze pe *o*, așa precum această vocală a rămas neschimbată în toate cuvintele luate din limba greacă mai nouă, ca omofor de la ὠμόφορος, econom de la οἰκονόμος, amvon de la ἄμβων, anison de la ἄνισον și așa mai departe. Schimbarea lui *o* și ⟨în⟩ *u* s-a făcut încă din vremuri foarte vechi, în epoca de formație a limbei române.

Martur de la μάρτυς sau μάρτυρος care redă pe *υ* grecesc prin sunetul *u* și care cuvînt nu poate deci veni de la modernul μάρτυρος, deși are același înțeles; căci, dacă cuvîntul românesc ar fi împrumutat de la neogrecescul martiros (*υ* se cetește astăzi ca *i*, pe cînd în vechime avea un sunet mai apropiat de *u*) ar trebui să fi păstrat pe *i*, precum în pirostie de la πυρωστία, sirmă (sau sîrmă) de la σύρμα, tipar de la τύπος etc. Redarea lui *υ* vechi prin *u* este obișnuită în limba latină: pus (puroi) de la πύων, pugă (bucă) de la πύγη, sub în grecește ὑπὸ, cu spiritul aspru; super de la ὑπὲρ, luma (spin) de la λύμη și altele multe.

Papură de la elenicul πάπυρος, pentru același cuvînt.

Tufă de la elenicul τύφος (fum) ce nu se află în greceasca modernă. Nu trebuie confundat acest cuvînt care înseamnă *nimic*, echivalent cu fum (d[e] e[exemplu,] în locuțiunea *tufă în pungă*), cu tufă de la latinescul tuffa: tufă de ierburi, tufăriș de arbori.

Strugur de la elinescul τρύγα, prin aceeași prefacere a lui υ în *u* și adăogirea unui *s* premergător, ca și în sturz, numele unei păsări, de la turdus.

---

[17] Goos, *Archeologische Analekten*, în *Arhiv. für sieb. Landeskunde*, N.F., 1875, XII, p. 169: „I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) Aurelius Alexander et Flavius *Suri*, negotiatores ex voto l(ibenter) p(osuerunt)."

[18] Ackner, No. 79, 192, 362, 541, 608, 666, 699, 850 [nu este o inscripție la Petroasa, Walahia Mare, ci „Goldenes fast fingerdickes Armband], 875, 877, 948. Adaugă Hirschfeld, *Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptionum Latinarum*, Wien, 1871 ⟨1874⟩, No. 25, 26, 27.

Teacă de la elenicul θήκη cu același înțeles, și nu de la identicul grecesc, din cauză că, dacă ar fi împrumutat de la această din urmă limbă, ar fi reprodus sunetul η prin *i* și nu prin diftongarea lui în ea, ceea ce dovedește o origine foarte veche. Din greceasca modernă avem bunăoară: mitropolit de la μητροπολίτης, shimă de la σχήμα, splină de la σπλήνα, cămilă de la καμήλι etc.

Casc de la elenicul χάσκω, identic și în greceasca modernă. Că vorba românească este luată din limba veche și nu din cea nouă grecească, se vede de pe aceea că ea redă consoana aspirată χ, care la cei vechi se pronunță κχ, prin sunetul *k* românesc, pe cînd la cuvintele împrumutate din greceasca modernă totdeauna χ inițial este reprodus prin *h* românesc, precum în har de la χάρος, hău (cît îi hăul) de la χάος, hiritisesc de la χαιρετίζω, hirotonie de la χειροτονέω și altele mai multe.

Aceste cîteva exemple de prezență sigură a cuvintelor eline vechi în limba română, să fie îndeajuns pentru a dovedi înrîurirea pe care o lăsară vechii coloniști din Asia Minoară asupra poporației ce se formă din nou în Dacia, după ocuparea ei de romani.

Faptul însă că am constatat prezența în Dacia de elemente eline, încă *vii* și nedeplin romanizate, explică la rîndul său îndeajuns existența unor cuvinte elinești în limba de astăzi a românilor și nu este de nevoie, pentru a se afla cheia care să deslege această aparentă ghicitoare, să strămutăm poporul român tocmai peste Dunăre, ba încă peste Balcani, prin preajma naționalității eline, spre a-l pune acolo să împrumute cele cîteva elemente elinești din graiul său actual. Elinii veniți la noi în timpul colonizării, au adus acele elemente în limba noastră și nu noi ne-am coborît către Grecia spre a ni le însuși.

De îndată ce se constată prezența de elemente eline în constituirea chiar a naționalității noastre, nu ne mai pot minuna de loc aflarea cîtorva termeni din limba lor în graiul nostru de astăzi. Păstrat-au doar și francezii în limba lor cîteva cuvinte eline, deși în întreaga întinsă Galie era numai o singură colonie grecească, Massalia, astăzi Marseille. Așa, migraine de la ἡμικρανία, golfe de la κόλπος și alte cîteva [5].

Elementele ilirice. A doua regiune care a trimis coloniști în Dacia, era acea locuită de popoarele traco-ilirice, care ocupau pe de-o parte Tracia și Macedonia, pe de alta, coasta Mărei Adriatice, întinzîndu-se pînă în Panonia, anume acele țări care poartă azi numele de Albania, Muntenegru și Dalmația.

Din această de pe urmă țară, care se numea tot astfel și în vechime, Traian aduse lucrători iscusiți în exploatarea minelor, căci ne spune Florus despre dalmați că, după ce fuseseră pedepsiți de mai multe ori pentru prădăciunile lor, „îi dădu Augustus pe mîinile lui Vibius ca să-i înfrîneze cu totul. Vibius sili pe această nație sălbatică a săpa pămîntul și a topi aurul din vinele sale, ceea ce ea făcea și fără acesta, de la sine, fiind foarte zgîrcită."[19] Astfel, la Alburnus Maior ⟨Roșia Montană,⟩ care astăzi se numește Abrud, pe ungurește Abrudbanya, unde erau vestitele mine de aur ale Daciei, se afla o colonie întreagă de dalmați, care erau întrebuințați la exploatarea lor. Aceștia erau mai cu osebire din tribul piruștilor, pe care autorii cei vechi îi recunosc cu toții a fi o poporație

[19] Florus, IV, 12: „Augustus perdomandos Vibio mandat qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare; quod alioquin gens omnium cupidissima studiosa diligentia anquirit."

ilirică[20]; de aceea, găsim Alburnul Maior numit într-o tabulă cerată, Vicus Pirustarum[21]. Într-o altă tabulă cerată, găsită ca și cea de mai sus în ruinele de la Roșia Montană, lîngă Abrud, vinde unul Dasius Verzonis, Pirusta ex Kavieretio, o copilă de 6 ani, numită Passima[22], pentru 265 de denari, unuia Maximus Batonis. S-au găsit în Dacia mai multe inscripții care amintesc personaje de obîrșie din Aequum, oraș dalmatin, și anume pe T. Celsenius Constante, pe Aurelius Bassinus, pe Aurelius Decoratus și pe alt Aurelius, al cărui nume de familie nu se poate ceti, ca decurion din același oraș. În tabulele cerate găsite la Abrud, se află printre 100 de nume de oameni vreo 45 de caracter tracic, din care vreo 20 își găsesc analogia în Dalmația[23]. Altă inscripție pomenește despre unul „T. Aurelius Afer Delmata, chemat cel întîi din Splonium."[24] În Alba Iulia, în sfîrșit, s-a mai găsit o inscripție care conține dedicarea unui templu, ridicat din pămînt de către un colegiu al Prosmonilor, originari din orașul dalmatin Prosmona. Tot dalmat este și numele satului *Kavieretium*, din o tabulă cerată, nume ce se reaflă în Dalmația[25].

Ne mai rămîne de amintit și numărul destul de însemnat de ale, cohorte și corpuri de armată originare din părțile Traciei și ale Iliricului, spre a termina cu arătarea acestui însemnat element, care a intrat și el în plăzmuirea naționalității noastre. Așa întîlnim în Dacia corpuri ajutătoare de traci săgetători, de traci cetățeni romani, de dalmați, de iliri și de bessi, acest din urmă recunoscut ca unul din cele mai puternice triburi ale popoarelor tracice[26].

Prezența de coloniști dalmatini și ilirici între acei aduși sau veniți în Dacia, poate explica aflarea unor elemente albaneze în limba română [6]. Este de observat însă că înrîurirea limbii albaneze asupra celei române a fost mult mai adîncă de cum bunăoară a fost acea a limbii eline, care s-a mărginit la introducerea în organismul limbei române a cîtorva cuvinte de caracter elin.

Albanismele limbei române se constată nu numai în partea lexicală, ci și în acea gramaticală a graiului. În privirea cuvintelor de origină albaneză aflătoare în limba română, ele pot fi datorite sau înrîuririi mai nouă albaneză reprezentată de albanezii veniți în țările române în

---

[20] [Titus] Livius, XLV, 26: „Senatum Illyrios esse liberos jubere [...] sed etiam immunes fore Issenses et Taulantios Dassaretiorum, *Pirustas*, Rhizonitas. Comp[ară] Ptolemeus, II, 17, 8. Strabo, I, 1 ⟨IV, 6, 8, 10; VII, 12⟩.

[21] *Tabulae ceratae*, No. VIII; *CIL*, III, 2, p. 945: „Andueia Batonis emit manci[pioque accepit] domus partem dimidiam interantibus partem [dex]tram, que est Alb(urno) maiori *vico Pirustar[um]*.

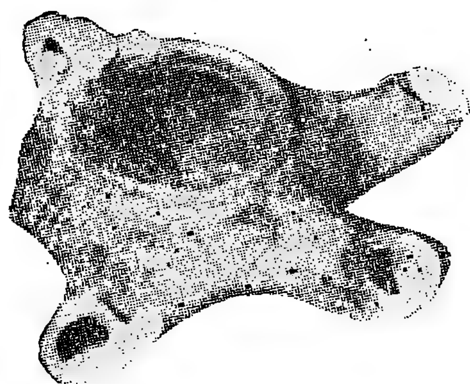
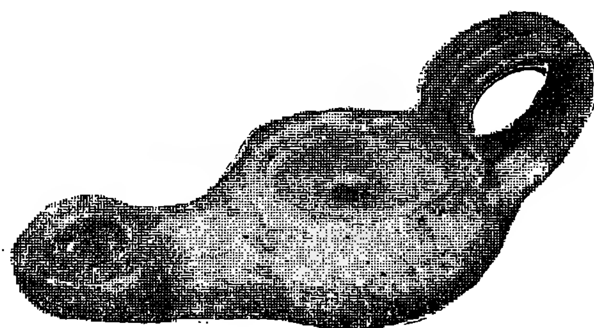
[22] Idem, [*CIL*, III, 2,] No. VI, p. 937: „Maximus Batonis puellam nomine Passiam, [[...]] emit mancipioque accepit de Dasio Verzonis *Pirusta* ex Kavieret[o]."

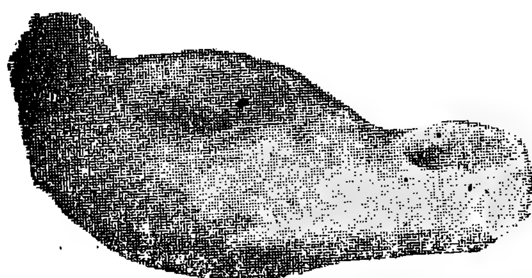
[23] *CIL*, III, 1, No. 1223, 1262, 1323: „Di(is) m(anibus) P. Celsenio Constanti dec(urioni) col(oniae) Delmatiae Cl(audiu) Aequo, item dec(urioni) col(oniae) Daci(cae)." No. 1108: Deo Soli Hierobulo Aur(elius) Bassinus, dec(urio) col(oniae) Aquens(is) sacerd(os) numinum v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). No. 1596: I.O.M. [[...]] Pro salute S. et S.M. Aurelius Decoratus dec(urio) col(oniae) Ae(qui) fla[m(en)] aedil(is) et M. Aur... de [c(urio)] col(oniae) A[e]q(ui) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Asupra coloniei *Aequum*, vezi Ptolemeus, II, 16, 11. *Itin[erarium] Antonini*, No. 269. *Tab[ula] Peutingeriană*. Adaugă Popa, *Tablele cerate* 1905, p. 150 și urm.

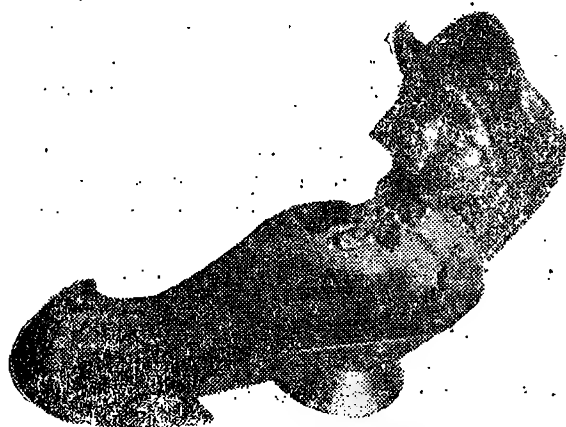
[24] *CIL*, III, 1, No. 1322: „D. M. T. Aur. Afer Delmata, princ(eps) adsignato ex [[...]] *Splono*."

[25] Hirschfeld, *op. cit.*, No. 28: „Familiaricum a solo *Prosmoni* ex suo fecerunt per Aur. Statium et Ulp. Paulum quaestores." Asupra orașului Prosmona, vezi Appianus, *Illyricum*, XII, 26—27. Cf. Popa, *Tablele cerate descoperite în Transilvania*, București, 1890, p. 140.

[26] Privilegia militum în *CIL*, III, 2, No. XL, Thracum Sagittariorum; XXV, Thracum civium romanorum; XXXIII, Flavia Bessorum; *CIL*, III, 1, No. 1197, numeri Illyricorum; 1577, Coh. III Delmatarum.

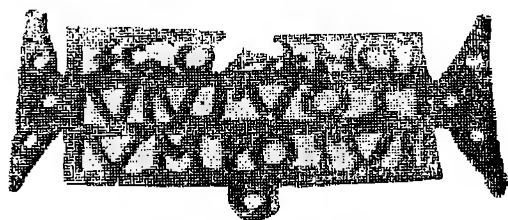

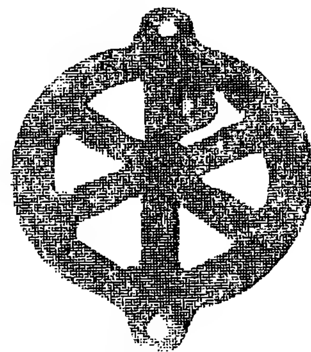

Lucerne creştine.

Alte obiecte de cult creștin.

decursul istoriei lor moderne, mai ales prin gardele de arnăuți ale principilor, sau înrîurirei vechi, adusă de coloniștii ilirieni, care luară parte la colonizarea Daciei. Este greu de despărțit astăzi aceste două izvoare din care au putut curge cuvintele albaneze în graiul românesc. Cuvintele cele mai caracteristice de origine albaneză sunt: abur (ávul), brad (breth), broască (bréškĕ), buză (boúze), căciulă (kĕsoúljĕ), cioară (sórrè), codru (kódrĕ), copac (kopátš), ghimpe (ghjĕmp), grumaz (gourmás), năpîrcă (nepĕrkĕ), sat (fšat), șopîrlă (šapí), urmă (ghjoúrmĕ), vatră (vátrĕ), văpaie (vámpĕ)[27].

Mai însemnată mult decît această înrîurire albaneză lexicală este aceea constituțională de aceeași obîrșie. Forme gramaticale și sintactice de fel albanez în limba română se întîlnesc mai multe și de mare însemnătate. Așa bunăoară identitatea genitivului cu dativul, formarea pluralului substantivelor neutre (sau mai bine zis masculine la singular și feminine la plural) în *uri;* formarea numeralilor de la 11—19 prin adăogirea prepoziției *spre,* adăogirea lui *a* la pronumele demonstrative, formarea viitorului cu auxiliarul *voi,* postpunerea articolului și alte cîteva[28]. Mai sunt apoi schimbări identice de înțeles ale unor cuvinte împrumutate din latină de limba albaneză pe cît și de cea română[29].

Dacă explicarea împrumutărei cuvintelor nu ar cere altceva decît vecinătatea sau atingerea culturală a celor două popoare, înrîurirea constituțională nu se mai poate face numai pe calea împrumutului de la vecini. Pentru a explica înrîuririle constituționale ale limbei, trebuie numaidecît admisă o conviețuire a popoarelor ce le înfățișează. Pentru a înțelege înrîurirea albaneză asupra formelor gramaticale românești, trebuie închipuită o contopire a celor două rase, un amestec intim al vieței de copilărie a indivizilor, cînd copilul născut din părinți care aparțin ambelor rase, deprinde formele fără alegere de la ambii lui năs-

---

27 [A(lexandre) de] Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-roumaine,* II, *Éléments slaves, [magyars, turcs, grecs-moderne et albanais,]* 1879, [Frankfurt/M.,] p. 714 și urm., mai dă alte cuvinte, ale căror origină albaneză nu este însă sigură. Vezi Ovid Densușianu, *Histoire de la langue roumaine,* Paris, 1901, p. 29, 295 și urm. Hașdeu admite mult mai multe cuvinte albaneze pe care le consideră ca dace. Vezi enumerarea lor în Densușianu, *l.c.,* p. 35 și urm.

28 Enumerarea lor în Densușianu, *l.c.,* p. 35 ⟨34⟩.

29 Idem, p. 297—299.

cători. Înrîurirea aceasta constituțională albaneză s-ar putea explica și din amestecul coloniștilor ilirici cu daco-romanii; dar pentru aceasta ar trebui ca ei să fi fost îndestul de numeroși, pentru a închega din multe imitații schimbarea formelor gramaticale românești. Din nenorocire, nu avem nici cea mai mică idee despre statistica colonizării. Dacă ne-am lua chiar după resturile păstrate în inscripții, atunci fără îndoială că mai întinsă decît cea ilirică și dalmată, pare a fi fost cea elinească. Cu toate acestea, înrîurirea acestei din urmă colonizări nu a lăsat în limba română decît mult mai puține cuvinte eline, iar asupra formelor gramaticale nu a lăsat nici cea mai mică urmă. Prin urmare, pentru a ne da seamă despre înrîurirea albaneză destul de bogată în cuvinte și atît de adîncă în forme, trebuie să recurgem la altă concepție, anume la faptul că substratul geto-dac, din firea lui tot albanez, și care s-a constatat a fi rămas destul de gros sub pătura romană, a determinat el acele modificări în sensul albanismelor ce se întîlnesc în graiul românesc[30].

Alte elemente. Între locuitorii Daciei mai găsim și elementele celtice. Astfel întîlnim mai multe cohorte din Galia, Britania și Hispania[31], țări ale căror poporație pe acel timp era încă, în mare parte, celtică. În afară de cohorte, aflăm două zeități de aceeași origine: Zeul *Vitirimenus* și o zeiță *Nehalennia*. Tot zeu galic trebuie să fi fost și *Jupiter Bussumarus*, după forma cuvîntului. În sfîrșit, mai aflăm un trevir, originar din orașul Augusta Trevirorum, în Belgia, cu numele galic de *Ibliomarus*, ca decurion, deci în poziție însemnată, și care arată totodată că era cetățean în Dacia[32].

Cu toate că cercetarea limbei românești nu a ajuns încă a determina dacă se află elemente celtice în limba română și care sunt acelea, căci încercările făcute pînă acuma în această direcție sunt cu totul lipsite de caracter științific, totuși, chiar dacă cercetările ulterioare ar descoperi cuvinte de obîrșie celtică în limba română, o asemenea împrejurare n-ar avea nimic extraordinar și nu ar trebui, pentru a le explica, să transportăm poporul românesc pe marginele Galiei, de unde el și le-ar fi cules, ci prezența de celți în Dacia după colonizare, ar da o explicare îndestulătoare a acestei împrejurări.

Cercetarea inscripțiilor ne arată spusele lui Eutropius, că Traian ar fi adus coloniști în Dacia din toată întinderea împărăției romane, ca adevărate, întrucît putem regăsi în ea elemente aduse din Asia Minoară, din Iliric și din Galia, trei regiuni atît de deosebite și de îndepărtate din acea împărăție. Aceste elemente au putut lăsa, în sînul nouăi poporații închegate pe pămîntul Daciei după cucerirea romană, urme în graiul ce se făuri pe noul pămînt roman. Vom cerceta mai jos altă împrejurare, anume dacă această grămadă de coloniști, trimiși aici din toate părțile împărăției, conținea niște elemente cu totul disparate, neunite între ele

---

[30] În timpurile din urmă ale vieței lui, Hașdeu susținea că albanezii nu sunt decît costoboci, carpi și bessi strămutați la sudul Dunărei de împărații romani. În loc ca dacii să fi fost albanezi, se răstoarnă lucrul că albanezii ar fi fost daci. *Cine sunt albanezii,* în *An. Acad. rom.*, II, tom. XXII, 1901. Mai vezi și Ath. M. Marinescu, *Slavii, Macedo-Românii și Albanezii,* în *An. Acad. Rom.*, II, tom. XXVI, 1904.

[31] Privilegia militum, CIL, III, 2, No. XXXIII, Gallorum et Hispanorum; XXV, Gallorum macedonica; XL, Gallorum dacica. *CIL,* III, 1, No. 1342, Hispanorum Campagonum; 821, 1633 (1632) Britannorum.

[32] *CIL,* III, 1, No. 1214: „D.M.T. Fabio Ibliomaro domo Augus, Trev[e(r)] quond(am) dec(urio) (c)anabarum vix(it) annis LX."

prin nici o legătură, și dacă mai ales le-au lipsit chiagul acela care face din adunături de oameni, popoare, și din grămezi de indivizi, societăți [7].

2. Poporația băștinașă

Argumente generale pentru stăruința dacilor sub romani. Istoriografia noastră mai veche se silește a dovedi din răsputeri stîngerea desăvîrșită a nației dace, în urma crîncenului război și a emigrărei dacilor, după ce romanii luară țara lor în stăpînire. Această părere sprijinită la început de istoricii români, în interesul păstrărei curățeniei sîngelui roman din care ne tragem, a fost adoptată și de scriitorii străini, însă cu o țintă în totul deosebită. Susțin și ei asemenea teorie, însă cu scopul de a putea mai ușor îndepărta pe coloniștii romani din Dacia, la retragerea lui Aurelian, „ca unii ce romanii nu prinseseră în Dacia niște rădăcini atît de puternice, nealtoindu-se elementul lor pe temelia unei poporații supuse."[33]

Mai întîi, constatăm un fapt netăgăduit, anume că geții și dacii, cînd fură atacați de romani, părăsiseră acum de cîtva timp viața nestatornică. I-am aflat încă de pe timpul lui Alexandru cel Mare cultivînd grîul. Pe timpul luptelor lor cu romanii, găsim la ei agricultura îndestul de dezvoltată, deoarece se află niște dregători însărcinați cu inspectarea ei. Apoi întîlnim în Dacia o sumă însemnată de orașe și de sate, care exclud ideea unui popor nomad. Este însă o lege ce reiese chiar din firea lucrurilor, că un popor așezat nu fuge niciodată în totalitatea lui înaintea unei năvăliri. Fug numai popoarele nomade care își duc viața în cortul mișcător și trăiesc din mîncarea curat animală; niciodată însă acele așezate, care-și trag hrana din pămîntul cultivat de ele și de care, dezlipite, sunt expuse mai curînd pieirei decît sub amenințarea săbiei dușmane. De aceea, de cînd există omenirea, nu s-a văzut strămutarea în masă a unui popor așezat. Este adevărat, Columna lui Traian arată, în tabloul ei final, mai mulți daci încărcîndu-și averile în care, ceea ce reprezintă fără îndoială o scenă de emigrare[34]. Aceștia vor fi fost dintre cei bogați ai nației lor, care, putînd trăi oriunde, nu aveau nevoie să sufere apăsarea romană [8]. A se deduce de aici o emigrare a întregului popor este o încheiere prea îndrăzneață. Se pretinde însă că romanii ar fi ucis pe toți dacii aceia ce nu emigrară din țară. Dar, după ce se supuseră, fiind învinși, pentru ce ar mai fi ucis romanii pe aceia ce le recunoșteau supremația? Lăsînd la o parte omenia, care împiedecă de a lovi pe acel ce se roagă, constatăm că o asemenea purtare ar fi fost contrară politicei urmate de romani în toate țările, politică ce le-a îndrumat dominația lumei, anume de a fi aspri cu împotrivitorii și blînzi cu aceia ce se supuneau lor, prin care ei hotărau adeseori chiar pe potrivnici a prefera prietenia, dușmăniei lor.

---

[33] R. Rösler, *Romänische Studien,* Leipzig, 1871, p. 75: „In Dacien wurde, wenn wir richtig urtheilen, auf [nur] mehr dünnbesiedeltem Boden, rings umgeben von einer übelwollenden Bevölkerung, *ein reines Colonialland geschaffen*, in dem das Römertum nicht so tiefe Wurzel trieb, wo es nicht auf der breiten sichern Grundlage eines auch geistig eroberten Volkstums ruhte. Daher die Leichtigkeit, mit der es später wieder entfernt wurde und verschwinden konnte ohne einmal so viel Spuren zu hinterlassen als selbst in Britanien oder in Noricum wo es wie ein Firnis ist abgerieben worden."

[34] Fröhner, *tab.* ultim.

Apoi era oare în interesul romanilor a stîrpi cu totul poporația dacă? Care este valoarea unei cuceriri? Pămîntul și siliștele goale, sau poporația ce se mișcă pe ele? Am văzut mai sus pe generalii romani năvălind în Dacia şi transplantînd de acolo sute de mii de oameni în Moesia, spre a spori numărul birnicilor lor, și în Dacia voim ca romanii să fi alergat ca fiarele însetate de sînge după locuitorii Daciei, care veneau în genunchi cu femei și copii, plîngînd și cerînd îndurarea învingătorilor? Poporul roman era fără îndoială crud; dar cruzimea lui era războinică și avea totdeauna un scop și o țintă; nu era setea aceea nesățioasă de sînge a unor triburi africane de astăzi, care ucid numai pentru plăcerea de a ucide.

Se aduce însă în sprijinul acestei păreri, a stîngerei elementului dac, cuvintele lui Eutropius, care spune, într-un loc raportat mai sus, că Traian aduse nenumărați coloniști în Dacia pentru a împopora ogoarele și orașele, „căci Dacia ar fi fost secată de *bărbați* prin lungul război al lui Decebal“[35] și în același sens opune împăratul scriitor Iulianus în gura lui Traian cuvintele: „Eu însă, văzînd republica lîncezîndă și apăsată atît prin tirania dinlăuntru, cît și prin ofensa primită de la geți, singur am îndrăznit a ataca pe mărginașii Istrului și *am răsturnat și nimicit cu totul gintea aceea a geților*. Iar o lucrare atît de mare am isprăvit-o în timp de aproape cinci ani.“[36] Războiul fiind foarte crîncen și îndelungat, purtat apoi din partea dacilor cu o nespusă îndărătnicie, se înțelege că poporația validă a celor ce luptară pînă la sfîrșit a trebuit să fie rărită, încît scriitorii puteau, exagerînd puțin lucrul, să vorbească de nimicirea totală a acestei poporații. Eutropius ne spune însă el singur că Dacia a fost secată de poporația ei *bărbătească*. Și într-adevăr, care cuceritor a nimicit vreodată elementul femeiesc și copiii din un popor supus? Chiar însă dacă poporația validă bărbătească din Dacia ar fi dispărut cu totul, ceea ce este peste putință de gîndit, încă rămînînd o mulțime de femei și de copii, aceștia putură reconstitui în curînd un element de baştină îndestul de puternic, care va fi putut sluji de rădăcină celui român.

Atîta poate fi adevărat, că partea cea înaltă a nației dace propriu-zise, care se opusese cucerirei cu cea mai strașnică înverșunare, după ce se supuse în aparență romanilor, preferă a se expatria și părăsi provincia. Că această emigrare a trebuit să se facă după încetarea războiului, se vede din tabloul Columnei, care arată încărcarea averilor emigranților ca făcîndu-se în deplină liniște. Desemnurile Columnei lui Traian, totdeauna așa de exacte, ar fi reprodus desigur buimăceala unei fugi pripite, în cazul cînd ar fi fost vorba de o asemenea.

Erau însă oare în Dacia numai daci propriu-ziși? Am văzut mai înainte că mai erau geți, sarmați și un trib particular al acestora, iazigii. Se constată însă într-un chip învederat că iazigii erau dușmanii dacilor în timpul războiului al doilea, deoarece fuseseră pedepsiți de aceștia cu

---

35 Eutropius, *Hadr[ianus]* c. VIII, [6, 1]: „Dacia enim diuturno bello Decibali *viris* esset ⟨fuerat⟩ exhausta.“ Mai sus p. 130. Unii citesc însă *viribus*, adică secată de puteri.

36 *Iuliani imperatoris quae supersunt*, Ed. Teubner, p. 66: „Ego sane quasi torpentem rempublicam et dissipatam, tum domestica tyrannide qua nullo tempore opressa fuerat, tum Getarum contumelia suspiciens, solus Istri accolas aggredi sum ausus et *Getarum quidem gentem penitus everti et delevi*. Et hoc quidem tantum opus annis fere quinque confici.“ Observăm și aice cum împăratul Iulian numește pe daci, geți. Vezi mai sus p. 74, Constantin V. Obedeanu, *Grecii în Țara Românească [cu o privire generală asupra stărei culturale pînă la 1717*, București, 1900.] p. 636, crede că cuvintele: „Getarum gentem penitus delevi“ sunt luate din comentariile lui Traian. Aceste comentarii din nenorocire s-au pierdut, a rămas din ele o singură frază citată mai sus, p. 131, nota 51.

...rea unei părți din pămîntul lor, pentru neparticiparea la războiul împotriva romanilor. Pe acești iazigi i-am văzut, pe Columna lui Traian, venind să facă închinarea lor împăratului, de îndată ce acesta trece podul în Dacia. Și aceștia să fi fost dușmanii romanilor? Și pe ei să-i fi stîrpit romanii pînă la cel de pe urmă om? Apoi Dio Cassius, acel istoric pe cît de judicios, pe atît și de bine informat, ne spune apriat că Decebal vroia să ceară pace, *„văzînd pe cei mai mulți daci că trec la Traian.“*[37]. Fără îndoială că acești daci ce trecură la romani în timpul celui de al doilea război, erau mai cu deosebire geții din Valahia, care, la început, caută să opună oarecare împotrivire, mai apoi însă, urmează pe iazigi și vin împreună cu ei să-și plece capetele împăratului roman. Ei bine! pe toți acești trădători ai cauzei naționale a dacilor, pe toate aceste eminente ajutoare ce veneau la Traian chiar în țară dușmană, să-i fi ucis romanii fără cruțare? Credem că o asemenea părere este curat orbind absurdă [9].

Toponimia. O împrejurare mai ales pune în evidență această absurditate, anume aceea că aproape toată terminologia geografică a provinciei romane este moștenită de la poporul indigen. Astfel numele munților și ale rîurilor, care se reaflă în gura romanilor, sunt cu toatele împrumutate de la daci. Afară de munții Carpați, o catenă lungă cu nume comun la diverse popoare, mai aflăm încă un munte particular al dacilor, *Caucasus*, care nu este altceva decît muntele *Cogaeonum*, în a cărui peșteră se retrăsese Zamolxis, și care nume apare iarăși în *Caucaland* al lui Ammianus Marcellinus, iar astăzi se regăsește în numele mai multor munți *Cocanul* din Carpații munteni[38].

Dintre rîuri, afară de acelea ale căror nume înșiși dacii le moșteniseră de la sciți, precum *Pyretus*, *Tiarantos* și *Maris*[39], mai amintim următoarele numiri luate de romani de la daci și care mai toate răsună încă și astăzi în gura poporului român: *Tibiscum, Samus, Grissia, Gilpil, Aluta,* Μουσαῖος. De asemenea, aproape toate numele orașelor sau satelor ce se aflau pe timpul romanilor în Dacia, păstrară numele lor cel vechi; numai puține din ele au primit un botez roman; unele din ele, precum capitala Daciei, a îmbinat ambele numiri, cel vechi și cel roman, în o denumire îndoită. Din Ptolemeu, Tabula Peutingeriană, Geograful Ravenat și inscripții, ni s-au păstrat numele următoarelor cetăți sau sate de nume dac. În Ptolemeu (sub Antonin, 150 d. Hr.) găsim: *Ruconium, Docidava, Porolissum, Arcobadara, Triphulum, Patridava, Carsidava, Petrodava, Napoca, Patruissa, San[gi]dava, Utidava, Marcodava, Ziridava, Singidava, Zermizirga* ⟨*Germizera*⟩, *Cumidava, Ramidava, Pirum, Zusidava, Paloda* ⟨*Polonda*⟩, *Zurobara, Aizisis, Tibiscum, Sarmizegethuza [regia], Netindava, Tiasum, Tibiscum, Zeugma, Dierna, Acmonia, Druphegis* ⟨*Drubetis*⟩, *Arcinna, Pinum, Amutrium, Sornum.* Din Tabula Peutingeriană (sub Severus 222 d. Hr.), adăogim pe următoarele, altele decît acelea enumerate de Ptolemeu: *Lederata, Arcidava, Centum Putei, Bersovia* ⟨*Berzobis*⟩, *Aizizis, Gaga[nae], Masclianis, Agnavis,* [...] *Pelendava, Acidava, Rusidava* (poate aceeași cu Zusidava din Ptolemeu), *Burridava, Arutela, [Caput] Stenarum, Cedonia, Blandiana, Brucla, Patavissa* (poate aceeași ca Patruissa lui Ptolemeu) ⟨*Potaissa*⟩, *Optatiana, Largiana, Certie.* Geo-

---

[37] Vezi locul citat mai sus, p. 143, nota 97.

[38] Ackner und Müller, *Anhang, op. cit.*, No. 17: „Ad Alutum flumen secus montem *Caucasi.*“ Asupra muntelui *Cogaeonum,* vezi mai sus p. 95 [și nota 44]. Amm[ianus] Marcell[inus], XXXI, 4[13]: *Caucalandesem* locum.“

[39] Mai sus p. 53—56.

graful Ravenat nu face decît reproduce cîteva din numele Tabulei Peutingeriane, fără a adăogi nimic nou, afară de *Potula*, dacă aceasta nu va fi identică cu Paloda[40]. Inscripţiile ne mai procură următoarele numiri, neconţinute în izvoarele celelalte: *Ampeia, civitas Volmerium, civitas Petovium, Colonia Malvensis, Imennosum maior, Kavieretium, Deusara, Kartum* şi încă unele ce vor fi aduse mai la vale[41].

Lîngă aceste 68 de nume de obîrşie dacă, se întîlnesc numai 16 de caracter latin, precum în Ptolemeu 7: *Ulpianum, Salinae, Praetoria Augusta, Angustia, Apulum, Aquae* şi *Frateria* şi în Tabula Peutingeriană alte 9: *Ad Pannonios, Pons Augusti, Caput Bubali, Castra Nova, Romula, Pons Aluti, Castra Traiana, Pons Vetus* şi *Ad Mediam*. Fără îndoială că şi aceste numiri romane vor fi avut corelativele lor dace, după cum capitala purta dubla numire de *Sarmizegethuza regia* şi de *Ulpia Traiana Augusta;* dar ele au fost întunecate, la scriitorii ce s-au ocupat cu Dacia, de numele paralele romane.

Tot aşa ne mai dă Ptolemeu, care scria, precum am arătat, către 150 d. Hr., prin urmare după cucerirea Daciei, numele a 15 triburi dace ce s-ar afla în această provincie anume de la nord, începînd dinspre apus: *anarţii, tauriscii* şi *cistobocii;* sub ei *predavensii, ratacensii* şi *caucoensii;* sub aceştia, în aceeaşi ordine, *biefii, buridavensii* şi *cotensii* şi sub aceştia *albocensii, potulatensii* şi *sensii;* iar sub dînşii în sfîrşit, în partea meridională, *saldensii, ceagisii* şi *piefigii*.

Este probabil că Ptolemeu, alcătuindu-şi geografia după un autor mai vechi, Marin din Tir, va fi împrumutat de la el numele acestor 15 triburi, care nu vor mai fi existat în întregimea lor pe timpul lui în Dacia. Majoritatea lor însă a trebuit să existe, fără de care nu ne putem închipui cum de Ptolemeu putea să treacă în geografia lui, menită a fi cetită de contimporanii săi, ca existente, triburile unui popor acum şters de pe faţa pămîntului. Apoi unele din aceste triburi vom vedea că sunt pomenite şi de inscripţii.

Topografia Daciei rămînînd aproape neschimbată sub dominaţia romană, păstrîndu-şi vechiul său caracter dacic, această împrejurare dovedeşte într-un chip învederat că a trebuit să rămînă o poporaţie îndestul de deasă în Dacia, pentru a putea păstra aceste denumiri şi a le impune romanilor, cu toată tendinţa acestora de a romaniza geografia ţărei, ceea ce se vede din schimbarea numelui unora din oraşele Daciei [10].

Dacă pînă aici am adus mai mult argumente din care să se deducă aflarea poporului dac în vechea sa patrie sub stăpînirea romană, studiul inscripţiilor ne va dovedi, pe lîngă cîteva mărturisiri culese din autori, într-un chip învederat, existenţa dacilor sub oblăduirea Imperiului Roman, în vechea lor ţară. Astfel ne spune Dio Cassius că, Sabinianus, legatul împăratului Comod (180—192), după ce bătu pe dacii ce se retrăseseră în munţii înconjurători provinciei, strămută în Dacia 12 000 de familii din această naţie[42].

Aşa dar, pe lîngă dacii (geţi sau iazigi) ce rămaseră în Dacia, ca unii ce ţinuseră cu romanii în lupta lor contra lui Decebal, mai vedem că poporaţia lor este sporită prin strămutări silite făcute de romani, fără

---

[40] Anonymus Ravennatis, IV, 14, 7. Din aceste localităţi pot fi identificate cu cele de astăzi: Zusidava ⟨Sucidava⟩ amintită ca *territorium zucidavensis* ⟨sucidavensis⟩ în o inscripţie găsită la *Celei* şi Capidava păstrată în o altă inscripţie ca *territorium capidavense*, găsită la Pantelimonul de Sus din Dobrogea, jud. Constanţa, vezi V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum* [în *AARMSI*, s. II, t. XXXIV,] 1912, p. 2 şi Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice şi sculpturale*, p. 636 şi 646.

[41] *CIL*, III, 1, No. 1399; III, 2, *Privilegia* LI; *Tabulae* III, VI, X şi XIII.

[42] Dio Cassius, LXXII, 3 [3].

îndoială în același scop în care am văzut mai sus pe Aelius Catus și pe Marcus ⟨Tib.⟩ Plautius transplantînd poporații getice din stînga Dunărei în Moesia, anume pentru a spori numărul birnicilor. Apoi, dacă romanii ar fi avut de țintă nimicirea totală a nației dace, nu ar fi fost o adevărată nebunie de a aduce în țara lor tocmai din acei oameni, pe care voiau să-i stîrpiască de pe fața pămîntului?

Nu trebuie să ne mire împrejurarea că poate unele din numele de oameni sau de triburi pot avea asemănare cu nume tracice, deoarece am văzut că dacii erau traci. Faptul însă că acești traci trăiesc și mor în Dacia ne arată în chip învederat că avem a face cu daci.

Inscripțiile. În monumentele comemorative sau funerare găsite în deosebite localități din Dacia se află săpate o mulțime de nume de bărbați și de femei care nu sunt nici latine, nici grecești, care aduc cu numele ilirice și pe care trebuie să le privim ca purtate de daci trăitori și morți în Dacia sub stăpînirea romană. Iată cele mai însemnate din aceste inscripții:

1) „*Aia lui Nando,* a trăit 80 de ani, *Andrada lui Bituva,* a trăit 30 de ani, *Bricena,* a trăit 40 de ani, *Iusta,* a trăit 30 de ani, *Bedar* 12. După moartea ei, Herculan libertul a pus (această piatră) patronei sale drept recunoștință."[43]

Numele conținute în această inscripție ne arată învederat pe membrii unei familii dace care adoptase însă moravurile romane, ceea ce reiese întîi din punerea însăși a pietrei, obicei roman, apoi din împrejurarea că o vedem posedînd liberți, ceea ce o arată totodată că dispunea de mijloace.

2) „Zeilor Mani: lui Aeliu *Andena,* Auliu Macrin *Epidianul* zis și *Epidiu, augustal* al coloniei și Macrinia Marcia, fiica, puseră (această piatră)."[44]

Andena fiind un nume dac, urmează că acel ce-l purta își măritase fata care poartă numele roman de Macrina Marcia, după un personaj care din numele ce-l poartă, Macrin Epidianul sau Epidiu, pare a fi un dac romanizat [11].

3) „Părinții *Ucudiu a lui Bedar* și *Suta lui Epicad,* au pus (această piatră) prea iubitei lor fiice, ce a fost ucisă de tîlhari, însă răzbunată."[45]

Numele fetei lipsește, partea superioară a pietrei fiind ruptă. Părinții ce-i pun inscripția poartă însă învederat nume de caracter dac.

4) „T.M. a pus (această piatră) spre recunoștință Domiției lui *Clon,* care a trăit 30 de ani."[46]

Domiția, nume roman; a lui Clonus, nume dac.

5) „Zeilor Mani: Aelius *Diaies,* a trăit 90 ⟨85⟩ de ani și i-a pus (această piatră) Aureliu *Ditugeniu,* fiul și moștenitorul părintelui prea iubit spre recunoștință."[47]

Atît fiul, cît și tatăl, cu nume romane, iar familii, dace.

---

[43] *CIL,* III, 1, No. 917: „Aia Nandonis vixit annis LXXX. Andrada Bituvantis vix(it), anis LXXX. Bricena vixit anis XL. Iusta vixit anis XXX, Bedarus vixit XII. Pos(t) obitum ei Herculanus libertus patrone benemer(enti).

[44] *CIL,* III, 1, No. 1488: „D.M. Ael(io) Ardenae Ael(ius) Macrinus Epidianus qui et Epidius au([g]ustalis) col(oniae) Macrinia Marcia fil(ia) posuerunt."

[45] *CIL,* III, 1, No. 1585: „Interfecta [a lat]ro([n]ibus) et vindicata Ucudius Baedari et Sutta Epicadi p(arentes) pi(entissimae) fil(iae) tit(ulum) p(osuerunt)."

[46] *CIL,* III, 1, No. 1267: „Domitia Cloni q(ui) vix(it) an(nis) XXX, T.M. b(ene)-m(erenti) po([s]uit)."

[47] *CIL,* III, 1 No. 835: „D.M. Ael(ius) Diaies vis(it) an(nos) LXXXV et posui(t) Aurelius Ditugenius filiu(s) et heres patri carissimo b(ene)m(erenti)."

6) „Zeilor Mani: *Mavida*, fiica lui *Epicad*, care a trăit 45 de ani, soțul iubitei sale soții, pune (această piatră). Aice odihnește."[48]

Numele și prenumele sunt caracteristic dace.

7) „Zeilor Mani: Aureliu Fabiu, purtătorul steagului aripei Siliane, a trăit 28 ⟨29⟩ de ani și 11 luni, Aureliu *Rebur*, veteranul și Fabia puseră (această piatră) fiului preaiubit, dar și lor."[49]

Amestecarea caracteristică între nume latinești și dace, îndegetează o contopire a acestor două elemente. Astfel, fiul mort poartă numele roman de Aureliu Fabiu și era purtătorul steagului unei ale: pe mamă o cheamă tot Fabia, iar tatăl, care se numește și el cu numele roman de Aureliu, mai poartă și cognumele de Reburus, formă învederată neromană și care urmează să fie de origine dacă.

8) „*Sola* lui *Mucatru*, veteran din aripa frontoniană, a împlinit juruita făcută lui Apolon."[50]

Inscripție însemnată prin aceea, că arată pe un dac întors la religia romană, deoarece dedică o piatră lui Apolon.

9) „Zeilor Mani: T. Aeliu *Ariort* quattuorvir anual al municipiului Drobeților, ucis de tîlhari, a trăit ani 57. Digna, preaiubitului ei soț, Publ. Aeliu Valente, fiul și *Udar* nepotul, spre recunoștință i-au pus (această piatră)."[51]

Vedem aici un dac în fruntea unui municipiu. Femeia lui poartă un nume roman. Tot așa și cei doi fii ai săi, iar nepotul său nume dac; dovadă învederată de contopirea dacilor cu poporul roman și de latinizarea lor [12]. Tot de asemenea, credem a vedea nume dace în următoarele, culese din inscripții: *Dada, Drigiza, Dius, Pupa, Seccia, Sisiata, Esbercus* ⟨*Esbenus*⟩ și alte cîteva[52].

Unele nume terminate în porus, ca *Mucapor, Natopor, Mucator*, se regăsesc și la numele din Tracia; de asemenea, *Rescu, Turme Soie, Diza*, care se reaflă la nume bessice, precum *Rescu* și *Dizus*[53].

Cea mai caracteristică inscripție este însă aceea pusă pe mormîntul unei *regiune dace moartă în Dacia pe timpul stăpînirei romane* [13].

10) „Zeilor Mani: *Ziaei*, fiicei lui *Tiati* dacei, soția lui *Pieporus, regele cistobocilor, Natoporus* și Drilgisa, bunicei lor prea iubite, bine meritată puseră."[54]

Am văzut cum geto-dacii sunt arătați de Ptolemeu, ca aflîndu-se în Dacia sub stăpînirea romană. Din această inscripție se poate vedea că

---

[48] Goos, în *Arhiv. für sieb. Landeskunde*, 1874, p. 129: „D.M. Mavida Epicadi filia vixit annis XXXXV. Maritus conjugi piae posuit. Hic sita est."

[49] *CIL*, III, No. 847: [„D.M.] Aur(elius) [F]abius sig(nifer) al(ae) Sil(ianae) vix(it) XXVIII m(enses) XI. Aur(elius) Reburus vet(eranus) et Fabia filio pientissimo p(osuerunt), set et sibi."

[50] *CIL*, III, 1, No. 787: „Apollin(i) sac(rum) Sola Mucatri vet(eranus) ale Fron-(tonianae) v(otum) s(olvit)."

[51] *CIL*, III, 1, No. 1559: D.M. P. Aeli[o] Ariorto (?) IIII vir(o) an(uali?) m(unicipii) D(robetarum) in[t]er[fe]ct(o) a latronib(us) vix(it) an(nos) LVII. Digna (?) con(iugi) pientissimo et P.Ae(lius) fil(ius) et P.Ael(ius) Val(ens?) fil(ius) et [A]udarus n(epos) b(ene) [m(erenti)] p(osuerunt)."

[52] *CIL*, VII, No. 323, Orelli, No. 510; *CIL*, III, 1, No. 804, 917, 986, 1236, 1243, ⟨858⟩ și 1525. Numele de Esbercus ⟨Esbenus⟩ se află în o inscripție aflată la Wiesbaden Gr. Tocilescu, *op. cit.*, I, p. 303.

[53] *CIL*, III, 1, No. 799, 852; Orelli, No. 510; Natoporus: *CIL*, III, 1, No. 7870. Compară Tomaschek, *Ueber Brumalia und Rosalia*, în *Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie*, LX, p. 381.

[54] Adusă din *CIL*, VI, No. 1801, de V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 95, nota 429: D. M. Ziai Tiati fil(iae) Dacae, uxori Piepori regis Coisstobocensis, Natoporus et Drilgisia aviae cariss(imae) b(ene)m(erenti) posuer(unt).

dacii păstraseră chiar oarecare autonomie, de vreme ce-i vedem trăind sub regii lor în Dacia romană.

Dacă însă inscripţiile raportate pînă acuma nu conţin decît nume pe care forma lor ne împinge a le atribui poporaţiei de baştină, posedăm altele în care se spune lămurit că individul pomenit aparţinea acestei poporaţii.

11) „Iuliu Secundinul, veteran rechemat în slujbă (evocatus), al cohortei III a salariorilor care a trăit ani 85, *de naţie dac, Atticia* Sabina, soţia lui şi Iul. *Costas* fiul şi moştenitorul spre recunoştinţă.“[55]

Iulius Secundinus este deci arătat anumit ca de *naţie dac* şi cu toate acestea poartă un nume cu totul roman, o dovadă de complecta romanizare a dacilor ce rămăseseră sub domnia romană. Cîţi daci se pot ascunde sub nume romane, la care nu mai e însemnată, ca în inscripţia arătată, originea individului, deoarece el poate o şi uitase şi trecea drept roman neaoş! Femeia lui Secundinus poartă numele de Atticia, care este dac, iar cognumele de Sabina, învederat roman, încît aici nu mai rămîne nici o îndoială că avem a face cu daci romanizaţi [14].

Tot acelaşi lucru dovedeşte şi următorul fragment de inscripţie, în care însă numele dacului este stîlcit, dar, după finală, este desigur roman.

12) „Iuliu Pi ... tinul cetăţean dac.“[56]

În altă regiune a ţărilor dunărene, în *Sciţia Minor,* locuită şi ea de popoare de neam dac sau bess, deci de neam trac, găsim iarăşi dovezi de existenţa unei poporaţii băştinaşe sub stăpînirea romană şi supuse înrîuririi ei. Aşa o inscripţie aminteşte pe cetăţenii romani şi bessi aşezaţi în satul *Ulmetum:* romani deci, locuind alăturea cu poporaţia tracă a besiilor. Altă inscripţie vorbeşte despre hotarele dintre moşia lui *Siamoudus* şi satul *Buridavensilor* (Buridensii lui Ptolemeu), ambele denumiri de caracter absolut dac[57]. O altă inscripţie conţine iarăşi mai multe nume, învederat dace sau trace: *Mucapor* şi soţia lui, *Sedida, Neti ... tis,* care soţi au copii de nume romane, ca Longinus, Martia şi Valerius. Se mai află, prin inscripţii, amintite mai multe sate cu nume dace, ca *Amlaidina, Turremuca, Asbolodina.* O inscripţie prea însemnată este aceea care pomeneşte cetatea *Ausdec* ... (nume pînă pe jumătate dispărut), care este arătată ca punînd într-un rînd un hotar în contra dacilor prin un *actor* al cetăţei, dregător existent numai în canabae şi care pe atunci era reprezentat tocmai de un dac, *Vexarus.* Hotarul a fost tras de M. Salvius P ... ror, din ordinul lui Helvius Pertinax (general şi, mai tîrziu, împărat roman) împreună cu Antoniu, tribunul cohortei a II-a. Adaogă inscripţia că dacii au fost invitaţi să iasă din locul stîlpit. O altă inscripţie funerară din oraşul Troppaeum Traiani pomeneşte de un dac *Comozoi,* care ar fi fost ucis de *costoboci,* şi ei un trib dac trăitor în Dacia pe timpul lui Ptolemeu, care îi numeşte cistoboci[58]. Tatăl acestui Comozoi poartă şi el numele dac de *Daizus,* iar fiii lui acele romane de Justin şi Valens. Altă inscripţie aminteşte pe tatăl şi pe mama cu numele dace de *Mucapor* şi *Eftipia,* iar copiii, cu acele romane de Sabinus, Aurelius, Valerius şi Sabinianus, aceşti doi din urmă arătaţi ca trăind şi punînd piatra amintitoare pe mormîntul consîngenilor lor. O altă inscripţie conţine numele Crescens *Rigozi,* Helpis Liberta, Cornelius Vitalis, din care

[55] Orelli, No. 6844: „Iulius Secundinus evocatorum coh. III, Salariorum qui vixit annis LXXXV, *natione dacus,* Atticia Sabina conjux et Jul. Costas filius et heres b(ene)m(erenti) fecerunt.“

[56] *CIL,* VII, No. 944: „Iul(ius) Pi ... tinus, *cives dacus.*“

[57] Buridava este arătată de *Tab[ula] Peutingeriană* ca cetate din Dacia. Mai sus, p. 140.

[58] Mai sus, p. 162.

Rigozi, fiind în genitiv, însemna pe tatăl, și acesta fără îndoială dac. Tot așa sunt și următoarele nume culese tot din inscripțiile Dobrogiei: Iulius *Dizzace* din Troesmis, femeile *Zudeculp* și Claudia *Dusia*, Aurelius *Dalmus* și Aurelia *Uthis*, soția lui, din satul dac *Amlaidina*, amintit mai sus: apoi, Apolonius *Dadae* și Ti... Claudius *Mucasin* din Tomi. Din tribul bessilor, arătat ca locuind în Sciția Minor, mai sunt păstrate cîteva nume personale ca *Clagino, Derzigeno, Eptacento, Zina* și *Eptaperi*. Se mai află și gladiatorul Σκίρτος care spune despre el însuși că era dac, Δακήσις, cu toate că i se săpase inscripția în grecește[59].

Și despre aceste neamuri trace, dace, gete sau besse se poate susține contopirea lor cu romanii prin căsătorii sau înrîuriri romanizatoare, cum reiesă lucrul în chip învederat din amestecul de nume trace cu cele romane în aceeași familie, încît și cercetarea Sciției Minoare conduce la același rezultat ca și aceea a rămășițilur din Dacia propriu-zisă, anume la adeverirea aflărei multor elemente dace sub stăpînirea romană, care elemente se pierdură apoi, fără să mai lase alte urme despre existența lor decît substratul caracterului, elementul mai mult fiziologic al rasei, deoarece floarea psihologică fusese retezată de pe trunchiul ce o purtase, de sabia romană [15].

Armata. Existența dacilor sub stăpînire romană se mai dovedește încă și din aflarea unor cohorte de daci, atît în Dacia, cît și în alte părți ale imperiului. Astfel, aflăm în Britania *cohorta Aelia Dacorum*. Mai multe inscripții au păstrat numele unor ostași din această cohortă, care se arată învederat ca daci. Astfel sunt *Decibalus, Dada* și *Acadunus*, acest din urmă arătat anume ca originar din Ulpia Traiana[60], capitala Daciei.

Apoi tribunul cohortei, Claudius Menander, poate și el un dac cu nume roman, pe o piatră pusă de el, sapă și un cuțit încovoiat, arma națională a dacilor[61]. Mai aflăm o *ala I Dacorum*, care se vede că staționa în Noricum, unde s-a descoperit o inscripție la Einod, care pomenește numele ei[62].

Se mai găsește o cohortă *II Augusta Dacorum veterana milliaria equitata* în Panonia, la Dalya, în vechime, Teutoburgium, și o altă cohortă, *III Dacorum*, amintită pe o piatră aflată în Macedonia și care cohortă este dată ca luînd parte la o expediție în Mesopotamia[63].

De asemenea, se mai află o inscripție, care amintește despre un prefect al militarilor *Dacorum Iassiorum*[64], dedicată lui Antoninus Pius și

---

[59] Toate inscripțiile citate, aduse de V. Pârvan în scrierea lui, *Cetatea Tropaeum. [Considerații istorice*, București, 1912,] p. 5—48.

[60] *CIL*, VII, No. 323: „[[C. Titio...]] a acaduno Ulp(ia) Trai(ana) v(eterano?) ⟨em(erito)⟩ al(ae) Petr(ianae) Martius f(ilius) p(onendum) c(uravit)." Asupra numelor *Decibalus* și *Dada*, vezi No. 858 și 866.

[61] *CIL*, VII, No. 838.

[62] *CIL*, III, 2, No. 5044: „[Pra]f. eq(uitum) al(ae) I Dac(orum) [trib](unus) mil(itum) leg(ionis) II adju(trix)." O altă inscripție reprodusă de [Th.] *Mommsen* în nota la No. 1153 (*CIL*, III, 1) amintește pe unul [C.] Julius Erucianus Crispus praef. alae I Ulpiae Dacorum. Era aceeași *Ala I Dacorum* cu *Ala I Ulpia Dacorum* sau 2 corpuri deosebite?

[63] *CIL*, III, 2, No. 6500 ⟨6450⟩ *[coh. Augusta Dacorum veterana miliaria equitata]* și III, 1, No. 600.

[64] Ackner und Müller, *op. cit.*, No. 157: „Ex voto tricennali magno et invicto imperatori Caesari Tito Aelio Hadriano Antonino Pio Augusto, pontifici maximo, tribunicia potestate XVI, consuli III [[II]], patri patriae, pro salute et felicitate pontificis maximi et Anniae Faustinae Augustae conjugi, *Cajus Clodius, sextum praef[ectus] militum Dacorum Iassiorum* hanc statuam inauratam numinibus majestatique eorum (posuit)." (După cetirea lui Ackner și Müller). Rîndul subliniat este dat de inscripție astfel: „C. CLOD. VI. PRAEF. M. DACORUM. IASSIORUM." Cetindu-se

găsită în Sarmizegetusa; o altă, care pomenește o *cohortă I Dacorum vigillum* și o a treia, care poartă pe ea o *vexillatio Dacorum parthica*.

Mai amintim și milites *Dasciscani*, care se regăsesc în mai multe izvoare și erau răspîndiți în toată întinderea Imperiului Roman, precum și cohorta *getulilor* din Iudea[65].

Prezența unor trupe atît de numeroase de daci în Împărăția Romană cere numaidecît acea a unui număr însemnat de daci, în provincia de unde ele să se fi putut recruta.

Dacii însă se întîlnesc nu numai ca soldați, ci și ca ofițeri superiori, comandanți în armatele romane, bineînțeles, în acest caz, pe deplin romanizați și numai cît arareori păstrîndu-și amintirea originei lor. Astfel, aflăm despre *Regalianus*, unul din cei mai buni generali romani ai timpului său, că era de „nație dac și, după cît se spune, coborîtor din Decebal."[66] Chemat de împăratul Valerian la o comandă superioară, el căpăta sub Gallienus guvernarea Iliricului și astîmpără o revoltă a acestei provincii. Un uzurpator, Ingenuus, răsculîndu-se împotriva lui Gallienus, este bătut în Moesia și Gallienus pedepsește cu nespusă cruzime pe partizanii răscoalei. Moesii speriați proclamă atunci pe Regalianus de împărat (263 d. Hr.), dară este ucis curînd după aceea, temîndu-se provincialii de o și mai cumplită răzbunare a lui Gallienus.

Toate aceste împrejurări adeveresc existența poporației dace sub stăpînirea romană și deci nu se mai poate susținea că nația dacilor ar fi fost cu desăvîrșire nimicită de romani, cu prilejul cucerirei țării lor [16].

3. Elementul roman

Întinderea elementului roman. Prin cucerirea Daciei, supunerea poporului băștinaș și aducerea de colonii din diversele părți ale Împărăției Romane, se adunaseră în noua provincie romană elemente deosebite prin obîrșia și felul lor de a fi. Ele fură supuse însă aici unei înrîuriri covîrșitoare care, ca o grea piatră de moară, sfărămă toate grînele deosebite aruncate în coșul ei și scoase din a lor măcinare un popor nou și unitar ce purta pe fruntea lui tot pecetea romană. Ne rămîn de studiat mijloacele puse în lucrare de romani pentru a romaniza Dacia, țintă pe care chiar Traian trebuise s-o aibă în vedere, dacă vroia ca a lui cucerire să devină pentru Împărăția Romană un scut și o apărare, iar nu numai o nadă mai mult spre a atrage pe barbari.

Deși Traian aduse colonii din provincii și nu din centrul imperiului, el căută întotdeauna ca să trimită în Dacia elemente romanizate, printre

---

pe M. din inscripție: *municipium*, s-a văzut aice vechiul nume al *Iașilor*. Noi credem împreună cu Ackner și Müller că un prefect al unui municipiu este ceva cu totul neobișnuit și că cetirea *militum Dacorum Iassiorum* este mult mai probabilă. Dacă Iașii ar fi existat de pe timpul romanilor, ba chiar ca municipiu, ar trebui numaidecît să se reafle în el urme ale vieței romane, pe cînd este cunoscut că nu s-a găsit în el nici o singură inscripție romană, *Milites Daci Iasii* nu erau decît dacii iazygi care se aflau în Dacia sub stăpînirea romană. Mai notăm și împrejurarea că pretinsul prefect al municipiului Iași trăiește tocmai în Sarmizegetusa. Iașul însă sau Iașii și-ar putea trage numele de la iazigi.

[65] Trebellius Pollio, în *Claudio*, XVII; Flavius Vopiscus, în *Aureliano*, XXXVIII; Orelli, 5889, 6049, 6688; *Notitia dignitatum imp. rom.* Ed. Böcking, p. 21, 23, 88, 96. Asupra Getulilor, vezi *CIL*, III, 2, Privilegia XIV.

[66] Trebellius Pollio, *Triginta Tyrani*, X: „Erat gentis dacae, Decebali ipsius ut fertur affinis." Comp[ară] Aurelius Victor, *Caes.* XXXII [*Regalianus*, 10].

care numai se strecurară și de acele în care romanizarea nu prinsese încă depline rădăcini. Mai multe din orașele ce contribuiră prin poporația lor la colonizarea Daciei, erau colonii romane sau orașe mult cercetate de romani. Se știe însă, că dreptul de colonie nu putea fi acordat decît acelui oraș străin în care se adaosese atît de mult poporația romană, încît să dobîndiască o fizionomie curat latină. *Emesa,* acel oraș din Siria Apamene, care trimisese în Dacia cultul lui Azizis sau Puer bonus phosporus era nu numai colonie romană, dar încă din cele mai favorizate, dăruită cu dreptul italic care scutia pe locuitorii ei de dări și le dădea putința de a întrebuința formele stricte ale dreptului roman la regularea daraverilor lor[67]. Tot asemene colonie cu drept italic era și *Heliopolis* din Coelesiria, de unde se adusese în Dacia cultul lui Jupiter Heliopolitanus[68]. Aceste orașe grecești ale Asiei Minoare conțineau o poporație romană așa de numeroasă, încît mulți din oamenii cei mari ai romanilor văzuseră lumina zilei în zidurile lor. Așa vestitul iurist Ulpianus era originar din colonia romană din Fenicia, *Tirul*[69]. Orașul *Tavia* sau *Tavium,* de unde veni în Dacia cultul lui Jupiter Tavianus, era vestit ca mare centru comercial[70], care deci trebuia să fi fost foarte cercetat de romani, ei căutînd să tragă mai ales foloase economice din stăpînirea lumei. Tot colonie romană era *Augusta Treverorum,* patria lui Ibliomarus[71] și aceiași însușire o avea și *Aequum* din Dalmația[72].

Nu era pentru prima oară cînd romanii căutau să romanizeze o provincie nouă, cu elemente romanizate din altele mai vechi. Acesta fusese îndeobște sistemul întrebuințat de dînșii, pentru a introduce mreja gîndirilor romane în capetele tuturor supușilor lor. Elementul latin sporia prin însuși faptul întinderei sale, și popoarele latinizate de romani slujeau la rîndul lor pentru a latiniza pe altele. Astfel numai se putu lăți spiritul reprezentat la început prin mîna de oameni din Latium și Roma și din un simbure mic se putu dezvolta acel arbore uriaș, care umbria cu ramurile sale cîte trele părțile lumei cunoscute pe atunci.

Dar, dacă Traian nu vroi să mai slăbiască încă elementul roman din Italia, trimițîndu-l el în Dacia, putu el împedeca pe locuitorii centrului împărăției și a capitalei a se duce de bunăvoia lor în țara, către a cărei pămînt îi atrăgea, cu o putere neînvinsă, farmecul aurului, ascuns în măruntaele acestei fericite regiuni? Putea Traian să împiedece colonizarea voluntară a provinciei cu elemente din Italia chiar, după cum el oprise aducerea de acolo a coloniilor sale? Este învederat că nu și că bogăția minelor de aur ale Transilvaniei va fi atras, în pămîntul Daciei, un număr foarte însemnat de romani în înțelesul adevărat al cuvîntului, adică de oameni de viță curat latină.

Că romanii erau atrași pretutindeni de exploatarea aurului ne-o spune întîi Cicero, cînd arată că minele de aur din Macedonia fură luate în arendă de capitaliștii romani. Strabon și Plinius adaogă că selașii din Piemont fiind supuși, o parte din tărîmurile lor aurifere le fură răpite

---

[67] *Digestae,* L, 15, § 4: „Sed et Emesenae civitati Phoenices imperator noster ius coloniae dedit, iurisque Italici eam fecit." (Ulpianus).

[68] *Ibidem,* § 2: „Est et Heliopolitana quae a divo Severo per belli civilis occasionem Italicae coloniae rempublicam accepit." Deși aceste două orașe dobîndesc dreptul de colonie după Traian, totuși ele trebuiau, încă de pe timpul lui, să conțină în ele o numeroasă poporație romană care să le fi romanizat pînă într-atîta, încît pe timpul lui Severus să ajungă a dobîndi dreptul de colonie.

[69] Idem, pr. „Sciendum est, esse quasdam colonias iuris italici, ut est in Syria splendidissima Tyriorum colonia, *unde mihi origo est.*" (Ulpianus).

[70] Strabo, I, 1.

[71] Orelli, No. 71.

[72] *Mai sus, p. 155, nota 23.*

și că îndată o societate romană se alcătui pentru exploatarea minelor; iar Titu Liviu adaugă, încă mai încheietor, că, la început, se închiseseră minele de aur din Macedonia, pentru ca să nu năvălească la ele bogătașii italieni[73].

Cercetarea inscripțiilor ne dovedește în chip învederat împrejurarea că imensa majoritate a locuitorilor provinciei Daciei erau romani sau elemente pe deplin romanizate, iar că străinii, acei ce mai păstraseră încă în ființa lor caracterul eterogen, alcătuiau numai o mică frîntură din poporația Daciei; o excepție în mijlocul regulei obștești. Mai toate inscripțiile sunt scrise în limba latină și conțin nume patronimice latine; ele consacră amintiri zeităților romane sau reproduc organizarea statului sau cea municipală a romanilor[74]. Numai 14 inscripții din mai bine de 1400 aflate pînă acum în Dacia, sunt scrise în limba grecească și nu știm de se vor găsi 100, în care să fie amintite elemente străine.

În onoarea lui Jupiter găsim dedicate mai bine de 60 de pietre, în a Junonei 16, a Minervei 14, a lui Mart 12; în a lui Esculap 30, a Higieei 26 și așa mai departe. Pe cînd numele patronimice de origină elină, tracă sau celtică se întîlnesc mai mult ca niște curiozități, unde și unde cîte unul, acele romane ne întîmpină la fiece pas. Așa numele Aelius revine de vreo 100 de ori, acela de Aurelius de vreo 150, acela de Iulius de vreo 50 de ori; tot așa cu acela de Valerius și cu numirile femeiești de Iulia, Plautia, Valeria etc. Același rezultat reiese în mic din cercetările celor 14 inscripții descoperite la cetatea Ulmetum. Numele conținute în ele dau o precumpănire vădită elementului roman. Pe lîngă numeroasele nume patronimice romane, găsim pomeniți *Bessi consistentes vico Ulmeto* cu cele două nume din o inscripție elină: Justin și Attas Possei, și alte două din una latină: Ithazis Dada și Ziftia. Elementul elin este reprezentat mai ales prin femei: *Theagina,* soția lui Iuliu Sergis, Ulpia *Nicandra,* soția lui L. Victorinus, *Theodota,* soția lui Aemilius Postumini; apoi prin bărbații: Val. *Nilus, Appas* cu soția lui, *Domna,* și fiul lor, Alexandru[75].

Într-un cuvînt, întregul tablou ce reiese din inscripții este acel al unei vieți romane, atinsă pe ici pe colea de elemente străine. Acestea, deși aveau în unele cazuri oarecare însemnătate, nu au ajuns niciodată a face din locuitorii Daciei o adunătură de elemente disparate, nepredominate de nimic, care să lupte și să se sfărîme unul pe altul cu o egală putere. Toate se subordonau înrîurirei predomnitoare a spiritului, vieței și culturei romane, reprezentată în Dacia prin o nenumărată mulțime de romani alergați în ea, spre îmbogățire, din toate părțile Imperiului Roman și cu deosebire din Roma și Italia.

De aceea ne mirăm cum de s-au găsit învățați care, pentru a dovedi existența romanilor adevărați și anume a celor originari din Italia, au căutat arătări anumite în inscripții, găsind bunăoară o asemănare între numele orașului Apulum din Dacia și districtul Apulia din Italia, între muntele Alburnus din același district și numele orașului Alburnus Ma-

---

[73] Cicero, *Brutus,* 22; Strabo, V, 1, 12; Plinius, *H[istoria] N[aturalis],* XXXIV, 1· Titus Livius, XLV, 18 și 29.

[74] Ackner, unul din învățații acei ce au studiat mai adînc starea Daciei romane, spune: „Und dass die Colonisten *meist kernrömischen Ursprungs gewesen,* beweisen die unzähligen Lapidarinschriften welche beinahe durchgängig in der echt römischen Sprache, im classischen Lateinstyl sowohl an gebäuden und Altären, als auch auf Votivtafeln und Grabmonumenten verfasst worden sind." *(Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien,* Wien, 1857, p. 11).

[75] V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum,* p. 95—96.

ior în Dacia[76]. Am putea adăogi noi la asemenea argumente slabe, altele mai puternice: bunăoară, dispoziția luată pe patul de moarte a libertului lui August, procuratorul minelor din Dacia, M. Ulpius din gintea Hermia, de a fi transportate oasele lui la Roma, fără îndoială fiindcă doria să odihnească acolo unde se născuse[77]. Dar unde este nevoia de a dovedi că ziua este lumină, sau noaptea, întunerec? Elementul roman, față cu cel străin, este așa de puternic reprezentat în Dacia, încît acest din urmă se pierde în celalalt, ca neghina cea rară în grîul curățit. Cercetătorii au rămas oarecum loviți de numărul *mare* de inscripții conținînd nume sau zeități grecești; aceasta, din cauză că numai acestea le-au sărit în ochi. În realitate, ele nu reprezintă nici 5% din numărul total al inscripțiilor aflate în Dacia[78].

Sub înrîurirea covîrșitoare a elementului roman, atît de puternic reprezentat în Dacia, chiar și acei străini care, la sosirea lor în țară, nu vor fi fost pe deplin romanizați, precum elinii aceia ce puneau inscripții elinești pe pietrele votive consacrate de ei zeilor lor, se vor fi asimilat cu timpul tot mai mult cu poporația domnitoare. Dar dacă chiar ei vor fi păstrat pînă la moartea lor ceva din firea lor străină, precum în accentul sau în moravurile lor, încă generația următoare trebuia numaidecît să se prefacă în romană, întrucît tocmai elementele etnice deosebite aduse în Dacia, fiind rupte din pămîntul lor, trebuiau să lepede cu timpul particularitățile lor osebitoare. Apoi această grămadă de oameni deosebiți, veniți din Galia, Panonia, Iliria, Dalmația, Asia Minoară și Italia, trebuiau să aibă o limbă comună pentru a se putea înțelege între ei, și care alta putea fi această limbă, decît acea oficială a Imperiului Roman, limba dregătorilor și a militarilor? Chiar deci, dacă unele elemente aduse de Traian în Dacia, nu vor fi fost de la început pe deplin romanizate, ele trebuiră prin puterea lucrurilor să se romanizeze în cel mai scurt timp [17].

Acțiunea deznaționalizătoare a armatei. Față cu un element roman atît de puternic, era firesc lucru ca toate acele străine să dispară și să se piardă în sînul său și tot el a înghițit și elementul cel bogat de baștină al daco-geților ce rămăseseră în țară după cucerire, după cum am constatat-o mai sus.

Dacă însă partea civilă a poporației era un agent atît de puternic de romanizare, cu mult mai mare lucrare avu în acest sens elementul militar.

Cohortele, alele și numerii, trei soiuri de corpuri ajutătoare, erau compuse din străini, strămutați înadins din țara lor în alte părți ale imperiului, pentru a determina deznaționalizarea lor: de aceea găsim de obicei cohorte de o naționalitate oarecare cantonate în alte țări, adeseori foarte îndepărtate. Astfel, pe cînd găsim cohorte de britani în Dacia, întîlnim cohorte de daci în Britania. Aceste cohorte ajutătoare de

---

[76] Goos, *Untersuchungen über die Innerverhältnisse des trajanischen Daciens*, în *Arhiv für siebenbürgische Landeskunde*, 1874, p. 109.

[77] *CIL*, III, 1, 1312: „D.M.M. Ulpio Aug. Lib. Hermiae proc(uratori) aurariarum, cujus reliquiae ex indulgentia Aug(usti) n(ostri) Roman latae sunt, Salonia Palestrice [[coniunx]] et Diogenes lib(ertus) benemerenti fecer(unt). Vixit ann(is) LV."

[78] Fustel de Coulange, adîncul cunoscător al Imperiului Roman în timpul împăraților, spune în *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*, [Paris, 1877], I, p. 358 ⟨passim⟩: „Ce mal (la diminution de la population agricole) augmenta surtout lorsque Trajan sut jeté de grandes colonies d'agriculteurs sur la rive gauche du Danube, peuplant la Dacie aux dépens de l'Italie et de la Gaule." Nu am spus niciodată că Traian ar fi adus colonii mai cu seamă din popoarele orientale, cum înțelege greșit spusele mele d. Obedeanu, *Grecii în Țara Românească*, p. 612 ⟨627⟩.

străini erau elemente încă neromanizate din armatele romane, pe care romanii le zmulgeau de la ele din țară, tocmai pentru a grăbi deznaționalizarea lor. Legiunile din contra, nu puteau fi alcătuite decît din elemente pe deplin latinizate. La început, ele fuseseră alese (legio = legare) numai din romani din Roma, către care se adauseră apoi popoarele italice și numai cît mai tîrziu, elemente provinciale, însă totdeauna, cetățeni romani[79]. Ele stăteau de obicei într-un singur loc, nefiind schimbate decît foarte rar din o țară în alta. Astfel se întîlnesc legiuni, care în timp de seculi întregi, generații peste generații, staționară în una și aceeași provincie, precum bunăoară legiunea a XIII-a Gemină, care stătu în Dacia de la cucerirea ei de romani pînă la părăsire (106—270). Slujba soldatului fiind de 20—25 de ani[80], individul intrat tînăr în legiune, ieșia bătrîn din ea, cu atît mai mult că tinerețea lui trebuia să se mistue repede, în o muncă atît de încordată ca acea a ostașului roman. Viața legionarului fiind așa de statornică, el îndată ce era cantonat în provincie, se grăbia să se însoare cu o femeie din localitate, cu care procrea copii, se înconjura cu o familie adeseori numeroasă, întocmindu-și o gospodărie potrivită cu nevoile sale. Copiii erau crescuți în lagăr, ceea ce făcea ca ei să deprindă limba taților lor, mai curînd decît acea a mumelor, precum se întîmplă de obicei. Așa ni se raportează faptul că, în timpul războiului cu Spania, trupele romane dădură naștere, cu femei localnice, la un mare număr de copii care fură crescuți în lagăr și din care republica formă colonia romană Carteia, după cererea părinților lor[81]. Din cele 250 de inscripții culese în Africa, și care arată locul nașterii unor legionari, se găsește de 81 de ori însemnarea *castris*, în locul aceluia al unui oraș natal, ceea ce ar însemna că mai mult de 1/4 din efectivul legiunilor romane era născut și crescut în lagăr[82]. De aici se explică pentru ce legionarilor, cînd ieșiau din armată, după o viață întreagă de slujbă militară, sub numele de *veterani*, li se împărțiau pămînturi de regulă în provincia unde slujiseră și tot așa se urma cu ostașii din trupele ajutătoare[83].

Ni s-au păstrat mai multe diplome militare (cu numele lor tehnic: *tabulae honestae missionis*) găsite în deosebitele provincii ale Imperiului Roman, precum și în Dacia. Prin ele se eliberează din slujba militară ostașii ce au slujit cu vrednicie și credință timp de 25 de ani și mai bine;

---

79 W. Harster, *Die Nationen des Römerrisches in den Heeren der Kaiser*, Speier, 1873, p. 28: „namentlich waren es aber die Legionen die ausnahmslos aus *römischen Bürgern zusammengesetzt und einen nicht unbeträchtlichen Kern italischer Krieger enthaltend, das eigenthümliche römische Gepräge noch bis in späte Zeit bewahrten.*"

80 [Th.] Mommsen, în *CIL*, III, 2, p. 903; [J.] Iung. *Roemer und Romanen in den Donaulaendern*, Innsbruck, 1887, p. 45 ⟨p. 52 și urm.⟩.

81 [Th.] Mommsen, *Römische Geschichte*, Berlin, 1865, II, p. 4. D. Ovid Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris, 1901, I, p. 51 ⟨11,⟩ crede greșit că „quelques-uns d'entre eux, (soldats) ayant pris en mariage des femmes romaines, fondaient des familles mixtes, où les enfants qui leur naissaient apprenaient forcément la langue de leur mère." Două neexactități: întîi, că nu soldații străini luau femei romane, ci legionarii (veterani) romani luau femei dace; apoi, în Dacia, copiii învățau limba taților în loc de acea a mamelor lor.

82 W. Harster, *l.c.*, p. 26.

83 Idem, *l.c.*, p. 50: „wesshalb die verabschiedeten Veteranen auch gewöhnlich in dem Lande in welchem sie längere Zeit in Quartier gelegen hatten, sich häuslich niederliessen." Între inscripțiile dacice sunt vr-o 36 care pomenesc veterani așezați în Dacia, din care unii din ale și cohorte, alții din legiuni. Una din inscripțiile găsite la Troesmis ne arată pe un veteran roman din leg. V maced. C. Publicius Niger căpătînd dreptul de conubiu cu Publicia Cyrilla *originară din Bythinia, prin urmare greacă*. Gr. Tocilescu, în *Revista lui, [Revista pentru istorie, arheologie și filologie,]* II, 1883, p. 252.

se dă cetățenia acelora ce nu o aveau (din trupele ajutătoare); se încuviințează conubiul acelora dintre cetățeni ce luaseră în căsătorie femei peregrine, și se recunoaște copiilor născuți din asemenea însoțiri dreptul de cetățenie, ca și cum ar fi fost născuți din doi cetățeni[84].

Interesantă este în această privire mai ales o inscripție găsită la Iglița, în care un veteran al legiunei a V-a Macedonică, numit T. Valerius, născut în castre, se reîntoarce în patria lui din două mari expediții, una în răsărit, alta în Germania, și se căsătorește cu Maria Basilissa, mama colegiului Dendroforilor[85].

Dacia fiind o provincie mărginașă și încă cea mai expusă din tot Imperiul Roman, se înțelege că numărul acestor veterani liberați și așezați aici va fi fost cu deosebire însemnat. De la cuvîntul *veteranus* s-a format românescul *bătrîn* și să se observe că răzeșii numesc și astăzi părțile neîmpărțite ale proprietăților lor cu numele de *bătrîn*. În asemenea denumire caracteristică, noi vedem o amintire a asignației de pămînturi făcută veteranilor romani, odată cu dimisia lor din armată.

Dar chiar înțelesul comun al cuvîntului *bătrîn* — *mare de ani*, încă ne arată că „între elementele constitutive ale coloniilor romane, numărul veteranilor trebuie să fi fost predomnitor, pentru ca soldatul veteran să devie pentru locuitorul de la Dunăre *tipul omului bătrîn* în genere;

---

84 *CIL*, III, 2, Privilegia militum, No. XL: Imp(erator) Caesar [[...]] T(itus) Aelius Ha[drianus Antoninus Au]g(ustus) Pius [[...]] [equitibus et peditibus, qui mi]lit(averunt) in alis III quae [appellantur I His]panor(um) Campagon(um)... et coh(ortibus) X: I Vindilicor(um)... [I Fl(avia)] Commagenor(um)... I Ulbior(um), et I Thrac(um) sag(ittariorum)... [et I] Gallor(um) Dacic(a) et I Aug(usta) [[...]] [et in pedi] ti(bus) singul(aribus) Britanic(is) *[et in Dacia sun]t sub Statio Prisco,* [XXV plurib(us)ve stipe]nd(is) emerit(is), dimissis [honesta missione, [[...]] quorum] nomina subscript(a) sunt, civitat(em) Romanam, qui eorum non haberent, debit et conubium cum uxorib(us), quas tunc habuissent, cum est civitas is data, aut cum is, quas postea duxiss(ent), dumtaxat singulis" (din anul 157). Dintre numele ostașilor dimiși prin această diplomă, însemnăm: *Geta, Chrisimus, Iassus, Felix, Statianus* și *Priscus*. No. XXV: „Imp(erator) Caesar [[...]] Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) Dacicus, [[...]] equitibus et peditibus, qui militaverunt in alis duabus et cohortibus decem, quae appellantur I civium Romanorum et I Aug(usta) Ituraeorum et I Aug(usta) Ituraeorum sagittar(orum) et I Britannica (miliarie) c(ivium) R(omanorum) et I Hispanor(um) p(ia) f(idelis) et I Thracum c(ivium) R(omanorum) et I Ituraeorum et I Flavia Ulpia Hisp(anorum) miliarie c(ivium) et II Gallorum Macedonica et III campestris civ(ium) R(omanorum) et III Rhaetarum civ(ium) R(omanorum) [[...]] et pedites singullares Britanicii, *et sunt in Dacia sub D. Terentio Scauriano* quinis et vicenis pluribusve stipendiis emeritis dimissis honesta missione, quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc babuissent, cum est civitas iis data, aut, siqui caelibes essent, cum iis quas postea duxissent dum taxat singuli singulas." (Scipione Salvidieno Orfito et M. Peducaeo Priscino co(n)s(ulibus) = anul 110). No. XXXIII: „Imp(erator) Caesar, [[...]] Traianus Hadrianus Aug(ustus) equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in ala et vexillation(e) Illyricor(um) et coh(ortibus) IIII, quae appellant(ur) I Hispanor(um) et I Hispanor(um) veteran(a) et II Flav(ia) Numidar(um) et II Flav(ia) Bessor(um) et III Gallor(um), *et sunt in Dacia inferiore sub Plautio Caesiano* [[...]] et Iuventio Celso (et) Q. Iulio Balbo co(n)s(ulibus) = 129. Mai compară No. XLIV ⟨XLVII⟩ (din Italia): „[ut eti] amsi peregrini iuris feminas in [m]atrimonio suo iunxerint, proinde liberos tollant, ac si ex duobus civibus Romanis natos." O altă tabulă honestae missionis descoperită în Dobrogea încuviințează și ea, „iis connubii dum taxat cum singulis et primis uxoribus peregrin iuris feminas in matrimonio suo iunxerint." *BMI*, II, 1909, p. 114 și 117.

85 Descoperită de Tocilescu. Vezi *Monument epigrafic găsit la Iglița*. Pe pag. 3 se află textul restituit al inscripției unde cetim: „reversus ad Lares suos et Marcia Basilissa matri dendr(ophorum) enupta." Asupra mamei colegiilor, vezi mai jos Cap. *Colegiile*. E curios cum Tocilescu, care comentează de două ori inscripția (în lucrarea citată și în *RIAF*, II, 1883, p. 258 ⟨254—258⟩), nu se ocupă de această parte interesantă a inscripției, ci numai de alte chestii, precum de cariera generalilor, sub care T. Valerius făcuse expedițiile. Este defectul arheologilor de a pierde din vedere interesul istoric.

cu alte cuvinte, ca o expresie curat soldățească, și să [se] generalizeze în viața socială a romanilor din întreaga Dacie" (Șăineanu).

Traian întrebuință în expedițiile sale contra dacilor 7 legiuni: I Italica, I. Minervia, a IV-a Flavia, a XIII-a Gemina, a VII-a Claudia, I Adiutrix și a V-a Macedonica. Asupra împărtășirei acestor două de pe urmă la cucerirea Daciei domnește oarecare îndoială. Totuși credem că o cărămidă legionară ce se află la muzeul din București cu inscripțiunea: Leg. XIII Ge. I adi., adică *Legio XIII Gemina I Adjutrix*, trebuie să ridice orice îndoială asupra participărei acesteia din urmă. Cît despre legiunea a V-a Macedonică, aflarea ei în Dacia este dovedită prin mai multe inscripții[86]; prin urmare, este de admis că și ea se va fi împărtășit la război și nu va fi venit numai în urmă pentru a staționa ca garnizoană în provincie, cu atîta mai mult că inscripția ne spune că ea a ajutat la întemeierea (rezidirea) coloniei dacice Sarmizegetusa, sub conducerea lui D. T. Scaurianus, cel dintîi propretor al Daciei pe timpul lui Traian (anul 110 d. Hr.)[87].

Din aceste 7 legiuni rămaseră la început 3 în Dacia, pentru paza provinciei: a XIII-a Gemină, a V-a Macedonică și I Adjutrix. Pe cînd cele din urmă schimbară în unele rînduri garnizoana lor din Dacia, spre a se duce în Sciția sau Panonia superioară, întorcîndu-se în Dacia, la vreme de nevoie, a XIII-a Gemină rămase neclintit în această provincie, cît timp stătu sub stăpînirea romană. Reședința ei de căpetenie era în Apulum. Aici era pretoriul ei sau cuartirul general, arsenalul și templul ei[88].

Legiunea V-a Macedonică, după ce fusese retrasă din Dacia, fu înapoiată aici, cînd goții începură a amenința provincia, pe timpul împăratului Septimius Severus, și își așeză lagărul la Potaissa (Turda), unde se află încă astăzi ruinele construcției acestui lagăr și unde s-au găsit mai toate pietrele raportate mai sus, care pomenesc această legiune.

Lucrarea combinată a elementului civil și a celui militar roman, asupra tuturor elementelor străine de firea romană, trebui să aibă numaidecît de efect grabnica lor deznaționalizare și primirea cît mai curînd a obiceiurilor, moravurilor și limbei poporului domnitor [18].

Întinderea provinciei romane. Rămîne de lămurit încă un punct însemnat, anume pînă unde se întinse romanizarea popoarelor Daciei?

Înainte de a răspunde la această întrebare, să căutăm a determina marginile provinciei romane.

Traian, pășind peste hotarele firești ale Imperiului Roman, care, aici, în răsărit, erau însemnate prin puternicul curs al Dunărei, trebuia să caute a da nouăi sale întemeieri, puterea de a se împotrivi contra lumei barbare ce roia din toate părțile împrejurul ei. El alese din întinsa regiune care se numea Dacia, numai o parte în care el înființă provincia romană, încît astfel dacii, deși bătuți desăvîrșit, totuși păstrară în stăpînire o bună parte din țara lor. Traian însă le luă regiunea cea mai tare, cetatea munților, Transilvania și Banatul, cu o prelungire către Dunăre, prin Muntenia Mică, adică Oltenia, spre a creea în ea noua provincie.

---

[86] *CIL*, III, 1, No. 826, 854, 879, 899, 904, 909, 935, 1094, 1443, 1566, 1584, 1603, 1670. Comp[ară] Goos, în *Arhiv*, p. 161. J. Dierauer, *Beiträge zu einer kritischen Geschichte Traians*, Leipzig, 1868, p. 79, nota.

[87] *CIL*, III, 1, No. 1443: „[[ex] Au[ctoritate imp]] caesaris Divi Nerv(ae) b. Traiani Augusti condita Colonia Dacica (Sarmizegethusa) per [leg](ionem) V M(acedonica) Scaurianus [p.] C [leg](atus) eius P(ro) Pr(etore) [d.d]". Asupra textului acestei inscripții există oarecare controversă. Vezi Mommsen în comentariile la textul inscripției.

[88] *CIL*, III, 1, No. 1019, praetorium; 1121; 1138, armamentarium, Cust(os) armorum.

Șesurile Moldovei și ale Munteniei Mari le lăsă dacilor, pe care aceștia le avuseră în stăpînire încă înainte de a veni peste ei cucerirea romană, întinzînd asupra lor numai un protectorat, unit cu plată de tribut.

Harta lui Ptolemeu arată și ea cele mai multe din orașele Daciei așezate în partea cuprinsă mai tîrziu de romani și numai puține din ele sunt puse dincolo de aceste limite. Așa, în Valahia, spre răsărit de Olt, se află orașele dace *Sornum, Tiasum* și *Netindava* așezate în mijlocul tribului piefigilor, și în Moldova, pînă la Siret, orașele *Carsidava* și *Petrodava,* în dreapta acestui rîu, în partea lui superioară (cam pe unde vine orașul Piatra de astăzi); mai înspre munți, *Utidava* și mai jos *Paloda* și *Zurobara.* Chiar dacii deci, nu aveau centrul puterei lor în afară de cetatea munților transilvani, deoarece din cele 36 de cetăți arătate de Ptolemeu ca existente în Dacia, 28 sunt așezate în țările de dincolo de munți și numai 8 în acele de dincoace. Pe cînd însă Dacia dacilor se întindea și în afară de cetatea munților, Dacia romană rămase numai îndărătul lor, pricină pentru care nu se găsesc ruine romane prin Muntenia Mare sau Moldova. Acele ce s-au găsit lîngă Galați, precum și inscripția aflată acolo și de care vorbește Cantemir, inscripție dedicată lui Traian, arată numai atît: că romanii, care ocupaseră încă dinainte Sciția Minoară (Dobrogea de astăzi), trecuseră Dunărea pentru a întemeia și pe malul ei stîng niște cetăți, spre apărare în contra barbarilor, precum au tras tot spre apărarea Dobrogei acele valuri întinse de pămînt întărite cu lagăre de soldați prin Basarabia actuală și Moldova sudică. Că aceste valuri, cunoscute și astăzi sub numele de *valul lui Traian,* nu erau menite a apăra Dacia, ci Dobrogea, se vede de pe îndreptarea lor transversală față cu rîurile ce se varsă în Dunăre din Moldova și Basarabia și nu longitudinală, precum ar fi cerut-o apărarea Daciei[89].

Vom vedea mai jos, la capitolul asupra construcțiilor romane din Dacia, că șoselele romane din Dacia se întindeau spre răsărit numai pînă la castelele și cetățile ce apărau intrările pasurilor Carpaților moldovenești în Transilvania. Prin urmare, nu poate fi exactă arătarea lui Ptolemeu, că Dacia romană s-ar fi întins spre răsărit pînă la rîul Hierasus (Siret), deoarece ar fi fost absurd ca romanii să fi depășit hotarul firesc al munților moldovenești, pentru a-și întinde stăpînirea pe o șuviță îngustă de pămînt așezată dincolo de acei munți, în lumea barbară. Spre sud, Dacia se mărginea cu Dunărea pînă la gura Oltului. De acolo, acest rîu forma hotarul ei răsăritean, întărit cu castelele *Limesului Alutanus,* adică a șirului de cetățui romane apărătoare a malului stîng, rîpos, al Oltului, iar de la pasul Turnului Roș înainte, se hotăra iarăși la sud cu Carpații munteni, lăsînd Muntenia Mare în afară de provincia romană.

Prin urmare, nu se poate tăgădui că centrul Daciei romane a fost dincolo de Carpați și de rîul Olt; că aici deci s-a exercitat înrîurirea romană în toată puterea ei. De aceea ne și spune Eutropiu că întinderea Daciei, în înconjurul ei, era de un milion de pași[90], ceea ce făcînd aproape 1480 de kilometri, nu convine deloc întinderei Daciei, dacă considerăm această țară ca cuprinsă între Tisa, Nistru și Dunăre, deoarece cursul Tisei singur, în linie dreaptă și fără încolăcirile rîului, se urcă aproape la 1000 de kilometri. Apoi este de observat că toate trele căile însemnate de Tabula Peutingeriană ca străbătînd Dacia, trec prin Ba-

---

[89] Vezi textul inscripției în Cantemir, *Descriptio Moldaviae,* București, 1872, p. 23. Vezi și V. Pârvan, *Salsovia,* București, 1906, p. 30.

[90] Eutropius, în *Hadriano,* VIII: „Traianus ad frequentandam hanc *decem centena millia passum* in circuitu habentem provinciam." Comp[ară] Sextus Rufus în *Breviario.*

nat, Oltenia și Transilvania și că nici una nu se așterne prin Valahia Mare sau Moldova.

Din această cercetare reiese că dacii păstrară mai departe în a lor stăpînire Moldova și Muntenia, de vreme ce romanii nu întinseseră în aceste părți, greu de apărat, limitele provinciei lor, ci le mărginiră la cetatea întărită de munți a Transilvaniei cu anexele ei, Banatul și Oltenia.

Cu toate acestea, dacii din Muntenia și Moldova (geții) n-au fost cu totul substrași de la înrîurirea romană. Am arătat anume pe unde se întindea valul lui Traian prin Basarabia și Moldova sudică și, cel puțin în această parte, trebuiau să existe trupe romane care, prin așezarea constantă a lagărilor lor, erau un așa de puternic element de romanizare. Apoi nu ne pare admisibil ca, de-a lungul Dunării, unde se înșirau atîtea orașe însemnate pe malul drept al fluviului, să nu se fi aflat stații romane și pe acel stîng, pe teritoriul Munteniei. Chiar deci dacă nu se vor fi aflat colonii romane în regiunile Munteniei Mari și a Moldovei inferioare, cel puțin, stații militare sunt dovedite că au existat pe aici, nu numai cît din aflarea valului sus citat, ci încă din acea a mai multor cărămizi legionare găsite pe lîngă București și Giurgiu, în localități așezate de altfel în afară de limitele admise ale Daciei Traiane. Astfel, la Pietroșani, în Muntenia Mare, între Giurgiu și București, s-a găsit o cărămidă legionară cu marca *Legio I Italica*[91]; alta, amintită mai sus, cu inscripția *Legio XIII Gemina Adiutrix,* a fost aflată tot lîngă București și de aceea noi credem că monedele romane, găsite așa de des în cîmpia moldovenească provin nu de la barbarii care prădau pe romani, ci de la înșiși aceștia care se purtau mai ales ca militari și prin aceste regiuni. Apoi dacii, chiar acei din părțile rămase necuprinse în provincia creată de romani în țara lor, erau supuși romanilor ca tributari, după cum ne-o dovedește o prețioasă inscripție, pentru părțile de la nordul Transilvaniei, deasupra rîului Samesului, rămase și ele afară din stăpînirea imperiului. Această inscripție sună astfel:

„Zinei Nemesis reginei. Valerius Valentinus beneficiar consular militar din legiunea a XIII-a Gemină, edil al coloniei gordiane Napoca *a înscris la dare regiunea Sameșului cu acea de peste val,* sub consulatul domnului nostru împ. M. Antoniu Gordian și Aviola“[92].

Din această inscripție se vede că Valentinus înscrisese la darea către romani și regiunea de dincolo de valul roman, care mărginea provincia către nord, pe la Porolissum și care regiune nu putea fi locuită decît de dacii tributari ai Imperiului Roman. De aceea și înțelegem cum, de mai multe ori, în decursul stăpînirei romane, acești daci se revoltară în contra romanilor[93], revolte care, de altfel, nu ar avea nici un înțeles, în cazul cînd dacii rămași neîncorporați în Împărăția Romană nu

---

[91] Nu putem primi marginile Daciei romane cum le hotărește Gr. Tocilescu după Ptolemeu, în *Monumente epigrafice și sculpturale,* p. 101. Este cu atît mai straniu să vedem pe Tocilescu susținînd că teritoriul Daciei romane se întindea și asupra Moldovei pînă la Siret și asupra Țărei Românești (*Ibidem,* p. 102), cu cît el este acela care, prin priceputele sale săpături, a descoperit existența *Limesului Alutanus.*

[92] *CIL,* III, 1, No. 827: „Deae, [Nem]esi reg[in(ae)] Val(erius) Valen[tin]us b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), [miles] leg(ionis) XIII, [G(eminae)] Gordi(anae) ae[dil(is)] col(oniae) Nap(ocae) *a cen(sibus) subsi[g(navit)] Samum, cum reg(ione) [tr]ans val[lum* i]mp(eratore) d(omino) n(ostro) M. A[nt(onio)], Gordi(ano), Augus[to et A]viol[a] co(n)s(ulibus) X [Kal.]“

[93] Capitolinus, *Antonius Pius,* V, spune că dacii s-ar fi revoltat sub acest împărat (138—171 ‹161› d.Hr.) și Lampridius, *Commodus,* XIII, arată același lucru sub acest din urmă.

ar fi stat cu ea în nici o relație. Este mare probabilitate că nu num. dacii de la nordul Transilvaniei se vor fi aflat în această legătură cu Imperiul Roman, ci și acei din Moldova și Valahia. De aici însă se poate deduce în chip neapărat că nici aceste părți ale Daciei libere nu erau cu totul substrase de la înrîurirea romană. [19]

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Redăm în traducerea lui L. Manolache (C. Plinius cel Tînăr, *Opere complete*, București, 1977, p. 240), scrisoarea lui C. Plinius către Caninius: „Căci unde mai găsești un subiect atît de actual, atît de bogat, atît de vast, în sfîrșit atît de plin de poezie și, cu toate că faptele sînt adevărate, atît de fabulos? Vei vorbi despre schimbarea albiei unor fluvii noi, despre poduri noi aruncate peste fluvii, despre tabere cocoțate pe munți prăpăstioși, despre un rege care, izgonit din domnie, alungat chiar din viață, nu-și pierde deloc nădejdea; și pe deasupra, despre sărbătorirea a două triumfuri, unul pentru prima oară asupra unui popor pînă atunci neînfrînt, celălalt — pentru ultima oară. O singură, dar extremă dificultate, și anume că este o teribilă cutezanță să te măsori cu aceste fapte în poezie, chiar pentru talentul tău, care poate atinge totuși sublimul și poate să se ridice pînă la înălțimea celor mai mărețe opere."

[2] Columna a fost inaugurată la 12 mai 113, după mai bine de șapte ani de lucru, avînd 39,83 m înălțime, 3,7 m diametru și sculpturile înșirate pe o lungime de 200 m, cu 155 de scene și peste 2500 de figuri. Trofeul de la Adamclissi are diametrul de 30,5 m și înălțimea de 39,65 m, iar din cele 54 de metope s-au păstrat 49. Mai adăugăm cîteva lucrări bibliografice: K. Lehmann — Hartleben, *Die Traianssäule*, 2 vol., Berlin—Leipzig, 1926; F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamclisi*, București, 1961; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1968.

[3] Nota [7] de la capitolul precedent.

[4] De fapt, în *Marcus Antonius*, 11 (*Istoria Augustă*, traducere D. Popescu, București, 1971, p. 82) se spune: „A repopulat Spania, aducînd coloniști din Italia contrar... și a respectat măsurile luate de Traian în această privință."

Prezența elementului greco-oriental și rolul său în colonizarea Daciei, au fost analizate în mai multe rînduri, concluziile fiind, în esență, asemănătoare cu cele ale lui A. D. Xenopol. S-a relevat îndeosebi faptul că ponderea acestui element a fost exagerată de multe ori, ea fiind mult mai scăzută în realitate: C. Daicoviciu, în *AISC*, 3, 1936—1940, p. 226; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 149—153 și notele de la paginile respective; D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, *op. cit.*, p. 143—146; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 253—255; C. Petolescu, în *Dacia*, N.S., 22, 1978, p. 213—218; S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, I. *Cultele siriene și palmyriene*, București, 1981.

[5] La nota 18, inscripția din lucrarea lui Ackner, nr. 875, este de fapt o ștampilă pe un purcel de bronz.

Se pare că, după ultime cercetări, nu toate cuvintele enumerate de Xenopol au o origină greacă: *drum* „de origină greco-latină, eventual prin intermediar slav"; *strugure* are o obîrșie dacică etc. (Cf. I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, p. 213 și 392).

[6] De asemenea, illirii și tracii au participat într-o proporție însemnată la colonizarea Daciei. Totuși, nici prezența acestora nu trebuie exagerată (Cf. C. Daicoviciu, *Les „Castella Dalmatarum" de Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la province de Dacie*, în *Dacia*, N.S., 2, 1958, p. 259—266; D. Tudor, *op. cit.*, p. 145; I. I. Russu, în *AISC*, 4, 1941—1943, p. 186—233; idem, în *AISC*, 5, 1944—1948, p. 282—296; idem, *Illirii. Istoria — limba și onomastica — romanizarea*, București, 1969, p. 138—141).

Pentru problema limbii albaneze și a legăturilor ei cu româna, vezi I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, *op. cit.*, p. 83—87 și 93—96, precum și nota [34] a primului capitol. După cum arată același savant, cuvintele: abure, brad, buză, căciulă, copac, ghimpe, grumaz, năpîrcă, șopîrlă, vatră au o origină autohtonă (*op. cit.*, p. 245, 266, 282, 286, 294, 319, 326, 365, 397 și 414); cuvîntul sat provine din *fossatum* (lat.).

[7] Așa după cum subliniază și marele nostru istoric, la colonizarea Daciei au contribuit și cei veniți din lumea celto-germană, deși într-o mai mică măsură (Cf. C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, *op. cit.*, p. 153—155, nota 3; M. Macrea, *op. cit.*, p. 254; idem, *Cultele germanice în Dacia*, în *AISC*, 5, 1944—

1948, p. 219—263). D. Tudor, pornind de la o statistică mai nouă a numelor de persoane menționate epigrafic, arată că în Dacia sudică numele latinești reprezintă peste 66%, cele eline, peste 21%, iliro-dalmate 2,92%, celtice 1,62%, tracodacice 1,95% și orientale, 1,40% (*op. cit.*, p. 145—146). Însă, procentajul numelor italice este și mai ridicat, dacă luăm în considerare întreaga Dacie (M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 385; Vezi și C. Daicoviciu, în *Apulum*, 7/1, 1968, p. 261—271).

[8] În interpretarea scenelor CLIV și CLV ale Columnei, ca semnificînd părăsirea Daciei de către grupe de autohtoni, Xenopol îl urmează pe C. Cichorius (*Die Reliefs der Trajanssäule*, 3, Berlin, 1899, p. 396—398), deși istoricul român nu este de acord cu emigrarea în masă a acestora. În ultimele decenii, avem noi luări de poziție în această chestiune, C. Patsch (*op. cit.*, p. 127—128) socotind că este vorba de întoarcerea din locuri adăpostite a celor refugiați de grozăviile războiului, iar C. și H. Daicoviciu (*Columna lui Traian*[2], București, 1968, p. 36), urmați de E. Cizek (*op. cit.*, p. 300), opinează că dacii au fost mutați din zonele muntoase (greu de supravegheat) în regiunile mai bine controlate de către romani.

[9] Pentru citatul din împăratul Iulian, vezi nota [16] de la p. 117—118.

Argumentelor folosite de către autor pentru a dovedi netemeinicia ipotezei privitoare la dispariția dacilor (într-o formă sau alta) de pe teritoriul provinciei Dacia, în urma războaielor daco-romane, astăzi le putem aduce în sprijin nenumărate dovezi arheologice, precum și rezultatele unei reevaluări a izvoarelor (Cf. C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité, op. cit.*, p. 104—126; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 15—102; M. Macrea, *Viața în Dacia romană, op. cit.*, p. 256—269; D. Tudor, *op. cit.*, p. 132—134; E. Cizek, *op. cit.*, p. 312 și urm.; I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul roman (în afara provinciei Dacia Traiană)*, București, 1980).

[10] Pentru cuvintele de origină dacică păstrate pînă astăzi, vezi la I. I. Russu, cu cele două lucrări ale sale, *Limba traco-dacilor, op. cit.*, și *Etnogeneza românilor, op. cit.*

[11] *IDR*, III/2: „Zeilor Manes, Aeliei Andena, Aelius Macrinus Epidianus zis și /5/ Epidius, augustalis în colonie, și Macrinia Marcia fiicei (lor) au pus (acest monument)." La nota 48, inscripția citată din Goos, nu corespunde.

[12] *IDR*, III/1: „Zeilor Mani, lui Publius Aelius Ariortus quattuorvir annualis (?) al municipiului /5/ D(robeta ?,-ierna?) ucis de latroni (briganzi) a trăit ani 50, Ulpia Digna soțului său foarte pios /10/ și Publius Aelius, ca și Publius Aelius Valens și Publius Aelius Audanus nepoții, celui care a binemeritat au pus (acest monument funerar)."

[13] Inscripția este din Roma și, deci, Ziai a fost înmormîntată la Roma, ca și, probabil, Drilgisa. La nota 53, inscripția citată din *CIL*, nr. 870 nu corespunde.

[14] Pentru menținerea dacilor în Dacia romană, ca și romanizarea lor, vezi următoarele lucrări: C. Daicoviciu, *loc. cit.*; idem, *Probleme der provinzialrömischen Geschichte Dacien*, în *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pămîntului românesc*, Bibliotheca Musei Napocensis, I, Cluj, 1969, p. 421—426; idem, *Romanizarea Daciei*, în *Apulum*, 7/1, 1968, p. 261—271; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, *op. cit.*; idem, *Illirii, op. cit.*, p. 128—155; idem, *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970, p. 67—77; D. Protase, *op. cit.*; idem, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Contribuție la problema continuității*, București, 1976; D. Tudor, *Oltenia romană*[4], *op. cit.*, p. 131—152; V. Pârvan, *Dacia*[4], București, 1967, p. 133—156 și notele lui R. Vulpe; R. Vulpe, în *DID*, II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 63—67; idem, în *RRH*, 6, 1980, 1, p. 71—80; M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 383 și urm.; idem, *Viața în Dacia romană, op. cit.*, p. 251—278.

[15] Despre geto-dacii din Dobrogea romană, la V. Pârvan (*Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923; indice), R. Vulpe și I. Barnea, (în *DID*, II, indicele) și *IDR*, V (E. Doruțiu-Boilă).

[16] Dacii în armata romană și în Imperiul Roman, în general, la I. I. Russu (*Daco-geții în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia Traiană)*, București, 1980, în armată la p. 23—45; *Elemente traco-getice în Imperiul roman și Byzantium (veacurile III—VII). Contribuție la istoria și romanizarea tracilor*, București, 1976, în special p. 23—36). Despre armata romană în Dacia și contribuția ei la romanizare, vezi bibliografia de la nota [14], precum și lucrările lui V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 208—236; și A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 188—197. Inscripția citată lo nota 64 (Ackner, nr. 157) este falsă (Cf. I. I. Russu, în *IDR*, I, p. 52).

[17] Nota 70, unde este citat Strabo (I, 1), nu corespunde. Vezi și notele [4], [6] și [7].

[18] Nota [16]; adăugăm două noi lucrări referitoare la continuitatea dacică în Dacia romană, la romanizare și colonizare: N. Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istoriografică. Istoricul problemei, dovezile continuității*, București, 1980,

p. 87—111; D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, *Dacia Romană*, București, 1980, p. 13—252.

[19] Tabloul imaginat de către Xenopol pentru Dacia, după ultimul război cu romanii, pare a fi veridic în lumina celor mai noi date; astfel, în 106, Dacia a fost cucerită în întregime sau, mai curînd, supusă, după cum certifică expres inscripția din Corint, a lui C. Caelius Martialis: „secunda expeditione in qua universa Dacia devicta est." (*AnnÉp*, 1934, nr. 2). Dar, în fapt, această situație a fost destul de diversă, dintr-o parte a acestui teritoriu alcătuindu-se noua provincie Dacia, alta, dinainte de 106, făcînd parte din cele două Moesii și, în sfîrșit, alte regiuni au rămas neocupate de romani, dar controlate și, probabil, clientelare (M. Macrea, *op. cit.*, p. 34 și urm.; E. Cizek, *op. cit.*, p. 309 și urm.; R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, în *Studia Thracologica*, *op. cit.*, p. 150—179). Pentru valurile din sudul Moldovei, bibliografia mai veche în *DEAR*, IV, 1959—1962, Roma, fasc. 34—40, p. 1275—1277, v. *Limes* (autor G. Forni), iar dintre studiile mai noi, citãm pe cele ale lui R. Vulpe (*Le vallum de la Moldavie inférieure et le „mur" d'Athanaric*, La Haye, 1957), și I. Ioniță (*Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II—IV e.n.*, Iași, 1982), ultimul cercetător atribuind romanilor valurile Tulucești—Șerbești și Vadu lui Isac—Tatarbunar (*op. cit.*, p. 17—21 și 47). Cercetarea arheologică a dus, în afară de cunoașterea într-o măsură sporită a *limes*-ului de pe Olt, și a celui *Transalutanus* (Cf. D. Tudor, *Nouvelles recherches archéologiques sur le „limes Alutanus" et le „limes Transalutanus"*, în *Actes sur les Frontières*, p. 235—246; idem, *Oltenia romană*[4], p. 243—257; Cr. M. Vlădescu și Gh. Poenaru Bordea, *Les fortification romaines sur le „limes Alutanus" dans la zone du massif de Cozia*, în *Actes sur les Frontières*, p. 247—257; I. Bogdan-Cătăniciu, *Nouveles données sur le „limes Transalutanus"*, în *Actes sur les Frontières*, p. 259—265; R. Vulpe, *Les „valla" de la Valachie, de la Basse-Moldavie et du Boudjak*, în *Actes sur les Frontières*, p. 267—276). Discuția privind romanizarea și a celorlalte zone ale lumii dacice, neocupate efectiv de către romani, la R. Vulpe (în studiile citate din *Studia Thracologica*, p. 124—198, ca și din *RRH*, 6, 1980, 1) și I. Ioniță (*op. cit.*, în esență la p. 118—120).

II

ORGANIZAREA DACIEI ROMANE

1. Organizarea generală

Dacia Apulensis, Porolissensis și Malvensis. Provincia Dacia a fost totdeauna, ca organism politic, un singur corp, pus, ca provincie mărginașă imperială, sub autoritatea unui *Legatus Augusti propraetore*, numit și duce în unele inscripții. Pentru ocîrmuire, mai ales în ceea ce privește finanțele, ea fu împărțită mai întîi, sub Hadrian, în două părți: Dacia superioară și inferioară. Cea dintîi, Dacia superioară, este documentată de o inscripție găsită în Moesia, care spune că Sarmizegetusa, capitala întregei Dacii, s-ar afla în partea numită Dacia superioară. Numele de Dacia inferioară s-a găsit în o diplomă militară din anul 129, apropiată deci de epoca lui Traian, care amintește o ală și patru cohorte din Dacia inferioară, probabil, însuși locul unde s-a găsit piatra, adică Oltenia. De aceea, spune scriitorul bizantin Ioan Malala[s], că Traian ar fi înființat 2 provincii dincolo de Istru[1].

Mai tîrziu, probabil, de la Marc Aurel (161—180) înainte, apare o nouă împărțire a Daciei în trei părți: *Apulensis, Porolissensis și Malvensis*. Zicem de la Marc Aurel, întrucît găsim pentru prima oară titlul de *propraetor trium Daciarum* (et Moesiae superioris) dat lui M. Claudiu Fronto, trimis de împăratul filozof în Dacia, în timpul luptei sale cu marcomanii[2]. Din aceste trei părți, acele denumite Apulensis și Porolissensis se întindeau în părțile de peste munți prin jurul orașelor cu același nume, ale căror existență în Dacia este dovedită prin arătările concordante ale lui Ptolemeu, Tabulei Peutingeriene și a numeroase inscripții. Dacia Apulensis se întindea în partea sudică a Transilvaniei, pînă pe din sus de Alba Iulia, iar Dacia Porolissensis la nord, pînă la rîul Samus, pe unde era ridicat și valul roman spre apărarea provinciei dinspre părțile nordice[3]. Că Porolissum trebuia să vină înspre nordul Transilvaniei, se vede de pe aceea că drumul ce mergea la el, însemnat pe Tabula Peutingeriană, mai numără de la Apulum înainte, prin care oraș trecea, încă 7 stații și anume: *Brucla, Salinae, Patavissa, Napoca, Optatiana, Largiana, Certiae,* după care vine Porolissum. Napoca însă venea cu siguranță pe la Clujul de astăzi, întrucît s-au găsit în acest loc mai multe inscripții cu numele coloniei Napoca[4]. Este deci învederat

---

[1] *CIL*, III, 1, No. 753: „ab ordinib(us) coloniar(um)... Traianae Sarmizegethusensium *ex Dacia superiore.*“ Cf. No. 4501: „Valeria Dionysia domo Sa(rmizagethusa) Da(ciae) s(uperioris)?“ Vezi și No. 860. *CIL*, III, 2, Privilegia, No. XXXIII: „et sunt *in Dacia inferiore* sub Plautio Caesiano (mai sus p. 172, nota 84).

[2] *CIL*, III, 1, 1457.

[3] Ambele Dacii, în *CIL*, III, 1, No. 1256: „Q. Axio proc(uratori) provinciae Apulensis.“ De asemenea, în No. 1464: „Ulpio... proc(uratori) Aug[us]ti [prov(inciae)] Dac(iae) Apul(ensis) a(genti) v(ices) p(raesidis), item proc(uratori) prov(inciae) Porol(issensis).“ Comp[ară] *CIL*, III, 2, No. 6054: „Semp. Ael. Lycino proc(uratori) Daciae Porolissensis“; *CIL*, III, 2, 6055, „proc(uratori) (vicesimae hereditatum) per provinciam Porolissensem.“ Dacia Malvensis, în *Arh. epigr. Mitteilungen*, XVII, 117: „M. Aurelius Casianus procurator Malvensis“; *CIL*, VI, No. 1449: „Macrinus Avitus proc. prov. Malv.“

[4] [Th.] Mommsen, în *CIL*, III, 1, p. 169.

că Porolissum trebuia să fie așezat mai sus încă decît Cluj, cam pe la Moigrad.

Întrucît însă părțile transcarpatine erau împărțite între Dacia Apulensis și Porolissensis, nu rămîne alt loc pentru cea Malvensis decît Oltenia [1]. Aici trebuie să fie căutată și colonia Malvensis, care se crede că se afla unde este astăzi orașul Celei[5]. Către presupunerea îndeobște admisă pînă acuma, că această colonie, împreună cu provincia ce se ținea de ea, trebuia să fie în Oltenia, mai adăogim următoarea considerație pe care ne-o deșteaptă împrejurările în care este amintită această colonie în o diplomă militară. Iată ce spune această diplomă: „Împăratul Alexandru Severus dă călarilor, care s-au oștit printre singularii din *lagărele cele nouă Severiane*, cărora comandează Aelius Victor tribunul și care au slujit cîte 25 de ani și mai bine și ale cărora nume sunt însemnate mai jos, cetățenia, conubiul cu femeile lor etc. (formula ordinară a diplomelor militare)." Copia acestui diplom se vede a fi eliberată lui „Aureliu Dacianul, fiul Dacianului *din Colonia Malvensă din Dacia*."[6] Originalele tuturor diplomelor se aflau săpate în tabula de aramă în Roma, dindărătul templului lui August și de acolo acei ce vroiau să-și dobîndească o adeverire a însușirilor de soldat liberat cu onoare, își scoteau cîte o copie, pentru care și toate diplomele găsite prin provincii poartă însemnarea că au fost decopiate și colaționate cu originalul din Roma. Această diplomă se vede eliberată călărilor din *Castrele nouă Severiane și anume unui locuitor din colonia Malvensă*. Este îndestul de firesc lucru a admite că ambele aceste locuri erau în apropiere și că de aceea se vede locuitorul din colonia Malvensă luînd copia diplomei, fiindcă și el era unul dintre acei ce fuseseră călăreți în castrele Severiane. Aceste castre Severiane nu sunt altele decît orașul numit astăzi *Turnul Severinului*, unde s-a găsit și un fragment de inscripție, care poartă pe el o dedicație către împăratul Severus[7].

Castrele Severiane și colonia Malvensă fiind deci în apropiere și cele dintîi fiind la Turnul Severinului, colonia Malvensă cată să fi fost și ea în aceeași parte de țară, anume în Dacia ciscarpatină, în Oltenia[8].

Dregătorii. Motivul împărțirei Daciei, întîi în două părți, mai apoi în trei, este ușurința ocîrmuirei financiare, deoarece, precum vom vedea, pe lîngă puterea politică ce era încredințată unei singure persoane pentru cîte trele Daciile, cu strîngerea dărilor erau însărcinați trei dregă-

---

[5] [Gr.] Tocilescu, *Mon. epigr. și sculpt., [op. cit.]* I, p. 211.

[6] *CIL*, III, 2, Privilegia, No. LI: „Imp. Caes(ar) [...] Severus Alexander... equitibus, qui inter sigulares militaver(unt) *castris novis Severianis* quibus praeest Aelius Victor tribunus, quinis et vicenis pluribusve stipendis emeritis dimissis honesta missione, quorum nomina subscripta sunt, ipsis filisque eorum civitatem Romanam qui eorum non haberent, dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc secum habuissent, cum es[t] civitas iis data, aut cum iis quas postea duxissent dum taxat singulis a.d. VII, id. Ian. L. Virio Agricola et Sex. Catio Clementino co(n)s(ulibus) (=230), ex equite domini n(ostri) Aug(usti) M. ***Aurelio Deciano fil(io) Deciani colonia*** *Malvese ex Dacia*. Descript(um) et recognit(um) ex tabula aenea, que fixa est Romae in muro pos templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam."

[7] *CIL*, III, 1, p. 12: „Im Sev." Nu înțelegem pe ce motiv Mommsen o respinge ca apocrifă: „Videtur ficta propter nomen oppidi." Dacă ar fi fost închipuită, apoi fără îndoială că formularea ei ar fi fost mai clară. Dovada, adausă de noi în text, întărește originea romană a Turnu Severinului. Argumentele limbistice aduse contra derivării acestui nume din acel al împăratului *Severus* (Ioan Nădejde, *Critica teoriei lui Rösler*, în *Contimporanul*, IV, p. 252), nu au nici o valoare, căci regulele fonetice ale schimbărei sunetelor nu se aplică la numele proprii, *care neavînd înțeles*, urmează niște reguli deosebite, precum vom vedea-o și la alte exemple, mai jos.

[8] Tot așa o pune și J. Jung, *Contribuții la istoria trecătorilor Transilvaniei*, traducere în *Conv. lit.*, XXVIII, 1894, p. 346, nota 3.

tori, cîte unul pentru fiecare din subîmpărțirile provinciei[9]. Înmulțirea subîmpărțirilor Daciei, de la două la trei, dovedește însă că numărul poporației sporise de la Traian la Marc Aurel și că perceptorii însărcinați cu strîngerea impozitelor nu mai ajungeau a-și îndeplini slujba lor; pentru a se asigura deci mai bine intrarea impozitelor, se micșorară circumscripțiile. Această împrejurare ne arată învederat că Dacia propășise atît în numărul locuitorilor, cît și în starea ei economică, în decursul de vreo 60 de ani cîți trecuseră de la cucerirea ei pînă la Marc Aurel (106—161), și această sporire a poporației trebuie pusă, nu numai în socoteala înmulțirei prin nașteri, ci mai ales în o continuă imigrare, provocată prin atragerea aurului din Transilvania.

Autoritatea politică era încredințată unui propretor sau legatus Augusti, întrucît Dacia, ca provincie mărginașă, nu era dintre provinciile senatului, ci din cele imperiale. El purta titlul de *Legatus Augusti propraetore trium Daciarum*[10]. Reședința lui era Sarmizegetusa, pentru care și acest oraș purta titlul de metropolă, în deosebire de celelalte colonii și municipii. Tot aici se afla templul cel mare al provinciei și preotul coronat al celor trei Dacii[11]. Provincialii arătau întotdeauna mare iubire și respect pentru reprezentanții împăratului, precum se vede aceasta din numeroasele inscripții dedicate lor și din titlurile pompoase ce li se dau în aceste monumente. De obicei, după ce un legat îndeplinea slujba sa în provincie, îmbrăca dregătoria consulară în Roma și ni s-a păstrat o inscripție în care cinci persoane din Dacia, trimise să asiste ca delegați ai provinciei la alegerea de consul al fostului lor legat, *M. Sedatius Severianus*, întorcîndu-se sănătoși îndărăt, dedică o piatră zeilor și spiritelor apelor din Ad Mediam (Mehadia), de unde ei erau originari[12].

Sub președinția legatului se aduna tot în capitală consiliul general al provinciei[13], care îi ajuta la mînuirea jurisdicției private; așa, bunăoară la manumiteri de sclavi mai mici de 30 de ani, care nu se putea face decît în prezența consiliului. Gaius ne spune că consiliul în Roma era compus din 5 senatori, iar în provincii, din 20 de recuperatori, cetățeni romani[14]. Acest consiliu se mai îndeletnicia cu cercetările despre ingenuitate, libertate, drept de cetățenie. Mai vota apoi și adresele de mulțumire către împărați sau legații lor, care se deosebiseră prin îngrijirea intereselor provinciei, și le ridica statue sau le punea inscripții comemorative. Astfel, se așeză, în colonia Aquae, legatului *M. Furius Saturnius*, o piatră, în care i se mulțămește „pentru că, de cum a intrat în provincie pînă ce a părăsit-o, s-a purtat cu bunătate către toți îndeobște și către fiecare în parte, scutind pe mulți de greutăți, încît provincia întreagă (prin consiliul ei) îi rămîne îndatorită."[15]

---

[9] *CIL*, III, 1, No. 1153, 1457. Ei sunt numiți și *consulares trium Daciarum:* No. 1174, 1178, 1374, 1393.

[10] *CIL*, III, 1, No. 1175, 1428, 1440, 1441, 1456 ⟨1457⟩ etc.

[11] *CIL*, III, 1, No. 1433: „sacerdos arae Aug(usti) n(ostri) coronatus Dac(iarum) III". Comp[ară] No. 1209, 1513: „sacerdos arae Augusti."

[12] *CIL*, III, 1, No. 1562: „Diis et Numinib(us) Aquarum, Ulp(ius) Secundinus, Marius Valens, Pomponius Haemus, Iul(ius) Carus, Val(erius) Valens legati Romam ad consulatum Severiani c(larissimi) v(iri) missi, incolumes reversi, ex voto (posuerunt)." (găsită la Mehadia).

[13] *CIL*, III, 1, No. 1554 ⟨1454⟩: „Imp. Caes. M. Ant. Gordiano Pio felici [[. . .]] concilium prov(inciarum) Daciarum III devoti numini maiestatique eius."

[14] Gaii, *Institutiones*, I, § 18—20.

[15] *CIL*, III, 1, No. 1412: „[Dis] faventibus et Co[nc]ordia imp(eratorum) [[M. Aurelii et L. Veri]] evenit, quod a primo adventu suo P. F(urius) S(aturninus) leg(atus) Augusto[r(um)] donec a provincia deceder(et) ita singulos un[i]versosq(ue) benig[ni]tate sua tractait, oneribus etiam rel[e]vaver[it], n(omini) felicissiom(o) et praeci[p]uis virtutib(us) eiius obs[tr]icta simul et de[v]ota provincia fi[e]ri [cur]abat Germ . . . p . ."

Pe cînd autoritatea supremă a provinciei era concentrată în o singură persoană, acea a legatului lui August, și era pusă în lucrare de el împreună cu consiliul provinciei, acea fiscală era împărțită, cum s-a spus, între trei procuratori, pentru cele trei subprovincii: Apulensis, Porolissensis și Malvensis. Din aceasta de pe urmă nu este documentat prin inscripții nici un procurator, pe cînd pentru cele două dintîi se află mai mulți[16].

Asupra dărilor, de ale căror strîngere îngrijeau acești procuratori și pentru care aveau o întreagă cancelarie, nu posedăm informații speciale amănunțite în privirea Daciei. Fără îndoială însă că dările acestei provincii nu puteau fi altele decît acelea obișnuite în restul Imperiului Roman.

Dările. Cele directe asupra provincialilor, de care erau apărate numai cetățile cu drept italic, erau darea fonciară ocupra proprietății imobiliare (tributum soli) și acea pe cap (tributum capitis). Pămîntul era taxat nu numai după întinderea, ci și după calitatea lui. Așa se deosebea mîna întîi, a doua, cîmpiile, pădurile cu ghindă și poenile de pășunat[17]. Impozitul nefiind așezat pe venit, ci pe capitalul la care se evalua imobilul, mărimea lui era de obicei de 1% pe an din valoarea capitalului și, probabil, nu același în toate provinciile[18]. Pentru existența dărei fonciare în Dacia există o dovadă conținută în o tabulă cerată, în care Veturius Valens, vînzînd o casă a lui Andueia Batonis, își ia îndatorirea de a plăti el darea cuvenită, pînă la noul recenziment[19]. A doua dare directă era impozitul pe cap, plătit numai de acei ce nu aveau proprietăți, întrucît acei ce plăteau tributum soli, erau scutiți de tributum capitis[20]. Nu știm dacă Dacia era supusă și ea prestațiilor în natură, vectigalele care se arendau la publicani și alcătuiau una din sarcinile cele mai grele ale provinciilor. Este de observat însă că încă Caesar și mai mult decît el, August, introduseseră schimbarea acestora în dări bănești și este probabil că și în Dacia, unde Traian vroia să atragă cîți mai mulți coloniști, se va fi aplicat această măsură și că deci nu se mai lua din provincia Dacia nici o contribuție în natură, ceea ce nu ar fi lipsit a fi memorat în numeroasele inscripții găsite în Dacia, în cazul cînd ar fi existat, după cum se găsesc amintite ridicări de vectigale în alte provincii.

Mai însemnate însă decît contribuțiile directe erau acele indirecte, din care unele se strîngeau de către niște dregători fiscali, iar altele erau date în întreprindere. Din aceste enumerăm întîi darea de 5% pe moșteniri (vicessima hereditatum) și darea pe sclavii liberați (vicessima libertatum sau manumissionum). Nu știm căreia din aceste două soiuri de dări aparținea dregătorul inferior, numit într-o inscripție din Dacia *vicessimae libertus*[21]. De asemenea, se găsește un *procurator a caducis*, însărcinat

---

[16] Procuratori în *Apulum: CIL*, III, 1, No. 1422, 1423, 1456; în *Porolissum:* No. 1464; III, 2, No. 6054, 6055. Comp[ară] III, 1, No. 836: „T. Cl(audius) Quintiliano procurator (Augusti) (găsită la Moigrad, vechiul Porolissum)."

[17] *Digestae*, L, 15, Lex 4, pr.: „arvi primi, arvi secundi, prati, silvae glandiferae, silvae vulgares pascuae."

[18] Velleius Paterculus, II, 39, [1—2]: „paene idem, quod totus terrarum orbis ignavum [sau aerarium] conferunt stipendium."

[19] *CIL*, III, 2, *Tabulae*, No. VIII: „Conventiq(ue) int[er] eos [uti] Veturius Va[lens pro ea] domo tributa usque ad recensum dep[e]n[dat.]"

[20] Vezi îndeobște Huschke, *Ueber den Census und die Steuerverfassung der früheren römischen Kaiserzeit*, Berlin, 1847.

[21] *CIL*, III, 1, No. 968.

cu strîngerea moștenirilor vacante[22]. Existența unui asemenea dregător dovedește însă însemnătatea poporației Daciei, deoarece era nevoie de un procurator pentru adunarea moștenirilor vacante care, după cum este cunoscut, nu se prea întîlnesc des. Dintre dările arendate amintim mai mulți întreprinzători ai pășunilor și salinelor, *conductores pascui et salinarum*[23]. Unul din ei este numit și *conductor commerciorum*, putîndu-se înțelege sub acest cuvînt întreprinzătorul oarecăror taxe pe obiectele de consumație sau pe productul vămilor. Inscripțiile amintesc două stații unde se percepea vama: *Pons Augusti*, între Sarmizegetusa și Tibiscum și *Tierna*, lîngă Dunăre în fața orașului moesic Taliatis[24].

Dintre dregătorii deosebiți ai acestor autorități ce s-au găsit amintiți prin inscripții, cităm un *librarius ab instrumentis censualibus*, după cît se pare, un contabil la controlul recenzimentului, care avea ca ajutoare mai mulți scriitori, sclavi sau liberți, numiți *adjutores tabulariorum*[25]. Tot asemenea dregătorie era ocupată probabil de *librarius a rationibus* și de *adjutor officii cornicolariorum*[26] al căror caracter nu poate fi determinat mai de aproape [2].

2. Organizarea municipală

Pagii și coloniile. Cercetarea organizărei municipale ne va da mai multe deslușiri asupra vieței poporației sale, decît acele puține științi ce ni le-au procurat întocmirea generală a ocîrmuirei acestei provincii. Unele din orașele Daciei poartă, pe lîngă numele lor, și deosebite titluri, dintre care cele mai însemnate sunt municipiile și coloniile. Astfel Sarmizegetusa, Patavissa, Aquae, Malva sunt arătate ca colonii; iar Tibiscum, Porolissum, Romula, Sirmiatium ca municipii. Unele orașe ca Apulum, sunt arătate deodată ca colonii și ca municipii; iar altele, precum Drobetis și Napoca, se prefac din municipii în colonii. De asemenea, ajunge Patavissa din un simplu *vicus* sau *pagus* (sat) a fi și ea municipiu și apoi colonie. Patru colonii mai sunt în sfîrșit arătate ca avînd *jus italicum*, anume Tierna, Patavissa, Napoca și Apulum. Trebuie lămurit acuma ce înseamnă toate aceste schimbări și deosebiri?

Vicus sau *pagus* era satul alcătuit din poporația supusă romanilor. Adeseori, alături de locuitorii băștinași, se așezau în sate și elemente romane, după cum se vede lucrul la unele din Sciția Minor. Așa era vicus *Ulmetum* în care găsim locuind veterani și cetățeni romani, pe lîngă niște vicani daci din tribul Buridavensilor. Tot așa vor fi stat lucrurile și în alte sate din Sciția Minor, ca vicus Parsal..., vicus Cereris, vicus Amlaidina, vicus Sc... ia, vicus Terremuca, vicus Clem..., vicus Siamanus. Chiar cetatea Troppaeum Traiani fusese pînă la Caracalla (după 211) un simplu

---

[22] *Ibidem*, III, 1, No. 1622 [incert.]
[23] *Ibidem*, III, 1, No. 1209, 1363.
[24] *Ibidem*, III, 1, No. 1351, 1568.
[25] *Ibidem*, III, 1, No. 1466, 1468, 1469, 1470 ⟨LIBR. [AB] INSTRUM⟩.
[26] *Ibidem*, III, 1, No. 1447 ⟨1471⟩. Adăogim că provincia Porolissensis în care se aflau minele de aur, purta și numele de *Auraria*. Vezi *Ackner*, No. 169 *[Inschriften]*: „Ulpio procurator[i] Augusti trium Daciarum: Apulensis, *Aurariae*, Maluensis, procuratori provinciae Porolissensis *sue* ⟨Pannoniae inferioris⟩, praefecto annonae, [[...]] item procuratori [[item]] stationum ⟨status⟩ privati ad Tusciam et Picenum etc. [[...]] patrono optimo." Procuratorul provinciei Porolissensis ținea pe atunci și locul legatului lui August peste întreaga Dacie, de aceea numește el prov. Porolissensis, *sua*. Vezi și Goos, în *Arhiv*, XI, 1873, p. 102.

vicus, fiind abia atunci ridicată la rangul de municipiu, în apropierea căruia apoi, la anul 316, împărații Constantin și Licinius ridicară cetatea care dădu apoi numele acestei așezări. Dacă însă vicii și pagii din provincia Dacia se caracterizează ca așezări locuite de băștinași și în care numai romanii aveau ca indivizi drepturi politice, ce deosebire se poate afla între municipii și colonii? În timpurile mai nouă ale Imperiului Roman venea greu chiar romanilor de a stabili această deosebire[27]. Originea însă a acestor două feluri de orașe a fost totdeauna alta de la cele dintîi timpuri ale înființărei lor. Noi credem că consta în faptul că coloniile erau niște părți dezlipite din centrul Împărăției Romane, la început Roma, mai tîrziu, Italia sau chiar alte țări romanizate, care dezlipiri se așezau în mijlocul popoarelor cucerite, în scopul de a priveghea mișcările lor și de a le distruge naționalitatea. Coloniile erau descălecate de obicei în mijlocul cetăților supuse. Romanii care le alcătuiau, păstrau dreptul de cetățenie, pe cînd poporația supusă forma lîngă comunitatea privilegiată un simplu sat, *pagus* sau *vicus*, fără nici un drept, ba care pierdea în favoarea romanilor o parte din pămînturile sale[28]. Foarte interesante sunt în privirea conlocuirei romanilor și a poporației băștinașe, dacii și bessi, cele doscoperite de curînd la cetatea Ulmetum din jud. Constanța, în care inscripțiile constată de-a rîndul conviețuirea dacilor, bessilor și a romanilor în viața cîmpenească. Romanii locuind în „vilele“, adică pe moșiile lor, unde sunt și îngropați la moarte și unde ei aveau domenii așa de întinse, încît se ajutau cu administratori și întrebuințau pe țăranii daci și bessi la lucrarea cîmpului și la pășunarea numeroaselor lor turme. Din întrețeserea numelor romane cu de acele dace, besse și elinești, se vede amestecarea și contopirea raselor care se supuneau înrîurirei romane și se romanizau pe întrecutele[29].

Din cauza acestei poziții privilegiate a coloniilor, ele erau dușmănite de poporația indigenă și se întîmplau adeseori omoruri și măceluri[30]. Organizația coloniei, precum vom vedea la studierea întocmirei celor din Dacia, era imitată după aceea a metropolei, Roma. Ordo decurionum reprezinta senatul, decemvirii pe cei doi consuli; aveau quaestorii și colegiile lor de preoți: pontifici, auguri, flamini, tot după modelul capitalei. Dreptul lor era acel al cetăței Roma și nu aveau așezămintele lor particulare[31]. Coloniile, în timpurile vechi, urmăriau mai mult scopuri militare. Cu cît îmbătrînește Imperiul Roman, cu atît el ia un caracter mai mult civil și Tacit spune despre coloniile imperiului, „că nu se mai duceau ca altă dată întregile legiuni cu tribunii și centurionii lor, cu toți militarii orînduiți în corpurile lor, ci necunoscuți între ei, în grupe separate, fără un conducător, erau mai curînd o grămadă decît o colonie.“[32] Tocmai de așa fel erau coloniile aduse de Traian în Dacia și care fură așezate în orașele mai sus amintite. Fiind însă că unele forme ale dreptului nu se puteau pune în lucrare decît în Italia, precum mancipația, uzucapia și altele, apoi pentru a întinde și coloniilor bucurarea de aceste

---

[27] Aulus Gelius, *Noctes atticae*, XVI, 13: „municipia quid et quo iure sint quantumque a colonia differant ignoramus“ (Gellius trăiește în veacul al II-lea d.Hr.).
[28] Dio Cassius, VIII, 14.
[29] Dovezile asupra acestor fapte vezi în studiul d-lui V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, București, 1912, mai ales p. 57 și 61. Într-altele reproducem următorul loc din o inscripție: „obiti ad villam suam.“
[30] Dio Cassius, II, 54; V, 40, 43, 49; VI, 32 (?).
[31] Aulus Gelius, XVI, 13: „jura institutaque omnia populi Romani, non sui arbitrii habent.“
[32] Tacitus, *Annales*, XIV, 27: „non enim ut olim universae legiones deducebantur cum tribunis et centurionibus et sui cuiusque ordinis militibus, sed ignoti interese, diversis manipulis, sine rectore, numerus magis quam colonia.“

forme, li se recunoaște prin o ficțiune favoarea de a fi considerate ca făcînd parte chiar din Italia, dîndu-li-se dreptul italic, *ius italicum*. Din aceeași cauză aceste colonii erau și scutite de orice dare directă, precum era și Italia.

Municipiile. Originea lor este deosebită de acea a coloniilor. Acele dintre cetățile *străine*, care prin o deosebită favoare erau primite într-o legătură mai strînsă cu romanii, dobîndeau și oarecari drepturi, în schimbul sarcinilor ce le impuneau intrarea lor în viața politică a poporului domnitor. De aceea, și numele de municipium este explicat de cei vechi de la *munus capere*, adică luarea unei sarcini[33]. Municipiile erau deci niște orașe *din națiile supuse* cărora, pentru diverse considerații, romanii găsiseră cu cale a le încuviința dreptul de cetățenie. Pe cînd însă între colonii nu putea fi nici o deosebire, afară de aceea ce se referia la ius italicum, între municipii erau deosebite grade de apropiere de supremul bine al cetățeniei romane, grade iscodite de romani tocmai în scopul de a putea recompensa, potrivit cu meritul fiecărei părți din poporul supus, slujbele sau devotamentul ce-l arătase către stăpîna comună. Astfel erau municipiile fără sufragiu, adică ale căror membri nu aveau dreptul de a vota, cînd veneau în Roma, și municipiile ce se bucurau de acest drept. Acele cu sufragiu erau iarăși subîmpărțite, în municipii numai cu *jus sufragii* și în acele cu *jus sufragii et honorum,* adică ale căror membri aveau nu numai dreptul de a vota, ci și acel de a fi aleși la vreo dregătorie în capitală. O altă deosebire consta în acea, dacă municipiul păstrase organizarea sa autonomă sau nu; dreptul de a-și alege el însuși magistrații, sau dacă trebuia să se supună acelor numiți de autoritatea romană.

Cu cît propășia romanizarea țărilor supuse, cu atîta se ștergea deosebirea ce existase, la originea lor, între colonii și municipii, mai ales pentru acele țări în care elementul roman prinsese rădăcină, precum Galia, Spania sau Africa. Deosebirea de naționalitate, aproape singura care exista la început între colonii și municipiile cu sufragiu, ștergîndu-se, nu rămînea în privința drepturilor acestor două clase de cetăți aproape nimic care să le mai despartă, și de aceea înțelegem greutatea romanilor înșii de a recunoaște în ce se deosebeau aceste două feluri de orașe, din punctul de vedere juridic. De îndată însă ce se adăogea o țară nouă Împărăției Romane, de îndată ce se iveau iarăși poporații străine ce trebuiau asimilate către elementul stăpînitor, înțelegem cum deosebirea între colonie și municipiu trebuia să reînvie în toată deplinătatea ei. Coloniile redeveniau *grupe de cetățeni romani* așezați în mijlocul străinilor: municipiile însemnau *grupe din poporul supus* alipite de cetățenia romană.

Această deosebire constatată, aruncă cea mai vie lumină asupra caracterului colonizărei și adaugă încă un ultim argument la hotărîrea întrebărei dacă a rămas poporație băștinașă în Dacia sub stăpînirea romană.

Într-adevăr, dacă toată poporația dacă ar fi fost stîrpită sau alungată și Dacia ar fi devenit un tărîm gol, rămas liber pentru colonizare, atunci ne întrebăm ce caută aflarea de *municipii* în ea și pentru ce nu sunt toate orașele Daciei botezate cu numele de colonie? Analiza de mai sus răspunde la această întrebare. Existau municipii în Dacia, *fiindcă s-au încuviințat privilegiile municipale unor orașe cu poporație băștinașă,* pe care romanii vroiau să le atragă mai curînd către ei, devenind ele tot-

33 Isidorus, *Origines,* IX, 4: „municipes ab officio munerum dicti, eo quod publica munia accipiunt. Munia, sunt officia, unde et immunes dicuntur qui nullum gerunt officium." *Digestae,* L, 1, 1, § 1: „propria municipii appelantur muneris participes, recepti in civitatem ut munera nobiscum facerent."

odată o nadă care făcea să cadă și celelalte în mrejele romane. Acestea erau, după toate probabilitățile, acele orașe care trecuseră la romani încă de pe cînd aceștia erau în luptă cu poporul dacilor. Între ele vedem și orașul Drobetis, acela ce venea chiar la capul podului lui Traian și care va fi fost unul din cele dintîi ce se supuse învingătorului. Dimpotrivă, acele orașe ce fuseseră aproape deșertate de poporația lor, prin împotrivirea în contra romanilor, precum însuși capitala Sarmizegetusa, fură împoporate din nou cu element roman și deveniră colonii. Tot din aceasta se explică cum se face ca Napoca și Drobetis, care la început sunt municipii, se prefac cu timpul în colonii[34], anume, prin sporirea elementului imigrat și deznaționalizarea celui indigen. Mai cităm numai următorul loc din Paulus Diaconus, care dovedește că municipiile erau constituite din poporație neromană: „Municipes se numesc astfel de oameni care, cînd veniră la Roma și *nu erau cetățeni romani,* au fost făcuți părtași ai tuturor lucrurilor pentru a îndeplini trebile împreună cu romanii, afară de dreptul de sufragiu sau de exercitarea magistraturilor". Ceea ce Diaconul spune despre poporațiile străine strămutate la Roma, se repeta întocmai, cînd era vorba de a alipi o cetate de Imperiul Roman.

De aceea și întîlnim în Drobetis un dac, pe Aelius Ariortus, ca *quattuorvir annalis* al municipiului[35]. Acest oraș căpătase probabil dreptul de municipiu sau de la însuși cuceritorul Daciei sau de la urmașul lui, Hadrian, deoarece este numit într-o inscripțiune: *res publica municipii Flavii Hadriani Drobetae*[36]. Nu se poate însă hotărî timpul cînd a devenit colonie. Napoca este amintită în o inscripție din anul 108 de însuși Traian, fără nici o denumire de municipiu sau colonie[37]; capătă însă numele de municipiu în o inscripție de pe timpul lui Antoninus (139 ⟨138⟩—161), în care corporația Galaților din el dedică o piatră lui Jupiter O. M. Tavianus. Napoca este ridicată apoi la rangul de colonie de către Comod (180—192), căpătînd, înainte de Severus (193—211), și privilegiul dreptului italic[38]. Încă de cînd era municipiu, găsim în Napoca coloniști romani și încă numeroși, precum era acea corporație a Galaților. Imigrațiea sporind necontenit, înțelegem prefacerea municipiului în colonie.

Despre Patavissa sau Potaissa, pe care Ulpian o numește *vicus,* știm că ea, înainte de a deveni colonie sub Severus, fusese municipiu[39], încît aici vedem cum un oraș dac trece prin toate formele din ce în ce mai depline ale cetățeniei romane. La început, simplu sat dac, fără nici un drept, poporația lui dobîndește apoi dreptul de municipiu, pentru a se urca în urmă, după deplina ei romanizare, la colonie și chiar la ius italicum.

---

[34] Asupra întregei chestii a municipiilor și coloniilor, vezi articulele respective în Pauly [—Wissowa,] *RE,* Stuttgart, s.v.

[35] Mai sus, p. 164. *Drobetis ca municipium: CIL,* III, 1, No. 1559, 1579; cfr. No. 6309. *Drobetis colonie:* No. 1200 ⟨1209⟩, 2679: „Aurelio Longiniano dec(urioni) col(oniae) Drobetens."

[36] *CIL,* III, 2, p. 1018, additamentum ad No. 1581.

[37] *CIL,* III, 1, No. 1627: „a Potaissa Napocae m(illia) p(assum) decem."

[38] *CIL,* III, 1, No. 860: „I.O.M. Taviano. Pro salu(te) imp. Antonini et M. Aureli Caes(arie) Gal[at]ae consistentes *municipio* posierunt (găsită la Cluj), vechia Napoca. Altă inscripție, în care e amintit municipiul Napoca este No. 1100. Ulpian în *Digestae,* L, 15, Lex, 1, § 8, 9: „In Dacia Zernensium colonia a divo Traiano deducta juris italici est. Sarmizegethusa quoque eiusdem iuris est; item *Napocensis colonia* et Apulensis et Patavissensium vicus qui a divo Severo ius coloniae impetravit." Ulpian spune aice că numai Patavissensium vicus dobîndise dreptul de colonie de la Severus. Celelalte, prin urmare și Napoca, îl aveau de mai înainte. Comp[ară] *CIL,* III, 1, No. 855 ⟨854⟩, 963 și 1141.

[39] *CIL,* III, 1, No. 913 ⟨903⟩.

Cît despre Apulum, știm că el ajunse la o mare înflorire sub stăpînirea romană. Cele mai multe inscripții culese în Dacia provin din Apulum, încît se vede că el fusese unul din centrele cele mai însemnate ale vieței romane. Acest oraș este arătat în mai multe inscripții ca fiind *de-o dată și municipiu și colonie*[40], împrejurare, din a căreia explicare va rezulta o dovadă încă și mai deplină despre faptul că, pe cînd colonia era o așezare de cetățeni romani, municipiul era numai cît hărăzirea cetățeniei către poporația indigenă. Care este originea acestei îndoite calități a orașului Apulum? Și observăm în treacăt că a trebuit să existe o deosebire între colonie și municipiu, deoarece sunt arătate ambele aceste însușiri ca *coexistente;* care însă putea fi deosebirea după cele expuse mai sus, decît aceea a originei locuitorilor?

Apulum, vechi oraș dac, a dobîndit însemnătate prin staționarea în el a legiunei a XIII-a Gemină, în un lagăr construit în apropiere. Pentru nevoile soldaților se înființară în curînd, lîngă orașul dac, mai multe crîșme și dughenițe, în care li se vindeau deosebite obiecte și care se deschideau de obicei lîngă fiecare lagăr staționar roman, purtînd numele de *canabae*. Se menționează canabele legiunei a XIII-a Gemină într-o tabulă cerată din 142, mai în 16, arătîndu-se în ea că unul, Dasius Breucus, ar fi cumpărat de la Belic Alexandru pe copilul Apalaust, de nație elin, și că actul de cumpărătură s-ar fi încheiat *in canabele legiunei a XIII-a Gemină*[41]. Că aceste canabe ale legiunei se aflau la Apulum se dovedește din patru inscripții găsite la Alba Iulia (vechiul Apulum) și care toate pomenesc despre niște dregători ai acestor canabe.

Astfel se întîlnește unul *L. Silius Maximus v[et](eranus leg(ionis) I ad(jutricis), P. F. magistr(atu)s primus in Ca[n](abis)*[42]. Se mai găsesc apoi tot aice unul *Claudius Atteius Celer veteranus legionis XIII Geminae decurio kanabensium*, pe unul *T. Flavius Longinus decurio Canabensium leg. XIII Gem.* și pe treviranul *Ibliomarus* din Gallia în aceeași însușire[43]. Se vede că din o simplă cantină pentru soldați se dezvoltase un orășel care avea trebuință de o administrație, mai întîi a unui magistrat, după aceea a unui corp de decurioni, aceasta cu atît mai ușor, cu cît am văzut că lagărele romane, fiind compuse din soldați cu familii și gospodării, era firesc lucru ca neguțitorii să vină să se așeze în preajma lor, pentru a le vinde cele trebuitoare și a se folosi din daraverile încheiate cu soldații. Afluența necontenit crescătoare a canabelor aduse înflorirea acestei așezări. În anul 158, un cetățean din canabe, îmbogățit din comerțul făcut de el aice, aduce apă în oraș și ridică un altar și o statue lui Jupiter[44]. Legiunea XIII-a zidește apoi tot acolo o clădire în anul 161, a cărei inscripție s-a păstrat[45] și care clădire slujea probabil pentru locuința administrației subprovinciei Apulensis, creată tocmai pe la acest timp, sub Marc Aurel (161—180)[46]. Astfel se dezvoltase îndestul de repede din

---

[40] *CIL,* III, 1, No. 975: „Aesculapio et Hygiae dec(uriones) *mun(icipii)* et P.Ael(ius) Rufinus patronus coll(egii) fabrum *Colon(iae)* Apul(i)." No. 1065: „[T]ib(erius) Cl(audius) Rufus dec(urio) *col(oniae)* et flamen *mun(icipii)* Apul(i)."

[41] *CIL,* III, 2, *Tabulae* No. VII: „Act(um) *Kanab(is) leg(ionis) XIII g(eminae)*, XVII, Kal. Iunias, Rufino et Quadrato co(n)s(ulibus)."

[42] *CIL,* III, 1, No. 1008.

[43] *CIL,* III, 1, No. 1093, 1100, 1214.

[44] *CIL,* III, 1, No. 1061: „J(ovi) o(ptimo) m(aximo) et consessui deorum dearumque pro salute imperii Romani et virtute leg(ionis) XIII g(eminae) sub M. Statio Prisco consule designato, demonstr(ante) ipsis *aquas aperiendas* per L. Aurelium Trophimum ponen[t(em)] signum Jovis et aram P(ecunia) s(ua) f(ecit)."

[45] *CIL,* III, 1, No. 1071 ⟨1171⟩. „Imp. Caes(are) M. Aur(elio) Ant(onino) Aug(usto) III et im[p]. Caes. L. Aur(elio) Ver(o) II Aug(usto) co(n)s(ulibus)".

[46] Mai sus, p. 179.

iarmarocul statornic, de lîngă lagărul legiunei a XIII-a, o înfloritoare așezare omenească, care dobîndi încă înainte de Septimius Severus dreptul de colonie, deoarece Ulpian, în un loc raportat mai sus, arată anume că Patavissa dobîndise dreptul de colonie de la împăratul Severus, lăsînd astfel a înțelege că Napoca și Apulum îl avuseră de mai înainte. Lîngă această colonie și tot mai întunecat de înflorirea ei, se menținea vechiul oraș dac, sub forma de municipiu, dobîndită probabil înainte de a se ridica la colonie canabele legiunei a XIII-a. Apulum era deci compus din două orașe: Apulum vechi, locuit de daci și căruia i se încuviințase rangul de municipiu, și Apulum nou, dezvoltat din canabele legiunei a XIII-a, care, fiind poporat de imigranți, dobîndi titlul de colonie, încît *coexistența acestor două însușiri la unul și același oraș* se explică pe deplin. Potrivit cu aceste împrejurări, și găsim mult mai multe inscripții relative la partea romană a orașului, colonia, decît la partea dacă, municipiul[47]. Mai adăogăm încă pentru dovedirea că municipiul era vechiul sat dac, ridicat mai tîrziu la acest rang, împrejurarea că se mai întîlnesc și aiurea asemenea sate dace existente lîngă coloniile romane. Așa întîlnim în o inscripție pe unul Caius Iulius Marcianus arătat totdeodată și ca decurion al coloniei Aquae și ca prefect al satului (dac) cu același nume și care dedică o piatră geniului tutelar al coloniei[48].

Această discuție a complectat dovezile aduse mai sus despre stăruința poporației de baștină a Daciei sub stăpînirea romană și astfel credem că această părere este bine stabilită în știință [3].

Organizarea municipiilor și coloniilor era acea ce exista în toate părțile Imperiului Roman. Ea este însă documentată pentru Dacia prin numeroase inscripții și poate fi deci reconstituită, fără a recurge la calea analogiei; de aceea ne vom opri puțin asupra ei. Atît coloniile, cît și municipiile, erau administrate de un ordo decurionum, care se adeverește pentru orașele: *Sarmizegetusa, Apulum, Ampelum, Tibiscum, Porolissum, Romula, Aquae, Drobeta, Potaissa* și *Napoca.* Acest consiliu ocîrmuia toate interesele orașului și mai ales orînduia repartiția impozitului pe capete, care era impus în totalitate unei comune; priveghea deci, ceea ce, în terminologia slavonă a statului român, se numea *cisluirea* poporului. Decurionii erau de trei soiuri: patroni, cei mai cu vază din colegiul lor; decurioni ordinari și decurioni onorifici care obțineau, ca răsplată a jertfelor făcute pentru binele obștesc, privilegiile și onorurile decurionatului. Cu toții erau trecuți într-un registru ținut de edili, care se numea *album decurionum.* Ei erau în mare onoare la concetățenii lor, deosebiți în toate împrejurările de restul poporației; purtau niște semne deosebitoare *ornamenta,* precum tunica cu dungă lată, *laticlavia;* aveau un loc deosebit la jocurile publice, aveau singuri dreptul de a fi aleși la deosebite dregătorii, dreptul de moștenire în averile tovarășilor lor morți fără

---

47 Mai sus, p. 187, nota 40. Uneori găsim canabe ridicate la rangul de municipii, atunci cînd ele se alcătuiau din poporație mai mult străină. Așa bunăoară, canabele de la Troesmis se prefac în municipiu. Tocilescu, *Mon. epigr.*, p. 77. Nu se poate susține însă, cum zice Virgiliu Andronescu, *Organizația comunelor în Provincia Dacia,* 1908, p. 12 că „canabele militare erau ridicate întîi la rangul de municipii și apoi de colonii." Se găsesc vr-o 11 inscripții care amintesc despre *municipium Apuli* și vr-o 50 despre *colonia.* Mommsen este de o părere greșită, cînd atribue îndoita însușire a orașului Apulum împrejurărei că „și o colonie fusese dedusă la Apulum și că s-ar fi ridicat pe vechii canabensi la rangul de municipiu." *CIL,* III, 2 ⟨1,⟩ p. 183 ⟨182⟩). După el, atît canabele, cît și municipiul ar fi avut aceeași origine, colonizarea; de unde provine atunci deosebirea orașului în două părți, cu nume și drepturi deosebite?

48 *CIL,* III, 1, No. 1407: „C(aius) Iul(ius) Marcianus dec(urio) col(oniae), praef(ectus) pag(i) Aquensis."

urmași; erau apărați de tortură în procesele criminale și puteau fi osîndiți numai cît de împăratul; iar, cînd un decurion scăpăta, era susținut din casa orașului. S-ar părea, după aceste drepturi și privilegii, că condiția decurionului trebuia să fie căutată de toți și într-adevăr așa era în timpurile republicei și în cele dintîi timpuri ale monarhiei, pînă pe la domnia pretorienilor, la destrăbălarea ocîrmuirei romane, cînd începură a se spori așa de mult îndatoririle decurionilor, încît această însușire deveni o adevărată povară pentru acel ce o avea. Cea mai de căpetenie îndatorire a lor care dădea loc tuturor asupririlor, era că ei, ca cei mai bogați, trebuiau să garanteze cu averea lor încasarea dărilor de la poporul orașului, din cauza cărei îndatoriri erau puși sub un fel de epitropie în privirea daraverilor lor private, ca să nu poată întreprinde afaceri și compromite poziția lor. Erau opriți, între altele, de a vinde sau a dărui ceva; de a administra averi străine sau de a dispune asupra mai mult de a patra parte din averea lor prin testament. Nici măcar nu puteau întreprinde o călătorie fără învoirea superioară. Trebuiau apoi să deie poporului jocuri și să contribue la prezenturile în bani date de provincii împăratului. Toată lumea fugea deci de decurionat, ca de o adevărată nenorocire și lucru îndestul de caracteristic, se ordona adeseori intrarea în decurionat ca pedeapsă pentru o faptă nelegiuită[49].

Ca autoritate mai mult executivă se alegeau din *ordo decurionum*, în colonii doi bărbați, iar în municipii patru, care să conducă afacerile curente ale orașului. Așa găsim în Dacia menționați *duoviri* în coloniile Sarmizegetusa și Ampelum, *quattuorviri* în municipiul Drobeta[50]. În Apulum găsim, pentru partea dacă a orașului, municipiul, *quattuorviri;* pentru acea romană, colonia, *duoviri*[51]. Această delegație executivă se schimba în fiecare an, pe cînd însușirea de decurion era pe viață și putea fi pierdută numai în anumite cazuri. Din *quattuorviri*, probabil și dintre *duumviri*, era unul *primus*, un fel de primar, iar ceilalți erau ca un fel de ajutoare, astfel că decurionii formau ceea ce astăzi este sfatul municipal, însă cu îndatoriri mult mai primejdioase decît acele ale organizației comunale actuale. Duumvirii și quattuorvirii erau însărcinați mai ales cu judecarea proceselor, pentru care sunt și numiți *duumviri iure dicundo*. Ei erau aleși îndeobște pentru un an, uneori însă pe cinci[52].

Pe lîngă autoritatea municipală și peste ea era *patronul* orașului, numit și *defensor*, care avea rolul de a apăra interesele cetăței înaintea administrației centrale, bunăoară în chestia impozitelor. În Sarmizegetusa, găsim între alții, ca patron, pe însuși legatul lui August, propretorul Claudius Tiberius Fronto[53]. Deși ordo decurionum purta uneori și numele de senatus, ceea ce ar lăsa a presupune că trebuia să fi fost alcătuit din oameni în vîrstă, totuși întîlnim în Dacia decurioni îndestul de tineri, de 28 și 30 de ani[54].

---

[49] Pauly — Wissowa, *RE*, s.v. *decurio*.

[50] *CIL*, III, 1, No. 1209, 1323, 1369, 1472, Sarmizegetusa; 1293, Ampelum; 1559, Drobetis.

[51] *CIL*, III, 1, No. 985: quattuorviralis mun. Apuli; No. 972, 974, 982: duumviralis coloniae Apuli.

[52] *CIL*, III, 1, No. 1083: quattuorvir *primus annualis* mun. Apuli; 1137, primus quattuorvir; 1051 primus; Lex 16, Cod. Theodosiani, de decurionibus, XII, 1. *CIL*, III, 1, No. 971 ⟨972?⟩, 973: quinquennalicius coloniae Apuli; 1141, 1473, 1482; quinquennalis col. Sarm.; 1503, q(uin)q(uennali) primo pro imp(eratore).

[53] *CIL*, III, 1, No. 1180, patronus col. Apuli; 1457: „M.Cl. Tib. Frontoni colonia Ulpia Traiana Augusta dacica Sarmizagethuza, patrono fortissim(o) duci amplissim(o) praesidi."; 1458, patrono col. Sarm.

[54] *CIL*, III, 1, No. 1323, 1592 ⟨1502⟩, 1512 ⟨scriba⟩.

Acești decurioni trebuiau să fie, fără excepție, cetățeni romani. Peregrinii, adică străinii, nu puteau nici într-un caz să îmbrace o asemenea dregătorie; de aceea și întîlnim foarte adeseori, în rangul de decurioni, militari liberați din armată pe care i-am văzut mai sus demisionați cu onoare din slujbă și dîndu-li-se pămînturi în provincia Daciei, unde se însuraseră și se stabiliseră încă din timpurile cînd erau legionari. Mai multe inscripții amintesc veterani legionari sau ai deosebitelor trupe auxiliare (care și ei dobîndiseră cetățenia sau înainte sau la ieșirea lor din slujbă), ca decurioni în deosebitele municipii și colonii ale Daciei[55]. Și poporația dacă romanizîndu-se și orașele ei dobîndind dreptul de municipii, acestea căpătaseră onorurile decurionatului, precum am găsit mai sus pe dacul Ariortus, decurion în municipiul Drobetis. Despre însemnătatea acestor dregătorii în ochii poporului roman, ne poate da o idee împrejurarea că însuși împăratul Antoninus Pius fu ales într-un rînd de prefect quinquenal al coloniei Sarmizegetusa, îndeplinind această dregătorie prin un delegat al său[56]. Altă dată, întîlnim iarăși un quinquenal în numele împăratului în colonia Sarmizegetusa, fără ca să se arate pentru cine[57].

În afară de aceste organe centrale de ocîrmuire ale cetăților dacoromane, mai găsim încă și altele însărcinate cu deosebite atribuții anumite, precum: 1) *edilii*, însărcinați cu inspectarea zidirilor și a piețelor, cu împărțirea grîului la cei săraci și cu jocurile publice[58]. Că în Dacia ca și în Roma se făceau împărțeli publice de grîu ne arată o inscripție pusă de decurionul coloniei Sarmizegetusa, Quintus Aurelius Tertius, prin care arată că dăruește 80 de sesterțe *pentru cumpărarea de grîu;* aceasta, spre amintirea onoarei ce i se făcuse de a fi ales ca flamen, adică preot al lui August[59]. 2) *Cvestorii*, casierii comunali amintiți în Apulum, Drobetis și Sarmizegetusa[60]. 3) Mai multe feluri de preoți, care deserveau numeroasele temple închinate deosebiților zei romani, de care inscripțiile sunt, curat vorbind, pline și care dovedesc o viață religioasă puternic dezvoltată în Dacia. Așa avem întîi *pontificii*, apoi *flaminii, antistiții, sacerdoții* și preoții experți în arta prezicerei, *augurii* și *haruspicii*. Din aceștia, sacerdoții erau preoții ce cultivau închinările străine, precum și cele asiatice; iar ceilalți toți aparțineau cultului roman[61]. 4) O clasă foarte numeroasă de preoți speciali erau *augustalii*, pomeniți de nenumărate ori în inscripții. Aceștia deserviau cultul împăratului, al cărui

---

55 *CIL*, III, 1, No. 1196: „C. Sentio. C.F. Sulpicio Flacio Antiq vet(erano) leg(ionis) XIII, geminae G.M.V. dec(urioni) col(oniae) dac(icae) Sarm(izagethusae), vix(it) an(nis) col(oniae) dac(icae) Sarm(izagethusae), vix(it) an(nis) LXXV"; 1478: „Q. Manli(o) Pap(iria) Vero vet(erano) leg(ionis) XV, sig(nifero) dec(urioni) col(oniae), vix(it) an(nos) LXXV", găsită la Sarmizegetusa; 1485: „Val(erio) Rufo vet(e)r(ano) leg. XIII, gem. ex be(n)ef(iciariis) co(n)s(ularibus) dec(urioni) col(oniae)... vix(it) an(nis) LXV", etc.

56 *CIL*, III, 1, No. 1497: „M. Comin(io) M.f. Pap. Quinto pontif(ici) col(oniae) Sarm. et praef(ecto) q(uin)q(uennali) pro Antonino imp(eratore), patr(ono) coll(egii) fab(rum), eq(uo) p(ublico), ordo col(oniae) ob mer(ita) ipsius."

57 *CIL*, III, 1, No. 1503.

58 Edili sunt amintiți în Apulum, colonia *CIL*, III, 1, No. 1139; Napoca, No. 827, 858, 867 și Sarmizegetusa, No. 1398, 1495 și 1517.

59 *CIL*, III, 1, No. 1448: „[Imp(eratori) Caes(ari) [[divi Hadriani fil] Divi Tr[aiani part] Ne[p](os) divi Nervae Pron(epos) T Ael Had[riano]] Antonino [[Aug...]] Pio Q(uintus) Aurelius, Q(uinti) f(ilius) Tertius, Pap(iria) Sarm(izagethusae) dec(urio) col(oniae), ob honor(em) flamoni(i) [[...]] *sest(ertios)* LXXX, *n(ummos) ad annonam dedit*" (din anul 144).

60 *CIL*, III, 1, No. 1104, 1145, 1218: Apulum; 1579, Drobetae; 1484, 1485: Sarmizegetusa.

61 Inscripțiile privitoare la preoți întîlnindu-se la fiece pas, găsim de prisos a le mai însemna.

geniu fusese luat între Lari și Penați, zeii casnici ai romanilor. Augustalii erau așa de numeroși, încît formau o clasă a poporației orașelor, intermediară între decurioni și plebe. Erau organizați în o corporație sau colegiu, ai cărei șefi erau șase bărbați, numiți *seviri*. Augustalii erau numiți de decurioni în dregătoria lor. Ei serbau cultul lui August prin jertfe, ospețe și jocuri, date cele mai de multe ori din averile lor, încît și această dregătorie ajunse, ca și acea a decurionilor, a fi foarte împovărătoare pentru acei onorați cu ea. Dacă mai amintim și colegiile Isidei din Potaissa și acel al Galaților din Napoca, care serbau cultul lui Jupiter Cernenus despre care se va trata mai jos, atunci vom fi istovit aproape tot ce se știe despre organizarea religioasă a Daciei romane [4].

3. Colegiile

Colegiile aveau în Dacia o însemnătate deosebită și merită a fi studiate mai cu de-amăruntul, întrucît reprezintă partea cea mai originală a vieței provinciale romane și în special a celei a Daciei. Caracterul lor este complex. Ele slujeau și pentru asigurarea unui cult comun și pentru nevoile private ale membrilor lor; erau un soi de societăți de ajutor mutual sub scutul religiei. Statul roman recunoștea numai pe acelea ce aveau anumite *sacra,* adică un cult special al unei zeități. Adeseori se văd colegii care aleg cîte un geniu tutelar[62].

Colegiile ce se constată a fi existat în Dacia sunt: *aurarii* (lucrători la minele de aur), *fabri* (deosebiți meșteri), *centonarii* (negutători de lînă), *dendrofori* (plutași), *nautae* (corăbieri), *negotiatores* (negutători), *utricularii* (luntrași pe burdufuri de piele) și *lecticarii* (palancari, purtători de litiere).

Organizarea colegiilor. Ele cuprindeau pe toți acei ce se dedau unui soi de îndeletnicire. Organul lor era un fel de senat, alcătuit după chipul acelui al orașelor, purtînd și membrii lor numele de decurioni. Sub aceștia veneau fruntașii colegiului și apoi grămada cea de rînd a membrilor. Autoritatea executivă o avea magistrul colegiului care mai avea însă, pentru apărarea intereselor lui în afară, cîte un patron sau defensor și probabil că pentru nevoile săvîrșirei cultului și o *mater collegii*[63].

Aceste colegii urmăreau, cum am spus, pe lîngă scopul unui cult comun, și asigurarea nevoilor membrilor lor. Fiecare membru depunea contribuții lunare în casa comună, administrată de cvestorul colegiului, din care casă apoi se dădeau ajutoare la membrii cei bolnavi, se îngropau cei morți fără mijloace, precum se și petrecea în comun la sărbătorile pe care le ținea fiecare colegiu.

Ni s-a păstrat o interesantă tabulă cerată din anul 167 fevruarie în 9, în care magistrul colegiului lui Jupiter Cernenul, „*Artemidorus Apolloni* și cei doi cvestori ai acestui colegiu, *Valerius Niconis* și *Offas Menofili,* înștiințează prin o publicație pe membrii acelui colegiu din Alburnum, că din 54 de oameni cîți îl alcătuiau mai înainte, nu rămăsese decît 17; că nici măcar *Iulius Iuli* comagistrul său, de cînd fusese numit în

---

62 *CIL,* III, 1, No. 1016 (din Apulum), genio fabrum. Comp[ară] No. 1424.

63 *CIL,* III, 1. No. 1210, decurio coll. fabrorum, col. Apuli; 1210, principales; 1016, magister; 975, 984, 1209, 1210, patronus; 1207, mater.

această însușire, nu dăduse pe la Alburnus, nici la colegiu; că el (Artemidorus) dăduse celor de față socotelile și primise îndărăt cauția cu care garantase; că într-un timp așa de îndelungat cît este hotărît de legi, nimeni n-a vrut să mai depună nici o contribuție pentru înmormîntări sau daruri; de acea el înștiințează prin publicitate că, „dacă cineva care făcuse parte din colegiu ar muri, să nu creadă că el ar avea un colegiu sau că va putea primi vreun ajutor pentru înmormîntare."[64]

Acest prețios document ne dă amănunțimi interesante asupra constituirei acestor colegii. Aflăm mai întîi că colegiul alcătuit numai din 54 de persoane, nu putuse să se mențină, de unde se vede că obiceiul și moda colegiilor fiind pe atunci predomnitoare, cu toate că nu se găsise în Alburnus Maior decît acel număr restrîns de persoane, care să se închine lui *Jupiter Cernenus,* totuși ele alcătuiseră societatea lor de ajutor mutual. De pe numele conducătorilor colegiului s-ar părea că e vorba de elini, coloniști din Asia Minoară. Numele atît al prezidentului, *Artemidorus* Apolloni, cît și acel al casierilor, Valerius *Niconis* și *Offas Menofili,* au un caracter elinesc cu totul rostit. Membrii cei subsemnați în josul publicației: Vasidius Victor, Secundinus Legitimus, Stertinus Rusticus, Aelius Plator, Ulpis Felix și September Plator, au din contră un caracter latin. Se vede deci că chiar pînă la această dată, 60 de ani după cucerire, toate elementele aduse și aflate în Dacia intraseră în acel amestec, în acea fiertură care alcătui mai tîrziu elementul daco-roman.

Colegiul lui *Jupiter Cernenus,* creeat în condiții neîndestulătoare pentru a putea trăi, pierea prin descompunere, căci fără a se calcula întîi putința izbînzei, oamenii se asociaseră. Fără îndoială, că pricina pentru care a pierit colegiul lui *Jupiter Cernenus,* a fost contribuțiile cele prea mari impuse membrilor săi pentru întreținerea asociației.

Ne mai spune încă vechiul document că președintele depunea o garanție pentru administrarea cu credință a averei sociale; că era o lege care hotăra răstimpurile în care trebuia să se întruniască membrii unui colegiu, și sfîrșește amenințînd cu naivitate pe acei *ce vor muri,* că nu vor mai putea pretinde îngroparea pe socoteala societăței!

Ajutoarele ce se dădeau din casa socială, constau mai cu osebire în provizii de mîncare: nu grîu, care se împărția cele mai adeseori de stat, ci carne sau altele. La zile anumite, venea acela ce era să primească ajutorul, cu un paneraș și-și lua cele destinate pentru el, care i se împărțiau de dregătorii colegiului. Ne-a rămas o piatră în care unul M. Aureliu Fortunatus mulțumește decuriei a III-a a colegiului fabrilor pentru în-

---

[64] *CIL,* III, 2, *Tabulae,* No. 1: „Descriptum et recognitum factum ex libello, qui propositus erat Alb(urno) maiori ad statione(m) Resculi, in quo scriptum erat id quod i(nfra) s(criptum) est.

Artemidorus Apolloni magister colegi Jovis Cerneni et Valerius Niconis et Offas Menofili questores collegi eiusdem, posito hoc libello, publice testantur: ex collegio s(upra) s[cripto], ubi erant ho[m](ines) LIIII ex eis non plus remasisse ad Alb(urnum) quam quot h(omines) XVII: Iulium Iuli quoque commagistrum suum ex die magisteri sui non accessisse ad Alburnum neq(ue) in collegio: seque eis qui presentes fuerunt rationem reddedisse et si quit eorum abuerat reddedisset sive funeribus: et cautionem suam, in qua eis caverat, recepisset: modoque autem funeraticis sufficerent neque loculum aberet neque quisquam tam magno tempore diebus, quibus legi continetur, convenire voluerint aut conferre funeraticia sive munera: seque i[d]circo per hunc libellum publice testantur, ut, si quis defunctus fuerit, ne putet se collegium abere aut ab ies aliquem petitionem funeris abiturum. Propositus Alb(urno) maiori V idus Febr. imp. L. Aur(elio) Vero III et Quadrato cos. Act(um) Alb(urno) maiori."

doita porţie (sportula) ce i se încuviinţase, probabil fiindcă era om scăpătat şi cu familie[65].

Se vede că era în Dacia o adevărată molimă de inscripţii, dacă vedem una pusă pentru a aminti împărţirea unei porţii îndoite de mîncare!

La unele zile de sărbătoare, se ţineau ospeţe comune, la care luau parte toţi membrii cei ce primeau ajutoare. Ni s-a păstrat socoteala cheltuielei unui asemenea ospăţ, făcut de dregătorii colegiului ca act justificativ. Acest ospăţ se dădu la 1 Mai. Banii trebuincioşi pentru întîmpinarea acestei cheltuieli extraordinare se văd a fi fost adunaţi în decursul lunei lui Aprilie. Aşa se văd notaţi pe o parte a tabulei cerate ce ne-a transmis acest interesant *menu* al străbunilor noştri, banii încasaţi înainte de sărbătoare[66].

Se vede că aceste contribuţii fuseseră percepute în mod extraordinar, de pe faptul că ele sunt date în răstimpuri aşa de scurte, pe cînd, după serbare, mai găsim două însemnări îndepărtate, de unde se vede că contribuţiile regulate erau departe de a se urma aşa de des[67].

Din suma adunată în luna lui aprilie, se cheltuesc în ziua de 30 aprilie, pentru ospăţul de a doua zi, de la 1 Mai, 166 de denari, din care 18 denari pentru 5 miei, 5 denari pe un purcel, 2 pe pîine albă, 2 pe tămîie, unul pe salată şi cîteva sumi mai mici pentru oţet, sare şi ceapă, precum şi pentru bacşişul celor ce slujiseră la masă. Dacă însă pentru mîncare cheltuiala era destul de cumpătată, pentru băutură o vedem dimpotrivă darnică, şi anume 95 de denari pentru vin ordinar, 2 pentru vin vechii şi alţi 20, probabil, pentru vreun fel de spirt care să stîrniască pofta de mîncare. Se vede deci că străbunii noştri împărtăşiau şi ei zicătoarea românului că: mîncarea este fudulie, iar băutura temelie[68].

La ziua întîi a fiecărei luni, se ţineau la romani sărbătorile familiare ale zeilor casnici, Larii, cărora se vede că li se făcea la 1 Mai o cinstire mai deosebită, cînd natura întreagă reînvia sub suflarea caldă a primă-

---

[65] *CIL*, III, 1, No. 1494: „Coll(egii) fabr(orum) dec(uriae) tertiae M. Aurel(ius) Fortunatus ob duplam sportulam collat(am) sibi." *Sportula* se numea panerașul cu care clienţii îşi luau proviziile.

[66] *CIL*, III, 2. *Tabulae*, No. XV.

IIII	non. April	2 April
pr.	non. April ac.	4 id.
VII	idus April ac.	7 id.
idibus	April ac.	13 id.
XVII	Kal. Maias acce(pi) XX (denari)	15 id.
XV	Kal. Maias acce[p]it XXII	17 id.
XIII	Kal. Maias pensio XXV	19 id.
VIIII	Kal. Maias accepi XXV	23 id.
VII	Kal. Maias accepi XX	25 id.
IIII	Kal. Maias accepi XXII (XXV)	28 id.
	Kal. Maias accepi XX	1 Mai.

[67] Idem.

non.	Maias accepi	15 Mai
p[ridio]	non. Aug. [[XXIII]]	12 Aug.

[68] Idem.

pr. Kal. Maias ex	CMXVI (CLXVI) (denari)
agnos V	XVIII
porcellum	V
panem candid(um)	II
thus prim(um)	II
[meri] [[III]]	II
[vini]	XCV
? [[III]]	XX (XV?)
peganinum	I [[2]]
impensam	„ [[S_2]]
aceti	„ [[S]]
salem et cepam.	„ [[S—2]]

verei. Pe pajiștele înverzite ale Daciei, mîncară acei vechi străbuni ai românilor miel fript cu salată și ca vrednici romani udară această mîncare cu libațiuni îmbelșugate de vin. Poate că vinul cel bun însemnat în lista cheltuelilor să fi fost chiar pelin! Serbară deci Armindinul pe care îl serbăm și astăzi cu miel și vin pe iarbă verde. Deși obiceiul este învederat roman, numele ce-l înseamnă astăzi este slavon[69].

Acțiunea deznaționalizătoare a colegiilor. Existența acestor deosebite colegii, a trebuit să contribue foarte mult la grabnica deznaționalizare a elementelor străine poporului roman. Pururea în atingere unii cu alții, cetățenii Daciei erau uniți prin interese comune, prin culturi și petreceri comune. Elementul roman, care era precumpănitor, trebuie să se fi folosit, din această atingere a sa cu toate celelalte care alcătuiau poporația Daciei romane. În dezbaterile provocate în întrunirile colegiilor se întrebuința limba latină, chiar în cazul cînd majoritatea celor ce luau parte la ele, erau străini; mai întîi, pentru a dobîndi prin această practicare a limbei poporului domnitor, mai ușor ajutoarele și apărările de care aveau nevoie; apoi, fiindcă bunul ton și moda cereau această cunoștință a limbei stăpînitorilor; în sfîrșit, adeseori, din cauză că, luînd parte în un colegiu oameni de diferite naționalități, aveau nevoie de un organ comun de înțelegere, pentru a-și transmite cugetările lor. De aceea am văzut mai sus pe capii greci ai colegiului lui Jupiter Cernenul redactînd proclamația lor în limba latină.

Organizarea Daciei romane se adaogi deci, pe lîngă celelalte elemente cercetate mai sus, pentru a preface pe toate neamurile deosebite ce se întîlniră în urma colonizărei pe teritoriul ei, în o singură masă omogenă, de naționalitate romanică. Prezența coloniilor, care introduseseră în țară elemente romane sau romanizate, aceea a municipiilor, care atraseră poporația de baștină a Daciei prin favoarea de a se bucura de drepturile și privilegiile stăpînitorilor, puternica înrîurire a armatei romane, care lucra și acolo unde nu se întindea înrîurirea elementului civil al poporației romane; în sfîrșit, viața colegială a Daciei, iată fără îndoială niște agenți îndestul de puternici pentru a aduce pe poporul din Dacia la un sistem de gîndire și de simțire comun, la închegarea uneia și aceleiași naționalități.

Nu se poate deci susținea cu nici un temei că poporația romană din Dacia ar fi rămas străină de acea de baștină a țărei; că elementul roman s-ar fi suprapus numai cît acestei poporații, fără să se altoiască pe ea; că deci nu prinsese rădăcini în acea țară și putu fi dezlipit cu cea mai mare ușurință de ea, cînd Aurelian dădu ordinul de părăsire a provinciei de dincoace de Dunăre. Că nu ne-au rămas mai multe nume de daci, decît acelea ce le-am putut urmări prin inscripții, provine tocmai de acolo că ei, romanizîndu-se pe deplin, adoptau în primul loc numiri romane, precum am găsit mai sus pe *Iulius Secundinus*, arătat din întîmplare ca de nație dac. Este cunoscut că deznaționalizarea unui popor începe întîi prin lepădarea numirilor sale proprii, trece apoi la obiceiuri și, în fine, la partea cea mai trainică, la limbă. Apoi, în Spania și Galia, ne-au rămas oare mai multe nume celtice ale poporației de baștină și nu poartă și ea mai toată un caracter roman, cu toate că nimănui nu i-a trecut prin minte să susțină în aceste țări o stîrpire totală a elementului indigen [5].

---

[69] Numele *Armindin* vine de la cuvintele rusești: *Irmină denă,* adică ziua lui Ieremia, întrucît la 1 Mai cade profetul Ieremia.

Se mai întîmpină încă în contra romanizărei dacilor și împrejurarea că Dacia ar fi rămas prea scurt timp în stăpînirea romanilor, deoarece Britania nu era încă romanizată, după patru veacuri de la cucerirea ei, iar Dacia a stat alipită de Imperiul Roman numai 164 ⟨169⟩ de ani. Exemplul Britaniei nu este de loc încheetor, întrucît este cunoscut că elementul roman niciodată n-a fost puternic în această țară. Fie din cauza climei sale prea neguroasă, fie din acea a îndepărtărei sale de centrul imperiului, este netăgăduit că, la retragerea legiunilor din Britania în 406, „nu rămaseră aci din romani decît cîteva femei și copii care în curînd deveniră Cambrieni", cum spune o veche cronică bretonă. Provinciile acele dimpotrivă, către care elementul roman curgea mai cu îmbelșugare, se romanizau cu o nespusă repeziciune. Așa despre Spania, în care cea dintîi colonie romană fu întemeiată în anul 171 în. de Hr., ne spune Strabon că pe timpul său, sub August, era cu totul romanizată; că locuitorii spanioli uitaseră limba lor și se dăduseră la întrebuințarea limbei latine, ne mai deosebindu-se întru nimic de romani[70]. Provincia narboneză din Galia, supusă romanilor de Iuliu Cesar (52 în. de Hr.), era pe timpul lui Pliniu (mort la 79 d. Hr.) „mai mult o Italie decît o provincie."[71] În sfîrșit, Velleius Paterculus ne spune că în Panonia, la a cărei cucerire el însuși luase parte, deci în decursul unei singure generații, nu numai limba latină era răspîndită, ci chiar literatura romană se introdusese în sînul poporațiilor[72]. Știm că această înrîurire zdrobitoare a elementului roman este și va rămînea mult timp o ghicitoare. Existența ei este însă un fapt netăgăduit, deoarece din un sîmbure de cîteva mii, a dat naștere astăzi în lume la mai bine de 100 000 000 de oameni de rasă latină, dacă socotim și națiile romanice din America sudică. Apoi cînd se constată pe de-o parte o putere de asimilare așa de covîrșitoare, pe de alta, rămasul poporației dace în Dacia și, în sfîrșit, un așa de puternic contingent de element roman, cu o organizare așa de bine calculată pentru distrugerea individualităților străine, se mai poate susținea cu succes că aceste două poporații, cea dacă și cea romană, au stat fără nici o înrîurire una asupra alteia?

Din studiul de aici credem că reies următoarele fapte:

Romanii nu numai că [nu] au cucerit pămîntul gol de popor al Daciei, ci pe însuși poporul dacilor și l-au asimilat pe deplin și l-au înghițit în naționalitatea lor, împreună cu toate celelalte elemente străine aduse de ei aici[73]. De aceea urmașii daco-romanilor de astăzi, românii sunt un popor de viță romanică, un popor neolatin, ca și celelalte din apusul Europei, ieșite tot din sînul Imperiului Roman. Însă acest popor este mai mult roman prin mintea și mai ales prin graiul lui, deoarece fondul și temelia lui rămîn *Dacii romanizați*. Totuși romanizarea lui se făcu nu

---

[70] Strabo, III, [2], 15.

[71] Plinius, III, [28,] 4.

[72] Velleius Paterculus, II, 110, [5].

[73] Un exemplu minunat de latinizare treptată a elementelor străine din Dacia ni l-a păstrat un loc din o tabulă cerată (*CIL*, III, 2, *Tabulae*, No. XXV) în care un grec, Alexandru Antipater, subsamnă în cuvinte latine, însă în litere grecești, stîlcind și limba în care scriea: Αλεξανδρει Αντιπατρι σεκοδο αυκ(τΩρ) σεγναι Alexander Antipater secodo (secundum) auctor(em) segnai (signavi), adică Alexander Antipater am iscălit ca garant lîngă vînzător. Să se observe modul cum grecul scrie cuvintele secundum (secodo) și signavi (segnai), precum și împrejurarea că scrie cu litere grecești și se va convinge oricine despre tendința elementelor străine de a-și asimila limba latină. Același lucru reiese din o inscripție pusă de un grec patronului său, roman, și în care grecul scrie „ex votu*n* posuit", făcînd două greșeli de limbă din lipsă de cunoștință: acuzativul votun, după felul grecesc cu *n*, în loc de *m* și ex cu acuzativul ex votum, în loc de ex voto. Vezi inscripția, în *Cetatea Ulmetum*, *op. cit.*, a lui V. Pârvan, p. 61.

numai cît printr-o simplă înrîurire a dominației romane, ca la celții din Galia, ci și printr-un amestec trupesc cu un prea puternic element roman, încît se află astăzi și în sîngele lui un adaos roman. Și să nu se întîmpine că nu s-ar găsi element dac în limba română. Mai întîi nu se poate ști dacă elementul albanez al limbei românești nu este cumva datorit păturei supuse a dacilor, de rasă tracă și ei ca și albanezii de astăzi; apoi, chiar cînd acest element ar lipsi sau ar fi reprezentat numai prin prea puține cuvinte[74], o asemenea dispariție aproape totală a limbei dacice n-ar fi decît prea explicabilă, întrucît găsim un fapt paralel, mai extraordinar încă, petrecut cu limba celtică a popoarelor din Galia, care nu au lăsat în limba franceză de astăzi decît vreo 20 de cuvinte celtice[75], cu toate că poporul celtic a fost fără asemănare mai mare și mai numeros decît acel al dacilor și că deznaționalizarea lui a fost provocată de o înrîurire mult mai slabă decît acea pusă în lucrare de poporul roman asupra celui din Dacia [6].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Una din problemele cele mai importante ale istoriei Daciei Romane este cea a organizării și hotarelor acesteia. Evoluția sintezei istorice a fost influențată și, nu de puține ori, modificată, în urma descoperirii unor noi inscripții și diplome, ca și a unor interpretări noi, care — toate la un loc —, au dat naștere la o vastă bibliografie. Pornind de la cele mai noi studii, astăzi se cunoaște destul de bine organizarea noului teritoriu cucerit de către imperiu. Încă după primul război dacic, sudul Moldovei, Muntenia și Oltenia de est au fost înglobate provinciei Moesia Inferior, iar vestul Olteniei și Banatul au fost atribuite Moesiei Superior (Cf. B. Gerov, în *Klio*, 37, 1959, p. 196 și urm.; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, *op. cit.*, p. 37 și urm.; D. Tudor, *Oltenia romană*[4], *op. cit.*, p. 154); imediat după terminarea celui de-al doilea război daco-roman, Traian a organizat noua provincie Dacia, care cuprindea Transilvania (fără partea sud-estică) și Banatul de răsărit, pe cînd estul Olteniei, sud-estul Transilvaniei și celelalte teritorii cucerite încă din 102, sînt repartizate Moesiei Inferior (*CIL*, XVI, 160; M. Macrea, *loc. cit.*; I. Glodariu, în *ActaMN*, 3, 1966, p. 434; D. Protase, în *ActaMN*, 4, 1967, p. 47—70; D. Tudor, *op. cit.*, p. 155; C. Petolescu, în *SCIV*; 22, 1971, 3, p. 412—413 și nota 10; I. I. Russu, în *IDR, I*, p. 16—17). În urma reformei administrative a lui Hadrian, în anii 118—119 — după cum ingenios a explicat într-un fundamentat studiu C. Petolescu (*op. cit.*, p. 414 și urm.) —, a apărut o nouă provincie, Dacia Inferior (Oltenia de est, vestul și sud-estul Munteniei, împreună cu Transilvania de sud-est), vechea provincie, Dacia, schimbîndu-și numele în Dacia Superior. În urma vizitei sale în Dacia, tot lui Hadrian îi aparține o nouă organizare, în 3 provincii, încă înainte de 10 august 123, data ultimei diplome militare de la Gherla; deci, de la această dată, putem vorbi de o nouă provincie, Dacia Porolissensis, alături de celelalte două mai vechi, Dacia Superior și Inferior: ele vor rămîne, în linii mari, neschimbate și după reorganizarea înfăptuită în vremea lui Marcus Aurelius, din anii 168—169, cînd cele două Dacii, Inferior și Superior, devin Dacia Malvensis și, respectiv, Apulensis (Cf. M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană. Repere pentru o permanență istorică*, ed. M. Bărbulescu, Cluj-Napoca, 1978, p. 68 și urm.; I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973). Pentru alte detalii și opinii privitoare la organizarea și hotarele Daciei romane: V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, *op. cit.*, p. 35 și urm.; M. Macrea, în *ActaMN*, 3, 1966, p. 121—151; C. Daicoviciu, H. Dai-

---

[74] Dintre ele amintim numele eleborului negru la români *Zîrna*, care vine de la dacul *prodiorna* (mai sus p. 76—77). Pentru terminologia geografică rămasă de la daci în gura românilor, vezi mai jos. Că dacii, geții, bessi și toate celelalte popoare din Dacia erau de rasă tracică se dovedește, cum am văzut (pag. 78) cu destulă siguranță.

[75] [E.] Littré, *Histoire de la langue française*, Paris, 1873, II, p. 104: „Les traces certaines du gaulois dans le nouvel idiome (le français) étaient reduites à peu de chose."

coviciu, în *ActaMN*, 4, 1967, p. 73—83; S. Dumitrașcu, în *ActaMN*, 6, 1969, p. 483 și urm.; I. Piso, în *RRH*, 12, 1973, 6, p. 999—1015; D. Tudor, *op. cit.*, p. 155 și urm.; Șt. Ferenczi, *Die Nordstrecke des dakischen Limes vom Crișul Repede bis zu den Ostkarpaten*, în *Actes sur les Frontières*, p. 201 și urm.; I. I. Russu, în *IDR*, I, p. 14 și urm.

Marea majoritate a cercetătorilor acceptă localizarea Malvei la Romula — Reșca; discuția și bibliografia la D. Tudor, *op. cit.*, p. 159—164, 176 și urm.; de asemenea, N. Gostar, în *SCIV*, 2, 1951, p. 180 și urm.; împotrivă, vezi C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op. cit.* Inscripția *CIL*, III, 1, nr. 1256 (nota 3) nu corespunde.

[2] Pentru organizarea administrativă și fiscală a Daciei: D. Tudor, *op. cit.*, p. 165—168; M. Macrea, *op. cit.*, p. 158—164; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 177—178; C. Daicoviciu, în *Dacica*, *op. cit.*, p. 236—249; 265—270; 334—408; N. Gostar, *Vămile Daciei*, în *SCIV*, 4, 1953, p. 784—793; R. Syme, *Danubian Papers*, *op. cit.*, p. 160—176; și pentru Dobrogea: R. Vulpe, în *DID*, II, p. 117—292; Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I—III e.n.*, București, 1977, p. 31—75 și 147—163.

[3] În prezent, datorită regretatului profesor D. Tudor, beneficiem de o amplă lucrare, care enumeră toate localitățile Daciei romane, cu bibliografia și evoluția lor economică, socială, politică și administrativă: *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968; la aceasta, pentru alte zone, mai adăugăm: V. Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, *op. cit.*; M. Macrea, *op. cit.*, p. 116—149; R. Vulpe, *loc. cit.*; Al. Suceveanu, *loc. cit.* La cele patru orașe menționate, care se bucurau de *jus italicum*, N. Gostar, regretatul profesor ieșean, adăuga și Sarmizegetusa, subliniind că atestarea celor cinci orașe cu acest drept, din cele zece (unsprezece, de fapt) ale Daciei, relevă o intensă și profundă romanizare (în *AIIAI*, 6, 1969, p. 127—139). Deoarece în lucrările amintite sînt dezbătute toate chestiunile legate de istoria municipiilor și coloniilor Daciei și Dobrogei, ne vom opri doar asupra situației de la Apulum, unde afirmațiile lui Xenopol s-au apropiat mult de adevăr: din canabele legiunii a XIII-a a luat naștere *Municipium Aurelium Apulense*, care va deveni *Colonia Aurelia Apulensis* (180—193?), iar din satul autohtonilor, *vicus Apulensis*, s-a dezvoltat *Municipium Septimium Apulense* și, mai tîrziu, *Colonia Nova Apulensis* (I. I. Russu, în *DIVR*, s.v., p. 40—41). Napoca devine municipiu, poate încă din anii 117—118 (Cf. C. Daicoviciu, în *Apulum*, 7/1, 1968, p. 266, nota 30), în orice caz, înainte de 124 e.n. Citatul de la nota 32 (Tacitus, *Annales*, XIV, 27) este tradus liber.

[4] La studiile semnalate în nota anterioară, alăturăm acum și altele în special, despre organizarea municipiilor și coloniilor: C. Daicoviciu, în *Dacia*, 1, 1924, p. 242 și urm.; idem, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 516 și urm.; idem, în *RE*, XXII, c. 265—270 și c. 1014—1020; M. Fluss, în *RE*, VI, A, c. 813—814; idem, în *RE*, XVI, c. 1692—1696; D. Tudor, în *Dacia*, N.S., 2, 1958, p. 199—214; idem, *Romula*, București, 1968; V. Barbu, *Adamclisi*, București, 1965, p. 32 și urm.; idem, *Tomis. Orașul poetului exilat*, București, 1972, p. 25 și urm.; C. Preda, *Callatis*[2], București, 1968; Em. Condurachi, *Histria*[3], 1968 ș.a.m.d. Inscripția de la nota 52 (*CIL*, III, 1, nr. 1137) nu corespunde.

[5] Asocierea (*collegium* sau *sodalicium*) avea un aspect oficial (preoții diferitelor culte de stat) sau particular (religios, profesional și de ajutor reciproc sau, chiar etnic). În Dacia, colegiile sînt atestate în toate ipostazele. Cf. E. Kornemann, în *RE*, IV, s.v. *Collegium*; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, *op. cit.*, p. 78—95; M. Macrea, *op. cit.*, p. 316—321; D. Tudor, *Oltenia romană*[4], *op. cit.*, p. 173 și urm.; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967, p. 445 și urm.; idem, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 36—120 și 234—266. Autorii citați, dar și alți cercetători, au scos în evidență rolul deosebit al asociațiilor în acțiunea de romanizare a Daciei, fapt subliniat și de către A. D. Xenopol la vremea sa.

[6] Diferitele documente (arheologice, lingvistice, epigrafice, numismatice sau de altă natură), care au apărut în ultimele decenii, au demonstrat în chip incontestabil persistența elementului dac, autohton, în cadrul Daciei romane, teză susținută cu mult mai puține argumente de către marele istoric ieșean, care nu avea prea multe la îndemînă atunci, cînd și-a conceput opera. Dintre lucrările mai noi, alături de cele menționate la capitolul anterior (notele noastre nr. [8], [9], [10], [14] și [16]), mai notăm: A. Dóbó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*[4], Budapesta, 1975; D. Protase, în *Apulum*, 7/1, 1968, p. 229—239; *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971; idem, în *ActaMN*, 8, 1971, p. 135—160; N. Gudea, în *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 299—311; idem, în *ActaMN*, 6, 1969, p. 503—508 și 10, 1973, p. 503—508; G. Popilian, în *Thraco-Dacica*, 1, București, 1976, p. 279—286; idem, *Necropola daco-romană*

de la Locusteni, Craiova, 1980, p. 103—106; H. Daicoviciu, în *Relations,* p. 38; Vl. Georgiev, în *Revue roumaine de lingvistique,* X, 1965, 1—3, p. 75—89; I. I. Russu, în *Dacoromania,* 1, 1973, p. 189—196. Pentru romanizarea elementului local, daco-getic, datele problemei au fost recent sintetizate de către D. Protase *(Autohtonii în Dacia,* I, *Dacia romană,* Bucureşti, 1980, p. 228—252) şi N. Stoicescu, *(Continuitatea românilor. Privire istoriografică. Istoricul problemei, dovezile continuităţii,* Bucureşti, 1980, p. 102—111); asupra cîtorva aspecte ale fenomenului romanizării ne-am mai oprit, iar la unele vom mai reveni pe parcurs.

III

VIAȚA DACO-ROMANILOR

1. Îndeletnicirile economice

Înlocuirea stăpînirei dace cu acea romană în țara lui Decebal aduse după sine o schimbare totală, nu numai în alcătuirea etnică a poporației țărei, dar și în condițiile traiului său, care luă în totul fizionomia romană. Determinată însă prin natura țărei, prin izvoarele ei de bogăție particulare și prin caracterul colonizărei ei, cultura ce înflori în acest colț îndepărtat al Împărăției Romane, dădu naștere unor forme de viață, pînă la un punct deosebite de acele din restul Imperiului Roman, care din această pricină merită a face obiectul unui studiu deosebit.

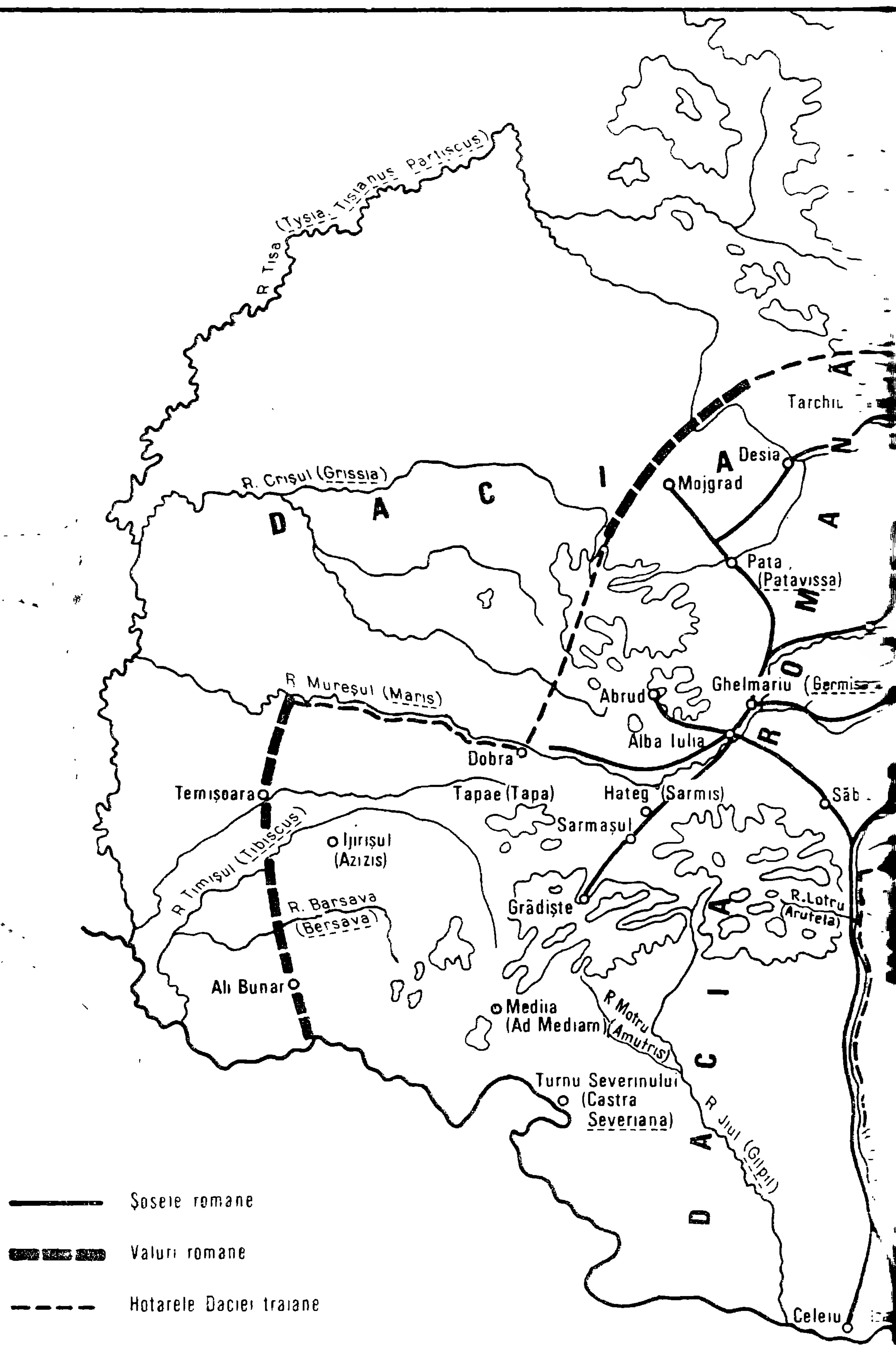
Vom începe prin a cerceta condițiile vieței materiale, temelia tuturor celorlalte forme ale ei.

Minele de aur. Îndeletnicirea de căpetenie a Daciei romane nu fu decît o continuare a acelei la care se dădea mai cu deosebire și poporația dacă, pe timpul vieței sale neatîrnate, anume exploatarea minelor, îndeletnicire deprinsă de înșiși dacii de la cei mai vechi locuitori ai cetăței carpatine, luxuoșii agatirși. De îndată ce romanii puseră piciorul în Dacia, ei întreprinseră lucrarea minelor și mai ales a celor de aur, și am văzut că tocmai acestea erau nada cea atrăgătoare care aducea atît de numeroși romani din toate părțile imperiului și mai cu osebire din Italia și Roma, pentru a împopora Dacia. Că însuși Statul roman trebuia să se îngrijească de această folositoare exploatare este ușor de înțeles; de aceea și găsim chiar pe Traian că aduce lucrători din Dalmația iscusiți în extragerea aurului[1]. Ba această atragere a lucrătorilor dalmatini fu înconjurată de favoruri deosebite, precum primirea lor în decurionatul capitalei și altele de acestea. Astfel întîlnim pe Celseniu Constante, fost decurion în orașul Aequum, pus în aceeași însușire în Sarmizegetusa[2], și desigur că alăturea cu el vor fi fost și alții, al căror nume s-au pierdut. Că inscripția care amintește pe acest dalmat trebuie să fie din vremile lui Traian, se vede de pe aceea că acest personagiu, mort la vîrsta de 30 de ani ca decurion în Sarmizegetusa și arătat ca fiind mai înainte decurion în Aequum, trebuie să fi fost numit în această însușire în capitala Daciei, imediat după sosirea lui aici sau mai bine zis, a fost transferat din decurionatul Aequului în acel al Sarmizegetusei. Decurionii însă se luau, de obicei, dintre cetățenii vechi ai orașului și, pentru a explica asemenea excepție, trebuie să raportăm numirea acestui străin la decurionatul Sarmizegetusei la timpul întăiei colonizări, atunci cînd se înjghebară și primele autorități ale orașelor, din coloniștii nou veniți în Dacia. Tot la un asemenea timp apropiat de întemeierea provinciei, ne duce și titlul simplu de *colonia dacica* dat Sarmizegetusei în această inscripție, care titlu în cele posterioare este mult mai pompos și mai lung, purtînd numele roman

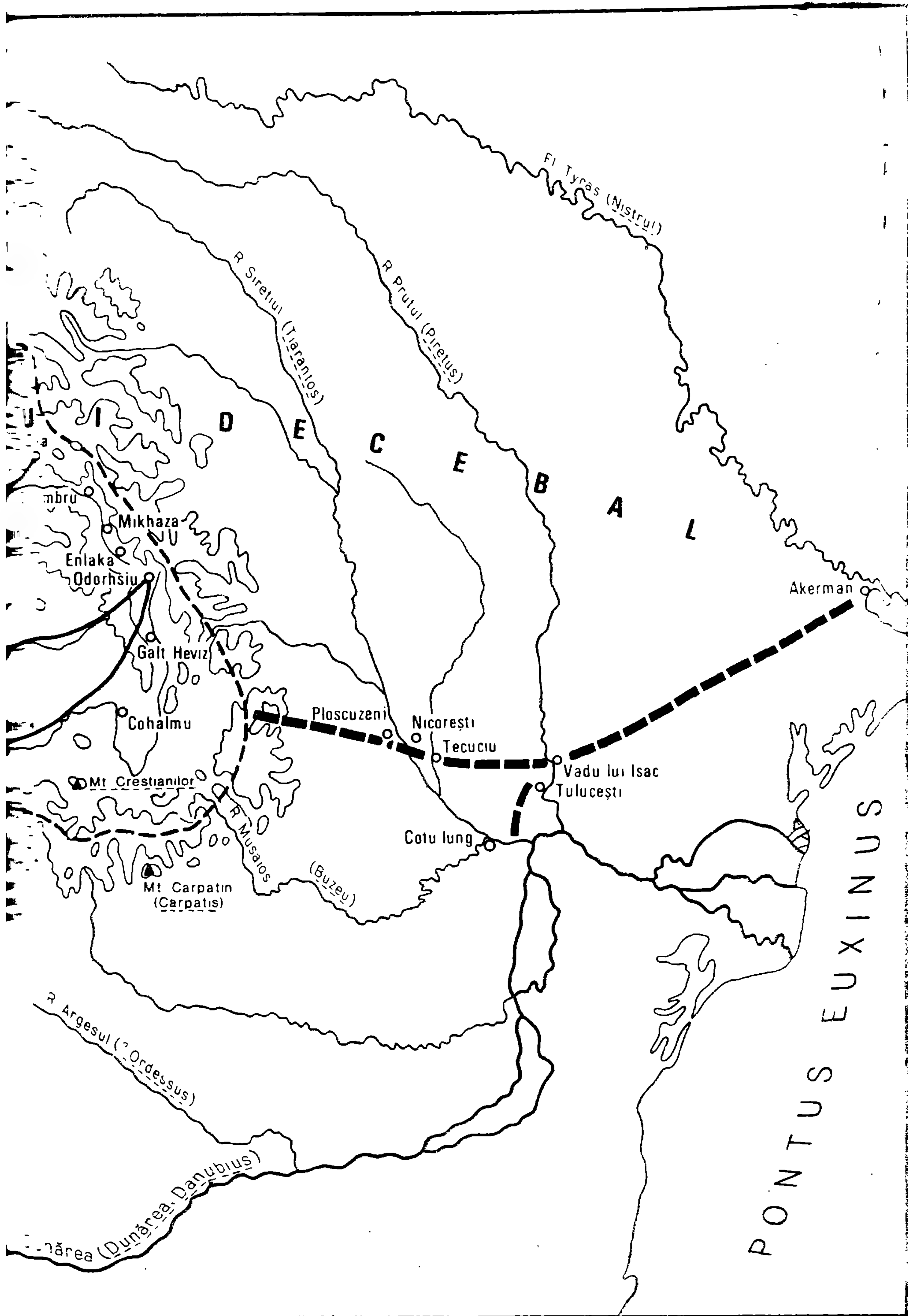
---

[1] Mai sus, p. 154—155.

[2] *CIL*, III, 1, No. 1323: „P. Celsenio Constanti dec(urioni) col(oniae) d(almatiae) el Aequo item dec(urioni) col(oniae) dac(icae) v(ixit) a(nnos) XXX."

Harta drumurilor

...urilor Daciei romane

de *Ulpia Traiana Augusta* alipit pe lîngă acel vechi de dacica Sarmizegetusa, precum și adeseori epitetul de metropolis[3].

Într-un stat despotic ca al dacilor, nu rămîne nici o îndoială că minele de aur trebuiau să fi fost proprietatea regelui și același principiu era consfințit și în statul, nu mai puțin absolut, al romanilor. Cucerirea Daciei a trebuit deci să deie minele țărei în stăpînirea statului, adică a împăratului roman. De aceea și găsim în Dacia un procurator special al împăratului, pentru minele de aur, numit *procurator aurariarum*, și care era întotdeauna un libert al lui August[4]. Procuratorii erau deci originari din Roma, trimiși în Dacia ca oameni de încredere ai împăratului, pentru care am și găsit pe unul din ei, dispunînd cu limbă de moarte, ca rămășițele sale să fie strămutate la Roma[5]. Acest îngrijitor al minelor de aur nu trebuie confundat cu ceilalți trei procuratori ai subprovinciilor Apulensis, Porolissensis și Malvensis, care supravegheau strîngerea contribuțiilor. El avea sub dînsul mai mulți subprocuratori, îngrijitori ai deosebitelor mine de aur ale Daciei, care nu erau toate în aceeași localitate. Ei purtau titlul de *subprocuratores aurariarum*[6]. Dintre dregătorii inferiori ai cancelariei acestor procuratori, mai aflăm un *tabularius aurariorum dacicorum*[7], precum și mai mulți *adjutores tabulariorum*[8].

Cu toate că se constată că minele cele mai mari și mai productive erau în stăpînirea împăratului roman, mai aflăm altele în stăpînirea privată. Ni s-a păstrat anume în tabulele cerate vreo trei contracte de închiriere a unor gropi de aur, pe care acei ce le dau, le numesc *ale lor*. Unul din aceste contracte, scris de *Flavius Secundinus* din partea proprietarului *Memmius Asclepi*, care nu știa carte, constată că el închiriază o groapă lui *Aurelius Adjutor*, pe termen de 6 luni, din ziua încheierei actului, 20 mai 164 d. Hr., pînă la Idele lui noemvrie, adică 13 a acelei luni, pentru prețul de 70 de denari, cu condiție ca, în cazul cînd proprietarul ar vrea să revoace contractul, să plătească arendașului cîte 5 sesterțe ($1^1/_4$ denari) pe zi ca dezpăgubire. Aceeași penalitate să lovească și pe arendaș, în cazul cînd n-ar plăti arenda în ratele obișnuite, probabil lunare, fiind obligat proprietarul a-l aștepta numai trei zile peste termenul fixat. La caz de irumpere a apei în groapă, se va scădea arenda proporțional cu paguba suferită. Acest contract este arătat ca încheiat la *Immenosum Maior*, localitate ce se afla în apropiere de Zlatna ⟨Roșia Montană⟩, unde a fost găsit acest document. În josul lui se vede iscălit proprietarul Memmius Asclepi, bineînțeles tot de mîna acelui ce scrisese actul și doi martori *Titus Beusantis qui et Bradua* și *Socratio Socrationis*[9]. Al doilea contract, găsit tot la Zlatna, con-

---

[3] Ackner, *[op. cit.,]* No. 48: Colon[ia] Ulp[ia] Traian[a] Aug[usta] Dacica Sarmizegetus[a]. Mai vezi No. 162: Colonia Ulpia Trai[ana] Aug[usta] Dacic[a] Sarmiz[egethusa] metrop[olis] și altele multe.

[4] *CIL*, III, 1, No. 1311, 1312 și 1313: Libertus Augusti procurator aurariarum. Ackner, No. 578, proquaestoris, procuratoris aurariorum.

[5] Mai sus, p. 181, nota 9.

[6] *CIL*, III, 1, No. 1088.

[7] *CIL*, III, 1, No. 1297.

[8] *CIL*, III, 1, No. 1035 ⟨1305,⟩ 1466, 1469. Aceștia însă nu sunt arătați anume ca dregători ai minelor, încît ar fi putut funcționa și aiurea ca scriitori.

[9] *CIL*, III, 2, *Tabulae* No. X: „[Macri]no et Celso co(n)s(ulibus) XIII Kal. Iunias. Flavius Secundinus scripsi rogatus a Memmio Asclepi, quia se lit[ter]as scire negavit, id quod dixsit se locas[se] et locavit operas s[ua]s opere aurario Aurelio Adiutori ex ha[c] die [in] idus Novembres proxsimas [(denarios) se]ptaginta liberisque. [Mercede]m per [te]mpora accipere dedebit. S[u]as operas sanas va[le]ntes [ed]ere debebit conductori [s(upra) s(cripto)]. Quod si invito condu[c]tore recedere aut cessare voluer[it, da]re debebit in dies singulos. sest. Hs V numeratos. [Quod si]

ține arendarea unei gropi a unuia *L. Ulpius Valerius*, iarăși neștiutor de carte, către Socratio Socrationis, martorul din contractul precedent, cu aceleași condiții. Actul este scris pentru Valerius, de unul *Adjutor Macarius*. În sfîrșit, un al treilea contract, trecut de asemenea între un om neștiutor de carte, al cărui nume însă nu se poate descifra, arendează celui de al doilea martor din contractul dintîi, Titus Beusantis Bradua, o groapă auriferă pînă la Idele lui noemvrie, pentru suma de 105 denari, stipulînd iarăși aceleași condiții care par a fi fost stereotipe pentru asemenea contracte[10].

Caracteristică este mai întîi împrejurarea, că nici unul din cei trei proprietari de gropi aurifere nu știu carte; apoi, micul preț al arendei acestor gropi, care se urcă cel mult pînă la 200 de lei, în monedă de astăzi, pentru timpul de șase luni. Explicația acestui fapt ne pare a fi următoarea. Pe lîngă minele cele mari pe care le-am aflat în stăpînirea împăratului, se aflau și gropi mici, exploatate de privați, în tărîmurile aurifere. Acești proprietari erau, după cît se vede, legionari demisionați, cărora li se împărțise[ră] pămînturi în apropierea minelor de aur și care închiriau gropile lor la oameni străini, nepricepîndu-se cum să le exploateze singuri. Astfel, atît Socratio Socrationis, cît și Titus Beusantis Bradua, sunt învederat nume neromane.

Exploatatorii acestor mine formau mai multe colegii, despre care s-au găsit urme, mai ales la locurile exploatărei. Astfel, la Ampeia, astăzi Zlatna, așezată pe pîrîul Ampoiul, s-a găsit o inscripție dedicată unui împărat de colegiul aurarilor[11]. Alta pusă tot de colegiul aurarilor s-a găsit la Crăciun. Lucrătorii minelor, cei mai mulți sclavi, se numeau *leguli aurariorum* și există o inscripție care îi pomenește împreună cu alți sclavi[12].

Deși rămășițele de documente și inscripții relative la mine s-au găsit aproape numai cît la Abrud și Zlatna, totuși se constată că mine au trebuit să fie exploatate de romani și în alte părți ale țărilor carpatine. Astfel, se găsesc urme, pe care cunoscătorii le declară cu siguranță drept romane, afară de centrurile cele mari de la Abrud și Zlatna, încă la Boița, lîngă pîrîul Caianelul; lîngă Criș, la Brad, Cebe și Baia Crișului; apoi, spre nord, la Rodna și, în sfîrșit, în Banat, la Sasca și Moldova. „Că romanii au căutat aur în toate aceste locuri se vede întîi din metoda săpărei, care corespunde întocmai cu descrierile lui Plinius și ale altor autori. După spusele concordante ale celor ce le-au cercetat, se constată că aceste săpături au fost făcute fără întrebuințarea de materii explozibile, cu cazmale și unelte de fier. Pentru a înmuia mase mai mari, se întrebuința focul, turnîndu-se apoi pe piatra înfierbîntată oțet și apă, despre care metodă se văd și astăzi în Roșia Montană cele mai lămurite urme. Apoi, în toate aceste mine, se găsesc numeroase instrumente, precum cazmale, ciocane, drugi de fier, pene și lămpi miniere

---

fluor inpedierit, pro rata conputare debebi[t]. Conductor si tem[po]re peracto mercedem sol[v]endi moram fecerit, ead[em] p[oena] tenebitur, exceptis, cessatis tribus — Actum Immenoso maiori."

Titus Beusantis qui et Bradua. Socratio Socrationis. [M]emmius Asclepi.

[10] *CIL*, III, 2, No. IX și XI.

[11] *CIL*, III, 1, No. 941: „I.O.M., Pro s(alute) imperatoris colleg(ium) aurariarum L. Calpurnius [[. . .]] donum dedit." Ackner, *[op. cit.,]* No. 287: „D.M. Marcus Ulpius Sabinus decurio collegii aurariorum vixit annis L. Ulpius Sabinus . . . aurar . . . Ulpius Maximus . . . posuerunt. Celelalte inscripții aduse de Ackner pentru colegiul aurarilor, precum No. 572, 607, 609 sunt falș cetite. Vezi *CIL*, III, 1, No. 1314, 1284 și 1602.

[12] *CIL*, III, 1, No. 1307: Luci[llae] Augus[tae] [[. . .]] imp(eratoris) Veri [Aug(usti),] Armenia[ci,] [par]th[ici], maximi, lib[erti] et familia *et leguli aurariar[um]*."

de o formă învederat romană; ba chiar, în vechile galerii ale regelui Emerik din Ofenbaia ⟨Baia de Arieș⟩ s-a găsit săpată de mai multe ori în pereți litera latină D. În minele Sfîntului Simon, din muntele Chirnicul Mare, lîngă Corna, s-a găsit o scobitură cu pereții șlifuiți, prevăzută cu o vatră, o masă și locuri de șezut, toate lucrate din stînca cea mai vîrtoasă. În galeriile Sfintei Caterine din muntele Leti, se găsiră, în anul 1835, zece amfore romane și o mulțime de blide, precum și butoaie și măsuri pentru grîu“[13].

Toate aceste împrejurări dovedesc că minele formau în Dacia o întinsă îndeletnicire și că, dacă nu ne-au rămas despre ele mai multe urme vorbitoare, aceasta se datorește atotdistrugătorului timp.

După ce cvarțul aurifer era scos din mină, adeseori de copii mici care se tîrau pe brînci, prin lungile și îngustele gîturi săpate în stîncă, ducînd în spetele lor cîte o coșniță cu mineral, acesta era pisat în pive de fier și, apoi, spălîndu-se făina pisată, elementele străine erau luate de apă, iar aurul, ca mai greu, rămînea pe fund și era adunat[14].

Potrivit cu această metodă de exploatare a minelor de aur, s-au găsit în Transilvania pive de piatră, pentru pisarea cvarțului aurifer. La Buda, lîngă Criș, în o pădure din apropierea minelor, s-a găsit o piuă colosală de fier cu două torți, de 4 picioare înălțime și 2 picioare în diametru[15].

Cu toate că scriitorii vechi nu ne-au lăsat niciodată statistică asupra producției minelor Daciei, totuși noi credem că putem să o evaluăm la cîtimea produsă de minele din Galiția ⟨Galicia⟩, Lusitania și Asturia, arătată de Plinius, ca dînd pînă la 20000 de pfunzi pe an. Pentru a produce această cîtime, trebuiau însă să lucreze în ele cel puțin 20000 de oameni, ceea ce iarăși ne pare de primit, deoarece întîlnim lucrînd numai în minele de argint din Cartagena 40000.

Alte mine. Afară de aur, ce alcătuia exploatarea de căpetenie a bogățiilor pămîntului Transilvaniei, se mai scotea din el și *sare*. Deși nu ne-a rămas nici o știre directă asupra lucrărei ocnelor, totuși putem deduce o asemenea din faptul că am întîlnit în Dacia un întreprinzător al salinelor, și de pe numele unui oraș *Salinae*, botezat de romani pe pămîntul Daciei, și care se afla tocmai pe locul unde și astăzi se găsește încă o bogată mină de sare, la Ocna Mureș[16]. Aici s-a descoperit o inscripție, iar străvechile gropi sunt săpate după sistemul roman, găsindu-se totodată și multe monede și instrumente romane. Este însă sigur că romanii exploatară și bogatele mine de sare de la Turda, unde s-au găsit vreo zece inscripții, urmele unui apăduct și ale unui castel roman.

Știm, de asemenea, că se exploata și *fierul*, după cum se vede aceasta din un fragment de inscripție care vorbește de mine de fier, deși sfărîmarea parțială a pietrei pe care dînsa se află, nu mai învoiește restituirea deplină a textului ei[17]. Este însă învederat că în această inscrip-

---

[13] Goos, după *Jahrbücher der Central Kommission zur Erforschung der Bandenkmäler*, pe 1856, în *Archiv*, p. 153. Comp[ară] Popa, *Tablele cerate din Transilvania*, 1890, p. 104 și urm. Acest autor tăgăduește însă aflarea aurului la Abrud și Zlatna (!!). *Ibidem*, p. 106.

[14] Asupra metoadei extragerei aurului, vezi Plinius, *H[istoria] N[aturalis,]* XXXII, 19; Diodorus Siculus, III, 13; Strabo, III, 1, ⟨2,⟩ § 8.

[15] Goos, după studiile făcute de Ackner, Bernhard v. Cotta și Griselini în *Archiv.*, p. 152.

[16] Mai sus, p. 179 și 183.

[17] *CIL*, III, 1, No. 1128; Numini et virtutibu[s ...]
nato ubiferrum exop [...]
naturae boni even[t ...]
ani Antonini au
Terentiu ...

ție legatul provinciei, unul, Terentius, mulțumește lui Antoninus Pius pentru deschiderea minelor de fier făcută din ordinul lui și într-adevăr pe timpul lui Pius întîlnim în Dacia pe un propretor *Terentius Gentianus*[18]. În rîndurile cele trei dintîi ale inscripției, se dedică piatra geniului și puterilor unui zeu necunoscut „născut unde fierul se extrage din măruntaele pămîntului". Această inscripție a fost găsită la Apulum, unde vom vedea că era așezarea unui numeros colegiu de fierari. Și astăzi, există mine de fier în Transilvania, între Deva și Hațeg.

Romanii lucrau apoi și carierele de *marmură*, din care se puneau numeroasele inscripții pe piatra de marmură, ce se găsesc în Dacia, și a căreia fir este întocmai cu acel al carierelor ce și astăzi se văd la Bucova lîngă Poarta de Fier și la Grădiștea. Este interesant de notat că românii numesc și astăzi dealul din care se extrăgea acest material, *Dealul Marmura*. În această denumire se găsește învederat urma vechiului nume al carierelor marmoree ale romanilor [1]. În aceste cariere se vedeau pînă mai odinioară o mulțime de obiecte săpate pe jumătate în stîncă, precum coloane, altare, stîlpi și, pe la începutul secolului, se mai cunoșteau urmele unor șine săpate în piatră, pentru transportarea materialului[19].

Meserii. Această activitate însemnată, pusă în lucrare de romani la minele din Dacia, trebuia să atragă aici un număr însemnat de locuitori care veneau necontenit să împrospăteze elementul roman originar. Și din această veșnică adăogire a acestui element, se explică înrîurirea lui atotputernică asupra naționalităților eterogene ce le întîlnim în provincie, precum și contopirea lor atît de deplină în elementul latin.

Asupra celorlalte ocupații productive ale daco-romanilor ne dau oarecari deslușiri amintirile colegiilor de pe monumentele epigrafice. Am studiat mai sus organizarea acestor întovărășiri. Acuma, ne trage rîndul a arăta îndeletnicirile la care se dedau membrii ce le alcătuiau, pentru a vedea astfel ce soiuri de ramuri de producție înfloriau în Dacia.

Mai întîi, întîlnim colegiul *fierarilor*, foarte numeros în Dacia. El era împărțit în mai multe decurii, fiind prea întins pentru a alcătui un singur corp. Așa găsim în Sarmizegetusa 4 decurii ale acestui colegiu și în Apulum 11, apoi în Municipium Drobetis o *schola fabrorum*[20]. Acest mare număr al fierarilor nu credem să-și poată găsi explicarea numai în împrejurarea că se cuprindeau sub acest nume și alte bresle de meșteri, căci chiar așa fiind, încă numărul lor ar fi cu mult prea mare. Intr-adevăr, am văzut mai sus că colegiul lui Jupiter Cernenul nu putuse ținea, din cauză că numărul de 54 de membri nu ajungea a întîmpina, prin contribuțiile lor, cheltuelile trebuitoare la întreținerea colegiului[21]. Pe de altă parte, Plinius cel Tînăr spune, în una din scri-

---

Asupra acestei inscripții observă Mommsen *l.c.*, „certum mihi videtur pertinere eum ad ferrum repertum in Dacia imperante Pio, ferrariasque tum institutas; nam eo ducit, quod praedicantur praeter numen virtutesque dei nescio cuius genius loci, scilicet novarum ferrariarum, ibi natus ubi ferrum exciditur, et natura boni eventus."

[18] *CIL*, III, 1, No. 1463 și Capitolinus *[Istoria Augusta,] Hadr[ianus,]* XXIII.

[19] Goos, în *Archiv*, p. 159.

[20] *CIL*, III, 1, No. 1431: „I.O.M. D(olicheno) pro salute M. Bassi Aquilae et Gai Gaiani ex coll(egio) fabr(um) dec(uriarum) IIII v(otum) s(olutum)." Comp[ară] No. 1494, decuriae III, coll. fabr. No. 1043: „I.O.M. Pro salu[t]e imp(eratoris) et coll(egii) fabr[um] Tib. Iul. Bubal[us] ex dec(uriis) XI d(onum) d(edit)." Schola Fabrorum în Tocilescu, *Mon. epigr. și sculpt.*, p. 355.

[21] Mai sus, p. 191—192.

sorile sale către Traian, că împăratul să se gîndiască, dacă se poate institui un colegiu de fierari, numai cu numărul de 150 de oameni[22]. Deși acest număr se vede a fi fost neîndestulător pentru susținerea unui colegiu. În cazul cînd colegiul era împărțit în decurii, fiecare din ele avînd localul, templul și săracii ei de sprijinit, trebuia ca o decurie, pentru a putea exista ca atare, să întruniască numărul de membri trebuitor pentru a asigura existența unui colegiu, adică cel puțin 200. Ce aveau însă de făcut vr-o 800 fierari, lemnari și stoleri în Sarmizegetusa și vr-o 2200 în Apulum? Noi credem că prezența atît de numeroasă a membrilor acestui colegiu trebuie explicată prin nevoia de fierari cea simțită mai ales, în o țară minieră, unde uneltele de fier care slujeau la spargerea stîncilor, stricîndu-se în fiece moment, erau de nevoie mulți meșteri, care să se îndeletnicească cu reîntocmirea lor.

Afară de colegiul fabrilor, se mai găsește acel al *centonarilor*, adică al negutitorilor de lînă, pomeniți în Apulum, unde probabil procurau haine ostașilor legiunei a XIII-a Gemină și familiilor lor. Se pomenesc în inscripțiile care-l amintesc, patroni și matroane ale acestui colegiu.

Interesante sunt colegiile *luntrașilor* și ale *plutașilor* care se întîlnesc tot în Apulum. Ambele aceste întovărășiri de transporturi pe apă își exercitau meseria lor pe rîul Mureș, ducînd către Panonia cea lipsită de sare, acest mineral extras mai la deal de Apulum, la Salinae. Tot într-acolo se transportau, de plutași, lemnele de cherestele, către cîmpia cea stearpă de arbori a Mesopotamiei europene[23].

Alt soi de luntrași erau *utricularii*, care se slujeau în loc de luntri, de niște burdufuri de piele, numite pe latinește *uter*, de unde le vine numele. Modul cum ei lucrau este necunoscut. Probabil așterneau pe burdufurile umplute cu aer o suprastructură de lemn, un fel de plută de transport. Colegiul utricularilor în Dacia era însemnat, deoarece îl vedem posedînd un templu propriu al său. O inscripție ce-l amintește s-a găsit la Marga, lîngă Grădiștea. Altă inscripție găsită la Călugăreni, pe lîngă Tîrgu Mureș, pe rîul Mureșului[24], îl pomenește la un loc necunoscut. Numărul însemnat al oamenilor care trăiau din transportul pe apă, împărțiți cel mai puțin în trei colegii, ne îndegetează iarăși o poporație îndestul de deasă a Daciei și o mișcare însemnată comercială, fără de care n-am înțelege cum de acești numeroși transportori pe apă puteau să-și găsească subsistența.

Că poporația Daciei era însă nu numai deasă, dar și avută, ne-o dovedește aflarea unui colegiu al *lecticarilar*, care se afla în Sarmizegetusa, capitala Daciei și deci, reședința obișnuită a bogătașilor ei[25]. Existența însă a acestui colegiu al purtătorilor de tragle*, în care se duceau, în loc de trăsuri, oamenii avuți la romani, dovedește că luxul și traiul molatec trebuia să se fi răsfățat și în Dacia, ca și în molateca și desfrînata Romă.

---

22 Plinius, *Epistolae*, X, No. 42 (Ediția lui Weise Lipsiae, 1843, 35): „Tu domine dispice autem an instituendum putes collegium fabrorum, *duntaxat hominum* CL. Ego attendam ne quis nisi faber recipiatur, neve iure concesso in aliud mutatur. Nec erit difficile custodire *tam paucos*."

23 *CIL*, III, 1, No. 1209, coll. nautarum; 1217, coll. dendrophorum.

24 *CIL*, III, 1, No. 1547: „Deae Nemesi Ael(ius) Diogenes et Sil[i]a Valeria pro salute sua et filiorum suorum mater et pater ex voto a solo templum ex suo fecerunt collegio u[t]ric(u)lariorum"; No. 944: „In h(onorum) d(omus) d(ivinae) Adrastiae colleg(ium) u[t]ric(u)lariorum."

25 *CIL*, III, 1, No. 1438: „Deae Nemesi regin(ae) Cornel(ianus) defens(or) lecticar(iorum) et Iulia Bessa coiux eius ex voto posuer(unt)."

* Traglă = targă de lemn (*DLRM*, p. 872).

Ne mai rămîne să vorbim de colegiul *neguțitorilor*, care trebuia să aibă o însemnătate deosebită în sînul unei provincii poporate și bogate. O inscripție găsită la Alba-Iulia (Apulum) conține o dedicație făcută unuia *Crassus Macrobius*, ca patron al colegiului, de către neguțitorii provinciei Apulensis, și alta, se vede închinată de *Titus Aurelius Narcissus*, neguțitor din aceeași regiune, deoarece inscripția s-a găsit tot în Apulum, lui Jupiter și Iunonei[26]. Din această specificare a colegiului neguțitorilor, ca din provincia Apulensis, se vede că mai erau și altele, cel puțin două, unul în provincia Porolissensis, altul în cea Malvensis. Neguțitori din Dacia se întîlnesc însă și în deosebitele părți ale Imperiului Roman. Așa găsim pe unul *Aurelius Aquila*, decurion din Patavissa, ca neguțitor din provincia Dacia, așezat în Dalmația, la Salona[27]. Că el era stătător în acest oraș se vede din faptul că se strămutase aicea cu familia lui, unde îi moare femeia, pe care o îngroapă. După cît se vede, acest Aquila era un corespondent al unei case de negoț din Dacia. Aiure, întîlnim un decurion al Sarmizegetusei, aflîndu-se în insula Lemnos, unde probabil că petrecea tot în pricini de negoț[28]. Asociațiile, sufletul întreprinderilor comerciale, înlesniau desvălirea afacerilor, după cum colegiile industriale proteguiau munca; de aceea, printre mai multe contracte de vînzare, cumpărare, închiriere, împrumut și depozit, s-au găsit în tablele cerate de la Roșia Montană și 2 contracte de societate. Unul din ele conține o societate pentru împrumuturi de bani, încheiată, în 28 martie 167, între Cassius Frontinus și Iulius Alexander, pe termen de 16 luni, în care cel dintîi pune 500, iar al doilea 267 de denari. Este de admis că numărul afacerilor de împrumuturi de bani, era îndestul de mare, pentru a se înjgheba o societate pe un termen așa de scurt[29]. Că acești societari exercitau meseria de cămătari încă înainte de a-și uni puterile spre a exploata mai bine această îndemănatecă meserie, se vede de pe aceea că se află un sinet încă din 20 octomvrie 162, în care Iulius Alexander împrumută cu 60 de denari pe Alexander Cari, stipulîndu-și o dobîndă a căreia cifră, din nefericire, nu se poate ceti cu siguranță[30]. De aceea, și în actul de tovărășie încheiat cu Cassius Frontinus sau Palombus, el spune că banii săi, 500 de dinari, sunt aduși în numerar sau *in fructuo*, adică puși la fructificare sau dați cu dobîndă.

Acestea sunt prea săracele notiți pe care afundarea societăței din Dacia în noianul năvălirei barbare le-au mai lăsat nepierite din acea cumplită criză. Deși ele ne spun foarte puțin asupra stărei economice a Daciei romane, totuși putem întrevedea că această stare era înflori-

---

[26] *CIL*, III, 1, No. 1500: „Crasso Macrobio negutiatores provinciae Apul(i). defensori optimo"; No. 1068: „I.O.M. et Ivn(oni) Reg(inae) T(itus) Aur(elius) Narcissus nego(tiator) [[...]] pro se et suorum."

[27] *CIL*, III, 1, No. 2086: D.M.V. Ursinae [[...]] con(jugi) inc(omparabili) d(e)f(unctae) an(nis)... m(ensis) VI, d(ies) V, Aur(elius) Aquila dec(urio) Patavisesis ne[g(otiator)] ex pro(vincia) Dacia b(ene) m(erenti) p(osuit). Comp[ară] V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im Römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 71.

[28] Goos, *Archiv*, p. 119, nota 61.

[29] *CIL*, III, 2, *Tabulae*, No. XIII: „Inter Cassium Frontinum et Iulium Alexandrum societas dani[st]ariae (danista = cămătar), ex X Kal. Ianuarias q(uae) p(roximae) f(uerunt) Pudente e[t] Polione cos. (166 dec. 23) în prid[i]e idus Apriles proximas venturas ita conven[i]t ut quidq[ui]d in ea societati arrenatum fuerit lucrum damnumve acciderit, aequis portionibus s[uscip]ere debebunt qua societate intuli[t Iuli]us Alexander numeratos sive in fructo [qu]ingentos denarios et Secundus Cassi Palumbi servus a[ctor] intulit denarios ducentos sexaginta septem (urmează mai multe condiții). Actum Deusara V Kal. April. Vero et Quadrato cos. (167 mart 28). Vezi alt contract, cu totul știrbit la No. XIV. Goos sustine că ar fi 3 contracte, *Archiv*, p. 119; al treilea nu-l aflăm în Corpus.

[30] *CIL*, III, 2, *Tabulae*, No. V.

toare și că toată viața economică a daco-romanilor se grupa în jurul îndeletnicirei de căpetenie a țărei, exploatarea minelor. Am văzut însemnătatea acestora, în jurul cărora se născuse, lîngă agricultură care întrețineau viața poporației, și mai multe bresle de oameni, ale căror existență este greu de explicat, dacă nu admitem că erau un ajutor neapărat producției miniere. Așa numărul cel mare de fierari, de luntrași, plutași și utriculari, din care cei dintîi pregătiau uneltele pentru exploatarea minelor, ceilalți înlesniau transportul pe apă al productelor extrase. Neguțitorii Daciei, care mijlociau atît exportul, cît și importul acestei țări, erau răspîndiți în tot Imperiul Roman și toți acești agenți de producție erau prinși în spornicile legături ale întovărășirei [2].

2. Construcțiile

Poporul romanilor, aplicat din firea lui către viața practică, trebuia să îngrijească, în primul loc, de nevoile materiale ale provinciilor și țărilor, care, pe rînd, veneau să măriască uriașa întindere a împărăției sale. Așa făcu el și cu Dacia și de aceea expunerea stărei culturale a daco-romanilor se va întemeia mai ales pe urmele văzute lăsate în Dacia de stăpînirea romană. Construcțiile care se înălțau pretutindenea pe unde trecea piciorul roman, înzestrară în curînd și provincia Dacia cu toate acele întocmiri materiale, pe care romanii le credeau neapărate pentru a asigura buna stare a poporațiilor împărăției.

Șosele și valuri. Șoselele, erau în primul loc, menite a înlesni mersul trupelor romane; dar slujeau și ca arterii mari de comunicație pentru celelalte îndeletniciri ale vieței. Dacia înfățișa, după rămășițele ce se constată încă astăzi, o rețea bogată de șosele romane. Acele ce se pot recunoaște mai cu siguranță, se întind prin Transilvania și Oltenia și anume, dintre ele au fost explorate pînă acuma următoarele ramuri: 1) De la Grădiștea la Hațeg și de acolo, prin Micești sau Chișfalău, peste Mureș la Alba Iulia (Apulum), Ocna Mureș (Salinae) și tot în sus, pe cursul Mureșului, întovărășindu-l cînd pe dreapta, cînd pe stînga, pînă pe aproape de punctul, unde acest rîu apucă direcția sa sud-vestică la Reghin și Filea. 2) Din această ramură se desparte o cale laterală, care pornește de la Alba-Iulia către Baia Abrudului, vechiul Alburnus Maior, unde se aflau mine de aur, precum și în apropiere, la Roșia Montană. 3) Altă ramură laterală pleacă tot din Alba Iulia pe cursul Tîrnavei Mari și merge pînă în țara secuilor, la Odorheiul secuesc. 4) De pe calea ce conduce de la Alba Iulia către Reghin, se desface în dreptul Ocna Mureș o linie spre nord prin Turda și Cluj către Moigrad, vechiul Porolissum, iar de la Cluj în sus se bifurcă iarăși o altă șosea, urmînd cursul Someșului Cald, pînă la confluentul său cu Someșul Rece la Deșiu ⟨Dej,⟩ de unde urcă cursul acestuia pînă la Bethlen ⟨Beclean⟩ și apoi, de aicea, părăsind valea rîului, apucă către Rodna și Bistrița, unde erau minele de argint. 5) Tot de la Alba Iulia mai apucă o a cincea ramură spre sud-est, prin Săbiu către pasul Turnului Roș, prin care trece în Muntenia urmînd cursul Oltului, cînd pe dreapta, cînd pe stînga, pînă lîngă gurile sale la Islaz, cu o ramură la Celei, unde era podul lui Constantin cel Mare. Nu departe de pasul Turnului Roș, după ce a trecut în Transilvania această cale sudică a romanilor dă o ramură laterală răsăriteană, care apuca pe valea Oltului, prin Cincșor, Cohalmu ⟨Rupea⟩ și

Homorod și ajunge și ea tot la Odorheiul Secuesc, unde conducea și ramura a treia, care se desfăcea din Alba Iulia pe valea Tîrnavei. 6) În sfîrșit, mai amintim și șoseaua ce se îndreaptă către apus pe valea Mureșului, spre gura lui, din care însă numai o parte, pînă la Dobra, a fost urmărită cu deplină siguranță[31].

Întinderea șoselelor către răsărit pînă aproape de Carpații Moldovenești, la Bistrița, spre nord, și la Odorheiul secuesc, mai la sud, dovedește că romanii tindeau să apare pasurile răsăritene ale Daciei, de unde mai ales era amenințată de neliniștitele popoare barbare [3]. S-au și găsit urme de lagăre romane, precum și inscripții la *Brîncovenești*, unde Mureșul iese din strîmtorile munților, la Sînt-Imbru, la baza munților Gurghiului, așezați pe stînga Mureșului; la *Călugăreni*, pe cursul superior al Nirajului, afluentul Mureșului de sus; la baza acelorași munți la *Inlăceni*, între cele două Tîrnave; la *Odorheiul Secuesc*, unde se sfîrșiau cele două ramuri ale șoselei romane ce pleca din Alba Iulia; la *Ungra*, confluentul Homorodului cu Oltul, și la *Bretcu*, lîngă pasul Oituzului[32]. Toate aceste localități sunt așezate la baza Carpaților ce despart Transilvania de Moldova, și anume, la locurile ce ofereau trecători mai îndemînatece, încît se vede că romanii întocmiseră, la baza Carpaților Orientali ai Transilvaniei, un lanț întreg de întărituri militare, menite a apăra provincia lor de năvălirile barbarilor.

Dacă însă despre răsărit Dacia se putea mult mai ușor apăra, proteguită fiind de înălțimile Carpaților, spre partea ei apuseană, unde lanțul de munți este spart prin largile văi ale Someșului și Mureșului, apărările ei firești fiind mult mai slabe, aceste trebuiau întărite prin lucrări omenești care se și văd că au fost ridicate. Există anume pe lîngă Moigrad, vechiul Porolissum, cel de pe urmă oraș al Daciei dinspre nord, un val roman care începe din malul rîului Someșului și merge încovăindu-se cu concavitatea spre Transilvania, pînă la malul Crișului Repede, închizînd astfel larga vale a Someșului și trecînd pe aproape de Moigrad, vechiul Porolissum.

Ceva mai jos, în dreptul Aradului, începe din malul Mureșului un alt val roman, care trece peste rîurile Bega și Poganișul, pînă lîngă rîul Caraș. De la Timișoara în jos, pe unde era de apărat chiar centrul provinciei de barbarii apuseni, începe un al treilea val roman ce se întinde paralel cu cel dintîi, pe din afara lui, și se coboară pînă în rîul Bîrsava. Partea sud-estică a Banatului era apărată de un al patrulea val ce se întindea mai spre apus, de pe la Alibunar, și se cobora pînă la Dunăre. Astfel vedem că laturea apuseană a Daciei, mai slab întărită de natură, era mai pe tot parcursul ei prevăzută cu întărituri măestrite. Ce făcură însă romanii cu hotarul Oltului, care mărginea Dacia Malvensă? Este învederat că numai cursul Oltului nu constituia o apărare îndestulătoare, cu toată natura rîpoasă a malului său stîng. Romanii se îngrijiră a întări această latură a țărei lor prin mai multe castele care constitue împreună *Limes Alutanus* ce era, nu numai o linie de apărare, ci și una vamală [4]. Acest Limes se compunea din următoarele puncte întărite: Malva (la Celei? pe Dunăre), Slăveni (lîngă Olt), Romula (Recica), Acidava (lîngă gara Piatra-Olt), Rusidava (Drăgășani), Pons Aluti (Ioneștii Govorei), Buridava (Boroneasa?), Castra Traiana

---

31 Vezi harta de la pag. 213.

32 Pentru inscripțiile găsite la Odorheiul secuiesc, vezi Goos, *Archeologische Analekten*, în *Archiv*, p. 173; pentru acele de la Ungra, *CIL*, III, 1, No. 951—958; la Inlăceni, No. 945—949; la Călugăreni, No. 944. În celelalte locuri s-au găsit cărămizi legionare.

(Gura Văei), Arutela (lîngă Lotru, pe la mînăstirea Cozia), Praetorium (lîngă mîn[ăstirea] Cornetul), Pons Vetus (Cîineni), Caput Stenarum (Boița)[33].

Zidiri. Pe lîngă construcțiile militare, precum erau șoselele, valurile și Limesul, aceste două din urmă prevăzute cu lagăre întărite, Dacia ne-a mai păstrat și urmele a numeroase zidiri civile, ale căror ruine acopăr și astăzi încă locuri în care adeseori plugul țăranului român răstoarnă, împreună cu brazda, și pietre ce altădată se înălțau în frumoase coloane peste suprafața pămîntului sau dădeau adăpost oamenilor sub cupolele formate din ele, în contra elementelor atmosferice care acum le mănîncă și le darmă.

Dintre construcțiile cele mai însemnate ale căror urme se întîlnesc în Dacia, însemnăm mai întîi *amfiteatrele* care slujeau, ca și în Roma, la jocurile de fiare și de gladiatori, petrecerile cele mai obișnuite ale romanilor.

Astfel de zidiri se întîlniau nu numai cît în centrele mari, precum în Sarmizegetusa și Apulum, unde se văd și pînă astăzi ruinele lor, ci pînă în cetatea cea mai nordică a țărei, în Porolissum (la Moigrad), unde s-a găsit o inscripție, care reamintește refacerea de către împăratul Antonin Piul, din nou a amfiteatrului celui dărîmat prin vechimea lui, sub îngrijirea lui Tiberiu Claudiu Quintilian, procuratorul său[34]. Inscripția fiind din timpul consulatului al IV-lea al lui Antonin, din anul 158, urmează că zidirea amfiteatrului care se repara atunci, ca stricat prin vechimea lui, trebuia să dateze din timpul lui Traian. Această împrejurare ne arată însă că cele mai multe din localitățile dacice, ale căror nume ni s-au păstrat, nu erau niște simple stații sau sate neînsemnate, ci orașe importante, în care poporația era îndestul de numeroasă pentru a avea trebuință de petreceri publice. În afară de aceste orașe mai de seamă, ale căror număr și nume au fost reproduse mai sus[35], mai erau și sate așezate prin jurul lor, precum d[e] e[xemplu]: *Immenosum Maior (și minor), Deusara, Kavieretium, Kartum,* lîngă Alburnus Maior și altele amintite mai sus, mai ales din Scitia Minor.

Pe lîngă amfiteatre, se mai ridicau și alte zidiri de folos public. Așa *apăductele,* care pretutindene alimentau cu apă orașele romane, nu lipsiau nici în Dacia. Împăratul Hadrian aduce apă în Sarmizegetusa, prin îngrijirea lui Cneius Papirius Aelianus, propretorul său, după cum ne arată o inscripție din anul 133[36], care s-a găsit chiar la intrarea unui conduct subteran, pe unde veneau apele. Rămășițele unui altui apăduct se găsesc în Alba Iulia, vechiul Apulum. Lîngă ruinele lui, s-a găsit de asemenea o inscripție, în care unul, *Ulpianus Proculinus speculator* (su-

---

[33] Tocilescu, *Mon. epigr. și sculpt.*, p. 251 ⟨211⟩ și 227, vezi harta de pe p. 213.

[34] *CIL*, III, 1, No. 836: „Imp(erator) Caesar T(itus) Ael(ius) Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius, P(ontifex) m(aximus), trib(unicia) pot(estate) XX, imp(erator) II, co(n)s(ul) IIII, p(ater) p(atriae), amphiteatrum vet[us]tate dilapsum denuo fecit, curante Tib(erio) Quintiliano proc(uratore) suo."

[35] Mai sus, p. 161—162 și 183.

[36] *CIL*, III, 1, No. 1446: „Imp(eratori) Caes(ari) divi Traiani Parthici f(ilio), divi Nervae nep(oti), Traian(o) Hadrian(o) Aug(usto), pont(ifici) Maximo, trib(unicia) potest(ate) XVI, co(n)s(uli) III, p(ater) p(atriae), *aqua inducta* colon(ia) dacic(a) Sarmiz(agetusa) per Cn(eium) Papirium Aelianum legat(um) eius pr(o) pr(aetore)." Și pe timpul lui Adrian, Sarmizegetusa purta tot numai numele de *colonia dacica.*

praveghetor) *legionis XIII Geminae Gordianae*, ridică din pămînt o cișmea alimentată din acel apăduct[37].

Este cunoscut că romanii practicau foarte mult *băile*, îngrijind astfel cu stăruință de una din întîile condiții igienice, curățenia. Feredeile din Roma, cu scaune pentru 2000 și 2400 de persoane, au rămas celebre pentru toate timpurile. Avem mai multe dovezi că și în Dacia erau băi pentru folosul locuitorilor, pe cît și altele speciale pentru trupele ce păziau țara. Inscripțiile ne arată existînd băi publice în Apulum, unde ziditorul lor îngrijește și de oloiul cu care romanii, după baie, își freсau corpul[38].

Tot în Apulum mai aflăm pe unul Publius Aelius Gemellus, care zidește pe cheltuiala lui o baie publică din temelie[39].

In Vețel, pe rîul Mureș, la îndepărtare de o oară spre apus de Deva, în o localitate, al cărei nume daco-roman nu ni s-a păstrat, s-a găsit o inscripție care adeverește că împăratul Pertinax (193 d. H.) a întocmit iarăși băile cohortei a II-a a Comagenilor, care ar fi fost ruinate prin vechime. Mai multe alte inscripții arată apoi că aice era locul de așezare a acestei cohorte. Ruinele altor băi se află la Ilica în comitatul Solnoc Dăbîca, la Bucium, la Gîrbău, Săbeș și aiurea[40].

In afară de asemene băi, care se vor fi aflat în toate localitățile unde se așezară romanii, mai erau cunoscute și apele termale de la Mehadia, unde daco-romanii căutînd însănătoșarea de suferințele lor, puseră mai multe pietre spre aducere aminte de a lor vindecare. Cele mai multe din aceste inscripții sunt dedicate lui Hercul, care era considerat de cei vechi ca dătătorul de putere și sănătate[41], pentru care el și este intitulat *Salutiferus*[42] și este considerat ca *geniul locului* și anume a fîntînelor calde, după cum ne arată o piatră dedicată de Calpurnius Julianus, legatul Moesiei, care venise și el să se tămăduiască la apele termale din Dacia[43]. Cu drept cuvînt, se dau deci astăzi acestor băi numele de băile lui Hercule. Se mai găsesc însă dedicații și lui Esculap și Higieei, în o piatră pusă de un părinte pentru însănătoșarea din o grea boală a fiicei sale Iunia Cirila, prin virtutea apelor[44]. Acuma însă dorm cu toții și de veacuri, atît tatăl, cît și fiica lui, acei care altă dată mulțămeau zeilor pentru vindecarea lor! Uneori se închinau pietre de-a

---

37 *CIL*, III, 1, No. 990: „Ex iussu dei Apollinis, *fontem aeterni*, Ulp(ianus) Proculinus, speculator leg(ionis) XIII, G(eminae) Gordianae a solo restituit." („Gefunden in einer Schlucht des nahen Berges Mahmud, wo noch immer von der römischen Wasserleitung Trümmer zum Vorschein kommen."). Inscripția adusă de Ackner sub No. 170 *[Inschriften]*, în care propretorul C.M. Drusus ar fi îndepărtat torentele de apă, ce înecase Sarmizegetusa, este falsă. Vezi *CIL*, III, 1, p. 11 ⟨39⟩.

38 *Ephemeris epigraphica*, No. 414: „balneas populo publice oleum posuit".

39 *CIL*, III, 1, No. 1006: „Fortunae Aug(ustae) sacrum P(ublius) Aelius Gemelus, vir clarissimus, *perfecto a solo balneo* consacravit."

40 Ackner, No. 253. „Imperator Caesar Septimius Severus Pertinax Augustus consul *balneas* cohortis II Flaviae Commagenorum, *vetustate dilapsas*, restituit sub Polo [[für Paullo]] Terentiano, consulari trium Daciarum, curante Sexto Boebio Scribonio, praefecto cohortis." Asupra Coh. II a Comagenilor, că își avea stațiunea în locul numit astăzi Vețel, vezi *CIL*, III, 1, 1343, 1347, 1355, 1371—1374, 1379, găsite toate în Vețel sau înconjurimi. Vezi și V. Russu, *Silvania* în *Bulet. soc. geogr. române*, X, 1889, p. 177, 180, 184, 185.

41 Pauly, *Realencyclopädie*, III, p. 1177.

42 *CIL*, III, 1, No. 1572: *Herculi Salutifero* Q(uintus) Vib(ius) Amillus aug(ur) col(oniae) dac(icae) pro salute Iuliani fili(i) sui."

43 *CIL*, III, 1, No. 1566: „Herculi" genio loci, fontibus calidis Calpurnius Iulianus... leg(atus) Aug(usti) pr(o)pr(aetore)..., Moes[i]ae."

44 *CIL*, III, 1, No. 1561: „Aesculap et Hygiae pro salute Iuniae Cyrillae quod a longa infirmitate virtute aquarum numinis sui revocaverunt T.B.A. eius v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)."

dreptul către zeii și spiritele apelor, precum am văzut mai sus, că fac acei cinci delegați ai Daciei, trimiși ca să asiste în Roma la alegerea de consul a fostului legat al Daciei, Severianus[45]. Se vede prin urmare că aceste băi erau locuite statornic, ba chiar de o poporație numeroasă, cuprinzînd în ea și persoane însemnate care putură fi alese și trimise în capitală spre a reprezenta provincia la acea serbare. Apoi o inscripție ne mai spune că locul era colonie. S-a găsit anume în ruinele zidurilor cetățuiei din Mehadia o piatră pusă de unul Paulus, decurionul coloniei, soției sale preaiubite[46], în care titlul de colonie pare a se referi la stația Ad-Mediam, afară decît dacă vom admite că colonia era Tierna, oraș apropiat de aceste băi, la gura Cernei în Dunărea[47].

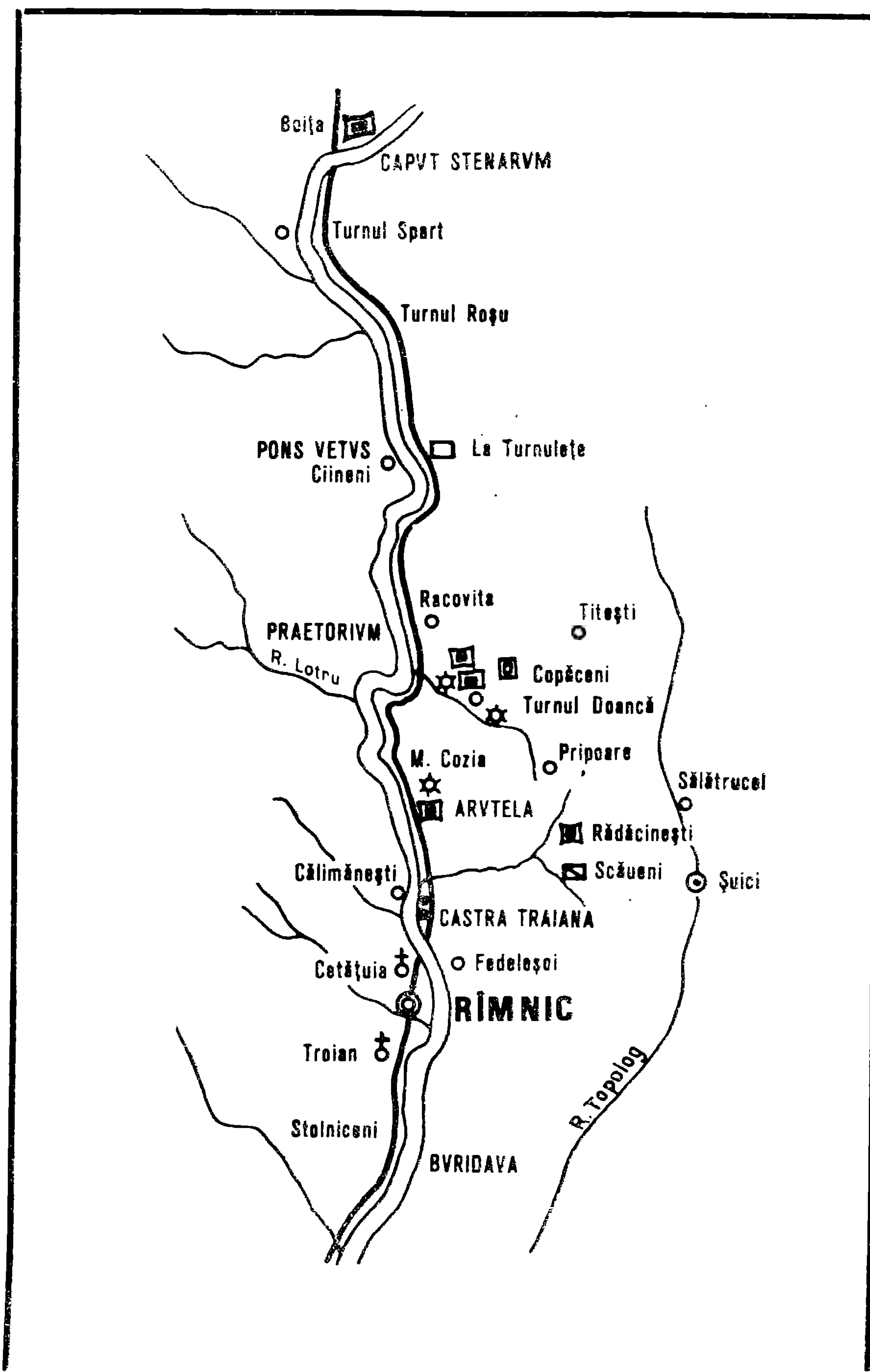
Care era numele acestei așezări balneare a romanilor? Dacă cercetăm Tabula Peutingeriană vedem că al doilea drum ce conducea de la Dunăre în interiorul Daciei, era pe la Taliatis pe rîpa dreaptă, la Tierna, pe cea stîngă a fluviului, ambele aceste stații fiind așezate între celelalte două, Drubetis și Lederata. Tierna este însă arătată pe Tabula Peutingeriană, ca mult mai apropiată de calea prin Drubetis, decît de acea prin Lederata. Este învederat că drumul prin Taliatis — Tierna nu putea trece pe aiurea decît prin valea Cernei și că stația Tierna venea deci chiar la gura Cernei în Dunăre. A doua stație, însemnată după Tierna, pe tabulă, este însă Ad-Mediam, care nu putea veni aiurea decît unde astăzi se află satul *Mediia,* lîngă băile lui Hercule, unde s-au și găsit inscripțiile amintite mai sus și încă altele[48].

Cultul atît roman, cît și acel al religiilor introduse în Dacia prin coloniștii aduși aice din provincii, nevoia ridicarea a o mulțime de temple, despre existența cărora se regăsesc dovezi, atît în ruinele, cît și în inscripțiile aflate în Dacia. Dintre ruine amintim acele încă însemnate aflătoare la Grădiștea, vechea Sarmizegetusa ⟨Ulpia Traiana Sarmizegetusa⟩, și acele de la Alba Iulia, vechiul Apulum, precum și în alte părți ale Daciei. Din nefericire, cumplita soartă de mai tîrziu a Daciei a dărîmat aceste zidiri, mult mai deplin de cum s-a întîmplat în alte părți ale Imperiului Roman, încît de aceea ele sunt pe cît de rari, pe atîta și mai greu de recunoscut, la ce soi de zidire au aparținut.

Inscripțiile ne arată iarăși mai multe zidiri și reparări de temple: Astfel am văzut mai sus templul ridicat de patronul și de muma colegiului utricularilor pentru uzul membrilor acestuia, la Marga ⟨Dumbrava⟩, lîngă Grădiștea[49]. În anul 193, găsim pe un simplu militar al legiunei a XIII-a Gemină, că ridică un templu cu un cadran solar, din banii lui, în Apulum, închinat lui Jupiter și Junonei, pentru sănătatea

---

[45] Mai sus, p. 182.
[46] *CIL,* III, 1, No. 1580: „Paulus, dec(urio) col(oniae) coniu[gi] carissimae posuit."
[47] Mommsen, în *CIL,* III, 1, p. 248 ⟨XXXI⟩.
[48] *Mediia* și nu *Mehadia* este numele poporan românesc al stației romane *Ad-Mediam.* Toate silințele D-lui Dan, *Conv. lit.* XXX/2, [1896] și XXXI, 1900 [?], p. 142 ⟨334 și 499 și urm.⟩ de a deriva numele Mehadia de la ungurescul *Meh* = albină, nu au nici o valoare pentru această întrebare; numele poporan român necontinînd sunetul *h* și deci, neavînd a face cu *meh.* Mehadia pare a fi un nume maghiarizat mai tîrziu. D. G. Pascu, *Elemente dace: Mehadia, Mehedinți,* în *Arhiva din Iași,* XVII, 1906, p. 90 și 134, caută a dovedi că forma Mehadia ar fi ea însăși veche, din sufixul lui *adia* (comp[ară] Amaradia, Crivadia). Noi credem că numele de *Mediia* derivă din ad *Mediam* fără prefacerea lui *d* în *z* ca în *mează* din *mediam,* din cauză că e nume propriu, în care sunetele nu se tocesc ca în limbagiul comun. Exemple avem în limba franceză în care *aqua* latin prefăcut în *eau* în limba comună s-a păstrat în formă mai apropiată de latină în numele proprii: *Aquae* Sextiae = *Aix;* Aquae Mortuae = *Aigues Mortes.*
[49] Mai sus, p. 204.

Limes Alutanus

împăratului Antonin Piul și a mumei sale Iulia Augusta[50]. Un augustal al coloniei Apulum, numit Claudius Quintus, edifică din temelie un alt templu al lui Jupiter și al Junonei, care se surpase de vechime[51], și un fragment de inscripție ne mai arată încă un templu ruinat prin vechime, reîntregit împreună cu statuele sale, de mai multe persoane, din care se mai poate ceti numai numele unei femei, Vibidia[52]. În sfîrșit, mai însemnăm pe doi militari din Istria. Flavius Iovinus și Flavius Paulus Biarcus, tatăl și fiul, care pun să se ridice un templu din temelie, pomeniți în o inscripție găsită la Temișoara[53]. Reparări parțiale ale templelor sunt pomenite mai de multe ori, precum paveluirea curței unuia de către un oarecare Probus, în Sarmizegetusa, sau repararea unei statui a lui Jupiter de către preotul lui[54] și altele.

Mai tot atît de importante ca și templele erau *casele de întrunire* ale colegiilor, așezăminte ce am văzut înflorind în Dacia cu atîta strălucire. Se găsește astfel unul Tiberius Claudius Ianuarius, augustalul coloniei Sarmizegetusa și patronul decuriei I a colegiului fabrilor, care pune să zugrăviască porticul casei de întrunire a decuriei și să facă niște paturi pentru șederea la masă, după obiceiul roman; iar fiul său, Claudius Verus, face la această zidire o intrare, o cuhne și un frontispiciu, pe care se puse inscripția ce ne spune astăzi despre aceste lucrări[55].

Colegiul fabricanților de lînă care aprovizionau cu hainele trebuitoare lagărul cel mare din Apulum, ridică de asemenea o casă de întrunire a colegiului cu un fronton din banii săi, sub auspiciile lui Lucius Pomponius Liberalis, legatul Daciei, în onoarea lui Pertinax și Marc-Aurel împăraților și Cesarului Septimius Geta[56].

Dintre alte zidiri, de care ne pomenesc inscripțiile dacice, mai amintim sala de gardă cu portice și cu o sală de primire făcută de familia lui Marcu Aureliu Comatul, la comandamentul militar din Apulum[57]; înălțarea mai multor statui și columne în onoarea împăraților, precum columna ridicată de veteranii legiunei a XIII-a Gemină împăratului Comod în anul 151[58] ⟨191⟩ și altele.

S-a putut observa că cele mai multe construcții sunt făcute din mijloace private și însemnarea *din banii săi* (ex sua pecunia, de suo, ex suo) revine mai în fiecare inscripție care conține amintirea unei construcții. Se știe că, la romani, era o onoare de a cheltui în interesul public și cetățenii își cîștigau un nume și titluri spre a fi aleși în

---

50 *CIL*, III, 1, No. 1070: „I.O.M. et Iunoni Regin(e) pro sal(ute) imp(eratoris) M. Aur(elii) Antonini Pii Aug. et Iuliae Aug(ustae) mat[ris] Aug(usti) M. Ulp(ius) Mucianus m(i)l(es) leg(ionis) XIII gem(inae) *horologiar(e) templum a solo de suo* ex voto fecit, Falcone et Claro cons(ulibus)."

51 *CIL*, III, 1, No. 1069: „*templum vetustate conlapsum* a solo restituit."

52 *CIL*, III, 1, No. 1164.

53 Ackner, No. 55: „*domun a fundamentis* iusserunt fabricari."

54 *CIL*, III, 1, No. 1482; Ackner, No. 202.

55 *Ephemeris epigraphica*, IV, No. 191, „Tib. Cl. Ianuarius Aug(ustalis) col(oniae) patr(onus) dec(uriae) I, *picturam porticum et accubitum;* item Cl. Verus filius eius *proporticum et culeam et frontalem* ex suo fecerunt." Că decuria I era a colegiului fabrilor, vezi observațiile editorilor Efemeridelor, *l.c.* De aice se adeveresc cele spuse mai sus (p. 204), că fiecare decurie avea întocmirile unui colegiu, cu atît mai mult că decuria se arată ca avînd și patronul ei deosebit.

56 *CIL*, III, 1, No. 1174: „coll(egium) centonarior(um) *scholam cum aetoma* pecunia sua fecit, dedicante L. Pomp. Liberale cos. Dac. III."

57 *CIL*, III, 1, No. 1096: „*cryptam cum porticibus et apparatorio et exedra* pec(unia) sua fec(it) l(ibentes)." Altă inscripție care amintește repararea unui pod de către Aulus Crispus, prefectul legiunei a XIII-a, pentru poporul din Sergidava (Ackner, No. 175) este falsă. Vezi Mommsen, în *CIL*, III, 1, p. 11 ⟨87⟩.

58 *CIL*, III, 1, No. 1174 ⟨1172.⟩

deosebitele magistraturi, tocmai prin întrecerea lor de a se jertfi pentru binele obștiei. Același spirit care însufleția întreaga societate romană se vede strămutat și în centrul Carpaților; iar dărnicia cu care cetățenii daco-romani cei mai avuți veneau în ajutorul obștiilor în sînul cărora trăiau, arată pe de-o parte deplina infiltrare a caracterului și a felului de viață roman în Dacia, pe cît pe de alta adeverește starea de prosperitate în care se afla această provincie sub oblăduirea romană, cu toate pericolele la care vom vedea că era expusă, prosperitate ce-și găsește cheea explicării în o singură împrejurare, aceea că Dacia era California lumei vechi [5].

3. Viața morală și intelectuală

Urme de poezie. În Dacia. viața morală și intelectuală a locuitorilor ei cată să fi fost o copie îndestul de credincioasă a acelei din capitala Imperiului Roman. Nu vom reproduce în genere însă trăsăturile vieței romane, pentru a înțelege pe aceea din Dacia, ci ne vom sluji și aice, pe cît va fi prin putință, cu știrile rămase din viața însăși de provincie a daco-romanilor, care tocmai în acest punct sunt, din nenorocire, din cele mai sărace.

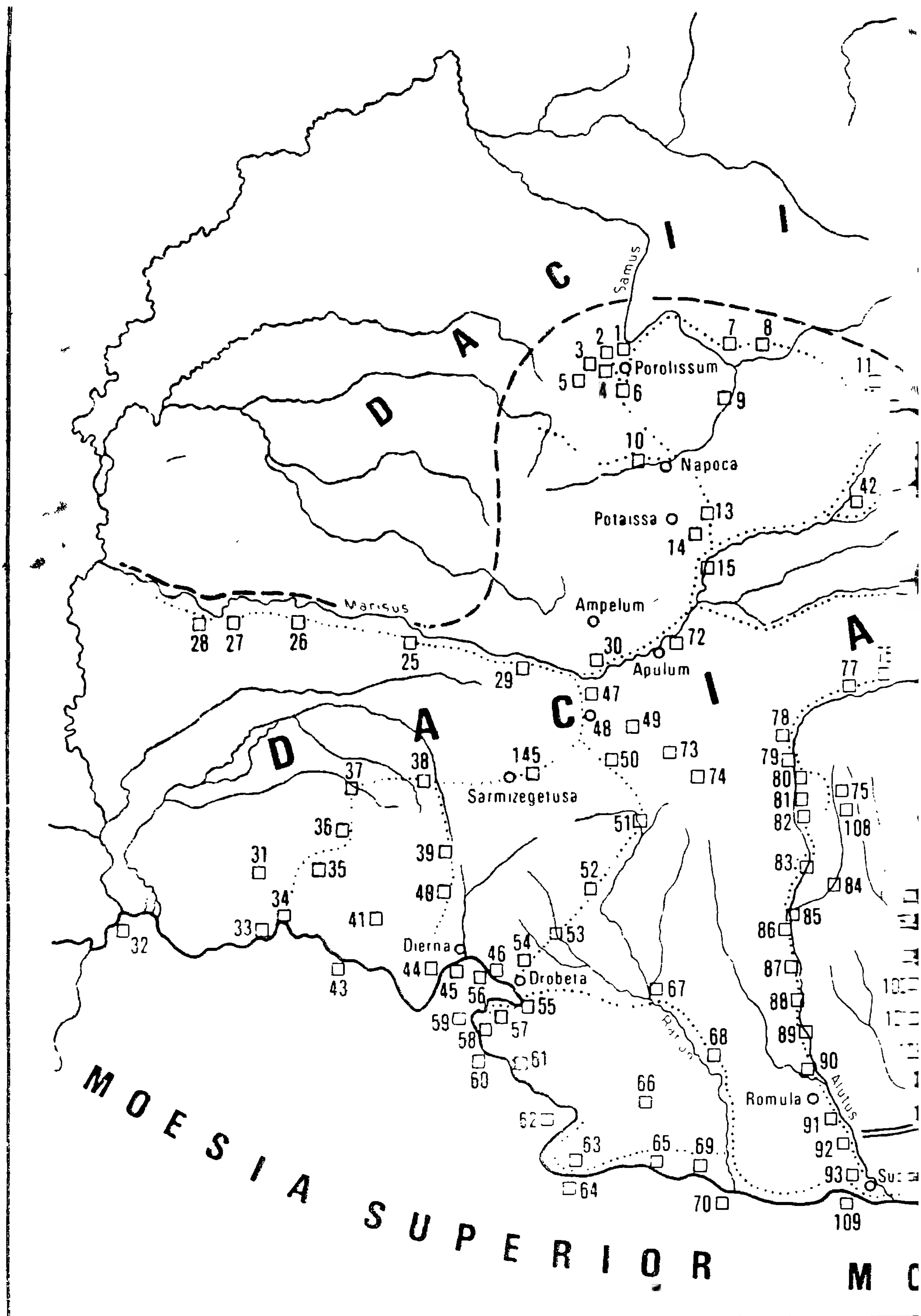
Începînd cu cunoștințele daco-romanilor, constatăm mai întîi un grad îndestul de mare de cultură, întrucît cunoștința scrierei și a cetirei era așa de răspîndită. Într-adevăr numeroasele inscripții găsite în toate unghiurile Daciei romane dovedesc că știința de carte era obișnuită la poporul din Dacia, cel puțin, la poporația superioară, căci am găsit mai sus pe proprietarii particulari ai minelor de aur, neștiutori de carte, în unanimitatea tuturor celor amintiți de inscripții. Suntem deci îndreptățiți a admite că literatura nu va fi fost cu totul străină daco-romanilor, mai ales după ce va fi trecut prima furie a aurului și locuitorii Daciei vor fi intrat în o viață mai normală și mai liniștită. Că nu era cu totul neîngrijit cultul muzelor pe lîngă acel al lui Mamon, se vede din mai multe inscripții scrise în versuri sau cel puțin în o formă care nu mai este curat epigrafică, ci îmbracă un caracter literar. Aceste inscripții se găsesc pe unele morminte care înghițiau în recele lor sîn o pierdere cu deosebire dureroasă și pentru exprimarea căreia limba lua accentul, mai de-a dreptul în legătură cu inima, al poeziei. Astfel, întîlnim în o inscripție din Apulum, pusă pe mormîntul unei copilițe de 5 ani, următoarele cuvinte, îmbrăcate în versuri latine, deși nu prea corecte:

„Copila de cinci ani aice ce s-ascunde
Din Emiliu născută și din mama Plotia
Numită după ambii Plotia Emilia.
Răpită fu de moarte din pragul chiar al vieții".[59]

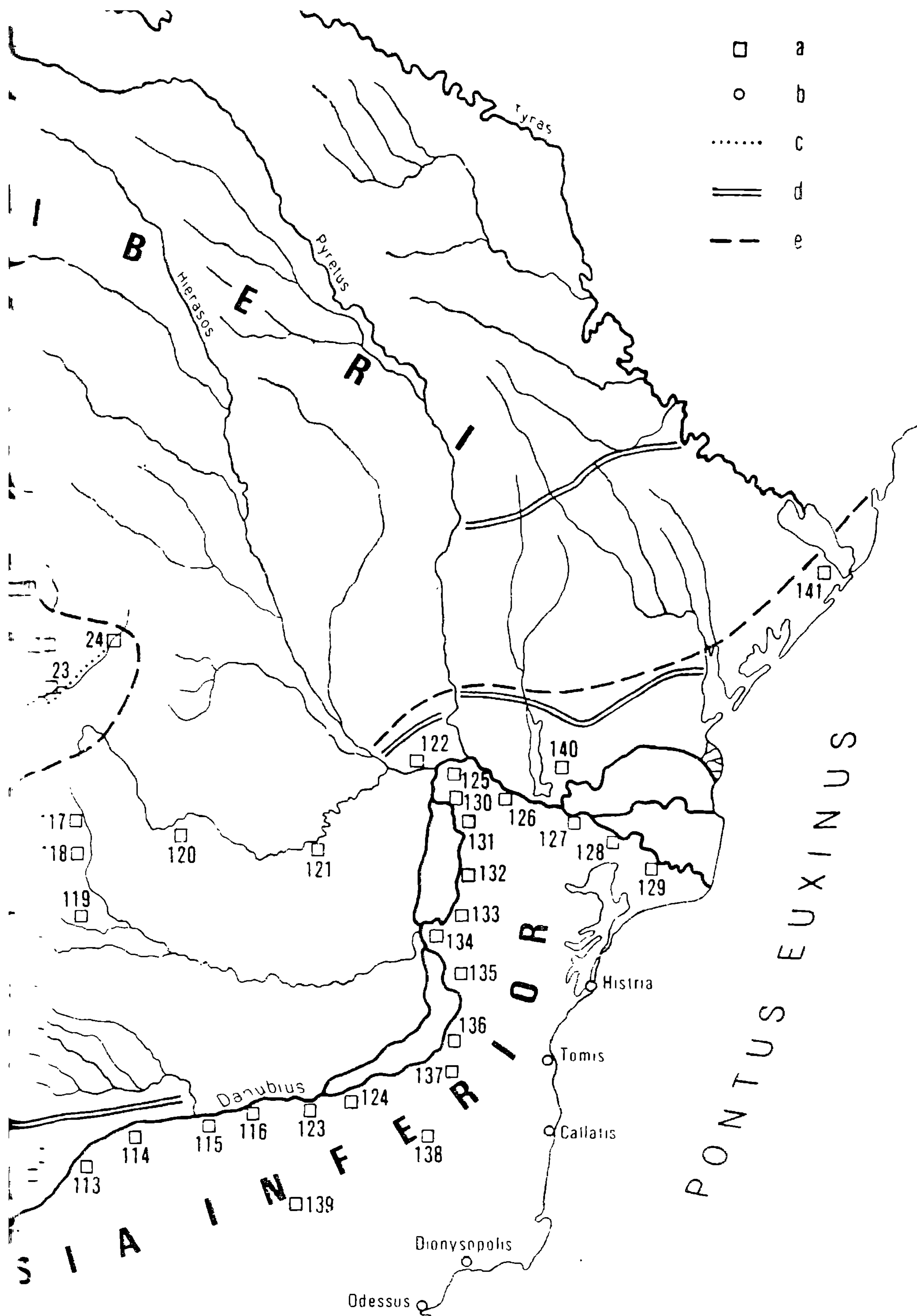
Intr-o a doua inscripție, se întrebuințează ca epitaf o formă ce se întîlnește și aiurea. Moarta, care este Marcelina, femeia unuia Aelius, vorbește ea însăși și spune că:

---

[59] *CIL*, III, 1, No. 1228: D(is) M(anibus) Quinque hic annorum aetatis conditur infans. Aemilius Hermes hanc generavit: matris de nomine dixit Plotia(m) patris praenomine Aemilia(m). Vixit, rapu[it] quam mors in limin[e] vitae."

Dacia romană. a) castre: 1 Tihău; 2 Porolissum; 3 Românași; 4 Romita; 5 Buciumi; 6 Optatiana (Zutor); 7 Ocna-Dej; 8 Ilișua; 9 Gherla; 10 Gilău; 11 Jad; 12 Orheiul-Bistriței; 13 Potaissa; 14 Moldovenești; 15 Războieni Cetate; 16 Brîncovenești; 17 Călugăreni; 18 Sărățeni; 19 Odorhei; 20 Sînpaul; 21 Hoghiz; 22 Olteni; 23 Comalău; 24 Angustia (Brețcu); 25 Bulci; 26 Aradul-Nou; 27 Sînnicolaul Mare; 28 Cenad; 29 Micia; 30 Cigmău; 31 Vîrșeț; 32 Singidunum; 33 Viminacium; 34 Lederata; 35 Arcidava; 36 Centum — Putei; 37 Berzobis; 38 Tibiscum; 39 Teregova; 40 Mehadia; 41 Dalboșeț; 42 Cristești; 43 Cuppae; 44 Pojejena; 45 Zanes; 46 Moldova Veche; 47 Bucium; 49 Godeanu; 50 Jigoru; 51 Bumbești; 52 Vîrțu; 53 Cătunele; 54 Puținei; 55 Hinova; 56 Pontes; 57 Batoți; 58 Izvorul — Frumos; 59 Egeta; 60 Ad Aquas; 61 Izvoarele; 62 Bononia; 63 Desa; 64 Ratiaria; 65 Bistrețu; 66 Cioroiu Nou; 67 Răcari; 68 Pelendava; 69 Zăvalu; 70 Augusta; 71 Sighișoara; 72 Apulum; 73 Luncani; 74 Comărnicel; 75 Titești; 76 Cincșor; 77 Feldioara; 78 Caput Stenarum; 79

Piul Vadului; 80 Pons Vetus; 81 Racovița; 82 Praetorium; 83 Arutela; 84 Rădăcinești; 85 Castra Traiana; 86 Buridava; 87 Pons-Aluti; 88 Rusidava; 89 Acidava; 90 Romula; 91 Vespești; 92 Tia Mare; 93 Islaz; 94 Cumidava; 95 Rucăr; 96 Jidava; 97 Purcăreni; 98 Albota; 99 Săpata de Jos; 100 Fîlfani; 101 Urlueni; 102 Ghioca; 103 Gresia; 104 Roșiorii de Vede; 105 Băneasa; 106 Putineiu; 107 Fîntînele; 108 Perișani; 109 Oescus; 110 Dimus; 111 Novae; 112 Pietroșani; 113 Sexanta Prista; 114 Apiaria; 115 Transmarisca; 116 Candidiana; 117 Drajna de Sus; 118 Mălăiești; 119 Tîrgșor; 120 Pietroasele; 121 Filipești? 122 Barboși; 123 Durostorum; 124 Sucidava; 125 Dinogetia; 126 Noviodunum; 127 Aegyssus; 128 Salsovia; 129 Halmyris; 130 Arrubium; 131 Troesmis; 132 Beroe; 133 Cius; 134 Carsium; 135 Capidava; 136 Axiopolis; 137 Tropaeum Traiani; 138 Zaldapa; 139 Abrittus; 140 Cartal; 141 Tyras. b) localități importante; 48 Aquae. c) drumuri. d) valuri. e) granițele imperiului.

„Singurul ei soț (fusese deci *univira*, adică numai o dată măritată, un mare merit în acel timp de destrăbălare a moravurilor) care a iubit-o atît de mult, a pus acea piatră în semn de pietate și ca amintire a iubirei sale.“[60]

O a treia inscripție e alcătuită, iarăși de însuși acela ce era să fie acoperit de ea, în cuvintele următoare:

„Lui Publio Aelio Ulpiu veteran dintre decurioni.
Lung îmi plăcu prin muncă sfințirea acestei odihne
Ca să primească membrele mele cele-obosite
Prin onoruri și sarcini purtate în grelele vremuri.
Insuși Ulpiu 'ngriji epitaful, mormîntul făcut-au
Ca adăpost mădularelor sale, supus fiind soartei.“[61]

O a patra inscripție, redactată tot în versuri, este pusă de unul Bassus la întăriturile orașului dac Germisara. În ea se vorbește însă și de un geniu al apelor, de o nimfă, podoabă a pădurilor, încît înțelesul ei ar fi cam confuz, dacă nu ar fi explicat prin starea de astăzi a localității unde a fost găsită. Iată acea inscripție:

„Piatra din munte de marmură scoasă ți-am dedicat-o
Nimfo, regină a undelor, slava pădurei
Care tu Bessus ai consacrat-o prin ruga-ți fierbinte
Pentru întăriturile Germisarei.“[62]

Această piatră a fost găsită la satul Ghelmariu ⟨Gelmar,⟩ între Orăștia și Alba Iulia, pe cursul Mureșului. De ceea parte a rîului, se văd în dreptul satului și astăzi încă ruine de băi romane. Piatra a fost deci dedicată apei care alimenta băile și întăriturile cetăței dace. Numele de astăzi al localității *Ghelmariu* este învederat derivat din *Germisara* prin schimbarea consoanelor liquide *r* în *l* și lepădarea silabei mijlocii.

Aceste rămășiți literare păstrate pe filele pietrelor mormîntale, sunt foarte prețioase. Ele ne arată că cultura literară nu era cu totul străină de pămîntul Daciei romane și că atunci cînd cugetarea se încorda sub imboldirea unui simțimînt adînc, se găsiau și în Dacia accente mai pasionate pentru a-i da rostire.

Alte îndeletniciri culturale ce se vor fi săvîrșit în Dacia nu putem ști, în lipsă totală în orice soi de împărtășiri. Atîta se mai poate adăogi că știința sau mai bine zis arta medicinei era practicată și în Dacia, ca

---

[61] *CIL*, III, 1, No. 1537: D.M. Hic pietatis honos, haec sunt pia dona mariti, cui multum dilecta fui ego Marcellina pro merita. Cernis que mihi solus coniunx Aelius [[coque = etiam]] post obitum memor amoris, dicat.“

[61] *CIL*, III, 1, No. 1552:
„Publio Aeli(o) Ul[pi](o) vet(erano) et [d]e[c](urionis).
[H]anc sedem longo placuit sacrare lab[o]ri
[H]anc requiem fessos t[a]ndem qua conderet artus
[Ul]pius emeritis longaevi muneris an[ni]s
[Ip]se suo curam t[i]tulo dedit, ipse sep[ul]chr[i]
[Arb]iter, hospitium memb[ris] fatoque para[vit].“

[62] *CIL*, III, 1, No. 1395:
„[Hanc ti]bi marmoreo caesam de monte d[icavi]
Regina undarum, nympha, decus nemo[ris]
[Vo]to damnasti [per]fecta quem prece Bassus
[Moe]nit[ae] pro[p]ter moenia Germisarae.“

Asupra derivărei numelui Ghelmarin din Germisara ne-a atras luarea aminte colegul nostru, regretatul Aron Densușanu.

și în rămășița Imperiului Roman. S-a găsit pecetea unui medic de ochi, care conține următoarea reclamă. Pe fiecare din cele patru fețe ale pecetei se văd anunțate:

a) Medicament de întrebuințat după criza curgerei ochilor a lui Titus Attius Divixtus.

b) Vin parfumat pentru criza boalei ochilor a lui Titus Attius Divixtus.

c) Colir pentru cicatricele vechi a lui Titus Attius Divixtus.

d) Medicament pentru tăerea curgerei chiar de la început a lui Titus Attius Divixtus[63].

Această pecete a fost găsită la Apulum și ne arată nu numai că arta medicală era cultivată în Dacia, dar că era și specializată după diferitele boli.

Se găsesc în inscripții și oarecare urme de existența unor școli în Dacia, ceea ce s-ar putea admite chiar fără nici o dovadă, dată fiind starea de cultură a romanilor și răspîndirea cetitului și a scrisului în Dacia, dovedite prin întrebuințarea atît de largă a inscripțiilor. S-a regăsit o cărămidă cu literele A, B, C, D, E, F, G, H, I... M, N, O, P, Q, R, scrijilată desigur de un școlar, care se încearcă de tînăr să reproducă literele. Pe altă inscripție un necunoscut scrie „că a avut prilejul a scrie"[64].

Asupra petrecerilor daco-romanilor, am văzut întăi ospețele pe care le făceau la colegii[65]. S-a găsit apoi o inscripție pusă pe mormîntul unui copil de 12 ani, numit Regulus, care „asemenea lui Iacint și lui Narcis, ar fi cîntat și jucat înaintea senatului și a poporului roman, precum și înaintea împăratului Commod, spre marea mulțumire a tuturor."[66] Aceste isprăvi ale lui Regulus fuseseră săvîrșite în Roma. El era însă originar din Dacia, unde a și fost înmormîntat și desigur va fi desfătat pe concetățenii lui, înainte ca reputația lui să-l fi dus în cetatea eternă. Acești dătători de spectacole vor fi colindat fără îndoială toate orașele Daciei pentru desfătarea locuitorilor și cîștigul lor, mai ales în Sarmizegetusa, Apulum, Porolissum și în celelalte orașe unde se aflau amfiteatre, ca și în Tomi din Sciția. O altă inscripție ne arată pe unul Alatus, care ar fi murit în luptă cu un taur. Alte texte ne arată pe cetățeni oferind poporului lupte de gladiatori sau măceluri de fiare, chiar sărbători, care țineau cîte 6 zile. S-a găsit la Constanța (Tomi) stilul funerar al gladiatorului Skirtos Dacul, libertul lui Parmon. Skirtos este reprezentat înarmat cu o sabie, un pumnal și o furcă cu trei dinți[67]. Despre viața religioasă păgînă, ea rezultă îndestul de bogată din relațiile aduse. Cea creștină, va fi tratată mai tîrziu [6].

---

63 *CIL*, III, 1, No. 1636:

„T(iti) Atti Divixti: dialibanu ad imp(etum) ex ovo."
„T(iti) Atti Divixti: diamisus ad veteres cic(atrices).
T(iti) Atti Duixt: nardinum ad imp(etum) lip(pitudinis).
T(iti) Atti Divixti: diazmyrnes post imp(etum) lip(pitudinis)."

64 Cea dintîi găsită la Grădiștea; a doua la Moigrad. Cît despre cărămida de la Recica, care ar aminti pe Omer, cu toată bunăvoința, nu putem regăsi jumătatea exametrului cum vrea Tocilescu, *Fouilles et Recherches*, p. 97, 102—103.

65 Mai sus, p. 193.

66 Ackner et Müller, No. 462 (142:) „saltavit, cantavit, jocis omnes oelectavit..."

67 Toate aceste inscripții în Tocilescu, *Fouilles et Recherches*, p. 224—227.

[1] De la apariţia sintezei lui Xenopol, informaţiile privitoare la mineritul Daciei romane s-au îmbogăţit impresionant; semnalăm doar două lucrări de referinţă, care constituie în acelaşi timp şi două etape ale cercetării: V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane, op. cit.*, p. 11—52 şi M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, p. 298—309.

[2] Vezi nota [5] a capitolului precedent. De asemenea: J. Winkler, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapesta, 1968, p. 361—371 (comerţul); Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 110—131 (Dobrogea). O problematică aparte reiese din menţionarea acelui *conductor pascui, salinarum et commerciorum*, adică un arendaş particular unic pentru taxele pe care le lua statul roman din exploatarea păşunilor, salinelor şi de pe activitatea comercială (nota precedentă şi D. Tudor, *Oltenia romană*[4], *op. cit.*, p. 68 şi urm.; p. 165 şi urm.).

[3] Reţeaua drumurilor romane este simţitor mai bine cunoscută astăzi decît acum aproape trei sferturi de secol. Drumurile porneau din localităţi de pe malul Dunării, unde se racordau la celelalte artere principale ale imperiului. Două şosele porneau din dreptul Lederatei şi a Diernei, unindu-se la Tibiscum; de aici, drumul imperial ajungea la Sarmizegetusa romană şi continua spre Apulum. Potaissa şi Napoca, sfîrşindu-se la Porolissum; se pare că toată lucrarea, începută încă de pe vremea războaielor dacice, ia sfîrşit prin anii 107—108. Al doilea mare drum al Daciei pornea din Drobeta şi ajungea la Romula, unde se unea cu o altă şosea, care venea de la Sucidava; de la Romula, această arteră înainta pe valea Oltului pînă la Apulum. În sfîrşit, un drum ipotetic, venind din nord-vest, trecea prin Porolissum, prin nordul Daciei şi se îndrepta spre Angustia (Breţcu), după care, traversînd regiunile est-carpatice, ajungea la Tyras, unde se făcea legătura cu marele drum „internaţional" nord-pontic. Alte drumuri secundare făceau legătura dintre diferite aşezări (Cf. V. Christescu, *op. cit.*, p. 96—110; idem *Istoria militară a Daciei romane, op. cit.*, p. 104—114; M. Macrea, *op. cit.*, p. 149—158; D. Tudor, *op. cit.*, p. 45—68; O. Răuţ, O. Bozu, R. Petrovszky, în *Banatica*, 4, 1977, p. 135—159). Deşi nu însoţite în totalitate de obiectivitate, cu o oarecare exagerare, unele corecturi şi observaţii critice i-au fost aduse lui Xenopol, încă de la prima ediţie a lucrării sale, atît pentru traseul presupus al căilor romane de comunicaţie, cît şi pentru folosirea unor toponime străine (vezi T. Francu, *Păcatele literaţilor noştri de a introduce nomenclatura străină în limba română*, în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 143 din 26 iunie/8 iulie 1890, după vol. *Preumblări*, Cluj-Napoca, 1982, ed. L. Popa, p. 45—51).

[4] Dacia, ca teritoriu de graniţă a imperiului, s-a bucurat de o grijă specială, atît în ceea ce priveşte armata, cît şi fortificaţiile. Numeroase unităţi militare şi castre apărau Moesia de-a lungul *limes*-ului dunărean sau pe sectorul cunoscut ca *limes scythicus*, care vor fi reorganizate şi refăcute de mai multe ori, pînă în perioada de sfîrşit a imperiului tîrziu; un rol aparte l-au avut şi fortificaţiile nord-dunărene de la Barboşi sau dintre Prut şi Nistru, pînă la Tyras; de asemenea, pe Dunăre *(classis Flavia Moesica)* şi pe mare *(classis Pontica)*, unităţi navale romane patrulau în permanenţă, contribuind la întărirea apărării frontierei (Cf. V. Pârvan, în *AARMSI*, s. II, 1913, p. 36; Gh. Ştefan, în *Dacia*, 5—6, 1935—1936, p. 341—349; N. Gostar, în *Apulum*, 5, 1965, p. 144 şi urm.; idem, în *Danubius*, 1, 1967; idem, *Aliobrix*, în *Latomus*, 26, 1967, 4; idem, în *Materiale*, 8, 1962; idem, în *Studii şi articole de istorie*, 19, 1972; Em. Doruţiu-Boilă, în *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 46 şi urm.; idem, *Troesmis und die Organisierung des skythischen Limes in der frühen Kaiserzeit*, în *Actes sur les Frontières*, p. 89—94; I. Barnea şi Gh. Ştefan, *Le „limes scythicus" des origines à la fin de l'antiquité*, în *Actes sur les Frontières*, p. 15—25; T. Ivanov, *Die letzten Ausgrabungen des römischen und frühbyzantinischen Donau-Limes in der VR Bulgarien*, în *Actes sur les Frontières*, p. 55—69; Em. Condurachi, *Classis Flavia Moesica au Ier siècle de n.è.*, în *Actes sur les Frontières*, p. 83—88; Al.-S. Ştefan, *Recherches de photo-interprétation archéologiques sur les limes de la Scythie Mineure à l'époque du Bas-Empire*, în *Actes sur les Frontières*, p. 95—108; A. Aricescu, *Auxilia limitis Scythici*, în *Actes sur les Frontières*, p. 117—122; idem, *Armata în Dobrogea romană, op. cit.*; G. Forni, *Limes*, I, *op. cit.*, p. 197—208 (c. 1269—1280); *Tabula Imperii Romani. Romula — Durostorum — Tomis* (N. Gostar, T. Ivanov, Em. Popescu, D. Protase, I. I. Russu, D. Tudor), Bucureşti, 1969; S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. — III e.n.*, 1, Iaşi, 1981, p. 76—81; I. Ioniţă, *op. cit.*, p. 18—46; D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a III-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983).

La rîndul ei, și valea Oltului avea un sistem de fortificații și de castre (*limes Alutanus*), dublat într-o vreme de o altă linie de apărare aflată la vest de Olt (*limes Transalutanus*) (Cf. V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane, op. cit.*, p. 123—126 și 160—162; idem, în *Istros*, 1, 1934, 1, p. 73—80; Gh. Diaconu, *Castrul de la Pietroasa*, în Odobescu, *Opere*, IV, București, 1976, ediție M. Babeș, p. 1055—1064; N. Gudea, în *Apulum*, 12, 1974, p. 182—192; idem, în *AIIAC*, 18, 1975, p. 71—88; N. Gudea, I. I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov—Cumidava. Contribuții la cercetarea limesului de sud-est al Daciei*, Brașov, 1971; B. Mitrea, în *SCN*, 4, 1968, p. 197—206; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, (*Akad. Wiss. Wien — phil.-hist. Kl. Sitzungsb.*, 217, 1), Wien—Leipzig, 1937, p. 170 și urm.; D. M. Pippidi, în *SCIV*, 6, 1955, p. 355—385; Cr. M. Vlădescu, în *SMMIM*, 7—8, 1974—1975, p. 23—54; Gr. Florescu, *Istros*, 1, 1934, 1, p. 60—72; D. Tudor, în *BCMI*, 35, 1942, p. 143—149; D. Tudor, Gh. Poenaru Bordea și Cr. M. Vlădescu, în *SMMIM*, 2—3, 1969—1970, p. 8—45; idem, în *SMMIM*, 6, 1973, p. 12—16; Gh. Poenaru Bordea și Cr. M. Vlădescu, în *SCIV*, 20, 1969, 1, p. 101—111; Gr. Florescu și colab., în *Materiale*, 4, 1957, p. 103 și urm.; E. Bujor, în *Materiale*, 10, 1973, p. 107—113; D. Tudor, H. Nubar și P. Purcărescu, în *Materiale*, 9, 1970, p. 245—249; Em. Popescu și Eug. Popescu, în *StudComunPitești*, 1, 1968, p. 69—79; idem, în *Materiale*, 9, 1970, p. 251—263; D. Tudor, în *SCIV*, 6, 1955, p. 87—99; I. Bogdan-Cătăniciu, în *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 277—288; V. Christescu, în *Dacia*, 5—6, 1935—1936, p. 435—447; I. Beneš, în *Sbornik. Praci Filosoficke Fakulty Brněské University*, E-15, 1970, p. 159—209; G. I. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914, p. 157—159; I. I. Russu, în *SCIV*, 23, 1972, p. 63—77; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliaformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesia und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938; D. Tudor, *Oltenia romană*[4], *op. cit.*, p. 243—357; Cr. M. Vlădescu și Gh. Poenaru Bordea, *Les fortification romaines sur le „limes Alutanus" dans la zone du massif de Cozia*, în *Actes sur les Frontières*, p. 247—257; I. Bogdan-Cătăniciu, *Nouvelles données sur le „limes Transalutanus"*, în *Actes sur les Frontières*, p. 259—265).

Ceva mai puțin cunoscute sînt *limes*-urile și fortificațiile din nordul și estul sau vestul Daciei, deși în ultimii ani și această lacună a cercetării a fost eliminată în bună parte, datorită intenselor investigații clujene (Cf. lucrările amintite ale lui V. Christescu, M. Macrea și D. Tudor, la care adăugăm: C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité, op. cit.*, p. 124—125; idem, *Micia*, 1, Suppl. epigr., Cluj, 1931; I. I. Russu, în *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 63—77; idem, în *ActaMN*, 4, 1967, p. 86—88; D. Alicu, în *ActaMN* 10, 1973, p. 112 și urm.; N. Gudea, în *Apulum*, 10, 1972, p. 123—127; I. Beneš, *op. cit.*; N. Gudea, în *Apulum*, 12, 1974, p. 185 și urm.; S. Dumitrașcu, în *ActaMN*, 6, 1969; L. Mărghitan, *Fortificații dacice și romane. Sistemele de pe cursul mijlociu și inferior al Mureșului*, București, 1978, p. 66—116; Șt. Ferenczi, în *Actes sur les Frontières*, p. 201—205; K. Horedt, *Zur Frage der grossen Erdwälle an der mittleren und unteren Donau*, în *Actes sur les Frontières*, p. 207—214; I. I. Russu, *Die Hilfstruppen am „Limes Daciae Superioris"*, în *Actes sur les Frontières*, p. 215—226; D. Protase, *„Exercitus Daciae Porolissensis" et la défense des frontières septentrionales de la Dacie*, în *Actes sur les Frontières*, p. 227—233; M. Moga, în *Tibiscus*, 3, 1974, p. 129—131; E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972 ș.a.).

Pentru valuri și alte fortificații, vezi bibliografia de mai sus și cea de la nota [19] a capitolului precedent, la care mai adăugăm: S. Soproni, în *A. Móra Ferenc Museum Evkönyve*, 1962—1963; V. Zagoriț, *Valurile din Panonia, Dacia și Peninsula Balcanică*, Ploiești, 1938.

[5] Față de penuria informațiilor din epoca la care și-a scris opera Xenopol, cercetările arheologice de mare amploare de pe tot teritoriul Daciei au dat la iveală numeroase și impozante monumente, care o situează și din acest punct de vedere la nivelul celorlalte provincii ale imperiului. Ziduri de incintă, foruri, impunătoare clădiri publice (*curia, basilica, aedes Augustalium*, alte diferite temple, *horrea*, băi, amfiteatre etc.), *villae rusticae*, cu toate anexele ș.a., au fost scoase la lumină în ultimii ani; M. Macrea, *op. cit.*, p. 404—410; D. Tudor, *Oltenia romană*[4], p. 168—235 (cu bibliografia) și, mai ales, D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, passim; L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, II, Timișoara, 1981, passim.

Inscripția *CIL*, III, 1, 1174 (vezi notele 56 și 58), este dedicată împăraților Septimius Severus și Caracalla, ca și caesarului Geta.

[6] Înfloritoarea viață culturală din Dacia și Dobrogea se desfășoară sub egida romană, cu toate că spre Pont se mențin, deși diminuate, și formele grecești (Cf. V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, passim; M. Macrea, *op. cit.*, p. 338 și urm.; D. Tudor, *op. cit.*, passim; idem, *Oltenia romană*[4], p. 359—414; D. M. Pippidi, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du litoral rou-*

main de la Mer Noire, București—Amsterdam, 1975, p. 182 și urm.; idem, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București, 1969, p. 60—266; I. Berciu și C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Méridionale*, Leiden, 1976; I. I. Russu, în *SCIVA*, 28, 1977, 1, p. 105—110). În ultimii ani, o interesantă descoperire a fost făcută la Gornea (jud. Caraș-Severin), pe o cărămidă romană fiind înscris un text cursiv, cu reale valențe literare; totul poate fi datat în secolul IV (Cf. N. Gudea, I. Dragomir, în *Banatica*, 3, 1975, p. 99—121).

Inscripția citată la nota 66 (Ackner, nr. 142) este falsă (Cf. I. I. Russu, în *IDR*, I, p. 52).

IV

ISTORIA DACIEI SUB ROMANI

1. De la Traian la Aurelian

Barbarii vechi. Cît timp trăi întemeietorul Daciei, creațiunea lui fu respectată de popoarele înconjurătoare. Teama de numele lui Traian era cel mai bun scut al provinciei Dacia. De îndată însă ce Traian închise ochii (11 august 117), iazigii metanaști din Banatul apusean, uniți cu roxolanii din stînga Oltului, atacară Dacia și provinciile de la sudul Dunărei, mai ales Moesia.

Hadrian, urmașul lui Traian, veni în grabă din răsărit unde se afla, spre a apăra Dacia; împăcă pe roxolani, îndatorindu-se a le plăti iar cîte o sumă de bani pe an; dar schimbînd pe regele ce-l aveau, Rasparaganus, cu un altul. Iazigii metanaști sunt bătuți și respinși de un legat al lui Hadrian [1].

Cu acest prilej, Hadrian vizitează Dacia, trece prin Sarmizegetusa, care îi ridică o piatră comemorativă, reconstruește municipiul Drobetis, începe întocmirea Limesului alutan și ridică valul către Banatul apusean contra iazigilor metanaști[1].

Autorii vechi spun că Adrian ar fi avut gîndul să părăsească și Dacia, precum făcuse cu celelalte cuceriri ale lui Traian de peste Eufrat, spre a retrage astfel marginile Imperiului Roman la niște granițí mai ușoare de apărat. Se spune chiar că el ar fi vroit să iee această măsură, din gelozie către gloria lui Traian; dar ar fi fost oprit de generalii săi, care îi spuseră că ar fi păcat să se lase atîția romani în prada barbarilor. Cassius adaugă că împăratul puse să strice și podul de piatră cel construit de Traian[2].

Nu credem că se pot respinge cu totul aceste mărturisiri și trebuie cercetat pînă unde ele pot fi adevărate. Este netăgăduit că Hadrian a restrîns și întărit marginile Imperiului Roman. Astfel, el părăsi adăugirile făcute peste Eufrat de către predecesorul său și anume, Armenia, Mesopotamia și Asiria, în care provincii nu se strămutase nici un singur roman și care puteau fi pierdute la cea dintîi ciocnire cu popoarele înconjurătoare. Paralel cu această politică înțeleaptă, îl vedem luînd măsurile cele mai energice pentru a întări marginile imperiului contra

---

[1] Dovezile în Tocilescu, *Mon. epigr. și sculpt.*, I, p. 106. Comentarul lui W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig, 1907, p. 72 la textele din *Vita Hadriani*, V, 2 și VI, 10. „Sarmatae bellum inferebant“ și „Audito tumultu Sarmatarum et Roxalanorum, Moesiam petit“, cf. și p. 153 asupra lui Drobetis și a Limesului.

[2] Dio Cassius, LXVIII, 13; Eutropius, VIII: „qui (Hadrianus) gloriam invidens Traiani, statim provincias tres reliquit quas Traianus addiderat et de Assyria, Mesopotamia et Armenia revocavit exercitus. Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives Romani Barbaris traderentur.“ Asupra locului: „gloriam individens Traiani“, vezi și Tocilescu, *l.c.*, p. 103.

loviturilor popoarelor barbare care începuseră a se mişca în afară de sfera imperiului. Astfel, el ordonă ridicarea zidului de apărare la nordul Britaniei celei adause imperiului de Vespasian, spre a o apăra dinspre Caledonia, lăcaşul prădalnicilor picţi şi scoţi; drege apoi şi reîntăreşte, în părţile slăbite, celalt zid început de romani, încă de pe timpul lui Tiberius, între Dunăre şi Rin, pentru apărarea de năvălirile germane, şi care fusese sfîrşit de Traian, pe cînd era generalul lui Domiţian în Germania.

La Dunărea inferioară, Imperiul Roman era apărat numai prin muntoasa Dacie, pînă către gurile fluviului ce o încingea. Înspre revărsarea lui în mare însă, se întindea legătura cîmpiei dunărene cu şesul oriental al Europei. Romanii trebuiră să iee şi aici măsurile de apărare cu care ei acoperiau graniţele slabe ale împărăţiei lor. După cît se pare, ei începură a face întărituri în aceste părţi, încă de la cucerirea Moesiei care deveni o însemnată posesie romană, mai întîi prin valoarea ei comercială, ca devărsătoare a mai tuturor regiunilor nordice către Imperiul Roman; apoi prin acea strategică, ca una din ştirbiturile de căpetenie ale graniţelor fireşti ale împărăţiei, pe unde puteau pătrunde barbarii către lăuntrul ei. De aceea se şi iau, nu se ştie cînd, măsuri de întărire foarte serioase ale gurilor Dunărei. Legiunea a V-a Macedonică, care luase parte la expediţiile dacice, este strămutată în Scythia Minor (Dobrogea de astăzi), după răpunerea lui Decebal, şi aşezată în *Troesmis* (Igliţa), unde s-a dezgropat întregul lagăr întărit al acestei legiuni, presurat cu nenumărate inscripţii. Garnizoana din Troesmis îşi găsise un punct de sprijin în oraşul Tyras, veche colonie a Miletului de la gurile Nistrului (lîngă Akermanul sau Cetatea Albă de astăzi). Romanii nesocotind de îndestulătoare linia de apărare formată de Dunăre, care îngheţînd iarna, aşternea un pod peste valurile ei, săpaseră un şanţ la nordul acestui fluviu, în Basarabia inferioară, ale cărui urme se văd încă astăzi, pornind de la Vadul lui Isac, pe Prut, şi mergînd pe deasupra lacului Ialpug, prin coada lacului Catlabug şi apoi, spre nord-est, prin cozile lacurilor Kitaia şi Sasik, probabil pînă la oraşul Akerman. Acest val roman, menit a închide calea barbarilor pe la gurile Dunărei, se întindea însă şi în Moldova sudică, plecînd aice de la Prut, în dreptul Vadului lui Isac, şi mergînd spre Tecuci, Nicoreşti, Ploscuzeni pe Siretiu, ajunge pînă în munţii Transilvaniei. Fără această continuare a valului roman dincoace de Prut, pînă în Carpaţi, acel din Basarabia n-ar fi avut nici un scop, întrucît barbarii l-ar fi putut înconjura, trecînd prin Moldova[3]. Cînd se va fi ridicat şi acest val nu se ştie. Probabil însă că şi Hadrian, pe care l-am văzut îngrijind cu atîta stăruinţă de întărirea graniţelor imperiului, el care apoi slujise în legiunea a V-a Macedonică în Troesmis, ca tribun pe timpul lui Domiţian, luase parte la aceste lucrări[4]. Medaliile şi inscripţiile săpate de locuitorii din Tomi în onoarea lui Hadrian, cu prilejul venirei sale în Moesia[5], dovedesc că el a fost chiar pe la gurile fluviului, pe unde roxolanii şi sarmaţii atacaseră provincia, şi deci, după respingerea acestora, el va fi luat măsuri de întărire şi pentru această parte mai expusă a Imperiului Roman [2].

---

[3] Existenţa acestui val în Moldova a fost descoperită de C. Schuchardt în anul 1885. Vezi o dare de seamă a excursiunei sale publicată în *Weserzeitung* din 17 mai 1885, No. 13800. Vezi harta valurilor şi şoselelor romane la p. 210—211.

[4] Spartianus, *[Istoria Augusta,] Hadr[ianus]*, 2.

[5] *CIL*, III, 1, No. 765: „Hadriano [[...]] [ordo populusq]ue Tomi[tarorum]“ (găsită la Constanţa).

Este de crezut că un împărat cumpătat și îngrijitor de soarta imperiului cum era Hadrian, care se retrăsese în Asia pînă la linia Eufratului, văzînd atacurile barbarilor îndreptate la Dunărea de jos, va fi spus, în un moment de răsgîndire că are să părăsească și Dacia, spre a se retrage și în Europa la linia Dunărei. Prietenii săi, îngrijiți pentru soarta coloniștilor, care erau să rămînă părăsiți în prada barbarilor, se siliră să-l întoarcă de la acest gînd, ceea ce le fu cu atît mai ușor, cu cît însuși Hadrian nu-l însoțise de o hotărîre și această scenă, poate mai mult teatrală decît reală, petrecută între Hadrian și generalii săi, își găsi un răsunet în înconjurimea sa, care fu transmis posterității de către Eutropiu, scriitor din veacul al IV-lea d. Hr. Dio Cassius însă ne aduce un fapt, din care ar rezulta că Hadrian ar fi pus gîndul lui chiar în lucrare, distrugînd podul de piatră ridicat de Traian. Dacă este să dăm crezare spuselor lui Dio, atunci soarta Daciei ar fi fost cu totul alta de la Hadrian înainte, dezlipită de Imperiul Roman prin surparea monumentalei lucrări a lui Apolodor și aruncată încă de pe atunci în sfera popoarelor barbare. Cum s-ar putea însă explica, în această ipoteză, legăturile atît de strînse menținute între Dacia și Imperiul Roman, atît sub Hadrian, cît și sub urmașii săi, legături ce vor apărea în rîndurile următoare? Apoi, dacă Hadrian a ascultat de rugămințile prietenilor săi și nu a părăsit Dacia, cum să se explice atunci dărîmarea podului? Nu mai rămîne nici o îndoială, că Hadrian ar fi trebuit întîi să hotărască părăsirea Daciei și apoi, după ce va fi retras pe podul ce o lega de Imperiul Roman, oștirile sale și cetățenii ce ar fi vrut să o părăsească, să fi dat ordinul stricărei lui. Dărîmarea acestuia trebuia să fie actul, nu cel dintîi, ci acel de pe urmă al părăsirei provinciei transdunărene. În loc de aceasta, ce ne spune Eutropiu? că Hadrian avusese numai intenția de a părăsi Dacia, dar că fusese întors de la acest gînd de către prietenii săi; prin urmare, că nici nu apucase a-l pune în lucrare.

Cu toate aceste, contimporanul lui Hadrian, vrednicul de credință Dio Cassius, spune anumit că acest împărat a dărîmat podul și, cu toate că am constatat o imposibilitate logică și de fapt, ca Hadrian să fi îndeplinit asemenea lucru, trebuie să căutăm a explica, în această ipoteză, cuvintele istoricului Romei. Împăcarea nu va fi grea, dacă amintim că scrierile lui Cassius, astfel cum le avem noi astăzi, nu ne vin toate de-a dreptul de la el, ci mai multe părți, între altele, anume viața lui Hadrian, ne-au fost păstrate numai în niște extracte, făcute tocmai în veacul al VIII-le de către un călugăr, Xiphilinus. Modul de extragere al epitomatorilor vechi este însă cunoscut; ei amestecau adeseori părerile lor printre rîndurile scriitorilor pe care-i decopiau, încît este de admis că Xiphilinus va fi adăugit, din propriile sale științi, greșita versiune a stricărei podului de către Hadrian, care pod pe timpul lui Xiphilinus era într-adevăr dărîmat, dar care dărîmare, după logica lucrurilor, nu s-a putut săvîrși decît de adevăratul părăsitor al Daciei și distrugător al lucrărei lui Traian, împăratul Aurelian[6]. De altfel, dacă însuși Dio Cassius ar fi notat acea desființare, cum ar fi oare cu putință ca Eutropius, care a cules fără îndoială din Cassius cele mai multe din științele sale privitoare la aceste lucruri, să spună despre intenția lui Hadrian, de a părăsi cucerirea lui Traian și să nu însemne nimic despre semnul văzut al acestei intenții, stricarea podului? Dacă

---

[6] Comp[ară] V. Duruy, *Histoire romaine*, Paris, 1879, IV, p. 331, nota. Duruy însă merge prea departe, cînd pune în îndoială chiar intenția atribuită lui Hadrian de a părăsi Dacia.

însă această versiune s-a adaos la textul istoricului grec, de Xiphilinus, posterior cu atîtea veacuri lui Eutropius, atunci înțelegem cum de Eutropius nu o pomenește.

Astfel ni se pare pe deplin lămurită chestia scopului lui Hadrian de a părăsi Dacia și redusă la adevăratele ei proporții, o gîndire rostită într-un moment de turburare, neurmată însă de nici o punere în lucrare. De aceea și vedem că Hadrian, departe de a nu se mai îngriji de provincia transdunăreană a imperiului, ridică în ea mai multe construcții[7] și tot de aice se vede că Hadrian, în loc de a fi considerat de contimporanii săi ca un micșurător al cucerirei lui Traian, este privit din contra de întăritorul ei, fiind titluit pe medaliile timpului său de „restitutor Daciae", iar coloniștii, ei înșiși se fericesc de îngrijirea împăratului pentru ei, numind provincia pe aceleași medalii „Dacia felix". Pe ele se vede provincia Dacia, simbolizată în chipul unei femei, șezînd pe o stîncă și ținînd într-o mînă o sabie încovoiată, arma națională a dacilor, iar în cealaltă, niște struguri, dovadă pe de o parte că în Dacia se urma cu cultura vinului, existentă încă de pe timpurile dinaintea geto-dacilor, de pe ale agatirșilor; pe de alta însă, că provincia lui Traian era privită și pe timpul lui Hadrian ca o stavilă puternică, care reținea prin munții ei șivoiul năvălirei.

Antoninus Pius (138—161), ne spun istoricii vechi, că a avut de respins atacuri de ale germanilor, iudeilor și dacilor. Mai însemnată însă este știrea că acest împărat avu de înăbușit chiar în Dacia o răscoală a provincialilor [3], ceea ce neputîndu-se referi la poporația romană, trebuie numaidecît atribuită celei de origine dacă și anume, precum am văzut mai sus, la dacii din afară de provincia romană supuși acesteia ca tributari, poate chiar la dacii din provincia anexată, care pînă atunci nu se romanizaseră încă[8].

Despre îngrijirea de care Dacia se bucura sub domnia acestui împărat, celui mai bun din lungul șir al autocraților romani, ne dă o dovadă inscripția adusă mai sus, care amintește niște lucrări de folos făcute de Antonin în Dacia[9].

Războiul cu marcomanii, întîmplat pe timpul lui *Marc Aurel* (161—180) exercită o însemnată înrîurire asupra stărei provinciei lui Traian. Acest popor german se puse în fruntea unei ligi antiromane, în care luptau alăturea cu popoare germane și de cele sarmate, mai ales iazigii care amenințau Dacia. Împăratul cu armata lui erau la Vindobona și se răzăma la dreapta lui pe Dacia, a cărei trupe erau comandate de Claudius Fronto, numit guvernator deodată și al Daciei și al Moesiei Superioare, spre a avea mai multe legiuni la dispoziția lui. Sarmizegetusa ce era mai ales amenințată de barbari, este mîntuită de pericol prin apărarea lui Fronto și cetatea recunoscătoare îi pune spre amintire o

---

[7] Mai sus, p. 206, nota 36, am adus inscripția, care constată că Hadrian ridicase un apăduct în Sarmizegetusa [*CIL*, III, 1, nr. 1446].

[8] Capitolinus *[Istoria Augusta, Antoninus Pius,]* V: „et Germanos et Dacos et multas gentes atque Iud(a)eos rebellantes contudit per praesides ac legatos." Lampridius, *[Istoria Augusta, Commodus] Antoninus*, 13, [5]: „Victi Daci, Pannoniae quoque compositae (et) Brittania, in Germania et *in Dacia* imperium eius *recusantibus provincialibus;* 6. Quae omnia ista per duces sedata sunt." Comp[ară] mai sus p. 175—176.

[9] Mai sus, p. 208, nota 34, unde am adus inscripția, care arată pe împăratul Antonin reparînd amfiteatrul din Porolissum [*CIL*, III, 1, nr. 836].

piatră care s-a păstrat, închinată preavestitului general[10]. O altă inscripție mulțumește împăratului Marc Aurel pentru scăparea țărei din *îndoitul pericol* ce o amenința. Probabil că, odată cu răscoala marcomanilor, vor fi încercat și dacii din afara provinciei romane un atac asupra capitalei[11]. Ca o urmare a acestui război, pentru Dacia aflăm așezarea mai multor fugari și prinși barbari în cuprinsul ei[12].

Urmașul lui Marc Aurel, *Comod* (180—192), susține o luptă cu sarmații și este numit „Sarmaticus". Pe timpul lui, legatul său din Dacia, Sabinianus [4], avînd o luptă cu dacii de la marginea provinciei, îi bate și strămută 12000 de familii dintre ei, înlăuntrul Daciei[13].

Septimius Sever (193—211) este unul din împărații acei ce au o mai de aproape îngrijire de Dacia. El aduce aice legiunea a V-a Macedonică, spre a întări garnizoana ei; așează această legiune în Potaissa, unde ridică spre folosul ei un edificiu, probabil niște băi; preface acest oraș, care trebui, îndată ce devenia centru militar, să dobîndească și un contigent însemnat de element civil roman, la rangul de colonie și întemeiază la Turnu-Severinului castrele nouă Severiane[14]. Dacia recunoscătoare, pentru interesul ce-i purta împăratul, îi dedică mai multe inscripții[15].

Goții. Pînă acuma însă se pomenise numai de vechii dușmani ai provinciei romane, care fuseseră deposedați de teritoriul lor prin cucerirea romană, sarmații și dacii, acei ce nu primiseră stăpînirea romană, cînd deodată, pe timpul lui *Caracalla* (211—217) se vestește despre un nou soi de barbari, care, necunoscut pînă atunci trebuia să inspire o groază și mai pronunțată bîntuiților locuitori ai Daciei. Era vorba de *goți,* ce se coborîseră în acel timp de pe țărmurile Mărei Baltice, pe acele ale Mărei Negre și care înaintau amenințători asupra Imperiului Roman. Se spune chiar că împăratul Caracalla i-ar fi întîmpinat pe malurile Dunărei, respingîndu-i înainte de a fi pus piciorul lor pe pămîntul roman[16]. Urmașul său, *Alexandru Sever,* răspinge o năvălire gotică, al cărei obiectiv pare a fi fost Dacia[17].

După ce *Maximian Thrax* (235—238) întîmpină un atac al dacilor și sarmaților, pentru care și dobîndește titlul de „Dacicus și Sarmaticus"[18], încep sub *Gordian* (238—244) goții a pătrunde chiar în Dacia. În anul 244, împăratul îi bate și îi alungă din provincie[19]. Locuitorii recunoscători închină mai multe pietre cu inscripții acestui împărat.

---

[10] *CIL,* III, 1, No. 1457: „Cl. [[...]] Frontoni [[...]] leg(ato) Aug(usti) pr(o)pr(aetore) trium Dac(iarum) et Moes(iae) sup(erioris) [[...]] col(onia) Ulp(ia) Traian(a) Aug(usta) dac(ica) Sarmiz(agethusa), patrono, *fortissim(o) duci, amplissim(o) praesidi.*"

[11] *Ephem. epigr.,* IV, No. 188: „Imp Caes M[arco] Aur[elio] Antonino [[...]] colonia Ulp[ia] Traian[a] Aug[usta] dac[ica], *ancipiti periculo, virtutib[us] restituta.*" Anceps periculum poate însă însemna și pericul mare. Vezi și teza de licență a d-lui Ioan Bogdan, *Istoria coloniei Sarmizagetuza,* Iași, 1885, p. 32.

[12] Dio Cassius, LXXI, 11.

[13] Idem, LXXII, 3, [3]. Inscripția din Ackner, No. 726, de pe timpul lui Commodus: „Quanquam furiis Daciae nulla spes pacis ac salutis relinquitur..." este falsă.

[14] Introducerea lui Mommsen la Potaissa, *CIL,* III, 1, p. 172. Mai sus, p. 180.

[15] *CIL,* III, 1, No. 1439 și 1462.

[16] Spartianus, *[Istoria Augusta,]* în *Caracalla, [Antoninus Caracallus,]* 10 ⟨geți⟩.

[17] Petrus Patricius, ed. Bonn, p. 124.

[18] Herodian, VII, 2.

[19] Capitolinus *[Istoria Augusta,] Maximus et Balbinus,* 16; Petrus Patricius, ed. Bonn, p. 124.

Se vede că Sarmizegetusa se bucura mai ales de protecția împăratului, fiind ridicată, după cît se vede de el la rangul de metropolă a orașelor dace[20]. Sub *Filip Arabul* (244—249), goții combină atacul lor asupra Daciei cu un altul asupra Moesiei, trecînd Dunărea cam pe la Giurgiu și atacînd cetatea Marcianopolis (astăzi, Preslav ⟨Reka Devnia⟩ nu departe de Varna), pe care o silesc să se răscumpere cu o mare sumă de bani[21]. Este învederat că atacul goților asupra Daciei s-a făcut din cîmpia munteană, care stă în legătură cu șesul oriental al Europei, cutreerat de poporul got, ce era pe atunci în stare nomadă, deci prin pasul Turnului-Roș, pe unde chiar îi îmbia frumoasa șosea așternută de romani, însă pentru alte scopuri decît spre a servi goților de îndreptător peste cetatea de munți ce înconjura Dacia.

Reținuți puțin prin luptele lor cu gepizii, goții, după ce răpun pe aceștia, îneacă din nou Moesia. Respinși întîi de împăratul *Decius* (249—251) la Nicopolis, lîngă rîul Iantra[22], ei sfarmă curînd după aceea armata lui și pradă orașul Filipo[po]li din sudul Hemului, după care se revarsă peste întreaga Macedonie și pătrund spre sud pînă la Termopile, unde o împotrivire energică, ajutată de poziția locului, îi silește să se retragă iarăși către Moesia. Aicea le iese împotrivă împăratul Decius. Goții, dezorganizați prin prădăciunile lor, ofer pacea. Împăratul le pune condiții care împing pe goți la o luptă desperată, în care întreaga armată romană este nimicită și împăratul, el însuși se îneacă într-o mlaștină (251)[23]. Se vede că izbînda de la început a lui Decius scăpase Dacia de pericolul devastărei, deoarece în o inscripție, acest împărat este numit *reîntemeetor al Daciei,* de către *noua* colonie din Apulum. Colonia fusese înființată încă pe timpul lui Commodus (180—192); prin urmare, nu mai era nouă, acuma vr-o 60 de ani după aceea. Se vede deci, că colonia nouă vroia să zică *din nou întocmită,* după devastarea goților[24].

Goții întinzîndu-și stăpînirea pe coastele Mărei Negre și punînd mîna pe Bosforul Cimeric, încep expedițiile lor maritime contra părților răsăritene ale Împărăției Romane. În anul 253, ei pleacă pe o mare cîtime de luntri, străbat Marea Neagră cu cea mai mare îndrăzneală, pe niște vase atît de nesigure, și apar deodată înaintea cetății Pitius, pe care o iau după două atacuri, pun mîna apoi pe Trapezunt, de unde aduc cu ei în Marea de Azov o bună flotă, în 258. În anul următor, ei întreprind o expediție contra Bosforului tracic, cuceresc Calcedonia, Nicomedia, Niceea, Brusa și alte cetăți. În o a treia expediție făcută îndată după aceea, ei pleacă cu 500 de corăbii, coboară la Cizic pe care îl darămă; merg de aice pe mare către Atena, debarcînd la Pireu și de acolo pustiază, în jos, Peloponezul, în sus, pînă la Tesalia și Epir. O parte din ei se întorc pe uscat, încărcați de prăzi, prin Moesia înapoi și

---

20 *CIL,* III, 1, No. 1432 ⟨1440⟩ și 1454 ⟨1510,⟩ No. 1456, din 238, dă pentru prima oară capitalei Daciei acest titlu de „metropolis", reprodus apoi și în No. 1175 din 239 și în altele. Comp[ară] I. Bogdan, *Istoria coloniei Sarmizagetuza,* p. 39.

21 Iordanes, *Getica,* XVI [92].

22 Aceastǎ cetate este alta decît Nicopoli de lîngă Dunărea. Vezi Ptolemeus, III, 11: Νικόπολις περὶ τόν Αἶμον.

23 Iordanes, XVIII, [103—104]; Ammianus Marcellinus, XXXI, 5, [16], și 13, [13]; Zosimus, I, 13 ⟨23;⟩ Aurelius Victor, XXIX, [4—5].

24 *CIL,* III, 1, No. 1176: „Imp Caes C(aio) Mes(sio) Quinto Traiano Decio [p(io) f(elici) Aug] p.m. trib. [pot.] II, cos II, p.p. *restitutori Daciarum,* *col(onia) nova Apule(nsis)* s(olvit)." Că Apulum era colonie cam de pe vremile lui Commodus, vezi mai sus, p. 187—188. Vezi și mai multe medalii cu inscripția „Dacia felix" (Eckhel, *Doctrina nummorum,* Wien, 1792—1797, VI, p. 344), care toate se referă la victoria lui Decius asupra goților de lîngă Iantra.

cu această ocazie fac o *razzia* și prin Dacia[25]. Acestea se întîmplaseră pe timpul împăraților *Gallus* (251—253) și *Valerianus* (253—260).

Pe timpul lui *Gallienus* (260—268), se urmăresc aceleași atacuri îndreptate, pe mare, în contra provinciilor așezate în jurul Pontului Euxin și, pe uscat, în contra Daciei și a Moesiei. Scriitorii romani arată chiar că aceste veșnice incursii siliseră pe romani încă de pe atunci să părăsească apărarea Daciei, deoarece aveau nevoie de toate puterile lor pentru a se opune barbarilor în Moesia, Macedonia, Grecia și pînă în Asia. De aceea, mai mulți scriitori vechi mărturisesc că *Dacia a fost pierdută pe timpul împăratului Gallienus*[26]. Cu toate aceste, ni s-a păstrat o inscripție pusă de Sarmizegetusa în chip oficial lui *Licinius Cornelius Valerianus,* fiul împăratului Gallienus, și care deci trebuie să dateze din domnia acestuia, între anii 260—268, probabil, în anii dintîi ai domniei lui, cînd încă provincia spera o apărare, de care în curînd tocmai Gallienus a lipsit-o, lăsînd-o aproape fără scut în mîinile barbarilor[27].

Năvălirile goților devin însă pe fiece an mai dese și mai pustietoare. În anul întîi al domniei lui *Claudius* (268), ei întreprind iarăși o expediție maritimă; după aceea, atacă în zadar Tomis și Marcianopolis, se coboară către sud și ajung pînă în Creta și Cipru. Se pare că această lovitură pe mare era combinată, ca de obicei, cu una pe uscat, care însă le ieși rău de tot, căci o imensă armată a lor este nimicită de împăratul Claudius lîngă Naissus. Romanii încîntați de această neașteptată izbîndă, fac și ei ca și vechii elini, exagerînd la nesfîrșit numărul hoardelor gotice răpuse de ei. Vorbesc bunăoară de 320000 de morți[28]! Totuși se pare că goții nu uitară așa de curînd măcelul cumplit suferit de ei aicea. Ei mai încetară cu năvălirile contra Imperiului Roman și de aceea cu atît mai mult trebuie să mire părăsirea Daciei de către împăratul Aurelian, cu cît el nu fu silit la aceasta prin un atac nemijlocit al goților [5].

Retragerea stăpînirei romane. Din această expunere a luptelor romanilor cu goții pînă la părăsirea Daciei, rezultă mai multe însemnate fapte. Mai întîi, aceea că goții aveau, ca obiectiv principal al atacurilor lor, provinciile romane de la sudul Dunărei pe care le inundau mai ales cu expedițiile lor maritime; că, în tot timpul acestor lupte, goții nu au părăsit lăcașurile lor de la țărmurile Mărei Negre și că *nici o singură dată nu se amintește o expediție a lor ca pornită din Dacia,* de unde urmează că, dacă ei au prădat adeseori Dacia, *nu s-au așezat niciodată în ea;* în sfîrșit, că pricina părăsirei acestei provincii de energicul

---

25 Zonaras, ed. Bonn, p. 628.

26 Eutropius, în *Gallieno,* IX, [8, 2]: „Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, amissa est. Graecia, Macedonia, Pontus, Asia vastata per Gothos. Pannonia a Sarmatis Quadisque populata est." Sextus Rufius, în *Breviario* (*Breviarium rerum gestarum populi romani;*) „sub Gallieno imperatore (Dacia) amissa est." Orosius, *Gallienus,* VI, 21: „Graecia Macedonia Pontus Asia Gothorum innundatione delentur; nam Dacia trans Danuvium in perpetuum aufertur." Aurelius Victor, *De Caesaribus,* XXXIII (Licinius Gallienus): „amissa trans Istrum, (provincia) quae Traianus quaesierat."

27 *Ephem. Epigraph.,* IV, No. 190: „P. Licinio Cornelio Valeriano nobilissimo Caes[ari], filio imp[eratoris] Caes[aris] P. Licini[i] Egnati Gallieni Pii Fe[licis] invicti Aug[usti] col[onia] Ulp[ia] Trai[ana] Aug[usta] Dacica Sarmiz[agethuza], metrop[olis], publice." Nu înțelegem, față cu această inscripție, cum de Mommsen spune că inscripția cea de pe urmă din Dacia datează din 255. *Histoire romaine,* trad. franc., Paris, 1887, IX, p. 308.

28 Trebellius Pollio, *[Istoria Augusta,] Claudius,* VIII—XII; Zosimus, I, 43—45.

și curagiosul Aurelian, nu a fost ocuparea Daciei de goți (care rămîn și după aceea și pînă la năvălirea hunilor (375) locuind tot pe lîngă țărmurile Mărei Negre), ci mai mult din aceea, că, neputînd apăra provinciile mai lăuntrice ale imperiului de atacurile necontenit reîmprospătate ale goților și avînd nevoie de armată și pentru luptele sale din Asia cu Zenobia, regina Palmirei, Aurelian retrase restul trupelor din Dacia sancționînd oficial o stare de lucruri existentă, după cum am văzut, încă dinaintea lui.

Părăsirea Daciei nu este deci o faptă hotărîtoare făcută de Aurelian. Ea nu are înțelesul acela că, pînă la acest împărat, romanii ar fi făcut toate silințele lor pentru păstrarea cucerirei lui Traian; dar, văzînd că împotrivirea lor față cu goții, care ar fi atacat tot mai înverșunat provincia romană, nu ieșiau la nici un capăt, Aurelian dădu ordin legiunilor să o părăsească în voia întîmplărei.

Lucrurile se petrecută cu totul altfel. Dacia fusese într-adevăr prădată de goți în repețite rînduri; căci ei nu lipsiau, cînd treceau în Peninsula Balcanului, de a trimite din h[oardele] lor prin pasul Turnului-Roș, să cerceteze și Dacia. Ce costau pe provincialii din Dacia aceste vizite, ne dovedesc pietrele închinate împăraților, care izbutiseră a mîntui, măcar pentru un moment, provincia de asemenea musafiri. Atacurile îndreptate contra Daciei nu erau însă nimic față cu acele ce loveau în Imperiul Roman. Aice era greul și pericolul, căci se apropia de inimă. Pentru a scăpa viața imperiului, Aurelian se hotărî să facă tăetura mădularului mai puțin neapărat existenței întregului și astfel jertfi el Dacia în prada barbarilor.

Într-un cuvînt, dacă Dacia a fost părăsită, aceasta s-a făcut, nu din pricina că a fost răpită de barbari din mîinile romanilor, ci pentru a scăpa restul imperiului răsăritean de pustieri nemaipomenite; ca o nadă aruncată în gura unei haite de lupi hămisiți, care să mai întîrzie goana lor omorîtoare după sania încărcată de călători.

Și Dacia nu a fost singura provincie pe care romanii o jertfiră, crezînd că vor putea mîntui restul. Tot astfel se petrecură lucrurile ceva mai tîrziu și cu Galia și Britania [410], atunci cînd Stilicho, generalul lui Valentinian al III-lea ⟨Honorius⟩, retrase legiunile din acele provincii, spre a apăra Italia, amenințată de [h]oardele lui Radagais, în anul 406 d. Hr. Și aceste țări fură lăsate atunci, întocmai ca și Dacia și din aceeași pricină, în prada barbarilor.

Cu prilejul acestei părăsiri a cucerirei lui Traian, se naște una din cele mai vajnice întrebări ale istoriei poporului român, anume aceea: *dacă poporația daco-romană a rămas în Dacia după părăsirea ei de romani sau dacă s-a retras împreună cu legiunile dincolo de Dunăre deșertîndu-se Dacia traiană de poporația ei romană.* Observăm că pentru Galia și Britania, deși în aceste din urmă țări elementul roman nu avusese o putere deosebită, nimărui nu i-a trecut prin minte să aducă la lumină asemenea părere. Pentru Dacia însă, interesul politic al raselor dominante astăzi în țara de baștină a românilor de dincolo de Carpați, iscod în curînd această teorie, spre a da o bază oarecum juridică apăsărei nemaipomenite, în care vechea poporație a țărei fu redusă de către veneticii străini [6]..

2. Părăsirea Daciei

Flavius Vopiscus. Singurul izvor al părerei rătăcite, că locuitorii Daciei ar fi părăsit provincia împreună cu legiunile, este *Flavius Vopiscus,* unul din scriitorii *Istoriei Auguste,* care scrie pe la începutul veacului al IV-lea d. Hr., vr-o 25 de ani după moartea lui Aurelian, și ale cărui spuse și chiar cuvinte sunt reproduse de alți doi istorici posteriori: *Eutropius,* care scrie un *Breviarum historiae romanae,* între Constantin cel Mare și Iulian (323—370 ⟨363⟩ și *Sextus Rufus,* de la care ne-a rămas un alt *Breviarum rerum gestarum populi romani,* alcătuit cam pe timpul împăratului Valente ⟨Valens⟩ (364—378). Asemănarea textuală chiar a frazelor acestor trei istorici ne arată că cei din urmă au copiat cu mai multă sau mai puțină exactitate pe antemergătorul lor, Vopiscus, și că, deci n-au cules știința lor despre părăsirea Daciei din alte izvoare, ci numai din acel arătat, de unde urmează că critica spuselor acestuia va face de prisos o cercetare a repetărilor celorlalți.

Iată ce relațiune dă acest scriitor, aproape contimporan cu Aurelian și pe care deci l-am putea crede bine informat, asupra părăsirei Daciei: „(Aurelian) văzînd Iliricul devastat și Moesia pierdută, a părăsit provincia întemeiată de Traian dincolo de Dunăre, *rădicînd din ea armata și pe provinciali,* desperînd a o mai putea menținea *și popoarele luate de acolo le-a așezat în Moesia,* pe care o numi Dacia sa și care acuma desparte cele două Moesii“. Eutropius repetă aceleași cuvinte, modificînd puțin numai alcătuirea frazei și adăogînd de la el, în formă de explicație mai lămurită a vorbelor modelului său, că: *„a luat pe romani din orașele și ogoarele Daciei“;* iar Rufus, scurtînd textul lui Vopiscus, se ține mai strîns de el[29].

Că spusele lui Flavius Vopiscus nu trebuie luate după litera lor, ne-o dovedesc întîi relații identice cu ale sale, raportate asupra Raeției de către Eugip, care spune în viața Sfîntului Severin, că, potrivit cu prezicerile sfîntului, toți locuitorii țărei fură strămutați în Imperiul Roman, ceea ce se dovedește în chip manifest a fi un neadevăr[30].

Îndeobște toți scriitorii *Istoriei Auguste,* din care face parte și Vopiscus, sunt spirite lipsite de orice critică, trăind în un timp, a cărui tradiție se îndeletnicește „mai cu seamă de ocîrmuire, uneori și de poporul domnitor și numai cît întîmplător de popoarele dominate“[31]. Vopiscus apoi, mărturisește el însuși ce motiv l-a împins a scrie viața împăratului Aurelian, anume stăruințele unei rudenii a aceluia, Iunius Tiberianus, care se tînguia către el, că ar fi păcat că viața unui principe atît de însemnat să rămînă necunoscută. Îl sfătuește chiar, că „dacă ar vrea

---

[29] Vopiscus, *[Istoria Augusta],* în *Aureliano,* XXXIX; „cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuviana⟨m⟩ Daciam a Traiano constitutam, *sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri. abductosque ex ea populos in Moesia conlocavit appellavitque suam Daciam. quae nunc duas Moesias dividit.“* Eutropius, *Breviarium,* IX, 15: „Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat) intermisit vastato omni Illyrico et Moesia. *desperans eam posse retineri:* abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia *collocavit; (appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit.)“* S. Rufius, *Breviarium,* VIII: „(Dacia) Gallieno imperatore amissa est et per Aurelianum, translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt.“ Celelalte izvoare vechi nu sunt decît reproducerea acestora. Vezi enumerarea lor în R. Rösler, *Romänische Studien,* p. 67.

[30] J. Jung, *Die Anfänge der Romänen,* în *Zeitschrift für oesterreichische Gymnasien,* Wien, 1876, p. 92.

[31] Th. Mommsen, *Die Schweitz in römischer Zeit,* [extras din *Mittheilungen der antiq. Gesellschaft in Zürich, f.a.,]* p. 8 ⟨3⟩.

să) o scrie, nu ar avea nevoie să spună tot adevărul, căci ar avea tovarăși în minciună pe niște autori, a căror elocvență istorică este admirată"[32]. Se vede deci cu cîtă rezervă trebuie luate spusele lui Vopiscus

Și într-adevăr, dacă cercetăm puțin logica intimă a vorbelor sale, dăm deodată peste o contrazicere ce nu-și găsește nici o explicare.

El începe anume prin a spune că Moesia fiind pustiită și pierdută, Aurelian se hotărăște a părăsi Dacia, încît pare a atribui părăsirea provinciei transdunărene, nu atît atacului goților îndreptat asupra ei, cît nevoiei de a apăra provinciile mai lăuntrice ale imperiului. Că Moesia trebuia să fi fost cumplit devastată prin repețitele năvăliri ale goților, se poate deduce din istoria prădăciunilor lor și deci Vopiscus merită crezare asupra acestui punct. Dacă însă Moesia era așa de devastată și expusă pustierilor, cum atunci de Vopiscus face din ea un adăpost pentru coloniștii retrași din Dacia? Vopiscus spune chiar dintr-o singură aruncătură a gîndirei că *„Moesia fiind pustiită și pierdută, Aurelian strămută popoarele luate din Dacia, în ea"*. S-au interpretat aceste vorbe atît de contrazicătoare ale lui Vopiscus în sensul că Moesia, fiind devastată *de mai înainte* prin goți, ar fi fost lipsită de poporație și că ar fi avut mare nevoie de un adaos de locuitori. Dar oare Moesia *fusese* numai cît sau *era* devastată de goți, *chiar pe timpul lui Aurelian*, și urmă înainte a fi expusă loviturilor lor și după moartea acestui împărat? Am cercetat mai sus năvălirile goților pînă la 270[33]. Vom vedea că și după acel an, pînă la ridicarea lor din Dacia, provinciile transdunărene au fost totdeauna obiectivul de căpetenie al năvălirilor lor.

Numai în Moesia deci nu ar fi putut Aurelian să adăpostiască pe coloniștii din Dacia și Vopiscus, care trăia chiar pe timpul acelor prădări și pustieri, trebuia să o știe mai bine decît oricine. El a ascuns deci adevărul, după preceptele inspirate lui de acela ce poate l-a plătit ca să scrie istoria lui Aurelian: „de a nu înconjura minciuna în povestirea lui".

Din fericire pentru români, Vopiscus ne arată și izvoarele după care el a alcătuit epopeea domniei lui Aurelian. El pune în gura lui Tiberianus următoarele: „Și totuși, dacă sunt bine informat, avem scrise efemeridele (jurnalul) acelui bărbat (Aurelian) și războaele sale redactate în chip istoric, pe care vreau să le primești și să le pui în ordine, care toate aceste le vei studia cu deosebita ta sîrguință din *cărțile lintee (scrise pe pînză), în care el însuși (Aurelian) ordona să se scrie toate zilnicele lui fapte*. Voi îngriji doară ca să ți se dea din Biblioteca Ulpiană și acele cărți lintee."[34] Exista deci jurnalul tuturor operațiilor

---

[32] Vopiscus, *[Istoria Augusta,] Aureliano*, II, „Habiturus mendaciorum comites, quos historicae eloquentiae miramur auctores."

[33] Mai sus, p. 227—229.

[34] Vopiscus, în *Aureliano*, I: „Et tamen, si bene novi, *ephemeridas illius viri scriptas habemus, etiam bella c(h)aractere historico digesta*, quae velim accipias et per ordinem scribas, [additis quae ad vitam pertinent.] quae omnia ex libris linteis, in *quibus ipse cotidiana sua scribi pr(a)eceperat*, pro tua sedulitate condisces, curabo autem, et tibi ex Ulpia bibliotheca et libri lintei proferantur." R. Rösler, *l.c.*, p. 68, care are interes a arăta pe Vopiscus ca un istoric vrednic de credință, spune despre el, că ar fi „ein sehr besonnener, sorgfältiger auf gründliche Prüfung der Tatsachen bedachter Geschichtschreiber, dem reiches Material zu Gebote stand..." Cum falsifică ideile preconcepute chiar pe mintea cea mai critică, precum fără îndoială era Rösler! Înțelepciunea lui Vopiscus constă în acea de a nu se teme să spună și minciuni, iar bogatul material istoric de care dispunea, consta în decopiarea jurnalului împăratului Aurelian!! Ne mirăm însă, cum de și Gaston Paris, în critica cărței lui J. Jung, în *Romania*, VII, 1878, p. 611, este de aceeași părere. Asupra acelor două texte, care pot să ne deie măsura credinței de încuviințat lui Vopiscus, a atras pentru prima oară luarea aminte Petru Maior,

războinice ale lui Aurelian, pe care el însuși ordonase a le scrie, sub controlul, ba adeseori, sub dictandul său. Acest jurnal este pus la îndemîna lui Vopiscus și dintr-însul scoate el toate știrile sale privitoare la Dacia. Așa dar, Vopiscus a urmat ca izvor asupra părăsirei Daciei *jurnalul oficial* al împăratului Aurelian. Iată deci ce istoric și ce izvor hotărăsc o atît de însemnată întrebare!

Să ne punem acuma în poziția împăratului Aurelian, cînd a trebuit să facă însemnatul pas îndărăt în istoria romană, ea, care pînă atunci nu cunoscuse alt strigăt decît acel de înainte, și să vedem dacă el putea arăta, așa de-a dreptul și fără o îndulcire amara necesitate a pierderei unei provincii.

Imperiul Roman simția slăbirea sa, dar nu vroia să o mărturisească. El se silia a fățări închipuirea unei puteri ce acuma dispăruse. Iată pentru ce el ascundea pierderile sale sub niște arătări glorioase, și mai mulți împărați care întorseseră spatele înaintea dușmanilor, triumfau la Roma. *Notitia Dignitatum* conține numele a mai multor dregători, ale căror provincii căzuseră de mult timp în prada barbarilor. Mai multe orașe care erau numai cît dărîmături, figurau încă în registrele provinciilor[35]. Rușinea de a mărturisi slăbiciunea care ieșia la lumină din toate părțile putredei lor organizații, cuprinsese pe romani. Ei, altădată stăpînii lumei, dictatorii popoarelor, să se vadă acuma bătuți și respinși de către niște neamuri pe care pînă acuma nici nu le băgase[ră] în seamă? Era greu, foarte greu de a mărturisi asemenea păcate și cu atît mai greu trebuia să vină aceasta împăratului însuși, ce le dăduse pe față prin părăsirea Daciei! Pentru a slăbi deci efectul zdrobitor, pe care trebuia să-l aibă în Roma și în imperiu vestea acestei părăsiri, cel dintîi pas hotărîtor de retragere înaintea barbarilor, împăratul trebui să-și dea aerul că a luat cel puțin grijă de locuitorii romani ai Daciei, așa că aceștia să nu rămînă părăsiți în lumea barbarilor; că a întocmit în Moesia altă Dacie, ba încă două în loc de una, încît astfel nici numele vechei provincii n-ar fi pierdut, ca și cînd acest nume ar fi putut înlocui teritoriul părăsit. Dar, totul fiind calculat pe ipocrizie, și această îndreptățire mergea tot așa de bine, ca și acea cu retragerea coloniștilor *de la țară și din orașe*. Fără îndoială că Aurelian va fi înscenat chiar o închipuire de retragere a coloniștilor din Dacia în Moesia, aducînd pe cîțiva din ei din provincia părăsită în noua lui creațiune, și astfel nu va fi lipsit de a arunca pulbere în ochii contimporanilor, precum au făcut-o și vor face-o întotdeauna guvernele ce au de ascuns fapte greu de mărturisit. Este întrebarea numai cît, dacă comedia jucată de Aurelian și apoi stilizată după el de istoricul său, poate fi considerată ca o mărturisire de o însemnătate reală în istoria coloniștilor din Dacia Traiană?

Noi credem că nu și vom dovedi-o pentru ce, în tot lungul paginilor ce se îndeletnicesc cu năvălirile barbare.

Ce credeau romanii despre părăsirea Daciei. Mai întîi să cercetăm ce credeau înșiși romanii despre urmările părăsirei Daciei de către împărăție. Am văzut că același Eutropiu, care arată pe Aurelian retrăgînd din Dacia pe coloniștii din orașe și de la țară, ne spune că încă împăratul Hadrian avusese gîndul a părăsi Dacia, dar că fusese întors prin rugămintele prietenilor săi, care îi puseră în vedere că, *prin o asemenea*

Istoria pentru începutul Românilor în Dacia, [Budapesta, 1834,] c. III, § 6 [p. 35—43].

[35] J. Jung, *Die romaenischen Landschaften des roemischen Reiches*, Innsbruck, 1881, p. 403.

măsură, s-ar jertfi o mulțime de romani în prada barbarilor[36]. Așa dar romanii, ei singuri nu credeau că părăsirea provinciei de către administrația romană va avea de urmare deșertarea ei de coloniști. Apoi dacă o asemenea idee era adevărată pe timpul lui Hadrian, pentru ce oare și-ar fi pierdut ea valoarea pe acel al lui Aurelian? Teama deci, pe care prietenii lui Hadrian o exprimaseră către acesta, că, retrăgînd garnizoana din Dacia, erau să rămînă o mulțime de romani în prada barbarilor, deveni o realitate sub domnia lui Aurelian. Legiunile fură retrase și marea mulțime a cetățenilor daco-romani rămase expusă la prădăciunile barbare. Este de luat aminte că, în aceste spuse ale lui Eutropius, avem însuși părerea romanilor contimporani asupra urmărilor pe care trebuia să le aibă părăsirea Daciei, adică a singurilor judecători competenți în asemenea materie, și că ne pare foarte straniu de a pretinde astăzi, să știm noi mai bine decît romanii, cele ce a trebuit să se petreacă cu prilejul retragerei legiunilor din Dacia.

Romanii aveau temeiuri foarte puternice pentru a crede că, cu toată retragerea garnizoanei, poporația țărei va stărui a rămînea alipită de patria ei. Într-adevăr, am văzut mai sus că Dacia fusese lovită de goți cu mult înainte de 270, că fusese chiar ca pierdută pe timpul lui Galien[37], încît Aurelian nu făcu altăceva decît să deie o consfințire oficială unui fapt îndeplinit. Cu toate aceste, am găsit încă poporația dacoromană dedicînd inscripții împăraților, în 260, cu 10 ani mai înainte de părăsirea ei oficială; dovadă deci că, cu toată năvălirea goților, romanii nu părăsiseră Dacia și ceea ce s-a petrecut înainte de 270, se va fi urmat și mai încolo.

Nu rămîne nici o îndoială că acei dintre cetățeni care putură părăsi Dacia, o făcură și încă cu mult timp înainte de Aurelian, de îndată ce atacurile popoarelor barbare nu mai învoiră o petrecere liniștită în provincia din Carpați. Și acești cetățeni, care puteau să se retragă din provincia bîntuită, nu vor fi așteptat un ordin al ocîrmuirei, pentru a-și pune persoanele și averile la adăpost. Astfel ni s-a păstrat o știre despre o persoană din Dacia, care fuge de aice dinaintea unei năvăliri a poporului sarmatic al carpilor. Această știre se referă la muma împăratului Maximian (ce ajunge la tronul roman în 285, în vîrstă de peste 30 ani), care scăpă peste Dunăre, pe cînd purta în sînul ei pe viitorul împărat[38], adică pe la 250. E vorba deci de o persoană *bogată* și ca dînsa vor fi făcut multe altele de aceeași stare, să fi fost ele de obîrșie dacă sau romană, deoarece contopirea acestor două naționalități în una singură, cu caracter latin, stinsese pînă atunci orice soi de deosebire. Nu ne pare întemeiat a susținea că cetățenii de obîrșie romană, nefiind așa de strîns alipiți de noua provincie, s-ar fi depărtat mai ușor de ea și că ar fi rămas acolea numai dacii romanizați, care, ca băștinași vechi ai acestei țări, deprinși cu nevoile, ar fi vrut mai bine să sufere neajunsurile pe pămîntul strămoșesc decît să caute liniștea dezțărîndu-se[39]. Într-adevăr, ce rol joacă simțimîntul național asupra maselor, cînd pericolul se apropie? Conservarea individuală vorbește atunci mai tare

---

[36] Eutropius, în *Hadriano*, VIII, reprodus mai sus, p. 223. Observăm asupra spiritului de critică al lui Eutropius, că el nu vede contrazicerea în care se pune prin aceste două știri, ce se exclud una pe alta.

[37] Mai sus p. 228—229.

[38] Lactantius, *De mortibus persecutorum*, IX, [2]. Alt exemplu la năvălirea tătarilor. Mai jos, capitolul *Tătarii*.

[39] J. Jung, *Roemer und Romanen in den Donaulaendern*, Innsbruck, 1877 ⟨1887,⟩ p. 107 ⟨117—118⟩. Comp[ară] și Léon Homo, *Essai sur le règne de l'Empereur Aurélien*, Paris, 1904, Indicele sub numele: *Dacia*.

decît patriotismul, care poate să răpună egoismul numai în naturile alese, ce totdeauna au alcătuit în omenire o neînsemnată minoritate. Nouă ni se pare că nu *naționalitatea* locuitorilor Daciei a hotărît care din ei au emigrat și care au rămas pe loc, ci *starea lor de avuție*. Cei bogați s-au dus, căci au putut să se ducă; nu aveau nevoie să sufere pericolele, nici măcar neplăcerile năvălirei. Și astăzi fac tot astfel, cînd războiul se apropie de țară, asediul sau epidemia, de cetățile lor. Cei săraci însă au trebuit să rămînă, pentru cuvîntul cel foarte simplu, dar nu mai puțin temeinic, că *nu puteau să fugă*, lipsindu-le mijloacele de a se strămuta și de a trăi în străini. Această deosebire se vede și astăzi atît de des, încît n-avem nevoie să mai stăruim asupra ei.

Bogații locuind însă, după obiceiul roman, mai ales prin orașe, înțelegem ușor cum aceste trebuiră să se dezpoporeze mai curînd. Violența năvălirei pe care o vom vedea avînd în Dacia o asprime deosebită, necunoscută restului Împărăției Romane, contribui și mai mult la repedea dezgolire a orașelor Daciei, care căzură în ruină, îngropînd sub dărîmăturile lor și numele ce le purtaseră, astfel că astăzi se găsesc în Dacia foarte puține rămășițe de nume daco-romane, alipite de localitățile existente. Aceasta ne conduce la studiul toponimiei țărilor, care constituiau cîndva Dacia cea veche [7].

3. Toponimia

Numele de localități. În expunerea de pînă aice, am avut prilejul de mai multe ori a adeveri vechimea unora din numele actuale de așezări omenești. Astfel, *Mediia*, de la *Ad-Mediam; Turnu-Severinului* de la numele împăratului *Severus; Tapia* sau *Tapa*, sat lîngă Lugoș, în Banat, de la vechea *Tapae*, unde Traian învinse pentru prima oară pe daci; *Ghelmariu*, de la *Germisara*[40]. Către aceste mai adăugim următoarele: *Pata*, sat lîngă Cluj, care nu este decît vechea *Patavissa* sau *vicus Pata*, așezat pe Tabula Peutingeriană lîngă Napoca, care se ridică pe locul Clujului de astăzi. *Tîrchiiu* ⟨Tărpiu, sat component al municipiului Dej⟩, un sat dintre Deșiu ⟨Dej⟩ și Bistrița, la nordul Transilvaniei, transformare românească a lui *Tarpeia* latin, satul fiind așezat la baza unei stînci verticale uriașe de 400 de metri înălțime și care primise la locuitorii din Roma strămutați în Dacia acest nume, în asemănarea stîncei Tarpeia din Roma[41].

Dacă trecem munții în Oltenia, găsim aice mai multe numiri, de origină veche, alipite de unele localități. Astfel *Caracal*, oraș de lîngă Olt, care-și trage numele de la acel atît de caracteristic prin sunetul lui, al împăratului *Caracalla*[42]. Pentru derivarea acestui nume de la acel al împăratului roman, mai vorbește și altă împrejurare.

---

[40] Mai sus, p. 212, nota 48, p. 131, 180 și 218.

[41] Numele *Pata* trebuia să rămînă neschimbat ca și *Tapa*. Vezi mai sus, p. 131—132. *Tărchiiu* este o prefacere după toate regulele din *Tarpeia latinesc*. Ungurii au schimbat numele în *Törpeny*, iar germanii Transilvaniei în *Treppen*. Vezi Lenk Ignaz von Trauenfeld, *Siebenbürgens geographisches Lexicon*, Wien, IV, p. 279.

[42] Din punctul de vedere fonetic, chiar dacă aplicăm acestui nume propriu, regulele de schimbări de sunete de la cuvintele comune, ceea ce adeseori nu are loc, încă derivarea lui *Caracăl*, de la *Caracalla* este pe deplin regulată. Accentul s-a păstrat pe aceeași silabă. Vocala *a*, cea mai stăruitoare, a rămas neatinsă, ca și în *Pata* și *Tapa* și numai în ultima silabă s-a întunecat în *ă* din pricina pierderei ultimei silabe latine.

Lîngă Caracal, se află ruinele unei vechi cetăţi, pe care poporul o numeşte astăzi *Antina*, nume ce aduce aminte de *Antonina*, încît se vede că ambele nume ale împăratului Antoninus Caracalla au fost împărţite pe aceste două creaţiuni ale sale. La Antina, s-au găsit urme de întărituri romane, două morminte romane şi tot aice se întîlniau cele două ramuri de şosele romane care veniau, unul de la Celei, celălalt de la Islaz, încît învederat că în acest loc a trebuit să fie o staţie romană[43]. În sfîrşit, mai adăugim o a treia concordanţă caracteristică. Nu numai numele capitalei, dar şi acel al întregului judeţ este roman, anume *Romanaţi*, care nu vine de la *Romă-nati*, cum credea istoriografia noastră mai veche, ci de la vechiul nume al satului numit astăzi Recica ⟨Reşca⟩ şi care se chema la romani, Romula sau Romuna, de unde Romonaţi, ca în vechile documente sau Romanaţi astăzi; prin adăogirea sufixului latin *atis*, alipit pe lîngă nume[44]. Mai adăogim tot în acest judeţ, cel mai bogat în păstrarea de vechi denumiri, acea a oraşului *Turnu* (-Măgurele), care este vechiul oraş *Turris*, amintit de Procopius tocmai prin această regiune[45]. În Transilvania întîlnim nume de sate: *Sarmaşul, Sărmăşelul, Sarmaşagul*, care derivă învederat din Sarmis.

Dacă însă urmele numelor vechi de oraşe rămase în Dacia sunt atît de sărace, aceasta se explică, cînd luăm în privire, că viaţa orăşenească dispăru din Dacia din cauza violenţei năvălirei, pe cînd ea fu scăpată în provinciile romane ale Europei apusene. De aceea, pe cînd viaţa culturală în Galia, Spania sau Italia urmează înainte a se dezvolta, chiar în timpul dominaţiei barbare, în Dacia, ea încetează deodată cu retragerea legiunilor, cînd atuncea se va fi retras şi restul cetăţenilor bogaţi de prin oraşe, care mai inimoşi, nu vroise[ră] să-şi părăsească sălăşluinţele lor, cît timp mai licărise măcar o umbră de speranţă în mîntuirea

---

43 Regula fonetică a schimbărei lui *a* înainte de *n* în *â* nu se aplică în numele proprii, deoarece toate numele păstrate de la romani în care se întîlneşte pe *a* înainte de *n*, au păstrat sunetul *an* şi nu l-au prefăcut în *ân*, precum s-a întîmplat lucrul în cuvintele comune. Aşa avem şi astăzi numele de *Anton* (de la care tocmai derivă Antonina şi Antina), care a rămas neschimbat, deşi se constată învederat că este de origină latină, întrucît era un nume obicinuit la coloniştii romani din Dacia (vezi de exemplu *CIL*, III, 1, No. 1474, *Antonius*, Victor miles leg. VI, victricis, aflată la Grădiştea; No. 1594, *Antonius* Nicanoris, găsită la Recica, lîngă Caracăl; No. 1004, L. *Antonius* Apollinaris veteranus leg. I adj., găsită la Alba Iulia). De asemenea cu *Alexandru*, în forma lui poporană, *Lisandru*, însă niciodată *Lisândru*, rămas de asemine de la romani (*CIL*, III, 1, No. 1137). Afrodisius *Alexander*, găsită la Alba Iulia; No. 1190, Septimius *Alexander*, idem; No. 1294, Aurelius *Alexander*, găsită la Zlatna). De asemenea, s-a păstrat sunetul *a-an* în *Traian* sau *Troian* rămas de la întemeietorul Daciei; Andrian, nume propriu de la Hadrianus; Andrian Paharnicul în un hrisov din 1748, oct. 10, *Uricarul*, VIII, p. 1; altele tot cu Andrian, 1584. *Ibidem*, X, p. 229; 1635, *ibidem*, XIV, p. 57; 1786, *ibidem*, p. 120. Cu toate aceste, numele lunei decemvrie este Îndrea de la Andrei, sfînt ce cade în această lună ⟨noiembrie⟩; numai puţin acel de *Vulcan*, păstrat ca nume propriu la muntele, pasul şi satul *Vulcan* şi fără înţeles în limbagiul comun. Mai caracteristic este încă următorul nume propriu în care s-a păstrat sunetul *a-an*, anume muntele *Crestianilor* din Transilvania, deşi în limbagiul comun, latinescul *chrestianus* a dat *crestiân* şi prin contragere *creştin*. Aice se poate constata cu evidenţă că numele proprii nu se supun în totul regulelor obicinuite ale schimbărei sunetelor în cuvintele comune. *Român* de la *Romanus*, putea trece drept cuvînt comun; de aceea preface pe *a* în *â*, vezi mai sus p. 212, nota 48. B. P. Haşdeu, *Etymologicum magnum Romaniae*, Bucureşti, 1888, II, s.v. derivă numele *Antina* tot de la un nume vechi, însă nu de la împăratul Antoninus Caracalla, ci de la vechea cetate dacă *Archinna* (Arcina) redată de Ptolemeu, etimologie ce se poate bănui, întrucît, dacă e adevărat că bănăţenii schimbă pe *t* în *ch*, nu se constată nicăieri ca şi inversul să aibă loc.

44 La Recica s-a găsit o inscripţie din timpul lui Filip Arabul, din care se vede că localitatea se numea Romula, *AARMSI*, II, t. VIII, p. 16.

45 Procopius, *De bello gothico*, III, 14, [32].

țărei lor. Am văzut că ultima inscripție pusă de romani în Dacia este din anul 260 și după aceea înceteàză orice manifestare culturală a poporului daco-roman, ceea ce nu însemnează că poporația acestei țări s-ar fi strămutat dincolo de Dunărea, ci numai atîta că acei rămași nu știau scrie, sau chiar dacă ar fi știut, aveau altăceva de făcut, în mijlocul neorînduelilor unei stări chaotice, decît de a îngriji de mormintele străbune. Nu este deci deloc lucru afară din cale de a vedea pe Atila îndreptîndu-se la romani pentru a-și dobîndi miniștrii sau ajutoarele de guvern ale împărăției sale, și că nu-l vedem luîndu-i din poporația romană, care se afla în imperiul său[46]. Ar fi fost greu regelui hunilor a-și găsi miniștrii de care avea nevoie, la țăranii din Dacia, din care am văzut mai sus, cu prilejiul studiului tablelor cerate, că de-a rîndul nu știau carte[47].

Dacă însă, odată cu orașele, a dispărut aproape toată terminologia geografică daco-romană a locuințelor omenești, afară, în natură, la cîmp și la munte, au rămas îndestule urme ale vieței daco-romanilor prin aceste părți, niște urme care nu se pot explica, dacă vom admite dispariția din Dacia a poporației acesteia și vom înlocui-o cu elemente străine.

Munți și rîuri. Nume de munți ne-au fost păstrate puține în scriitorii timpurilor vechi, căci antichitatea nu iubia munții și îi înconjura pe cît îi stătea în putință. Helveția, țara frumusețelor naturei, pentru noi, modernii, era privită cu groază de către romani. Acele denumiri însă ce ne-au rămas amintite prin cărțile vechi, se regăsesc toate în gura poporului român de astăzi. Astfel, numele generic al *Carpaților*, amintit de Ptolemeu[48], deși nu s-a păstrat la români pentru a însemna întregul lanț ce străbate țările lor, a rămas alipit de mai multe piscuri, precum muntele *Carpatin* în județul Muscel și altul cu asemenea nume în acel al Gorjului[49]. Această aplicare a numelui generic al lanțului, cum se afla la cei vechi, la niște piscuri singuratice, de către poporul român, dovedește o continuitate învederată a locuinței sale în sînul lor; căci este peste putință de a explica altfel păstrarea acestui nume în gura poporului român și încă cu vechiul sufix românesc *in*, dacă nu admitem că originea lui să cadă în acel timp, cînd numele de Carpați trăia în gura popoarelor din Dacia. Aceiași împrejurare ne-o dovedește păstrarea unui alt nume pe care cei vechi îl dădeau Carpaților, anume acel de *Caucazus mons*, nume ce se regăsește în *Caucaland* al lui Ammianus Marcellinus, în care se refugiară goții loviți în cîmpia munteană, precum și în Ptolemeu, în tribul dac al *caucoensilor*, nu mai puțin în numele muntelui *Cogaeonum*, în a cărui peșteră se retrăsese Zamolxis. Aceste numiri răsună și astăzi în acel de *Cocan*, munte din județul Muscel, așezat pe lîngă Olt, pe acolo tocmai pe unde un legionar din legiunea I Minervia, trecînd pe timpul expediției lui Traian, consacră mai tîrziu o inscripție matroanelor Aufane, un fel de zine casnice, în amintirea acestei a sale treceri „pe la fluviul Aluta, lîngă muntele Caucazus“[50].

---

[46] P. Hunfalvy, *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, Pest, Wien und Teschen, 1885 ⟨1883,⟩ p. 20.

[47] Mai sus, p. 200—201.

[48] Ptolemeus, III, 8: Καρπάτου ὄρους.

[49] Frunzescu, s.v.

[50] Ackner, *Anhang [Inschriften,]* No. 17: „Matronibus Aufanibus Caius Iulius Mansuetus miles legionis I Minerviae piae fidelis votum solvit libens merito fu... e... *ad Alutum flumen secus montem Caucasi.*“ Vezi mai sus, p. 95 și 161. „Caucalandensem locum“ în Ammianus Marcellinus, XXXI, 4, [13].

Mai amintim și *muntele Crestianilor,* nume deosebit în forma lui de aceea a cuvîntului limbagiului comun *creștin* și care derivă de-a dreptul și aproape fără schimbare din cuvîntul latin *chrestianus,* care însemna pe creștin, încît numele latinesc de mons chrestianorum s-a prefăcut în românește în muntele Crestianilor. Tot așa și numele de *Vulcan,* dat atît pasului pe unde intră Jiul din Transilvania în Muntenia, cît și unui munte din apropiere pe care se văd urmele unui crater: nu mai puțin poartă acest nume și un sat din Transilvania, la gura pasului către acea țară. Numele este învederat rămas de la romani, care însemnară cu el un munte cu aparență vulcanică, pe cînd, azi, el a rămas ca nume propriu, fără înțeles, în gura poporului român. Tot astfel este și cu *dealul Marmura* din Transilvania, care a păstrat pînă astăzi numele lui, de la piatra ce se extrăgea din el.

Dacă însă numele de munți rămase de la cei vechi în terminologia geografică a Țărilor Române sunt în număr restrîns, dimpotrivă acele ce se referă la rîuri sunt îndestul de numeroase. Îndeobște, toate numele rîurilor mai mari sunt rămășiți din nomenclatura veche a țărilor românești, anume nu atît din acea romană, cît mai ales din acea împrumutată de înșiși romanii de la predecesorii lor pe acest pămînt: sciții, geții și dacii. Această continuitate a denumirilor dovedește deodată două lucruri: stăruința dacilor sub stăpînirea romană și acea neîntreruptă a românilor în Dacia, de la colonizarea lui Traian pînă în zilele noastre.

Fiind însă că în lungul răstimp, cît a trecut de la romani pînă astăzi, s-au întîmplat în numirile rămase transformări fonetice, de aceea pentru identificarea numelor moderne cu acele vechi, nu ne mai putem mărgini numai la reproducerea numirilor identice, precum am făcut-o spre a constata păstrarea numirilor dace în gura romanilor, ci va trebui să intrăm în o cercetare a acestor denumiri, spre a dovedi că numele de astăzi sunt într-adevăr, în gura poporului român, rămășiți străvechi.

Cel dintîi nume de rîu ce se constată a fi rămas de la cei vechi este acel al *Dunărei,* în forma pe care o are la români, cu sunetul *r,* care este cu neputință de dedus din numele latin sau elin al fluviului: *Danubius,* Δανούβιος, care nu conține nici această literă, nici vreo alta din care ea să fi putut să derive. Numele românesc *Dună-re* își găsește etimologia în două cuvinte albaneze, *dane* sau *dene,* care înseamnă a *purta* și *re* = *nour,* încît Dunăre ar fi vrut să zică în limba tracică, din care gintă se trag și albanezii de astăzi, *purtător de nouri.* Tocmai astfel însă este raportată însemnarea, pe care numele acestui fluviu îl avea la traci, de către Samonicus, scriitor roman posterior cu un veac lui Traian, care spune că în limba națională a tracilor *Danubiu ar însemna purtător de nouri*[51]. Această însemnare a numelui Dunărei se vede și de pe transcripția înțelesului său în forma latină a numelui *Danubius,* care conține cel puțin cuvîntul *nour* = *nubes.* Numele grecesc Δανούβιος este o reproducere a celui latin, neavînd în grecește nici un înțeles, pe cînd numele fluviului la elini era Ἴστρος. Cuvîntul *Dunăre* nu poate fi însă de origine albaneză, deoarece albanezii n-au locuit niciodată pe malurile ei. El trebuie deci să fie de origine dacă, adică tracică, trăgîndu-se din limba unui popor de aceiași rasă cu albanezii de astăzi. Dacă deci numele de Danubius sau Istru nu ar putea

---

[51] Ap[ud] I. Lydum, *De magistr. rom.*, III, 32: „Δανούβιον δὲ τὸν νεφελοφόρον ἐκεῖνοι καλοῦσι πατρίως." Această fericită derivare a numelui Dunărei a fost făcută de Hașdeu, *Ist. crit.*, p. 293 ⟨307⟩.

proba nimic în privirea stăruinței românilor în Dacia Traiană, deoarece cursul fluviului ce-l poartă, este atît de lung, încît feluritele popoare ce locuiesc pe malurile sale, ar fi putut să-l transmită posterității, nu este tot astfel cu numele său dacic de *Dunăre,* care a putut fi păstrat numai de strănepoții acelui popor ce i-l dăduse pentru prima oară. Într-adevăr, dacă românii ar fi plecat din Dacia sub Aurelian și s-ar fi dus tocmai peste Balcani, nu l-ar fi uitat ei în timpul de aproape 1000 de ani, cît au stat îndepărtați de fluviu, și l-ar fi putut ei readuce în Dacia și da din nou apei, după un răstimp atît de îndelungat?

Dintre afluenții Dunărei, mai amintim întîi *Prutul* și *Siretiul,* a căror identificare cu numirile vechi s-a făcut mai sus, apoi *Mureșul,* numit în vechime Μάρις, Marisia și Mariscus, cu care nume încă pe vremea sciților se însemna și Oltul, ba chiar și partea superioară a cursului Tisei. Tot vechi este și numele afluentului acestui din urmă, rîușorul *Mara* și din combinarea celor două nume, Mara și Mureș, se explică numele de *Maramureș*[52].

Cerna, numele rîului de pe granițele Banatului și a Transilvaniei, provenit din slavizarea numelui vechi al Tiernei, numită și Zerna, Tsierna și Dierna[53].

Bîrsava, numele unui afluent al Timișului, pe care în vremile vechi era așezat orașul dac Bersovia sau Bersobis, care, dispărînd, a lăsat numele său alipit de rîul lîngă care se ridica[54].

Motrul, afluent al Jiului pe partea lui dreaptă, curgînd la puțină îndepărtare de Turnu-Severinului, care și-a păstrat numele de la vechiul rîu dac Mutria, lîngă care se afla stația Ad Mutriam sau Amutria[55].

Lotrul, afluent pe dreapta Oltului, îndată după intrarea lui în Muntenia, nume păstrat de la cel vechi, dac, Lutera sau Rutela, lîngă care se afla stația Ad-Rutelam sau Arutela[56].

Afară de aceste nume vechi cercetate în paginile precedente, mai putem constata păstrarea numelor vechi la următoarele rîuri:

Timișul, de la Tibiscus cu accentul pe silaba ultimă, ceea ce se întîmplă îndecomun, cînd cuvîntul originar a fost scurtat; căci accentul nu se strămută, ci se păstrează pe silaba accentuată veche care devine ultima, prin lepădarea celor ce vin după dînsa. Este de observat că limba maghiară, care ridică întotdeauna accentul mai sus, l-a strămutat din *Timiș* pe silaba întîi *Tìmeș,* care singură împrejurare ar fi o dovadă îndestulătoare că acest nume a fost păstrat de la daco-romani prin mijlocirea poporului român și nu prin aceea a poporului maghiar. Este și stranie pretenția că ungurii să-l fi luat ei din gura daco-romanilor și apoi să-l fi transmis românilor, cînd este cunoscut că ungurii vin în Dacia tocmai prin veacul al X-le, și cine a putut oare să păstreze acest cuvînt timp de 7 veacuri, de la retragerea lui Aurelian pînă la venirea ungurilor, pentru a-l transmite lor, dacă poporul de baștină al Transilvaniei, urmașii direcți ai vechilor daco-romani, ar fi părăsit țara la 270[57]?

---

52 Mai sus, p. 53 și urm.
53 Mai sus, p. 76.
54 Mai sus, p. 131—132.
55 Mai sus, p. 138.
56 Mai sus, p. 139.
57 În privirea fonetică, observăm că neprefacerea lui *t* în *ț* înainte de *i,* este normală, deoarece *i* nu este accentuat, precum spre exemplu și în *părticea* din *particella.* Comp[ară] D. Onciul, *Critica teoriei lui Rösler,* în *Conv. lit.,* XIX, [1885,] p. 184. Cît despre schimbarea lui *b* în *m* (Tibiscus-Timiș), aceste sunete labiale par a se fi confundat în limba tracică, deoarece întîlnim astăzi la albanezi cuvîntul *macat, mucat* derivat din *peccatum* latin.

Tisa, de la Tisa, Tisianus. Numele însă al acestui rîu, se confundă uneori la cei vechi cu Tibisia, Tibiscum[58].

Crișul, de la Grisia sau Grissia[59], afluentul intermediar al Tisei între Sameș și Mureș.

Sameșul ⟨Someșul,⟩ de la Samus, numele rîului păstrat de o inscripție, raportată mai sus, în care unul Valerius Valentinus, soldat din legiunea XIII-a Gemină, edil din colonia Napoca, spune că a înscris la recensiment regiunea *Samului* împreună cu aceea de peste val[60]. Acest *Samus,* dat de inscripție unei regiuni numită astfel de la rîul ce o străbătea, îl credem noi prototipul dac, din care s-a derivat numele *Sameșului* de astăzi, numit uneori și *Someș.* Analogia formațiunei lui Mureș din Maris explică pe acea a lui Someș din Samus, analogia fiind în limbă unul din mijloacele cele mai obișnuite de formație a cuvintelor.

Oltul, numit Alutus sau Aluta în Ptolemeu și alte izvoare vechi, s-a prefăcut în gura românilor în *Olt,* prin prefacerea lui *a* în *o,* ca în *oltar* din *altar, lotru* din *latro, porumb* din *palumbus, Troian* din *Traianus.* Cît despre elisiunea lui *u* dintre *l* și *t* observăm că ea se întîmplase încă pe timpul romanilor, deoarece o inscripție numește acest rîu cu diminutivul contras Altinus[61].

Buzeul, care se regăsește în viața Sf. Sava martirul, sub forma **Μουσαῖος.** Autorul acestei vieți, puțin posterior morței martirului, spune anume că Sf. Sava, îndrăznind să rămînă în Dacia de peste Dunărea, după cumplita persecuție făcută de principele got Atanaric contra adepților lui Ulfilas și a creștinismului, întîmplată în anul 355, este ucis și el din ordinul principelui și anume, prin înecare în rîul Museus. Forma acestui nume este învederat foarte apropiată de acea a numelui de astăzi a rîului Buzeu. Redarea sunetului inițial în grecește prin *m* în loc de *b* se explică prin împrejurarea, că limba greacească nu posedă sunetul *b* în alfabetul său și că este nevoită să-l înlocuiască sau prin *m* sau prin *p;* după ortografia mai nouă, chiar prin *mp*[62].

---

[58] Iordanes, V. Tisianus, XXXIV, Tisia; Ammianus Marcellinus, XVII, 13, [4,] Parthiscus; Geogr. Ravennatis, Tibisia; Gruter, *Inscriptiones,* No. 448, 4; Tibissus. Se pretinde încă a se întîmpina o greutate fonetică, anume *i* fiind accentuat, se susține că *t* înainte de el trebuia, în cazul cînd *i* ar fi fost lung, să se prefacă în *ț;* iar în cazul cînd ar fi fost scurt, *t* ar fi rămas neschimbat, însă *i* s-ar fi prefăcut în *e* sau s-ar fi diftongat în *ea.* În cazul deci cînd *i* ar fi lung, Tisia ar fi trebuit să dea în românește *Țisă,* iar cînd ar fi scurt, *Tesă* sau *Teasă.* Această regulă fonetică este însă neexactă: cuvintele latine în *ti* păstrate în românește nu au urmat un singur mod în prefacerea lor din limba mumă în a noastră. Astfel *tĭbi* cu *i* scurt, a dat contra regulei, după care nu ar fi trebuit să se sibileze, *ție,* pe cînd *tĭmeo* tot cu *i* scurt a dat *tem* și *tĭlia, tei. Tingo* cu *i* lung, care ar fi trebuit după acea regulă să dea * țing,* a produs mai multe compuse toate cu *t, ating, inting;* iar *tĭtio* cu *i* scurt nu a dat nici pe *e* nici pe *i,* ci a schimbat pe *i* în *ă: tăciune.* Cînd constatăm o asemenea neregulă în prefacerea unui sunet, nu ne este permis a susținea neschimbarea lui *t* în *Tisia—Tisa,* deși este urmat de *i* lung și accentuat, după analogia lui ating, inting?

[59] Iordanes, XXII. Fonetic, în totul regulat.

[60] *CIL,* III, 1, No. 827. Reprodus textul mai sus, p. 175, nota 92.

[61] Ackner, *Anhang [Inschriften,]* No. 28: „ab *Altino* usque ad flumen Danuvium." Cu toate aceste, I. Nădejde, *Contimpuranul,* IV, p. 253, susține că „prefacerea grupului *al* în *ol* s-a întîmplat în alte limbi romanice, la noi însă nu". Se vede de departe că această *lege* a fost scoasă numai din cuvîntul Olt, deoarece prefacerea lui *a* în *o* se constată într-un chip învederat; *nu se constată însă prefacerea grupului al în ol!!* (acea a lui *al* în *or* nu se poate însă tăgădui: palumbus, porumb).

[62] Συναξαριστὴς Νικοδήμου Ἁγιορείτου (Colecție de viețile sfinților). Ἐν Κονσταντινοπόλει 1845, IX, p. 55: „διὰ τοῦτο ἔφερον αὐτὸν εἰς τὸν ποταμὸν Μουσαῖον, καὶ ἐκεῖ βαλόντες, . . . ἔπνιξαν αὐτόν." O dovadă despre reproducerea sunetului *b* în limba greacă prin *m* sau μ se află bunăoară în Leo Grammaticus, Bonn, p. 208 care scrie pe Sennacherib, Σεναχερεῖμ; de asemene, Chalkocondila, Bonn, p. 338, scrie numele Basarab, Μπασαραμπᾶ.

Ampoiul sau *Ompoiul,* numele unui rîușor din Transilvania, afluent al Mureșului, care-și trage numele de la vechiul oraș dac Ampeium sau Ampelum. În caz cînd numele corect al rîușorului ar fi Ompoiul, am avea aceeași prefacere a lui *a* în *o* constatată la numele Oltului. Numele unguresc *Ompoly* se vede că este format din acel românesc, după analogia lui *cimpolia* din *cimpoi.* Litera *l* nu se află în prototipul dac[63].

S-ar mai putea adăogi la această enumerare numele *Argeșului,* care, după toate probabilitățile, derivă din acel scitic de *Ordessos,* și acel al *Jiului,* care pare a se regăsi în prima silabă a rîului *Gilfil,* pomenit de unele izvoare vechi[64].

Amintirea lui Traian în toponimia Daciei. Pentru a sfîrși cu nomenclatura păstrată pînă astăzi în gura românilor din epoca daco-romană, amintim încă numiri ca *Masa lui Troian,* dat unei mari tăeturi în forma unei mese uriașe ce se află în muntele *Turnul* sau *Turnișorul* din județul Argeșului; *Pratul lui Troian* dat de români unei cîmpii numită în limba ungurească *Kerestes;* urmele de șosele păstrate prin Muntenia și Transilvania, care se numesc și astăzi la poporul român *calea Troianului,* și acele ale valurilor ridicate, fie de Traian, fie de alții, dar pe care el le atribue toate cuceritorului Daciei, numindu-le: *șanțul, hîndichiul Troianului* sau, simplu, *Troianul.*

S-a susținut de unii potrivnici ai stăruinței românilor în Dacia Traiană, că aceste nume în care figurează ca termen geografic numele cuceritorului Daciei ar fi o iscodire literară nouă. Dar Pratul lui Traian se găsește în o carte germană tipărită la Nürenberg în 1600, pe cînd eruditia română nu văzuse încă lumina zilei, cum și în cronicarii români. Apoi mai mulți scriitori străini constată existența lui Traian ca nume geografic în gura țăranilor. Aceste numiri au deci fără îndoială un caracter vechi; sunt o moștenire rămasă în amintirea poporului român din vremile cucerirei Daciei[65].

Se mai întîmpină însă, ceea ce este adevărat, că numele împăratului roman nu a fost păstrat de români în forma lui romană: *Traian* cu *a,* ci în una ce o are la slavi: *Troian* cu *o,* deducîndu-se din această schimbare fonetică că poporul român ar fi luat această denumire de la slavi[66]. Slavii au putut prin convietuirea lor cu românii să împrumute ei numele lui Traian de la români, colorînd apoi și în gura lor acest nume după fonetismul lor propriu. Dar cum putem măcar să ne închipuim că numele întemeietorului poporului român să se fi transmis, sărind peste

---

[63] *CIL,* III, 1, No. 1293, ordo Amp.; 1308, ordo Ampelensium. Comp[ară] Hașdeu, *Etimologicum magnum Romaniae,* București, 1887, I, p. 1106.

[64] Mai sus p. 55. Asupra lui *Gilfil,* vezi Iordanes, XXII și Geogr. Raven., IV, 14. D. Onciul, în *Conv. lit. l.c.,* ar admite derivarea lui Argeș din Ordessos. Hașdeu, *op. cit.,* II, s.v. nu primește această derivare.

[65] *Das alte und neue teutsche Dacia* (mai sus, p. 75, nota 31), p. 250: Kerestes-Mezö = Prat. de la Traian. N. Iorga, *Studii și documente,* V, p. 399: „De la Troian pînă la Nistru." Alexandru Amiras, în *Letopisețe,* III, p. 129: „Hândichiul lui Troian". J. Jung, *Die roemenischen Landeschaften des röm. Reiches, [op. cit.,]* p. 379, nota. 2. V. Duruy, *Histoire des Romains [depuis les temps les plus reculés jusqu'à Dioclétien,]* IV, [Paris, 1879], p. 256, nota 2: „On voit encore sur la rive droite de l'Alouta, du Danube aux montagnes, les restes d'une voie romaine que les Valaques appellent *Calea Trajanului.*" C. de la Berge, *Essai sur le règne de Trajan,* p. 49: „L'existence d'une voie romaine traversant la petite Valachie du nord au sud, aboutissant a Gièli (Celei) et encore appelée dans le pays Calea Traianului." Vezi și mai sus, nota 43.

[66] O. Densușianu, *Hist. de la langue roumaine,* 1901, I_2, p. 268 ⟨266—⟩ 269. Nu putem primi părerea lui Tocilescu, că Traian ar însemna pe slavonește numai *loc tare* fără a aminti pe împăratul roman. *Dacia înainte de romani, [op. cit.],* p. 179 ⟨178⟩. Comp[ară] M. C. Șuțu, în *RIAF,* II, [1883,] p. 179 ⟨181⟩.

Dacia, de la romani la slavi și apoi, de la aceștia să se fi întors la coborîtorii daco-romanilor? Dar numele lui Traian sau Troian nu este alipit doar numai de termenii geografici. În colinda de anul nou (și aici o înrîurire slavă prin schimbarea lui *a* în *o*, din *Kalendae* în *colindă)* el reapare: „S-a sculat mai an, Bădica Troian." Apoi legenda poporană cu prefacerea Dochiei (Daciei), fata lui Dochel (Decebal), în stînca de pe muntele Ceahlăul ce-i poartă numele, voind să scape de urmărirea lui Traian, dovedește iarăși o origine românească a numelui alipit de un munte din țările române[67].

Toponimia și chestia stăruinței. Cum să se explice acuma păstrarea unor nume de munți și de rîuri mari și mici, precum și alte nume de elemente geografice puse în legătură cu întemeietorul Daciei în gura poporului român, în o formă care le apropie așa de tare de aceea ce o aveau pe timpul daco-romanilor? Este cunoscut că un popor nou dă întotdeauna așezărilor sale nume luate din limba sa proprie și că tot astfel botează el și elementele geografice, în sînul cărora el colindă sau se așează. Un lucru este însă mai presus de orice îndoială: majoritatea numelor de rîuri mai însemnate din țările locuite de români sunt așa fel, încît reamintesc numaidecît numele vechi dace. Cum s-au putut ele oare transmite din gura daco-romanilor în aceea a popoarelor care locuiesc astăzi în fosta Dacie și mai ales în acea a românilor, care le păstrează cu mai mare credință și în forme mai apropiate de prototipurile primordiale? Ele au trebuit să fie transmise din gură în gură, din neam în neam, pentru a ajunge aproape neschimbate pînă în zilele noastre. Care alt popor a putut îndeplini această transmitere decît acela ce a venit în legătură cu ambile vremi, acele trecute și acele prezente? Dacă poporația daco-romană ar fi fugit din Dacia la venirea barbarilor. atunci cine a rămas aice pentru a spune noilor veniți vechile numiri? Și apoi să se observe că, de la năvălirea goților, se strecoară prin Dacia unele după altele mai multe popoare nomade, care nu se așează aice, ci colindă cîtva timp prin Dacia și apoi o părăsesc, pentru a nu se mai întoarce. Astfel, pentru a nu cita decît pe cele de căpetenie, enumerăm: goții, hunii, gepizii și avarii. În sînul unei asemenea veșnice schimbări, cum vroim noi ca nomenclatura să fi păstrat, chiar în limite mai restrînse, un caracter statornic, cînd elementele etnice se schimbau necontenit? Pentru a explica această stăruință a denumirilor, nu trebuie admis oare un element statornic al poporației, care rămînea ca pietrile în fundul unui rîu cu valurile necontenit schimbătoare? Și să nu se crează că ar fi de ajuns a se presupune că rămăseseră în Dacia cîțiva copii rătăciți de ai vechilor locuitori, care ar fi învățat noilor oaspeți denumirile străvechi. Pentru ca nomenclatura veche să se păstreze la elemente așa de deosebite și așa de îndepărtate unele de altele, trebuie numaidecît ca și pătura etnică ce o menținu, să fi fost numeroasă și să fi avut așa de mare întindere, încît să fi făcut de prisos închipuirea unor nouă nume pentru însemnarea formelor pămîntului și a apelor Daciei.

Se întîmpină la toate aceste argumente ponderoase numai împrejurarea, că unele denumiri ar fi greu de explicat în forma lor actuală în gura poporului român, după felul prefacerilor cuvintelor vechi ale acestei limbi, încît s-ar părea că unele din aceste numiri s-ar afla astăzi

---

[67] Vezi dezbaterea mai pe larg a întrebărei în Hașdeu, *Românii Bănățeni,* în *AARMSI,* II, 1896, t. XVIII. Asupra legendei, ca argument pentru stăruința românilor, vezi Gr. C. Buțureanu, *Încă o dovadă de stăruința Românilor,* în *Arhiva din Iași.* II. 1890, p. 470 și urm.

în gura poporului român, transmise de alte limbi decît de graiul românesc. Am văzut că, la o cercetare mai amănunțită, cele mai multe din întîmpinările aduse nu pot sta mult timp în picioare. Totuși, dacă chiar unele forme ar înfățișa oarecare greutăți, nu trebuie oare luat în considerație, că poporul român a trăit alăturea cu neamuri străine timp de aproape o mie de ani pe pămîntul Daciei și că, în acest lung răstimp, el a fost mai întotdeauna supus lor politicește? De mirat ar fi oare, dacă s-ar fi furișat în prefacerea vorbelor românești, cîteva tonuri și inflexiuni, care să nu se mai poată explica, numai cît din firea și regulele acestei limbi?[68]. Avem chiar un exemplu clasic despre modul cum înrîurirea vocalismului străin a putut modifica forma unui cuvînt dacoroman. Este numele *Cerna*. Acest rîu care ar trebui să poarte numele de *Zerna* sau *Zârna*, după forma prototipului său dac și analogia cu numele plantei dace prodiorna, s-a prefăcut în acel de **zârnă** (dînd naștere și verbului *a se zîrni*), se numește astăzi *Cerna*, alipindu-se forma dacă de cea așa de apropiată slavonă[69].

Să nu se caute deci pete în soare! Nomenclatura orografiei și a [h]idrografiei Daciei a rămas și astăzi aceea ce era cu aproape de 2000 de ani în urmă, pe timpul vechilor daci. A trebuit deci să fie un popor așezat statornic pe aceste locuri, care să transmită asemenea denumiri pînă în zilele noastre. Acest popor nu poate fi altul decît românii, care, formați din vechii daci și din romanii ce li s-au suprapus, au aruncat astfel puntea de trecere între epoca veche și acea modernă.

Nu putem, fără a apuca mai înainte faptele istorice de cum ele s-au petrecut, expune și celelalte argumente care vin în sprijinul stăruirei daco-romanilor în patria lor. Vom vedea însă din șirul de mai tîrziu al întîmplărilor, prin care a trecut viața românilor, că întreaga lor istorie stabilește pe deplin adevărul, că ei nu și-au părăsit niciodată cu grămada țara lor de la nordul Dunărei, pentru a căuta aiure scăpare și adăpostire, și că tema părăsirei Daciei a fost iscodită numai cît de potrivnicii neamului românesc, pentru a întemeia niște pretenții politice[70]. Deocamdată, atîta să ne fie de ajuns, de fi tăiat rădăcina chiar a acestei teorii, care își găsia sprijinul ei cel mai puternic în spusele istoricilor romani, a căror valoare am analizat-o, și în pretinsa lipsă de nume geografice în Dacia, care să-și tragă originea lor din epoca daco-romană [8].

Putem deci privi poporul român, ca rămas în Dacia și după ce statul roman o părăsește, și urmări mai departe istoria lui în aceeași țară unde își are începutul.

Rezultatul stăpînirei romanilor asupra Daciei fu din cele mai însemnătoare. Deși această stăpînire ținu aicea mai puțin timp decît în alte provincii ale împărăției, efectele ei se simțiră mai adînc decît pretutindene aiure, din pricină că, precum am văzut, nicăirea elementul roman nu se năpustise cu așa de covîrșitoare putere asupra unui colț de pămînt, pentru nici o altă regiune neluîndu-se măsuri de colonizare așa de întinse, ca pentru agonisita lui Traian.

De aceea și acei 164 ⟨169⟩ de ani de stăpînire romană fură îndestulători pentru a întuneca cu totul în gura poporației băștinașe, idiomul

[68] Comp[ară] Píč, *Zur rumänisch—ungarischen Streitfrage*, Leipzig, 1886, p. 20, nota 1.

[69] Vezi mai sus, p. 76—77.

[70] O tratare deplină a acestei însemnate întrebări am încercat-o în scrierea mea, *Teoria lui Rösler. [Studii asupra stăruinței Românilor în Dacia Traiană,]* Iași, 1884, publicată și în o ediție franceză sub titlul *Les Roumains au Moyen—Âge, une énigme historique*, Paris, 1885 (Leroux).

indigen, astfel că astăzi să se regăsiască numai slabe urme din el în graiul poporului român. Numai cît în rădăcina fiziologică a neamului românesc se reaflă vechiul prototip dac, păstrat cu o curăţenie tot atît de mare ca şi limpezala minţei romane, încît astăzi poporul român apare ca un trunchi dac pe care s-a altoit o puternică şi frumoasă coroană de încrengături, frunză şi floare romană. Acei 164 de ani fură îndestulători şi spre a sfărîma pe toate celelalte elemente străine, aduse prin colonizare chiar pe pămîntul Daciei, întinzînd pe toate aceste elemente deosebite, indigene şi imigrate, puternicul strat al intelectualităţei romane care, ca o apă adîncă, acoperi totul, fără a lăsa măcar să se mai prevadă prin străvezala ei elementele înecate.

Astfel se înjghebă în Dacia o nouă făptură, de fire *romană* prin minte şi *dacă* prin nemaipomenita ei energie, care păstră trăsăturile ei caracteristice, cu toată năpustirea unor roiuri nesfîrşite de neamuri străine care, cu furia particulară sălbătăciei şi barbariei neîmblînzite, se rostogoliră în imensul răstimp de 1000 de ani peste natura sa de granit, fără a putea să o distrugă, fără a-i ataca inima şi măruntaiele, şi cel mult, numai încrustînd paşii lor pe puternica-i scoarţă.

De aceea vom vedea ieşind din noianul năvălirei, în care totul părea că se va cufunda împreună cu marele întreg de care Dacia se ţinuse, o naţionalitate daco-latină care, ca o insulă împinsă de puterile telurice la suprafaţa apei, arătă întîi pe dînsa un colţ al uscatului, apoi un altul, pînă ce, în sfîrşit, acoperită de verdeaţă şi devenită lăcaş de viaţă pămîntească, ea tinse tot mai cu putere să ocupe în lume locul ce i se cuvenia.

Împreună însă cu elementul intelectual roman, se păstră în sînul poporului român o altă însuşire legată de el: tendinţa către cultură şi civilizaţie, care deosebise pe romani de lumea peste care ei se întinseseră. Această tendinţă fu totdeauna vie şi rostită în inima poporului român; dar nici un popor în lume nu aşteptă atîta timp prilejul de a o manifesta. De aceea şi nici unul nu se repezi asupra culturei şi cu o aşa foame, cu o aşa însetare, ca poporul român; nu o sorbi şi o asimilă cu o aşa de neasemănată putere; nici un popor nu arătă o aşa destoinicie de a se urca deodată de pe treptele de jos ale unei primitive barbarii, pe acele ce conduc către deplina lumină.

În cucerirea lui Traian stă zămislirea naţionalităţei noastre; tot în ea stă şi principiul progresului împlîntat şi nedespărţit de a noastră făptură. Cînd, mai tîrziu, vom întîlni în poporul român acea puternică năzuinţă către cultură şi civilizaţie, să nu uităm niciodată că originea şi începătura acestei tendinţi stă în perioada vieţei romane. E drept însă că această viaţă, care tocmai pe cînd se împlînta în Dacia, ajunsese pe povîrnişul decăderei, nu ar fi putut da o odraslă atît de roditoare, dacă nu s-ar fi altoit pe viţa cea plină de vînjă a rasei tracice din poalele Carpaţilor.

Aceste două împrejurări să fie pururea prezente minţei noastre, dacă voim să înţelegem lupta cea încordată, dusă în timp de veacuri pentru păstrarea naţionalităţei noastre, precum şi strălucita înflorire a minţei româneşti în vremurile din urmă:

„Căci Roma ni-i patrona, iar Dacia ni-i muma"

cum spune o mare poetă.

Astfel se leagă începutul istoriei poporului nostru cu zilele în care trăim.

NOTE ŞI COMENTARII

[1] Pentru a respinge atacurile sarmatice (iazyge şi roxolane), chiar Hadrian vine în Dacia, la sfîrşitul anului 117; aici stă pînă în primăvara lui 118, pentru potolirea iazygilor aducîndu-l pe Q. Marcius Turbo (D. Tudor, *Răscoale şi atacuri*

„barbare" în Dacia romană, București, 1957, p. 19; M. Macrea, *op. cit.*, p. 43 și urm.). Așa după cum am mai arătat, în această vreme, sarmații roxolani abia ajunseseră la gurile Tyrasului; de altfel, atacurile lor sînt îndreptate spre Moesia Inferior.

Despre valurile de pămînt din Banat, C. Daicoviciu se îndoia că au fost construite de către romani (Cf. *Bănatul și iazygii*, în *Apulum*, 1, 1939—1942, p. 276, nota 19); K. Horedt le consideră ridicate în secolul I, în secolul IV, avînd funcția de a marca granița romană din apropiere, ca și teritoriul locuit de *foederati* (Cf. *Zur Frage der grossen Erdwälle an der mittleren und unteren Donau*, în *Actes sur les Frontières*, p. 207—214).

[2] Corectăm cîteva mici erori datorate tiparului sau scăpări ale autorului. Astfel, după cum se știe, Britannia a fost cucerită în vremea lui Claudius, în 43—44 e.n. (Cf. P. Petit, *Histoire générale de l'Empire romain*, 1, *Le Haut-Empire (27 avant J.-C. — 161 après J.-C.)*, Paris, 1974, p. 98). O nouă lecțiune a textului din Eutropius (VIII, 6, 1—2), ne-o dă *FHDR*, II, p. 36: „Defuncto Traiano, Aelius Hadrianus creatus est princeps... et de Assyria... revocavit exercitus... Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives Romani Barbaris traderentur..."

Pentru cariera lui Hadrianus în Moesia, vezi R. Syme, în *Danubian Papers*, *op. cit.*, p. 204—212.

Bibliografia problemei, ca și noi interpretări referitoare la valurile din sudul Moldovei și R. S. S. Moldovenești, vezi la I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, *op. cit.*; astfel, valul Șerbești—Tulucești pare a fi o construcție romană din prima jumătate a secolului II (p. 20), iar cel care se întinde de la Vadu lui Isac pînă la Cătlăbuga, îl completa, avînd aceeași funcție, de a apăra teritoriul imperiului (p. 30 și urm.). O situație aparte se constată la valul Stoicani—Ploscuțeni, care — posibil —, deși ținea seama de interesele romane, protejînd o zonă controlată de către imperiu, a putut fi ridicat de către dacii liberi (p. 53 și urm.). Pentru valurile Șerbești—Tulucești și Vadu lui Isac—Cătlăbuga, o discuție completă și datarea lor între sfîrșitul secolului III — sfîrșitul secolului IV e.n. la R. Vulpe, în *Actes sur les Frontières*, p. 267—276.

Pentru istoria politică a Daciei romane, vezi mai nou în *IstRom*, I, p. 447—459, ca și la M. Macrea (*op. cit.*, p. 29—106) și D. Tudor (*Oltenia romană*[4], *op. cit.*, p. 34—44).

[3] Antoninus Pius a continuat programul lui Hadrianus, pe plan extern, ducînd o politică defensivă. Cu toate acestea, după cum remarcă și autorul, în Dacia au loc răscoale, conjugate cu atacurile dacilor liberi (143, 156—157), ceea ce necesită noi lucrări de întărire a *limes*-urilor (Cf. D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare"*..., *op. cit.*; B. Mitrea, în *SCIV*, 5, 1954, 3—4, p. 479 și urm.; M. Chițescu, în *SCIV*, 22, 1971, 3, p. 403 și urm.; despre o altă interpretare dată descoperirilor monetare, la V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980, p. 181 și urm.).

[4] Tot mai mult în ultimii ani, se susține că începutul crizei imperiului este vizibil încă de la mijlocul secolului al II-lea, războaiele marcomanice putînd constitui momentul de cotitură; depistate încă din această vreme, manifestările de criză ar fi: declinul activității economice, decăderea vieții municipale și influența anumitor factori socio-politici (Cf. G. Haertel, în *Zeitschr. f. Geschichtswiss.*, 13, 1965, p. 262—267; M. Mazza, *Lotte sociali e restaurazione autoritaria net 3 secolo d.C.*, Catana, 1970, p. 167 și urm., 492; R. Remondon, *La crise de l'Empire romain, de Marc Aurèle à Anastase*[2], Paris, 1970; P. Petit, *op. cit.*, 2. *La crise de l'Empire (des derniers Antonins à Dioclétien)*, p. 30—40).

Declanșate de presiunea exercitată prin migrația germanică, gotă, vandală și gepidă, războaiele marcomanice au multiple cauze, nefiind locul să întreprindem aici analiza lor. În orice caz, primul război (169—174), după inscripții, *Bellum germanicum I*, urmat imediat de un *Bellum sarmaticum*, cu iazygii (174—175), ca și al doilea război marcomanic (177—180), au luat sfîrșit prin victoria romanilor, însă obținută la un preț costisitor: armata epuizată și resursele financiare secătuite. În această perioadă se plasează și o serie de evenimente care privesc direct Dacia, dată fiind apropierea acesteia de teatrul luptelor; astfel, regiunea minieră și centrală (Apulum) au avut de suferit în urma unor atacuri din anii 167 și 170, la care au participat și dacii liberi. În acest context are loc și noua reorganizare politică, administrativă și, după cum reiese, și militară a celor trei Dacii, despre care am mai discutat și în cadrul căreia, *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum et Moesiae Superioris* avea *imperium* (comanda) asupra tuturor trupelor acestor provincii. M. Claudius Fronto, primul care primește această misiune, după o serie de victorii asupra năvălitorilor, va cădea pe cîmpul de luptă; noul legat, Sex. Cornelius Clemens, duce tratative cu „barbarii" și în această complexă conjunctură au loc și evenimentele de la nordul și nord-estul Daciei (171—172 e.n.), în care apar, alături de vandali (hasdingi și lacringi) și dacii liberi, costoboci (aspectul arheologic Lipița), care dezlănțuiseră în 170 o pustiitoare invazie spre sud, din Moesia

pînă în Attica. Situația complicată din nordul Daciei va duce, fapt care ne interesează direct, și la pătrunderea unor grupe de daci liberi în provincie, unde vor fi colonizați (Cf. M. Macrea, *loc. cit.*; D. Tudor, *loc. cit.*; I. Ioniță, *op. cit.*, p. 80—84, 94, 119; M. Smiszko, *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małc Polsce Wschodniej*, Lvov, 1932; V. M. Cigilik, *Naselennja verch'ogo Podnistrov'ja peršich stolit' našoi eri (Plemena lipic'koi kul'turi)*, Kiev, 1975; N. Gostar, în *Bul. Univ. V. Babeș și Bolyai*, ser. șt. sociale, Cluj, 1, 1956, p. 185—199; idem, în *CercetIst*, s.n., 1, 1970, p. 109 și urm.; idem, în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 264—269; I. I. Russu, în *Dacia*, N.S., 3, 1959, p. 341 și urm.

[5] Despre goți, în special, și despre germani, în general, există o literatură enormă. Nu vom cita decît cîteva titluri, unde se află bibliografia, ca și întreaga problematică: H. Reinerth, ed., *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, I—III, Berlin, 1940; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Angang der Völkerwanderungszeit*, I. *Die Ostgermanen*², München, 1934; R. Hachmann, *Goten und Skandinavien*, Berlin, 1970; idem, *Die Germanen*, Archaeologia Mundi, München, 1978. Migrația gotică din zona Mării Baltice a antrenat spre sud și alte populații germanice. La nordul Mării Negre, unde ajung în secolul III, dau naștere, împreună cu alte populații — printre care și dacii —, sub o puternică influență romană, la cultura Cerneahov—Sîntana de Mureș. Atribuită, la început, goților sau altor neamuri, prin arealul mare de răspîndire, ca și prin monumentele sale numeroase și diverse, s-a dovedit a fi o cultură cu aspecte zonale interesante, care reflectă păstrarea individualității diverselor etnii din acest imens spațiu (Don—Mureș); în cadrul acestei civilizații — asupra căreia vom mai reveni —, s-a identificat și elementul dacic. Dar, în ceea ce ne interesează, nu avem dovezi arheologice, care să ateste înainte de secolul III (spre sfîrșit) implantarea elementelor gotice avansate la apus de Nistru; deci, în nici un caz, bazele marilor atacuri împotriva imperiului, din acest secol, nu sînt documentate la nordul Dunării, ci dincolo de Tyras.

O altă problemă importantă asupra căreia vom stărui ceva mai mult, este aceea a dacilor liberi din răsărit, cunoscuți și sub numele de carpi. Sînt menționați deseori de izvoarele romane din secolul III e.n., ca fiind printre principalii adversari ai imperiului în această vreme, la Dunărea de jos; unii împărați capătă chiar titlul de *Carpicus maximus*. De multe ori, sînt coalizați cu goții, așa că unele din evenimentele atribuite de către Xenopol goților, sînt declanșate, în realitate, de către carpi. Ei sînt identificați arheologic în centrul Moldovei și al R. S. S. Moldovenești, cu toate că există indici referitori la prezența lor și mai la nord, poate pînă în aria culturii Lipița (săpături inedite, informații I. Ioniță). În ultimul timp, există și alte opinii (I. Ioniță), care privesc situația ceva mai nuanțat, în sensul că acest spațiu era ocupat de diferite neamuri dacice, care alcătuiau chiar formațiuni politice, rolul predominant aparținînd, se pare, celor cunoscuți sub numele de carpi. Relațiile dacilor liberi cu romanii sînt complexe, variind între cele pașnice, clientelare și pînă la cele neamicale și chiar violente. Oricum, dovezile existente demonstrează o puternică influență romană, care poate fi interpretată, uneori, ca pași spre romanizare. Un proces similar se constată și în celelalte zone locuite de dacii liberi din Muntenia și din nord sau nord-vest (Cf. R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienești din 1949*, în *Materiale*, 1, 1953, p. 213—506; Gh. Bichir, în *Dacia*, N. S., 11, 1967; idem, în *SCIV*, 22, 1971, 2; idem, în *Dacia*, N. S., 24, 1980; idem, în *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 73—92; N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus maximus et Carpicus maximus*, în *Actes de la 12ᵉ Conférence International d'Études Classiques, EIRENE, Cluj-Napoca, 2—7 octobre 1972*, București—Amsterdam, 1975, p. 643—649; informațiile despre dacii liberi din răsărit, sintetizate la Gh. Bichir (*Cultura carpică*, București, 1973; *The Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.* (*BAR, Supplementary Series 16/1*), Oxford, 1976; *Les Daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques*, în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 287—307) și la I. Ioniță (*Din istoria și civilizația dacilor liberi, op. cit.*); D. Berciu, în *SCIV*, 2, 1951, p. 73—79; D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare"*, *op. cit.*, B. Mitrea, în *IstRom*, I, p. 637—647; M. Macrea, în *Apulum*, 7/1, 1968, p. 178—187; I. Nestor, în *Studii*, 15, 1962, 6, p. 1424—1435; idem, în *MuzNaț*, 2, 1975; V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, în *Dacia*, N.S., 22, 1978, p. 201—212; Gh. Bichir, *Relations between the Sarmatians and the free Dacians*, în vol. *Relations*, p. 55—65; S. Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit (I)*, Satu Mare, 1967; S. Dumitrașcu, în *Crisia*, 1977, p. 65—76; idem, *Teritoriul dacilor liberi din vestul și nord-vestul României în vremea Daciei romane*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1978; R. Vulpe, în *RRH*, 6, 1980, 1, p. 71—80; pentru problema numismatică, B. Mitrea, în *SCIV*, 4, 1953, 3—4, p. 611—640; idem, în *SCIV*, 7, 1956, 1—2; B. Mitrea și Em. Zaharia, în *ArhMold*, 5, 1967; B. Mitrea, în *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 229—236; D. Tudor, în *SCȘIași*, 5, 1954, 3—4; V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, Bacău, 1977; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, *op. cit.*, p. 75 și urm.

[6] Argumentele științifice și logice ale lui A. D. Xenopol, despre lipsa de orice temei a ipotezei evacuării totale a Daciei romane, au rămas — în cea mai mare parte —, valabile pînă astăzi. În ultimele decenii, noi studii au adus și alte dovezi în sprijinul persistenței daco-romanilor la nord de Dunăre și după retragerea aureliană; dintre aceste lucrări cităm: N. Iorga, în *RHSEE*, 1, 1924, p. 37—58; C. Daicoviciu, *Le problème de la continuité en Dacie. Observations et précisions d'ordre historique et archeologiques*, în *Dacica*, *op. cit.*, p. 447—499; C. Patsch, *op. cit.*, II, p. 206—213; A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 187—193; M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 459—467; idem, *Viața în Dacia romană, op. cit.*, p. 445—456; Vl. Iliescu, în *SCIV*, 22, 1971, 3, p. 425—441; idem, în *StCl*, 14, 1972, p. 149—160; idem, *Die Räumung Dakiens im Lichte der Schriftquellen*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche latinität*, 1, 1973, p. 5—28; A. Bodor, *Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia*, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 29—40; R. Vulpe, *Considération historiques autour de l'évacuation de la Dacie*, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 41—51; Em. Popescu, *Die Kontinuität im Lichte der epigraphischen Entdeckungen*, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 69—77; K. Horedt, în *SCIVA*, 25, 1974, 4, p. 555—558; D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, p. 253—265; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 112—127 (cu toată bibliografia principală apărută pînă în 1979—1980).

[7] Pentru citatele din izvoarele antice, referitoare la părăsirea Daciei, vezi lucrările lui Vl. Iliescu, menționate la nota precedentă, precum și în *FHDR*, II. Reinterpretarea surselor literare, ca și noile descoperiri arheologice din ultima jumătate de secol, au confirmat prezența daco-romanilor în fosta provincie a imperiului și după anul 275. Datele pe care le avem astăzi — arheologice, numismatice și epigrafice —, reprezintă o enormă cantitate de materiale, care au înlăturat orice posibilitate pentru o replică cu adevărat științifică a adversarilor continuității. Dintre numeroasele cărți și articole, care tratează această chestiune, amintim: G. I. Brătianu, *Les origines du peuple roumain: les données archéologiques*, București, 1939; C. Daicoviciu, *luc. cit.*; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité, op. cit.*, p. 191—264; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966; idem, în *Dacia*, N.S., 8, 1964, p. 177—193; K. Horedt, *Das archäologische Bild nach der Räumung Dakiens*, în *Dacoromania*, I, 1973, p. 135—148.

[8] În acest subcapitol rezervat toponimiei, Xenopol nu reușește să convingă, întrucît etimologiile propuse nu sînt suficient fundamentate științific. Progresele cercetării lingvistice au pus la îndemînă metode riguros exacte de investigație, care nu mai permit etimologii numai pe baza unor simple asemănări. Pentru *Vulcan* și *Romanați*, vezi Em. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, p. 185, 186, 256—259 și 263; despre Dunăre, Prut, Siret, Mureș, Timiș, Tisa, Someș, Olt, Buzău, Argeș, Ampoi, Bîrzava, Cerna, Motru etc., toată bibliografia și discuția la I. I. Russu, *Etnogeneza românilor, op. cit.*, indice; G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 71—74; Em. Petrovici, *op. cit.*, indice; C. Poghirc, *Sur les éléments du substrat du romain*, în *Dacoromania*, I, 1973, p. 197—209; G. Schramm, *op. cit.*, *idem, Der rumänische Name der Donau*, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 228—236; St. Dumistrăcel, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, coordonat de L. Boicu și Al. Zub, București, 1972, p. 368. Principalele lucrări referitoare la persistența post-aureliană a toponimiei daco-romane, pot fi găsite la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 134—147 și, mai cu seamă, p. 227—237.

*
* *

Părăsirea Daciei în prada barbarilor fusese precedată de o epocă de tranziție, în care această provincie, deși încă sub stăpînirea romanilor, suferise în repețite rînduri năvăliri pustiitoare. Deși trecerea de la starea liniștită și înfloritoare a oblăduirei romane la acea chaotică a timpurilor năvălirei nu fusese năprasnică și cu toate că nu se poate stabili seria istorică care duce de la o stare la cealaltă, totuși nu e mai puțin adevărat că, cu retragerea legiunilor, începe pentru poporația daco-romană o epocă cu totul nouă a istoriei ei, caracterizată prin mai multe împrejurări însemnate.

Întîi: Cei mai mulți din locuitorii rămași în Dacia Traiană, speriați de violențele și grozăviile năvălirilor, caută, ca și românii de mai tîrziu, adăpost în contra lor, în munții și pădurile de care Dacia era plină.

Al doilea: Felul cel nou de viață, adus prin strămutarea poporului de la cîmpie la munte, schimbă și condițiile traiului său, reîntorcîndu-l îndărăt de la viața agricolă la una ca și nomadă. Cu toate că românii n-au părăsit niciodată cu totul îndeletnicirile vieței așezate, totuși petrecerea lor în munți împingîndu-i mai ales la păstorie, ei se purtau necontenit peste toată întinderea lor, veneau în atingere unii cu alții din punctele cele mai îndepărtate și astfel, unificînd felul lor de a fi, pregătiră acea unitate surprinzătoare a neamului românesc de la nordul Dunărei.

Al treilea: În acest răstimp de aproape o mie de ani, poporul daco-romanilor intră în atingere cu deosebite neamuri barbare, care lăsară urme în graiul și obiceiurile lui, determinară forma lui de organizare și ajunseră chiar a-i domina mintea prin limbă și religie.

Naționalitatea română, a cărei bază fusese pusă prin contopirea romanilor cu băștinașii din Dacia, iesă formată pe deplin tocmai din epoca năvălirilor. Aceasta a dezvoltat sîmburele vechi într-un arbore puternic cu ramurile întinse, coroana bogată și rădăcinile adînci. El răsare însă din această epocă, sălbatic și neregulat, ca trunchiurile primitive ce cresc în umbra desișurilor. Trebuia curățit și îngrijit, desfăcut la rădăcină și răsuflat în crengariu, spre a da întreaga dezvoltare puterilor sale latente. Curățirea, întreprinsă de mult, a fost dusă tot mai spre desăvîrșire de epoca regenerărei, care este aproape de a fi încheiată și care este menită a face din sălbaticul fiu al pădurei un arbore civilizat.

Perioada năvălirei cuprinde deci una din fazele cele mai însemnate ale istoriei noastre, aceea în care s-au adaos mai multe elemente nouă către naționalitatea română. Vom vedea că epoca de o mie de ani, petrecută între părăsirea Daciei și întemeierea principatelor, nu este o lungă pauză în dezvoltarea poporului nostru, nici o epocă, asupra căreia nu s-ar ști nimica, ci din contră, una din părțile cele mai interesante, cele mai bogate în rezultate ale istoriei sale.

E drept că izvoarele curg mai sărace asupra acestui timp; însă pentru cine știe să atingă struna istorică, ele dau un răsunet destul de clar al acestor timpuri puțin cercetate.

DACIA ÎN PRIMA PERIOADĂ A NĂVĂLIREI BARBARE

270—860

I

GOȚII, HUNII ȘI GEPIZII

1. Năvălirea goților, hunilor și a gepizilor

Goții după Aurelian. Am urmărit mai sus istoria năvălirilor gotice pînă la părăsirea Daciei de împăratul Aurelian și am văzut că, în tot acel timp, [h]oardele lor nomade cutreierau întinsul șes oriental al Europei, trecînd prin Muntenia, pentru a intra, pe de o parte, în Imperiul Roman de peste Dunăre, pe de alta, în Dacia. Este interesant de constatat că, nici după delăsarea Daciei în prada lor, goții nu-și părăsesc așezările de pe țărmurile Mărei Negre, unde îi întîlnim fără întrerupere, pînă ce, spăimîntați de huni, trec cu grămada în partea orientală a Împărăției Romane.

În tot răstimpul de peste 100 de ani ce se strecoară de la părăsirea Daciei pînă la venirea hunilor (270 ⟨275⟩—375), provincia reintrase sub stăpînirea neamurilor sarmate, care se întindeau mai ales în Muntenia. Astfel, pe timpul lui Constantin cel Mare (325—337), goții, care pînă atunci par a se fi ținut mai în liniște, atacă din nou Imperiul Roman și provoacă pe Constantin a face o expediție împotriva lor. El trece Dunărea pe un pod de piatră, acela, ale cărui rămășițe se văd și astăzi încă la Celei [1], între gurile Jiului și ale Oltului[1]. Goții sunt bătuți de Constantin în *țările sarmaților*[2]. Se vede deci că Muntenia purta pe atunci numele de „țara sarmaților". Construirea unui pod de piatră peste Dunăre arată însă învederat, că Constantin cel Mare nu avuse numai scopul de a speria pe goți spre a-i astîmpăra, ci că el vroise a alipi iarăși mai cu trăinicie părțile nord-dunărene de împărăția sa, lucru ce era firesc la un monarh care strămutase scaunul statului său din apus în răsărit, pe malurile Bosforului [2].

Că acești goți, învinși de Constantin, nu se aflau în fosta Dacie romană, se cunoaște de pe istoria lor ulterioară, care îi arată tot ca locuitori ai țărmurilor Mărei Negre, prin Basarabia de astăzi și regiunile ce se țin de ea.

Anume, după împărțirea provizorie a Imperiului Roman în acel de apus și acel de răsărit, Valente ⟨Valens,⟩ împăratul răsăritului (364—378), face o expediție contra goților și, lucru caracteristic pentru regiunile unde el vroia să-i atace, este că el iernează la Marcianopoli în Moesia, aproape de coastele Mărei Negre. Apoi face și el un pod, însă de plute, peste

---

[1] Mai sus, p. 135 și 137. Istoria întîielor năvăliri gotice, p. 227—229.

[2] Orosius, VII, 28: „Mox Gothorum fortissimas et copiosissimas gentes *in ipso barbarici soli sinu, hoc est in Sarmatarum regione, delevit.*" Comp[ară] Paulus Diaconus, XI și Idatius, *Chronicon,* ad annum, 332.

Dunăre, pe la Noviodunum, care oraș este arătat de Ptolemeu ca aflîndu-se acolo unde Istrul începe a se despărți în gurile sale, adică pe la Isaccea de astăzi, și bate pe tribul got al greutungilor[3]. Reiese deci într-un chip învederat, că goții locuiau tot către Nistru și părțile orientale și că atunci cînd Constantin cel Mare îi bătuse în părțile mai occidentale ale Munteniei, nu-i lovise în țara lor, ci în acea a sarmaților [3].

Goții stau în părțile acestea pînă cînd, speriați ei înșiși de cumpliții și sălbaticii huni, o rup de fugă către Dunăre. Atanaric, capul ramurei celei mai apusene a goților, trimisese un corp de oștire pentru a recunoaște năvala hunilor; iar el se așezase în o vale pe fluviul Nistru. Spăimîntat de raportul dat de iscoada lui, el se coboară repede către Dunăre și vroește să se întăriască aici, trăgînd un mare șanț din malul Siretului pînă în acel al Dunărei[4]. Din el va fi rămas probabil valul de pămînt din care și astăzi se văd urme în județul Covurluiului și care pornește de la satul Tulucești, în coada lacului Brateșului și merge pînă la malul Siretului, în dreptul satului Cotu-lung[5]. Deși valul acesta, care poartă în gura poporului din acele părți tot numele dat îndecomun tuturor lucrărilor de asemenea natură aflătoare pe pămîntul Daciei, de valul lui Traian, pornește din malul Siretului și ajunge în acel al Brateșului, totuși, acest lac nefiind decît o formație a Dunărei, arătarea lui Ammianus se poate referi la el. Este învederat că pe aici un val roman nu ar fi avut nici o rațiune de a fi, mai întîi, întrucît exista valul cel mare, într-adevăr apărător al Moesiei inferioare, pe care l-am văzut că trecea prin Basarabia și Moldova sudică, de la Akerman, prin Vadul lui Isac pe Prut, peste Siret și pînă în Carpați. Apoi, la ce ar fi slujit romanilor un val tras între Brateș și Siret, care nu ar fi constituit nici o linie de apărare pentru posesiile lor sud-dunărene, singurele, ale căror scut îl avea în vedere ridicarea unor astfel de întărituri? În așa-numitul val al lui Traian, ce leagă coada Brateșului cu malul Siretului [4], avem înaintea noastră rămășițele acelui ridicat de Atanaric, pentru a se opune năvălirei hunilor[6]. Nesigur însă nici la adăpostul acestei întărituri măestrite, Atanaric caută cu poporul său o scăpare în acele naturale ale munților Carpați, care se întindeau la o mare îndepărtare spre apus și anume, el se retrage în așa-numitul *Caucaland*, nume cu finala germană *land* = țară, dat de goți muntelui *Caucazus*, unde se retraseră, și din combinarea cărora ieși acel dat de Ammianus. Am văzut că mai cu osebire partea Carpaților spre răsărit de Olt, părea a se numi Caucaz, unde se află pînă astăzi munții ce amintesc acest de al doilea nume al Carpaților[7]. Aici însă ei întîlniră pe sarmați pe care trebuiră să-i alunge cu puterea pe care groaza lor de huni le-o dăduse cu prisosință[8].

Se vede că, în goana lor către acei munți, ei au pierdut lîngă Buzău, la poalele dealului Istrița, lîngă satul Bădenii de jos sau Pietroasa,

---

[3] Ammianus Marcellinus, XXVII, 5, [1]; Ptolemeus, III, 10, 11 ⟨1⟩.

[4] Ammianus Marcellinus, XXXI, 3 [7]: „Qua rei novitate maioreque venturi pavore constrictus, a superciliis Gerasi fluminis ad usque Danubium, Taifalorum terras praestringens, muros altius erigebat."

[5] Vezi *Harta României*, publicată de Flemming la Glogau.

[6] Hașdeu, *Ist[oria] critică*, p. 299 ⟨1873, p. 314⟩, care vrea să îndrepte pe alții în privirea așezărei acestui val, comite însuși o eroare, spunînd că valul s-ar fi întins între *Prut* și Dunăre. Gerasus al lui Ammianus nu poate fi decît Siretul (mai sus, p. 54), și valul fiind tras între *Siret* și Dunăre, nu poate fi decît acel arătat de noi. Vezi și Odobescu, *Notices sur les Antiquités de la Roumanie*, Paris, 1868, p. 47.

[7] Mai sus, p. 237.

[8] Amm[ianus] Marcell[inus], XXXI, 4, [13]: „Athanarichus paria pertimescens abscessit, [...] ad Caucalandensem locum altitudine silvarum inaccessum et montium cum suis omnibus declinavit, Sarmatis inde extrusis."

tezaurul de aur păstrat azi în muzeul din București și cunoscut în popor sub numele de *cloșca cu puii* [5], și din care o verigă poartă inscripția în rune gotice: „guthâni ocwi hailag“, adică: „lui Odin patria sfințită.“[9]

Toate știrile deci, privitoare la goți, constată unul și același fapt, important din mai multe puncte de vedere: stăruința goților pînă la sfîrșitul petrecerei lor la nordul Dunărei, în regiunile răsăritene și sudice ale Moldovei și Basarabiei și lipsa lor din Dacia, deoarece nici unul singur din izvoarele îndestul de numeroase ce pomenesc de ei, nu ne arată că vre-o incursie a goților *să fi pornit din Dacia romană,* iar toate atacurile, atît făcute, cît și suferite de ei, au drept teatru regiunile răsăritene din vecinătatea Mărei Negre. Se vede deci cum această împrejurare, bine constatată, trebuie să schimbe cu totul părerile despre motivul care l-a împins pe Aurelian să părăsească Dacia. Provincia fu numai cît prădată din timp în timp de goți, nu ocupată de ei, nici măcar trecător. Nu a fost deci răpită Dacia de goți din mîinile lui Aurelian, ci el avînd de apărat poziții mai importante ale imperiului decît răzlățita Dacie, o părăsi, găsind că ocrotirea ei contra neîncetatelor incursii ale barbarilor era prea anevoioasă.

Al doilea rezultat al neocupărei Daciei de către goți, este lipsa aproape deplină de elemente gotice, din limba română. S-ar putea găsi ca elemente gotice în românește, cuvîntul *hoț,* format din *got* prin aspirarea lui *g* în *h* și într-adevăr, cînd veneau goții, veneau hoții, încît această etimologie ne ar părea probabilă[10]. Al doilea rest gotic ar fi jumătatea a doua a cuvîntului *cocostîrc,* din care partea întîia amintește pe latinescul *ciconia,* iar a doua, pe goticul *stork,* germ. mod. *storch.* În sfîrșit, se pare a ne fi rămas de la ei și numele rîului *Moldova,* de la care apoi se trase acel al țărei, care ar veni de la goticul *mulde* = *praf,* de unde avem mai multe rîuri în țările germane cu numele de Mulde, Moldau. Așa, cel întîi ne întîmpină în Saxonia, la un afluent al Elbei; cel al doilea e rîul ce udă capitala Boemiei, Praga, și care poartă iarăși numele de *Moldau* în gura germanilor, pe cînd slavii acelei țări îl numesc *Ultava* ⟨*Vltava*⟩. Cum se poate deriva numele unui rîu de la un element atît de deosebit de apă, ca praful, provine din aceea că, la lumina soarelui, dimineața și sara, suprafața apei pare că abură praf. De aceea și slavonii au numit un rîu al Munteniei *Prahova* de la *prah* = *praf.* Apoi chiar Ovid vorbește într-un loc de *amnis pulverulentus*[11].

---

9 Iată reproducerea ei în rune: ᚷᚢᛏᚨᚾᛁ ᛟᚲᚹᛁ ᚺᚨᛁᛚᚨᚷ·

Această cetire a inscripției este cea mai probabilă și a fost propusă, după o sumă de alte încercări făcute de învățații străini, de Odobescu, în *Notices sur les Antiquités de la Roumanie,* p. 17—24. Greutatea stă în termenul *Ocwi,* pe care Odobescu îl traduce prin *patrie,* bazîndu-se pe presupunerea că așa ar fi numit germanii patria lor, adică Sciția, pe care și Iordanes o dă sub un nume apropiat, prin forma lui, de cuvîntul inscripției. *De Gothorum sive Getarum origine ac rebus gestis,* IV ⟨28⟩: „Haec ergo pars Gothorum, quae apud Filimer dicitur in terras *Oium* emenso amne transposita, optatum potiti solum.“

10 Hașdeu, *Istoria critică,* p. 299 ⟨1873, p. 310—311,⟩ este de părere că cuvîntul *hoț* ar veni de la exclamarea ce se întrebuințază de obicei la prinderea hoților de *ho! ho!* Noi știm că românește acest strigăt are sensul poprirei: *ho! stăi, aho! aho!* dar niciodată acel al urmărirei, goanei. Observăm însă că și Hașdeu tot de la un strigăt dat cu prilejul spaimei de goți derivă cuvîntul de hoț.

11 Hașdeu, *Ist[oria] crit[ică],* p. 300, ⟨1873, p. 314 și urm.,⟩ după exemplul lui Cantemir, *Hronicul, [op. cit.,]* p. [263—] 264 (Comp[ară] p. 271), a atras cel întîi luarea aminte asupra poziției teritoriale ocupate de goți și a explicat din ea lipsa gotismelor în limba română.

Față însă cu niște elemente atît de puține și încă și acestea nesigure, se poate susținea că gotismele lipsesc aproape cu desăvîrșire din limba română. Această lipsă a fost invocată de potrivnicii stăruinței românilor în Dacia, pentru a dovedi tocmai faptul că ei nu se aflau în Dacia, la venirea goților. Ei pornesc de la premisa de tot falșă, că goții ar fi ocupat Dacia, stînd în ea cel puțin 100 de ani (270 ⟨275⟩—375) și, întrucît în naționalitatea română nu se constată aproape nici o urmă de înrîurire gotică, ar urma de aici că românii nu se aflau în Dacia la venirea acelui popor, fiind strămutați peste Dunăre[12].

Demonstrarea atît de deplină că goții nu au ocupat niciodată Dacia lui Traian în chip statornic și că ei, pînă la trecerea lor peste Dunăre, au stat totdeauna în cîmpiile vecine cu Marea Neagră, taie tocmai rădăcina unei atari argumentări. Chiar dacă goții au venit în atingere cu daco-romanii, ea fu totdeauna dușmănească și trecătoare, ca acea în care intră cel prădat cu hoțul care îl pradă. Apoi așa nu se stabilesc înrîuririle între popoare, cu sabia în mînă și cu ura în suflet, ci pe calea pașnică a relațiilor de la om la om, pe aceea a legăturilor de interes și a schimbului de slujbe. Să nu ne mire deci nici într-un chip lipsa gotismelor în limba românilor. Ar fi extraordinar tocmai, dacă niște asemenea elemente s-ar afla în ea.

Dacă limba daco-română s-ar fi dezvoltat la sudul Dunărei, tocmai atunci ar trebui să aflăm în ea elemente gotice. Într-adevăr, goții, alungați de huni, trec Dunărea în Imperiul de Răsărit, căpătînd învoirea de la împăratul Valente ⟨Valens,⟩ după nesfîrșite făgăduinți de a rămînea liniștiți[13]. Ei se așează cîtva timp aici; dar, revoltîndu-se curînd după aceea, bat pe împăratul Valente ⟨Valens⟩ și-l omoară la Adrianopole, pradă și pustiesc un lung șir de ani Peninsula Balcanică, apoi trec în Italia și, în sfîrșit, în Spania, unde Oceanul Atlantic pune un țel vieței lor rătăcitoare. Parte însă dintre goți, elemente mai puțin vagabonde ale neamului lor, *rămîn așezați în țările din sudul Dunărei*. Așa ni se spune că în Albania, s-ar fi întîmplat căsătorii între goți și băștinași[14] și același lucru se va fi întîmplat și în Moesia, pretinsa sălășluință a coloniilor strămutate. Apoi limba bulgară de astăzi, dezvoltată tot în Moesia, prezintă cîteva urme netăgăduite de elemente gotice în ea, precum și limba gotică, la rîndul ei, înfățișează urme de înrîurire slavă. Astfel avem în limba bulgară elementele gotice: *vrtograd*, grădină, de la goticul *aurtigard*, derivat din *aurts*, iarbă; *userez*, cercel, din goticul *ausahriggs*, derivat de la *auso*, ureche; *sabota*, zi, din goticul *sambas*, idem; *buky*, carte, din goticul *boka*, idem; *măzda*, marfă din goticul *mizda; netij*, sîrbește *netjak*, rudenie, de la *nithgis*, idem. Iar ca bulgarisme în limba gotică cităm: *klismo*, care vine de la slavo-bulgarul *klik*, vuet; *plinsjan*, a sări, de la slavicul *pliasati*, idem; *chleb*, pîine, de la slavicul *hliab*[15].

---

[12] Rösler, *Romänische Studien, [op. cit.,]* p. 123, după Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Dakiens*, Wien, 1781.

[13] Mai întîi, trec goții creștini sub Fritigern și Alavivus. După aceea, se hotărește și Atanaric, capul goților păgîni, care se refugiase în Caucaland, să facă și el ca și ceilalți; el trece Dunărea în 395 pe timpul lui Teodosiu. Vezi Iordanes, XXVII ⟨131—132;⟩ Amm[ianus] Marcell[inus,] XXVII, [5,] 9.

[14] Malchus, *Excerpta de legationibus*, Bonn, p. 258.

[15] P. J. Schafarik, *Slawische Alterthümer*, Leipzig, 1844, I, p. 429. Goții de care ne-am ocupat, erau cei de apus, *vizigoții*. Cei de răsărit, *ostrogoții*, al căror rege, Hermanaric, se sinucisese, fiindcă nu putuse să se împotrivească hunilor, primiră stăpînirea acestora și rămaseră în patria lor, dincolo de Nistru, Iordanes, c. XLVIII: „in eadem patria remanserunt ⟨remorasse⟩." Mai tîrziu, se strămută, după huni, în Panonia.

Nu ar fi oare cu totul extraordinar că limba românească, dezvoltată pe același teritoriu alăturea cu limba bulgară și în atingere cu goții, care influențează pe aceasta din urmă, să rămînă substrasă cu totul de la orice înrîurire gotică? Prin urmare, faptele fiind restabilite conform adevărului istoric, lipsa de gotisme în limba română, este tocmai dovada cea mai bună că daco-romanii nu au părăsit niciodată vechea lor patrie, Dacia lui Traian.

Întîiul element al năvălirei barbare a pricinuit, deși în chip indirect, părăsirea Daciei. El nu a venit însă în o atingere roditoare cu poporația daco-romană și nu a lăsat deci asupra ei nici o urmă de înrîurire [6].

Să vedem ce s-a petrecut cu *hunii*, care veneau pe urmele goților, ca niște tigri însetați de sînge, după o ceată de lupi nemilostivi.

Hunii. Poporul hunilor era de rasă mongolică, în deosebire de goți, care erau ari. Portretul lor, lăsat de mai mulți scriitori contimporani, deși fără îndoială văzut prin prisma fricei și a groazei și deci poate cam exagerat, explică îndestul spaima ce cuprinse pe toate popoarele la venirea lor. Ammianus Marcellinus reproduce în colorile următoare, care se văd copiate după via natură, portretul fizic, moral și intelectual al acestui cumplit neam de oameni: „Hunii întrec în cruzime și barbarie tot ce și-ar putea cineva închipui mai barbar și mai sălbatic. Corpul lor grămădit, cu membrele superioare foarte mari și capul peste măsură gros, le dă o înfățișare monstruoasă. Se nutresc fără a întrebuința nici pregătire, nici foc, mîncînd rădăcini de plante sălbatice și carne înmuiată între coapsele lor și spatele cailor; niciodată nu mînuesc plugul; ei nu locuiesc nici în case, nici în colibe, căci orice înconjurare a unui zid le pare un mormînt și ei nu se cred în siguranță sub un acoperiș. Totdeauna rătăcind, schimbînd vecinic locuințele lor, ei sunt deprinși din copilărie cu toate suferințele: frigul, foamea și setea. Turmele lor îi urmează în rătăcirile lor, tîrînd carele în care este închisă familia lor. Acolo torc femeile și cos hainele bărbaților, acolo dau naștere copiilor și-i cresc pînă ajung mari. Întrebați pe acești oameni de unde vin, unde au fost zămisliți, unde au fost născuți, nu vor ști să răspundă. Ei trăiesc necontenit pe caii lor cei mici și urîți, însă iuți și neobosiți. Călări ca bărbații, sau stînd pe o parte după chipul femeilor, ei țin pe ei adunările lor, cumpără și vînd, beau și mănîncă, ba chiar și dorm înclinați pe gîtul animalelor. Hunii sunt nestatornici, fără credință, mișcători după toate vînturile, cu totul răpiți de furia momentului. Ei știu tot atît de puțin, ca și animalele, ce este cuviincios și necuviincios. Limba lor este întunecată, încurcată și plină de metafore. Cît despre religie, ei nu par a avea nici una sau cel puțin nu practică nici un cult; patima lor precumpănitoare este aceea a aurului.“

Iordanes sfîrșește prin cuvintele următoare, legenda ce avea curs între goți, asupra originei acestor ființi înspăimîntătoare: „Hunii sunt un soi de oameni născuți în mlaștini, mici, sfrijiți, îngrozitori la vedere și neținîndu-se de neamul omenesc decît prin facultatea vorbirei.“[16]

Hunii, mulțime nesfîrșită de noroade deosebite, aruncate de Asia asupra Europei, de către acel neam dintre ele, care dădu numele său întregei năvăliri, trebuiră să cuprindă toate regiunile Europei centrale, atît malurile Dunărei, cît și părțile mai lăuntrice ale continentului. Fiindcă veneau din stepele Rusiei de astăzi către apusul Europei, era firesc lucru ca, lovindu-se de stavila nestrăbătută, pe care munții Carpaților Moldovenești o opunea înaintărei lor directe, să se desfacă în două brațe

[16] Amm[ianus] Marcell[inus,] XXXI, 2; Iordanes, VIII ⟨XXIV, 122⟩.

care să înconjure acești munți pe la nord și pe la sud, precum un șiv... de apă ce se lovește de o piedică, se împarte în două gîrle. Curent... nordic al năvălirei apucă pe deasupra Carpaților și cu el se va fi d... greul poporului hunic; se poate însă ca un al doilea trib, acel sudic, s... se fi îndreptat prin cîmpia munteană și apoi prin pasul Turnului-Ro... către inima Daciei. Că hunii s-au așezat mai ales în centrul Europei, î... cîmpia panonică, este dovedit prin împrejurarea că scaunul imperiul... lui Atila se găsia aici, precum și prin apăsarea pe care prezența hunilo... o exercita asupra mai multor popoare barbare, care năvăliră împinse d... ei asupra Italiei, sub conducerea lui Radagais, și care popoare, dup... retragerea legiunilor de la Rin și din Britania de către Stilicho, generalul lui Valentinian III ⟨Honorius⟩, trecură acest fluviu și inundar... Galia, Spania și Africa.

Deși Dacia nu pare a fi fost ocupată în chip constant de către barbar... huni și o asemenea ocupare era chiar cu neputință unui popor nomad. precum erau hunii, totuși este învederat că ei cercetează și această țară. precum am spus, poate și prin poarta Turnului-Roș, desigur însă din cîmpia Panoniei, prin văile ușor de străbătut ale Sameșului și Mureșului. Ei adăugiră către spaima produsă în locuitorii Daciei, prin incursiile goților, acea reînnoită prin pustiirile noilor năvălitori și împinseră tot mai mult pe locuitorii rămași în partea provinciei romane către adăposturile firești și apropiate ale munților și pădurilor.

Din descrierea unei călătorii, făcute în imperiul hunilor cu prilejul ambasadei lui Maximianus la Atila, de către istoricul bizantin Priscus, aflăm mai multe știri asupra efectului pe care năvălirea hunilor îl produse asupra popoarelor, asupra cărora se abătu. Astfel Priscus ne spune că, mergînd pe coasta apuseană a Peninsulei Balcanului, ajunseră la Sardica, oraș pe care-l găsiră prefăcut în cenușă prin năvălirea anterioară a hunilor. Tot astfel, aflară redus în ruine orașul Naissus (astăzi Niș în Serbia), patria lui Constantin cel Mare, unde găsiră numai cîțiva bolnavi, care nu putuseră fugi, adăpostiți în o biserică și care erau căutați de țăranii din vecinătate.[17]. Această relație arată ce efect producea năvălirea asupra locuitorilor expuși. Orașele care cuprindeau pe bogați, erau mai ales ținta furiei barbarilor; ele erau dărămate, date flăcărilor și locuitorii lor umpleau lumea, fugind în toate părțile. La Sardica, dărămarea era așa de deplină, că ambasadorii romani nu găsiseră, un acoperămînt spre a se adăposti, ci trebuiră să întindă corturile în mijlocul ruinelor.

De aici înainte pînă la Dunăre, ambasadorii trecură prin un cîmp albit de oseminte omenești, rămășițele măcelului îngrozitor, căruia fusese expusă poporația locului. Ambasada venise de la Naissus în linie dreaptă către Dunăre, probabil prin valea Moraviei și trecuse fluviul pe lîngă gura acelui afluent al său, în Banat, pe care-l străbătu prin partea apuseană și șesă a sa. După o întăie audiență la Atila, ambasadorii fură invitați a merge după rege, care apucă spre reședința lui, către nordul Panoniei. În drumul lui, Priscus ne spune că trecu peste mai multe rîuri, din care cele mai mari după Istru ar fi *Drecon, Tigas* și *Tifisas*[18]. Cel întîi nu poate fi identificat cu nici unul din rîurile existente; celelalte două redau numele cam schimbate ale Tisiei și Tibiscului: Tisa și Timișul. Pe cînd străbăteau șesul oriental al Banatului, Priscus spune că le aduceau de prin sate ca nutriment, în loc de grîu, *malai* și în loc

---

[17] Priscus, ed. Bonn, p. 181.
[18] Priscus, ed. Bonn, p. 183: „ὅ τε Δρήκων λεγόμενος καὶ ὁ Τίγας καὶ ὁ Τιφήσας."

de vin, *mied,* numit astfel în *limba locuitorilor indigeni*[19]. Asemenea, și servitorii huni, care îi întovărășau, duceau cu sine mălai și o băutură, pe care și-o pregăteau din orz și pe care barbarii o numeau *camus.* Mai arată că, după ce făcură o călătorie lungă, întinseră spre sară corturile lîngă un lac care avea apă bună de băut și la care locuitorii satului vecin veneau după apă. Aceste sate prin care trecu Priscus, erau locuite de o poporație alta decît cea hunică, pe care el o denumește cu numele de barbară, pe cînd acea ce locuia în aceste sate, este desemnată ca poporație indigenă. Aceeași deosebire reiese și din indicarea lui Priscus că indigenii ar bea mied, pe cînd barbarii ar întrebuința băutura arătată, numită camus.

Nu credem că această poporație indigenă a Banatului apusean să fi fost daco-romanii, ci erau poate niște triburi slave aduse sau împinse înainte de năvălirea hunilor, precum tot așa vor fi fost și locuitorii satelor acelor ce îngrijeau de bolnavii din Naissos. Într-adevăr, limitele Daciei nu ieșau din regiunea munților Banatului; ba îndărătul chiar a liniei pe care călătorea Priscus se întindeau valurile romane menite a apăra Dacia din partea apusului[20].

S-a crezut a se descoperi în Priscus urme despre existența unei poporațiuni de obîrșie latină în Imperiul Hunilor. Istoricul bizantin vorbește, anume în mai multe locuri de *ausoni* și de limba *ausonilor,* părînd chiar, în unul din ele, a face o deosebire între aceștia și poporul romanilor. El spune anume despre „sciți", că „fiind o adunătură din diferite popoare, vorbesc cu preferință, pe lîngă limba lor barbară, sau limba hunilor sau a goților sau chiar și aceea a *ausonilor,* acei dintre dînșii care vin în atingere cu *romanii.*" Acest loc a fost pus în legătură cu altul, în care Priscus arată că un caraghios, Zercon Maurusius, intrînd în sală la sfîrșitul unui banchet dat la curtea lui Atila, ar fi înveselit pe toți comesenii prin o cuvîntare rostită în limba *ausonică,* împestrițată cu cuvinte gotice și hunice[21]. Ausonii însemnînd în latinește *roman vechi,* s-a dedus de aici că Priscus ar înțelege prin limba ausonică, *latina poporană,*[22] vorbită de daco-romanii din Dacia Traiană.

Mărturisim că o asemenea explicare ne pare cam îndrăzneață. Dacă s-ar primi argumentarea că cuvîntarea lui Zercon n-ar fi provocat rîsul tuturor, dacă n-ar fi fost înțeleasă, atunci am fi siliți să admitem că majoritatea șefilor huni de la masa lui Atila ar fi cunoscut dialectul poporan al țăranilor din Dacia, lucru ce nu se poate primi cu nici un chip, fiind date relațiile dintre aceste popoare. Apoi Priscus ne mai spune că un barbar, ce stătea la masă lîngă el, îi adresă cuvîntul în *limba ausonilor*[23], căruia Priscus îi răspunse, probabil, în aceeași limbă, pe care el cel puțin o înțelesese, deoarece îl vedeam ducînd cu vecinul său o întreagă convorbire. Iată-l deci pe bizantinul Priscus cunoscînd și vorbind limba străbunilor noștri! Nouă ne pare mai firesc lucru de a admite că Priscus, în mania sa de archaizare, deși numea pe romani cu numele lor, desemna graiul latinesc sub numele învechit de limba ausonilor, cînd

---

[19] Priscus, ed. Bonn, p. 183: „ὁ μέδος ἐπιχωρίως καλούμενος." Mied se bea pînă tîrziu în țările române. Un doc[ument,] din 1633, dă ca preț al unui pămînt 130 de unghi și 10 poloboace *medu.* Ghibănescu, *Ispisoace și zapise,* II, 1, p. 19.

[20] Vezi harta de la p. 264—265.

[21] Priscus, ed. Bonn, p. 190: „Ξύγκλυδες γὰρ ὄντες πρὸς τῇ σφετέρᾳ βαρβάρῳ γλώσσοη ζηλοῦσιν ἢ τὴν Οὔννων ἢ τὴν Γότθων ἢ καὶ τὴν Αὐσονίων, ὅσοις ἀυτῶν πρὸς Ῥομαίους ἐπιμιξία." Despre Zercon, spune p. 206: „τῇ γὰρ Αὐσονίων τὴν των Οὔννων καὶ τήν τῶν Γότθων παραμιγνὺς γλῶτταν."

[22] Niebuhr, explică în *Indicele lui Priscus,* p. 615, *lingua ausonica* prin *latina rustica.*

[23] Priscus, ed. Bonn, p. 206.

atunci se explică și faptul cum hunii care veneau în atingere cu romanii cunoșteau și limba latină și cum Zercon Maurusius va fi parodiat o latinească pocită amestecată cu cuvinte hunice și gotice, pe care comesenii lui Atila nu aveau nevoie să o înțeleagă numaidecît spre a rîde de ea, ba tocmai rîdeau așa de tare, fiindcă nu o înțelegeau. Atunci ni se explică și convorbirea lui Priscus cu barbarul de la masă, purtată în latinește. Credem deci că Priscus nu poate fi invocat ca mărturie serioasă pentru prezența românilor în Dacia, pe timpul hunilor[24], ceea ce nu înseamnă deloc că ei nu s-ar fi aflat în ea. Priscus nu trecuse, în călătoria lui, prin locurile unde ei trăiau pe acel timp, munții Transilvaniei, ci, cum am arătat-o, pe dincolo de munții Banatului și a valurilor romane, în afară chiar de hotarele Daciei lui Traian [7].

Puțin timp după ambasada lui Maximianus la curtea lui Atila, regele hunilor se scoală cu mare parte din poporul său și pleacă către apus, trece în Galia, unde este bătut la Châlons-sur- Marne de către romanii comandați de Aetius, aliați cu francii și vizigoții, străbate, cu toate acestea, înainte prin Italia pînă la Roma, pe care o cruță atît din rugămintele papei Leon I, cît și de o teamă superstițioasă, acea de a nu se atinge de urbea eternă. Atila după aceea se întoarce la reședința lui în Panonia, unde moare chiar în ziua cînd contractase o nouă căsătorie cu frumoasa Ildico, Hildegunda cîntecului Nibelungilor. Asupra cauzei năprasnicei sale morți, au umblat totdeauna mai multe versiuni: unii spuneau că ar fi fost ucis prin un complot urzit de împăratul roman; alții, că ar fi căzut jertfă răzbunărei soției sale, ai cărei părinți fuseseră uciși de regele barbar, și a treia, în sfîrșit, aceea oficială oarecum și crezută în tot Imperiul Hunic, că moartea lui ar fi fost firească, provenită din un atac de apoplexie.

Moartea lui Atila fu semnul pieirei și a imperiului întemeiat de el cu atîta repejune. O luptă sîngeroasă izbucni între numeroșii săi copii, care formau ei înșiși un popor întreg; iar, pe de altă parte, popoarele germane și mai ales gepizii și ostrogoții, ai căror regi se bucuraseră de o mare vază pe timpul lui Atila, fiind desconsiderați de urmașii săi, ridicară steagul răscoalei. „Se împărțiră domniile și popoarele și dintr-un corp se făcură mai multe membre, care nu mai suferiau de aceeași boală, ci, cu capul tăiat, se sfîșiau unul pe altul, care nici cînd nu și-ar fi aflat perechea, dacă nu s-ar fi nimicit mutual prin rănile lor, națiunile cele mai puternice ale pămîntului"[25]. Într-o luptă uriașă dată pe malurile Dravei, Elac, fiul cel mai mare al lui Atila, pieri și popoarele germane învingătoare își împărțiră posesiile apusene ale Împărăției Hunilor. Gepizii, sub Ardaric, ocupă pentru cîtva timp cîmpia Tisei, coborîndu-se de pe la izvoarele Vistulei, unde se așezaseră atunci cînd se strămutaseră împreună cu goții din țările scandinave[26], iar ostrogoții se așezară vremelnic în Panonia apuseană, dincolo de Dunăre, pînă ce o nouă strămutare împinse pe gepizi peste Dunăre, în Moesia, iar pe ostrogoți dincolo de Alpi, în Italia. Hunii, parte se contopesc în sînul celorlalte popoare, parte se retrag cu început iar în cîmpiile Asiei de unde veniseră.

---

[24] Răposatul Vasile Burlă, într-un articol din *RIAF*, I/II, 1883, p. 289 și urm., a susținut interpretarea lui Priscus, pe care o combatem noi. Deși lucrarea lui Burlă face un puternic efect la prima ei cetire, la o mai liniștită cugetare, nu te convinge. Aceeași teză ca a lui Burlă a fost susținută de Hașdeu, în *Românii bănățeni*, *AARMSI*, II, 1896, t. XVIII. Și D. Onciul, *Originile Principatelor Române*, [București, 1899,] p. 146 [—147,] se pleacă spre o asemenea interpretare a lui Priscus.

[25] Iordanes, L.

[26] Iordanes, XVII; Ptolemeus, III, 5, [8].

Lăsat-au hunii urme din trecerea și stăpînirea lor, în țările române? Atingerea lor cu românii, fiind tot dușmănească și poporația Daciei fugind înaintea lor în munți, credem că aceste urme trebuie să fie foarte slabe. În toponimie s-a păstrat numai cît *muntele hunilor* în ținutul Seghișoarei, în Transilvania. Resturi în limba românilor, chiar de vor fi rămas, s-au amestecat cu acele mai nouă din limba avară, apoi din cea ungurească, fiicele limbei hunice. Din aceasta nu ni s-a păstrat nici un singur cuvînt, afară de cîteva nume proprii, care se regăsesc pînă astăzi în întrebuințare la unguri.

Gepizii. Să cercetăm strămutarea gepizilor.

Am arătat că gepizii, scuturînd jugul hunilor, își întinseră stăpînirea în cîmpia Tisei, la apusul munților ce despart Transilvania de Ungaria propriu-zisă de astăzi (munții Banatului, acei Mineriferi, ai Abrudului, Biharului și ai Vlăghiesei). Acești gepizi nu erau decît o ramură a poporului gotic și vorbeau aceeași limbă cu goții[27]. Iordanes, analistul național al primelor popoare germane, ne spune, în repețite rînduri, că gepizii ar fi avut în stăpînire Dacia lui Traian, stăruind anume asupra acestei împrejurări[28], încît din asemenea arătare ar rezulta că ei au putut veni în atingere cu românii.

Aceasta nu se poate admite fără de control; căci Iordanes, scriitor preocupat mai ales de mărirea poporului său, de cîte ori este vorba de arătarea întinderei stăpînirei lui, va fi dispus la exagerare. În orice caz, dominația gepizilor asupra Daciei va fi fost asemănătoare celei a hunilor, fără să se fi mijlocit o atingere directă a poporului lor cu daco-romanii. Apoi, gepizii nici n-au stat mult timp la nordul Dunărei, ci s-au strămutat în curînd, după coborîrea lor de la originile Vistulei, dincolo de fluviu, în Dacia Aureliană, păstrînd asupra fostelor lor locuințe numai o suzeranitate nominală. Astfel *Procopius*, care trăiește pe timpul lui Iustinian și a fost secretarul generalului Belizarius, spune anume despre ei că „vechile lor locuințe au fost la sudul Istrului; aici gepizii ocupară Singidunul și Sirmiul cu regiunile învecinate, atît în dreapta, cît și în stînga Istrului", și această arătare atît de precisă este repetată de scriitorul bizantin în mai multe rînduri[29]. Menandru spune asemenea că Baian, chaganul avarilor (care locuia în Panonia), trecînd Istru, a intrat în hotarele gepizilor[30]. Sirmium și Singidunum fiind așezate unde astăzi se află orașele Mitrovitz și Belgrad, în Serbia, și gepizii ocupînd aceste orașe și locurile învecinate dincolo și dincoace de Dunăre, reiese că, la nordul fluviului, ei aveau în stăpînire partea șesă a Banatului, pînă în munții acestuia, în care munți trăia și parte din poporația daco-romană. În acel șes al Banatului se și întîlnesc mai tîrziu încă trei sate gepidice, după distrugerea gepizilor de longobarzi. Generalul Priscus, care face în 601 o expediție lîngă Tisa, contra avarilor, amintește de acele sate[31].

---

[27] Iordanes, XVII: „Nam (Gepidae) sine dubio ex Gothorum prosapie [et hi trahent] originem."

[28] Idem, XII: „Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur. Quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per Boutas, alterum per Tapas. Haec Gotia, quam Daciam appelavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur, tunc ab oriente Aroxolani, ab occasu Iazyges, a septentrione Sarmatae et Basternae, a meridiae amnis Danubii terminabant."

[29] Procopius, *De bello vandalico*, I, 2; idem, *De bello gothico*, III, 33, 34.

[30] Menander, ed. Bonn, p. 114.

[31] Theophilact, VIII, 3.

Este deci învederat că, dacă gepizii au putut avea un moment sub stăpînirea lor Dacia Traiană, atunci cînd staționau între Tisa și Munții Apuseni ai Transilvaniei, pe timpul lui Iordanes, cînd avarii le luaseră locul și gepizii trăiau peste Dunăre, nu mai putea fi vorba de o asemenea stăpînire.

Iordanes avea interes a întinde, cît se putea mai mult, stăpînirea poporului său și de aceea bănuim la el o amestecare poate intenționată a Daciei lui Aurelian cu acea Traiană, cum și acea a goților cu poporul trac al geților, în scop de a urca, pe de o parte, cît se poate mai mult în timp începuturile poporului goților, precum, pe de alta, din dorința de a lărgi și în spațiu marginile țărilor în care domniau neamurile din care și el făcea parte. De altmintrele, Iordanes nu pare a-și da bine seamă despre cele ce înțelege prin Dacia veche (adică Traiană). El spune într-un loc, că gepizii ar sta lîngă fluviile *Marisia,* Miliare, Gilpil și *Grissia,* care ar întrece pe toate celelalte rîuri[32], iar, aiurea, arată marginile țărei gepizilor, ca cuprinse între rîul Tisa, care ar uda-o despre nord și apus, Dunărea, despre sud și Tausis, despre răsărit, ale cărui unde iuți și spumuoase se reped furioase în Dunăre.[33] După caracterizarea cursului lui *Tausis*, credem ca acest rîu să fie *Oltul.* Însemnat însă pentru poziția geografică a gepizilor este faptul că ei ocupă *basenul Crișului,* care, după cum este cunoscut, izvorăște de pe laturea *exterioară* a munților ce separă Transilvania de Ungaria, deci curge *în întregimea lui* afară din Dacia: nu mai puțin băgat în seamă este și împrejurarea că Iordanes dă ca graniță apuseană a țărei gepizilor rîul Tisa, încît se vede deci că și el pune, ca regiune ocupată de acest popor, mai mult cîmpia Tisei, pe unde și pe acolo curge rîul Mureșului, decît Dacia lui Traian. Că ei își vor fi întins stăpînirea, adică prădăciunile lor și prin văile Sameșului și Mureșului pînă în Transilvania, cine ar putea-o tăgădui, deoarece în decursul întregei istorii, stăpînii Panoniei au fost și acei ai Transilvaniei?

Astfel deci, s-ar putea împăca spusele lui Iordanes cu celelalte izvoare contimporane, în sensul acela, că gepizii locuiau întîi la nordul Dunărei, în cîmpia Tisei, întinzîndu-și stăpînirea și asupra Daciei lui Traian: că însă, puțin timp după coborîrea lor în aceste regiuni din părțile Galiției, s-au strămutat peste Dunăre, în Moesia, unde stătură pînă ce poporul lor fu nimicit de longobarzi și de avari. Că nu au rămas urme germane, nici de la gepizi în sînul poporului român, trebuie să ne mire tot atît de puțin ca și lipsa aflărei de elemente gotice, deoarece poporul dacoroman se retrăsese în mare parte, încă de la năvălirea goților și a hunilor, în munții și pădurile Daciei și, chiar dacă gepizii ar fi dat peste români, în incursiile lor în Transilvania și munții Banatului, această atingere a lor dușmănească cu românii, nu le-ar fi dat prilejul a lăsa în naționalitatea română urmele unei viețe comune.

Gepizii deci locuind, cea mai mare parte din timpul cît au trăit la sudul Dunărei, în regiunea Serbiei și Bulgariei, și tot acolo așezîndu-se și goții, din care rămîn însemnate pîlcuri, chiar și, după ce se duce greul poporului lor, în Italia și Spania[34], se înțelege de la sine că, dacă românii

---

[32] Iordanes, XXII: „Gepidas sedent iuxta flumina Marisia, Miliare et Gilpil et Grisia, qui omnes supra dictos excedet."

[33] Iordanes, V; „Nam Tisia per aquilonem eius chorumque discurrit; ab africo vero magnus ipse Danubius, ab eo fluvius Tausis ⟨Flutausis⟩ secat, qui rapidus ac verticosus in Istri fluenta furens divolvitur."

[34] Însuși Iordanes, LI, mărturisește că, pe timpul lui, 550 d. Hr., goții minori, ai căror pontifice fusese Ulfilas, ar locui în Moesia, în regiunea nicopolitană lîngă muntele Haemus: „Erant si quidem et alii Gothi, qui dicuntur minores, populus inmensus, cum suo pontifice ipsoque primate Vulfila, qui eis dicitus et litteras in-

ar fi petrecut în acest timp în Moesia alăturea cu ei și dacă goții și gepizii s-ar fi contopit în naționalitatea românilor, aceștia cînd ar fi venit înapoi mai tîrziu în Dacia, ar fi trebuit numaidecît să aducă cu ei urmele înrîurirei germane asupra graiului lor [8]. Lipsa unei asemenea înrîuriri, departe de a fi, cum credeau Sulzer și Rösler, un semn că românii nu s-ar fi aflat în Dacia pe timpul năvălirei acestor popoare, este tocmai cea mai bună dovadă, că românii n-au părăsit niciodată Dacia Traiană, spre a trăi dincolo de Dunăre[35].

2. Daco-romanii în munți

Dovezi din analogie. Încă de pe timpul lui Hadrian, începuseră popoarele barbare ce locuiau în apropierea Daciei, a neliniști pe locuitorii provinciei romane, venind cînd sub formă de bande de hoți, cînd în trupe mai mari, spre a ataca poporația daco-romană[36]. Cît timp numai sarmații și dacii neatîrnați loviră provincia, locuitorii ei se apărară și respinseră, cu ajutorul împăraților, loviturile lor. De pe la 238 însă, se adaug către incursiile acestora, acele ale goților, mult mai barbari și mai sălbatici decît ei. Am văzut cum la început, romanii luptă vitejește și în contra acestor noi năvălitori. Ei revin însă cu o furie tot mai adausă, distrugînd mai multe orașe din Dacia, încît pericolul năvălirei lor devine tot mai simțit pentru populația daco-romană. E probabil că de pe atunci începură cetățenii cei mai avuți și mai puțin inimoși a părăsi provincia, pentru a căuta adăpostire, nu atît în Moesia, unde goții vrăfuiau mai rău chiar decît în Dacia, ci în părțile mai lăuntrice ale Imperiului Roman. Cu timpul însă, și acei pe care dorința cîștigului îi reținea în Dacia, cu tot pericolul căruia se expuneau, fură nevoiți să o părăsească, dacă nu voiau să-și vadă agonisita lor devenind prada barbarilor. Astfel se deșertară cu încetul orașele Daciei *de clasa avută a poporației lor*. Am văzut într-adevăr, că barbarii aveau drept țintă în prădăciunile lor, mai cu osebire orașele, căci ceea ce-i atrăgea pe ei, era mai ales setea aurului, metal pe care-l știau că se ascunde mai curînd în lăzile bogaților de prin orașe, decît sub căpătîiul locuitorului de la țară. Orașele fiind distruse, date pradă flăcărilor, și poporația lor cea săracă era nevoită să le părăsească și să caute aiure adăpostirea existenței.

Ce deveni această poporație împreună cu acea care locuia pe ogoarele Daciei? Părăsi și ea oare provincia? Această era peste putință, din pricina slabelor ei mijloace, cu toate că nici ea nu putea rămînea expusă la vălmășagul năvălirei, care producea în pașnicii locuitori, efectul ce-l face un cîrd de lupi intrați deodată într-o turmă de oi. Și ei o rupeau de fugă, cînd auziau că vin barbarii. Unde se duceau însă? În adăpostirile

---

stituisse. *Hodieque sunt* in Moesia regionem incolentes Nicopolitanam ad pedes Emimonti gens multa, sed paupera et inbellis nihilque habundans nisi armento diversi generis pecorum et pascua silvaque lignarum: parum tritici citerarumque specierum terras fecundas."

[35] Hașdeu, care a dovedit că nu sunt elemente gotice în limba română, susține prezența unui element gepidic în ea; numele propriu al zinei *Filma*, zina frigurilor la bănățeni, sprijinindu-și părerea pe legăturile ce ar exista între friguri și frică și arătînd apoi că termenul de filma înseamnă în Evanghelia lui Ulfilas teamă, timire. Cercetarea lui Hașdeu, *Românii bănățeni*, în *AARMSI*, II, 1896, t. XVIII, foarte erudită, îți lasă întipărirea celor mai multe din demonstrările acestui învățat, care uneori însă are scînteieri geniale: că ar putea să fie și așa.

[36] Vezi p. 223.

învecinate ale munților și pădurilor, pentru a putea fi pururea aproape de casa și de ogorul lor. De îndată ce barbarii dispăreau, se înturnau iar la locuințele lor prădate și pustiite, uneori nimicite, plîngeau pe ruinele în care se prefăcuse averea cu greu cîștigată, se apucau de ridicat din cenușă dărămăturile; de dres, de adunat împrăștiatele lor avuții, cîte nu încăpuseră în grăbitele mîini ale năvălitorilor, cînd deodată iarăși răsuna alarma, iarăși veneau barbarii, iarăși fugeau locuitorii prin văgăunele munților și în desișul pădurilor.

Avem o dovadă învederată că lucrurile într-adevăr se petreceau astfel. Cetatea Troppaeum Traiani din Sciția Minoară fusese distrusă de goți; dar locuitorii ei împrăștiați se strînseseră iar la căminurile lor și, mai necăjiți, mai strîmtorați ca înainte, duceau totuși mai departe povara vieței lor oropsită. De asemenea, orașul Histria fusese distrus în 238; totuși, se află mai tîrziu împoporat. Tot așa am văzut cum fusese[ră] ruinate orașele Naissus și Sardica, păstrînd totuși o rămășiță de poporație.[37] Același lucru ni-l dovedește istoria tuturor năvălirilor petrecute în timpuri mai apropiate de noi, și care toate ne arată cît de mult ține la sălășluirea lui omul așezat, cît de greu se desparte el de casa ce-l adăpostește, de ogorul ce-l hrănește. Chiar puterile naturale, fenomenele îngrozitoare ale cutremurilor de pămînt, în care tot ce poate fi mai sigur și mai temeinic în această lume, pămîntul pe care stai, se clatină sub picioare, încă nu sunt în stare să îndepărteze pentru totdeauna pe om de locul unde a trăit. Lisbona, deși a fost dărîmată cu desăvîrșire în 1755, de un cutremur, astăzi se înalță iarăși mîndră pe ruinele de altă dată. În America Centrală, sunt orașe care au fost răsturnate de cîte cinci ori de puterile elementare și cu toate acestea necontenit sîrguința omenirei le ridică iarăși din dărîmăturile lor. Un cutremur întîmplat odată într-un loc, cine răspunde că el nu se va repeta? Ce lucru dar împinge pe om a nu se dezlipi de locul primejdiei? Este credința oarbă și necontenit înnoită, că nenorocirea suferită de el este cea de pe urmă. Atît de puternică este în omenire, speranța în vremuri mai bune!

Am spus că istoria tuturor năvălirilor mai nouă ne poate dovedi faptul că, pe cînd poporația cea bogată fuge în depărtare și se dezțărează, cea săracă caută adăpostire, pe cît se poate mai mult, în locurile învecinate. Tocmai istoria poporului român, care a fost bîntuit de năvălirile tătărăști pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, ne dovedește acest fapt cu prisosință. De cîte ori veneau tătarii, ce făceau românii? Își părăseau ei țara? De loc, deoarece îi regăsim la fiecare nouă năvălire iarăși așezați în locuințele lor. Fugeau pentru un moment, luînd cu sine cînd puteau, avuția lor principală, frumoasele lor vite, și se ascundeau la munți și la codri; apoi, cum se însenina cerul, iarăși se întorceau la căminele lor dărîmate și pustiite de tătari, rămînînd să o rupă iarăși de fugă la cea dintîi veste a revenirei lor. Cronicarii noștri sunt plini de aceste știri ale fugei poporației țărilor române, în adăpostirile firești, la venirea tătarilor. Astfel Neculai Mustea spune: „că tătarii, după obiceiul lor, au lăsat ciambur în toate părțile în șese zile de au prădat și robit și, fiind calea grea și omeții mari, *nu s-au putut ascunde bieții oameni* și s-au umplut de robi și de dobitoace; cum erau săniile și bejăniile, așa le aduceau încărcate de muieri și de copii degerați și fete mari, cum erau mai amar, și am fost față de am văzut aceste."[38] Ioan Canta spune că „în domnia a

---

[37] V. Pârvan, *Cetatea Troppaeum*, în *BCMI*, IV, 1911, p. 165 și 175. Pentru Histria, d. Pârvan citează pe Pick, *[Die antiken] Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1, Berlin, 1898, p. 147. Petru Naissos și Sardica, vezi mai sus p. 254.

[38] *Letopisețele Țărei Moldovei*, III, p. 62.

patra a lui Constantin Mavrocordat, toată puterea turcească se suise în capul țărei la cetatea Hotinului și *țara se bejănise la munți și la codri.*"[39] Constantin Căpitanul, cronicarul Munteniei, adaugă „că oamenii cei proști *erau fugiți prin păduri și prin munți* pentru o veste ce venise, că vor să robiască țara tătarii."[40] Să se observe că în acest loc cronicarul spune, că acei ce fugeau prin munți erau clasa de jos. Cei bogați fugeau și ei, însă în niște adăposturi mai îndămănatece; de obicei, peste graniță, în Polonia sau Transilvania. Acest fapt era așa de cunoscut timpurilor noastre mai vechi, încît îl vedem reprodus de anaforaua obșteștei adunări din 1817, ca explicare a împoporărei mai mari a munților decît a cîmpului. „Nu puțin norod de locuitori pătimea după vremi de năvăliri străine și întru această pricină unii *năzuiau în părțile munților, fiind locuri tari spre a se putea apăra.*"[41] Miron Costin în „Poema polonă", induce cu tot cuvîntul că așa au trebuit să se fi petrecut lucrurile și la întîile năvăliri ale barbarilor în Dacia. El spune că atunci „cînd coloniștii nu mai putură înfrîna furioasa mulțime înăbușitoare, *s-au retras în partea munților,* lăsînd pustii frumoasele lor orașe." Tot așa arată un document din 1652, că „norodul din Moldova fuge de la Iași ⟨țară⟩ și s-a grămădit tot la poalele munților."[42]

Posedăm o importantă mărturie contimporană năvălirei tătărăști, celei mari din 1241, care ne arată iarăși, că efectul acestei năvăliri, una din cele mai furioase pe care le-a înregistrat istoria, nu fu acela de a dezțăra pe locuitori, ci numai de a-i arunca în munți și păduri. Călugărul Rogerius, prins de tătari și scăpînd de la ei, vine fugar în Transilvania pe care o străbate în toată întinderea ei, pe urmele pustiirilor făcute de tătari. Vom stărui aiurea asupra acestor pustiiri nemaipomenite. Aici atîta vroim să raportăm, cum Rogerius află într-un loc poporația țărei adăpostită într-un pisc de munte, așteptînd mereu să se strecoare furtuna omenească ce viforia la poalele lui. „Și era acolo, ne spune nenorocitul Rogerius, la o depărtare de vreo 10 mile, lîngă o pădure, un sat care se chema *Frata* în limba vulgară și din jos de pădure, la patru mile, un munte minunat și înalt, pe al cărui vîrf se ridicau niște stînci îngrozitoare. Acolo căutase scăpare o mare mulțime de bărbați și de femei, care, salutîndu-ne, ne primiră cu lacrimi, întrebîndu-ne despre primejdiile ce le îndurasem. Ne oferiră o pîine neagră, făcută din făină și coajă de stejar. Am stat aici o lună de zile și nu îndrăzneam a ne coborî; dar trimiteam adeseori descoperitori care să afle și să ne spună, dacă mai rămăsese în Ungaria vreo parte de tătari și, cu toate că adeseori lipsa de hrană ne silea a ne lăsa spre părțile ce fuseseră cîndva locuite, totuși, niciodată nu ne era sigur coborîșul." Tot așa ne spune Presbiterul din Diocleea (veacul al XIII), că „în acele vremuri, mulți creștini, nevoind a se supune moravurilor spurcate ale barbarilor, fugeau

[39] *Ibidem,* p. 193.

[40] *Magazin istoric pentru Dacia,* III, p. 252.

[41] *Uricarul* lui T. Codrescu, Iași, IV, p. 327. Dimitrie Cantemir, *Hronicul Moldo-Vlahilor, op. cit.,* ediția lui Săulescu, Iași, 1835, I, p. [302]— 303 emite părerea că retragerea coloniștilor de către Aurelian din Dacia să fi fost numai vremelnică, pînă la reînturnarea lui din Asia, pentru a-i feri în acest timp de năvălirile barbare. Deși această părere nu ne pare întemeiată, Cantemir aduce o asemănare care are însemnătatea ei. El arată cum pe timpul lui chiar, cînd veneau năvălirile tătare, locuitorii erau luați chiar de ocîrmuire și strămutați la munți, pînă se strecura primejdia.

[42] *Arhiva istorică,* I, 1, p. 169: 1652, iunie 14, de la G. Racoți, Hurm[uzaki], *Doc[umente,]* XV, 2, p. 1207.

zi de zi în toate părţile şi se împreunau cu cei ce petreceau în munte în locuri tari.“[43]

Apoi, cînd vedem că cea mai straşnică din toate năvălirile nu avuse alt efect decît de a împinge poporaţia săracă în adăposturile munţilor, pentru ce am admite că, pe timpul primilor năvăliri, lucrurile s-ar fi petrecut altfel şi întreg poporul daco-roman ar fi părăsit ţara ce-l hrănise pînă atunci?

Faptele omeneşti sunt de două soiuri: acele ce se referă la inteligenţă, care sunt necontenit schimbătoare şi alcătuesc substratul mişcărei istorice, şi acele ce se ţin de viaţa lui animală, în care intră şi partea mai de jos a vieţei pasionale. Aceste de pe urmă se vor repeta totdeauna, schimbîndu-se numai cît prea puţin şi aceasta numai în modul lor de manifestare, care împrumută adeseori elemente intelectuale. Limba, gîndirea, religia, ştiinţa, artele şi meseriile poporului se vor schimba; iubirea, ura, gelozia, invidia, frica, simţimîntul conservărei traiului vor determina întotdeauna pe oameni la acelaşi fel de fapte. Dacă ar fi deci cu totul neistoric a conchide, de la un fenomen intelectual din vremile noastre la unul de aceeaşi natură din timpuri trecute, este din contra cu totul îndreptăţit a admite că, în sfera pasională, omul a lucrat întotdeauna în acelaşi mod, şi a scoate, acolo unde nu avem probe directe, din faptele precum ele se petrec sub ochii noştri, cele ce au trebuit să se întîmple în timpurile de la care nu ne-au rămas mărturisiri.

Pe acest temei psihologic am admis şi noi încheierea, pe deplin logică a lui Miron Costin, că fenomenele, produse de năvăliri în timpurile vechi, au trebuit să fie întocmai cu acele ce se constată în timpurile mai apropiate. [9]

Locuinţele românilor în munţi. Aproape deci tot poporul daco-roman care nu putuse părăsi provincia, se retrăsese în munţi în timpurile năvălirei, atunci cînd, văzîndu-se părăsit de împărăţia de care se ţinuse, el fu lăsat în voia întîmplărei. Această retragere în munţi, începută de pe cînd năvălirile goţilor luaseră un caracter de tot ameninţător, deveni şi mai pronunţată pe timpul hunilor, astfel încît putem admite că pe la 451, cînd Atila plecă către apusul Europei, munţii Transilvaniei deveniseră, în întregimea lor, adăpostul poporaţiei daco-romane.

De aici se explică împrejurarea cea însemnată, *că românii pînă în timpurile mai nouă, au ocupat totdeauna partea muntoasă a ţărei*, unde se află documentate şi primele lor urme şi de unde ei se coboară apoi mai tîrziu pentru a înfiinţa state în poalele lor, atunci cînd vremile se mai liniştiră.

---

[43] Rogerius, *Carmen Miserabile*, în I. G. Schwandtner, *Scriptores rerum hungaricarum*, [Viena, 1768,] I, p. 320: „Et erat ibi ad decem milliaria iuxta silvam villa, que Frata dicitur in vulgari, et infra silvam, ad quatuor milliaria. mons mirabilis et excelsus, in cuius summitate lapis et petra fundabatur terribilis. Magna eo hominum et mulierum confugerat multitudo, qui nos gratanter cum fletu receperunt, interrogabantque nos de nostris periculis, [qua nos omnia illis paucis verbis declarare nequibamus.] Obtulerunt tandem nobis nigrum panem de farina et [contritis] corticibus quercuum pistum. [...] Mansimus igitur ibidem uno mense, nec fuimus ausi discedere, sed mittebamus semper speculatores, [ex hominibus levioribus,] videre et rescire, si adhuc aliqua pars Tartarorum in Hungaria remansisset, [...] Et quamvis sepius, necessitate [querendi] victualia cogente, loca petierimus quondam habitata, nunquam tamen noster tutus erat ⟨fuit⟩ descensus.“ Pentru Presbiterul din Diocleea, vezi *ibidem*, III, p. 479. *Frata* este un sat ce există şi astăzi locuit de poporaţie românească. Vezi, *Schematismul Mitropoliei din Alba Iulia* pe anul 1880, p. 92. Ea se împărţea în vremuri mai vechi în Magyar Frata şi Olah Frata. Doc. din 1465, Hurm[uzaki], *Doc[umente,]* II, 2, p. 168.

Toate știrile cele dintîi documentale ce le posedăm asupra românilor, ni-i arată ca locuind partea muntoasă a podișului transilvan. Între alte documente, care vor fi studiate mai la vale, cităm pe unul din 1510, care spune că „oile iobagilor noștri din Varalva au fost fără drept *alungate din munți.*" Alt document din 1567 ne arată pe camera fiscală din Ungaria, rugînd pe regele Maximilian ca să propună dietei supunerea la contribuție și a valahilor care se ocupă numai cu vitele și *stau în munți.* Al treilea document este din 1570 și ne arată pe comitele secuilor, Iaksch, scriind către senatul acestui popor: „De aceea rog prietenia voastră ca în fiece zi *să urcați munții* cu toată puterea voastră și să *sfărămați pe viclenii de valahi,* cruțînd femeile și copiii." O lege maghiară din 1574 prevede prin art. 4, că „și rutenii și valahii, care nu au case, *ci prin munți și codri pasc vitele,* vor plăti numai jumătate din dări." De asemenea, episcopul *Napragi,* de pe timpul lui Mihai Viteazul, spune în raportul său din 1599, către împăratul Rudolf, despre români, „că ei ar fi împrăștiați în toată Transilvania, *locuind mai ales în regiunea muntoasă.*"[44]

Este de observat că pretutindeni unde poporația romană sau romanizată și deci deprinsă cu viața organizată a Imperiului Roman, fu expusă la loviturile violente ale năvălirei barbare, atunci cînd furia lor sălbatică nu fusese încă stîmpărată prin atingere cu lumea civilizată, acea poporație căuta în munți un adăpost în contra grozăviilor năvălirei. Așa, în sudul Dunărei, găsim poporația romană adăpostită în munții Hemului, Rodopului și ai Pindului, unde ea rămîne apoi ocupîndu-se cu păstoria pînă chiar în zilele noastre. Astfel o descrie mai întîi strategul bizantin Kekavmenos cînd spune că „astfel e obiceiul valahilor ca familiile și turmele lor să petreacă din luna aprilie pînă în septemvrie pe *munții cei înalți și în locurile cele mai reci.*"[45] Nicetas Choniates, cronicarul Imperiului Româno-Bulgar, care văzuse el singur pe valahii din Hemus, în însușirea sa de secretar al împăratului Isac Anghelul, spune că „stăpînul său găsi cetățile și satele întărite prin nouă metereze, iar apărătorii lor *acățați pe înălțimi, după chipul cerbilor, săriau ca și caprele peste prăpăstii* și nu primeau nici o luptă fățișă."[46] Tot el spune despre valahi „că satele lor ar fi foarte numeroase în *Hemus,* mai toate așezate pe *prăpăstii amețitoare și înălțimi înfricoșate.*"[47]. La această descriere, corespunde întocmai aceea a rabinului evreu Veniamin din Tudela, care trecu prin țara valahilor de la sudul Hemului și anume, acea așezată în Tesalia. „Aici, zice el, (dincolo de Sperchio) se începe Valahia, ai cărei locuitori *așezați pe munți* își dau numele de valahi. În iuțală ei sunt asemene căprioarelor. Ei se coboară de pe munți, în Helada pentru pradă și hoții. Nimeni nu cutează a-i înfrunta în război și nici un rege nu i-a putut birui."[48]

---

[44] 1510, Hurm[uzaki], *Doc.*, XV, 1, p. 203: „oves iobagionum nostrorum de Waralya, de montibus, videlicet de alpibus, minus iuste abegerunt"; 1567, Hurm[uzaki], *Doc.*, II, 5, p. 612; comp. p. 662: „Walachi qui tantum *in silvis et montibus* non contemnendum pecorum numerum alunt"; 1570, Fejer, *Codex diplomaticus regni Hungariae,* X, 5, p. 143, „Igitur adhuc vestras rogamus amicitias quatenus cum tota vestra potentia singulis diebus *Alpes ascendatis* et perfidos Valachos penitus interficiatis, demtis pueris et mulieribus", 1574, citat de V. Păcățianu, *Istoriografi vechi și noi,* 1904, p. 36; 1699. Raportul lui Napragy, Hurm[uzaki], *Doc.*, IV, p. 285: „Valachi dispersi sunt per totam provinciam, *montosa praesertim inhabitant loca*".

[45] Reprodus locul de G. Murnu, în articolul său *Kekavmenos și Românii din veacul al XI,* în *Conv. literare,* XXXIX, 1905, p. 591.

[46] Nicetas Choniates, ed. Bonn, p. 561.

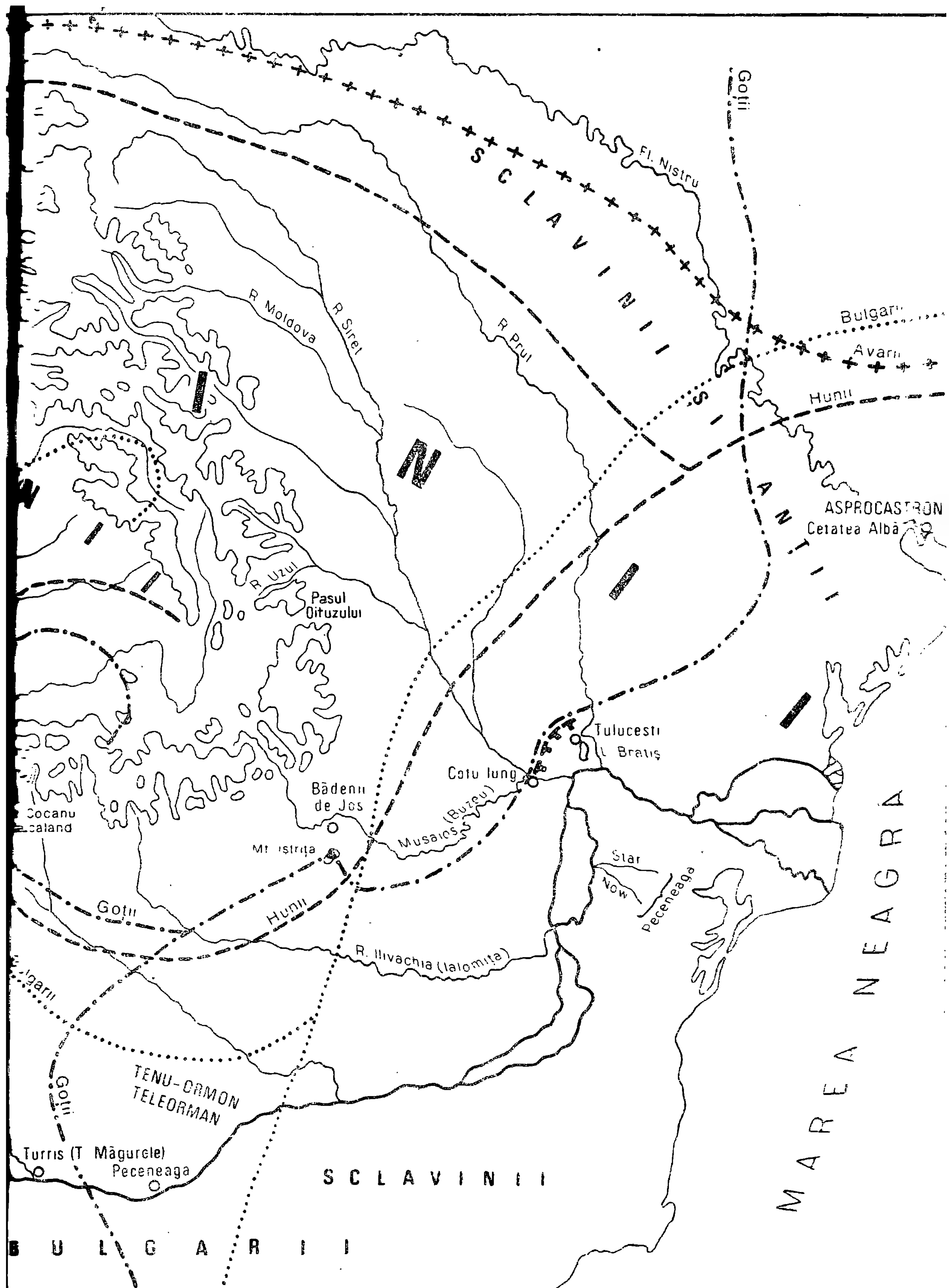
[47] Idem, p. 487.

[48] *Arhiva istorică* a lui Hașdeu, II, p. 25 (anno 1170).

Gepizii
Avarii
Hunii
AVARII
PANONIA
HUNII
Reşedinţa lui ATILA
R. Tigas (Tisa)
R. Crisia (Crişul)
SCLA
ROMA
R. Marisia (Mureşul)
Hunii
R. Drecon (Bega?)
R. Tibisas (Timeşul)
Valul roman
DACO
Sirmium (Mitrovitza)
Singidunum (Belgrad)
Gepizii
Ambasada lui Priscus
R. Jiu
Fl. Dunărea
Naissos (Nis)

LEGENDA
Goţii
Hunii
Gepizii
Avarii
Bulgarii
Ambasada lui Priscus
Valul lui Atanaiu
Valul roman

Intîia pe

năvălirilor barbare (211—678)

Aceeaşi părăsire a locurilor şese şi retragere a poporaţiei romane în munţi se adevereşte şi în Raetia şi Tirol, atinse şi ele de curentul violent al năvălirei barbare. Aşa Mommsen spune despre Raetia: „Muntele apărător era locul de scăpare cel mai apropiat al provincialilor, care fugeau în aceste timpuri pline de turburări, înaintea germanilor, atît din ţările Dunărei, cît şi din Noric sau din valea Padului"; iar Steub adaugă despre Tirol: „Mai de însemnat este însă, că tocmai muntele cel mai înalt, mai gol şi mai sălbatic din dosul lui Tegernsee este încă plin de nume romanice."[49] De asemenea, mai găsim vechile colonii romane din insula Creta, retrase în munţi înaintea năvălirei sarazinilor şi ocupînd şi astăzi munţii Albi din acea insulă, sub numele de sfachioţi şi lachioţi.[50] Pînă şi pieile roşii fugiră în munţi pentru a se feri de apăsarea „Pieilor albe."[51]

Argument geografic. Cînd vedem că retragerea poporaţiei romane la munte este un fapt ce se întîlneşte în toate locurile unde Imperiul Roman a fost bîntuit de valurile cele vijelioase ale năvălirei, nu suntem oare siliţi a admite, că tot astfel a trebuit să se petreacă lucrurile şi în Dacia, unde acele valuri loviră cu o putere deosebită, ca una ce era ţara cea mai expusă, prin aşezarea ei, ciocnirilor barbare.

Există însă o dovadă puternică şi nerăsturnabilă, că poporaţia dacoromană din Dacia Traiană a locuit muntele în tot decursul Veacului de Mijloc; anume, faptul că aproape toată terminologia geografică a muntelui poartă un caracter pronunţat românesc. Dacă am enumera toate numele lanţurilor şi piscurilor din Carpaţii ţărilor române, începînd de la munţii Banatului, de-a lungul coastei sudice a Transilvaniei şi apoi spre nord, pe laturea Moldovei, pînă în fundul Maramureşului, acolo pe unde se deschide în cîmpia cea mare a Tisei; de asemenea, dacă vom cerceta numele catenelor şi piscurilor munţilor din partea apuseană a Daciei, acei aşezaţi între Transilvania şi Banatul cu Crişiana: munţii Mineriferii, lanţurile Abrudului, Biharului şi a Vlăghiesei, aceste nume, precum şi acele ale tuturor dealurilor ce răsar din ele, precum şi acele ale tuturor rîurilor, pîraelor şi pîrăiaşelor ce se scurg de pe coastele lor, poartă aproape fără excepţie un caracter românesc.[52] Zicem *românesc* şi nu *roman, adică latin;* căci, după cum am spus-o şi aiure, terminologia muntelui rămasă din epoca romană, este foarte săracă, pentru motivul că romanii se fereau de munţi şi îi înconjurau pe cît le era prin putinţă; prin urmare, nici nu aveau nevoie să le deie nume spre a-i recunoaşte. Faptul că muntele e plin în toate părţile sale de numiri româneşti; că cele mai mici poteci şi accidente de tărîm poartă numiri deosebite numai la poporul român, iar cînd aceste nume se întîlnesc şi în gura celorlalte naţii conlocuitoare cu românii în Transilvania, ele sunt numai cît reproducerea şi adeseori schimonosirea numelor româneşti, aceasta ne arată că partea înaltă a ţărei a trebuit să fie cutreierată în toate senzurile de poporul român şi că această botezare, atît de universală a tuturor părţilor mun-

---

49 Citaţi de J. Jung, în *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* (*Die Anfänge der Romänen*). *[Kritisch-ethnographische Studie]*, 1872 ⟨1876,⟩ p. 98, 99.

50 Că aceşti sfachioţi şi lachioţi nu sunt poporaţii doriene, cum crede Elisée Reclus, *Nouvelle géographie universelle*, Paris, 1876, I, p. 135, ci români, a dovedit-o într-un chip nediscutabil colegul meu Ioan Caragiani în scrierea sa, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, tipărită numai în parte şi nepublicată încă, deşi e tocmai din 1888; p. 266 [Bucureşti, 1929, p. 266 şi urm.].

51 Elisée Reclus, *ibidem*, XVIII, p. 49.

52 La capitolul despre *slavi* vom aduce numirile slavone, care toate au rămas în gura românilor. La acel despre unguri vom lămuri excepţia aparentă din ţinutul secuilor, unde terminologia muntelui este în mare parte astăzi ungurească.

telui, a fost datorită unei petreceri a lui foarte îndelungate și stăruitoare în decurs de veacuri întregi.[53]

Efectul produs de retragerea poporației daco-romane în munți, înaintea năvălirei, fu din cele mai însemnate. Ea schimbă cu totul fața Daciei, întinzînd moartea și pustiirea acolo pe unde mai înainte răsuna viața și se aduna îmbelșugarea și trezi ecourile liniștite ale munților sub răsunetul vuetului omenesc. Orașele din cîmpiile Daciei dispărură unul după altul; locuitorii săraci din ele, care la începutul năvălirei, le vor fi părăsit numai vremelnic, văzînd că prădăciunile barbarilor devin tot mai dese pe fiece zi, se deprinseră din zi în zi, cu traiul lor în ascunzătorile munților și petrecerea lor aici luă un caracter mai statornic. Orașele pustiite de barbari, nemai fiind ridicate din dărămăturile lor, mușchiul se prinse pe ruinele lor și, odată cu ele, dispărură din conștiința poporului român și numirile ce le însemnaseră.

Nu ar fi de mirare de a nu se afla *nici un singur* nume de oraș păstrat în gura poporului român, deși în țările apusului se află de aceste numiri îndestule. Însă lipsa de nume de orașe, păstrate de la cei vechi în Dacia, are cu totul altă explicare decît aceea pe care vreau să i-o deie partizanii părăsirei Daciei de romani, adică retragerea din Dacia a poporației romane.

Caracterul năvălirei barbarilor în Dacia este cu totul deosebit de acela pe care ea l-a avut în celelalte țări ale Europei. În partea apuseană a continentului nostru au năvălit numai popoare germane, cel puțin numai aceste într-un chip mai statornic. Hunii au trecut numai cît pe aci. Avarii și ungurii, deși au prădat uneori Germania, Franța și Italia, nu și-au ales în aceste țări locul sălășluinței lor, ci în Panonia, în preajma Daciei. Popoarele germane ele însăși, înainte de a se așeza în țările apusene, trecuseră prin acele de la răsărit, de unde venea năvălirea, și, lovindu-le pe aceste cu toată furia, își revărsaseră tot focul sălbătăciei lor asupra acestor părți și în primul loc asupra Daciei, și numai după aceea, răcoriți și înduplecați către civilizație, cei mai mulți creștinizați în părțile răsăritului, treceau mai departe către Europa apuseană. Pe cînd deci apusul Europei primi în sînul său popoare, ce e drept, barbare, dar capabile și chiar doritoare de a se civiliza, Dacia fu copleșită sau de aceste popoare la prima lor ciocnire, sau de altele de neam turanic, cu neputință de a se polei sau cultiva[54], care nu veneau să se pună sub umbra puterei Imperiului Roman, ci se repeziau cu o furie nemaipomenită să sfărîme și să pustieze tot ce le ieșia în cale. Era barbaria în toată puterea cuvîntului, barbaria cea oarbă și înnăscută a rasei, nu acea care provine numai cît din lipsa unei culturi. Ea trebuia să-și potoliască furia prin pradă și măcel, care se revărsau tocmai asupra Daciei.

Pe cînd în apusul Europei, cei mai mulți barbari se furișau în Imperiul Roman, rugîndu-se să fie primiți în armatele sale și numai cît atunci năvăleau cu violență, cînd simțiră la spatele lor suflarea înciumată a hunilor, în Dacia, năvălirea avu totdeauna caracterul năpustirei unor imense bande de hoți, care dădeau foc, dărîmau, pustiau, omorau, pare c-ar fi vrut să stingă toată suflarea de pe acest pămînt. Și această năvălire nu ținu ca pentru Europa apuseană vreo două sute de ani, ci se

---

[53] Vezi exemple din această nomenclatură în a mea *Teorie a lui Rösler*, Iași, 1884, p. 201 și urm. și mai jos, sub II, *Avarii și slavii.*

[54] Dacă ungurii s-au civilizat, ei datoresc aceasta amestecului lor cu rase civilizabile: slavii și românii, care au transformat aproape cu totul natura lor. Cea mai bună dovadă este fizionomia lor, care a pierdut caracterul turanic și a luat pe acel european, mai ales la poporația orășănească.

reîmprospăta necontenit în timp de aproape *o mie*, încît, lucru îngrozitor de gîndit, peste 30 de generații de oameni nu mai putură hălădui în liniște de răul barbarilor, care păreau că curg din un izvor ce nu vroia să mai sece. Hunii, avarii, bulgarii, ungurii, pacinații, cumanii și tătarii, afară de alte triburi mai mici, ale căror nume s-au confundat cu acestelalte, iată pomelnicul bogat și înflorit numai al neamurilor mongolice ce s-au năpustit asupra Daciei, în afară de goți, gepizi și slavi, care doar nici ei nu veneau cu ramura de măslin în mîini. Și fiecare din aceste năvăliri nu era decît reproducerea celei mai de înainte; atîta numai, că în locul celor sătui veneau alții tot mai flămînzi.

O asemenea năvălire căzînd asupra poporației daco-romane, înțelegem ușor cum de cei ce nu putură să părăsească cu totul Dacia, căutară mîntuirea lor în munții acestei țări. În apusul Europei, fuga era excepția, precum am văzut-o bunăoară efectuîndu-se în munții Sviterei și ai Tirolului; de obicei, poporația romană rămase pe loc, iar moșiile și orașele romanilor se umpleau pe zi ce merge tot mai mult de poporație barbară. În Dacia totul fu dărămat, pustiit; nu rămase piatră peste piatră din frumoasele orașe ale Daciei și poporația ei umplu lumea sau munții.

În niște asemenea condiții de viață create daco-romanilor, ar fi fost o adevărată minune ca să fi rămas în Dacia o terminologie geografică care să fi păstrat pînă astăzi numele vechilor orașe. Aceste fură prefăcute în cenușă și nu se mai ridicară; căci românii nu se puteau coborî ca *popor* din munții unde-și adăposteau existența, cît timp barbarii roiau necontenit la poalele lor [10].

Dispariția totală a vieței de stat romană. Paralel cu această pieire a orașelor romane desăvîrșită, mai găsim dispărută încă și o altă parte, poate mai însemnată chiar a vieței lor, care ar fi trebuit să lovească tot atît de tare pe acei ce se miră de dispariția numelor de orașe, dar pe care cu toate aceste nimeni n-a băgat-o în seamă. Aceasta este stîngerea vieței de stat romană.

Daco-romanii erau organizați în Dacia, ca provincie romană, precum erau organizați bunăoară locuitorii în Spania și Galia. Pe cînd în aceste țări tradiția statului roman, numele dregătorilor, limba oficială și alte elemente ale vieței organizate rămîn neatinse, ele dispar în Dacia aproape cu desăvîrșire. Astfel, în Galia, „familia Merovingilor, devenind stăpîna Galiei, nu se gîndi a distruge așezămintele politice pe care le găsi în ființă. Ea pretinse dimpotrivă să ocîrmuiască după chipul roman și să continue imperiul. Dacă vroim să ne facem o idee exactă despre acești principi, trebuie să ne închipuim niște oameni care vorbesc latinește, care se îmbracă după felul roman, care se apucă de scris latinește, cărora le place mai ales a ședea pe pretoriul lor după chipul împăraților și a rosti de acolo judecăți. Păstrînd titlul de regi ai francilor, ei adaug bucuros titlurile în totul romane de *principe, patriciu* sau *om ilustru*. Ei poartă insemnele imperiale, coroana de aur, toiagul, hlamida și mantaua de purpură. Ei au o curte pe care o numesc, ca și împărații, palatul sacru. Se vede în jurul lor o întovărășire de dregători și de curteni, care se numesc *comiți, domestici, castelani, referendari, camerari*. Toate aceste numiri sunt romane: toate aceste dregătorii au trecut din palatul împăraților în acel al regilor franci. Regii merovingiani, stăpînii unei asemenea puteri, nu avuseră de căutat mijloace nouă spre a ocîrmui oamenii, ci întrebuințară pe acele de care se slujise Imperiul Roman. Acesta organizase o ocîrmuire centrală și o ocîrmuire provincială; regii franci păstrară pe una și pe alta. Principalul impozit direct era ca și pe timpul romanilor contribuția fonciară. Nu numai cît el urmă înainte a fi strîns

ca și pe timpul împăraților; dar încă strîngerea se făcea după aceleași registre de repartiții, care fuseseră întocmite de dregătorii împărătești.“[55]

Pretutindeni deci, cea mai deplină continuitate între viața romană și cea a statelor barbare.

Să cercetăm lucrul în Dacia.

Aici din contră, nu întîlnim la poporul român aproape nici un singur așezămînt politic moștenit de la romani; totul este la ei nou și îmbracă mai ales forma slavonă, sub a cărei înrîurire s-a închegat iarăși în Dacia viața de stat.

Lăsînd la o parte noțiunile de stat, ce se țineau de centrul Imperiului Roman, precum acele de *senat, patriciu, censor, consul, împărat,* din care numai aceasta de pe urmă s-a păstrat în conștiința poporului român, îmbrăcată în haina mitică a povestei, să trecem la analiza elementelor politice provinciale și anume la acele ce se constată a fi existat în provincia Dacia, pentru a vedea: rămas-au vreunul din ele încă în memoria poporului român?

Capul suprem al provinciei Dacia a fost în tot timpul stăpînirei romane *legatus Augusti*[56] și s-au găsit în inscripțiuni numele a 38 de acești înalți ocîrmuitori, astfel că numele și noțiunea de legatus trebuia să fie întipărită în mintea fiecărui daco-roman. Tot atît de însemnați erau și *procuratores Augusti,* însărcinați cu strîngerea dărilor, care erau cîte unul pentru fiecare din cele 3 Dacii: Apulensis, Porolissensis și Malvensis. Inscripțiile ne-au păstrat numele a 14 procuratori, din care 8 în Porolissum și 6 în Apulum. Acești procuratores Augusti aveau și ei sub dînșii mai mulți alți subprocuratori speciali, însărcinați cu strîngerea unor dări particulare, precum am arătat mai sus. Asemenea agenți fiscali, perceptori de dări, fiind necontenit în atingere cu publicul, trebuia ca numele și ființa lor să fie foarte cunoscute poporației din Dacia. Ambele aceste dregătorii, legatul și procuratorul, atît de populare și de cunoscute pe timpul romanilor, au pierit din amintirile poporului român, a cărui limbă nu a păstrat nici o urmă a acestor cuvinte în țesătura ei. Dar dacă dregătoriile generale ale provinciei au dispărut, rămas-au cel puțin acele municipale, acele dregătorii mai apropiate de popor prin sfera lor de lucrare? Nici atîta.

Mai întîi, a dispărut toată terminologia așezărilor omenești: vicus, pagus, canabae, municipium, colonia, numiri ce trebuie să fi fost rostite de coloni în fiecare clipă; apoi, organele administrative ale acestor așezări erau iarăși din cuvintele cele ce reveniau mai des în graiul locuitorilor. Așa erau: *ordo decurionum* sau senatul municipal, compus din un număr de *decuriones,* dintre care o delegație compusă de patru bărbați în municipii, *quattuorviri* și de doi, în colonii, *duoviri; defensores* sau *patroni,* atît ai orașelor, cît și ai colegiilor, proteguitori și apărători influenți ai intereselor acestora, care se întîlnesc iarăși la fiece pas în monumentele epigrafice. Apoi *curatores viarum,* inspectori ai căilor publice, *quaestores,* casieri, *praetores urbani et peregrini, aediles,* inspectori ai zidirilor publice, *praefecti pagi, collegiorum,* magistrați ai satelor sau colegiilor etc. etc.[57]

---

[55] Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France,* [Paris, 1877.] I, p. 485 ⟨443 și urm.,⟩ 453, 502.

[56] *Legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* era titlul său deplin. Vezi asupra șirului și numelui lor, Goos, *Untersuchungen über die Innervärhaltnisse des traianischen Dakiens,* în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde,* 1874, p. 139 și urm.

[57] Vezi mai sus capul: *Organizarea Daciei romane,* p. 179—198.

Toată această întinsă și complicată administrație romană a dispărut pînă la cea de pe urmă rămășiță din sînul poporului românesc și limba lui nu mai păstrează nici o amintire a cuvintelor ce o însemna.

Mai extraordinar poate părea faptul că și organizarea armatei, împreună cu cuvintele ce se raportau la dînsa, să fi dispărut din mintea poporului român. Armata romană se compunea din *legiuni, ale* și *cohorte.* Dacă acest de pe urmă cuvînt se reaflă în limba română sub forma de *curte,* nu are în ea înțelesul unei subîmpărțiri a oștirei, ci acel de ogradă, care derivă din cealaltă accepțiune ce avea cuvîntul de cohors la romani, anume acel de loc închis, îngrăditură[58]. Militarii activi purtau numele de *milites gregarii;* cei ieșiți din slujbă, acel de *veterani,* cuvînt care în limba latină avea înțelesul special de soldat liberat din armată. Durata slujbei fiind de 25 de ani, înțelegem că mai toți cei se ieșiau din armată erau înaintați în vîrstă. Acest cuvînt s-a păstrat la români în acel de bătrîn, care înseamnă numai cît mare de ani, fără nici o amintire a slujbei militare. S-a păstrat acest cuvînt și într-un alt înțeles, la moșiile răzășești, pentru a însemna un trup de pămînt neîmpărțit, la care au drept mai mulți simpărtași. Așa se zice, că cutare răzeși fac parte din un bătrîn. Aici s-a păstrat amintirea asignației de pămînt, care se dedea veteranului la ieșirea lui din armată, lucru ce se făcu adeseori și în Dacia, precum am văzut mai sus. Numai atîta însă a rămas din complexul noțiunei de *veteranus,* din care tocmai înțelesul său fundamental, elementul militar, a dispărut cu totul.

Pe lîngă capul armatei, care era de obicei legatul lui August, mai erau ofițeri inferiori: *praefecti, tribuni, centuriones, optiones;* apoi deosebite grade mai mici, precum: *decuriones, frumentarii, duplarii, cornicularii, tesserarii, beneficiarii, vexillarii,* care toți aceștia au dispărut pînă la unul din memoria poporului român. Tot așa au dispărut și numele dărilor romane, precum *vicessima, tributum, portorium.*

Ce s-a făcut cu toată această organizare întocmită de romani pe pămîntul Daciei? Cum se face de ea a dispărut așa de deplin, încît nu numai că s-au pierdut cu desăvîrșire toate cuvintele ce însemnau elementele ei, dar n-a rămas măcar un răsunet al ei în alte cuvinte ale poporului român? Alt răspuns nu poate fi dat la această întrebare decît că, perzîndu-se așezămintele la care se refereau cuvintele aceste, cu timpul au trebuit să dispară și ele. Se tăiese rădăcina lor, care le ținea vii în constiința poporului, și trebuiau deci să se usuce și să se dezlipească, ca frunzele de pe un trunchi mort.

Păstrarea oarecăror termeni relativi la judecăți și darea dreptăței, precum *drept, judecată, jude,* de unde mai tîrziu se formă *județul,* în sensul de circomscripție teritorială a autorităței unui jude, nu probează decît că această îndeletnicire, neapărată oricărei societăți, nu a putut disparea cu totul de la daco-romanii, care trăiseră tocmai o viață civilizată, din care trebuiră să păstreze oarecare urme. Termeni apoi, ca *uzură* (usura), *capără** (capere arrham), *arvonă* (arrhabo), dovedesc stăruința unor noțiuni uzuale, neapărate pînă și vieței celei mai rudimentare, dar care dovedesc tot atît de puțin, ca și termenii referitori la judecăți, stăruința așezămintelor romane. *Popa,* adică executorul jertfelor păgîne, transportat asupra slujbașilor bisericei creștine, nu era un element al organizărei civile romane, deși la români el dobîndi mai tîrziu un rol oarecare în

[58] Numele ogrăzei la romani avea chiar forma *chors, chortes* (Nonius, ed. Mercer, p. 84; Varro, *De lingua latina,* I, 13, 2; V, 16, 26) de unde s-a format românescul *curte.*

* capără = capăr, a căpăra (lat. *capero, -are*), a se încreți, a se posomorî (A. Scriban, *DLR,* p. 227); uzucapiune (v. Fl. Marcu, C. Maneca, *Dicționar de neologisme,*[3] București, 1978, p. 1128.

această organizare. Singur termenul de *domn*, în înțeles de principe, deci de element al unei organizări politice, este de caracter latin (dominus). Însă el la romani nu însemna nici o autoritate, ci numai pe stăpîn față cu clienții. Prin urmare, nu este un termen de organizare politică moștenit de români de la romani, ci o creație proprie a poporului român, botezată cu un cuvînt împrumutat din partea latină a limbei lor, tot așa precum au format și mai tîrziu boieriile *portar*, de la poartă, *spatar*, de la spată, *ușier* de la ușă, termeni și aceștia de origine latină, dar care învederat nu desemnă așezăminte moștenite de la romani.

Într-un cuvînt, se poate spune că organizația romană a dispărut cu totul din Dacia în partea ei specială și oarecum tehnică și că, chiar dacă au rămas cîteva noțiuni, acestea se referă numai la viața elementară a oricărei societăți, pe care, dacă românii nu le-ar fi păstrat de la romani, încă ar fi trebuit să le iscodească, întrucît traiul fără de ele era cu neputință[59].

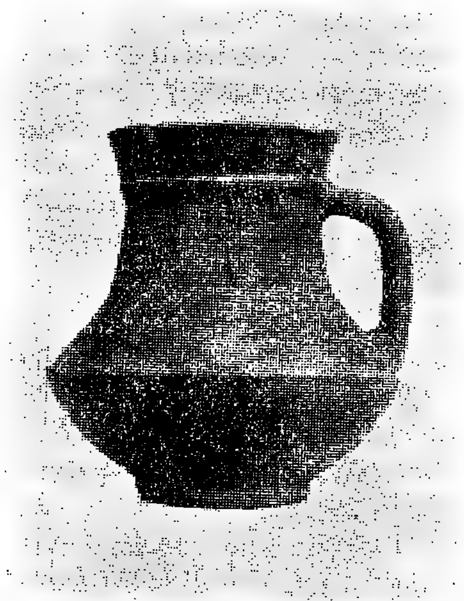
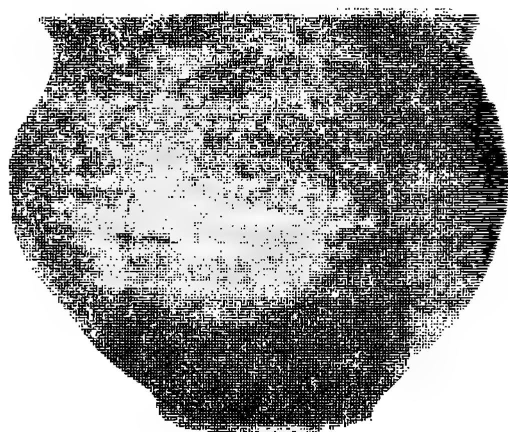
Năvălirea barbarilor asupra Daciei avu deci de efect de a stinge cu totul viața de stat romană, de a nimici orice soi de așezăminte organizatoare și de a arunca pe daco-romani iarăși în starea primitivă în care se fac înjghebările societăților. Acolo, reduși din nou în cea mai mare parte la starea de păstori, ei recăzură din înalta și complicata organizație romană în viața patriarhală, în care uitară, împreună cu toate noțiunile ce se referiau la viața mai cultă, și cuvintele ce le însemnau. Această dispariție atît de deplină a ideilor privitoare la viața statului este cea mai vie dovadă că românii au trăit în munți un lung răstimp din viforoasa perioadă a năvălirei; că deci ei părăsiseră orașele din cîmpii; că aceste s-au dărîmat și n-au fost rezidite și că, împreună cu monumentele, se îngropară sub ruine și numirile lor, pe care astăzi trebuie să le dezmormîntăm precum facem și cu dărîmăturile lor.

Iată deci luminată pe deplin pricina lipsei de nume de cetăți în Dacia. Ea nu putea fi înțeleasă fără faptul paralel arătat de noi: dispariția întregei vieți de stat a poporului roman. [11]

Unificarea sufletului românesc. Observăm că, cu strămutarea locuitorilor Daciei peste Dunăre, dacă chiar s-ar explica dispariția din Dacia a numirilor cetăților vechi, nu se dă cheia pierderei și a vieței de stat romane. Căci sau coloniștii strămutați în Dacia Aureliană, au rămas pe loc în orașele Moesiei și atunci au trebuit să păstreze terminologia statului moștenită de la romani, ca și locuitorii orașelor Galiei și Italiei, care terminologie ar fi trebuit s-o readucă cu ei în Dacia, cînd au reocupat această țară; sau au trebuit să fugă înaintea năvălirei și din Dacia Aureliană, în munții peninsulei (ceea ce s-a și întîmplat) și să uite în viața patriarhală a păstorului, complicata organizație a statului roman. Apoi, dacă e vorba de fugă în munți, atunci nu înțelegem pentru ce nu am admite că daco-romanii s-au retras *de plano* în munții Daciei Traiane înaintea năvălirei și i-am strămuta în Moesia, spre a-i pune să caute și de aici, *tot în munți*, un adăpost în contra năvălirei.

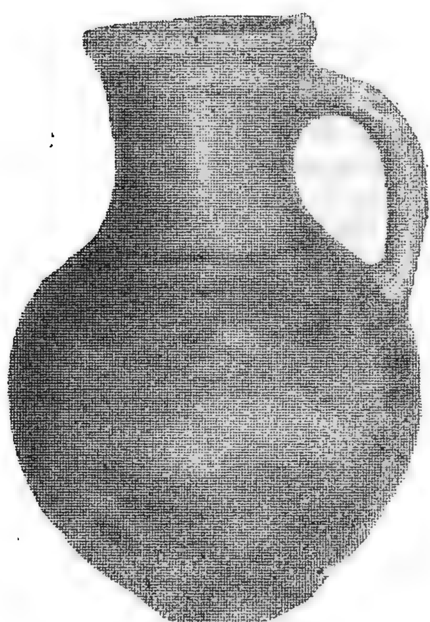
Efectul deci produs de primele ciocniri ale popoarelor barbare asupra imensei majorități a poporației daco-romane, a fost de a distruge viața ei orășenească, împreună cu acea de stat romană, și a arunca toată această poporație în munte. Acesta primi în decursul timpului în toate părțile sale numiri românești și, cu toate că nimici cu totul formele vieței civilizate ale poporului român, mîntui ca într-o ascunzătoare elementele

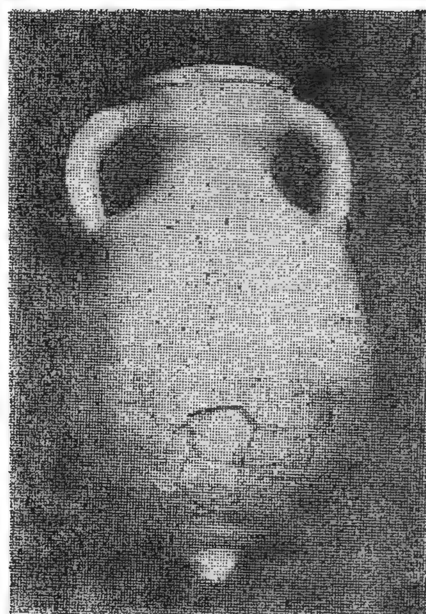
[59] Iată la ce se reduce păstrarea așezămintelor romane, pe care se silește a o stabili Aron Densușianu, în *Istoria limbei și literaturei române*, Iași, 1885, p. 61—65.

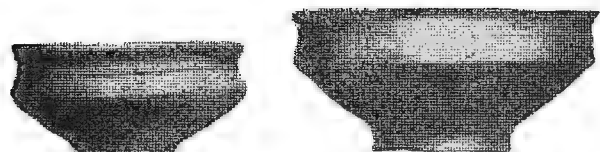

Ceramică din secolul IV.

Ceramică din secolele IV — VI.

sale mai intime: moravurile, obiceiurile și mai ales limba sa, care păstră acel caracter pronunțat latinesc ce o deosebește astăzi între toate idiomele neolatine. Daco-romanii luară cu ei în munți și numele vechi ale rîurilor care își au toate obîrșiile pe înălțimi, le păstrară acolo și apoi le readuseră cu ei, cînd se coborîră iar de la munte la cîmpie. Astfel se explică pe deplin cum se face că, pe lîngă o sărăcie atît de mare a unei nomenclaturi orășenești vechi rămase în gura poporului român, să se întîlnească o bogăție relativă de numiri de munți și de rîuri rămase de la străbunii acestui popor.

Totuși, această părăsire a vieței așezate nu înseamnă îmbrățișarea desăvîrșită a celei pastorale și nomade. Greu se dezvață un popor de apucăturile civilizației și de aceea regăsim în limba română existența

unei terminologii agricole, parte moştenită de la romani, parte de obîrşie slavă, care ne arată păstrarea unei stăruinţi în îndeletnicirile agricole din vremile cele dintîi ale năvălirilor barbare. Şi este recunoscut că, şi pe munţii îndestul de înalţi, se găsesc tăpşanuri sau podişuri pe care poţi înfige plugul în pămînt. Cînd scriitorii şi documentele încep a pomeni de români, ei îi arată, nu numai ca nomazi şi păstori, ci şi ca aşezaţi şi agricultori. Aşa Nicetas Choniates ne spune că împăratul Isaac Anghelul, în una din expediţiile sale în Hemus, ar fi „ars girezile de grîu ale aromânilor pe care le întîlni în cale."[60] Documentele ungureşti, care pomenesc întîi pe români, îi arată, pe lîngă că erau păstori, şi ca agricultori aşezaţi. Aşa documentul din 1247 al lui Bela al IV-lea, care pomeneşte despre morile din ţara Lytira (Lotrului)[61]. Şi dacă acest document este din o epocă ceva mai nouă, avem relaţiile asupra primelor state întemeiate de români încă de sub oblăduirea bulgară, acele ale lui Glad, Ahtum, Menumorut, Kean, Gelu, care state *căzute sub unguri* presupun toate o poporaţie aşezată[62]. Spusele lui Nicetas pentru aromânii din Hemus vor fi întărite prin raporturile asupra românilor din Carpaţi. Împăcarea acestor două stări, care mai la urmă pot să coexiste alăturea una cu alta, este că, la început, pînă la închegarea statelor de peste munţi, poporul român era mai mult păstor şi, deci nomad, fără însă a părăsi cu totul lucrarea pămîntului, dar că, în urmă, coborîndu-se tot mai mult din munţi, se lăţi la el necontenit îndeletnicirea cu agricultura, fără a înceta cu păstoria, încît tot rămîne nerăsturnat adevărul, că unificarea graiului la toate grupele de români de la nordul Dunării este datorită vieţei lor nomade de păstori în vremile primelor năvăliri[63]. Viaţa nomadă însă schimbă bineînţeles muntele, din element despărţitor, în unul de legătură. El îşi îndeplini rolul firesc, tocmai după stabilirea influenţei politice a statelor ce veniră în atingere cu românii[64].

NOTE ŞI COMENTARII

[1] Datele istorice şi arheologice au arătat că, după părăsirea Daciei, sarmaţii nu au intrat în fosta provincie, cel mult iazygii înaintînd puţin dinspre vest; pe de altă parte, odată cu avansarea goţilor spre Dunăre, triburile sarmate participă la constituirea culturii Sîntana de Mureş — Cerneahov, pierzîndu-şi tot mai mult individualitatea.

După cum indică descoperirile arheologice, sprijinite şi de unele izvoare literare (Procopius, *De aedificiis*, IV, 6), romanii n-au părăsit cu totul ţărmul stîng al Dunării, lucru sesizat de altfel şi de către Xenopol (vezi capitolul despre creştinism); la Pojejena, Gornea, Dierna, Hinova şi Bistreţ s-au găsit, atît ceramică, cît

---

[60] Nicetas Choniates, ed. Bonn, p. 487. Textul, mai jos, p. 298, nota 43. Asupra terminologiei agricole, vezi mai jos *Înrîurirea slavonă*, nota 34 şi urm.

[61] Mai jos, cap. *Muntenia şi Moldova înainte de descălecare.*

[62] Mai jos, cap. *Starea românilor sub unguri.* Compară doc. din 1418, de la Mircea cel Bătrîn, dat păstorilor români din Cisnădia. Hurm[uzaki], *Doc.*, I, 2, p. 502.

[63] D. Ovid Densuşianu, *Păstoritul la popoarele romanice. [Însemnătatea lui linguistică şi economică*, extras din *Vieaţa Nouă*, Bucureşti,] 1913, p. 16, susţine starea absolut nomadă a poporului românesc la începutul perioadei năvălirilor şi aceeaşi stare la toate popoarele romanice de la Carpaţi pînă la Balcani *şi la Pirinei*, din consideraţii filologice. P. Cancel, *Păstoritul la români* ⟨*Păstoritul la poporul român. Precizări etnografico-istorice cu prilejul apariţiei studiului D. O. Densuşeanu, „Păstoritul la popoarele romanice"*⟩, extras din *Convorbiri literare*, IX, 1913, 27 p., sprijină, dimpotrivă, părerea că la daco-români păstoritul era ocupaţia numai a unei minorităţi, pe cînd grosul poporului a fost aşezat în toate timpurile. Noi credem că părerea din text este singura întemeiată şi conformă cu epocile.

[64] Cancel, *op. cit.*, p. 6 [şi urm.] Cf. mai sus părerea lui N. Iorga, p. 44, nota 2.

și monede, de la Aurelian pînă la Constantin cel Mare, iar la Sucidava, Desa și Drobeta, chiar mărturii ale prezenței unor unități militare romane din aceeași vreme. Aceeași situație se constată și mai spre răsărit, la Barboși, de exemplu. Aceste capete de pod, care aveau uneori și un teritoriu de protecție, se lărgesc considerabil, poate chiar încă de pe vremea lui Diocletian, dar, în chip cert, de la Constantin cel Mare. Acum, împăratul se află aproape necontenit la Dunăre (316—324) și, în urma unor lupte cu goții — dar și cu carpii — are loc o nouă anexiune romană nord-dunăreană. După 324, rămas singur împărat, Constantin cel Mare întărește frontiera dunăreană, cu cele 2 principale capete de pod (Drobeta, Sucidava); tot acum, se ridică podul de piatră de la Sucidava și se reface vechiul drum roman de pe valea Oltului. Astfel, se creează din nou o mare zonă inclusă în Imperiul Roman, aflată pe malul stîng al Dunării și care se întindea, probabil, din Banat pînă la Prut, cuprinzînd cea mai mare parte din Banat, Oltenia și Muntenia. Se pare că „noul" teritoriu al imperiului avea limita nordică pe așa-zisa „Brazdă a lui Novac"; el va constitui pentru aproape o jumătate de veac o puternică sursă de revigorare a romanității dacice (Cf. N. Iorga, *Istoria românilor,* II, *Oamenii pămîntului (pînă la anul 1000),* București, 1936, p. 26 și urm.; D. Tudor, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie,* col. *Latomus,* LXXX, Bruxelles, 1965, p. 71—101; idem, *Podurile romane de la Dunărea de jos,* București, 1971, p. 155 și urm.; idem, *Oltenia romană*[4], p. 415—454; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii,* p. 200—202; M. Macrea, *op. cit.,* p. 464—469; Gh. Diaconu, *Castrul de la Pietroasa,* în Odobescu, *Opere,* IV, București, 1976, ed. M. Babeș, p. 1055—1064; O. Toropu, *Romanitatea tîrzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (secolele III—XI),* Craiova, 1976, p. 13—118; Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XII descoperite în România,* București, 1976, indice; P. Petit, *op. cit., 3. Le Bas-Empire (284—395),* p. 9—112; I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare,* București, 1932).

[2] Expedițiile romane de la nordul Dunării, împotriva goților, au avut loc după întărirea frontierei dunărene și a constituirii în acest mod a unei puternice baze strategice; Constantin al II-lea obține victorii decisive împotriva goților, care îi vor crea posibilitatea să impună învinșilor un nou *foedus.* Se asigură astfel, pentru mai multe decenii, o relativă liniște la Dunăre, ceea ce nu va fi decît în avantajul romanității nord-dunărene. Noul aflux de civilizație materială și spirituală romană este documentat de numeroasele cercetări arheologice, care au dovedit că pînă și neamurile germanice din zonă pășesc pe calea sedentarizării și a asimilării elementelor de cultură romană. Acum, se pare, are loc răspîndirea pe o scară mult extinsă a creștinismului, asupra acestui fenomen urmînd să revenim în paginile respectivului capitol (vezi și bibliografia notei precedente, precum și D. Tudor, în *IstRom,* I, p. 647 și urm., ca și E. K. Chrysos, în *Dacoromania,* 1, 1973, p. 52—64).

[3] Deoarece pe de-o parte, începînd din anul 364, goții nu se mai consideră legați de tratatele anterioare cu romanii, iar pe de alta, sprijiniseră pe uzurpatorul Procopius, augustul din Răsărit, împăratul Valens întreprinde o expediție de pedeapsă la nord de Dunăre (367—369). În urma acestei campanii militare, frontiera dunăreană este consolidată și goții promit să nu mai atace imperiul, deși încetează de a mai fi foederați; totodată, se fixează locurile pentru comerț. Din desfășurarea acestor evenimente, expuse sumar de către noi, mai reiese că goții de apus (vizigoții sau tervingii) se aflau la Dunăre, dar și la răsărit de Prut; ramura răsăriteană a goților (ostrogoții sau greuthungii) sînt de plasat și mai spre est. Tot în această vreme, este sesizată și o intensificare a propagandei creștine ariene la nord de Dunăre, care se bucură de sprijin oficial, mai cu seamă din partea lui Valens. După încheierea păcii din 369, are loc însă și o puternică reacție anti-creștină, prigoana lui Athanaric dînd naștere la o întreagă hagiografie, din care aflăm date importante despre structurile economice și sociale de peste fluviu. În acest spațiu sînt acum atestate prezența misionarilor, ridicări de mînăstiri, ca și existența unor numeroși captivi sau refugiați romani din motive religioase sau politice (Cf. Philostorgios, *Istoria bisericească,* II, 5—20; Epiphanios, *Adeversus haereses,* LXX, 14—15; Priscus Panites, *Ambasadele din anii 433 și 448;* Procopius din Caesareea, *Războiul cu goții,* IV, 19, 1—2; V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman,* București, 1911, p. 73; N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor,* I, Vălenii de Munte, 1908, p. 181; N. Pigulevskaja, în *RESEE,* 7, 1969, 1, p. 200—202; E. A. Thompson, *The Visigoths in the Time of Ulfila,* Oxford, 1966, p. 27—29, 33, 39, 41—42, 44—51, 64—69; I. Barnea, *Perioada Dominatului,* în *DID,* II, *Romanii la Dunărea de jos,* București, 1968, p. 393—399; Gh. Diaconu, *On the socio-economic relations between natives and Goths in Dacia,* în vol. *Relations,* p. 67—75; I. Ioniță, *op. cit.,* p. 113; idem, *The social-economic structure of society during the Goths' migration in the Carpatho-Danubian area,* în vol. *Relations,* p. 77—89; D. Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de jos, op. cit.,* p. 193—197; V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux,* București, 1980, p. 249—250; M. Zahariade, în *SCIVA,* 34, 1983, 1, p. 57—70; P. Șt.

Năsturel, în *RÉSEE*, 7, 1969, 1, p. 175—185; M. Păcurariu, *Creștinismul daco-roman la nordul Dunării în secolul IV*, în *Mitropolia Ardealului*, 1972, 3—4, p. 191—200; idem, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1980, p. 94—103 (cu bibliografia); V. H. Baumann, în *BMI*, 1972, 2, p. 17—26; idem, în *Pontica*, 5, 1972, p. 547—564; idem, în *Dacia*, N.S., 16, 1972, p. 189—202; idem, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 245—267; I. Barnea, în *SCIV*, 24, 1973, 1, p. 123—126; P. Diaconu, în *SCIV*, 24, 1973, 4, p. 633—641; I. Coman, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1979, p. 56—364; idem, în vol. *Spiritualitate și istorie la întorsătura Carpaților*, 1, Buzău, 1983, p. 231—258; V. Teodorescu, în același volum, p. 78—92; Em. Popescu, în același volum, p. 259—277).

[4] Valul Șerbești-Tulucești este în chip cert de origină romană, deși nu se știe exact cînd a fost construit; o serie de argumente indică secolele II—III, ca perioadă de ridicare a acestei fortificații, cu toate că unii cercetători îl datează în secolul IV (Cf. N. Gostar, în *Apulum*, 5, 1965, p. 146; idem, în *Materiale*, 8, 1962, p. 510; R. Vulpe, *Les „valla" de la Valachie, de la Basse-Moldavie et du Boudjak*, în *Actes sur les Frontières*, p. 275—276; V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 155, 161, 205—206; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, *op. cit.*, p. 20). Un al doilea val, aflat mai la nord, între Ploscuțeni și Stoicani (orientat spre sud) poate fi atribuit, cu unele rezerve legate de necesitatea unei mai ample investigări arheologice, populației autohtone, dacice; a fost cercetat mai intens de către C. Schuchhardt (*Wälle und Chausseen in südlichen und östlichen Dacien*, în *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich*, 9, 1885, p. 224), R. Vulpe (s-a pronunțat pentru identificarea sa cu „valul lui Athanaric", în *Le „vallum" de la Moldavie inférieure et le „mur" d'Athanaric*, Haga, 1957, p. 5—11) și M. Brudiu (*Danubius*, 8—9, 1979, p. 151—162); pînă acum numai I. Ioniță socoate că a fost construit de către o populație dacică; același autor presupune că valul Moldovei de la nord de Iași a fost cel construit de către goți contra hunilor (*op. cit.*, p. 47, 52—59 și 114—115).

[5] Dacă localizarea Caucalandului pare și astăzi a fi tot în regiunea Buzăului, după cum consideră majoritatea cercetătorilor, tezaurul de la Pietroasa nu mai poate fi datat pe vremea lui Athanaric, ci în prima jumătate a secolului V e.n., aparținînd, cel mai probabil, ostrogoților (Cf. Alex. Odobescu, *Tezaurul de la Pietroasa*, *Opere*, IV, București, 1976, ed. M. Babeș, p. 728 și urm., pentru Caucaland; C. Diculescu, *Die Wandalen und Goten in Ungarn und Rumänien*, Mannus-Bibliothek, 34, Würzburg, 1923, p. 96 și urm.; M. C. Southo, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 628—631; Gogo Müller-Kuales în *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, ed. H. Reinerth, vol. III, *Die Ostgermanen*, Leipzig, 1941, p. 1201; J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attilareiches*, München, 1956, p. 66—80; E. Dunăreanu-Vulpe, *Le trésor de Pietroasa*, București, 1967; I. Nestor, în *IstRom*, I, p. 698—699; R. Theodorescu, *Pagini de veche artă românească. De la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, București, 1970, p. 21 și urm.; K. Horedt, în *ActaMN*, 6, 1969, p. 549—551; idem, în *Germania*, 60, 1972, 1—2, p. 217 și urm.; M. Cazacu, în *Dacia*, N.S., 16, 1972, p. 299—301; R. Harhoiu, în Odobescu, *Opere*, IV, ediția M. Babeș, p. 1011—1036; idem, *The Treasure from the Fifth Century A. D. Treasure from Pietroasa, Romania, in the light of the recent research*, BAR Supplementary Series 24, Oxford, 1977). Mai noi sînt punctele de vedere, privitoare la localizarea Caucalandului în Moldova de mijloc, ale lui N. Gostar (în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 269) și I. Ioniță (*op. cit.*, p. 81—82).

[6] În ansamblu, viziunea lui Xenopol asupra situației din Dacia, de după retragerea aureliană, este exactă, deși se impun și unele completări și corectări, date fiind noile informații acumulate de către știința istorică românească, mai ales în ultimele decenii. În spațiul dacic, după cum am văzut, încă din perioada anterioară, au pătruns diferite etnii (sciți, celți, bastarni, sarmați ș.a.), care au fost asimilate sau au trecut destul de repede spre alte regiuni ale Europei, lăsînd doar unele vestigii arheologice, ca mărturii ale pasajului lor. În vremea la care ne referim (secolele III și IV), în cadrul migrației germanice, mai multe populații de această origină ating, se infiltrează și chiar se stabilesc pe teritoriul tradițional geto-dac, mai cu seamă în zonele periferice sau în cele de la hotarele imperiului. În aceste complexe condiții istorice, se formează cultura Sîntana de Mureș—Černjachov, în care găsim elemente culturale dacice, provincial-romane, gotice și sarmatice, ea fiind pe deplin constituită la începutul secolului IV e.n. Așezările sînt foarte numeroase, avînd locuințe de suprafață sau adîncite, iar necropolele, la fel de dense, sînt birituale. Intensității de locuire îi corespunde și o adevărată înflorire a vieții materiale, în care elementele provincial-romane sînt deosebit de bogate și își pun amprenta asupra întregii culturi; principala activitate economică rămîne agricultura, dar și îndeletnicirile meșteșugărești sînt bine reprezentate în descoperirile arheologice. Deși se pare că preponderența politică o aveau goții (spre apus, vizigoții), anumite etnii sau regiuni aveau o oarecare autonomie, ceea ce face ca, în afara unor particularități culturale, să aibă și o participare diferită la evenimentele politice ale

vremii. În acest context, vedem cum teritoriul vechii provincii Dacia rămîne aproape complet în afara acestei culturi, excluzînd enclava transilvană, pe de altă parte, Bucovina, Maramureșul și Crișana, reprezentînd spații culturale distincte (Cf. I. Kovács, în *DolgCluj*, 3, 1912, p. 250—367; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, München, 1941; M. A. Tihanova, în *Arheologični pam' jatki*, 1, 1949; idem, în *Actes du VIIe Congrès*, 2, p. 1059—1063; I. Nestor, în *IstRom*, I, București, 1960, p. 682—694; Gh. Diaconu, *Tîrgșor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, București, 1965, p. 112—133; idem, în *SCIVA*, 31, 1980, 2, p. 275—285; I. Ioniță, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 189—259; idem, *Die Römer-Daker und die Wandervölker im Donauländischen Karpatenraum im 4. Jahrhundert*, în vol. *Die Völker*, p. 123—129; idem. *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, *op. cit.*, p. 88—113; B. Mitrea și C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966; J. Svennung, *Jordanes und Scandia. Kritisch-exegetische Studien*, Stockholm, 1967; N. Wagner, *Getica. Untersuchungen zum Leben des Jordanes und zur frühen Geschichte der Goten*, Berlin, 1967; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, *op. cit.*, p. 469—476; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 74—91; R. Hachmann, *Die Goten und Skandinavien*, Berlin, 1970; E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov' ja i prilegajuščego Podunav' ja v pervych vekach našej ery*, Moscova, 1975; R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*², Köln—Wien, 1977; O. Toropu, *op. cit.*, p. 39—111, 113—115; D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 415—454; W. Wolfram, *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischer Ethnographie*, München, 1979; V. Bierbrauer, *Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa*, în vol. *Die Völker*, p. 131—142; V. Mihailescu-Bîrliba, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 181—207; K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982; I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982).

În paragraful în care se citează P. J. Schafarik (*Slawische Alterthümer*, p. 429—430), pentru împrumuturile lingvistice reciproce slavo-gotice, slavicul *chljeb-s* provine din goticul *hlaibsg*. Hermanaric nu s-a sinucis (nota 15), cf. Iordanes, 130.

[7] G. Popa-Lisseanu a tradus astfel pasajul citat din Iordanes (XXIV, 122): „Ei au trăit la început în bălți, oameni mărunți, negricioși, prăpădiți, oameni, numai în aparență, graiul lor de abia sămănînd cu graiul omenesc." (Cf. *Izvoarele istoriei românilor*, XIII, București, 1939, p. 111).

Pentru date mai noi referitoare la huni, vezi și următoarele lucrări: Franz Altheim, *Attila und din Hunnen*, Baden-Baden, 1951; J. Werner, *op. cit.*; E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948; L. Varady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens*, Budapesta, 1969, p. 376—476).

Deși, după anul 376, hunii domină politic tot spațiul nord-dunărean, ei, întrucît nu-și părăsesc modul de viață nomad, nu se stabilesc în Dacia, ci în Pannonia, de unde întreprind expediții de jaf în toată Europa. Cîteva vestigii hunice sau, mai corect, de epocă hunică, se întîlnesc în Moldova de nord-est, Cîmpia Dunării și Cîmpia Tisei, controlul spațiului dacic făcîndu-l prin intermediul aliaților lor, ostrogoții sau gepizii. Relațiile populației autohtone, sedentare, cu hunii, par a fi fost cele corespunzătoare unei anumite simbioze, după cum se poate sesiza și din știrile transmise de către autorii antici; atacurile și distrugerile hunice au afectat mai cu seamă zonele de rezistență sau urbane ale imperiului, în timp ce propriile lor teritorii — unele aparținîndu-le chiar în urma unor tratate cu romanii —, sînt menajate. Tot acum, are loc și distrugerea fortificațiilor de pe *limes*-ul dunărean (Cf. I. Nestor și C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Germania*, 21, 1937, p. 178—182; I. Nestor, în *IstRom*, I, p. 694—704; B. Mitrea, în *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 549—559; D. Tudor, *op. cit.*, p. 454; S. Dolinescu-Ferche, *On socio-economic relations between natives and Huns at the Lower Danube*, în vol. *Relations*, p. 91—98; Gh. Poenaru Bordea, în *SCN*, 6, 1975, p. 83—87; Endre Tóth, *Zur Geschichte des nordpannonischen Raumes im 5. bis 6. Jahrhundert*, în *Die Völker*, p. 93—100; R. Harhoiu, *Tezaurul de la Pietroasa și descoperirile similare de pe teritoriul României, rezumatul tezei de doctorat*, Cluj-Napoca, 1980).

Cît privește presupunerile lui Xenopol privitoare atît la originea slavă a populației satelor întîlnite de către Priscus în drumul său la curtea lui Attila, cît și la identitatea latinei cu limba ausonică, discuțiile nu sînt încă încheiate. În orice caz, la acea dată, slavii nu ajunseseră la Dunăre, lipsa unor antichități specifice acestora — în această vreme și în acest spațiu —; constituind un argument în acest sens. Pe de altă parte, cercetări obiective au atestat prezența romanicilor chiar în centrul „imperiului" hunic, în Pannonia, pînă în secolul IX, după cum o dovedesc vestigiile descoperite; acestea adeveresc existența unei vieți urbane (relicve arhitectonice) și religioase, bine organizate (episcopii), pînă în secolul al VI-lea (vezi la Endre Tóth, *op. cit.*). Cît privește „ausona", se pare că, după cum cred astăzi toți

mai mulți invitați, era limba latină „vorbită în zona romanizată din valea Dunării (Moesille, Dacille, Pannonia, care împreună cu Dacia nord-dunăreană și Sciția Minoră, constituie teritoriul romanității danubiene).“ (Cf. Em. Condurachi, în *Buletinul Institutului de Filologie română „Alexandru Philippide“*, Iași, 4, 1937, p. 100—101; Gh. Ștefan, *Introducere*, în *FHDR*, II, p. VIII; G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 178—179).

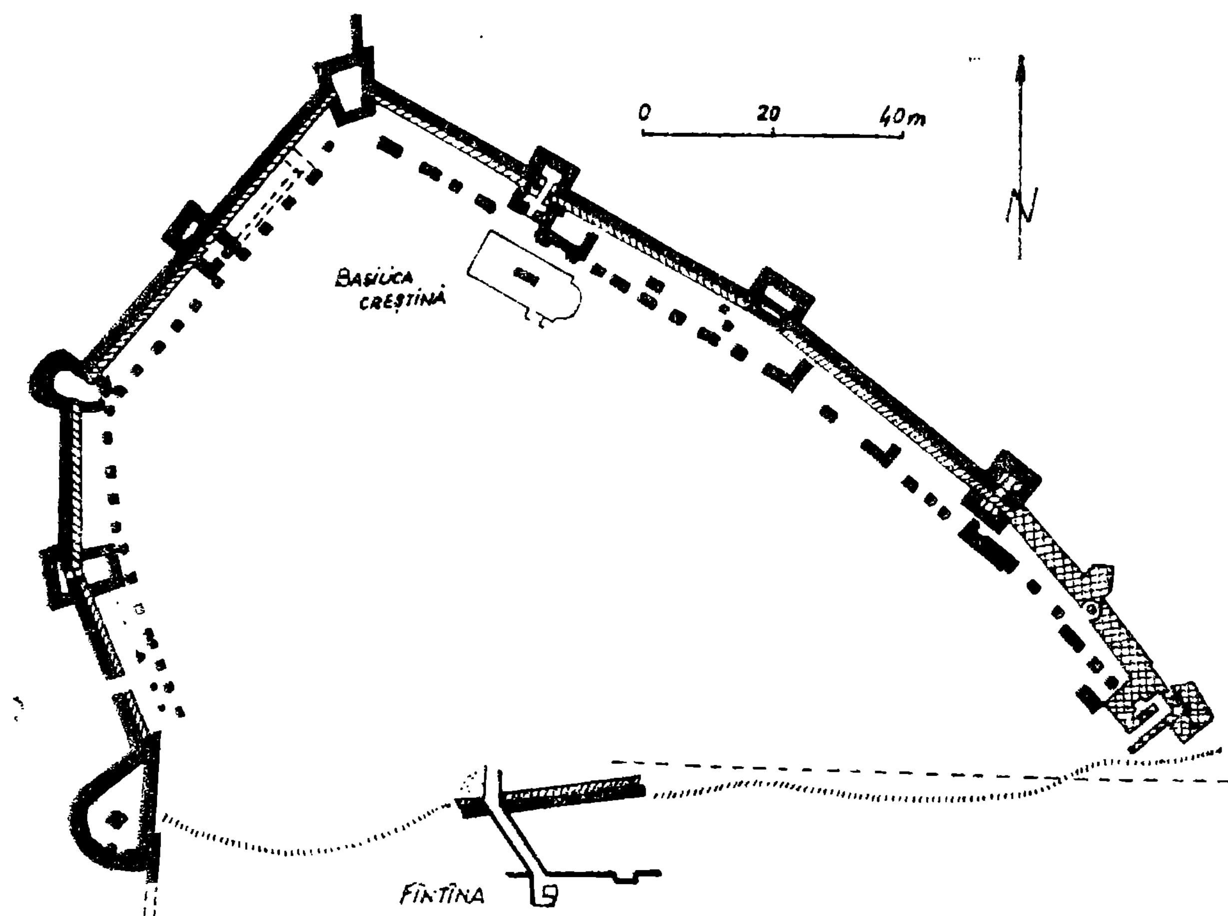
[8] Propunem și alte traduceri pentru paragrafele citate din Iordanes. Iordanes. L: „Se despart regatele și popoarele lor și dintr-un singur cap se desfac diferitele membre; ele nu mai aveau aceeași unitate de vederi, ci, capul fiindu-le tăiat, nebunia i-a cuprins pe unii împotriva celorlalți. Și astfel aceste popoare prea viteze. care niciodată n-ar fi găsit dușmani deopotrivă cu ele, decît atunci cînd s-ar fi lovit unele pe altele, se sfîșieau acum între ele.“ (G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, XIII, București, 1939, p. 143). Iordanes, XXII: „Ei (vandalii) ocupau atunci locurile unde astăzi locuiesc gepizii, lîngă rîurile Marisia, Miliare, Gilpil și Grisia, care întrece în mărime pe toate celelalte mai sus amintite.“ (*FHDR*, II, p. 425). Iordanes, V: „Căci Tisa aleargă prin nordul și vestul ei; înspre sud, se află însăși marea Dunăre, iar, dinspre est, o taie Flutausis, care este repede și vijelios și se varsă cu furie în undele Dunării“. (*FHDR*, II, p. 413).

Despre rîurile menționate, Marisia, Miliare, Gilpil și Grisia, vezi discuția la G. Popa-Lisseanu (*op. cit.*, XIV, p. 15—17), care crede, ca și marele istoric, că e vorba de Mureș și cele trei Crișuri. Tot cu Oltul, identifică pe Flutausis (și nu Tausis!) și C. Diculescu (*Die Gepiden*, Lipsca, 1922, p. 74). În sfîrșit, problema împrumuturilor lingvistice trebuie tratată în ambele direcții, deoarece și gota se pare că a luat unele cuvinte din daco-romană (vexi Sextil Pușcariu, în *Dacoromania*, 8, 1934—1935, p. 292; V. Corazza, în *Acta Historica*, Roma, 8, 1968, p. 41—48).

Făcînd parte din ultimul val al migrației germanice, gepizii, care ating trecător și nord-vestul Daciei înainte de venirea hunilor, vor fi, după sosirea acestora, incluși în coaliția condusă de către huni și în care vor avea de jucat un rol important. După moartea lui Attila, ei vor fi cei care se vor afla pe primul plan în lupta de distrugere a centrului pannonic al puterii hunice și vor lua locul conducător al acestora pe eșichierul politic de la Dunărea mijlocie, ajungînd totodată și foederați ai imperiului. După un secol (454—567), sub loviturile unite ale longobarzilor și avarilor, stăpînirea lor se destramă și pe de-o parte un grup se deplasează spre vest, altul, majoritar, rămîne în regiunea Tisei și, în sfîrșit. o parte se refugiază spre Transilvania. Materialele arheologice, care îi desemnează, aparțin la două orizonturi cronologice diferite. Primul (475—567) a fost recunoscut în descoperirile de la Morești, Șeica Mică, Lechința de Mureș, Someșeni, Apahida etc., observîndu-se în plus și o componentă ostrogotă. Cercetarea necropolelor dar și informații de altă natură, au făcut pe unii cercetători să afirme că o parte din gepizi erau creștini. Al doilea orizont (567—675) a fost identificat la Band, Bratei, Noșlac ș.a., sesizîndu-se și o participare avară. Ocupațiile principale erau bazate pe agricultură și creșterea vitelor mari, dar se practicau și meșteșugurile. După 675, nu mai pot fi recunoscuți arheologic, ceea ce certifică deplina lor asimilare de către romanicii autohtoni (Cf. C. Diculescu, *op. cit.*, I—II; M. Roska, în *Germania*, 18, 1934, p. 123—130; K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958; idem, *Morești*, București, 1979; idem, în *Germania*, 50, 1972; idem, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982; idem, *Wandervölker und Romanen im 5. bis 6. Jahrhundert in Siebenbürgen*, în *Die Völker*, p. 117—121; idem, *The Gepidae, the Avars and the Romanic population in Transylvania*, în vol. *Relations*, p. 111—122; M. Rusu, în *Dacia*, N.S., 3, 1959; I. Nestor, în *IstRom*, I, p. 704—714; idem, în *RRH*, 3, 1964, 3, p. 383—401; idem, în *NEH*, 4, 1970, p. 23 și urm.; D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecker (454—568 u.z.)*, Budapesta, 1961; K. Horedt și D. Protase, în *Germania*, 48, 1970, 1—2, p. 85—98; R. Harhoiu, *Aspects of the socio-political situation in Transylvania during the 5th century*, în vol. *Relations*, p. 99—109; idem, *Das norddonauländische Gebiet im 5. Jahrhundert und seine Beziehungen zum spätrömischen Kaiserreich*, în vol. *Die Völker*, p. 101—115; idem, în *DIVR*, p. 294—295; S. Dumitrașcu, *Tezaurul de la Tăuteni—Bihor*, Oradea, 1973; L. Bârzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V (cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973; idem, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul vechii Dacii*, București, 1980, p. 48—72).

Despre relațiile tributale ale hunilor cu populațiile locale *(gentes)*, ca și despre sedentarismul gepizilor sau „hegemonia pasivă“ exercitată de către aceștia după lupta de la Nedao, vezi la W. Pohl, *Die Gepiden und die „gentes“ an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches*, în *Die Völker*, p. 240—305, împreună cu recenzia lui V. Mihăilescu-Bîrliba, în *Dacia*, N.S., XXV, 1981, p. 412—413.

[9] G. Popa-Lisseanu (*op, cit.*, V, p. 96—97) traduce astfel pasajul din Rogerius *(Carmen Miserabile)*, citat la nota 43: „Și era aici, la o depărtare de zece mile,

Planul cetății de la Celei—Sucidava (sec. IV—VI). După D. Tudor.

lîngă o pădure, un sat numit Frata în limba poporului și, mai jos de pădure, ca la patru mile, un munte minunat și înalt, în vîrful căruia se afla o îngrozitoare stîncă de piatră. O mare mulțime de bărbați și de femei s-au adăpostit acolo, care ne-au primit bine și cu lacrămile în ochi ne-au întrebat de pățaniile noastre, pe care noi, nu în puține cuvinte, le-am putut înșira pe toate. Ne-au îmbiat în sfîrșit cu pîine neagră care era coaptă din făină și din coajă de stejar măcinată: nouă însă ni s-a părut mai gustoasă decît orice prăjitură ce am mîncat vr-odată. Am rămas deci acolo o lună de zile și n-am îndrăznit să ne îndepărtăm, dar trimeteam totdeauna dintre oamenii mai sprinteni cîte o iscoadă, să vază și să cerceteze nu cumva va mai fi rămas vreo parte de tătari prin Ungaria sau nu cumva să se mai întoarcă iară, întinzînd vr-o cursă după obiceiul lor, ca să prinză și celelalte rămășițe ale poporului care scăpaseră cu fuga din calea lor. Și, cu toate că, silindu-ne trebuința de hrană, cercetam din cînd în cînd satele odinioară locuite, totuși scoborîrea noastră n-a fost niciodată sigură, pînă cînd n-a sosit regele Bela în Ungaria, din părțile de lîngă mare, fiind ajutat de cavalerii cruciați din insula Rhodos și de domnii Frangapani cu multe cete de voinici, după ce primise știre despre retragerea tătarilor."

În altă ordine de idei, distrugerea Histriei la 245 (sau, mai larg, în anii 245—247), pare a fi acceptată azi de tot mai mulți cercetători (Cf. Gh. Poenaru Bordea, *Numismatica și distrugerea Histriei în secolul al III-lea e.n.*, în *SCN*, 5, 1971, p. 91—113, cu bibliografia acestei chestiuni).

Cercetările arheologice desfășurate după anii în care Xenopol își concepea sinteza, și care au luat amploare mai cu seamă în ultimele decenii, au creat o imagine nouă despre Dacia post-aureliană. Astfel, astăzi avem dovezi despre continuarea, e drept, în forme modeste, chiar a vieții urbane; la Sarmizegetusa, Apulum, Ampelum, Potaissa, Napoca, Porolissum, pentru a nu mai vorbi de centrele sudice, numeroase descoperiri arheologice și numismatice au demonstrat prezența unei populații daco-romane, și după retragerea aureliană. Însă, în ansamblu, orașele își pierd rolul lor, viața urbană decade și populația romanică se întoarce la economia naturală, cu o slabă circulație monetară; dar trebuie să subliniem că faptul acesta nu este singular ci, dimpotrivă, excluzînd unele zone ale Mediteranei, este comun pentru întreaga Europă și aceasta pentru sute de ani (Cf. Philippe Wolff, *Monnaie et développement économique dans l'Europe médiévale*, în *Histoire, économie et société*, 4, 1982, p. 491—510). Totuși, deplasarea centrului de greutate al vieții economice spre mediul rural nu a însemnat totdeauna și peste tot o refu-

giere în masă spre locuri mai ferite, ca și părăsirea vechilor așezări. Multe locuiri daco-romane își continuă existența pînă în perioada hunică sau, uneori și mai tîrziu (Obreja, Archiud, Sic, Aiton, Mugeni, Sighișoara, Aghireș, Cioara, Micia, Săpata de Jos, Cincșor, Olteni, Comălău ș.a.). Producătorii autohtoni de bunuri își continuă viața cotidiană într-o relativă siguranță și în perioada hunică sau gepidică, probabil în cadrul unor relații tributare cu structurile dominante ale populațiilor alogene (Cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, 3, 1936—1940, p. 200—270; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, p. 189 și urm.; M. Macrea, în *AISC*, 3, 1936—1940, p. 271—305; idem, *Viața în Dacia romană*, p. 469—474, 479 și urm.; idem, în *IstRom*, I, p. 615—637; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 11—40; idem, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit;* D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 103—141; O. Toropu, *op. cit.*, p. 113—144; C. Preda, în *SCIVA*, 26, 1975, 4, p. 441—485; S. Dolinescu-Ferche, *op. cit.)*.

[10] Nicetas Choniates, citat la notele 46 și 47, este tradus mai recent astfel: „Căci a găsit cetățuile și micile orașe de acolo înconjurate cu întărituri mai puternice decît cele de dinainte și cu ziduri de curînd ridicate și întrerupte din loc în loc de turnuri, iar pe cei care le apărau de afară, ⟨i-a găsit⟩ umblînd ca niște căpriori pe înălțimi și agățîndu-se asemenea caprelor de rîpe și ferindu-se de încăierare." (*FHDR*, III, p. 269). „Împăratul, ținînd seama că nu era nimeni care să-l împiedice, trebuia să străbată toată Moesia și să pună străji în cetățile de acolo, care sînt numeroase prin Haemus, iar cele mai multe, ba chiar aproape toate, sînt clădite pe stînci abrupte și pe culmi învăluite în nori, ⟨împăratul⟩ n-a făcut însă nimic de felul acesta, ci, dînd foc la clăile de grîne..." (*FHDR*, III, p. 259).

Tabloul înfățișat de către Xenopol nu este întru totul confirmat de către cercetarea actuală. Chiar dacă în unele momente invaziile au luat și asemenea aspecte, iar daco-romanii au fost nevoiți să se refugieze, aceasta a avut loc nu numai spre munte, ci și spre alte locuri mai bine ferite (păduri, mlaștini etc.). După cum am mai arătat, relațiile autohtoni—migratori, bazate pe o strînsă interdependență, au favorizat însă coabitatea localnicilor cu migratorii. În sfîrșit, asemenea legături, prefațînd într-o anumită măsură relațiile ulterioare de tip feudal, au fost identice cu cele practicate și în alte regiuni ale Europei. Pentru bibliografie, vezi nota precedentă, ca și: N. Iorga, *Istoria românilor II, Oamenii pămîntului (pînă la anul 1000)*, București, 1936, p. 205 și urm.; I. I. Nistor, *Autohtonia daco-românilor în spațiul carpato-dunărean*, București, 1942, p. 29; C. C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, București, 1967, p. 35; idem, *Istoria pădurii românești*, București, 1975, p. 29—30; idem, *„Retragerea la pădure", nu „retragerea la munte"*, în *MuzNaț*, 3, 1976, p. 13—16; idem, *Nomadic populations in the Euro-Asian area and the part they played in the formation of mediaeval states*, în *Reports XIV International Congress of the Historical Sciences*, II, New York, 1977, p. 837—879; M. Comșa, în *SCIV*, 18, 1967, 3, p. 436; Gh. Ștefan, *Le problème de la continuité sur le territoire de la Dacie*, în *Dacia*, N.S., 12, 1968; Șt. Pascu, *Ce este Transilvania? Civilizația transilvană în cadrul civilizației românești. — Was ist Siebenbürgen? Siebenbürgen im Rahmen der rumänischen Kultur*, Cluj-Napoca, 1983, p. 36 și urm., ca și p. 235 și urm.

[11] După cum va arăta și A. D. Xenopol, în această vreme, populația autohtonă daco-romană nu trece în totalitate la modul de viață pastoral. Pe de altă parte, teza despre lipsa continuității vieții de stat necesită unele explicații suplimentare și completări. Fenomenul fiind deosebit de complex, solicită în afara unor noi analize, și cercetări noi, multidisciplinare. Chiar A. D. Xenopol subliniază că și în regiunile de deal sau munte se putea face agricultură, la care mai putem adăuga că nu trebuie confundate transhumanța cu nomadismul, cea dintîi neînsemnînd părăsirea locurilor tradiționale. Coroborarea diferitelor date, arheologice, literare, etnografice și lingvistice, atestă în această vreme, pe teritoriul vechii Dacii, existența unei agriculturi specifice locurilor mai înalte, „agricultura de munte", în răzoare, care se practică pînă la 1200—1300 m înălțime; la acestea, se adaugă și faptul că elementele arhaice, legate de agricultură, au putut fi depistate și cu ocazia descifrării tipurilor de sate (îngrămădite, răsfirate și „de vale") sau de locuințe. De asemenea, existența obștiilor sătești, teritoriale, constituie un argument în plus pentru o populație stabilă, sedentară (Cf. A. D. Xenopol, *Teoria lui Roesler*, Iași, 1884, p. 209—210; N. Iorga, *loc. cit.;* T. Capidan, *Românii nomazi*, București, 1931; R. Vuia, *Hautes cultures en terrasses en Transylvanie*, în *IIe Congrès International de Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, Copenhaga, 1938; idem, în *Revue de Transylvanie*, 3, 1936, 1, p. 33—67; idem, în vol. *Siebenbürgen*, I, București, 1943, p. 35—56; idem, *Tipuri de păstorit la români*, București, 1964 (cu bibliografia); idem, în *Studii de etnografie și folclor*, București, 1975, p. 92 și urm.; L. Someșan, *Vechimea și evoluția agriculturii românești în Transilvania*, Brașov, 1941; idem, *Alter und Entwicklung der rumänischen Landwirtschaft Siebenbürgen*,

București, 1941; A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 118 și urm.; D. Prodan, *Teoria imigrației Românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1944, p. 123 și urm.; I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au moyen âge*, Sibiu, 1944; H. H. Stahl, *Contribuții la istoria satelor devălmașe românești*, I, București, 1958; idem, *Les anciennes communautés villageoises roumaines*, București—Paris, 1969; idem, *Techniques agraires, coutumes juridiques et paysage ruraux*, în *RRH*, 20, 1981, 3, p. 485—501; I. Donat, în *Studii*, 19, 1966, 2, p. 281—305; idem, *La vie pastorale chez les Roumains et ses problèmes*, în *Dacoromania*, I, 1973, p. 78—103; H. H. Stahl și I. Donat, în *Revista de etnografie și folclor*, 11, 1966, p. 1 și urm.; V. Butură, în *Études d'ethnographie et folklore*, 1, 1965, p. 95—102; R. Vulcănescu, *Agricultura de munte din vestul Carpaților meridionali*, în *Revista de etnografie și folclor*, 12, 1967, 2; T. Bănățeanu, în *Marmația*, 1, Baia Mare, 1969, p. 58—61; N. Dunăre, în *Cumidava*, 3, Brașov, 1969, p. 497—521; idem, în *Apulum*, 8, 1970, p. 523—539; idem, în *Sargetia*, 11—12, 1974—1975, p. 383—389; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 150 și urm.; D. Gh. Teodor, în *Terra Nostra*, 3, 1973, p. 223—232; idem, în vol. *Lui Constantin Cihodaru la 75 de ani*, Iași, 1983, p. 16—24; V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII-e siècle*, București, 1975, p. 267 și urm.; G. Moraru, în *Thraco-Dacica*, 3, 1982, p. 68—75; Șt. Pascu, *Ce este Transilvania? Civilizația transilvană în cadrul civilizației românești — Was ist Siebenbürgen? Siebenbürgen in Rahmen der rumänischen Kultur*, Cluj-Napoca, 1983, p. 36 și urm.; cu p. 235 și urm.).

Cît privește viața de stat, trebuie să recunoaștem că ea se întrerupe, dar, ne grăbim să adăugăm noi, numai în formele sale clasice. Aceasta, deoarece ne aflăm în plină epocă de restructurare economico-socială și politică, comună întregii Europe, cînd se trece la economia naturală și la relațiile feudale de producție. În acest context este firesc să nu surprindem în izvoarele literare transformările și mutațiile, care au loc în regiunile noastre, aflate la periferia statului bizantin și suportînd în mod obișnuit primul șoc al invaziilor. Cu toate acestea, se știe că, la venirea ungurilor în contact cu românii, aceștia aveau formațiuni statale proprii, ceea ce sugerează, în afara anteriorității, și un proces evolutiv de lungă durată. Totodată, cercetări mai vechi sau mai noi au dus la identificarea instituțiilor proprii locale (obștea teritorială, cnezia, județul, voievodatul), ca și a procesului de separare a unei nobilimi românești prestatale; în sfîrșit, o parte din aceste instituții au fost împrumutate de la români de către migratori (obștea teritorială, voievodatul), ceea ce vorbește îndeajuns de vechimea lor și, mai mult, ceea ce considerăm de o deosebită însemnătate, confirmă existența unui proces complex, îndelungat, original, care nu implică obligativitatea continuării formelor clasice, ale antichității, de viață statală. După cum va reieși și din capitolele următoare, din acest punct de vedere, trebuie să subliniem larga viziune și intuiție istorică a lui Xenopol, care a întrevăzut originea locală, străveche, a instituțiilor politice românești (V. Bogrea, în *Dacoromania*, 1, 1921, p. 253—257; S. Dragomir, în *Dacoromania*, 1, 1921, p. 147—161; I. Minea, în *CercetIst*, 1, 1925, 1; N. Iorga, *op. cit.*, II, p. 155 și urm.; I. Lupaș, *Voievodatul Transilvaniei în sec. XII și XIII*, București, 1936; Dinu C. Arion, *Cnejii (chinejii) români. Contribuții la studiul lor*, București, 1938; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964, p. 19—20; M. Holban, în *RRH*, 4, 1965, 5, p. 901—923; A. Sacerdoțeanu, *Elemente de continuitate și unitate în istoria medievală a românilor*, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, sub redacția prof. D. Berciu, p. 105—134; idem, în *Studii*, 1970, 1, p. 7 și urm.; D. Onciul, *Scrieri istorice*, II, București, 1968, ed. A. Sacerdoțeanu, p. 143—165; G. Bákó, în *SCIVA*, 26, 1975, 3, p. 371—379; M. Comșa, în *MuzNaț*, 3, 1976, p. 215—220; D. Gh. Teodor, în *AIIAI*, 17, 1980, p. 113; idem, în *ArhMold*, 9, 1980, p. 81—82; idem, în vol. *Lui Constantin Cihodaru la 75 de ani*, Iași, 1983, p. 21—22; Șt. Pascu, *Permanența statală pe teritoriul României*, în *MuzNaț*, 5, 1981, p. 35—41; Șt. Ștefănescu, *De la „romaniile populare" la România*, în *MuzNaț*, 5, 1981, p. 43—46).

În fine, facem observația că citatul din Fustel de Coulanges (nota 55) este aproximativ, fiind un rezumat al paginilor menționate. Cît privește legații și procuratorii Daciei, astăzi sînt cunoscuți mult mai mulți decît pe vremea lui Xenopol, în special, datorită numeroaselor noi descoperiri arheologice și epigrafice, numai în Dacia Porolissensis, pînă în anul 1973, fiind depistate numele a 4 procuratori praesidiali și 9 procuratori financiari (Cf. H. G. Pflaum, *Les procuratores équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1950; idem, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1960; M. Macrea, în *ActaMN*, 3, 1966, p. 124 și urm.; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 171—179). Iată, de altfel, după o listă întocmită recent de către I. Piso — căruia îi rămînem recunoscători pentru permisiunea de a o folosi —, care ar fi situația actuală a funcționarilor senatoriali și de rang eqvestru ai Daciei romane: guvernatori de rang praetorian 14; guvernatori de rang consular 27; procuratori praesidiali 9; procuratori financiari 29.

II

AVARII ȘI SLAVII

1. Năvălirea avarilor și a slavilor

Avarii. De-abia se împrăștiaseră hunii și gepizii trecuseră Dunărea, cînd o nouă năvălire se prăbuși asupra Europei, datorită unor popoare tot atît de barbare, de hîde și de neomenoase ca și sălbaticii tovarăși ai lui Atila. Aceștia erau *avarii*, ginte hunică[1], ce s-ar putea numi o nouă ediție a acelui cumplit popor.

După lungi și strașnice frămîntări în măruntaiele Asiei, [h]oarda avarilor[2], care număra 200 000 de suflete, porni cu căruțele sale către apusul soarelui și se îndreptă spre Europa, prin partea deschisă între Marea Caspică și Munții Urali. Toate popoarele ce le întîlniau în cale, o rupeau de fugă înaintea lor, împingîndu-se unele pe altele, într-un vălmășag fără nume de limbi și de neamuri. Cum atinseră pămîntul Europei, ei auziră despre marea Împărăție a Romanilor, care se întindea departe către apus, pînă unde soarele se cufundă în apele oceanului. Ei trimiseră o ambasadă la Constantinopole, care trezi prin toate orașele prin care trecu, o nespusă curiozitate, mai ales din pricina portului părului lor, împletit în două cozi atîrnate pe spate (557 d. Hr.). Împăratul Iustinian, pentru a îndepărta pe acești barbari de la marginile împărăției sale, consimte să le plătească cîte un dar pe an, cu condiție însă ca să apere Împărăția Romană de toți dușmanii ei, voind prin aceasta să slăbiască și să ruineze puterea acestor primejdioși supuși. Avarii se și apucă de treabă și bat mai multe popoare de pe țărmurile Mărei Caspice și ale Mărei Negre, ceea ce ne dovedește că pe acest timp ei nu se apropiaseră de Dacia, ci se purtau încă prin cîmpia orientală a Europei. Ajungînd la Nipru, cad peste popoarele slave ale *anților*, trec peste ele și se apropie de Dunăre, fără îndoială prin partea șesului celui mare oriental al Europei, de care se țin țările de astăzi: Basarabia, Moldova sudică și Muntenia răsăriteană. Ei trec chiar Dunărea în Sciția Mică, Dobrogea de astăzi[3]. O nouă deputație trimisă la Iustinian, în scopul de a dobîndi pămînturi spre așezare, aduce ca răspuns că împăratul ar voi să le deie Panonia secundă, ceea ce însă nu convenia barbarilor, deoarece numai din Sciția ei puteau priveghea popoarele ce le supuseseră pe malurile Pontului Euxin. Văzînd că nu pot obține nimic după placul lor de la Iustinian, se întorc iar asupra popoarelor supuse lor, adică a anților[4]

---

[1] Paulus Diaconus, *Hist. Langob.*, II, 10: „Huni qui et Avari." Greg. Turon., *Hist. Franc.*, IV, 23: „Post mortem Chlotari regis (561) Chuni Gallias adpetunt." (*Chuni* nu pot fi hunii propriu-ziși, care în 561 nu mai existau). Theophanes, *Chronographia*, Bonn, I, p. 378: „Οὖννοι γὰρ κατ' ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ (564), οὓς Τούρκους λέγειν εἰώθαμεν." Tot turci numesc autorii bizantini și pe unguri. Huni, avari, unguri sunt unul și același popor în diverse timpuri.

[2] Asupra împrejurărei că acești năvălitori nu erau adevărați avari, ci niște robi ai lor, care scăpaseră din captivitate și se numeau în realitate Οὐὰρ καὶ Χουννὶ, vezi Theophilact, p. 284. Comp[ară], Amedée Thierry, *Histoire d'Attila et de ses successeurs*, Paris, 1856, I, p. 394 și urm.

[3] Menander, Bonn, în volumul Dexipus, Eunapius, Priscus, p. 285.

[4] Menander, p. 284.

și, după ce îi pradă din nou, trec peste ei, sclavini și veneți, pînă ce ajung la fluviul Elba, pe hotarele monarhiei france austrasice[5]. Aici domnia, după moartea lui Clotar (561), Sigebert, fiul său, care bate pe năvălitori, conduși de vestitul Baian, într-o luptă sîngeroasă; însă, fiindcă rezultatul luptei nu fusese tocmai hotărîtor pentru nici unul din războinici, ambii dușmani se împacă, și Sigebert trimite chiar poporului lui Baian hrana și proviziile de care avea nevoie[6].

Pe cînd se aflau avarii pe confinile monarhiei france, longobarzii care se pregătiau a ieși din Panonia pentru a se strămuta în Italia, le trimit o solie rugîndu-i să le deie ajutor contra gepizilor, cu care voiau să răfuiască o veche dușmănie, înainte de a-și părăsi sălășluințele lor. Făgăduiau avarilor, ca mulțumită, țara gepizilor și chiar pe a lor proprie, pe care voiau să o delese, precum și a patra parte din turmele ce le aveau. Avarii primesc, se unesc cu longobarzii, bat pe gepizi și îi nimicesc aproape cu totul, încît de atunci nu mai avură un rege al lor, ci trăiau în cîteva sate păcătoase, ducînd o viață de sclavi sub stăpînirea avarilor. Aceștia se așează în Panonia, după părăsirea ei de longobarzi, unde stau pînă la nimicirea puterei lor de Carol cel Mare, 797. În tot timpul stăpînirei avarilor în valea Dunărei mijlocii, ei ridicară pretenții asupra părței din Moesia ce fusese locuită de gepizi, mai ales asupra orașului Sirmiu (astăzi, Mitrovitz în Serbia).

Din această expunere a migrațiilor avarilor, reiese că ei, după ce se așează vremelnic la gurile Dunărei, pleacă iar spre nord asupra popoarelor slavone ce supuseseră și ajung pînă pe malurile fluviului Elba, pe hotarele monarhiei france și de aici se cobor în Panonia, care devine regiunea centrală a puterei lor. Se vede deci că, pînă atunci, nu intraseră avarii în nici o atingere cu Dacia Traiană și că ei pătrunseră în ea, nu prin răsărit, pe unde se opuneau piedici firești aproape nestrăbătute, nici prin sud, prin pasul Turnului-Roș, ci prin partea apusului, pe unde se deschideau către Panonia văile încăpătoare ale rîurilor ce se varsă în Tisa[7].

Avarii, fiind un popor nomad și prădător, care repezia în toate părțile iuțile sale [h]oarde, îndată ce își aleseră Panonia drept cuibul de unde-și întindeau prădăciunile lor, se lățiră și în văile Transilvaniei, care erau atît de bogate în pășuni mănoase pentru turmele lor. Este probabil că, atunci cînd ei pătrunseră în acele văi, nu mai întîlniră în ele pe români locuind aici ca popor, deoarece ei se retrăseseră în ascunzișurile munților înaintea popoarelor barbare, care precedaseră pe avari în ruinarea vieței lor civilizate.

---

[5] Idem, p. 302.

[6] Gregor. Turon., IV, 23: „Post mortem Chlotarii regis Chuni Gallias adpetunt, contra quos Sigebertus exercitum dirigit et gesto contra eos bello, vicit et fugavit; sed postea rex eorum amicitias cum eodem per legatos meruit." Paul. Diac., II, 10, spune că lupta s-ar fi întîmplat „juxta Albim fluvium." Asupra proviziilor procurate avarilor de franci, vezi Menander, p. 303.

[7] Amedée Thierry, *l[uc]. c[it].*, I, p. 408 ⟨403 și urm.⟩ spune că, după ce avarii fură bătuți de Sigebert, se întoarseră iarăși în locuințile lor la *gurile Dunărei*, de unde ei atacară *prin coastă* pe gepizi, în unire cu longobarzii, care îi loveau în frunte (p. 421), încît s-ar crede că avarii veniseră contra gepizilor pe valea Dunărei și că de aice ar fi trecut în Panonia. Fiind însă că nu exista o trecere directă din Panonia în Valahia, ar urma ca avarii să fi trecut prin pasul Turnului Roș pentru a se lovi cu gepizii, că ei deci ar fi pătruns în Dacia pe la sud. Izvoarele nu învoiesc însă o asemenea părere. Asupra rezultatului luptei, vezi Paul. Diac., I, 27: „Langobordi victores effecti sunt, tanta in Gepidas ira saevientes ut eos ad internecionem usque delerunt, usque hodie Hunnis eorum patriam possidentibus, duro imperio subiecti gemunt."

Efectul deci, pe care năvălirea avară îl avu asupra poporaţiei daco-romane, fu acela de *a o opri să se coboare din înfundăturile munţilor* iarăşi către şesul roditor, unde barbarii izvorau fără încetare, ca din o neistovită fîntînă.

Apăsarea pe care o exercitară avarii asupra poporaţiei daco-romane sămăna cu acea pusă în lucrare de goţi şi de huni. Hunii probabil intraseră şi prin Turnul-Roş şi prin văile deschise către apus; avarii însă numai prin aceste din urmă. Toate aceste popoare, care contribuiră la ruinarea vieţei civilizate a daco-romanilor, îi împingeau către treptele superioare ale imensului amfiteatru de munţi ce înconjura Dacia romană [1].

Slavii. Totuşi, poporaţia grămădită în ei nu se putea coborî pe laturile exterioare ale Carpaţilor, deoarece pe aici îi încingea un alt brîu de barbari, care le închidea drumul către cîmpie. Asupra acestor barbari, care joacă în istoria românilor şi în formarea naţionalităţei lor un rol mult mai însemnat decît acei studiaţi pînă acuma, trebuie să îndreptăm cercetările noastre.

Aceşti barbari erau *slavii,* care înconjurau, încă din vremuri mult mai vechi decît năvălirea avarilor, cele două laturi nordice ale triunghiului de munţi ce încingeau vechea Dacie Traiană.

Slavii, care erau număraţi de scriitorii antichităţei între popoarele sarmatice cele mai apusene, purtau în vremile mai vechi, numele de *veneţi, sclavini şi anţi.* Am văzut că aceşti din urmă locuiau pe lîngă fluviul Nipru. Veneţii, care se numeau şi sclavini, locuiau către nordul Galiţiei, pe la originile Vistulei pînă către Marea Baltică, care purta chiar numele de *sînul venedic*[8]. Numele de veneţi dat sclavinilor, se păstrează pînă astăzi în poporul *venzilor,* din care a mai rămas numai o fărămătură negermanizată în Lusaţia de sus şi de jos (ober und nieder — Lausitz), ţară aşezată parte în Saxonia, parte în Prusia[9].

Istoricul got Iordanes ne dă următoarele indicaţii precise despre locul pe care îl ocupau slavii, nu numai pe timpul său, ci încă de pe vremile regelui ostrogot Hermanaric, mort în 376 în lupta cu hunii, dată cu ei la nordul Dunărei[10]. „Dincolo de Dunăre, se aşterne Dacia, încinsă cu o întăritură de munţi înalţi şi rîpoşi, pe partea stîngă a cărora şi către nord, începînd de la izvoarele Vistulei, se întinde pe nişte spaţiuri nemăsurate, naţia cea prea numeroasă a veneţilor, ale cărei numiri, deşi sunt deosebite după locuri şi familii, totuşi se deosebesc mai ales în *sclavini şi anţi.* Sclavinii încep de la oraşul Novietunensis şi lacul care se chiamă Mursianus, pînă la Nistru şi, spre nord, pînă la Vistula, avînd bălţi şi păduri drept locuri întărite. Anţii dimpotrivă, cei mai bravi dintre ei, îşi au locuinţele acolo unde Marea Neagră face o îndoitură, între Nistru şi Nipru, care fluvii sunt la o îndepărtare de mai multe zile de drum unul de altul.“[11]

---

[8] Ptolemeus, *Geogr.*, III, 5, 19 ⟨8⟩: Οὐενέδας; III, 5 1 ⟨7⟩: Οὐενεδικὸν κόλπος.

[9] Elisée Reclus, *Geographie universelle*, III, p. 737.

[10] Iordanes scrie cartea lui *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis* în 551, după Cassiodorus, care scrisese *Libri XII de gestis Gothorum* către începutul veacului al VI-lea (500—520?). La c. XXIII, el spune: „Post Herulorum cede item Hermanaricus in Venethos arma commovit, qui, quamvis armis despecti, sed numerositate pollentes, primum resistere conabantur.“

[11] Iordanes, c. V: „Sclaveni e civitate Novietunense et lacu qui appelatur Mursianus usque ad Danastrum et in boream Viscla tenus commorantur etc.“. Numele Novietunense este redat în unele ediţii ale lui Iordanes cu termenul *Sclavinum Rumunnense* în care s-a văzut numele unui sat românesc pe vremile lui Iordanes, o dovadă din cele mai puternice ale stăruinţei românilor (Haşdeu, *Etymologicum magnum ⟨Etymologicum Magnum Romaniae. Dicţionarul limbei istorice şi poporane*

Năvălirea goţilor întîi, mai mult încă acea a hunilor, care aduse o spaimă atît de mare în lumea barbarilor ce înconjurau Imperiul Roman, aruncă cea mai mare parte din aceste popoare peste corpul lîncezit al acelei împărăţii. Asupra părţei ei apusene se întinseră mai ales popoarele germane, pe cînd orientul fu acoperit mai cu osebire de acele slavone. Ambele aceste neamuri de popoare barbare aduseră o adîncă schimbare etnică în poporaţia Imperiului Roman. Pe cînd însă în partea apuseană a lui, elementul roman, în sînul căruia se aşezară popoarele barbare, ajunse cu timpul să predomniască asupra elementului năvălitor şi să deie naştere la popoare de viţă romanică; în răsărit, mai multe din părţile copleşite, acelea ce din oarecare pricină nu înfăţişau decît puţine elemente romanizate sau grecizate şi nu erau deci în stare de a rezista acestei înecări, dispărură în sînul slavonilor, care imprimară caracterul lor etnic unei mari părţi din Peninsula Balcanului. Astfel, elementul roman a fost înăbuşit în Moesia, de unde mare parte din el fugise către munţii din josul peninsulei; apoi în Panonia şi în Dalmaţia, ale căror locuitori înfăţişează încă astăzi frumosul tip roman şi păstrează cel puţin în numele lor de maurovlahi, o amintire a originei lor romane[12].

Din această înecare ce părea obştească, se înălţară cu timpul trei insule latine şi aici în răsăritul Europei, de o putere şi trăinicie neauzită, care izbutiră să rămînă neînăbuşite de valuri, cu toată furtuna ameninţătoare ce le aruncase peste dînsele. Elementul slavon, care înghiţise pretutindene aiurea pe acele de baştină ale ţărilor năvălite, fu la rîndul său înghiţit de acel roman, cu energia căruia nu putea să lupte. Grîul fusese semănat în acele părţi mai des decît pe rămăşiţa lanului. Aici învinsese el chirul şi mărăcinele, care peste tot locul aiurea îl înăbuşiseră. Unde elementul roman fusese mai slab, el dispăru în sînul năvălirei; unde el fu mai puternic, luptă şi o învinse. Şi apoi să se pretindă că, tocmai în Dacia, acest element să fi lipsit cu totul la năvălirea slavonilor![13]

Goţii chiar la început, mai ales însă hunii şi apoi avarii, venind spre apusul Europei, aruncară pe popoarele slave, care înconjurau Dacia şi peste adăposturile daco-romanilor, munţii Daciei. Deosebirea fu numai că, pe cînd coloniştii urcaseră treptele munţilor dinlăuntrul Daciei spre periferia ei, popoarele slave se suiră în munţi prin laturile lor exterioare. Deşi nu ne-a rămas nici o dovadă directă despre această împrejurare, că parte din slavoni, la venirea barbarilor de ginte hunică mai ales, ar fi căutat şi ei adăpostire în munţi, posedăm totuşi mai multe probe indirecte că aşa a trebuit să se petreacă lucrurile. Astfel este cunoscut din istoria goţilor, ca acest popor, deşi el însuşi barbar, o rupsese de fugă

---

a românilor,〉 t. III, [Bucureşti, 1893,] p. XIII). Din nenorocire, această cetire de *Sclavinum Rumunnense* nu se poate susţinea. Ea se trage din o interpolare involuntară a unui copist al manuscrisului lui Iordanes. Era scris în original sau în copia, mai veche: *a civitate Novietunense,* peste care un adnotator scrisese spre lămurire: *Sclavinorum,* adică *a civitate sclavinorum Novietunense;* numai cît adaosul sclavinorum fusese scris deasupra:

sclavinorum
a civitate novietunense

din care un copist nepriceput a scos: *a civitate novi et sclavinorumunense.* Vezi ediţia lui Iordanes de Carol Aug. Closs, Stuttgard, 1866, p. 27, nota. Haşdeu nici nu pomeneşte de această împrejurare.

[12] Presbyteri Diocleatis, *Regnum Slavorum,* în Schwandtner, *Scriptores,* III, p. 478: „Bulgari ceperunt totam provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero *Marovlachi,* hoc est nigri Latini vocantur."

[13] Acele trei insule de popoare romanice sunt: daco-românii, macedo-românii şi istro-românii.

înaintea hunilor. Nu este nici un motiv de a admite că slavii să nu fi făcut și ei în mare parte tot așa. Pe cînd însă goții, care locuiau mai înspre șes, căutaseră o scăpare numai vremelnică în munții cei înalți și rîpoși ai Caucalandului și apoi își asigurară mai bine existența, trecînd în Imperiul Roman, slavii, care ajungeau cu așezările lor pînă la baza munților Carpați, vor fi căutat în ei o adăpostire mai statornică. Astfel, se întinseră asupra întregei Dacii neamurile slavone, care veneau însă peste români nu mai mult *ca năvălitori, ci ca fugari ei înșiși, înaintea unei năvăliri, căutînd nu pradă, ci mîntuire.* Din această așezare a slavonilor alăturea cu românii în munții Daciei, se explică singur elementul destul de bogat slav reprezentat în topografia muntelui, pe care îl vom studia mai la vale. Caracterul cu totul deosebit al năvălirei slavone, care făcea din neamurile ei niște tovarăși în nenorocire ai neamului românesc, explică relațiile mai intime, în care ei intrară cu poporația daco-romană. Pe cînd atingerea acesteia cu celelalte feluri de barbari fusese dușmănească, întîlnindu-se totdeauna cu arma în mînă, cu slavonii este dimpotrivă, de o natură mai blîndă, ca aceea care unește între ei pe doi osîndiți la aceeași pedeapsă. De aici se explică întîi, cum se face de slavonii urcară munții, ducîndu-și traiul alăturea cu românii, cînd barbarii îndeobște fug de munte și caută numai cît șesul care nu opune stavili atît de grele rătăcirilor lor; al doilea, acea înrîurire mult mai pronunțată a slavonilor asupra vieței românești, deși exercitată de un singur popor, decît aceea a popoarelor de rasă hunică sau mongolă, care loviră în șapte rînduri Dacia în decursul veacurilor.

Scriitorii bizantini, posteriori năvălirei avare, ne arată cu toții pe slavoni și anume, ramura acestora numită *sclavini,* adică *slovenii,* ca locuind pe de-o parte în Peninsula Balcanică, pe de alta, ocupînd malul nordic al Dunărei, de unde roiau necontenit noui năvăliri în țările Împărăției Bizantine. Triburile slave constituiau, după cum am văzut, o imensă mulțime de norod, încît peste acei ce fugiseră în munți la apropierea hunilor și apoi a avarilor, mai erau încă o sumă de triburi, care fură împinse de năvălirea hunică peste Imperiul Bizantin. Popoarele, nomade chiar, conțin în sînul lor unele elemente mai blînde, mai doritoare de o viață pașnică și liniștită. Aceste vor fi rămas așezate în sînul românilor, pe cînd acele vagabonde și prădătoare se vor fi întovărășit la expediții de jaf și pustiire în Imperiul de Răsărit.

Potrivit cu cît slavonii se așezau în această împărăție, ca și în Dacia Traiană, prin însuși faptul așezărei lor, ei pierdeau din barbaria lor primitivă și se întorceau la o viață mai orînduită. Necontenit însă reîmprospătați prin [h]oarde nouă de barbari neîmblînziți, care pustiau totul cu fier și cu foc, slavonii apar în autorii contimporani cu două caractere ce par a se exclude: blîndețea, moravurile pașnice, alăturea cu cruzimile, prădăciunile și neomeniile cele mai revoltătoare. Contrastul se explică ușor, dacă raportăm elementele mai domoale la acele așezate, iar cele aprigi, [h]oardelor rătăcitoare. În contra acestora, mai mulți împărați între care chiar slavul Iustinian, iau măsuri de apărare; așa, între altele, pentru a-i împăca și a-i deturna de la năvălirile lor peste Dunăre, le oferă orașul *Turris,* ce fusese zidit încă de împăratul Traian, și care se afla pe malul nordic al Dunărei[14]. Acest oraș nu este altul decît acel ce există astăzi la gura Oltului, numit *Turnu*-Măgurele; căci este de crezut că el să fi fost zidit de Traian, întrucît știm că cuceritorul Da-

---

[14] Procopius, *De Bello Gothico,* II, p. 336: „εἰς πόλιν ἀρχαίαν Τούρριν ὄνομα, ἣ κεῖται μὲν ὑπὲρ ποταμὸν Ἴστρον, Τραϊανοῦ τοῦ Ῥωμαίων αὐτοκράτορος ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις αὐτὸν δειμαμένου, ἔρημος δὲ ἐκ παλαιοῦ ἐτύγχανεν οὖσα, ληϊσαμένων αὐτὴν τῶν ταύτῃ βαρβάρων."

ciei pusese să-i transporte proviziile trebuincioase armatei pe rîul Olt în sus, și deci, se poate să se fi întemeiat la gura lui o stație romană, care apoi să se fi întărit și prevăzut cu un *turn* de priveghere, precum erau cele mai multe din orașele de pe malul fluviului, de la care turn orașul își trase numele[15].

Solia lui Iustinian prin care oferă orașul Turris sclavinilor cade în anul 546. Trei ani după aceasta, sclavinii năvălesc în Iliria în mare număr și pustiesc în chipul cel mai cumplit regiunea de lîngă Epidammus (astăzi Durazzo ⟨Durrës⟩) [2]. Generalii din Iliria, deși dispuneau de 15000 de oameni, nu îndrăznesc a înfrunta [h]oardele sclavine[16]. În anii următori, sclavinii, devenind tot mai îndrăzneți, intră în Dalmația, pradă Tesalonicul și pătrund pînă în Grecia, unde petrec chiar o iarnă întreagă[17]. În toate aceste prădăciuni ei plecau de pe malul stîng al Istrului, a cărui rîpă nordică împreună cu Dacia Traiană, o ocupaseră încă de pe la venirea hunilor[18]. Această indicație a locuinței sclavinilor în țările noastre este repetită de mai multe ori de Procopius. Astfel, aiurea, el arată că „Hunii (avarii), sclavinii și anții ar locui *nu departe* de rîpa Dunărei, de cea parte a fluviului.“[19] Acest „nu departe“ este lămurit și mai clar de istoricul Teofilact (640), care povestește expedițiile generalului Priscus în contra sclavinilor. Priscus trece Dunărea, surprinde pe capul sclavinilor, Ardagast, și prinde pe mulți barbari, pe care îi trimite sub paza unuia *Tatimir* (după nume, el însuși un slav) la Constantinopole. A doua zi, un ofițer al lui Priscus, Alexandru, trece rîul *Ilivachia,* nume grecizat pentru *Ialovatschi,* și urmărește pe slavi pînă în pădurile și mlaștinele, care le slujeau drept ascunzătoare[20]. Numele rîului s-a păstrat pînă astăzi în acel al *Ialomiței,* care se numește chiar în documentele mai vechi slavone ale Munteniei, *Ialovnitza*[21], din care apoi limba română schimbînd pe *vn* în *m* a făcut Ialomița[22]. Păstrarea acestui nume slavon pînă astăzi în gura poporului român este însemnătoare. Ea arată mai întîi că slavonii ocupau Muntenia cu mult înainte de 591, data expediției; deoarece găsim la această dată un nume luat din limba lor alipit de un rîu și care nume îl primise fără îndoială cu mult timp mai înainte: apoi poporația slavonă care locuia pe malurile rîului, a trebuit să rămînă statornică lîngă apele sale, pentru ca, mai tîrziu, fiind romanizată, să transmită această denumire în gura românilor.

O de pe urmă dovadă că slavonii locuiau Muntenia și deci după cele spuse pînă aici, cu atît mai mult Moldova și Transilvania, este conținută în istoricul bizantin Menandru. Sclavinii, pe unde se întinse puterea avarilor, se supuseră acestora. Ei îi trimiteau adeseori la pradă în Imperiul

---

15 Asupra turnurilor de priveghere, vezi p. 111; asupra urcărei proviziunilor pe apa Oltului, p. 55 și 138.

16 Procopius. *De Bello Gothico,* II, p. 398 ⟨III, 29, 1⟩.

17 Idem. p. 454.

18 Procopius, *De Bello Gothico,* II, p. 336 ⟨VII, 14, 30⟩: „τὸ γὰρ πλεῖστον τῆς ἑτέρας τοῦ Ἴστρου ὄχθης αὐτοὶ νέμονται.”

19 Idem, p. 125 ⟨V, 27, 2⟩: „Οὖννοι τε ἦσαν καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται, οἵ ὑπὲρ ποταμὸν Ἴστρον οὐ μακρὰν τῆς ἐκείνῃ ὄχθης ἵδρυνται.”

20 Theophilact, Bonn, p. 257: „Ὁ δὲ πολέμαρχος Πρίσκυς ἐπὶ κατασκοπῇ προθέειό οὐκοῦν εἰς τὰ πρόσω τοῦ Ἡλιβακία ποταμοῦ ἐξ ἑωθιτοῦ ποιεῖσθαί τὴν βάδισιν τῷ Ἀλεξάνδρῳ προστέταχεν.” Theophancs, Bonn, I, p. 425, amintește și el numele acestui rîu: „περιτυγχάνουσιν τῷ Ἰλβακιᾷ ποταμῷ”, tot cu prilejul povestirei expediției lui Priscus.

21 Document din 1387 citat de Hașdeu, *Ist. crit.,* p. 266 ⟨268 și urm.⟩: „dori do ustie Ialovnitzi“. Hașdeu arată tot acolo, că numele de *Ialovnița, Ialomița* nu vine de la culoarea galbenă a apelor sale, ci de la termenul *ialov,* care înseamnă *pustiu, deșert, neroditor,* precum a fost pînă în vremile din urmă cîmpia Bărăganului.

22 Adăogim și acest exemplu pentru schimbarea lui *v* sau *b* în *m* constatat mai sus, p. 239, nota 57 la *Timiș* din *Tibiscum.*

Bizantin și chiar îi îmbiau să se așeze acolo, pentru ca avarii, stăpînii lor, să poată pretinde apoi acele locuri drept ale lor. Pe unde însă nu ajungea puterea efectivă a avarilor, sclavinii erau neatîrnați. Astfel rămaseră tocmai acei din Valahia, după ce avarii se retraseră de la gurile Dunărei în Panonia. Menandru ne spune anume că, în anul 581 Baian voind să pedepsească pe sclavinii ce locuiau în Valahia, pentru că aceștia răspunseseră cu mare sumeție solilor săi, trimiși pentru a lua tributul de la ei, și, fiind el totodată rugat de împăratul Tiberiu Constantin, ca să pedepsească pe sclavini pentru o incursie a lor în Imperiul Bizantin, Baian trece Dunărea la Singidunum (astăzi, Belgrad în Serbia), merge de-a lungul rîpei drepte a fluviului pînă în fața Sciției, unde-l trece pe malul nordic, pentru a pedepsi pe pretinșii săi supuși[23]. Acest loc din Menandru ne dovedește însă și o altă împrejurare însemnătoare pentru istoria năvălirilor barbare în țările române. Ne arată anume că, între Panonia și Valahia, nu era în acel timp, din cauza pădurilor așternute pe munți, o trecere îndemînatecă pentru o armată, cu atîta mai puțin pentru un popor. Dealtmintrelea, pentru ce ar fi făcut Baian un înconjur așa de însemnat și ar fi îndeplinit de două ori greaua trecere a Dunărei, dacă ar fi putut veni de-a dreptul din Panonia în Valahia? Prin urmare, lipsind pe aici o comunicație directă, barbarii niciodată n-au trecut din șesul oriental al Europei în acel al Dunărei mijlocii prin colțul apusean al Munteniei, ci sau ei apucau prin pasul Turnului Roș în Transilvania sau urmau calea mult mai îndemînatecă pe la nordul Carpaților, prin continuarea marelui șes oriental înlăuntrul Europei[24]. Cu toate însă că din izvoare nu se poate dovedi locuința slavonilor decît în Muntenia și deci a fortiori în Moldova, adică în partea șesului, terminologia geografică slavonă îndestul de bogată pînă și în partea muntelui, ne silește a admite că slavonii au trebuit să se fi așezat și aici alăturea cu românii.

Din toată această cercetare rezultă cu îndestulă siguranță, că sclavinii locuiau la început la nordul și răsăritul Carpaților; că ei fură aruncați în acești munți prin laturea lor exterioară sub presiunea barbarilor năvălitori și fiind foarte numeroși, inundară mai întîi Transilvania, țările transcarpatine și România de astăzi. De aici apoi și mai ales din Muntenia, unde erau necontenit împrospătați prin scurgerea poporului lor de la nord către sud, ei începură a năvăli în părțile de peste Dunăre, așezîndu-se treptat și în ele. Pe cînd cei veniți peste români în cetatea Carpaților erau absorbiți de elementul românesc, acei din cîmpiile moldovenești și muntenești, rămîn mai mult timp în firea lor, pînă ce sunt deznaționalizați și ei de coborîrea românilor din munți către șes, după descălecarea principatelor[25].

---

23 Menander, Bonn, p. 404.

24 A mea *Teorie a lui Rösler*, p. 104. [Jos. Lad.] Píč, *Ueber die Abstammung der Rumänen*, [Leipzig, 1880,] p. 75 și urm. Această locuință a sclavinilor în Dacia explică cum se face de bizantinii, în mania lor de a arhaiza numele, îi cheamă adeseori *geți*. Așa Theophilact, p. 272 ⟨VII, 1, 29⟩: „τοῖς Γέταις (τοῦτο γὰρ τοῖς Βαρβάροις (adică τοῖς Σκλαβήνοις) τὸ πρεσβύτερον ὄνομα)."

25 Față cu niște probe atît de pozitive, că *sclavinii* adică *slovenii* au inundat Dacia și țările de la nordul, pe cît și de la sudul fluviului, cum poate susținea Rösler următorul neadevăr, numai spre a-și întemeia mai bine iubita-i teză? p. 127: „Slavisches konnte die walachische Sprache in sich aufnehmen, wenn das romänische Volk im Norden wie im Süden der Donau gewohnt hat. [...] Aber es waren doch wesentlich verschiedene slavische Idiome die hinter der Theiss im Norden und im Süden erklangen; nördlich wohnten die *Rutenen* (Russen) zur grossen nordwestlichen Slavenfamilie gehörig, im Süden verbreiteten sich die *bulgarischen Slaven*, die mit den Serben zum *slowenischen* Sprach-Aste gehören. Hat sich die

Numai astfel se explică mai multe fapte pe cît constante, pe atît și însemnătoare din istoria românilor. Mai întîi acela că terminologia țărilor române de la nordul Dunărei, chiar acea a părților lor muntoase, adăpostul poporului românesc, este amestecată cu numiri slavone. Apoi împrejurarea că limba înfățișează în partea ei lexicală un număr îndestul de însemnat de elemente slavone, fără îndoială cel mai bogat din toate elementele străine. Ea explică apoi, cum de mai multe din așezămintele poporului românesc au un caracter slavon și, în sfîrșit, cum de chiar reîntoarcerea deplină a poporului nostru la viața așezată, prin întemeierea de orașe și întinderea îndeletnicirilor agricole, se face sub înrîurirea slavonă. A trebuit deci, ca slavonii să stee alăturea cu românii, să ducă viața împreună cu ei, nu să vină numai în o trecătoare atingere, precum o făcură popoarele germane și mongole, spre a putea lăsa urme atît de pronunțate în sînul poporului românesc. Vom studia deocamdată acele elemente ale înrîurirei slavone, care apar chiar de la început ca aduse de ei în viața poporului român, lăsînd cercetarea așezămintelor pentru mai tîrziu, cînd va veni rîndul expunerei formațiilor politice zămislite de el [3].

2. Înrîurirea slavonă

Nomenclatura geografică. Năvălirea avarilor care nu atinse pe români în munții în care ei stăteau închiși, nu avu asupra lor o mare înrîurire, cu toate că acest popor locui în părțile Panoniei, deci în preajma Daciei, vreo 250 de ani. Aceasta nu înseamnă însă că, în acest lung răstimp, românii să nu fi venit niciodată în atingere cu noii barbari huni. Ceea ce însă va fi putut rămînea în limba lor, din atingerea cu avarii, nu se poate controla astăzi, din cauză că nu ne-a rămas absolut nici un document al limbei avarice; apoi, această limbă, fiind înrudită cu acea a ungurilor, a treia ediție a năvălirei hunice, cele cîteva cuvinte ce ne vor fi rămas de la avari, se vor fi confundat mai tîrziu cu acele împrumutate de la unguri.

Cu totul altfel stau lucrurile cu slavii. Aici înrîurirea, înscrisă în munte, imprimată în valurile fugătoare ale apelor, înconjură pe români mult mai de aproape. Să cercetăm, înainte de toate, nomenclatura țărilor locuite astăzi de români, spre a ne putea da seama de întinderea și puterea acestei înrîuriri.

Nu numai șesul Daciei, care înconjură cetatea Carpaților și în care românii s-au coborît cînd încetară furiile năvălirilor și anume, atît acel ce se întinde spre răsărit către Marea Neagră, cît și acel ce se întinde de la baza Munților Apuseni către Tisa, dar și munții pînă în piscurile lor cele mai înalte sunt presurate cu numiri slavone. Să lăsăm la o parte pe acele ce ar fi putut proveni în urmă, din elementul slavon al limbei românești, precum Vaduri, Vădeni, Bălți, Bălteni, Băltești, Cîrligătura,

---

walachische Sprache also ihr Scherflein Slavisch im nördlichen Lande beigelegt, so wird dieses die unterscheidenden Züge des nördlichen Dialectstragen, wenn im Süden, so wird es die der südlichen Sprache zeigen. Nun aber erweist sich das Slavische im Romänischen als slowenisch und müsste zufolge der Continuität der Wohnsitze uberall da, wo rutenisch und slovenisch sich von einander unterscheiden, dem rutenischen folgen." Aceasta este o falsificare intenționată a adevărului istoric, dezmințită de toate izvoarele raportate și, dacă Rösler era convins de teza ce o susținea, ce nevoie să recurgă la asemenea mijloace pentru a o întemeia?

Cîrligați, Cîrligi, Cracău, Cracoani etc., care vin de la cuvintele române de origine slavă: vad, baltă, cîrlig, crac, și să cercetăm numai acele numiri de origine slavonă, *care n-au nici un înțeles în românește* și care, fiind păstrate astăzi în gura românilor, dovedesc învederat că sunt *o moștenire neconștiută*, lăsată de slavii, care cîndva locuiau în Dacia, în limba românilor ce i-au deznaționalizat.

Vom enumera mai pe larg apele, ca unele ce străbat o întindere mai mare de loc și indică deci așezări mai însemnate de poporație, care cuprindeau aproape tot lungul curgerei lor; căci altfel, dacă numele slavon ar fi fost dat numai în o mică parte a cursului, atunci el ar fi dispărut cu timpul înaintea altor nume, maghiare, germane sau române, pe care rîul le-ar fi purtat în partea sa cea mai însemnată. Pentru ca numele slavone să fi învins, se cere neapărat ca cea mai mare întindere a cursului rîurilor să le fi purtat de la început.

Astfel *Prutul,* al cărui nume este vechi, are ca afluenți, pe lîngă mai multe rîuri de nume române, un număr atît de însemnat de cele slavone. Pe stînga, primește afluenții *cu numiri românești* sau de acele ale căror etimologie nu poate fi stabilită nici în limbile slave sau sunt formate de români din cuvinte slavone pătrunse ca cuvinte comune în limba română: Cuciurul, Vladnicul, Răchitna, Costina, Larga, Căldărușul, Girul Mare, Călmățuiul, Lăpușna, Sărata, Tigheciul; *cu numiri slavone:* Cerniava (cerna — negru), Suhăul (suhoi — uscat), Șovița (șov — cusutură), Gasinca (gasea — șerpe), Velija (velichi — mare), Lopatenca (lopati — a vui), Racovățul (rac — rac), Camianca (camena — piatră), Solonețul (sol — sare), Dolija (dol — vale), Brătuleanca (brat — frate) și Nirnova (niriște — peșteră). În dreapta, Prutul primește afluenți *de nume rom[ânesc]:* Ceremușul, Derechluiul, Bășăul, Prutețul (cu subafluentul său Hușul), Elanul cu subafluentul, pîrîul Balotescului, Hurmuzul și Chinezul; *de nume slavon:* Trebnicul (trava — iarbă), Bereșnița (bereja — mal), Brușnița (numele slav al plantei numite pe franțuzește canneberge), Hlinița (clin — mesteacăn), Corovia (corova — vacă), Volovățul (volovii — bou), Sitna (— curgere), Meletinul (meliat — a nisipi), Bahluiul (bahna — noroi) și Moșna (— pungă).

Dacă regiunea Prutului înfățișează un număr atît de însemnat de numiri slavone, la ce trebuie să ne așteptăm mai spre răsărit, către cîmpia Nistrului? De aceea, nu vom arăta numirile din stînga Prutului, ci ne vom îndrepta către munte, unde aflarea de numiri slave în terminologia geografică înfățișează un mai mare interes, ca unele ce se întîlnesc în domeniul propriu al rasei românești și pot deci lumina mai bine atingerea intimă a acestor două elemente, cel slavon și cel român, pînă în ascunzișurile cele mai retrase ale acestuia din urmă.

Ca afluenți ai Siretului, al cărui nume l-am adeverit a fi străvechi, încă de pe timpul sciților, enumerăm pe stînga lui cu *nume slave:* Bialca (— alb), Hlibiciocul (hleb — pîine), Mihodra și Mihoderca (mih — sac); pe dreapta, Siretul primește bogații afluenți ai Carpaților, de *nume rom[ânesc]:* Sirețelul, Suceava, Șomuzul, Caricnul, Zăbrăul, Pîrîul Tătarului, Moldova (gotic), Buzău (nume vechi) și Trotușul (unguresc); cu *nume slavon:* Mihova, Bistrița (bistrii — repejune), Șușița (sușița — pădure neumblată, sușe — uscăciune), Putna (— vas de adăpat) și Rîmnicul (ribnic — heleșteu de pește).

Trecînd la subafluenții Siretului, ei înșii rîuri mari, găsim vărsîndu-se:

În *Suceava,* a cărui nume pare a fi vechi (Sucidava), cu *n[ume] rom[ânesc]:* Sucevița, iar cu *n[ume] slav:* Sădăul (sad — plantă ⟨grădină⟩),

Talcăul (talka — iarbă călcată), Bielca, Brodina (brod — vad), Putna, Dubnicul (dub — gaură ‹stejar›), Solca și Solonțul (sol — sare).

În *Moldova*, a cărui nume l-am văzut a fi de origină germanică, gotică, se varsă cu *n[ume] rom[ânesc]:* Moldovița (care primește la rîndul ei subafl[uenții] de *n[ume] rom[ânesc]:* Argelul, Ciumîrna, Dragoșul și *de n[ume] sl[av]:* Putna), Pîrîul Rău, Moișa, Neamțul și Neagra și cu *n[ume] sl[av]:* Sadova, Dobra (dobre — bun), Homora ‹Humor›, Putna, Suha, Voronețul și Topologul ‹Topolița?› (topol — plop).

Bistrița de nume slavon (— repede) primește afl[uenții] de *n[ume] rom[ânesc]:* Pîrîul Conescului, Cimpoiul, Cîrlibaba, Cuejdiul, Cracăul, Pîrîul Inicului, Pîr[îul] Lelei, Pîr[îul] Haitei, Bîrnarul, Neagra, Schitul, Tarcăul, Calul și Iapa, iar de *n[ume] sl[av]:* Veleștina (veliki — mare), Bahna, Dorna (dol — vale) (cu subafl[uenții] și de *n[ume] rom[ânesc]:* Neagra, de *n[ume] sl[av]:* Cerna, Bisca, Bistricioara cu subafl[uenții] și de *n[ume] rom[ânesc]:* Saca, de *n[ume] sl[av]:* Putna, Brateșul și Nekidul.

Trotușul, de nume unguresc, din ținutul secuilor, are ca tributari de *n[ume] rom[ânesc]:* Pîr[îul] Rece, Tîrhoașul (unguresc), Asăul, Galbenul, Uzul și Oituzul (vechi, peceneg), Cașinul și Căiuțul; de *n[ume] sl[av]:* Camenca (kamena — piatră), Tazlăul (?) cu subafl[uenții] săi de *n[ume] sl[av]:* Cerna, Sușa, Doftianca și Slănicul.

Putna, afl[uentul] Siretului de nume slavon, primește de *n[ume] rom[ânesc]:* Zabala și Nerușa[26], de *n[ume] sl[av]:* Teșița (tesc —teasc), Milcovul și Rîmnicul.

Rîmnicul, ultimul afluent al Siretului din Moldova, de nume slavon, este adăpat cu pîraiele de *n[ume] rom[ânesc]:* Largul, Moțocul și Pîr[îul] Baiananului, iar de *n[ume] sl[avon],* cu Slimnicul (—Slănic).

Buzăul, afluentul Siretului din Muntenia, al cărui nume este de origine veche, primește ca tributari de *n[ume] rom[ânești]:* Chilnăul și Sircul, iar de *n[ume] sl[av]:* Crasna (crasnii — frumos), Bîsca Mare și Mică, Slănicul, Zeletinul (zlot — aur) cu Rîșca (recika — rîu) și Nișcovul.

Trecînd la rîurile ce se varsă în Dunărea din Muntenia, întîlnim întîi pe *Ialomița,* cu nume de origine slavon[27], ai cărui afluenți sunt, de *n[ume] rom[ânesc],* unul singur, Apa, iar de *n[ume] sl[av]:* Prahovița (prah — praf[28]), cu Cricova și Cricovățul (krug — cerc), Prahova cu Doftana, Teleajna (telega — căruță) și Pociovaliștea.

După Ialomița, vine un șir de băiți, legate între ele prin pîrîul *Mostiștea* (moska — zamă) de *n[ume] sl[av].* Tot de *n[ume] sl[av]* pare a fi brațul *Borcea* al Dunării.

Al doilea afluent mai mare al fluviului din Muntenia este *Argeșul,* al cărui nume este probabil de origină veche[29]. Apele sale sunt sporite cu următoarele rîuri, de *nu[me] rom[ânesc]:* Vîlsanul, Argeșelul (cu subafluentul său de *n[ume] rom[ânesc],* Doamna), Rîul Tîrgului, Sora, Chircinăul, Baba, Potopul, Cobra, Bașconul, Moțocul și Dîmbovița (format din slavo-românul Dîmb); iar de *n[ume] sl[av]* cu: Șuța, Rostaca, Sabara (cu afl[uentul] ei de *n[ume] rom[ânesc]* Ciorogîrla), Ilfovul (în vechime, numit Elhovul), Colentina, Neajlovul și Dîmbovnicul (forma slavonă a Dîmboviței).

Un soi de canal, care leagă balta numită Ezerul Grecilor cu Dunărea, poartă numele, după cît se vede autochton, de *Muira.*

---

[26] Cu toate că numele e format cu sufixul slavon *șa,* derivă din românescul Neagra, *Nera.*

[27] Asupra existenței și a slavonismului acestui nume, vezi mai sus p. 287.

[28] Asupra legăturii între praf și apă, vezi mai sus p. 251.

[29] Mai sus, p. 55.

În *Olt,* afluentul cel mare al Dunărei, care iese din Transilvania și al cărui nume este vechi, afară de multe pîrae mici ce ies din țara secuilor sau din regiunile locuite de sașii Transilvaniei și care au primit în decursul timpurilor nume unguresti sau germane, se aruncă următorii afluenți mai mari: cu *n[ume] rom[ânesc]:* Pîrîul Lazarului, Negrul (în ungurește Fekete-Ugy), Terzanul (ung[uresc] Tatrang), Mălina sau Mălinii (prefăcut în ung[urește] în Malom), Bîrsa, Mîndra, Lunca, Oltul Mic, Săbiul (cu afl[uentul] său Siliștea), Lotrul, Luncavățul, Mamul, Oltețul (cu afl[uenții] săi de *n[ume] rom[ânesc]:* Nerea, Geamartele și Frăția și Peșteana; de *n[ume] sl[av]* Cerna și Cernișoara). De *n[ume] sl[av]* se varsă în Olt: Dreptianca (trepet — tremurare), Otasăul, Covarna, Doftana (— mare, gras), Homorodul, Șinca, Topologul, Tesluiul, Bistrița, Pișcana și Bisca.

În Vedea se varsă cu *n[ume] rom[ânesc]:* Vedița, Heniele cu Dînoasa și Teleormanul (peceneg), iar cu *n[ume] sl[av]:* Cotmana (cot — pisica), Burda, Clanița, toate pe stînga ei. În dreapta, un singur pîrîu, numit iar Vedița.

După Vedea vine un mic curs de apă ce se varsă în Dunăre și care poartă un nume, probabil autochton, de *Călmățuiul,* care primește în sine un pîrîu cu un nume de același fel, *Urluiul.*

Ultimul mare afluent al Dunărei din Muntenia, *Jiul,* al cărui nume este probabil de asemenea vechi, primește în el rîuri de *n[ume] rom[ânesc]* pe: Jirivadia, Gilortul (cu subafluenții săi de *n[ume] rom[ânesc]* Ciocadia și Calnicul și cu acel de *n[ume] sl[av]* Planița (planina — munte), Amaradia cu subafluenții săi de *n[ume] rom[ânesc]:* Plosca, Jaleșul, Salcia și Frumoasa), Motrul (al cărui nume e vechi, cu subafluenții de *n[ume] sl[av]:* Brebina (brebu — sprinceană), Coșuța și Ușnița) și Curzul. De *nume slavon* sunt următorii afluenți ai Jiului: Sada, Șușița, Tismana (tis — pinul) cu Bistrița, Suhodolul, Bilța, Cepla, Plenița, Șița, Dobrica, Izverna (izvor — izvor, forma e slavonă), Omorna, Șovarna (șov — cusutură) și Liamna.

După un rîușor de *n[ume] rom[ânesc] Desnățuiul,* ce se varsă în Dunăre, se mai aruncă în ea pe teritoriul Olteniei cele de pe urmă rîuri ale Munteniei, *Topolnița* și *Bahna,* ambele de *nume slavon.*

Pînă aici am cercetat rîurile acele ce vin în afară de cetatea munților, scurgîndu-se din poalele lor către Dunăre, la care rîuri întîlnirea de nume slavone ar părea mai explicabilă. Cu toate acestea, cîteva din ele își au obîrșia chiar în centrul cetății, precum Oltul, Jiul și cîțiva din afluenții Siretului, care străbat prin cursul lor superior, cele mai înalte ramuri ale Carpaților, și am aflat și la aceste cursuri de apă un număr destul de însemnat de numiri slavone și anume, chiar la început, către obîrșia lor, deci în partea muntelui. Să pătrundem acuma mai adînc peste munți, în Transilvania și celelalte cantoane locuite de români, spre a vedea dacă se află și în regiunea care a fost întotdeauna sălășluința poporului român, rîuri sau pîrae cu numiri slavone.

Tisa, cel mai mare afluent al Dunărei, al cărui nume l-am aflat a fi vechi și care primește în sine nenumărate rîuri și pîrae ce se cobor din imensul masiv al Carpaților către laturea lui apuseană, este formată chiar la originea ei în munții Maramureșului, una din ascunzăturile cele mai retrase ale neamului românesc, de pîrîul de *n[ume] rom[ânesc]* Tisișoara și de pîraiele de *n[ume] sl[av]:* Stanislaul, Dorinca și Lascina. Pînă la orașul Hust, unde Tisa iese din Maramureș, către cîmpia maghiară și pînă unde curge prin un ținut aproape curat românesc, ea primește de-a dreapta ei afluenții de *n[ume] rom[ânesc]:* Cașăul, Șopîrca, Apșița, Tala-

borul, Agul Mare, iar de *nume slavon:* Svidovățul (svid — corn), Strinececul (mai mulți afluenți ai Nistrului cu silaba începătoare *stri*), Toracul (torac — zale) (care are de subafl[uenți] de *n[ume] sl[av]:* Lazansca (lazna — baie), Tonsova, Crăsnioara, Teresulca, Plaisca, Bertianca, Ianovățul și Mocrenca (mocrina — umezeală) și numai unul de *n[ume] rom[ânesc],* Turbatul). În Talabor se varsă apoi subafl[uentul] de *n[ume] sl[av]* Ugulsca (ugol — cot); iar în Agul Mare, altul tot de *n[ume] sl[av],* Cehovița (cehov — capră). Ceilalți afluenți de *n[ume] sl[av]* din dreapta rîului Tisa pînă la Hust sunt: Bistra, Ciorna, Repninca și Boliatinca. Afluenții Tisei din stînga îi vom enumera pe tot parcursul ei, cu unii ce curg din masivul Carpaților, patria și sălășluința poporului român, pe cînd pe acelea ce vin din dreapta ei, le-am urmărit numai pînă la Hust, de unde Tisa, intrînd în cîmpia maghiară, numele rîurilor din dreapta, care sunt și puțin însemnate, nu mai înfățișează pentru scopul nostru nici un interes. Dintre acelea ce se varsă pe stînga Tisei, enumerăm de *n[ume] rom[ânesc]:* Tisa Albă (cu afluenții ei de *n[ume] rom[ânesc]:* Bălțatul, Bogdanul, Sțiaul și de *n[ume] sl[av]:* Stohovățul și Hovîrla), Vizăul, al cărui nume nu vine de la ung[urescul] *viz* — apă, ci de la *viză,* un soi de pește (cu subafl[uenții] săi de *n[ume] rom[ânesc]:* Dragoșul, Neagra, Spinul și de *nu[me] sl[av]:* Crasna, Rișcova, Cisla și Cruhla), Rănișoara, Mara (nume vechi cu afl[uenții] de *n[ume] rom[ânesc]:* Cașăul, Iza, Izvorul Raiului, Saiul, Pîrîul Secuiului, Slătioara, Secătura, de *n[ume] sl[av],* Iodul, Valea Mireșului, Sameșul, Crișul, Mureșul (aceste trei din urmă nume vechi) și Bega. Afluenții din stînga Tisei de *nume slavon* sunt: Saplonta și Tarna (tarnița — șeaua de lemn).

Dacă cercetăm afluenții Tisei găsim:

Că în *Sameș,* rîu cu nume vechi, compus din două brațe, Sameșul Mare și Sameșul Mic, se varsă în Sameșul Mare, de *n[ume] rom[ânesc]:* Pîrîul Merlului, Sameșul Rece și Răcătăul; iar de *nu[me] sl[av]:* Rîșca (riscati — alerga), Borșa (borș — borșul), Sorca (soroca — ciocănitoarea) și altă Rîșcă. În brațul Sameșului Mic de *n[ume] rom[ânesc]:* Leșul, Saiul (cu afl[uenții] săi de *n[ume] rom[ânesc]:* Budacul, Valea Balașului și de *nu[me] sl[av],* Galațul și Bistrița), Lunca Cherzului, Pîrîul Runcului, Negrilescul și de *n[ume] sl[av],* Zagra. În Sameșul întrunit se mai varsă de *n[ume] rom[ânesc]:* Gapoul, Almașul, Agrișul și Lapoșul, iar de *n[ume] sl[av]:* Dobrichi (dobre — bun), Cosna (coșniță, paner) și Crasna (— frumoasă).

Crișul, iar nume vechi, se alcătuiește din trei brațe, Crișul Alb, Crișul Negru și Crișul Repede. În cel Alb se varsă afluenții de *n[ume] rom[ânesc]:* Grohășelul, Ponorul, Cicul (cu afluenții săi de *n[ume] vechi* Bîrsava, ca și afl[uenții] Timișul și Almașul, iar de *n[ume] sl[av],* Milcovul (melecom = repede ⟨în treacăt, fugitiv sau nisipos⟩); de *n[ume] sl[av]* se varsă: Desna (afl[uent] pe stînga Niprului) și Bucșavița (bucșe — bucșa de la roată). În Crișul Negru se varsă afluenți numai de *n[ume] sl[av],* precum: Pitsa, Cozia cu Suhodolul și Vida cu Revul.

Mureșul, nume de asemenea vechi, în lungul său curs tocmai prin centrul Daciei Traiane, prezintă prin nomenclatura afluenților săi un interes deosebit. Mai multe din pîraele cele mici care-l îmbogățesc cu apele lor, poartă numiri unguresți sau germane, pe lîngă acele românești paralele ce răsună din gura poporului român. Ne vom ocupa însă numai de acei tributari mai mari, care au păstrat denumirile lor cele vechi, slavone sau române, chiar și în gura popoarelor domnitoare ale Transilvaniei. Acei de *n[ume] rom[ânesc]* sunt: Gurghiul (cu subafluenții săi de *n[ume] rom[ânesc]:* Lăpușna, Tanciul și Iștirăul, de *n[ume] sl[av]:* Tirca și Gasva), Valea Șomuțului, Sebeșul cu Pîrîul Morței, Secașul,

Strugarul, Streiul (cu afl[uenţii] săi de *n[ume] rom[ânesc]:* Corbălul, Densuşul şi Puturoasa, de *n[ume] sl[av]* Ohaba), Valea Groşilor, Secul, Valea Şarului, Căpuşul, Ludaşul, nume ung[uresc], Sărătura, Suliţa, Arieşul[30], Gîrbova, Ompoiul (nume vechi), Slatina şi Valea Roşie. Tributari de *nume slavon,* Mureşul primeşte: Nirajul, Putna, Borşova, Racta, Tîrnava (tîrn — spin) (cu afl[uenţii] *de n[ume] sl[av]* Tîrnava Mică şi Ohaba, de *n[ume] rom[ânesc]:* Căpuşa, Viza şi Secoşul), Dobra, Ohaba, Cerna, Gavralovăţul, Ovolva, Topliţa, Ilva, Ratoşnia, Casova şi Cladova.

Dintre ceilalţi afluenţi ai Dunărei avem întîi de *nume român:*

Bega, care primeşte afluenţi numai pe dreapta lui şi anume, după cît se vede, cu numiri ce nu sunt de origine slavonă: Sasa, Lunca Mare, Minişul, Subseul, Bengosul şi Matia.

Timişul, nume vechi, adăogat cu afluenţii de *n[ume] rom[ânesc]:* Secaşul, Dumbrava, Bîrsava (nume vechi), Pîrîul Rece, Slatina, Rîul Lung, Sebeşul şi Nadragul; iar de *n[ume] sl[av]* cu: Rucosniţa, Buhinul, Bocarul, Cerna cu Corganul, Poganişul, Teregoviţa, Balvaşniţa şi Bistra (cu afl[uenţii] ei de *n[ume] sl[av]:* Micola, Bistra Morului, Marga, Ruşchiţa, Lozna şi de *n[ume] rom[ânesc]* Rugul).

Se mai întîlnesc în reţeaua nedescurcată de ape, bălţi şi canaluri, care se întind pe cursul inferior al Timişului, *numele româneşti* ale apelor Valea Mică şi Birda, precum şi acele *slavone:* Moraviţa (de la Morava) şi Clopodia.

În *Cara[ş],* nume probabil autochton, se varsă pîraele de *n[ume] rom[ânesc]:* Veşnicul, Lupacul şi Bereagul şi acele de *n[ume] sl[av]:* Dognosca (dogon — fugă) şi Gusasca (gus — gîscă).

În *Cerna* (numele vechi, dar slavizat al Tiernei) se varsă de *n[ume] rom[ânesc]:* Mehadia (nume vechi), Luncavăţul şi Cornişul, iar de *n[ume] sl[av]:* Craiova, Launa, Bielarca, Ohaba (ohaba — baltă), Verendinul, Sordinul, precum şi două de origine necunoscută: Iocdasica şi Sacrsitica.

Dacă cercetăm această enumerare, constatăm că aproape toate rîurile mari poartă numiri vechi, iar cele de-a doua mînă sunt în o bună parte de origine slavonă. Nici un curs de apă însă mai însemnător nu poartă numiri ungureşti sau germane. Singurele care par a face excepţiune sunt: *Arieşul,* al cărui nume chiar în gura românilor este format din ungurescul *Aranyos.* Aceasta însă se poate explica prin influenţa dominaţiei maghiare care, traducînd vechiul nume al Aurariului (de la aurul ce-l duce în valurile sale) în ungurescul Aranyos, acest nume apoi s-a impus şi românilor prin întrebuinţarea lui deasă în gura stăpînilor lor. A doua excepţie, numele de *Mühlenbach,* dat de germani rîului Sebeşului, este numai aparentă, întrucît acest nume este întrebuinţat numai de germani şi chiar ungurii îl numesc tot cu numele românesc. Ungurii şi germanii au dat unele numiri la pîrae de tot neînsemnate, care străbăteau adeseori proprietăţile lor, ceea ce nu era decît prea firesc.

Cu totul altfel stau lucrurile cu numirile slavone. Acestea le-am văzut egalînd uneori în număr chiar numirile româneşti, pe lîngă că unele din cele româneşti sunt luate tot din elementul slavon al limbei lor şi aceasta oriunde vom îndrepta privirile noastre, fie în şes, fie la munte. Într-adevăr putem constata că chiar afluenţii acei ce vin lîngă obîrşia rîurilor, obîrşie care este mai totdeauna în munte, poartă adeseori numiri slavone. Amintim afluenţii Bistriţei, Buzăului, Jiului şi ai Tisei, care se află în partea superioară a cursului lor, în munţii cei mai înalţi ai ţărilor române. Din Banat şi munţii intermediari între şesul Tisei şi

---

30 Numele acestui rîu va fi explicat mai jos.

Transilvania, amintim iarăși afluenții Cernei, Carei ⟨Carașului⟩, Nerei, Timișului și Crișului, precum și acei ai Sameșului Mare. Dacă am expune și nenumăratele pîrae de tot mici, care concurg la formarea rîurilor mai mari, ne-am convinge încă și mai mult despre adevărul, că nomenclatura obștească a tuturor regiunilor în care astăzi locuiesc românii, este în bună parte de origine slavonă[31].

Această răspîndire atît de însemnată a denumirilor slavone în terminologia geografică a țărilor române se întinde nu numai la rîuri, ci și la munți și la numirile așezărilor omenești, care toate înfățișează aproape aceeași proporție între numirile slavone și acele române, încît nu mai găsim de lipsă a le enumera cu aceeași amănunțime cu care am urmat la arătarea apelor.

Vom aduce aici numai numirile piscurilor ale cîtorva lanțuri de munți, din aceia care se trag prin locurile ce au fost cu deosebire sălășluința poporului român. Așa, în munții Banatului, întîlnim pe lîngă numeroase denumiri de caracter românesc, precum: Culmea Ferei, Culmea Bobului, Cracul Roș, Cuca, Vîrful Socului, V. Brunișorului, Cucuioara, Cioclovaciul, Galeșul, Moșul, Juvernata, Pregeta, Moldovița, Balonul, Teul Înalt, Plestra, Pleșea, Ponorul, Stupariul, — și numiri slavone la piscuri tot atît de înalte. Așa: Piatra Nedei (nedeica — vacă stearpă), Gesna, Semenicul, Vîrful Nemanului, Coprivul, Omesnicul, Tivla Frasinului, Sviniacea, Domolegtul, Belcovățul, Bregletele, Domanul, Habitul, Doclina, Glava etc.

În Munții Făgărașului, cei mai înalți ai Carpaților românești, întîlnim iarăși alăturea cu nume românești, precum: Clăbucetul, Surul, Negoiul, Buteanul, Văcarea, Păpușa, Păpoul, Boldoviștea, Comarnicul, Masgava, Boița, Strunga, Tretinul, — și nume învederat slavone, bunăoară: Budislavul, Racovițanul, Zanoaga, Dobriașul și altele.

De asemenea, întîlnim foarte adeseori chiar în munte, cu atîta mai mult în șes, numiri de localități de origine slavonă și anume, de acelea ce nu au nici un înțeles în limba română și care, deci, au fost lăsate de poporul slavon ce le-a botezat pentru prima oară, ca moștenire în gura poporului românesc. Așa cităm din acestea în Maramureș: Dombrovica, Leordina, Rușcova, Crasna, Rușchiava, Novoselica; în Făgăraș și regiunea învecinată: Grădiștea, Ohaba, Rucova, Glimboca, Obreja, Bolvașnița, Tincova, Teplica, Dobîca, Dobra etc. Apoi numele districtelor Olteniei, Gorjiu și Doljiu și cîte altele.

Această întindere a denumirilor geografice de origine slavă în țările române, dovedește într-un mod neîndoelnic, că aceste țări au trebuit într-un timp să fi adăpostit în toată întinderea lor o poporație îndestul de numeroasă de acest neam, care a fost absorbită tocmai de elementul românesc, ceea ce reiese învederat din faptul că astăzi nu se mai întîlnește poporație de gintă slavonă în țările românilor și că numirile lăsate

[31] Enumerăm aici pîraele unui singur rîu, al Sebeșului, punînd cu cursive numele slave: Valea Slatinei, V. Crăpăturei, V. Spinului, V. Atsileului, Pîrîul Cărpiniș, Valea Balaurului, V. Ursei, V. Caselor, V. Netedului, V. *Kakovei,* V. Botei, P. *Tatomir,* V. Brădățălului, P. Carului, V. *Nedeia,* Pîrîul *Dobrei,* P. Mînzului, *Dobra,* P. Tilfei, P. Merlei, V. *Bistra,* P. Ciobanului, V. Groapa Mare, V. Frumoasa, P. Curzului, P. Serbotei, P. Urlieș, P. Tatarului. Aceste pe stînga lui, iar pe dreapta: P. între Cerbi, P. Poticului, P. Costașei, V. Dudului, V. Sîrbei, P. *Prizgorei,* P. Bolilor, P. Gotului, V. Mirașului, V. *Sugagului,* P. Groseștilor, V. Mirtina Mare, V. Botei, V. *Lomanului,* V. Răchita, V. Boilor (Ignaz Lenck von Trauenfeld, *Geographisches Lexikon Siebenbürgens,* Wien, 1839, s.v. *Sebeșului — Ruu,* în vol. IV, p. 34. Rudolf Bergner, un bun cunoscător al Transilvaniei, spune în articolul său, ***Zur Topographie und Ethnologie Siebenbürgens,*** în revista *Das Ausland,* 1892, No. 21—22: „Bistritz klingt ebenso unverkennbar slavisch wie die meisten topographischen Zeichen der ganzen von Romänen bewohnten Gebiete Siebenbürgens".

de ea se regăsesc *cu toatele* în gura acestor de pe urmă. Istoria care este menită tocmai de a explica prezentul prin trecutul unui popor, ne arată ce a fost acea întinsă poporație de obîrșie slavonă, care a trăit cîtva timp alăturea cu românii pe pămîntul Daciei, anume popoarele *sclavine*, care au inundat Dacia pe timpul ambelor năvăliri hunice[32].

Că românii și nu celelalte nații ale Transilvaniei au deznaționalizat pe slavoni și i-au absorbit în sînul lor, se vede de pe aceea, că numirile slavone, date de ei elementelor geografice, se regăsesc totdeauna în gura românilor și nu în acea a germanilor sau ungurilor, care numesc adeseori acele elemente cu cuvinte formate din propriile lor limbi[33].

Întrucît însă slavii au fost netăgăduit mai vechi locuitori ai Daciei decît ungurii și germanii, și au fost deznaționalizați de români, lăsîndu-le ca moștenire nomenclatura slavă, care se regăsește în gura românilor și de la ei a fost împrumutată de popoarele străine, este învederat că românii, care au intrat în o mai strînsă legătură cu slavii, decît celelalte popoare conlocuitoare, sunt și mai vechi locuitori ai țărilor carpatine decît ungurii sau nemții. Ei sunt însă mai vechi și decît slavii. Sunt

---

[32] Hașdeu comite două erori în părerile ce le rostește asupra nomenclaturei geografice, cu privire la elementul slavon reprezentat în ea. Mai întîi, el susține că „nici un popor slavic n-a locuit vreodată în Dacia spre apus de Argeș și mai cu seamă în Oltenia." Nu numai atîta, dar mai adaugă că „Oltenia și munții de la Muscel pînă la Vrancea au fost pururea verguri de orice împoporare slavă" *(Ist. Crit.*, p. 268), părere îmbrățișată și de d. Radu Rosetti, *Pămîntul, sătenii și stăpînii* [*în Moldova (De la origini pînă la 1834)*], București, 1907, I, p. 12. Cum rămîne însă cu numirile slavice ale afluenților Jiului și cu munții din regiunea Făgărașului, pe lîngă altele numeroase ce sar în ochi la cea dintîi inspecție a unei mape a Munteniei? Hașdeu găsește ce e drept un mod de a explica prezența unor asemenea numiri și fără a aduce neapărat popoare slave prin aceste locuri. El spune (*Ist. Crit.*, p. 275 ⟨passim⟩): „în curs de șapte secole de cirilism oficial și eclesiastic în România, pînă la Matei Basarab și Vasile Lupu, *fără să fi fost nevoie de vreo intervenire etnografică* din partea slavilor, ci curat numai pe calea culturală, a fost destul timp pentru a aplica această procedură de traducțiune mai peste toată întinderea Daciei." Cu alte cuvinte, Hașdeu atribue prezența unor termeni slavoni în toponimia unor părți din țările române, unei slavizări oficiale și eclesiastice. Mai întîi, dacă ar fi așa, atunci nu înțelegem pentru ce ne-am opri la unele părți ale Daciei și nu am aplica pe întregul ei această ideie. Noi credem că nici este nevoie a arăta cît de greșită este o asemenea explicare a topografiei slavice. Cum voim noi ca limba oficială sau eclesiastică să fi dat numele lor Dîmboviței, Bistriței, Ialomiței, dintre care aceasta din urmă exista înainte chiar de ivirea în lume a creștinismului slavon (mai sus p. 341). Sunt cunoscute încercările desperate ale ungurilor de a maghiariza nomenclatura Transilvaniei. Izbutit-au ei a alunga multe nume vechi din gura poporului și a le înlocui cu de cele maghiare? La noi există franțuzismul ca modă cel puțin de 60 de ani. Să ni se arate un singur nume geografic întors pe limba ce ne domină gîndirea! Ce a putut face chiar puternicul curent al latinismului ce a stăpînit pînă odinioară mintea românească? Făcut-a el din Tîrgoviștea, Tîrgul Vestei sau din Bahlui, rîul Bacului? Existența nomenclaturei slavone ne dovedește, alăturea cu mai multe cuvinte ce nu s-au putut introduce pe calea religioasă, precum bunăoară cele obscene, că a trebuit să fie între slavi și români un contact *de la popor la popor*, în care slavonii au pierit, iar românii s-au îmbogățit din pieirea lor.

[33] Așa găsim că românii au păstrat numirile următoare date de slavoni, alăturea cu acele date de maghiari sau germani:

Român slavon	**Maghiar**	**German**
Belgrad	Karoli Fejervar	Karlsburg
Ocna	Vizakna	Salzburg
Bran	Törczvar	Törzburg
Cetatea de Baltă	Küküllövar	Kokelburg
Șăbenița	Gorgeny-Soakna	Salzhau
Gherla	Szamos-Ujvar	Armenierstadt
Orăștia	Szasvaros	Broos
Pleșa	Uvegsur	—
Grădiștea	Varhely	—

matca mărei în care aceştia revărsară îmbelşugatele lor valuri; dar precum rîurile nu pot preface oceanul, astfel nici slavonii nu putură schimba firea română [4].

Era un timp cînd se privia ca un păcat în contra naţionalităţei române de a se susţinea înrîurirea slavă asupra românilor, căutînd prin toate mijloacele a o înconjura în expunerile istorice. Era poate bună această exagerare în un timp cînd lumea europeană ne privia ca slavi sau turci sau greci, numai ca români nu. Acuma însă, cînd naţionalitatea noastră latină este recunoscută de toţi, nu mai avem nevoie de asemenea meşteşuguri pentru a o dovedi[34].

Terminologia păstorală şi agricolă. Elementul slav a înrîurit nu numai asupra numirei locurilor în care se mişcau românii. Aşezarea lor între dînşii a însoţit totodată o schimbare petrecută în forma vieţei lor, anume întărirea îndeletnicirilor agricole şi prefacerea poporului românesc din unul mai ales păstoresc în unul cu deosebire agricol.

De aceea întîlnim în terminologia pastorală a românilor cuvinte îndeobşte latineşti, precum: *bou, vacă, viţel, taur* (buhai e turcesc), *berbece, ariete, oaie, miel, cal, iapă, mînz, armăsar*[35], *capră, ied, porc, scroafă, caş, chiag, staul*[36], *turmă, unt, zăr, păcurar*[37], *păstor;* apoi cuvinte probabil de origină dacă, precum *baci,* care se află şi la albanezi în înţelesul de tovarăş şi la sîrbi cu aceeaşi însemnare ca şi la români, pe cînd lipseşte de la toate celelalte popoare slave. *Stînă,* albanez *stan,* gr[ecesc] mod[ern] *στάνη,* sîrb, stan; la celelalte popoare slave, stan înseamnă lagăr (castra). *Urdă,* la sîrbi, urda, şi la cehi, urda, transmisă după cît se vede de români prin mijlocirea unei poporaţii române, care altădată trăia în Moravia, acuma cu totul slavizată, dar care a rămas păstoare pînă astăzi[38]. Urda nu se află în celelalte limbi slave. *Traista,* la alb[anezi] *trasa* sau *traste,* la macedo-români *traistură,* nu există nici la slavi, nici la unguri. Cu toate că baci, stînă, urdă se află şi în limba maghiară, nu se poate ca românii să le fi împrumutat de la unguri, ci prezenţa lor în limba acestora se explică prin o înrîurire românească, deoarece, de altfel, cum s-ar explica aflarea lor în forme identice aproape cu acele româneşti la popoare aşa de îndepărtate în privirea geografică de unguri,

---

[34] Nici slavistul Haşdeu nu a scăpat de această frică (vezi nota 31, mai sus). Cel dintîi, care a îndrăznit să mărturisască pe faţă înrîurirea adîncă a slavilor asupra românilor, a fost G. Panu, în articolul său: *Studii asupra atîrnărei sau neatîrnărei românilor în deosebite secule,* în *Convorbiri literare,* 1872.

[35] *Mînz* de la mansuetus; *armăsar* de la admissarius, Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane,* I, [*Élements latins,* Francfort/M, 1870,] p. 17 şi 157.

[36] *Chiag* de la coagulum; *staul* de la stabulum. Idem, I, p. 53, 263.

[37] Aşa se numeşte *ciobanul* în Ardeal şi la macedo-români, unde cioban este necunoscut. *Cioban* vine de la turcescul tschuban, luat ei însuşi de la perşi şi a fost introdus de turci la popoarele cucerite de ei (la care întîlnim acelaşi nume: în grec[eşte,] τζοπάνης; *sîrb[eşte],* ciobanin; *alb[aneză]* tsoban), mai ales prin faptul că ei aveau totdeauna nevoie de carne de oaie, mîncarea lor favorită şi deci veneau în deasă atingere cu păzitorii de oi. Credem că, înainte de a cădea Muntenia şi Moldova sub turci şi la românii din aceste părţi exista termenul de *păcurar,* dovadă existenţa unor numiri de localităţi ca Păcurăreşti, sat în judeţul Tutova, unde această denumire nu poate veni de la păcură, care nu se află în acele părţi, ci numai de la păcurar, vechiul nume al ciobanului la români. Mahalaua *Păcurari* din Iaşi vine chiar de la o fîntînă ce se afla în părţile ei şi care purta din vechi numele de fîntîna *lui* Păcurar (*Letopiseţele,* I, p. 232). Credem deci că Haşdeu (*Columna lui Traian,* 1874, p. 103) greşeşte cînd atribuie cuvîntului cioban o origine dacică, cînd atunci ar fi trebuit să se întîlnească tocmai în Transilvania, iar nu să fie şi în Moldova de origine mai nouă, precum o dovedeşte aici faptul că el a înlocuit pe păcurar.

[38] Jirecek, *Entstehung christlicher Reiche im Gebiete des oesterreichischen Kaiserstaates,* Wien, 1865, p. 225.

precum albanezii, macedo-românii sau grecii și chiar bulgarii, cu care ungurii nu au fost niciodată într-o atingere nemijlocită?[39]

Oricum ar sta însă lucrul cu elementele dace ale păstoriei române, este neîndoelnic că elementele slavone sunt puțin numeroase în această sferă economică a traiului poporului românesc, căci întîlnim numai cîteva cuvinte de origine slavonă, precum *țap, stog, cireadă, izlaz,* care acest de pe urmă există numai ca cuvînt îndoit, pe lîngă altul de origine latină, *pășune.* Cînd au venit deci slavonii asupra românilor, viața păstorească era întemeiată; toate noțiunile privitoare la ea erau botezate cu numiri indigene, încît nu mai fu de lipsă a le alipi cîte o denumire străină. Chiar de se întîmplă și aici vreo întunecare a unui cuvînt vechi prin unul al noilor năvălitori, aceasta fu un fenomen excepțional, și din fapte de aceste izolate și adeseori așa de caprițioase ale limbei, nu se poate deduce nici o încheiere.

Totuși observăm că de pe atunci cată să se fi introdus cuvîntul slavon *dobitoc* în limba română, care înseamnă *animal* și vine de la cuvîntul slavo-bulgar *dobyti* — a cîștiga, de unde s-a tras apoi și cuvîntul *dobîndă,* adică avere, deoarece animalele erau pe atunci aproape singura avuție a daco-romanilor[40].

Altfel stau lucrurile cu agricultura. Aici influența slavonă este puternică. Cel puțin jumătate, dacă nu mai mult, din termenii întrebuințați în agricultură sunt de origine slavă, încît trebuie numaidecît admis că slavonii, care determinară în o așa de mare parte terminologia agricolă la români, avură un rol însemnat, dacă nu putem zice la întemeierea, cel puțin la întărirea lucrărei pămîntului.

Că agricultura, îndeletnicirea economică singură în onoare la români, n-a fost niciodată părăsită cu totul de daco-romani, chiar după retragerea lor în munți, ne-o dovedește întîi faptul că o parte din terminologia agricolă în limba română are caracterul latin. Astfel sunt, afară de numele de animale aduse mai sus, și care se pot raporta și la viața păstorească, următoarele noțiuni, care se referă numai la agricultură, *arie, agru* (pe lîngă ogor), *ara, semăna, triera, aratru, jug, furcă, secere, falce, grîu, secară, orz, mălai sau mei, rapiță, spic, pai, neghină, mezuină* sau *mejdină*[41], *moină*[42]. Paralel cu aceste cuvinte, care arată o învederată îndeletnicire cu agricultura, ne spune istoricul bizantin Nicetas Choniates, că împăratul Isac Anghelul, în expedițiile pe care le făcu în mai multe rînduri în muntele Hemus contra românilor revoltați, dădu peste girezi de grîu, cărora el le dete foc[43], pentru a-și răzbuna de pustiirile comise de valahi în împărăția sa, încît vedem că nici românii din munții Hemului și ai Pindului, pe care îi vom cunoaște ca de o natură mult

---

[39] Deși derivația filologică a mai multor altor cuvinte, pretinse de Hașdeu ca dace, precum *dulău, mosoc, țurcă,* nu ne pare la adăpostul unor critici întemeiate, pentru acele raportate în text credem că Hașdeu are chiar filologicește dreptate a le pretinde ca dace *(Columna lui Traian,* 1874, No. 5, 6, 7 și 9). Pentru originea dacică, ne pare hotărîtoare împrejurarea că aceste cuvinte nu aparțin nici unui popor cu care românii au venit în atingere: nici romanilor, nici slavonilor, nici ungurilor; apoi faptul că se întîlnesc aceleași forme în limbile macedo-română și albaneză.

[40] Aceeași părere a rostit-o după noi d. Justin Lupus, *Apropierea fondurilor rurale [Încercări asupra primelor forme de apropriațiunea fondurilor rurale la români,* București,] 1910, p. 11. D. Lupus aduce ca analogie: peculium din pecus.

[41] Termenul cu care se înseamnă brazda ce desparte două ogoare și care vine de la latinescul *medium.*

[42] Pămîntul lucrat, de la *mollis* latin, în opoziție cu *țălină,* pămînt neînceput, cuvînt de origine slavă.

[43] Nicetas Choniates, Ed. Bonn, p. 487: „πυρὶ δὲ τὰς θημωνίας τῶν καρπῶν παρασοὺς."

mai puțin așezată decît aceștí de dincoace de Dunăre, nu părăsiseră cu totul, încă fiind în munții lor, viața statornică a agriculturei. Pe lîngă aceasta însă, mai posedăm tot din limba română un argument hotărîtor, că românii nu lepădaseră cu totul cultura pămîntului, odată cu retragerea lor în munți, anume împrejurarea că aproape toată terminologia vinicolă este de origine latină, ceea ce dovedește că cultura viei n-a încetat nici un moment la românii din Dacia. Așa avem, afară de cuvîntul *vin,* care nu prea este hotărîtor în chestie, din cauză că vinul s-a putut importa, următoarele cuvinte, ale căror aflare în limba română cere numaidecît cultura neîntreruptă a viței în Dacia, de la colonizare pînă în zilele noastre. Mai întîi, însuși cuvîntul *vie,* pronunțat pe alocurea *vinie* și scris astfel în textele vechi, care vine de la latinul *vinia; viță* de la *vitis, poamă* de la *poma, strugur* de la elinul *tryga, auă* (în textele vechi) de la *uva, must* de la *mustum* (mustul nu putea fi importat, ci trebuia pregătit pe loc). De asemenea, ne-au mai rămas în terminologia vinicolă două cuvinte tot vechi, derivate din limba elină: *harag* și *aguridă*[44].

Să se adaoge către aceste dovezi, scoase din limbă, și păstrarea colindei cu plugușorul la anul nou, în care se pomenește numele lui Traian și nu se va putea tăgădui, că românii, deși strămutați în muntele cel atît de nefavorabil agriculturei, nu părăsiră niciodată această îndeletnicire a vieței lor civilizate de altădată. Românii erau doară păstori, nu prin stadiul culturei în care se aflau, ci prin o nenorocită reîntoarcere din o viață cultă și înaltă la această treaptă inferioară de dezvoltare omenească. Fiindcă istoria nu întoarnă niciodată pe un popor îndărăt, chiar atunci cînd îl duce spre povîrnișul decăderei, de aceea românii nu putură să lese cu totul în părăsire amintirile pururea vii ale traiului roman. Ei se îndeletniciră deci cu cultura pămîntului pînă și în gîturile munților și unde găseau numai putința de a stoarce din pămînt hrana lor de toate zilele, nu lăsau neîntrebuințat un asemenea mijloc.

Însă, cu toate că poporul daco-roman rămăsese cu aplecări agricole, puține erau locurile din munți în care el să poată pune în lucrare o asemenea îndeletnicire. Pe tăpșanele nu prea înalte, puțin mei, orz sau secară; în văile cele adînci și expuse la soare, precum în *Valea Vinului,* de la hotarul Transilvaniei către Bucovina, grîu și cîteva vițe de vie, iată tot rodul agriculturei în această perioadă a vieței poporului românesc. Principala lui îndeletnicire rămase tot păstoria; și, dacă coborîrea de mai tîrziu de la munte la cîmpie, întinse și lăți dedarea lui la agricultură, parte din poporația română, rămasă în munte, urmă înainte a se ținea de păstorie, ceea ce face încă pînă în ziua de astăzi.

Cu venirea slavilor pare a se fi dat un zbor mai mare lucrărei pămîntului. Această lățire a agriculturei proveni desigur din cauză că avarii, după o locuință mai îndelungată în Panonia, pierdură din sălbăticia lor primitivă, astfel că românii și slavonii, retrași în munți, putură să scoată capetele afară din vizuinele lor și să se coboare mai către vale, unde se putea mai cu folos lucra pămîntul. Că întinderea agriculturei la români, corespunde cu așezarea slavonilor în mijlocul lor, ne-o dovedește însemnatul contingent slavon de termenii privitori la agricultură, pe care îi întîlnim în limba română.

Astfel enumerăm, pe lîngă *aratrul* latinesc, pe mult mai lățitul *plug;* apoi, părțile acestui instrument, precum: *cobilă* (trainoire de la charrue),

---

[44] Hașdeu *(Col[umna lui Traian,]* No. 4, 1874, p. 91—92) vrea să găsească și doi termeni daci: *gordin* și *ravac.* Asupra gordinului se poate discuta; dar ravacul vine învederat de la turcescul *ravaq* = miere liquidă (Cihac, *Dictionnaire,* II, 1879, p. 607).

grindei (axe de la charrue), *cormană* (oreille), *plasă* (tailloir)[45]. *Rariță* sau *raliță*, un soi de plug fără roate, al cărui nume vine de la un alt cuvînt slavon însemnînd plug, *rale*. Mai însemnăm apoi *brazdă, răzor*, adică brazda care desparte două cîmpuri și care la românii din Ardeal se numește *mezuină* sau *mejdină*, termen latinesc ce vine de la *medium, țălină*, slavon alăturea cu *moină* latin de la *mollis, toloacă, miriște*[46], *pîrloagă*, a *îmblăti ogor*, de la slavicul *ogarieti* — a arde împrejur un cîmp ce este a se cultiva, alăturea cu latinul *agru, tîrnăcop, polog* (blé couché et coupé, a se *pologi* — verser des blés), *greblă, lopată, snop, claie, căpiță, grapă, coasă*[47] și altele încă.

Deși deci nu se poate susținea că românii să fi învățat agricultura de la popoarele slave[48], totuși este netăgăduit că influența acestui popor asupra agriculturei românești a fost însemnătoare și că această îndeletnicire a început a fi mai căutată de români, de la așezarea slavonilor în mijlocul lor, epocă ce cade împreună cu o lăsare a lor mai în jos din înaltele regiuni ale muntelui [5].

Coborîrea românilor de la munte la cîmp. Coborîrea românilor de la munte la cîmpie se făcu foarte încet și ținu un timp foarte îndelungat. Pe cît fuga spre adăpostire le fusese grabnică, pe atîta de greu le venea să părăsească o viață, ce e drept, grea și plină de lipsuri, dar care cel puțin le asigura existența. În vale îi aștepta mana și bogăția, dar și primejdia era să bată la ușile lor. De aceea totdeauna cînd românii fură atacați, ei căutară o scăpare în sînul ocrotitor al muntelui.

Ieșirea în număr mai mare a poporului românesc către șes se făcu pe timpul descălecărei. Atunci elementul românesc, comprimat în Carpați prin așezarea ungurilor în Transilvania, își făcu vînt către locurile deschise și roiul său fu așa de bogat, încît umplu în curînd acele două grădini ce se întind la poalele Ardealului. Pînă la descălecare însă, românii nu îndrăzniră să se întindă departe în afară de cetatea Carpaților. Partea cea mai mică a poporului lor se coborî în văile interne, anume elementele mai îndrăznețe și mai doritoare de schimbare a traiului. Majoritatea poporului rămase însă în munte, care și astăzi încă adăpostește în încrețiturile sale o bogată poporație română.

Care fu influența acestei vieți în munții Daciei asupra poporului românesc?

Am arătat mai sus, cum năvălirea barbarilor și retragerea locuitorilor din orașele și satele Daciei în munți, avu de urmare stingerea neapărată a oricărei vieți mai civilizate și nimicirea totală a organizărei politice, sub care daco-romanii trăiseră pînă atunci. Dacă însă sistemul ocîrmuirei romane dispăru din minţile românilor în lungul răstimp cît

---

45 Cihac, *Dictionnaire*, II, p. 66, 129. Cihac deduce însă *corhană* sau *cormană* de la ung[urescul] *korhany*, [p. 493,] pe cînd el vine învederat de la slavicul *kormiti*, a îndrepta, deoarece plugul se îndreaptă prin coarnele sale. Nu românii, care erau agricultori la venirea ungurilor, au împrumutat acest cuvînt de la niște barbari, care nu aveau nici o noțiune de agricultură, ci ungurii l-au împrumutat de la românii uniți cu slavonii (vezi și Fr. Damé, *Terminologie populară română [Încercare de terminologie poporană română*, cu 300 de gravuri, București,] 1901 ⟨1898,⟩ sub voce.

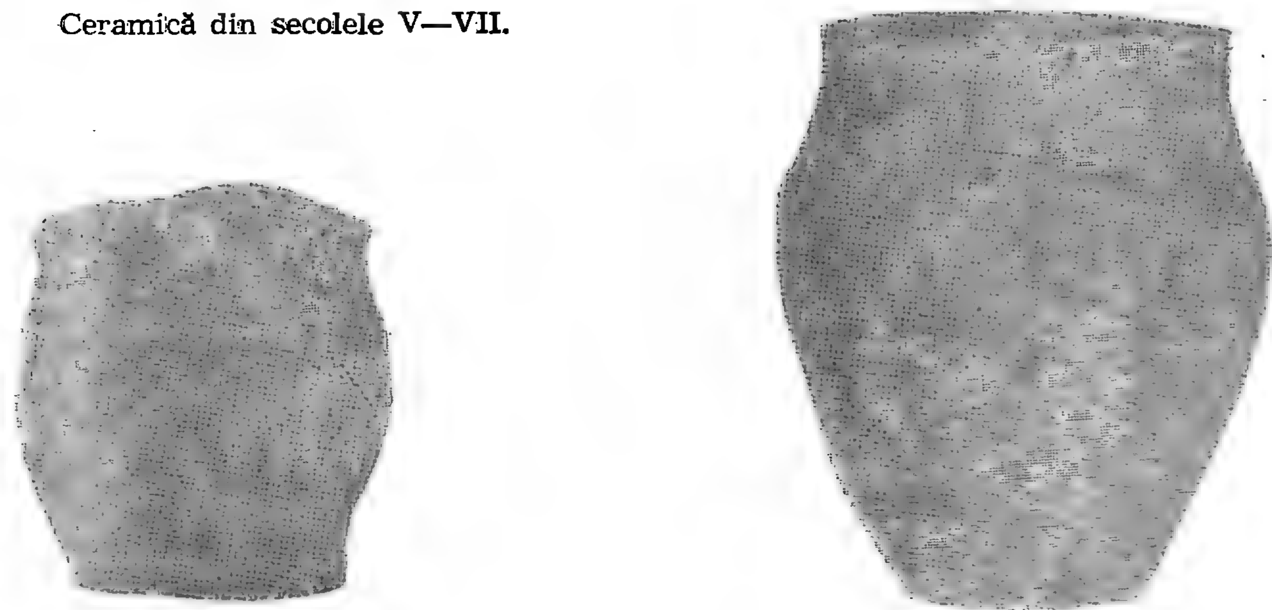
46 Cihac, *Dict.*, II, p. 596, îl derivă de la ung. ⟨turcescul⟩, mera, merat = pășune.

47 Vezi și Hașdeu, *Originile agriculturei la români*, în *Col[umna] lui Traian*, 1874, No. 3, p. 49—53.

48 Așa susține Hașdeu, *l.c.*, „*Nefiind latină, care să fie originea plugăriei române?* aproape *totalitatea* terminologiei agricole a românilor este curat slavică." Dar *arie, agru, aratru, a treiera* și alte cuvinte caracteristice nu dovedesc ele că agricultura era practicată, fie oricît de restrîns, de către români, înaintea atingerei lor cu slavii?

Ceramică din secolele V—VII.

ei stătură adăpostiți în încrețiturile munților, ei însă păstrară aproape neatinsă în sufletele lor o moștenire mult mai de preț: limba, obiceiurile și moravurile străbune, părțile acele intime și trainice ale vieței, care închiagă în un tot popoarele, le dau o fizionomie și un caracter particular.

S-a observat de mult și cu drept cuvînt, că în elementul său latin, limba noastră se apropie cel mai mult de graiul romanilor, în unele mai mult chiar decît limba italiană, cea vorbită pe pămîntul însuși ce fu primordiala patrie a poporului roman. Cu toate elementele străine, care împestrițază vocabularul ei și care dau limbei române un caracter atît de original, gramatica i-a rămas latină, păstrînd mai ales în formele conjugărei o asemănare foarte pronunțată cu limba latină, din care a ieșit. Nu mai puțin extraordinară este împrejurarea că mai toate pronumele, conjuncțiile și prepozițiile, adică tocmai particulele relaționale ale limbei, sunt de origine latină.

Dintre toate elementele etnice care, prin atingerea lor cu poporul român, au contribuit la făurirea naționalității lui, afară de cel latin, care rămîne trunchiul intelectual pe care s-au altoit toate celelalte, numai două, cel trac și cel slav, avură prin contopirea lor cu daco-romanii o înrîurire constituțională asupra graiului și deci asupra minței lui; căci aceste două elemente singure au modificat formele gramaticale, fonetismul, semasiologia [= semantica] și formarea cuvintelor prin alipire de

Ceramică din secolele V—VII.

sufixe și prefixe: mai mult, după caracterul trac, mai puțin ceva, după cel slav. Toate celelalte elemente nu au avut decît înrîuriri lexicale. Ele au îmbogățit tezaurul cuvintelor, fără a ataca însă partea constitutivă și logică a limbei. De aceea, cu drept cuvînt românii pot revendica astăzi locul lor sub soare în marea familie a gintei latine, care „măreț îndreaptă pașii săi, vărsînd lumina în urma ei."

La această păstrare atît de credincioasă a tipului graiului strămoșesc, contribui mult retragerea românilor în adăpostul munților Carpați. Elementele străine ce se alipiră de limba română, intrară într-însa după ce se fixaseră și se hotărîseră formele ei. De aceea numai cît îi îmbogățiră vocabularul, fără a atinge esența chiar a limbei, țesătura, canavaua pe care vorbele se înșiră, pentru a deveni organul exprimărei cugetărei.

Slavii mai avură o înrîurire și de altă natură asupra spiritului românilor. Este cunoscut că romanii aveau puțină aplecare către poezie și mai ales de o poezie poporană nu prea poate fi vorba la ei. Din contra, la români această înflorire estetică a minței neculte încă, este de o bogăție și de o adîncime de simțiri uimitoare. Aceste însușiri trebuie atribuite altui element constitutiv al ființei sale decît celui latin. Despre cel trac nu se știe alta, decît că geții puneau în versuri legile lor, pe cînd slavii au și ei o bogată muză poporană. Este cu atît mai firesc a atribui slavilor dezlănțuirea demonului poetic în sufletul românesc, cu cît muzica poporului român aduce în accentele ei foarte de aproape cu acea a slavilor și că între muzică și poezie este, prin vers și mai ales prin rimă, o strînsă legătură. Apoi o sumă de legende, de povești, de zicători și de proverbe, sunt la români de origină slavă, încît din toate aceste se vede ce adîncă înrîurire a avut elementul slavon asupra sufletului românesc. Înrîurirea slavă însă pe care am constatat-o în acest capitol nu s-a mărginit numai aici. Ea s-a reînnoit încă o dată sub altă formă, acea bulgărească, pe calea religioasă, pe care o vom studia în capitolele ce urmează.

Chiar dacă, după o nouă teorie filologică, fonetica slavă a limbei românești ar avea un caracter medio-bulgar, aceasta nu ne-ar îndreptăți a coborî originea înrîuririi slave îndeobște la români tocmai în veacul al IX-lea, cînd începe pentru limba bulgară caracterul căruia s-a dat numele de medio-bulgar; aceasta din cauză că limba română stînd în decurs de mai multe veacuri sub înrîurirea vie a limbei bulgărești, fonetismul ei a trebuit să se prefacă împreună cu acel al acestei limbi și formele din urmă bineînțeles că întunecară pe cele mai vechi, așa că fonetismul limbei române trebuie să înfățișeze astăzi ultimele întipăriri lăsate de limba bulgară în el și de aceea nu va fi decît prea firesc de a

întîlni, în acest fonetism, forme limbistice care se găsesc în limba medio-bulgară. Este aceeași observație pe care am făcut-o și la unele schimbări fonetice în numele proprii, care nu s-ar putea explica prin o derivare directă a lor din formele daco-romane sau latine în graiul de astăzi, și cer, pentru a fi explicate, trecerea lor prin formele slave. Aceasta nu înseamnă însă că acele numiri geografice ni le-au păstrat slavii și ni le-au transmis ei de la strămoșii noștri, ci numai atîta că, în transformările fonetice îndeplinite în decursul veacurilor, a lucrat asupra lor și înrîurirea slavă, modificînd unele forme fonetice și [în] sensul slavismului [6].

Rămîn dar statornicite două lucruri: întîi, că înrîurirea *etnică* a slavilor cade împreună cu petrecerea acestui neam de oameni în sînul naționalității române de prin veacul al VI-lea pînă la deplina lui absorbire de elementul românesc prin veacul al XII-lea; al doilea, că numele geografice rămase din vremuri vechi în gura poporului român i-au fost transmise de străbunii lui pe pămîntul Daciei, adică de daco-romani, cu toate că astăzi ele nu mai înfățișează, în gura lui, o formă neînrîurită[49].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Originari din Asia Centrală, avarii ajung la jumătatea secolului al VI-lea la gurile Dunării, iar, după 567, se stabilesc în Pannonia în locul gepizilor (vezi și nota [8] de la capitolul precedent). Confirmîndu-se observația lui Xenopol, după cum s-a dovedit, intrarea avarilor în Pannonia a avut loc pe la nordul Carpaților Răsăriteni, la fel cum o făcuseră și hunii sau cum o vor face și alți migratori. După anul 626, înfrîngerile suferite în luptele cu bizantinii, ca și conflictele interne cu cutrigurii, cauzează slăbirea vertiginoasă a primului chaganat avar. În această vreme, se constată arheologic prezența lor sporadică în vestul României, zona dinăuntrul arcului carpatic fiind controlată, probabil, prin gepizii tîrzii. Un nou val avaric pătruns pe la 680, a condus la crearea celui de-al doilea chaganat avar, distrus de Carol cel Mare în anii 795—798. Corespunzătoare acestei perioade (680—795), au fost sesizate pătrunderi avare și spre centrul Transilvaniei, unde pot fi legate de existența unui control avar de pe Mureș, urmărind exploatarea și comercializarea sării. Și în cazul avarilor, așa cum în mod clarvăzător sublinia și Xenopol, — deși între timp informațiile noastre, mai cu seamă, cele arheologice, au crescut —, aceștia au exercitat doar un control nominal al teritoriilor fostei Dacii; de asemenea, după cum ne îndreptățesc toate datele, relațiile lor cu autohtonii erau de natură tributară (Cf. L. Hauptmann, în *Byzantion*, 4, 1927—1928, p. 137—170; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, p. 210 și urm.; N. Fettich, *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*, în *Archaeologia Hungarica*, 31, Budapesta, 1951; A. Kollautz, în *Saeculum*, 5, 1954, p. 129—178; G. László, *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, în *Archaeologia Hungarica*, 34, Budapesta, 1955; D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapesta, 1956; D. Popescu, în *Materiale*, 2, 1956, p. 80 și urm.;

---

[49] Miklosich, *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, 1861, care reproduce părerea lui Schafarik, admite ca punct de plecare a înrîurirei slave asupra graiului român, năvălirea slavilor în Dacia. Tot așa face și Cihac, *Dictionnaire d'Étymologie daco-romane*, 1879. D. I. Bogdan, în discursul său de primire în Academia Română, *Istoriografia română, [și problemele ei actuale*, în *Academia Română, Discursuri de recepțiune*, XXVII, București,] 1905, p. 21, admite tot veacurile VI—X, adăugînd că „fără această înrîurire slavă, nu poate fi vorba de poporul român." Tot așa susține și O. Densușianu, *Hist[oire] de la langue roumaine*, Paris, 1901, t.I, fasc. II, p. 241. Hașdeu, cum am văzut mai sus, vrea să reducă înrîurirea slavă numai la cea bulgară bisericească și oficială, com[pară] *Ist. Crit.*, I, 1, p. 276 ⟨278,⟩ iar slavistul care aduce teoria nouă cu medio-bulgarismul, este dl. Ilie Bărbulescu, *Problemele capitale ale slavisticei la români*, Iași, 1906 și *Fonetica Alfabetului Cirilic [în Textele Române din veacul al XVII și XVIII, în legătură cu monumentele paleo-sîrbo-bulgaro-ruse și româno-slave*, București,] 1904.

K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, p. 61—108; idem, în *Študijné Zvesti*, 16, Nitra, 1968, p. 103—121; idem, în *IstRom*, I, 1960, p. 714—722; idem, *The Gepidae, the Avars and the Romanic population in Transylvania*, în *Relations*, p. 111—122; I. Nestor, în *Istoria României*, Bucureşti, 1970, sub red, prof. A. Oţetea, p. 102—107; M. Rusu, *Avars, Slavs, Romanic population in the 6th—8th centuries*, în *Relations*, p. 123—153; R. Harhoiu, în *DIVR*, p. 74—75; pentru regiunile sudice şi Dobrogea; D. Tudor, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Collection *Latomus*, LXXX, Bruxelles, 1965, p. 122—123; idem, *Oltenia romană*[4], p. 456 şi urm.; I. Barnea, în *DID*, II, *Romanii la Dunărea de jos*, p. 429 şi urm.; Gh. Poenaru Bordea, în *Dacia*, N.S., 14, 1970, p. 251—295; idem, în *SCN, 6*, 1975, p. 87; O. Toropu, *op. cit.*, p. 119—149; pentru avari, în general: J. Werner, în *Študijné Zvesti*, 16, 1968, p. 279 şi urm.; A. Kollautz şi H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines Völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, I *(Die Geschichte)* şi II *(Die Kultur)*, Klagenfurt, 1970).

[2] O nouă traducere pentru textul citat din Iordanes (nota 11): „V, 33... Partea aceasta a Sciţiei este străbătută de fluvii mari şi celebre. Căci Tisa aleargă prin nordul şi vestul ei, înspre sud, se află însăşi marea Dunăre, iar dinspre est, o taie Flutausis, care este repede şi vijelios şi se varsă cu furie în undele Dunării. 34. În mijlocul lor se află Dacia, apărată de munţii abrupţi, ca de o coroană. În partea lor stîngă, spre nord, de la izvorul Vistulei, se află aşezată pe un spaţiu imens numeroasa populaţie a veneţilor. Deşi astăzi numele lor variază după diferitele familii şi regiuni, ei poartă mai ales numele de sclavini şi anţi. 35. Sclavinii locuiesc de la cetatea Noviodunum şi lacul care este numit Mursianus, şi pînă la Nistru, iar în nord, pînă la Vistula: drept oraşe au păduri şi mlaştini. Anţii însă, care sînt cei mai viteji dintre ei, se întind de la Nistru pînă la Nipru, acolo unde Marea Pontică face un cot. Aceste rîuri se găsesc la o distanţă de mai multe zile de drum unul de altul." (*FHDR*, II, p. 411 şi 413). Regretatul istoric şi arheolog, prof. Gh. Ştefan, a presupus că Noviodunum din Iordanes este actualul Dernovo din Iugoslavia, iar Mursianus, lacul Nezider, din aceeaşi ţară (în *ArchHung*, 17, 1965, p. 101). O altă ipoteză, socoate că „Noviotunensis" poate fi identificat cu Noviodunum, ceea ce impune o reconsiderare a întregii situaţii (Cf. M. Comşa, în *IstRom*, I, 1960, p. 728 şi urm.; I. Nestor, în *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 430—433; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n. Contribuţii arheologice şi istorice la problema formării poporului român*, Iaşi, 1978, p. 35).

După cum au dovedit ultimele cercetări pluridisciplinare (arheologice, literare, lingvistice, etnografice etc.), slavii, care fac parte din grupul indo-european *satem*, alcătuiau împreună cu popoarele baltice comunitatea lingvistică balto-slavă; ei au ocupat pînă pe la anul 500 un teritoriu cuprins între Oder şi Niprul mijlociu. Deci, slavii nu au fost găsiţi în Dacia sau în preajma ei de către goţi, huni sau avari, ci, doar cîteva grupe insignifiante au putut fi, probabil, antrenate de primele două popoare în migraţia lor; abia după destrămarea puterii hunice, expansiunea lor spre vest va avea cale liberă cînd, aliaţi cu avarii, care-i sprijină, slavii se infiltrează şi se stabilesc la Dunărea mijlocie şi inferioară, adică în secolele VI—VII. Migraţia lor urmează cele două căi obişnuite ale invadatorilor: una, pe la est de Carpaţi, ale cărei urme pot fi recunoscute pe teritoriul ţării noastre, în monumentele de la Suceava—Şipot, Sărata Monteoru şi Balta Verde, iar a doua, pe la nordul Carpaţilor Răsăriteni şi prin vestul României. Pînă la sfîrşitul secolului VI, prezenţa lor are doar un caracter sporadic, ulterior doar, fiind comunităţi slave durabile, care se vor integra treptat în viaţa economico-socială a societăţii vechi româneşti şi vor fi asimilate continuu. De altfel, asupra problematicii referitoare la această perioadă vom mai reveni. Totuşi, socotim necesar să subliniem că sursele pe care le avem (Anonymus şi Nestor), arată clar că, la venirea ungurilor, blachii sau volochii erau deosebiţi încă de slavi, ceea ce pe de-o parte indică neterminarea procesului de asimilare al ultimilor, iar pe de altă parte, că românii erau diferenţiaţi faţă de populaţiile învecinate şi aceasta, presupunem noi, poate chiar înainte de venirea slavilor (Cf. L. Niederle, *Slavjanskie drevnosti*, Moscova, 1956; V. A. Rîbakov, în *SA*, 17, 1953, p. 23—104; I. P. Rusanova, în *SA*, 4, 1958, p. 33—46; idem, *Slavianskie drevnosti VI—VII vekov*, Moscova, 1976; J. Werner, în *Reinecke — Festschrift*, Mainz, 1950, p. 150—173; idem, în *Študijné Zvesti*, 16, Nitra, 1968; idem, *Zur Herkunft und Ausbreitung der Anten und Sklavenen*, în *Actes du VIIIe Congrès* p. 243—252; Z. Vinski, *Haut moyen âge*, în vol. *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie. Recherches et résultats*, Belgrad, 1971, p. 375—397; J. Kovačević, *Rapports entre les Avars et les Slaves dans les Balkans*, în *Actes du VIIIe Congrès*, p. 332—344; V. Proházka, *Die ethnischen Prozesse bei den slawischen Völkern*, în *Actes du VIIe Congrès*, 2, p. 1080—1082; I. Nestor şi C. S. Nicolăescu-Plopşor, în *Germania*, 22, 1938, 1, p. 33—41; I. Nestor, în *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 289—296; idem, în *SCIV*, 10, 1959, 1, p. 49—64; idem, în *Dacia*, N.S., 5, 1961; idem, în *RÉSEE*, 1, 1963, 1—2, p. 41—67; M. Comşa, în *SCIV*, 9, 1958, 1, p. 73—90; idem, în

SCIV 10, 1959, 1, p. 65—99; Idem, *Quelques problèmes concernant l'unité et les variantes régionales de la civilisation slave aux IVe—Xe siècles*, în *Actes du VIIe Congrès*, 2, p. 1111—1116; idem, în *I. Miedzinarodowy Kongress archeologii slowianskej, Warszawa, 14—18 septembre 1965*, III, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970, p. 322—330; idem, în *RÉSEE*, 9, 1971, 3; idem, în *Balcanoslavica*, 1, 1972, p. 9—28; idem, *Socio-economic, organization of the Daco-Romanic and Slav populations on the Lower Danube during the 6th—8th centuries*, în *Relations*, p. 171—200; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei*, p. 48—108; M. D. Matei, în *SCIV*, 10, 1959, 2, p. 409—439; M. Petrescu-Dîmbovița, în *SlovArch*, 6, 1958, 1, p. 209—222; idem, în *RRH*, 6, 1967, 2, p. 181 și urm.; Dan Gh. Teodor, *La population autochtone dans le région est-karpatique de la Roumanie, pendant les Ve—Xe siècles de n.è.*, în *Actes du VIIe Congrès*, 2, p. 1117—1120; idem, în *Carpica*, 2, 1969, p. 253 și urm.; idem, în *MemAntiq*, 1, 1969, p. 181—206; idem, în *Balcanoslavica*, 1, 1972, p. 29—42; idem, *Les plus ancien Slaves dans l'Est de la Roumanie (Moldavie)*, în *Berichte über II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie*, III, Berlin, 1973, p. 201—211; idem, *Natives and Slavs in the East-Carpathian regions of Romania in the 6th—10th centuries*, în *Relations*, p. 155—170; idem, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978; idem, în *ArhMold*, 9, 1980, p. 75—84; I. Mitrea, în *Carpica*, 4, 1971, p. 233 și urm.; idem, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI—IX e.n.*, în *Carpica*, 12, 1980, p. 114 și urm.; Gh. Ștefan, în *DIVR*, p. 544—546; M. Rusu, *Avars, Slavs, Romanic population in the 6th—8th centuries*, în *Relations*, p. 123—153; idem, în *RRH*, 20, 1981, 1, p. 19—30; idem, în *RRH*, 20, 1981, 3, p. 455—467).

Din cele expuse succint mai sus, ca și din bibliografia citată, reiese că explicația, după care elementele slave mai „pașnice" s-ar fi stabilit în Dacia, cele războinice plecînd mai departe, nu poate fi astăzi pe deplin acceptată. O serie de cauze — economice, sociale și politice —, a favorizat fixarea unor grupe de slavi la nordul Dunării, ca și rămînerea lor într-un număr mai scăzut după 602, cînd cea mai mare parte dintre ei trec la sudul fluviului. Totodată, după cum am menționat (nota [12] de la capitolul *Geții și dacii)*, sarmații au fost un grup de popoare iraniene (ramura vestică), înrudit cu sciții, și care nu poate fi identificat cu slavii; de altfel, alanii, care reprezintă ultimul val sarmatic, sînt strămoșii actualilor osetini din Caucaz.

În altă ordine de idei, chiar dacă unele lucrări au fost inițiate sau efectuate — după cum am mai arătat —, în timpul împăraților Anastasius și Justin I, totuși cea mai mare parte a operei de consolidare a *limes*-ului romano-bizantin de la Dunăre îi aparține lui Justinian. În vremea sa au fost refăcute numeroase fortificații (vezi Procopius, *De Aedificiis)* nu numai de pe malul drept al fluviului, ci și de pe cel stîng, precum și de pe litoralul nord și vest-pontic; de asemenea, s-au ridicat în toate zonele locuite întărituri, alcătuindu-se astfel o adevărată apărare în adîncime, ceea ce reprezintă o modificare a concepției strategice bizantine. Sub Justinian, teritoriile bizantine nord-dunărene sînt constituite numai din simple capete de pod, cu rol de avanposturi; însă, pe de altă parte, ele au avut și menirea de a întări influența Bizanțului la Dunăre, care, după cum o dovedesc nenumăratele vestigii descoperite, a fost nu numai militară, ci și economică, ceea ce a contribuit la întărirea romanității dunărene, dîndu-i noi și viguroase impulsuri. Pornind de la cele de mai sus, dar și de la contextul în care Xenopol menționa cetatea Turris, putem specifica — după cum judicios observa prof. D. Tudor —, că cedarea de către Justinian a fortificației respective, slavilor, semnifică o stăpînire bizantină anterioară (Cf. N. Iorga, *op. cit.*, II, p. 221—229; R. Vulpe, *La Dobroudja à travers les siècles. Évolution historique et considérations géopolitiques*, București, 1939, p. 22; D. Tudor, *Oltenia romană*[4], p. 461; I. Barnea, în *DID*, II, p. 420—429; O. Toropu, *op. cit.*, p. 34—38; Em. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, *passim)*. Există și posibilitatea identificării cetății Turris cu anticul Tyras (Cf. D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1981, p. 19).

Despre ascendența slavă a lui Justinian, trebuie spus că împăratul se trăgea dintr-o familie de țărani illiri (vezi și Ch. Diehl, *Figuri bizantine*, București, 1969, p. 355 și urm.).

[3] Noi lecțiuni (*FHDR*, II, p. 542) ne redau astfel pe Teofilact Simocata, VII, 5: „... καὶ ἂν ἡ στρατιὰ διόλωλεν ἅπασα, εἰ μὴ βάρβαρόςτις ἀλοὺς τὸν 'Ηλιβακίαν αὐτοῦς ἐξέλεξε ποταμόν τέτταρες παρασάγγας ἀπέχοντα ... οἱ, μὲν οὖν 'Ρωμαῖοι νενικημένοι πρὸς φυγὴν ἀποκλίνουσιν. Καταπολεμηθέντος τοίνυν ὑπὸ τῶν βαρβάρων τοῦ Πέτρου, Πρίσκος γίνεται στρατηγός."

Traducerea, de asemenea din *FHDR*, II, p. 543: „5... și toată armata (romană) s-ar fi prăpădit, dacă un barbar oarecare nu le-ar fi arătat rîul Ilivakia, care se afla la o depărtare de patru parasange... romanii fiind prin urmare bi-

ruiți, s-au retras în fugă. Petrus fiind cu totul învins în luptă de barbari, Priscus a fost numit comandant (al armatei)". Din textele citate mai sus se observă o confuzie la Xenopol, între luptele cu Ardagast (VI, 7) și campania lui Petrus (VII), care s-ar putea explica prin ediții, și, bineînțeles, lecțiuni diferite, ale operei lui Teofilact Simocata. În pasajul amintit, apare menționat și rîul Ilivakia, care se presupune a fi identic cu Ialomița de azi sau Jalovnica medievală (*DRH*, B, I, p. 43, 63, 96); dacă Ialomița sau Ialovnița sînt de origină slavă, socot că e mai greu de demonstrat acest lucru și pentru Ilivakia (Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, p. 299); în acest caz, este posibilă o origină autohtonă a hidronimului respectiv.

După cum s-a arătat și în nota precedentă, nimic nu ne mai îndreptățește să susținem astăzi prezența slavilor la nordul Dunării, înainte de secolul al VI-lea; de altfel, paragraful din Procopius (VII, 14, 30) se referă la evenimentele petrecute în vremea lui Justinian și nicidecum în timpul stăpînirii hunice (nota 19).

În prima fază a pătrunderii slavilor în spațiul României (sfîrșitul secolului VI), descoperirile arheologice atestă prezența lor mai ales în nord-estul Moldovei; ulterior, elemente slave timpurii apar pe valea Siretului și la sud de Carpați, grupuri mici strecurîndu-se prin pasurile Carpaților Orientali și spre sud-estul Transilvaniei. De asemenea, dintre slavii care se îndreptau spre vest, se pare că mici comunități au pătruns acum și în Maramureș. Abia în a doua jumătate a secolului VII, antrenați de avari, slavii timpurii apar și în vestul Podișului Transilvaniei; cam în aceeași vreme, pot fi surprinși și în Oltenia, ca și în Banat. În Dobrogea, cîteva mici grupuri slave pătrund dinspre nord, în perioada următoare invaziei din 602. Civilizația slavilor timpurii avea un caracter puțin evoluat, arhaic, în comparație cu acea a populației autohtone, de origină romanică. În cursul migrației lor, slavii împrumută o serie de elemente de cultură materială de la acele etnii, care s-au aflat în drumul lor. Și pe teritoriul României, monumentele atribuite slavilor nu par a fi pure, nealterate, ci, dimpotrivă, puternic contaminate — după cum se constată în descoperirile arheologice —, mai ales prin contactul cu romanicii. Complexele culturale atribuite acestei perioade își au începuturile încă înainte de venirea slavilor, iar pentru timpul corespunzător pătrunderii lor se sesizează coexistența elementelor de cultură slavă alături de cele romanice, ultimele fiind în numeroase cazuri preponderente (Botoșana, Ipotești — Ciurel — Cîndești A, Bratei — Morești, Bandu, Noșlac, Suceava-Șipot, Davideni, Ipotești — Ciurel — Cîndești B, Bezid — Filiași). Totodată, trebuie să subliniem că, în toate stațiunile corespunzătoare, sînt găsite adesea numeroase vestigii de proveniență bizantină, însoțite cîteodată de imitații locale, ceea ce ilustrează menținerea legăturilor cu lumea mediteraneană și mai ales cu Bizanțul, continuator al tradițiilor antichității clasice greco-romane din răsăritul Europei; aceste relații au fost multiple (economice, culturale, religioase și politice) și au avut darul să revigoreze elementele de tradiție romanică (în timpul Imperiului Bizantin timpuriu). Este adevărat, pe de altă parte, că asemenea elemente de cultură nu s-ar fi înrădăcinat, dacă nu ar fi găsit la populația autohtonă de aici un teren prielnic și o disponibilitate continuă, o deschidere tradițională spre civilizația de sorginte romană, ca și spre acea mediteraneană, în general; deci, la baza acestui aflux bizantin a stat o afinitate, care decurge dintr-o origină comună (Cf. F. Lot, *Les invasions barbares*, Paris, 1937, p. 278—289; M. Macrea, în *Materiale*, 5, 1959, p. 519 și urm.; Gh. Ștefan, în *IstRom*, I, 1960, p. 792; M. Comșa, în *IstRom*, I, 1960, p. 728—754; idem, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII—X de la Bucov—Ploiești)*, București, 1978, p. 143 și urm.; M. D. Matei, în *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 375 și urm.; A. Petre, în *Dacia*, N.S., 7, 1963; idem, în *SCIV*, 17, 1966, 2, p. 255 și urm.; V. Teodorescu, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 485—503; idem, în *Actes du VIIe Congrès*, p. 1041—1044; M. Constantinescu, în *SCIV*, 17, 1966, 4; M. Petrescu-Dîmbovița, în *RRH*, 6, 1967, 2; C. Daicoviciu, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, sub red. prof. D. Berciu, p. 89—98; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. Din paleolitic pînă în secolul XVIII*, București, 1970; R. Theodorescu, în vol. *Pagini de artă veche românească. De la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, București, 1970, p. 48—62; idem, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974; idem, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400—1400)*, București, 1976, p. 20—38 și 87—89, D. Gh. Teodor, în *Materiale*, 9, 1970, p. 379 și urm.; idem, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 97 și urm.; idem, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1981; Z. Székely, în *Dacia*, N. S. 15, 1971, p. 353 și urm.; M. Sâmpetru, în *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 217 și urm.; I. Barnea, în vol. *Cultura bizantină în România — La culture byzantine en Roumanie*, București, 1971, p. 31; idem, în *DID*, II, p. 439 și urm.; O. Toropu, O. Stoica, în *Dacia*, N.S., 16, 1972, p. 219 și urm.; C. Preda, în *SCIV*, 23, 1972, 3, p. 375 și urm.; idem, în *Relations*, p. 163 și urm.; I. Nestor, Eug. Zaharia, în *Materiale*, 10, 1973, p. 191 și urm.; Eug. Zaharia, în *Apulum*, 12, 1974; idem, *Populația românească în*

Transilvania în secolele VII—VIII (cimitirul nr. 2 de la Bratei), București, 1977, p. 98 și urm.; S. Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III și IV e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974, p. 130 și urm.; P. Roman și S. Ferche, în *SCIVA*, 29, 1978, 1, p. 73—93; Șt. Olteanu, în *Dacia*, N.S., 22, 1978; I. Mitrea, în *SCIVA*, 30, 1979, 2; L. Bârzu, *La continuité de la creation matérielle et spirituelle du peuple roumain sur le territoire de l'ancienne Dacie*, București, 1980, p. 77—96). Vezi de asemenea și bibliografia notei precedente.

[4] Nu toate etimologiile slave, propuse de către A. D. Xenopol pentru hidronime, se pot susține. Astfel, de exemplu, Meletinul poate deriva din *melet'* = „a se micșora" sau Dubnicul, provine mai curînd de la *dub* = „stejar" ș.a.m.d. De aceea, problematica toponimelor, oronimelor și hidronimelor trebuie revăzută prin prisma următoarei bibliografii minimale: A. Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei românilor în evul mediu*, București, 1936, p. 210—228; G. Mihăilă, *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești*, București, 1973; I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, indice; A. Rosetti, *Mélanges linguistiques*, București, 1977, indice; Emil Petrovici, *op. cit.*, p. 135 și urm.; I. Pătruț, *Onomastică românească*, București, 1980, p. 92—148; G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 175 și urm.; I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, indice; pentru toponimele sau hidronimele de origină turcică, vezi de asemenea: G. Weigand, *Ursprung der südkarpatischen Flussnamen in Rumänien*, în *XXVI—XXIX. Jahresbericht des Institut für rumänische Sprache zu Leipzig*, 1921, p. 70—103; Al. Philippide, *Originea românilor*, II, Iași, 1927, p. 374—375; I. Conea și I. Donat, în *Contributions onomastiques publiées à l'occasion du VI*e *Congrès international des Sciences onomastiques à Munich, 24—28 août 1958*, București, 1958 (pentru Galați, Bahlui, Vaslui, Călmățui, Desnățui, Urlui, Vedea, Covurlui); P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XI*e *et XII*e *siècles*, BHR, 56, București, 1978, p. 26—34; V. Spinei, în *Relations*, p. 274; idem, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 142).

O subtilă observație a marelui istoric român este și cea privitoare la asimilarea slavilor de către români: ultimii au fost cei care au asimilat pe slavi și nu alte etnii, o dovadă peremptorie constituind faptul că îndeosebi românii au păstrat denumirile geografice de origină slavă; deci, în mod firesc, se poate conchide că românii alcătuiesc cea mai veche populație a spațiului carpato-dunărean.

[5] Problema terminologiei pastorale și agricole a fost tratată de către Xenopol pe baza unei temeinice documentări, dar și cu multă prudență; actualmente, chestiunea s-a bucurat de noi revizuiri și analize. Astfel, într-un pertinent studiu, menționat mai înainte, I. Donat (*La vie pastorale chez les Roumains et ses problèmes*, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 78—103), pornind de la o profundă documentare statistică, ajunge la concluzia că păstoritul la români nu a fost nomad și nu a avut o pondere predominantă în economie, fiind considerat ca o parte componentă a agriculturii. Totodată, mai amintim că și Alex. Rosetti a subliniat că terminologia agricolă de bază, a limbii române, este de origină latină, ca și faptul că termenii slavi agricoli denotă numai un stadiu mai înaintat al agriculturii în momentul cînd au fost însușiți de către autohtoni (Cf. P. Cancel, *Termenii slavi de plug în dacoromână*, București, 1921; R. Vuia, *Tipuri de păstorit la români*, București, 1964; Alex. Rosetti, *Considérations sur la formation de la lanque roumaine*, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 180; în același timp, despre persistența agriculturii la daco-romani, ca ocupație de bază, vezi și bibliografia notei [11] a capitolului precedent). S. Pușcariu (*Limba română*, I, București, 1940, p. 350) a arătat detaliat termenii agricoli fundamentali ai limbii române, care provin din latină (și G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 276—280); de asemenea și Al. Bocănețu, în *Codrul Cosminului*, 2—3, 1925—1926, p. 119—274; L. Coteanu, *Fondul latin moștenit*, în *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 163, 291, 295—296, 298—299, 303—306 și 308. De curînd, vezi și Dan Gh. Teodor, în vol. *Lui Constantin Cihodaru la 75 de ani*, Iași, 1983, p. 16—24. Totuși, pe marginea textului lui Xenopol, cîteva precizări se impun. Astfel, după cum s-a demonstrat, cuvîntul *mînz* este de origină traco-dacică, *ogor* este de proveniență slavă, *țap* își are sorgintea în limba traco-dacică ș.a. (Cf. M. M. Alexandrescu-Dersca și V. Bulgaru, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, coordonatori L. Boicu și Al. Zub, București, 1972, p. 52 și nota 32.

Pentru românii din Moravia, vezi Șt. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*², București, 1977, p. 55—61.

[6] În adevăr, în bună parte, A. D. Xenopol a întrevăzut cu multă clarviziune situația, căci, în anumite momente, în cursul migrației popoarelor, daco-romanii și apoi românii s-au retras în locuri mai puțin accesibile, dar în nici un caz numai la munte, ci și în păduri, pe văi secundare etc., *popularea cîmpiei de către români neavînd loc abia odată cu descălecarea;* în fapt, cîmpia a rămas locuită, chiar sporadic, de către autohtoni, datorită atît pădurilor, care o acopereau în vechime, cît și faptului că prezența nomazilor, mai ales turanici, a fost trecătoare; vezi și nota [9] a capitolului anterior.

Despre elementele care au dat naştere poporului şi limbii noastre, ca şi momentul cînd se desfăşoară acest proces, s-a scris destul de mult în istoriografia română, ca şi în cea străină. Vom reda rezumativ opiniile cele mai recente ale istoricilor români, care reprezintă şi cea mai sigură autoritate în acest domeniu. Astfel, se consideră că: „limba română este latina transferată în Dacia, unde a suferit influenţa limbii dace." Influenţele de o intensitate diferită (slavă, cea mai puternică), receptate ulterior de către limba română, nu i-au putut anula caracterul său latin. Poporul român este un popor romanic, continuator al dacilor romanizaţi şi romanilor veniţi în Dacia, constituit pe un teritoriu format din Dacia Traiană, Pannonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior şi Scythia Minor, toate alcătuind o arie largă a Romaniei orientale; componenta slavă nu a modificat caracterul daco-roman al poporului nostru. Potrivit cu izvoarele scrise, la sfîrşitul secolului IX şi începutul celui următor, românii, ca popor, erau diferenţiaţi de celelalte popoare balcanice şi nord-dunărene, ceea ce corespunde şi cu situaţia altor etnii din restul continentului european. Aşa încît, între momentul Comentiolus (Theophilact Simocata: „torna, torna, fratre") şi blachii lui Anonymus (secolul VI — circa 900) avem o perioadă de definitivare a procesului de etnogeneză în care se desăvîrşeşte trecerea de la romanici la români (Cf. A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, 1972, p. 17 şi urm.). Pentru bibliografia problemei, vezi lucrările de referinţă, care nu au mai fost semnalate anterior: G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique, le peuple roumain*, Bucureşti, 1942; Al. Procopovici, *Die Rumänenfrage (Beiträge zum Aufbau ihrer wahrhaften Geschichte). Priorität, Kontinuität und Struktur der dakischen Latinität*, Sibiu, 1944; D. Macrea, în *Limba română*, 3, 1954, 4; Alex. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, Bucureşti, 1954; I. Nestor, în *Dacia*, N.S., 2, 1958; C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ştefan, în *IstRom*, I, 1960, p. 775—809; I. Hurdubeţiu, *Die Deutschen über die Herkunft der Rumänen*[2], Bucureşti, 1977; C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ştefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Bucureşti, 1963; G. Reichenkron, *Die Enstehung und Geschichte des Rumänischen (Das Dakische rekonstruiert aus dem Rumänischen)*, Heidelberg, 1966; Gh. Ştefan, *Formarea poporului român şi a limbii sale*, Bucureşti, 1973; idem, în *Istoria României. Compendiu*[3], Bucureşti, 1975; Al. Graur şi Gh. Ştefan, în *DIVR.*, p. 271—284; C. C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Bucureşti, 1973; alte lucrări, la N. Stoicescu, *op. cit. (Continuitatea românilor)*.

Mai adăugăm, privitor la paragraful corespunzător respectivei note a autorului, că, astăzi, poate fi apreciată mult mai bine şi mai profund limba noastră: astfel, de la începuturi, limba română a fost şi un puternic mijloc de expresie artistică; de asemenea, analiza specificului românesc al artei noastre, în general, a relevat rădăcini, care merg adînc în trecut, pînă la substratul indoeuropean şi, posibil, chiar spre cel pre-indoeuropean. De aceea şi simţul poetic românesc, deşi a fost marcat de contactul cu diferite culturi, are un profund caracter original, deosebindu-se şi prin aceasta de alte etnii învecinate, care, la rîndu-le, au împrumutat un larg evantai de elemente de la Romanitatea orientală (Cf. L. Blaga, *Spaţiul mioritic*, Bucureşti, 1936; P. Caraman, în *Arhiva*, 38, Iaşi, 1931; M. Eliade, *De Zamolxis à Gengis Khan*, Paris, 1970, p. 11—12; Stamen Mihajlov, în vol. *Sources archéologiques de la civilisation européenne*, Bucureşti, 1970, p. 271—278; M. Pop, *Genuine romanische Elemente in der rumänischen Volkstradition*, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 255—262; D. Pop, *La question de l'héritage latin dans le folklore roumain*, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 263—269; G. Suliţeanu, în *Actes du IIe Congrès*, III, p. 355—365; R. Vulcănescu, în *Actes du IIe Congrès*, p. 399—405; G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 326—328; Em. Condurachi, în *Diogène*, 3, 1980; V. Cîndea, în *RRH*, 20, 1981, 1, p. 3 şi urm.).

CREŞTINISMUL LA ROMÂNI
700—900

I
BULGARII

1. Năvălirea bulgarilor

Slavonizarea bulgarilor. Năvălirea acestui popor n-a lovit Dacia de-a dreptul, ca acea a popoarelor studiate pînă aici. Înrîurirea sa asupra românilor este de o natură cu totul alta şi provine din împrejurări particulare. Înainte însă de a arăta caracterul acestei înrîuriri, să cercetăm cine sunt bulgarii şi cum au ajuns ei să intre în legătură cu românii din Dacia Traiană.

Bulgarii, popor de rasă finică[1], ca şi hunii şi avarii, se pun în mişcare, după cît se vede, odată cu avarii şi par chiar a fi fost împinşi de aceştia asupra Europei, din regiunile de lîngă Volga, unde locuiau la început. Astfel, ei trec Dunărea încă în anul 495 ⟨493⟩ şi pustiază pentru întîia oară Tracia şi Iliricul[2], pe cînd avarii apar abia în anul 560 în valea Dunărei. De cum se înfruptară cu dulcele prăzi făcute în aceste provincii, ele nu mai putură hălădui de răul lor, aşa că împăratul Anastase se vede silit a ridica zidul cel lung între Marea Neagră şi Selibrium, pe Propontida, pentru a se apăra de năvălirile lor. Sub Iustinian, ei lovesc în repetite rînduri Împărăţia Bizantină şi chiar un număr de familii se aşează statornic în ea.[3]

Bulgarii însă intră, probabil odată cu avarii, şi în Panonia, unde în curînd ei ajung atît de influenţi, încît întîmplîndu-se să moară chaganul avarilor, bulgarii pretind ca noul chagan să se aleagă din naţia lor. O luptă cumplită se încinge între bulgari şi avari, în care aceştia din urmă rămîn învingători şi 9000 de familii bulgare sunt nevoite să părăsească Panonia[4] (630). Cîteva din ele scapă în Italia şi regele longobarzilor, Grimoald, le rînduieşte ca locuri de aşezare oraşele Bovianum şi Aesernia, în munţii Abruzilor, unde, încă pe timpul lui Paul Diaconul, istoricul regatului longobard, se auzea vorbindu-se limba bulgară[5]. Totuşi

---

[1] Unii autori, ruşi mai ales, susţin că bulgarii ar fi fost de rasă *slavă*. Dovada cea mai bună că ei aparţineau rasei finice, reiese din catalogul principilor lor celor vechi, scris în limba slavonă, însă conţinînd nume din limba veche a bulgarilor şi care nu au deloc apropiere cu slavona (vezi [Constantin Jos.] Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, p. 127, nota 1). Apoi, s-a păstrat de Constantin Porfirogenitul înţelesul unui cuvînt al limbii kazare, *sarkel* = casă albă, cuvînt ce se găseşte şi astăzi cu acelaşi înţeles în limba finică a ţsuvaşilor. Kazarii însă erau de aceeaşi rasă cu bulgarii (vezi Louis Léger, *Cyrille et Méthode. [Étude historique sur la conversion des Slaves au christianisme,]* Paris, 1868, p. 64 şi 80 ⟨?⟩).

[2] Theophanes [Confessor,] ed. Bonn, I, p. 222 ⟨143;⟩ Cedrenus, Bonn, I, p. 628.

[3] Procopius, *De bello Gothico*, IV, 19 (Bonn, II, p. 555).

[4] Fredegar, *Historia Francorum*, c. 72 (scrie către 660).

[5] Paulus Diaconus, *Hist. Langobard.*, V, 29 (scrie către 787).

bulgarii nu dispărură cu totul din Panonia, căci, în anul 625, se văd bulgari în armata avarilor, care asediază Constantinopolea.

Cu toate acestea, căderea bulgarilor și precumpănirea avară în aceste regiuni nu ținu mult timp. Puterea avarilor, slăbită prin lupte lăuntrice, scădea necontenit. În 634, ducele bulgarilor, *Cubrat*, care recunoștea pînă atunci, deși numai nominal, ca și slavii din Dacia, supremația chaganului, scutură în totul autoritatea acestuia și se proclamă neatîrnat. Cubrat trimite [solii] la împăratul Heracliu, între anii 634 și 641, pentru a încheia pace cu el și a-i oferi slujbele sale. Împăratul, prea mulțumit de această propunere, trimite lui Cubrat daruri bogate și titlul de patriciu [1].

Ducele Cubrat muri între anii 660—668 și lăsă cinci fii după el. Cel mai mare din ei, *Batbaias*, rămase în țările părintelui său; al doilea, numit *Cotrag*, trecu Nistrul și se așeză în fața frăține-său. Al treilea și al patrulea dintre frați apucară spre Panonia, din care unul se puse sub autoritatea chaganului avarilor, iar celălalt trecu mai departe pînă în Italia, la Ravena, supunîndu-se acolo regelui longobard. Al cincilea fiu, *Asparuch*, trece peste fluviile Nipru, Nistru și pune mîna pe regiunea numită *Onglu*, la nordul Dunărei, în o poziție tare, apărată din față de bălți și pe laturi de rîuri, ceea ce ne indică sudul Basarabiei actuale[6].

Bulgarii de aici se răpăd în 678 și pradă Tracia, ceea ce împinge pe împăratul Constantin Pogonat să treacă Dunărea spre a-i bate în însăși țara lor. Împiedecat însă de a înainta din pricina mlăștinilor și împăratul fiind nevoit să părăsească expediția, din cauza unei dureri de picioare de care suferia, bulgarii iau această plecare a monarcului drept un semn de teamă și atacă ei pe bizantini, îi resping peste Dunăre, unde trec apoi ei singuri, așezîndu-se în partea răsăriteană a Bulgariei de astăzi, în o poziție strategică din cele mai bune, apărați din față prin munții Balcani, dindărăt prin Dunărea și despre răsărit de talazurile mărei.

Cînd bulgarii puseră stăpînire pe această țară, o găsiră împoporată cu neamuri de rasă slavonă, *sclavinii*, care locuiau aici, împărțiți în șapte ginți, pe care bulgarii le orînduiră să locuiască părțile țărei mai dinspre nord și apus, pînă la marginile Avariei; iar pe tribul severanilor îl strămutară de la pasul Beregava spre țărmurile mărei. Acești sclavini pe care i-am văzut ocupînd și Dacia în toată întinderea ei și care, coborîndu-se din vechile lor locuințí de la nordul și răsăritul Carpaților, se apropiaseră de Dunăre încă de pe timpul strămutărei goților, trecuseră cu încetul fluviul, cînd singuri, cînd împinși sau întovărășiți de huni, avari sau bulgari și ocupaseră aproape întreaga peninsulă a Balcanului.

Bulgarii, în număr nu prea însemnat, așezîndu-se între sclavinii de la sudul Dunărei, deși dădură țărei ocupate de ei numele de Bulgaria, pe care-l păstrează pînă astăzi, își pierdură limba lor finică și împrumutară pe acea a slavonilor, devenind un popor slavon prin graiul lui, însă cu o fire și un nume bulgar. Astfel se întîmplară lucrurile și în Rusia, unde waregii scandinavi pierdură naționalitatea lor germană în sînul triburilor slavone supuse de ei politicește, dar care primiră numele de ruși. Tot așa în apusul Europei, normanii, de nume german, fură deznaționalizați de poporul francez, în sînul căruia se așezară, dînd însă

---

[6] Theophanes [Confessor,] I, p. 546 ⟨p. 358, 1—3 De Boor⟩: „τὸν Δάναπριν κα Δάναστριν περάσας καὶ τὸν Ὄλγον καταλαβὼν βορειοτέρους τοῦ Δανουβίου ποταμο ὺς. Numele de Olgos sau Oglos vine de la slavicul vechi *aglă* = unghi. Mai tîrziu, turcii, numiră această regiune *Bugiak* = tot unghi. Vezi Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, p. 129.

provinciei ocupate de ei, numele de Normandia, rămas în uz pînă în zilele noastre. Şi Lombardia primi numele ei de la longobarzi, care, cu toate acestea, se pierdură în rasa italiană.

Slavonii deci inundară din Dacia, atît Peninsula Balcanului, cît şi cîmpiile maghiare şi curînd veni timpul, cînd limba lor fu vorbită în dialectele cele mai deosebite din văile Arcadiei pînă în pasurile Carpaţilor Bucovinei şi de la malurile lacului Balaton pînă la Marea de Marmara. Pe atunci, ei locuiau şi în Ungaria, Transilvania, Valahia şi la sudul Dunării, în Moesia, Tracia, Macedonia şi multe alte regiuni devenite de atunci greceşti sau albaneze. Partea nordică a slavonilor fu absorbită de maghiari şi români; acea sudică trăieşte încă şi astăzi sub numele neslav al bulgarilor[7]; apoi, sub acel al sîrbilor, bosniacilor, muntenegrenilor şi a celorlalte popoare slave din Peninsula Balcanului.

Faptul că masa aceasta de slavi fu spartă numai la nordul Dunării de cele două insule de popoare: ungurii şi românii, dovedeşte într-un chip învederat precumpănirea etnică a acestor două rase asupra elementului slav. Dacă slavii nu se pot menţinea neatinşi la nordul fluviului, cum au făcut-o la sud, este că aici au dat sau au fost copleşiţi mai tîrziu de straturi compacte de români şi maghiari, care i-au absorbit, păstrînd în sînul organismului lor urmele adînci ale atingerei lor cu slavii.

Prin urmare, cînd e vorba de bulgari, trebuie să înţelegem un popor finic prin sîngele şi apucăturile fundamentale ale caracterului, dar slavon prin grai, şi fiindcă ceea ce un popor poate transmite prin înrîurire din afară sunt limba, obiceiurile şi aşezămintele, pe cînd firea lui lăuntrică poate fi împărtăşită numai prin încrucişare, de aceea înrîurirea bulgară şi de stat asupra românilor este o reînnoire a înrîurirei slavone.

Prin aşezarea bulgarilor în Moesia, Împărăţia Bizantină primise o lovitură din cele mai grele. Barbarii, care pînă acum veneau din afară în împărăţie pentru a o prăda, se introduseseră chiar în sînul ei; nu mai erau împiedecaţi în năvălirile lor de marele fluviu al Dunării şi de cetăţile ridicate pe malurile ei, care opuneau [h]oardelor lor o împotrivire adeseori greu de străbătut.

Asparuch domneşte pînă pe la 700 şi întemeiază trainica stăpînire a bulgarilor la sudul Dunării, prin mai multe lupte norocoase cu bizantinii. Urmaşul său, *Terbeliu* ⟨Tervel⟩ (700—721), se amestecă chiar în luptele pentru tron ale pretendenţilor bizantini. În anul 717, bulgarii dau ajutor bizantinilor contra asediului Constantinopolei de către arabi. După doi principi neînsemnaţi, vine *Cormesiu* ⟨Vineh⟩ (753—760), pe timpul cînd în Constantinopole bîntuia furia iconoclasmului. După mai multe lupte cu izbînda împărţită între bizantini şi bulgari, aceştia din urmă bat pe duşmanii lor cumplit în îngustimile pasului de la Beregava şi, dacă n-ar fi izbucnit grele turburări în statul bulgăresc îndată după această luptă, poate că ar fi fost numărate zilele Împărăţiei Bizantine. După mai mulţi principi, a căror istorie nu poate să ne intereseze, dar între care întîlnim pe unul *Sabin* şi altul *Pagan*, cu nume ce par a fi romane, se urcă în anul 803 vestitul *Crum* pe tronul bulgarilor.

Crum dă un nou avînt luptelor cu bizantinii şi ia Sofia din regiunea Strimonului, care pînă atunci fusese stăpînită de greci. Împăratul Niceforus, intrînd în Bulgaria, ajunge pînă la reşedinţa lui Crum, pe care o ia şi o arde. Regele bulgarilor lasă să se întîmple aceasta, uneltind o cumplită răzbunare; închide anume toate pasurile Balcanilor şi prinzînd întreaga armată bizantină, face în ea un groaznic măcel, căzînd între victime însuşi împăratul Niceforus. Din titva lui îşi face regele barbar

[7] Jireček, *op. cit.*, p. 83.

o cupă de băut, din care închina la mesele mari. Crum, pentru a răzbuna arderea capitalei sale, pătrunde, după izbîndă, în Tracia și Macedonia, le pradă și ia poporația în robie, iar, în anul următor, 812, pune mîna pe orașul Mesembria şi asediază, după o nouă luptă victorioasă cu bizantinii, chiar orașul Constantinopole. Începîndu-se tratările de pace, grecii îi întind, la întrevederea ce avu loc spre acest scop, o cursă, în care Crum era aproape să-și piardă viața. Înfuriat pe greci, pentru gîndul lor trădător, regele bulgar pustiază împrejurimile orașului. Fratele său ia între aceste Adrianopolea, constrînsă prin foame a se preda, face o mulțime nenumărată de prinși, care, cu averile și vitele lor, sunt transplantați de Crum în regiunile de la nordul Dunării, pe care le vom găsi supuse tot bulgarilor. Acești prinși izbutesc, pe timpul domniei lui Mortagon [sau Omurtag, 814—831] ⟨Presian⟩, urmașul lui Crum, în anul 837, a scăpa de peste Dunăre, cu ajutorul unor corăbii trimise pe această apă de împăratul Theophil, și a se întoarce în patria lor, din care împrejurare se confirmă încă o dată stăpînirea bulgarilor la nordul Dunării [2].

Bulgarii se întind la nordul Dunărei. Acestea sunt însă singurile arătări conținute în autorii bizantini, privitoare la stăpînirea bulgarilor pe malul nordic al Dunării, asupra țărilor unde locuiau daco-românii în unire cu sclavinii. Cauza pentru care bizantinii nu conțin mai multe științi asupra Bulgariei de dincoace de Istru, este că pe ei, interesîndu-i numai luptele întreprinse de bulgari contra împărăției lor, pe ele le descriu, cu ele se îndeletnicesc cu amănunțime. Este însă mai presus de orice îndoială că bulgarii, mai ales pe timpul puternicului Crum, trebuiau să-și fi întins stăpînirea asupra țărilor așezate la nordul Dunărei, întrucît aceste nu erau pe atunci supuse nici unei stăpîniri[8]. Într-adevăr, puterea avarilor fusese nimicită de Carol cel Mare la 797, care eliberase popoarele sclavine ce zăceau sub autoritatea lor. Acestea, dușmane de moarte ale avarilor, văzîndu-i căzuți, îi taie și îi omoară în toate părțile, încît nenorociții avari sunt siliți a căuta adăpostire la franci. La nordul Dunărei inferioare, nu exista însă pe atunci nici un alt stat, care să fi putut împiedica lățirea bulgarilor către această parte; căci francii, deși bătuseră pe avari, se opriseră cu întinderea stăpînirei lor la Dunărea mijlocie și nu se coborîseră asupra Daciei, către Dunărea inferioară. Apoi, cînd vedem că bulgarii își întindeau spre sud împărăția lor cu atîta izbîndă, încît puneau în primejdie existența Împărăției Bizantine, putem noi sta un moment la îndoială că ei să nu fi întins mîna spre a pune stăpînire, aproape fără luptă, pe țările locuite de români și slavoni împreună la nordul Dunărei, cu atît mai mult că aceste țări, prin minele lor de aur și de sare, au atras întotdeauna stăpînirile străine.

Această întindere a Bulgariei asupra Daciei Traiane explică însă, într-un chip firesc și nesilit, introducerea bisericei bulgărești la poporul român. Nu este deci decît conform cu logica istoriei, după care fiece faptă omenească își are cauza și explicarea sa, dacă întîlnim o Bulgarie la nordul Dunărei în scriitorii bizantini.

Tocmai din această pricină, potrivnicii stăruinței românilor în Dacia Traiană își dau toate silințele putincioase, spre a demonstra că stăpînirea bulgarilor nu s-a întins niciodată la nordul Dunărei; căci, dacă aceasta n-a avut loc, atunci — așa încheie ei — este neapărat că românii să fi împrumutat forma slavonă a ritului lor la sudul Dunărei, în Impe-

[8] Vom aduce dovezile acestei întinderi mai jos, în cap. *Bulgaria nord-dunăreană.*

riul Bulgăresc[9]. Se înțelege deci de cîtă importanță este dezbaterea acestui punct în chestia stăruirei românilor la nordul Dunărei. Partizanii lui Rösler aduc, pe rînd, ca niște armate la bătălie, argumentele lor: întîi, acel cu elementele elinești ale limbei române; apoi, acel dedus din elementul albanez; în al treilea rînd, lipsa stăruinții topografiei vechi; al patrulea, cu elementul slavon al limbei românești, care toate le-am văzut că se reduc în fum și nu pot sta față cu o critică pătrunzătoare și o expunere conștiincioasă a faptelor istorice. Să vedem dacă sunt mai norocoși cu tăgăduirea stăpînirei bulgarilor la nordul Dunărei, care ar nevoi o petrecere a românilor la sudul fluviului, ca explicare a introducerei ritului bulgar la românii din Dacia Traiană.

Este de observat că istoricul grec atîta ne spune pentru determinarea acestei părți de pămînt, ocupată de bulgari la nordul Dunărei, că era *dincolo de Istru.* Să cercăm a arăta mai cu de-amănuntul dovezile existenții stăpînirei bulgărești la nordul fluviului, precum și regiunea pînă unde se întindea.

2. Bulgaria nord-dunăreană

Dovezile din geografi. Geograful Ravenat, scriitor anonim, care alcătuiește geografia lui pe la sfîrșitul veacului al VII-lea, după strămutarea bulgarilor în Moesia, arătînd regiunile pe care acest popor le-ar ține în stăpînire pe timpul lui, cuprinde în aceste și țările Daciei. El spune: „În Tracia sau Macedonia și Mysia inferioară, locuiesc acum bulgarii, care au ieșit din sus-pomenita Sciție Maior; în care Mysie aflăm să fi fost mai multe cetăți, din care vroim să însemnăm pe cîteva, precum: (urmează o enumerare a cetăților Moesiei propriu-zise, a Bulgariei de astăzi). De asemenea, *dincolo de Dunăre* sunt următoarele cetăți *ale Mysiei inferioare:* Porolissos, Certie, Largiana, Optatiana, Macedonica, Napoca, Potaissa, Salinis, Brutia (Brucla Tabulei Peutingeriane și a lui Ptolemeu), Apulon, Sacidaba (Suzidava), Cedonia, Caput Stenarum, Betere (Ponte-Vetere), Aluti (Pons Aluti), Romulas. De asemenea, lîngă Cedonia, se află cetățile Burticum (fără îndoială trebuie să fie Dorticum), Blandiana, Germizira ⟨Germigera,⟩ Petris (?), Aquas, Sarmazege (Sarmizegetusa), Augmonia, Augusti (Pons Augusti)[10]." Toate aceste cetăți le-am văzut că aparțineau Daciei celei cucerite de împăratul Traian. Întrucît Geograful Ravenat arată părțile pe unde se aflau aceste cetăți, ca supuse bulgarilor, el înțelege *că Dacia Traiană s-ar afla sub ascultarea lor.* Numele de Mysia sau Moesia inferioară, dat de Ravenatul părților de la nordul Dunărei, nu este conform cu granițele care, pe timpul romanilor, se dădeau provinciei Moesiei dunărene și care se mărginea la sud cu muntele Hemus, care o despărția de Tracia și *la nord cu Dună-*

---

[9] Vezi d[e] e[xemplu]: Rösler, [op. cit.,] p. 205; Hunfalvy, *Ansprüche [Die Rumänen und ihre Ansprüche,* Wien und Teschen, 1883,] p. 33. Întrebarea întinderei stăpînirii bulgărești la nordul Dunării va fi tratată cu toate amănunțimile în capitolul următor: *Bulgaria nord-dunăreană.*

[10] Ravennatis anonymi, *Cosmographia et Guidonis geographica,* ed. Pinder et Parthey, Berolini, 1860, p. 185 [și urm.] Asupra acestui loc, important pentru hotărîrea existenței stăpînirei bulgarilor la nordul Dunărei, a atras pentru întîia oară luarea aminte D. Onciul, în *Convorbiri literare,* XIX, [1885,] p. 330. Comp[ară], mai sus, p. 161 și urm.

rea, care o despărția de Dacia[11]. Moesia se împărția însă în *Moesia Superioară* și *Inferioară*[12], după cursul Dunărei, astfel că Moesia Inferioară venea mai către răsărit. Se vede că, pe timpul lui Ravenat, se ștersese precizia însemnărei acestor despărțiri geografice, deoarece îl vedem arătînd ca aflîndu-se în Moesia Inferioară cetăți care sunt însemnate pe harta lui Ptolemeu și pe Tabula Peutingeriană, ca existînd în Transilvania, centrul Daciei romane[13].

Pentru Geograful Ravenat, care numără Transilvania la Moesia, provincia Dacia propriu-zisă se întindea numai în Banat, unde se afla după el, „niște țări foarte întinse, care se numesc *Datia Prima* și *Secunda*, numită și *Gepidia*, în care acuma locuiesc hunii, ziși și avari, în care patrii ale dacilor, cetim că s-ar fi aflat în vechime mai multe cetăți, din care însemnăm: Drubetis, Medilas (ad Mediam), Pretorich (Pretorium), Panoniis (ad Pannonios), Gazanam (Gaga), Masclunis, Tibis (Tibiscum), care se unește (prin un drum) cu cetatea Agmonia a Moesiei. De asemenea, din altă parte mai sunt în acele Dacii cetățile: Tema (rău cetită pentru Tierna), Tiviscum (pus încă o dată pe lîngă Tibis de mai sus, care este același oraș), Gubali (Caput Bubali), Zizis (Azizis), Bersovia, Arcidaba, Canonia, Potula, Bacaucis (aceste trei din urmă nearătate în Tabula Peutingeriană). Prin aceste țări ale dacilor trec mai multe fluvii, între altele, acele ce se cheamă: Tisia, Tibisia, Drica, Marisia, Arine, Gilpit și Grisia.“[14]

Se vede ușor că denumirile provinciilor au la Ravenatul alt înțeles decît la autorii romani propriu-ziși: că el mărginește numele de *Datia* (Dacia) numai la părțile de la apusul Transilvaniei, unde se întîlnesc toate orașele, nu mai puțin și rîurile arătate de el ca curgînd prin Dacia; iar că Transilvania și părțile răsăritene, *atît la nordul, cît și la sudul Dunărei*, el le înseamnă prin numele de *Moesia inferioară*. Întrucît el arată însă că Moesia inferioară ar fi pe timpul său locuită de bulgari, este învederat că ei aveau în stăpînire Dacia Traiană, stăpînire, care se întinsese înainte de a trece bulgarii Dunărea, atunci cînd bulgarii se revoltaseră contra stăpînirei avare, sub ducele Cubrat. E probabil că această răscoală avu un efect mai întins decît acel al emancipărei bulgarilor de sub ascultarea nominală a avarilor; că ei se substituiră chiar în dominația acestora asupra regiunilor ce se întindeau de la Banat pînă în Carpații Orientali, Transilvania actuală, și asupra căreia singure, din pricini geografice, avarii putuseră avea o dominare efectivă. De aceea și anonimul Ravenat arată că, în Dacia propriu-zisă, adică în Banat, ar mai locui, pe timpul său, încă avarii care, în curînd după aceea, fură împrăștiați de armele lui Carol cel Mare. Imperiul avar a primit deci întîia lui lovitură dinspre răsărit, de la bulgari, și apoi a fost nimicit de franci, care-l atacară dinspre apus.

Cum vine Geograful Ravenat să schimbe astfel harta Daciei vechi, despre care se vede — după numirile cetăților scoase din izvoare vechi — că avea bună cunoștință, și să pună Ardealul cu Valahia la *Mysia inferioară*, țara bulgarilor? Nu aflăm altă cauză decît că aceste țări se țineau pe timpul lui de asemenea de țara bulgarilor, numită de el Mysia

---

[11] Ptolemeus, III, 9, 10 ⟨10, 1.⟩ Plinius, *H[istoria] N[aturalis,]* III, 26 § 29 [149].

[12] Ptolemeus, II, 2: „ἡ ἄνω, ἡ κάτω Μυσία.”

[13] Vezi harta de la p. 140—141.

[14] Ravennatis, *Cosmographia*, p. 202 [și urm.]

inferioară. Tot dintr-o așa pricină și țara avarilor dintre Tisa și Dunăre este numită *Dacia*, după numele Daciei avare. „*Mysia transdunăreană* a Geografului Ravenat de la sfîrșitul secolului VII este deci identică cu Bulgaria transdunăreană de la începutul secolului IX a scriitorilor bizantini."[15]

Să mai întărim încă faptul stăpînirei bulgărești la nordul Dunărei cu arătarea altui geograf.

Geograful Bavarez, care scrie pe la sfîrșitul veacului al IX-lea, enumeră popoarele care ar locui pe *țărmul septentrional al Dunărei* și, începînd de la nord de lîngă Dania (Danemarca), înșiră mai multe popoare slavone; apoi, după ele, vorbește de boemi, moravi și bulgari, *considerînd deci și pe aceștia ca locuitori ai rîpei nordice a fluviului.* Mai adaugă după aceea Geograful Bavarez, că aceste popoare împreună cu bulgarii se mărginesc cu împărăția noastră[16], adică acea a francilor carlovingieni și ne întrebăm, cum s-ar putea aceasta, dacă bulgarii s-ar fi mărginit la nord cu Dunărea inferioară, deoarece niciodată Imperiul Franc, nici chiar în timpul celei mai mari întinderi a lui, nu ajunsese pînă la rîpa stîngă a Dunărei inferioare, din jos de Porțile de Fier. Să se observe în sfîrșit, că Geograful Bavarez înșiră pe bulgari îndată după moravi. Aceasta nu se putea altfel decît dacă ambele popoare se atingeau prin nordul Transilvaniei; căci moravii nu au locuit niciodată pînă în preajma Dunărei, așa că fluviul să-i fi despărțit de bulgari. De aceea, nu este decît conform cu adevărul, cînd Geograful Bavarez arată pe bulgari, ca ocupînd și nordul Dunărei [3].

Cronici și documente. Cercetînd izvoarele Veacului de Mijloc, ne lovește întîi o împrejurare, anume aceea că mai multe din cele mai vrednice de credință, arată pe bulgari ca vecinii Împărăției Francilor și anume, după ce Carol cel Mare cucerește țara avarilor, adică Panonia. Așa, mai întîi, ne spune Suidas, că Crum supusese pe avarii ce erau greu împresurați de franci, știre care nu se poate raporta decît la avarii din Panonia, asupra cărora deci Crum își întinsese stăpînirea. Apoi *Ekkhard*, în *Chronicon Universale*, după ce spune că împăratul francilor sfărîmase pe avari, adaugă că „pe bulgari s-au oprit de a-i lovi, fiindcă, stingîndu-se puterea hunilor (avarilor), ei nu puteau face nici un rău."[17] Sub urmașii lui Carol cel Mare, întîlnim necontenite solii de ale bulgarilor în Imperiul Francilor. Așa în 824, regele bulgar Mortagon (sau Omortag) trimite o ambasadă la Ludovic cel Bun, spre a regula marginile ambelor împărății[18]. Ce ar fi avut ei de regulat, dacă i-ar fi despărțit Dunărea? În 832, pe cînd împăratul Ludovic se afla la Hamburg, veniră la el soli bulgari cu daruri[19]. În 867, Ludovic Germanicul, care domnia în partea

---

[15] D. Onciul, *l[uc. c[it.,]* p. 331.

[16] Reprodus în [P.J.] Schafarik, *Slawische Alterthümer*, [Leipzig, 1884,] II, p. 673: „Descriptio civitatum et regionum ad *septentrionalem plagam Danubii.* Isti sunt... Behaimare (boemi), in qua sunt civitates XV, Marharii (moravii) habent civitates XI, *Vulgarii*, regio est inmensa et populus multus, habens civitates V... *Iste sunt regiones, que terminant in finibus nostris.*" D. Onciul, în *Conv. lit.*, *[op. cit.,]* p. 332.

[17] Suidas, I, p. 1017: „οτί τούς 'Αβάρες κατακράτυς ἄρδην ἐφάνισας οἱ αὐτοὶ Βούλγαροι ἠρώτησε δὲ κρὲμ τοὺς τῶν 'Αβάρων αἰχμαλώτους." Ekkhard, în Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, VIII, p. 162, rînd 45.

[18] Herimanni, *Chronicon*, în Pertz, VII, p. 103, r. 5—15. Aceeași arătare este repetată de Ekkhard, Pertz, VIII, p. 172, r. 1 și Annalista Saxo, idem, VIII, p. 573, r. 39.

[19] Annal. Saxo, în Pertz, VIII, p. 574, r. 19.

numită Germania a desfăcutului imperiu al lui Carol cel Mare, după un sfat ținut cu nobilii și prelații săi, hotărăște să înceapă o predicare a creștinismului în Bulgaria[20]. În 892, după desăvîrșita împărțire a Împărăției France, găsim pe regele Germaniei, Arnulf de Carinthia, că reînnoește contra lui Zventibald, ducele moravilor, vechea prietenie cu bulgarii[21].

Reiese învederat din toate aceste locuri că Împărăția Bulgariei se învecina cu acea a francilor. Atingerea lor nu se putea însă face decît pe o linie spre răsărit și anume, pe la rîul Tisa, pînă unde, după căderea avarilor, se întindea stăpînirea francilor. Din această pricină, se și întîmplă mai multe neînțelegeri între bulgari și Imperiul Francilor, nedespărțite de orice relații de vecinătate. *Analele Fuldense* raportează mai multe lupte întîmplate între bulgari și franci[22]. Eginhardt, în analele sale, arată că bulgarii, într-un rînd, ar fi pătruns în Panonia, pustiind totul cu foc și cu sabie și alungînd pe ducii franci, așezară peste poporul cucerit ocîrmuitori bulgari[23]. Aceasta nu s-ar fi putut întîmpla, dacă bulgarii n-ar fi fost vecinii Panoniei. Că bulgarii veneau spre răsăritul pomenitei țări, reiese dintr-un loc al *Analelor Fuldense,* în care *bulgarii sunt arătați ca venind asupra francilor dinspre răsărit,* în ajutorul slavilor moravi[24], cea ce indică și mai precis o vecinătate răsăriteană a bulgarilor cu Panonia. Aceeași mărginire către răsărit a bulgarilor cu Panonia este arătată și de Constantin Porfirogenitul, împăratul scriitor din Constantinopole, către 952. El spune asupra așezărei ungurilor, că s-ar mărgini „despre răsărit, cu bulgarii de care îi desparte fluviul Istru numit și Danubiu, de către nord, cu pacinații, de către apus, cu francii, de către sud, cu hrovații“. Și într-adevăr, dacă cercetăm cursul Dunării, găsim că ea merge de la sud spre nord, între Milanovici și Orșova, formînd pe această distanță o graniță răsăriteană a Ungariei dinspre Bulgaria. Porfirogenitul nu putea indica cursul Dunărei mai superioară ca margine despărțitoare răsăriteană, deoarece, pe timpul lui, ungurii ocupaseră cel puțin țările de la Tisa și Transilvania apuseană și el însuși îi arată că locuind în regiunea rîurilor Timișului, Mureșului, Crișului și a Tisei[25].

Stăpînirea bulgarilor asupra Transilvaniei reiese și din un alt loc al *Analelor Fuldense,* unde, la anul 892, se spune că: „Arnulf, regele germanilor, ar fi trimis o solie către Vladimir, regele bulgarilor, rugîndu-l a nu mai vinde sare moravilor, cu care ar avea război.“[26]

De unde putea să exporte Bulgaria sare către Împărăția Moravilor? De peste Dunăre, din Peninsula Balcanică fără îndoială că nu, pentru

---

20 Annal. Saxo, în Pertz, VIII, p. 579, r. 64.

21 Herimanni, *Chronicon,* în Pertz, VII, p. 110, r. 33.

22 *Ann. Fuld.,* în Pertz, *Monum.,* I, ad annos 818, 822, 824, 825—829, 863.

23 Einhardi, *Annales,* ad.a. 827, în Pertz, *Monumenta,* I, p. 216: „Bulgari, expulsis eorum ducibus, bulgaricos super eos rectores constituerunt“, cf. idem, p. 359.

24 *Ann. Fuld.,* ad ann. 863, Pertz, I, p. 374: „Interea rex collecto exercitu specie quidem quasi Rastizen Maharensium Sclavorum ducem, *cum auxilio Bulgarorum ab oriente venientium.*“

25 Const. Porphyr., *De admin[istrando] imp[erio,]* ed. Bonn, III, p. 174 ⟨40, 35—44⟩: „Οἱ δὲ ποταμοί εἰσιν οὗτοι' ποταμὸς πρῶτος ὁ Τιμήσης, ποταμὸς δεύτερος ⟨ὁ⟩ Τούτης, ποταμὸς τρίτος ὁ Μορήσης, ⟨ποταμὸς⟩ τέταρτος ὁ Κρίσος, καὶ πάλιν ἕτερος ποταμὸς ἡ Τίτζα. Πλησιάζουσι δὲ τοῖς Τούρκοις πρὸς μὲὸ τὸ ἀνατολκὸν μέρος οἱ Βούλγαροι, ἐν ᾧ καὶ διαχωρίζει αὐτοὺς ὁ Ἴστρος, ὁ καὶ Δανούβιος λεγόμενος ποταμός, πρὸς δὲ τὸ βόρειον οἱ Πατζινακῖται, πρὸς δὲ τὸ δυτικώτερον οἱ Φράγγοι, πρὸς δὲ τὸ μεσημβρινὸν οἱ Χρωβάτοι.'' Cf. D. Onciul, *Originele Principatelor române,* p. 130 ⟨131⟩.

26 Pertz, I, p. 408: „(Arnulfus) missos etiam suos inde ad Bulgaros et rege eorum Laodamur ad renovandam pristinam pacem cum muneribus mense Septembri transmisit et *ne coemptio salis inde Maravanis daretur exposcit.*“

cuvîntul cel foarte firesc că, în această parte de loc, nu se află ocne de sare, afară de acele cu totul neînsemnate ale Bosniei şi care sunt nu de mult descoperite. Şi astăzi Bulgaria, Serbia şi celelalte ţări transdunărene importează sare din România. Cum era dar cu putinţă ca bulgarii să exporteze sare şi anume aşa departe, în Moravia, dacă nu ar fi posedat în apropierea ei chiar, bogatele mine de sare ale Transilvaniei? La sare de mare, fabricată pe ţărmurile Mărei Negre, nici că se poate gîndi, întrucît un material aşa de greu ca sarea n-ar fi suportat un transport atît de îndepărtat; apoi, dacă era vorba de sare de mare, moravii, care pe atunci, sub domnia lui Sviatopluc, posedau şi Panonia pînă la ţărmurile Mărei Adriatice, n-aveau decît să o extragă din această mare, mult mai bogată în sare (4%), decît Marea Neagră ($1^1/_2$%).

Este sigur apoi că salinele Transilvaniei au fost totdeauna exploatate, din epoca romană pînă în zilele noastre, şi că totdeauna au alimentat Panonia cea săracă în acest mineral. Pe timpul romanilor, am întîlnit în Dacia mine de sare, ale cărora producte erau coborîte de companiile plutaşilor pe Mureş către Panonia. Acelaşi lucru este dovedit că se petrecea pe la anul 1006, pe vremile lui Ahtum, şeful unui stat bulgăresc din Transilvania, care păstrase domnia sub suzeranitatea ungurilor[27]. Anume, în *Viaţa Sf. Gerhardt,* se spune despre acest principe, că el îşi însuşia pe nedrept stăpînirea asupra *sărurilor regeşti ce coborau Mureşul,* aşezînd vămi şi păzitori în schelele acelui fluviu pînă la Tisa şi supunîndu-le pe toate la dări[28]. Este învederat că această coborîre a sărei pe Mureş se urma încă cu mult înaintea lui Ahtum, de vreme ce el uzurpa un drept regesc, care fiinţa din vechi. Iată deci că se apropie data cînd aflăm lucrate salinele Transilvaniei, de anul 892, în care se pune de *Analele Fuldense,* solia amintită, cu cererea ca bulgarii să nu mai vîndă sare moravilor, şi deci este învederat că această rugăminte nu putea avea în vedere alte saline decît acele din Transilvania, care fiind în stăpînirea bulgarilor, ei puteau opri exportul productului lor.

Cronicile poporului unguresc nu lipsesc apoi de a arăta existenţa mai multor ducate bulgare în Dacia, pe vremile năvălirei maghiare. Aşa, afară de Anonimus Notar, care aminteşte ducatele lui *Glad, Gelu* şi *Menumorut,* găsim o asemenea pomenire în Thurocz, unul din izvoarele cele mai vrednice de credinţă asupra istoriei ungurilor. El spune la domnia lui Ştefan cel Sfînt, regele ungurilor, despre luptele acestuia cu *Kean, ducele bulgarilor,* următoarele: „După aceea, a pornit armata sa împotriva lui Kean, ducele bulgarilor şi al slavilor, care ginte ocupă nişte locuri întărite prin natură, pe care duce l-a bătut şi ucis numai după grele osteneli şi sudori războinice şi a luat de la el nestimată mulţime de comori, mai ales aur şi pietre scumpe. Ştefan aşeză acolo pe un moş al său cu numele Zoltan, care, după aceea, moşteni acele părţi transilvane şi care de aceea se numeşte în limba vulgară Erdely Zoltan"[29]. Acest Kean este deci învederat un duce bulgar de dincoace de Dunăre, căci ţara lui este arătată ca aşezată în munţi, pentru care este descrisă ca întărită de natură; apoi, se spune anume că ea făcea parte din ţara numită mai apoi Erdely, adică Ardealul; prin urmare, era aşezată în Transilvania. Mai sus am întîlnit asemenea principatul bulgar al

---

[27] Despre Ahtum mai multe, mai jos, capitolul *Ungurii.* Adaogă mai sus p. 203.

[28] Katona, *Historia critica,* unde se reproduce *Viaţa Sf. Gerhardt,* I, p. 134: „Et usurpabat (Achtum) sibi potestatem super sales regios descendentes in Morosio, constituens in portibus eiusdem fluminis usque ad Tisiam tributarios et custodes, conclusitque omnia sub tributo."

[29] Thurocz, II, 30, p. 39. Mai multe asupra lui Kean, mai jos la cap. *Ungurii.*

lui Ahtum. Întocmirea acestor principate la nordul fluviului pînă la un punct neatîrnate de Imperiul Bulgăresc de la sudul Dunării, își găsește explicarea în decăderea puterei bulgărești după moartea țarului Simion (927). Urmașul său, Petru, este un principe slab, sub care bizantinii, care pînă atunci tremuraseră înaintea bulgarilor, încep iarăși a-i domina și, în anul 971, împăratul Ioan Zimisces cucerește chiar Bulgaria dunăreană, supunînd-o Împărăției de Răsărit[30]. Curînd apoi, trebuia ca întreaga Împărăție Bulgărească să cadă strivită sub loviturile puternicului braț al lui Vasile Bulgaroctonul (1018). Decăderea puterei centrale a bulgarilor emancipează din ce în ce statele mici românești ce se organizaseră la nordul Dunării sub suzeranitatea bulgarilor și care state cad apoi sub acea a ungurilor. Un astfel de stat este și acel al lui Kean.

Thurocz spune că, din averile cele multe luate de la Kean, St. Ștefan înzestrează mai multe biserici și mai ales pe acea din Alba. Fără îndoială că amintirea acestui război se va fi păstrat de preoți, ca unii ce erau datori să pomeniască în biserică atît pe gloriosul donator, cît și strălucitele sale fapte. Prin aceasta însă, spusele lui Thurocz capătă o puternică întărire [4].

Această stăpînire a bulgarilor la nordul Dunării avu mult timp drept urmare că, în Veacul de Mijloc, țările Daciei purtau numele de Bulgaria. Astfel *Viețele Sf. Ștefan* spun că pe timpul acelui rege, 60 de familii peceneghe veniră cu toată averea lor, *din părțile Bulgariei,* în Panonia[31]. Peceneghii însă au locuit numai în Muntenia, niciodată în chip statornic în Bulgaria propriu-zisă de dincolo de Dunăre. Bulgaria aici înseamnă deci Valahia. În o scrisoare din 1237, a lui Bela al IV-lea către papa Grigore al IX-lea, regele maghiar îi spune că „de cîtva timp, ar fi crescut foarte mult poporația în *Țara Severinului, ce vine către părțile Bulgariei*"[32] și aceasta țară a Severinului ne este bine cunoscută din o diplomă a aceluiași rege din 1247, că se întindea pînă la fluviul Olt[33] și nu era deci decît Oltenia actuală, care era arătată ca ținîndu-se de Bulgaria, adică de Muntenia actuală.

Pe de altă parte, cronicarul persan *Fazel Ullah Raschid* ⟨*Rășid od-Din*⟩ spune că în anul 1240 „principii mongolilor trecură munții Galiției, pentru a intra în *țara bulgarilor* și a ungurilor; Orda, care mergea spre dreapta, *după ce a trecut țara aceasta,* îi iese înainte Bazarambam cu o armată, dar e bătut. Cadan și Buri au mers asupra sașilor și i-au învins în trei bătălii. Bugek, din țara sașilor trecu peste munți, intrînd la Kara-Ulaghi și a bătut popoarele ulaghice."[34] Este învederat că sub numele

---

30 Jireček, *Gesch. der Bulg.*, p. 171 ⟨187—188⟩.

31 *Sancti Stephani regis legenda minor,* c. 8, în Endlicher, *Mon. Arpadiana,* p. 160: „sexaginta viri Bessorum quorum superius mentionem habuimus, cum universu apparatu suo, *de partibus Bulgariae* egressi ad regem venire volentes termini Pannoniarum apprehendaverunt." Cf. Hartuicii episcopi, *Vita sancti Stephani,* c. 17, în Endlicher, p. 181. Că *bessii* nu înseamnă cumva poporul omonim din Tracia (mai sus, p. 155), ci *peceneghii,* vezi *Legenda maior,* c. 14, Endlicher, p. 150 și Hartuicius, c. 15, p. 179. Peceneghii deveniră bessi prin următoarele scurtări: peceneghi, picenati, piceni, bisseni, bessi.

32 Pray, *Annales,* I, 218: „terram Zemram, circa partes Bulgariae". Într-o diplomă din 1239: „circa partes Bulgariae, in terra quae Zemram nominatur" (Fejer, IV, 1, p. 114).

33 Fejer, IV, 1, p. 447: „damus et conferimus sili et per eum dictae domui totam terram de Zevrino cum alpibus ad eam pertinentibus, ... pariter cum kenezatibus Ioannis et Farcasii usque ad fluvium *Olth.*" Mai mult asupra acestei diplome, mai jos: capitolul *Muntenia și Moldova înainte de descălecare.*

34 Citat de Hașdeu, *Ist. Crit.*, p. 68 ⟨passim⟩. Mai jos (cap. IV, No III) vom analiza mai pe larg acest text interesant din mai multe puncte de vedere și vom constata exactitatea acestui izvor atît de îndepărtat și corespondența lui din punct în punct cu cronicele indigene maghiare.

de țara bulgarilor și a ungurilor, Raschid înțelege Transilvania, căci el o arată ca fiind așezată îndată după munții Galiției și înainte de a ajunge la sași și la munții sudici, peste care trecînd au dat de valahii pe care îi vom afla în acel timp locuind în partea nordică a Munteniei. Această arătare a lui Raschid corespunde pe deplin cu faptele, întrucît am văzut mai sus că în Transilvania erau mai multe ducate bulgare, care fură supuse pe timpul lui St. Ștefan și deci se putea ca numele de țara bulgarilor să fi rămas în amintirea locuitorilor pînă pe la 1240, de cînd datau documentele, pe baza cărora scria cronicarul persan.

Și că într-adevăr amintirea stăpînirei bulgărești se păstrase pînă pe acel timp, ne-o dovedește alt document din 1231, în care se spune că „moșia Boia, megieșită cu moșia Sîmbăta și care astăzi se află în însăși țara valahilor, fiind stăpînită din timpuri mai vechi decît amintirea omenească de către mai marii, bunii și străbunii lui Trul, fiul lui Cioru, fusese *alipită către pămîntul Făgărașului încă din vremile pe cînd țara valahilor era țară bulgărească.*“[35] Această amintire, care întrecea în 1231 memoria oamenilor, se referia fără îndoială la vremile dinaintea anului 1018, data nimicirei întîiului Imperiu Bulgăresc, cînd, tot pe atunci, cucerirea maghiară pusese un capăt ducatelor neatîrnate bulgărești de la nordul Dunărei; prin urmare la o stare de lucruri ce apusese acum de mult. Și pentru Moldova găsim atestată această denumire de Bulgaria. Anume o listă rusască de orașe adăogată la *Voskresenskaia Litopisă* numește Hotinul pe Nistru oraș bulgăresc și românesc (bulgarskyii voloskyi goradokă)[36].

Denumirea neproprie de bulgari dată românilor de la nordul Dunărei ține pînă adînc în timpurile Veacului de Mijloc. O mapă catalană din 1375 dă României dunărene numele corupt de *Burgaria*, păstrînd acel corect de *Bulgaria*, pentru regiunea de la sudul fluviului[37]. Într-un document de la Matei Corvin găsim chiar pe valahii din Brașov și din Țara Bîrsei desemnați ca bulgari[38]. În sfîrșit, pînă în ziua de astăzi, maghiarii numesc *Bolgarszek*, adică scaunul bulgarilor, o parte din orașul Brașov, în care locuiesc tocmai românii și nu se întîlnește nici o urmă de popor bulgăresc.

Conform cu toate aceste împrejurări, am aflat pe un scriitor bizantin spunînd că Crum, regele bulgarilor, transportă pe mai mulți prinși de la

---

[35] [G. D.] Teutsch und [Fr.] Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, [Wien, 1857,] II_1, No. XLIX: „quod [licet] terram Boje, terre Zumbuthel conterminam, et (nunc in) terra Blachorum existentem, [...] qualiter eadem terra a tempore humanam memoriam transeunte per maiores, avons, atavosque ipsius Trulh filii Choru possessa et a *temporibus jam, quibus ipsa terra Blacorum terra Bulgarorum existitisse fertur, ad ipsam terram Fugros tenta fuerit*“. Hașdeu, *Ist. Crit.*, p. 11, înțelege acest loc astfel: „numai de cînd se zice că au venit bulgarii în această țară a românilor.“ Traducerea este cu totul arbitrară și schimbă radical înțelesul locului. *Exsto, exstare* vra să zică *a fi, a fi fost* și deci înțelesul nu poate fi altul decît acel din text. Tot ca noi înțelege locul și D. Onciul, *Originile Principatelor*, p. 413 ⟨143 și urm.⟩.

[36] Citat de D. Onciul, *ibidem*, p. 156.

[37] *Notices et Extraits des manuscrits publiés par l'Institut royal de France*, XIV, 2, 1841, p. 1 și 77. Comp[ară] Hașdeu, *Ist. Crit.*, p. 12 ⟨11⟩. Acest nume de Burgaria nu se raportă la data hărții, 1375, cînd țările române purtau acuma numele de Valahia și Moldavia, ci este o reminiscență mai veche.

[38] „Bulgari in civitate nostra Brassoviensi et *terra Barcza commorantes* temporibus diversum regum Hungariae praedecessorum nostrorum de ovibus eorum nunquam aliquos proventus quinquagesimales solverint.“ (Document publicat de Hașdeu, în *Col[umna] lui Traian*, 1874, p. 127). Fiind vorba de păstori de oi, se indică învederat români.

luarea Adrianopolei, în *Bulgaria de dincolo de Istru,* ceea ce pentru unul ce scria în Constantinopole însemna pe partea stîngă a fluviului, undeva în țările române. Acești prinși greci izbutiră a scăpa de aici sub domnia lui Mortagon ⟨Presian⟩, urmașul lui Crum, cum am arătat mai sus, ceea ce dovedește că, și pe timpul acestuia, bulgarii stăpîniau regiunile de la nordul Dunărei[39].

Dacă nu ne înșelăm, întinderea stăpînirei bulgărești și la nordul Dunărei este pusă prin toate aceste dovezi mai presus de orice îndoială și arătarea existenței unei Bulgarii la nordul Dunărei în scriitorii bizantini se justifică pe deplin. Fiind țările locuite de români supuse stăpînirei bulgărești, introducerea liturghiei bulgărești în biserica românilor din Dacia și a limbei bulgărești în statele și în relațiile lor oficiale nu va mai părea neexplicabilă. Tot așa primiră și statele germane ale Apusului, izvodite pe ruinele Imperiului Roman, limba latină în biserica și oficiile lor, cu toate că aici introducerea acestei limbi străine fu datorită mai mult unei înrîuriri culturale și religioase, decît uneia politice [5].

Nu este deci de nevoie a alerga la ipoteza unui trai îndelungat al poporului român *în sînul nației bulgărești dincolo de Dunăre,* pentru a explica aflarea bisericei slave la el sub forma ei bulgară, precum nu este de trebuință această ipoteză, spre a explica elementele slavone ale limbei românești, deoarece am văzut că popoarele slave ce inundară Dacia și se amestecară aici cu românii erau de obîrșie *sclavină,* adică *slovenă,* ca și acele ce ocupară Peninsula Balcanului, încît este firesc lucru ca elementul slavon al limbei românești să înfățișeze caracterele dialectului sudic vorbit de popoarele slavone și nu acel al raselor nordice, care nu veniră cu românii decît în relații de vecinătate, dar nu se contopiră în masa poporației lor[40]. Tot așa am văzut că nu este neapărat a recurge la ipoteza unei alcătuiri sud-dunărene a naționalităței române spre a explica la ea aflarea de element elin și albanez în graiul ei sau încă și aceea a creștinismului de după Constantin cel Mare, cu terminologia religioasă a acelui timp, precum cuvîntul biserică; ci toate aceste înrîuriri i-au fost aduse pe calea culturală, care se putea transmite și la distanță, de la acele elemente către nordul Dunărei, de unde daco-romanii nu se strămutaseră niciodată[41].

---

[39] Di Leone Bardae filius incertus scriptor, p. 345, ed. Bonn: „εἰς Βουλγαρίαν ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ." Un scriitor bizantin mai nou, Nicephor Gregoras, p. 391, Bonn, vorbește prin opoziție de „Βουλγάρία ἐντὸς Ἴστρου." Pentru cele întîmplate sub Mortagon, vezi Leo Grammaticus (Bonn), p. 231 și G. Monachus (Bonn), II, p. 184.

[40] Existența unei Bulgarii la nordul Dunărei este combătută cu cea mai mare înverșunare de potrivnicii stăruinței românilor în Dacia Traiană. Modul cum ei combat această chestie arată însă că ei urmăresc, în lucrările lor, altă țintă decît stabilirea adevărului istoric. Așa bunăoară Rösler, deși cunoaște *Analele Fuldense* și le citează în mai multe locuri, spune că: „nirgends begegnet auch nur eine Erwähnung, dass die Bulgaren *östliche* Nachbarn Pannoniens gewesen." (*Rom. stud.,* p. 315), ceea ce am văzut că tocmai acele anale raportează *ad litteram* la anul 863 (mai sus, p. 273), loc ce n-a putut scăpa din vedere lui Rösler, dar pe care-l tace cu scop. Cu prilejul sărei vîndute de bulgari moravilor, Hunfalvy emite părerea cea absurdă că să fi fost această sare de cea marină culeasă pe țărmurile Mărei Negre (*Ansprüche,* p. 81 ⟨30—31⟩). Nici unul, nici altul, nu pomenesc nimic despre ducatul lui Kean din Transilvania, care fără îndoială că a trebuit să le fie cunoscut, întrucît se află la izvoarele studiate și citate de ei.

[41] Vezi mai sus, p. 152—154. Pentru *biserică,* vezi num. următor, II, 2.

[1] Venind din Asia, bulgarii — care sînt de neam turcic —, apar în secolul al IV-lea în teritoriul dintre Marea de Azov și Marea Caspică. După cîteva incursiuni ale unor triburi răzlețe spre Dunăre, ei formează la nord de Caucaz o uniune tribală, cunoscută sub numele de „Bulgaria Mare". Sub o puternică presiune chazară, „Marea Bulgarie" se destramă și o parte din bulgari se deplasează spre apus, conduși de Isperich sau Asparuch; în cursul migrației lor, vor antrena și alte triburi nomade (bulgari = popor amestecat) (Cf. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 1, 2, Berlin, 1958; D. Simonyi, în *ActaArch*, 10, 1959, 3—4, p. 227—250; I. Barnea, în *IstRom*, I, p. 756 și urm.; idem, în *DID*, II, p. 441—442; P. Diaconu, în *DIVR*, p. 115—116).

Pînă în prezent, *Onglos* nu a putut fi localizat cu precizie, deși cea mai mare parte dintre cercetători înclină pentru zona amintită și de către A. D. Xenopol. Dintre studiile ultimilor ani, amintim de cel datorat lui P. Diaconu (*Dacia*, N.S., 14, 1970, p. 325—334), care consideră că *Onglos* poate fi plasat în cîmpia Munteniei, precum și cel al lui I. Bojilov (în *Izvestija-Varna*, 11 (26), 1975, p. 27—36), care socoate că între Dunărea de jos, Prut și Siret s-ar fi aflat regiunea corespunzătoare *Onglos*-ului. În sfîrșit, Rašo Rašev (în *Bulgarian Historical Review*, 10, 1982, 1, p. 68—79), după ce prezintă istoricul problemei, înlătură arbitrar o serie de certe date istorico-arheologice și apreciază că valurile din sudul Moldovei și R. S. S. Moldovenești au o origină bulgară, prezumînd că Dobrogea (pînă la linia Cernavoda—Constanța), sudul Moldovei și al R. S. S. Moldovenești ar fi făcut parte din „teritoriul strategic, organizat ca un stat sau sub o formă apropiată celei unui stat" (15 000 km^2) al lui Asparuch. Ipoteza nu poate fi susținută nici de către sursele literare, nici de către cercetările arheologice. Deși izvoarele literare nu sînt suficient de clare, totuși ele precizează că *Onglos* se afla la nordul Dunării; arheologic, nu s-a putut surprinde în acest spațiu vreun mormînt atribuit sigur protobulgarilor, nemaivorbind de vreo așezare protobulgară, care ar fi și mai greu de găsit, dat fiind caracterul nomad al acestei populații; avînd în vedere stadiul culturii materiale a protobulgarilor, nu poate fi acceptată o concepție strategică atît de avansată, ca și lucrări de fortificare de o asemenea amploare, fiind vorba pe de-o parte, atît de numărul mic al migratorilor (10 000—15 000), cît și de lipsa oricăror antecedente similare în acest sens, pe de altă parte (Cf. N. Bănescu, în *Byzantion*, 28, 1958, p. 433—440; P. Diaconu, în *RRH*, 5, 1966, 3; idem, în *SCIV*, 23, 1972, 2, p. 307 și urm.; idem, în *SCIVA*, 26, 1975, 1, p. 101 și urm.; I. Barnea, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 311 și urm.; A. Rădulescu, în *RRH* 20, 1981, 4, p. 634 și urm.).

[2] Despre problema caracterului stăpînirii bulgare asupra teritoriului nord-dunărean, vezi discuțiile la: P. P. Panaitescu, *Les relations bulgaro-roumains au Moyen-Âge*, extras din *Revista aromânească*, 1, 1929, p. 16 și urm.; idem, *Români și bulgari*, București, 1944, p. 7 și urm.; N. Iorga, *Istoria românilor*, II, p. 311 și urm.; N. Bănescu, *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, București, 1947; M. Chișvasi-Comșa, în *OmCD*, p. 69—81; A. Grecu (P. P. Panaitescu), în *SCIM*, 1, 1950, 1, p. 223—236; D. Tudor, în *SCIV*, 1, 1950, 2, p. 139—151; B. Mitrea, în *SCIV*, 18, 1967, 3, p. 443—461; idem, în *Ilfov — file de istorie*, București, 1978, p. 105—110; B. Mitrea și colab., în *Materiale*, 9, 1970, p. 329—335; B. Mitrea și colab., în *Materiale*, 10, 1973, p. 209—217. În concluzie, se poate afirma că nordul Dunării a rămas sub dominația avară încă mult timp, fluviul constituind o linie de demarcație cu noua putere, cea bulgară; abia la sfîrșitul secolului al VIII-lea, raportul de forțe se schimbă, îndeosebi datorită intervenției francilor (Cf. I. Nestor, în *Istoria poporului român*, sub redacția prof. A. Oțetea, București, 1970, p. 106 și urm.).

[3] Desprinderea bulgarilor lui Cubrat din primul khaganat avar a avut loc în condițiile slăbirii acestuia, ca și a accentuării tendințelor centrifuge, mai ales de la periferie, ale populațiilor conglomeratului dominat de către avari. Așa se și explică ridicarea „Bulgariei Mari" (vezi și nota [1]). În nici un caz însă, nu există vreo dovadă, care să justifice o stăpînire a lui Cubrat pînă în Transilvania, inclusiv. După desființarea celui de-al doilea khaganat de către Carol cel Mare, la care au contribuit și atacurile bulgare, este posibil ca, nominal, dominația lor să se fi extins și la nord de Dunăre, efectiv, prezența lor putînd fi acceptată doar în zona Tisei inferioare (Cf. I. Nestor, *op. cit.*, p. 109—110). În toată această vreme, cînd are loc un vid de putere în spațiul vechii Dacii — atît dominația avară, cît și cea bulgară, fiind — insistăm — nominale, are loc o dezvoltare în condiții oarecum mai liniștite, ascendentă, a populației sedentare, românești; acest proces este însoțit de o vizibilă creștere demografică, ca și de o unificare a culturii materiale pe un vast spațiu, cuprins între Carpații nordici și Balcani, ceea ce, fapt semnificativ, corespunde matricei daco-romane, în linii mari. Acum, pornind de la culturile

autohtone Bratei-Filiași, Ipotești-Cîndești și Botoșani-Lozna, se dezvoltă complexul *balcano-carpatic* sau *Dridu*. **Cultura Dridu „se realizează pe baza tradițiilor daco-romane, nord și sud-dunărene, a participării elementului slav și a acțiunii în continuare a civilizației bizantine", corespunzînd apariției românilor în izvoarele contemporane (vlahi, blachi, volohi etc.), „fiind singura cultură materială *locală* atestată în spațiul carpato-dunărean în sec. VIII—XI" (Cf. I. Nestor, *op. cit.*, p. 108) și care nu poate fi atribuită decît românilor, la care, de asemenea, tocmai acum — fără a fi o simplă coincidență —, se semnalează și primele organizări politice (*ibidem*). Pentru geneza, evoluția și alte aspecte ale culturii Dridu, mai vezi: I. Nestor, în *Dacia*, N.S., 2, 1958, p. 371—382; idem, în *RRH*, 3, 1964, 3, p. 383—423; Eug. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967; idem, în *Dacia*, N.S., 15, 1971, p. 269—287; D. Gh. Teodor, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 227—278; idem, în *Carpica*, 2, 1969, p. 253—307 (pentru Protodridu); idem, în *CercetIst*, 4, 1973, p. 127—141; idem, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978, p. 67—223; idem, în *AIIAI*, 17, 1980, p. 105—115; idem, în *ArhMold*, 9, 1980, p. 76—83; I. G. Hîncu, în vol. *Arheologija, etnografija i iskusstvovedenie Moldovii*, Chișinău, 1968, p. 106—124; Ghenuță Coman, în *ArhMold*, 6, 1969, p. 277—315; idem, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980; G. P. Cebotarenko, în vol. *Dalekoe prošloe Moldavii*, Chișinău, 1969, p. 211—229; Stamen Mihajlov, *op. cit.*, p. 271—278; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *op. cit.*; M. Rusu, în *Apulum*, 9, 1971, p. 722—726; I. Mitrea, în *Carpica*, 5, 1972, p. 115—132; idem, în *Studii și comunicări*, 1, Focșani, 1978, p. 53—59; I. Ioniță și V. Spinei, în *ArhMold*, 7, 1972, p. 307—323; M. Petrescu-Dîmbovița, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 162—173; M. Petrescu-Dîmbovița, D. Gh. Teodor și V. Spinei, în *Relations*, p. 299—302; Al. Păunescu, P. Șadurschi și V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I—II, București, 1976; M. Comșa, în *Dacia*, N.S., 22, 1978, p. 303—318; idem, *Cultura materială veche românească (Așezările de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978; O. Toropu, *op. cit.*, p. 150—217; I. Uzum, în *Drobeta*, 4, 1980, p. 125—138; V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 83 și urm.; Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII—XI)*, București, 1983. O atitudine mai nuanțată a adoptat regretatul acad. C. Daicoviciu (în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 89—91), care vede numai în descoperirile de la Bucov o cultură protoromână.**

[4] Despre Athum și descendența sa din Glad, la Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*², I, Cluj, 1972, p. 62—66; G. Bakó, în *Relations*, p. 241—248. De asemenea, trebuie să adăugăm că acad. Șt. Pascu a scos în evidență confuziile cronicarilor din secolul XIV, care suprapun conflictele lui Ștefan I cu Gyula și Kean, ultimul fiind într-adevăr duce bulgar, dar de la sud de Dunăre (*ibidem*, p. 68—69, nota 96; altă opinie, la K. Horedt, în *SCIV*, 5, 1954, 1—2, p. 487—504).

[5] Studii mai noi au stabilit că, probabil, la sfîrșitul secolului X și începutul celui următor, pecenegii intră în Cîmpia Munteniei, pentru ca, după 1049, să treacă și la sud de Dunăre (Cf. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 37—38 și 109; idem, în *SCIVA*, 35, 1984, 1, p. 68—73).

Pentru invazia tătară, vezi și nota [4] de la cap. *Peceneghii, cumanii și tătarii*.

II

CREȘTINISMUL LA ROMÂNI

1. Creștinismul primitiv al daco-romanilor

Terminologia creștină — latină. Creștinismul își întinse valurile sale din centrele cele mari unde se întăresc, pentru Europa, mai ales Roma și Constantinopole, tot mai departe înspre hotarele Imperiului Roman. În răsărit, noua religie se lăți întîi în Iliria, Dalmatia, Panonia, Noric și după aceea cuprinse Moesia Superioară și Inferioară, precum și Sciția Minor; ba se constată în chip neîndoielnic, că religia lui Hristos trecuse și la nordul Dunărei, în cîmpiile Munteniei, ocupate de vizigoți, unde episcopul lor, Ulfilas, le propovăduia noua învățătură, traducînd și *Biblia* în limba gotică, iar episcopul Sava fusese înecat de Atanaric în rîul Buzău[1]. Creștinismul s-a apropiat deci tot mai strîns de poporația daco-romană din Dacia. Cu toate acestea, nu există aproape nici o dovadă scrisă contimporană despre împărtășirea daco-romanilor la religia lui Hristos, și ar fi cu neputință de susținut istoricește că creștinismul s-a infiltrat în sufletul românilor încă din epoca romană a istoriei lor, dacă nu am poseda o dovadă mult mai puternică decît orice mărturisire istorică: termenii religioși de obîrșie latină ai creștinismului român, care sunt cele mai încheietoare resturi contimporane, păstrate pînă astăzi în graiul însuși ale poporului român. Cele cîteva texte ce se pot cita în favoarea existenței creștinismului în Dacia Traiană, sunt nesigure. Așa sunt spusele lui Tertulian, care, în un avînt exaltat asupra întinderei celei mari ce luase creștinismul, aduce și pe daci între popoarele ce s-ar închina lui, fără însă să se poată preciza de care daci este vorba: din Dacia Traiană sau din cea Aureliană. De asemenea, rostirea episcopului Paulinus din Nola, în poemul său asupra misionarului Nicetas, cînd spune că acesta a predicat la goți și la *ambii daci;* deoarece prin ambii daci se pot înțelege și aici aceia din cele două Dacii Aureliane: Ripensis și Mediteranea[2].

S-a mai aflat și o inscripție, a căreia dată poate fi fixată pe la 235 și este originară din Napoca. În ea se vede unul Aurelius Babus veteran punînd, ca tată, o piatră funerară fiicei sau poate femeei sale, Aurelia Marina, de 17 ani, și copilului ei, de un an, Aurelius Marinianus. Cu toate că inscripția începe cu formula păgînă D.M. (Diis Manibus) se sfîr-

---

[1] Ulfila a predicat 7 ani la nordul Dunărei, pînă cînd prigonirile goților creștini din partea regelui Atanaric l-au făcut a trece fluviul în Moesia. V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, [București] 1911, p. 149. Despre Sava, *ibidem*, p. 156. Vezi p. 240.

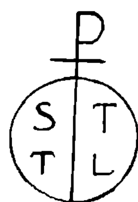
[2] Tertullianus, *Adversus Iudaeos*, p. 75, „Iam Getulorum varietates et Maurorum multi fines et Hispanorum omnes termini et Galliarum diversae nationes et Britanorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita, et Sarmatorum et Dacorum et Germanorum et Scytharum et abditarum multarum gentium in quibus omnibus locis Christi nomen qui iam venit, regnat." Asupra lui Nicetas și Paulinus din Nola, vezi Pârvan, *l.c.*, p. 158 și urm. cu toate amănunțimile asupra lui „Uterque Dacus."

șește cu monogramul creștin, care conține formula iarăși creștină: să-ți fie țărîna ușoară (sit tibi terra levis. S.T.T.L.)[3].

Să trecem însă la dovada cea mare a existenței creștinismului la dacoromanii din Dacia lui Traian.

Graiul românesc cuprinde în sine un număr îndestul de însemnat de cuvinte de origină latină, care reproduc astăzi noțiuni privitoare la religia creștină. Pentru ca un cuvînt să primească și să păstreze o însemnare oarecare, se cere neapărat ca înțelesul ce l-a luat, să fi căzut odată cu formarea lui; cu alte vorbe, odată cu turnarea formei, limba a modelat în ea și cuprinsul cuvîntului. Se poate ca un cuvînt să primească în decursul timpului și alte înțelesuri; aceste vor fi însă totdeauna derivate sau secundare. Înțelesul principal, fundamental, al cuvîntului a trebuit să fie dat, odată cu țișnirea lui din graiul omenesc, întrucît cuvîntul nu este decît întruparea materială a ideei sau noțiunei. Într-adevăr, cum ne-am putea închipui ca limba română să fi luat mai tîrziu elemente latinești, pentru a le aplica la noțiuni privitoare la religia creștină? Mai întîi, ar fi natural ca, dacă aceste noțiuni au fost cu toatele înprumutate de la popoare străine, să le găsim însemnate cu cuvinte luate din limbile acelor popoare, precum am văzut mai sus că uneltele și noțiunile de plugărie împrumutate de români de la slavoni, au venit în viața română, împreună cu cuvintele luate din limba acestora. A se presupune însă că românii, deși ar fi primit noțiunile lor creștine de la popoare mai tîrzii, totuși s-ar fi întors la elementul latin al limbei lor pentru a le numi, este cu neputință, întrucît acest element se contopise în limba română după formarea ei și deci, n-ar mai fi avut de unde să-l reîmprospăteze. Prin urmare, cuvintele, creștine de origine latină ale limbei românești sunt neexplicabile, dacă nu admitem că ele au luat naștere *în minți ce erau totodată și creștine și romane.* Să cercetăm aceste cuvinte [1]:

D · M
AVRELIA · *marina*
VIX · ANN · XVII · AVR
MARINIANVS · FIL
EIVS · VIX · ANNO · I
M · IIII AVR · BABVS
VET · PATER · P

Mai întîi, acel de *Dumnezeu.* Romanii deși primiseră în locul politeismului lor, monoteismul evreo-creștin, totuși au numit pe singura ființă supremă a creștinismului, cu termenul aplicat la supremul zeu al păgînilor, Jupiter, *Deorum Dominus,* de unde a făcut, deoarece era unul singur, pe *Dominus Deus; ital.* Domeneddio, *span.* Dondiò, *vechi fr.* Domdieu și Damdieu, *rom.* Dumnezeu. Forma contrasă a lui Dominus în Domnus se vede din analogia numelui împărătesei Iulia *Domna* și din mai multe inscripții[4].

Sînt, de origine latină, din *sanctus,* prin lepădarea lui *c* înainte de *t,* alăturea cu slavonul *sfînt* de la *sfeti,* care a fost nazalizat tot prin înrîurirea lui sînt. Termenul latinesc se vede a fi mai vechi, fiindcă se întîlnește în combinațiile mai tocite ale limbei, pentru însemnarea unor sărbători: Sîmedru (sîntul Dimitrie), Sîntămăria (sînta Maria), Sînchetru

---

[3] Reprodusă de V. Pârvan, *l.c.,* p. 76 cu un foarte bogat și bun comentar. O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine.* [*op. cit.,*] p. 13, este însă de părere că: „nous ne trouvons pas la moindre allusion au culte chrétien dans les inscriptions de la Dacie."

[4] V. Pârvan, *l.c.,* p. 101 și urm. (p. 104).

(sîntul Petru), Sînzieni (sîntul Ioan), Sînvăsii (sîntul Vasile); Sîn-Nicoară, Sîn-Toader, Sînt-Ilie. Din aceste se vede însă că termenul *sfînt* a înlocuit pe *sînt*, pe unde acesta nu era unit cu alte cuvinte într-un singur trup, rămînînd neatins în cele din urmă. De aceea el se află în scriptele cele mai vechi ale limbei române, alternînd cu cuvîntul slavon, pe cînd din cele mai nouă a fost cu totul delăturat și nu se mai reaflă decît în formele literare nouă[5].

Înger, de la Angelus, care cuvînt prezintă toate formele cele mai vechi de schimbare din limba latină în cea română, cu *a* înainte de *n* prefăcut în *â*, *g* rostit ca *dj* și *l* între două vocale prefăcut în *r*, ceea ce dovedește că acest cuvînt a trecut în limba română, în epoca cea întîi a formărei sale. Alăturea cu el, avem forma grecească *Anghel*, ca nume de bărbat, *Anghelina*, ca nume de femeie și *Archanghel*, care aceste de pe urmă sunt intrate în limba română după fixarea formelor sale, atunci cînd ea nu mai avea puterea primitivă de schimbare a sunetelor, care o deosebește în timpurile vechi. Împrumutarea vorbelor de pe urmă s-a făcut din limba grecească, dovadă păstrarea lui γ (Ἄγγελ) prin sunetul *gh*.

Creștin, cu *e* radical, care vine de la latinul *Chrestianus* și nu de la grecescul Χριστιανὸς. Forma Chrestianus era o stricare latină poporană a cuvîntului grecesc, căci, ne spune Lactantius, că „forma acestui nume propriu vine de la greșala neștiutorilor, care schimbînd litera, obișnuiesc a zice Crest.“[6] Tot așa dojenește Tertulian pe poporenii săi, spunîndu-le că „rău pronunță numele de Chrestianus, așa că nici măcar numele nu știu cum îi este într-adevăr“[7] Forma *creștin* vine deci de la latina poporană, care era vorbită și în Dacia, încît avem aici o dovadă din cele mai clare despre existența cuvîntului, deci și a noțiunei în gura poporului dacoroman. Mai amintim că forma întreagă latinească, netocită, cum e în cuvîntul comun creștin, s-a păstrat în numele propriu al unui munte din Transilvania: *Muntele Crestianilor*[8].

Alăturea cu cuvîntul creștin, avem acel de *păgîn*, care vine de la latinescul *paganus*=om de țară; căci creștinismul răspîndindu-se în orașe, după proclamarea acestei doctrini drept religie a statului roman, sili pe romanii ce nu voiau să o primească, să caute adăpostirea idolatriei lor prin sate, de unde apoi cuvîntul care înseamnă pe omul de țară, *paganus* deveni sinonim cu închinător de idoli[9]. De aceea găsim bunăoară o lege a lui Valentinian I, din 368, care numește cultul vechi: religio poganorum[10]. Înțelesul acestui cuvînt de necredincios, se vede în toate limbele romanice. Așa *francez* payen, *ital.* pagano, *port.* pagão, *span.* pagano, *prov.* pagan, pagan, paian, *român* păgîn. Prin urmare în românește n-a putut veni de la slavonul pogan[11]. De la acesta avem cuvîntul *pogan*, în sensul de scîrbos, dezgustător, iar nu păgîn, care este, ca și în celelalte limbi surori, o rămășiță curat latină.

---

[5] Ioan a lui G. Sbiera, *Codicele voronețan*, Cernăuți, 1885, vocabular s.v. *sfînt*.

[6] Lactantius, *De vera sapientia et religione*, Lipsiae, VII: „Sed exponenda huius nominis ratio est propter ignoratiam errorem, qui cum immutata littera *Chrestum* solent dicere.“

[7] Tertullianus, *Apologeticum*, III, [14]: „Sed, et cum perperam *Chrestianus* pronuntiatur a vobis (nam nec nominis certa est notitia penes vos).“ Vezi și Suetonius, in *Claudio*, XXV: Chrestiano, Chrestiani ⟨Chrestus⟩. Aceste citate le-am împrumutat din studiul lui G. Chițu, *Cuvinte creștine în limba română*, în *Columna lui Traian* pe 1882, p. 452 și 607, pe care l-am urmat în toate cuvintele acele ce conține și articolul lui, adăogînd și altele emise de dînsul.

[8] Vezi p. 237.

[9] Du Cange, *Glossarium* [(*ad scriptores*) *mediae et infimae latinitatis*, Paris, V, 1845], s.v. Paganus.

[10] *Cod. Theodosianus*, XVI, II, 13.

[11] Cum susține Cihac, *Dictionnaire*, [*op. cit.*,] II, p. 237.

Termenul *biserică* vine de la latinul *basilica,* prin schimbări fonetice regulate ale limbei române. El nu vine de la grecescul βασιλική, de la care se trage însă cuvîntul latin din care derivă cel românesc, încît biserică derivă, nu direct din limba greacă, ci indirect prin mijlocirea celei latine, precum francezul *église* provine, nu din grecescul ἐκκλησία ci din latinescul *ecclesia,* care bineînţeles se trage şi aici din cuvîntul grecesc. Basilicile la romani se numeau însă nişte localuri care slujeau pentru a împărţi dreptatea în numele împăratului. Cînd creştinismul deveni religie de stat în Imperiul Roman şi se învoi deci libertatea cultului lui, creştinii neputîndu-se hotărî să se închine Dumnezeului lor în templele, care adăpostiseră pe zeii şi sacrificiile păgîne, transformară în localuri de închinare basilicile romane, ale căror nume rămase[ră] apoi alipite de templele creştineşti. Isidor Hispalensis (sfîrşitul veacului VI [-sec. VII]) stabileşte astfel originea acestui cuvînt: „Basilice se numeau mai întîi locuinţele regilor, de unde îşi au ele numele. Acuma însă de aceea se numeşte basilică templul dumnezeesc, pentru că acolo regelui tuturor, lui Dumnezeu, se oferă închinarea şi jertfele."[12] Este curios că dintre popoarele romanice, afară de toate grupele de români (*macedo-rom.* băsearică şi *istr.* baseriche), numai romanşii din valea Engadinului îl mai posedă sub forma *baseilgia.* Precum acest cuvînt n-a putut veni grisonilor din limba grecească, cu care aceştia niciodată n-au venit în atingere, astfel nu se trage el nici în româneşte din acea limbă, deoarece în cuvintele luate din greceşte, limba română păstrează pretutindeni pe *v* iniţial grecesc: *văpsea* de la βάπτω, *varvar* de la βάρβαρος, *Vasilicale, Vasile* de la Βασιλικά, Βασιλεῦς,

O parte din biserică, anume acea care se întinde între altar şi public se numeşte *tîmplă,* derivat din vechiul *templum* şi anume de la pluralul *templa* şi arătînd ca şi cuvîntul Dumnezeu, cum romanii transportaseră în creştinism noţiunile şi cuvintele păgînismului.

Altar, care există în toate limbile romanice, derivă de asemenea din latinul *altar.* Sub înrîurirea slavonă, românii au dat naştere unei a doua forme a acestui cuvînt, *oltar,* în care *a* latin a fost prefăcut în *o.*

Cruce de la latinul crux.

Mormînt de la *monumentum* prin rotacizarea lui *n,* adică prefacerea lui în *r,* ca în fereastră din fenestra.

Botez, care vine de la latinul *baptiso* şi nu de la grecescul βαπτίζω, pentru temeiurile arătate la cuvîntul biserică.

Un cuvînt care, deşi astăzi nu are un înţeles religios, este dedus totuşi din un termen religios e acel de *martur,* derivat din elinul μάρτυρος; căci acei care atestau credinţa creştină şi ca o urmare erau chinuiţi, erau numiţi μάρτυροι.[13]. Acest cuvînt trebuie să existe în limba română dinaintea lui Constantin cel Mare, cînd încetară martirii creştini şi de aici se explică şi pentru ce el nu mai are astăzi în româneşte înţelesul de martir, care a fost înlocuit mai tîrziu prin cuvîntul slav de *mucenic,* introdus prin literatura bisericească slavonă, iar cuvîntul *martur* a rămas numai cu înţelesul de *témoin.*

Taina cea mai înaltă şi cea mai veche a bisericii creştine, *cuminecarea* sau *împărtăşenia,* este reprodusă în româneşte prin două cuvinte, ambele de origine latină. Dacă însă cuvîntul *împărtăşenie* putea fi format

---

[12] Isidorus Hispalensis, *Collectio canonum ecclesiae hispalensis,* Lib. XV, cap. IV, 11: „Basilicae prius vocabantur regum habitacula, unde et nomen habent. Nunc autem ideo divins templa *Basilicae* nominantur quia ibi regi omnium, Deo, cultus et sacrificia offeruntur."

[13] Du Cange, *Glossarium (ad scriptores) mediae et infimae latinitatis* s.v. „μάρτυροι dicti qui fidem christianam ejurare jussi omnia veritatis discendae ac testificandae causa propetiebantur."

și mai tîrziu din cuvîntul latin de *parte*, încît prezența lui nu poate hotărî nimic asupra vechimei la români a noțiunei la care se raportă, nu este tot astfel cu celalt termen de *cuminecare, cuminecătură*, care se trage din latinescul *comunico-are* și nu din slavonul *comercati*, căruia îi lipsește silaba caracteristică *ni*, pe care nu înțelegem cum ar fi introdus-o limba română, întocmai după tipul latin, dacă această limbă ar fi luat cuvîntul din graiul slavon. Dimpotrivă, slavonii l-au împrumutat de la romani, poate chiar de la români, lepădînd silaba *ni* și scurtînd cuvîntul.

Lege în înțelesul de *religie* (acest de pe urmă este un neologism, necunoscut limbei noastre poporane), care se coboară de la latinul *lex-legis* și, fiindcă ideea de lege dispăru curînd după năvălire, la românii, cei ce pierduseră toate noțiunile vieței de stat, apoi acest cuvînt de *lege* s-ar fi pierdut și el, dacă n-ar fi fost, încă din timpul romanilor, alipit de noțiunea de religie, pe care românii păstrînd-o, ținură cu ea și cuvîntul de *lege*.

Legea scrisă numită *Sînta scriptură* de la latinescul *Sancta scriptura*, identic în mai multe limbi romanice.

Păcat, termen religios care înseamnă tocmai călcarea legei, derivă de la latinescul *peccatum* și este întrebuințat în atîtea locuțiuni, precum: *a-și trage păcatul, a paște păcatul pe cineva, păcat de el, păcat!* încît fără îndoială este de origine veche în limba română.

Păreasime, adică cele 40 de zile de post înaintea Paștilor, numite și în biserica latină *quadragesima* și care, conform fonologiei limbei române, a schimbat pe *q* în *p*, ca în *patru* din *quattuor*, *poturniche* din *coturnix*.

Preut din latinul *presbyter*, împrumutat el însuși din grecescul ἡρεσβύτερος. Această derivație din latinește se adeverește, dacă asemănăm celelalte dialecte române și limbile romanice: *mac.-rom.* preftu, *istr.* prevtu, *francez*, prêtre, *milanez*, prevet, *neapolit.* prevete, *sicil.* previti, *sp.* prebitero, *catalan*, probere, *prov.* preveire, *albanez*, prift[14].

Latin este și al doilea cuvînt, care înseamnă pe servitorul bisericesc: *popa* de la latinul *popa*, sacerdote însărcinat cu tăierea jertfelor. Fiindcă el mînca adeseaori din cărnurile tăiete, apoi ca adjectiv are în latinește înțelesul de bine hrănit din cărnuri. De aici se explică epitetul de *popaventer* din Persius[15], care corespunde așa de bine cu românescul *pîntece de popă*.

Sărbătoare, care vine de la epitetul latin *conservator* dat la o mulțime de zei romani și în special la cei amintiți în Dacia, ca Aesculap și Hygieea, *dii conservatores;* deus Azizus bonus puer *conservator*, Hercules *conservator*, în sensul de zei apărători. Din conservator s-a scurtat în *servator, dies servatoria*, din care a ieșit sărbătoare[16].

Paști, cuvînt întrebuințat numai la plural. Originea lui este evreească de la *pascha* și se reaflă în grecește πάσχα și în latinește pascha. Dovadă însă că cuvîntul românesc se trage din latinește, ca și francezul Pâques, stă în faptul că în ambele limbi cuvîntul se află la plural. Latinii numeau de obicei această sărbătoare: *Pascharum dies* (Symmachus), pe cînd în grecește el este neutru și în numărul singurit, τὸ πάσχα ; de asemenea, și în limbile slavice este pretutindeni la singular.

---

[14] Cihac, *Dict.* [*op. cit.*,] I, p. 216.
[15] Persius, *Satir.*, IV, 72.
[16] Inscripțiile doveditoare în V. Pârvan, *l.c.*, p. 123 și urm.

Secriu, de la latinescul *scrinium,* de unde vine și *scrin.* Este învederat că cuvîntul maghiar *sekreny* este împrumutat de la români și nu românii l-au luat de la maghiari.

De asemenea și cuvîntul *cimitir, țimitir,* de unde prin metateză s-a făcut *țintirim,* care vine de la latinescul coemeterium. Cuvîntul maghiar *cintirim,* care nu-și găsește etimologia sa în limbile turanice, este învederat împrumutat el de la un popor romanic, adică de la românii, cu care ungurii veniră mai întîi în atingere și nu în mod invers[17].

Drac, principiul răului, care vine de la *draco* latinesc, alăturea cu *diavol,* care vine de la elenicul διάβολος, deoarece a păstrat în românește pe *v,* pe cînd în celelalte limbi romanice, care l-au moștenit din latină, întîlnim pe *b,* pe care și românii l-au păstrat în cuvintele care-l posedau în limba latină, precum biserică, botez. Astfel, în *fr.* diable, *sp.* diablo, *port.* diabo, *prov.* diabolo, numai în *italienește* după o dispoziție specială a acestei limbi de a schimba pe *b* în *v*: diavolo.

Cîșlegi de la *caseum ligare.*

Carnelegi de la *Carnem ligare.*

Frupt de la *fructus.*

Duminecă, care provine din latinescul *Dies dominicus* sau *dominica,* întrebuințat chiar de primii părinți ai bisericei creștine, precum de Tertulian. De asemenea, și toate celelalte nume ale zilelor săptămînei, deși de origine păgînă: luni = ziua Lunei, marți = a lui Mart, mercuri = a lui Mercur, joi = a lui Joe, vineri = a Vinerei, sîmbătă, de la evreescul Sabbath, sunt toate acestea introduse și la români tot prin canalul religiei *creștine romane,* pentru care ele se și află cu numiri identice la celelalte popoare romanice, pe cînd la germani și slavoni ele se deosebesc.

Rusaliile: Penticosta de la latinul *Rosalia,* prin intermediul unei forme grecești Ῥουσάλια.

Comândare de la *commendare,* care chiar în Veacul de Mijloc căpătă înțelesul de pomană prin rugăciuni făcute în amintirea răposaților[18].

Crăciun, care pare a fi și el de obîrșie latină de la *creatio* sau *calatio* (calationem)[19].

Tot privitori la biserică sau la acțiuni săvîrșite sub acoperămîntul ei, sunt și termenii:

Ruga, rugăciune de la *rogare, rogatio.*

Închina, închinare de la *inclino-are.*

Însura de la *uxorare.*

Mărita de la *maritus.*

Nuntă de la *nuptum.*

Căsătorie de la *casa*[20].

Celelalte înrîuriri: slavonă și grecească. Toate noțiunile deci, principale, ale religiei creștine se află reproduse prin cuvinte latinești. Cele ce s-au adaos în urmă de biserica slavonă sau de cea grecească, nu au importanța acestor dintîi. Astfel de la slavoni ne-au rămas numele trep-

---

[17] Cum susține Cihac, *Dict.* [*op. cit.,*] II, p. 535.

[18] L. Șăineanu, *Semasiologia limbei române și RIAF,* VI, p. 257.

[19] O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine,* p. 262; V. Pârvan, *l.c.,* p. 108; Papahagi, în *Conv. lit.,* XXXVII, 1903, p. 670.

[20] W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel.* [*Topographische, archäologische und ethnologische miscellen,* Wien, 1882, p. 52 [și urm.]; G. Chițu, *Cuvinte creștine în limba română,* în *Columna lui Traian,* 1882 și 1883.

tei superioare bisericești, *vlădica;* cîțiva termeni pentru însemnarea diferitelor părți ale slujbei dumnezeești și ale obiectelor întrebuințate în biserică, de o origină mai tîrzie, precum *cristelniță, clopot, strană, tămăie;* titlul dat fecioarei Maria de *precistă;* cîteva numiri particulare pentru unele stări bisericești: *stareț, schivnic, mucenic;* mai multe ornamente și haine bisericești: *nebederniță, naracliță, potcap* și cîteva alte cuvinte, precum: *moaște, spovedanie, capiște* (templu păgîn în deosebire de biserică), *sobor, prohod, propovăduire, pristăvire, blagoslovenie, pogrebanie, pravoslavnic și bogdaproste*[21].

Înrîurirea grecească nouă, sub care, după cum vom vedea, biserica română căzu de timpuriu, adause un mai bogat număr de cuvinte în limba română, aproape toate însă de o însemnătate secundară, încît întîietatea rămîne tot elementului latin, ca elementul predomnitor al religiei creștine la români.

Grecești sunt: *aghiasmă,* necunoscut în Transilvania, unde se numește apă sfințită, și *Evanghelie;* apoi o numeroasă serie de demnitari bisericești, necunoscuți în timpurile mai vechi: *patriarh, mitropolit, episcop* (biserica mai veche română nu cunoaște această deosebire; pentru ambii nu are decît termenul de *vlădică,* pentru care, și la introducerea noului termen, se da titlul de mitropolit și episcopilor inferiori lor în ierarhie), *egumen, arhimandrit, exarh, ierarh, iereu, ierodiacon, proestos, protoiereu, protopop, protosinghel, eclisiarh, catihet, arhondar, psalt, anagnost, călugăr, sahastru, schimă* (monacală). Cîteva obiecte referitoare la ornamentica sau slujba bisericească, precum: *aer, patrafir, comănac, mitră, metanie, catapiteazmă* (care în vechime se numea *tîmplă*), *amvon, colivă, disc, mir,* adică undelemnul sfînt, de unde *mironositele.* În sfîrșit, cîțiva termeni cu deosebite înțelesuri, precum: *mînăstire, metoc, apostol, arhanghel, hirotonisire, litanie, octoih, panahidă, panaghie, pascalie, pentecostar, proschinitar, polileu, triod, satană* și *dimon*[22].

Baza fundamentală a religiei creștine la români este deci îmbrăcată în cuvinte latinești. De unde rezultă într-un chip învederat, că românii au primit această religiune încă din perioada romană a existenței lor.

Stăpînirea Imperiului Bizantin la nordul Dunărei. Aflarea în limba daco-românilor a unor cuvinte latino-creștine a căutat să fie întrebuințată tot ca argument pentru sprijinirea teoriei părăsirei Daciei de coloniștii romani, pe timpul lui Aurelian, și de dovadă că limba română ce se vorbește astăzi la nordul Dunărei, s-a format, la început, la sudul acestui fluviu. Sprijinitorii acestei păreri raționează anume astfel asupra faptului:

Dacia Traiană a încetat de a mai face parte din Imperiul Roman la anul 270, înainte ca Constantin cel Mare să fi înălțat religia creștină la rangul de religie a statului roman. Întrucît unele din cuvintele creștinești de origine latină nu s-au putut introduce în limba română decît învederat după Constantin cel Mare și pe acest timp Dacia Traiană nu

---

[21] Acestea sunt aproape *toate* cuvintele introduse în timp de 800 de ani a predomnirei bisericei slavone la români. Influența slavonă asupra limbei și terminologiei creștine a fost deci foarte mică. De aceea nu înțelegem cum a putut susține Miklosisch (*Altslavonische Formenlehre,* 1874, p. XXV) și după el Jireček (*Gesch. der. Bulg.* p. 225 [și 467—468], că *terminologia creștină* a românilor și întrebuințarea pînă tîrziu a limbii slavone ca limbă bisericească, învoiește încheierea că românii s-ar fi creștinizat destul de tîrziu.

[22] Aceștia sunt aproape toți termenii creștinești de origine grecească în limba română. Deși numeroși au îndeobște puțină importanță pentru ideile religioase. Religia creștină ar fi putut exista la români, și dacă ar fi lipsit mai toți.

se mai ţinea de Imperiul Roman, este învederat că trebuie ca poporaţia de mai tîrziu a acestei regiuni să fi locuit şi după Constantin cel Mare în limitele Imperiului Roman, pentru a putea primi în limba ei asemenea cuvinte. Cel mai caracteristic din ele este cuvîntul *biserică.* Am văzut anume că acest cuvînt fu aplicat de creştinii romani la localurile ce slujeau mai înainte pentru darea dreptăţei şi care fură prefăcute de închinătorii lui Hristos în case de rugăciune. Cînd se putu face aceasta? Nu rămîne nici o îndoială, că numai după ce religia creştină deveni acea oficială a Imperiului Roman, şi nu înainte, cînd era persecutată, prin urmare, după anul 313, data edictului de la Milan, prin care se recunoaşte religiei creştine caracterul de religie a statului roman. Cum e cu putinţă, se întreabă potrivnicii stăruinţei românilor în Dacia Traiană, ca daco-romanii, care nu mai făceau parte din imperiu de la 270, să aibă în limba lor un asemenea cuvînt, „afară decît dacă vroim să punem în danţ cele mai extravagante combinaţii?“[23]

Acest argument, atît de puternic în aparenţă, cade înaintea unei singure întîmpinări foarte fireşti. Deşi românii din Dacia Traiană nu mai făceau parte din Imperiul Roman, pe timpul cînd cuvîntul *biserică* a putut intra în limba lor, ei puteau primi înrîuriri de peste Dunăre şi mai ales propaganda creştină putea pătrunde la dînşii, cu totul neatîrnat de împrejurarea dacă mai erau sau nu sub stăpînirea împărăţiei; căci o înrîurire culturală nu are numaidecît trebuinţă de cadrul statului spre a se pune în lucrare. Preoţii şi misionarii creştini din provinciile creştine ale Împărăţiei de Răsărit au putut trece Dunărea şi pătrunde la daco-romanii din Dacia, cu toate că ei nu mai făceau parte din statul roman. Ne mirăm cum de potrivnicii stăruinţei românilor nu şi-au dat seama de acest fapt atît de elementar, că pentru a suferi înrîurirea unui element, nu este neapărat a fi supus lui. Întreaga istorie a lumei adevereşte această împrejurare. Pentru a ne mărgini numai în cadrul istoriei românilor, amintim înrîurirea grecească introdusă la noi încă înainte de a fi supuşi politiceşte acestui element, şi acea franceză, care nu ne-a atins decît ca idee, fără atingere de stat.

Sunt însă oarecari fapte din care se poate deduce cu siguranţă că ţările de la nordul Dunărei n-au fost cu totul substrase chiar de la autoritatea Imperiului Roman, cel puţin în răstimpuri şi deci, de la o înrîurire chiar oficială a bisericei creştine de peste Dunăre.

Constantin cel Mare, pe care l-am aflat unind ambele maluri ale Dunărei cu un pod de piatră[24], nu construise în zadar o aşa de trainică legătură între împărăţia lui şi ţările de la nordul fluviului. Istoricii timpului chiar mărturisesc că Constantin ar fi întreprins această expediţie

---

[23] Acest argument nou a fost adus de Tomaschek, după neexplicabila lui întoarcere la teoria lui Rösler, el, care, la început, era unul din potrivnicii ei cei mai rostiţi. Vezi, *Zur wallachischen Frage,* în *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien,* [Wien,] 1876, p. 312 ⟨346⟩ şi *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel,* [*op. cit.,*] Wien, 1882, p. 51 ⟨54⟩: „wenn sie einen Hexentanz der abenteuerlichsten Combinationen aufführen wollen.“ Asupra trecerii lui Tomaschek din tabăra potrivnicilor în acea a sprijinitorilor teoriei rösleriane, vezi a mea *Teorie a lui Rösler,* p. 15 şi în ediţia franceză, *Les Roumains au Moyen-Age, une énigme historique,* Paris, 1885, p. 10. Asupra modului cum combat potrivnicii stăruinţa românilor şi procedează în apărarea ideilor lor, băgăm de seamă că ei nu iau deloc în consideraţie argumentele aduse contra sprijinitorilor lor, ci le repetă de la început, ca şi cînd nimeni nu ar fi răspuns la ele. Aşa face bunăoară doctorul Emil Fischer în cartea sa *Die Herkunft der Rumänen,* 1904, care aduce, ca şi cînd ar fi ceva nou, argumentul tras din cuvîntul *biserică.*

[24] Asupra podului lui Const[antin] cel Mare, vezi p. 135—136.

pentru a „venera virtutea crucei“[25]. Ca o urmare a propagandei creștine făcute din inițiativa lui pe malul stîng al fluviului, o mare parte din goți se întoarseră la religia creștină, încît în conciliul de la Nikeea, 325, găsim figurînd și un episcop al Gotiei, *Teofil,* căruia urmează vestitul *Ulfilas,* 350, traducătorul Bibliei gotice. *Sfinții Sava* și *Nichita* apar apoi puțin după aceea ca martiri creștini la goți, din care am văzut că cel întîi este ucis prin înecare în rîul Buzăului, după anul 355[26]. Este foarte firesc de admis că propaganda creștină a lui Constantin cel Mare se va fi întins și asupra fostei Dacii romane.

O a doua întreprindere făcută de un împărat constantinopolitan pentru a creștina nordul Dunărei, este acea a lui Iustinian, care, într-o novelă a lui adresată lui Castelian, arhiepiscopul Primei Iustiniane, locului său de naștere, așezat la Tauresium, lîngă Procoplye de astăzi, în Serbia sud-estică[27], îi spune „că astăzi avînd, cu ajutorul lui Dumnezeu, astfel întinse marginile împărăției, încît ambele maluri ale Dunărei sunt ocupate cu cetățile noastre și atît Viminaciul, cît și Recidua și Literata (Lederata), care (aceste două din urmă) sunt dincolo de Dunăre, sunt iarăși venite în stăpînirea noastră, am socotit de cuviință a strămuta prefectura care era în Panonia, în însăși patria noastră, Prima Iustiniana, fiindcă Dacia Mediteranea (în care se află Prima Iustiniana) nu este îndepărtată de Panonia secundă“. Este evident că Iustinian pune această strămutare a prefecturei în Prima Iustiniana, în legătură cu lățirea stăpînirei sale peste Dunăre, care va fi fost întrebuințată mai ales spre întinderea credinței, căreia îi era un așa de fierbinte închinător. De aceea tot el ridică la rangul de mitropolit pe episcopul din patria lui, Prima Iustiniana, punînd sub eparhia lui provinciile Dacia Mediteranea, Dacia Ripensă, Mysia Secundă și parte chiar din Panonia Secundă[28].

Dar chiar dacă aceste relații, în orice caz, trecătoare, nu ar fi îndestulătoare pentru a explica prezența creștinismului latin la românii din Dacia Traiană, vom găsi în legăturile în care aceștia au stat cu elementul roman din Peninsula Balcanului o explicare, prisoselnică chiar, a prezenței creștinismului în Dacia, în forma în care-l aflăm.

Peninsula Balcanului era pe atunci în legătură neîntreruptă cu Imperiul Roman de care era legată prin șosele, și nu era împărțită ca astăzi în o mulțime de state cu poporație de obîrșie deosebită. Aceste legături se trasmiteau și poporației daco-romane prin poporația romană din orașele dunărene. De aceea și trebuie să cercetăm care era starea și întinderea elementului roman în Peninsula Balcanului și ce efect au produs asupra lui năvălirile barbare [2].

Elementul roman din Moesia. Într-adevăr, provincia Moesia, de la cucerirea ei sub August, se umpluse pe încetul cu colonii și element roman. Se întîlnesc în ea o sumă de nume romane de cetăți, care au dispărut mai toate, ca și acele din Dacia Traiană, în timpul furiilor năvă-

---

[25] Theophanes, Bonn, I, p 40: „Τούτῳ τῷ ἔτει (318) Κωνσταντῖνος ὁ [. . .] κατὰ Γερμανῶν καὶ Σαρματῶν καὶ Γότθων στρατεύσας νίκην ἤρατο κραταιὰν διὰ τῆς τοῦ σταυροῦ δμνάμεως, καὶ τουτους ἐρημώσας εἰς ἐσχάτην αὐτοὺς κατήγαγε δουλείαν." Cedrenus, Bonn, I, p. 517 repetează cuvintele lui Theophanes: „διὰ τῆς τοῦ σταυροῦ δυνάμεως." Cf. și *Chronicon pascale,* Olymp. 277, Ianuario et Custo coss.; (L) de la Hr. 328.

[26] Vezi p. 240.

[27] D. Onciul *Originele Principatelor române,* p. 136.

[28] Novella XI: „Quum igitur in praesenti deo auctore, ita nostra respublica aucta est, ut *utraque ripa Danubii iam nostris civitatibus frequententur, et tam Viminacium, quam Recidua et Literata, quae trans Danubium sunt,* nostre iterum ditioni subiectae sint, necessarium duximus etc.“

lirei. Astfel erau *Singidunum* (Belgrad), cvartirul legiunei a IV-a Flavia Felix, *Tricornium* sau *Tricornia Castra, Mons Aureus, Margum*, cetate întărită pe malul Dunărei, deci locul de staționare a unei garnizoane romane, *Viminacium* (Costolatz), oraș însemnat, legat cu Constantinopole prin o cale romană ce trecea pe la *Naissos*, așezat tot lîngă Dunăre și cvartirul legiunei a VII-a Claudia, *Bononia* (Widin), loc întărit din nou de Iustinian, prin urmare prevăzut cu o garnizoană, *Ratiaria*, mare oraș lîngă Dunăre, locul de stațiune a legiunei a XIV-a Gemină și a unei flotile de pe Dunăre (astăzi Arzer-Palanka). Aceste toate pe marginea fluviului. Înlăuntrul țărei încă se întîlnesc orașe cu nume roman, prin urmare locuite de coloniști: *Municipium, Horreum-Margi, Praesidium-Pompei, Medianum*. Pe lîngă acestea, marele oraș *Naissos*, patria lui Constantin cel Mare și locul său favorit de petrecere, deci poporat de romani. Distrus fiind de Atila, este rezidit și întărit de Iustinian.

Moesia Inferioară, așezată mai jos pe cursul Dunărei, nu era mai puțin bogată în așezări romane decît cea Superioară. Mai întîi, găsim lîngă fluviu: *Regianum, Augusta, Variana, Oescus*, cvartirul pentru cîtva timp al legiunei a V-a Macedonice, de asemenea, întărit de Iustinian, *Nicopolis*, zidit de Traian în amintirea cucerirei Daciei și deci împoporată cu coloniști romani, care păstrează pînă astăzi vechiul său nume, *Novae, Sexanta, Tigrae, Transmarisca, Durostorum* (Silistra), cvartirul legiunei a XI-a, *Troesmis* (Iglița), unde s-au găsit rămășițele unui lagăr roman și multe inscripții, *Noviodunum* (lîngă Isaccea), cvartirul legiunei a II-a Herculea sau, după alte izvoare, a legiunei I-a Iovia, întărit din nou de Iustinian. Pe lîngă aceste orașe de origine și de poporație latină, se întîlnesc cîteva și de origine grecească, precum mai multe colonii pe țărmurile mărei, iar mai înlăuntru, spre coastă, Nicopoli de lîngă Hemus (alta decît cea de lîngă Dunăre) și Marcianopole.

Fără îndoială că toate aceste orașe, care prin numele lor arată că erau colonii romane, sau prin aceea că erau stațiuni de legiuni, trebuiau să numere multă poporație romană, dovedesc că elementul latin era îndestul de bogat reprezentat în vechea Moesie, care era o provincie romanizată.

Alăturea cu provincia Moesia și în continuitate cu dînsa, găsim și provincia Dalmația, pe țărmurile Mărei Adriatice, pe deplin romanizată, mai ales în partea nordică, pe unde se atingea cu Panonia Inferioară, pe malurile rîurilor Drava și Sava, încît se vede că întregul curs al Dunărei, din sus de Porțile de Fier și pînă aproape de vărsarea ei în mare, era însoțit de cetăți și de poporație romană[29].

Constantin Porfirogenitul spune că toată partea nord-vestică a Peninsulei Balcanice, de la sudul Dalmației, spre apus pînă în Istria și spre răsărit pînă la mare, era înainte de venirea slavilor, adică pe la începutul veacului al VII-lea, împoporată cu romani. El adaugă că această poporație, a cărei origine o atribuie el greșit numai unei colonizări făcute de Dioclețian, se numea încă pe timpul său Ῥωμᾶνοι[30], în care cuvînt el îi dă o numire deosebită de aceea pe care o purtau de obicei romanii, în scriitorii bizantini, anume Ῥωμαίοι.

Credem că împăratul scriitor reproduce prin acest cuvînt chiar numele actual de *români*, care poate pe atunci nu întunecase sunetul vocalei *a* în *â*. Prin laturea apuseană a acestei regiuni, prin Istria, se atin-

29 J. Jung, *Die romänischen Landschaften des roemischen Reiches*. [*Studien ueber die inneren entwicklungen in der Kaiserzeit*,] Innsbruck, 1881, p. 366 și urm.

30 Const. Porphyr[ogenetul,] II, p. 125, 126 și 141 ⟨29, 3—7; 14—46⟩. Comp[ară], D. Onciul, [*op. cit.*,] p. 117.

gea lumea romană orientală cu acea occidentală și această atingere teritorială este neapărată, pentru a explica analogiile surprinzătoare ce există între limba română și surorile ei latine apusene[31].

Nu numai aceste provincii mărginașe erau romanizate, ci încă și centrul peninsulei, pe unde se întindea Tracia. Astfel, Procopiu, scriitor din veacul al VI-lea, dă numele mai multor localități din Tracia, care au toate un caracter latin, aproape chiar românesc: Βέρζανα (Bîrsana), Κοβέγκιλες (Cobencile), Δουρβουλίη (Turbure), Λάβουτζα (Lăbuța), Τρεδετιτιλίους (Treizeci de tei), Σκέπτεκάσας (Șepte case), 'Αργένταρες (Argintari), Λουποφάντανα (Lupu-fîntîna), Στένες (Stîna) Τζερτζενούτζας (Țerțănuța), Στρόγγες (Strunga), Σκάρες (Scara), Κλεισοῦρα (Clisura, clausura), 'Αρῖνα (Arina), Γεμελλομοῦντε (Gemelomunte), 'Αλτῖνα (Altina), Δούσμανες (Dușmanii), Μαυροβάλλε (Mavro-vale), Οὐλμιτῶν (Ulmăt), Λούτζολο (Luțul), Πρεδιδιώ (Presidiu, poate același cu Praesidium-Pompei de mai sus), Καστελλόνοβο (Castelul Nou), Σκουάνες (Scaunul), Φλορεντιàνα (Florentiana), Μουντζιανικάστελλον (Castelul Muntean), Ῥομανιάνα (Romaniana), Ῥωμουλίανα (Romuliana), Ζυντουκόρτου (Cortul lui Zintu), Μουντερέγινες (Munte Regina), Καστελλῶνα (Castelul)[32].

Observăm în aceste numiri cîteva forme care arată că, prin veacul al VI-lea, limba romanică răsăriteană începuse a se forma și a se deosebi de celelalte limbi romanice, după cum se vede aceasta din prefacerea lui *o* în *u* în cuvîntul *munte* și postpunerea articolului în Luț*ul* și Coben*cile*. Tot pe atunci, ne spun alți autori bizantini, că generalii Martinus și Comentiolus, vroind să lovească pe avari în Tracia, lîngă Balcani, în anul 579, fură împiedicați prin o spaimă năprasnică care apucă armata lor. Căzînd o sarcină de pe spatele unui catîr, un soldat strigă către stăpînul animalului: „torna, torna fratre" și oastea, luînd această chemare drept un strigăt de alarmă, o rupse de fugă. Aceste cuvinte, observă Teofanes, ar fi fost rostite în limba patriei[33]; așa dar, era limba care se vorbea obișnuit în apropierea Balcanilor. Apoi, dacă înlăuntrul Moesiei se vorbea o limbă romanică drept limbă comună, cu cît mai mult trebuia să se facă aceasta în orașele Dunării, pe care le-am găsit împoporate cu un puternic element roman?

Din cele spuse rezultă că partea nordică, cea apuseană și mare parte chiar din centrul Peninsulei Balcanice erau acoperite de un strat compact de element roman. Numai partea răsăriteană, pe lîngă Marea Neagră și cea sudică, pe țărmurile Mărei Egee, erau împoporate cu element grecesc, din care pricină în aceste părți acel roman nu putuse pătrunde. În partea romană a Peninsulei Balcanului, elementul domnitor era atît de puternic, încît mai mulți împărați ce se suie pe tronul Romei, erau originari din aceste provincii. Așa Maximianus, Gratianus și Flavius erau din Panonia, Claudius II, Probus, Carus, Diocletianus din Iliria, Aurelianus, Galerius, Valerianus din Moesia, Flavius Valerius din Dardania, Maximinus Trax din Tracia. Această repetată urcare pe tron a unor împărați din regiunile ilirice a avut de urmare predomnirea lor în Im-

---

[31] Gaston Paris, în *Romania*, 1872, p. 11.

[32] Procopius, *De Aedificiis*, Bonn, p. 268—308. Comp[ară] A. Densușianu, *Istoria limbei și literaturei române,* Iași, 1885, p. 45—46. [I.G.] Sbiera, *Contribuțiuni istorice* [*Contribuiri pentru o istorie soțiială cetățenească, religionară și bisericească și culturală literară a românilar ,de la originea lor încoace pînă la iulie 1504,* Cerănuț, 1906,] I, p. 275 [—277], aduce încă și alte nume, din care însă multe îndoelnice. Și aceste din text sunt însă neîndestulătoare.

[33] Theophanes, Bonn, I, p. 397: „ἕτερος τὸν δεσπότην τοῦ ζώου προσφωνεῖ τὸν φόρτον ἀνορθῶσαι τῇ πατρῴᾳ φωνῇ: τὸρνα, τὸρνα φράτερ." Theophylact, Bonn, I, p. 99 [II, 15, 35,] dă strigătul prin cuvîntul ῥέτορνα.

periul Roman. Legiunile făceau și desfăceau pe împărați și Iliricul înlocu. pe Italia în conducerea statului roman.

Romanizarea mai deplină a provinciilor răsăritene explică de-o parte rolul cel mare jucat de ele în viața împărăției, pe cît, pe de altă parte, acest rol mai însemnat făcea să înainteze mai repede romanizarea. Nu numai deci Dacia Traiană, ci și țările care se întindeau la sudul ei, pe lîngă Marea Adriatică și, în lat, din Dunăre pînă în inima Balcanilor, alcătuiau o pînză deasă de element roman, care cuprindea în parte tocmai acele țări, în care răsună astăzi dialectele limbei românești; acel daco-român, acel macedo-român și acel istro-român[34], încît astfel regăsim în această continuitate teritorială a elementului roman, în părțile unde se vorbește astăzi limba română, origina comună a acelor trei dialecte. Dacă ele samănă mai mult între ele, de cum samănă toate trei, cu limbile surori latine din apusul Europei, această potrivire a lor mai intimă provine din împrejurarea, că elementul roman oriental a stat mai mult timp în legătură într-un singur tot, de cum a păstrat el atingerea cu elementul roman occidental. Pe cînd Occidentul a fost despărțit de Orient de pe la 406 (epoca adevărată a dispariției Imperiului Roman de Apus, cînd Galia, Spania și Africa intră în stăpînirea barbarilor, iar Italia este copleșită și inundată de ei), sfărîmarea unităței latinilor orientali se face mai tîrziu, cu aproape 300 de ani, de la năvălirea bulgară înainte, 678. Am văzut că, în tot acest răstimp, românii din munții Carpați au stat, în mare parte, și prin păstorit, în legătură cu elementul roman de la sudul Dunărei din Moesia și de mai jos, primind de la el nu numai înrîurirea creștină, dar încă și făurind împreună cu el acele forme, în multe puncte atît de asemănătoare, ale graiului comun celor trei grupe ale latinilor orientali: românii din Dacia Traiană, acei din Macedonia și acei din Istria [3].

Efectul năvălirilor asupra romanilor din Peninsula Balcanului. Să cercetăm deci ce înrîurire au avut asupra elementului roman, astfel precum l-am constatat că există în Peninsula Balcanică, năvălirile barbare.

Năvălirile barbarilor de la Dunărea inferioară se îndeplinesc în condiții deosebite, după popoarele ce se cobor aici din părțile de la răsăritul Europei. Încă de la primele strămutări ale goților, mai mult încă, la venirea hunilor și, mai ales, la acea a avarilor, popoarele slave pe de-o parte urcaseră, precum am văzut, munții în Dacia, unde se amestecară cu românii cei refugiați în ei; pe de alta, trecuseră fluviul și se așezaseră în provinciile Imperiului de Răsărit, alăturea cu elementul roman. Cu toate că și slavii erau barbari și se vor fi dedat fără îndoială la scene de sîlnicie, ei nu par totuși a fi inspirat acea îngrozire fără samăn ce cuprindea pe toate popoarele, atît romane, cît și barbare, la venirea [h]oardelor de neam mongol, precum erau hunii, avarii și bulgarii.

Elementul roman din Moesia nu pare a fi părăsit deodată și în masă provincia la venirea barbarilor. El stărui încă aici cît putu, pînă ce mai ales sălbaticii bulgari îl speriară și-l alungară în munții de la sud. Se înțelege că mai mult elementul roman fugi înaintea barbarilor; cel slavon, barbar și el, găsi mijlocul de a hălădui sub călcîiul noilor veniți. Astfel, am arătat mai sus că goții, cînd se coborîră la 375 peste Dunăre,

---

[34] Este cunoscut că acest din urmă este vorbit astăzi numai de o mică insulă de români din peninsula *Istria*. Această insulă, nu știm prin ce minune a scăpat de a fi slavizată, precum a fost poporația romană a Dalmației.

unde se și așezară vremelnic, dădură aici peste slavoni, cărora le întipăriră oarecare urme de gotisme în limba lor, primind și de la ei, în schimb, elemente slavice. De asemenea, cînd hunii devastară Moesia și anume regiunea Naisului, se aflau în apropierea acestui oraș niște sate, care, după toate probabilitățile, erau locuite de o poporație slavă. Nu mai puțin, cînd bulgarii se așezară în Moesia Orientală, ei o găsiră atît de plină de slavoni, încît își pierdură în curînd naționalitatea în sînul elementului în care ei se așezaseră[35]. Slavi deci se coborîseră în Peninsula Balcanului încă de prin veacul al IV-lea ⟨VI⟩ și, cu toate acestea, în decursul acestuia și a celui următor, mai întîlnim elementul roman încă puternic și numeros în orașele Dunărei. Așa, în decursul veacului al IV-lea, aflăm pe mai mulți episcopi în acele orașe, precum pe Auxentius în Durostorum, Palladius în Ratiaria (Arzer-Palanka, lîngă Vidin) și Ursatius în Singidunum (Belgrad), care scriau și predicau în latinește[36]. Episcopii orașelor Moesiei nici nu știau măcar grecește, deoarece la un sinod ținut în Moesia Inferioară, pe timpul împăratului Leon cel Mare (457—474) și la care luară parte următorii episcopi: Marcian din Abinta (?), Petru din Nove (lîngă Columbaci, în Serbia) ⟨Șiștov, Bulgaria⟩, Marcel din Nicopoli, Marcian din Appia (?) și Manofil din Durostorum, aceștia, necunoscînd decît limba latină și nu pe cea greacă, se slujeau în relațiile lor cu Constantinopolea de un translator[37]. Așa dar romanii nu părăsiseră orașele dunărene, în urma năvălirei sclavine.

Față însă cu acea bulgară, ei nu mai putură ținea piept, ci se retraseră din toată Moesia, precum și din orașele înșirate pe malul Dunărei (cu toate că aceste cetăți întărite putuseră opune năvălirei o împotrivire mult mai mare decît orașele deschise ale Daciei lui Traian) și o rupseră de fugă încotro putură; cei bogați mai în depărtare, cei săraci în munții ce se învecinau cu țara lor și anume, cea mai mare parte spre sud, către munții Balcanului, Pindului, ai Tesaliei și Epirului, ajungînd unii din ei pînă în muntele Athos, ba chiar în Elada și pînă în Creta și Peloponez. Parte din ei însă vor fi trecut Dunărea, începînd de la Turnu Severinului în jos și vor fi căutat scăpare în șinurile* Carpaților, alăturea cu frații lor din Dacia Traiană, începînd din părțile Olteniei, care totdeauna au adăpostit o numeroasă poporație romană.

Despre fuga elementului roman din Moesia către sud, avem mai multe arătări conținute în deosebite izvoare, toate însă concordante. Astfel Novela a XI-a a împăratului Iustinian arată că, pe timpul lui Atila, prefectul din cetatea Firmus (Sirmiu), din Iliric, fugi în Tesalonic din pricina devastărei Iliricului de huni[38] și fără îndoială că, dacă prefectul fugise, tot așa făcuseră și o sumă de locuitori.

Viața Sfîntului Dimitrie, scrisă pe la începutul veacului al IX-lea, arată cum o mulțime de oameni fug din Panonia și Moesia, țări numite

---

[35] Mai sus, p. 252 și mai jos, cap. *Bulgarii*.
[36] Vezi citatele în J. Jung, *Die röm. Landschaften des röm. Reiches*, [*op. cit.*,] p. 374.
[37] Le Quien, în *Oriens christianum*, XI, p. 1217.
* Șinuri — probabil sînuri sau șiruri.
[38] Nov. XI: „Cum enim in antiquis temporibus Firmi ⟨Sirmii⟩ (adică a Sirmiului) praefectura fuerat constituta, ibique omne fuerat Illyrici fastigium tam in civilibus quam in episcopalibus causis, postea autem *Attilanis temporibus eiusdem locis devastatis Apraellmius praefectus praeterio de Sirmiana civitate in Thessalonicum profugus venerat.*"

de autorul acestei vieți, Dacia și Dardania, înaintea năvălirei bulgare, căutînd adăpostire tot în Tesalonic[39].

Apoi *Viața celor 15 martiri din Tiberiopole,* care datează din aceeași epocă, spune că bulgarii, așezîndu-se în dreapta Dunărei, aduseră o strămutare a poporației dinspre miazănoapte înspre miazăzi; iar alții fură împinși din sud către nord[40]. Tot aici se cuvine și un loc conținut într-un manuscript din muntele Athos și anume din notițele istorice ale mînăstirei Costamunitu, care spune că „pe timpul împăraților iconomahi (726—780), popoarele de pe lîngă locurile dunărene, avînd un timp de anarhie, pentru că împăratul romanilor avea luptă pentru sfintele icoane cu necredincioșii, atunci așa-numiții richini (un trib slav) și mai ales *vlachorichinii* și sagudații, ieșind din Bulgaria și coborîndu-se încetul cu încetul către deosebite locuri, au venit și în Macedonia și la sfîrșit au ajuns în Sfîntul Munte cu toate femeile și copiii lor, nefiind nimeni care să-i împiedice sau să-i războiască." Această notiță, importantă prin aceea că arată coborîrea poporației romanice alăturea de acea slavă de la nordul peninsulei și anume din Moesia cea ocupată de bulgari, către sud, trebuie îndreptată în privința datei, care este coborîtă prea jos și trebuie pusă pe timpul chiar al intrărei bulgarilor în Moesia, dinaintea cărora fug nu numai romanii, dar chiar și popoarele slavone. Sagudații anume se întîlnesc în Macedonia încă din anul 675 și în 678 se pomenește tot acolo un rigă al richinilor[41].

O a patra mărturie tot atît de hotărîtoare este aceea conținută în „strategiile" despotului bizantin *Kekavmenos,* din a doua jumătate a veacului al XI-lea. Acest strategist bizantin dă, în scrierea lui, pe lîngă mai multe principii privitoare la arta militară, și oarecare notițe istorice, între care acele ce ne interesează sunt cuprinse în capitolele 173—188, unde vorbește și de valahii Imperiului Bizantin, pe care îi ocărește și îi defaimă cu o mare ură, deoarece pățise, după cît se vede, multe de la ei, pe cînd trăia în mijlocul lor. El are chiar un capitol special intitulat „despre necredința vlahilor" (186), în care se află tocmai importanta notiță pe care voim s-o analizăm aici: „Niciodată neamul vlahilor n-a păzit credința către nimeni, nici măcar către cei mai vechi împărați romani. Bătuți de împăratul Traian și cu totul striviți, ei fură supuși și regelui lor, Decebalus, tăindu-i-se capul, îl puseră în țapă în mijlocul cetăței romanilor. *Acești vlahi sunt însă așa-numiții daci și bessi. Ei locuiau mai întîi lîngă fluviile Dunărei și a Savei, unde locuiesc acum sîrbii, în locuri tari și greu de străbătut. Răzămați pe ele, ei fățăriau iubire și devotament către împărații cei mai vechi și, ieșind din țările lor, pustiiau provinciile romane: deci supărîndu-se romanii pe ei,*

---

[39] Migne, *Patrologia, cursus complectus, series graeca,* T. 116, col. 1338: „Quod omnes circa illam civitates ac provinciae habitatoribus vacuae essent efectae, haec autem (adică Tesalonicul) sola, ut dictum est, superesset, omnesque *a Danubii partibus,* Pannoniaque et Dacia et Dardania, reliquisque et provinciis et urbibus, transfugas reciperet atque in sinu suo foveret." Mai jos despre locuitorii Naisului și Sardicei adaugă: „allii autem ex iis, que ex Naisso et Sardica erant, veluti illorum muros oppugnandi artis experientiam nacti cum lamentis dixerunt: Inde fugientes, vobiscum (adică cu locuitorii Tesalonicului) ut pereamus huc venimus."

[40] Theophylacti Bulgariae Arhiepiscopi, *Historia martyrii XV martyrum;* Migne, *op. cit.,* t. 126, col. 189.

[41] Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, [op. cit.,]* Wien, 1882, p. 43, unde se află reprodus și locul din manuscriptul muntelui Athos, după P. Uspenskii, *Vostok Christianskii,* Kiev, 1877, *Istorija Athona,* III, p. 311.

îi bătură; iar ei, ieșind din locurile lor, s-au împrăștiat în tot Epirul și Macedonia, cei mai mulți din ei așezîndu-se în Elada.“[42]

Să cercăm a pătrunde adevăratul înțeles al încurcăturei ce o spune aici strategul bizantin. Mai întîi, el are în vedere valahii[43] ce îl înconjurau și care locuiau pe timpul lui în Macedonia, Epir și Elada și, după științele sale, culese, după cum se vede, atît din istoria veche (Dio Cassius), cît și din tradiția vie încă pe timpul lui, el caută să-și deie seamă despre originea lor. Un lucru este constant: că el le atribuie o patrie lîngă Dunăre, de unde s-ar fi coborît către locurile ce le țineau pe timpul său. Aceste două păreri ale lui Kekavmenos reies într-un mod neîndoielnic. Încurcătura începe numai acolo unde Kekavmenos părăsește tărîmul faptelor constatate de el sau relatate lui și caută să găsească o *cauză* acestei emigrări a valahilor de la nord către sud și unde el amestecă știrile culese și aici dintr-o tradiție ce poate nu mai era așa de lămurită, cu cetirile sale despre războaiele lui Traian în Dacia. El cunoscuse din Dio luptele marelui împărat cu cerbicosul rege al dacilor și știa că lupta se sfîrșise în defavorul acestuia. De aici pînă la ideea de a atribui acestei lupte năvălirea valahilor, alungați din țara lor, nu era decît un pas, pe care Kekavmenos îl făcu, respingînd tradiția ce-i va fi spus poate adevărata cauză a emigrațiilor valahilor sau îndeplinind-o în cazul cînd ea ar fi tăcut în privința explicărei istorice a faptului năvălirei. Din amestecul însă al tradiției, care fără îndoială arătase lui Kekavmenos de unde venise poporul valahilor, anume din Bulgaria și Serbia actuală, cu studiile sale istorice, se născu confuzia dată de el, că dacii ar fi locuit cîndva în Serbia de astăzi și că din acele locuri, fiind alungați de Traian, se coborîră către țările grecești. Tot din această confuzie vine și amestecul ce-l face Kekavmenos între daci și valahi. El nu știe nimica despre colonizarea Daciei, nici despre deosebirea ce ar trebui făcută între dacii vechi și valahii noi, popor de viță romanică. Ba el știind probabil că valahii din țările înconjurătoare fuseseră mai înainte numiți bessi, popor trac ce se romanizase, mai adaugă pe lîngă amestecul de daci cu vlahi și acel al lor cu besii, încît scrie astfel enigmatica lui frază: *vlahii sunt dacii și bessii* [4].

Importantă este în spusele lui împrejurarea că el știe că valahii sunt dacii războiți de împăratul Traian, ceea ce ne arată că pe timpul său existau daci sau valahi în Dacia Traiană; nu mai puțin însă arătarea lui, că valahii ar fi venit din locurile de pe malurile Dunărei spre a împopora părțile grecești. Aceste două serii de fapte trebuie despărțite în narația lui Kekavmenos, care le-a întrolocat* numai fiindcă, de meserie militar, nu-l prea tăia capul în ale istoriei. Lăsînd la o parte punctul întîi care vine în sprijinul continuității românilor în Dacia Traiană și oprindu-ne numai la cel de al doilea, constatăm și la el *existența unei tradiții, care strămuta în nordul peninsulei, lîngă Dunăre, patria*

---

[42] V. Vasilijewski, *Sowietyi raskazy wizantiiskago bojarina XI wieka,* St. Petersburg, 1881, p. 106—107. „Οὗτοι (οἱ Βλάχοι) γάρ εἰσὶν οἱ λεγόμενοι Δάκαι καὶ Βέσοι˙ [. . .] ᾤκουν δὲ πρότερον πλησίον τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ καὶ τοῦ Σάου (ὅν νῦν ποταμὸν Σάβαν καλοῦμεν, ἔνθα Σέρβοι ἀρτίως οἰκοῦσιν) ἐν ὀχυροῖς καὶ δυσβάτοις τόποις. τούτοις θαρροῦντες ὑπεκρίνοντο ἀγάπην καὶ δούλωσιυ πρὸς τοὺς ἀρχαιοτέρους βασιλεῖς καὶ ἐξερχόμενοι τῶν ὀχυρωμάτων ἐληΐζοντο τὰς χώρας τῶν ῾Ρωαίων˙ οἳ δε ἀγανακτήσαντες κατ' αὐτῶν ὡς εἴρηται, διέφθειραν αὐτούς. [. . .] οἱ καὶ ἐξελθόντες τῶν ἐκεῖσε διεσπάρησαν [. . .] πάσῃ τῇ 'Ηπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ, οἱ δὲ πλείονες αὐτῶν ᾤκησαν τὴν Ἐλλάδα.”

[43] Originea termenului de valah este controversată. Vezi deosebitele derivări ale acestui nume în Sbiera, *Contribuțiuni, [op. cit.,]* p. 287 [și urm.]

* întrolocat — vezi p. 50.

cea veche a românilor din Peninsula Balcanului, de unde s-ar fi coborît către sud[44].

Macedo-românii. Aceste izvoare deosebite conțin deci, bine analizate și drept înțelese, o mărturie netăgăduită despre coborîrea locuitorilor români din părțile Moesiei către sudul Peninsulei Balcanice și explică provenirea poporului macedo-român, născut din refugiații romanizați ai Moesiei și Traciei în munții Pindului, Rodopului și Hemului[45]. Fiind însă că regiunile din care s-a retras poporația în acești munți, fuseseră romanizate cu mult timp înaintea Daciei, stratul latin altoit pe substratul trac era cam deosebit de acel așternut peste tracii de la nordul Dunărei. De aceea nu numai că macedo-românii sau cum își zic ei, aromânii, înfățișează o deosebire ceva mai rostită în graiul lor de acel al românilor din Dacia Traiană, dar chiar *elementul latin al limbei lor este deosebit în multe din părțile lui alcătuitoare*. Așa bunăoară în daco-română, a 12-a parte din an, ca măsură de timp, se numește *lună* (de la latinul *luna),* în macedo-română *mesu* (de la latinul *mensis*); 20 în d[aco]-r[omână] se zice două zeci (duodecem), în m[acedo]-r[omână] gingiți (viginti); d.-r. cugeta (cogito), m.-r. mintuesc (de la mens); d.-r. trimite (transmitto), m.-r. petrec (pertrajicio); d.-r. cere (quaerere), m.-r. demandare (mandare); d.-r. săruta (salutare), m.-r. basia (basiare); d.-r. friguri (frigus), m.-r. febră (febra) și așa mai departe la sute de cuvinte. Nu se poate susține în nici un chip identitatea limbilor daco și macedo-române, identitate atît de iubită partizanilor formărei naționalităței române la sudul Dunărei. Un român din Dacia nu înțelege pe un macedo-român și viceversa, fără pregătire[46].

Tot așa de sigură ca strămutarea poporației romanice din dreapta Dunărei către regiunile muntoase ale sudului Peninsulei Balcanului este și acea în sens invers de la sud către nord și anume din dreapta în stînga Dunărei, în Dacia lui Traian. Năvălirile slavonilor, mai ales, aveau totdeauna de urmare răpirea unui număr însemnat de familii despre care izvoarele spun anumit că erau romane și ducerea lor în țările ocupate de slavoni la nordul Dunărei, mai ales în Dacia. Procopius, istoricul cel mai bine informat, contimporan cu năvălirile slave întîmplate sub împăratul Iustinian, ne spune că „Slavii și anții devastaseră în modul cel mai crud Iliricul, toată Tracia, Grecia, Chersonesul, precum și toată regiunea de la țărmurile Mărei Ionice pînă la suburbiile Bizanțului și, în fiecare din năvălirile lor, mai bine de 100000 de *romani* erau uciși sau duși în captivitate.“ În anul 548 „slavii pradă Iliria pînă la Dyrrachium și duc în captivitate fără deosebire tot ce le ieși înainte.“ În 550,

---

[44] Nu trebuie să ne pună în mare mirare sprijinirea lui Tomaschek, că locul din Kekavmenos ar conținea cea dintîi (și singura) dovadă directă a strămutărei elementului roman din Dacia Traiană în Moesia, cînd Kekavmenos se raportă învederat la elementul roman din Moesia (*Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, [op. cit.,]* p. 83 ⟨59 și urm.⟩

[45] Al. Budinszky, *Die Ausbreitung der lateinischen Sprache [über Italien und die Provinzen der römischen Reiches*, Berlin, 1881,] p. 202 [—253]. At. M. Marienescu, *Ilirii, Macedo-Românii și Albanezii*, în *An. Acad. rom.*, II, tom XXVI, 1904, p. 143 și 149 (27 și 33). Din coloniile romane din Dalmația și Istria acele ce nu se slavizaseră, alcătuiră românii istrieni. Vezi și I. Arginteanu, *Istoria Românilor Macedoneni [din timpurile cele mai vechi pînă în zilele noastre,* București,] 1904, p. 70 [—71].

[46] Un bun rezumat al deosebirilor ce despart aceste două limbi, vezi în Sbiera, *Contribuțiuni, [op. cit.,]* p. 143 [și urm].

„după ce slavii fac măceluri grozave în orașul Topenes, de lîngă Marea Egee, duc în robie femeile, copiii și nenumărată mulțime de robi.“[47]

Alți scriitori, ca Teofilact și Teofan, precum și *Viața Sfîntului Dimitrie*, întăresc spusele eminentului istoric bizantin.

Anume *Viața Sfîntului Dimitrie* spune că slavonii și avarii, după ce devastară toată Peninsula Balcanului, pînă aproape de zidurile Constantinopolei, *„duseră toată poporația de aici spre partea aceea a fluviului Dunărea, care este așezată către Panonia și care provincie avuse cîndva de capitală orașul Sirmium.“* Că această parte a Panoniei venea la nordul fluviului, deși avea de capitală un oraș așezat la sudul lui, se vede de pe aceea că *Viața Sfîntului Dimitrie*, cînd povestește mai tîrziu reîntoarcerea acestor poporații, luate de avari, înapoi în patria lor, spune că ar fi *trecut Dunărea*. Despre acest popor strămutat mai întîi la nordul Dunărei, apoi întors îndărăt la sudul ei, *Viața Sfîntului* mărturisește întocmai ca și Procopius, că era *„de origine romană cu femei și copii.“*[48]

Amintim că tot așa făcuse și Crum, cînd, după luarea Adrianopolei, strămutase un mare număr de familii în Bulgaria cea de la nordul Dunărei. Și aici, avem arătarea unei strămutări de la sud către nord. Apoi locul din *Viața celor 15 martiri din Tiberiopole*, raportat mai sus, spune că așezarea bulgarilor în dreapta Dunărei aduse o strămutare a poporației dinspre miazănoapte înspre miazăzi, *iar alții fură aduși din miazăzi către miazănoapte*.

Dar nu numai aceste strămutări silnice aduceau în atingere pe românii de la nordul cu cei de la sudul Dunărei. Și viața păstorească a românilor adusă prin retragerea la munte a poporației daco-romane înlesnia această atingere; așa că se mențînu pe lîngă unitatea cea puternică a graiului românesc de la nordul Dunărei și apropierea mai mare a acestui grai de acel al românilor de la sud decît de idiomurile latine apusene. În sensul acesta se poate spune că „A admite că românii au fost păstori în veacul de mijloc e a admite *eo ipso* că au trăit și la nordul și la sudul Dunărei.“[49] Tot această împrejurare întărește încă și împrumutările slavone și acele ale creștinismului sud-dunărean la românii din Dacia Traiană.

Se vede deci ce efect aveau năvălirile barbare asupra poporației romane din țările de la Dunăre și din Balcani. Ele strămutau poporația așezată a romanilor în toate direcțiile, cînd de la nord la sud, cînd în sens invers. În vălmășagul și neregula stărei produse prin revărsarea barbarilor asupra Împărăției Romane, mișcările și strămutările părței pînă atunci statornice ale poporației urma capriciurile bîntuitorilor și aceeași strămutare neregulată, cînd spre sud, cînd spre nord, provocată direct de popoarele barbare, se va fi urmat și de la sine de elementul roman, speriat și gonit din toate părțile, de furia năvălitorilor.

Este firesc lucru ca preoții mai ales, din sudul Dunărei, să fi căutat mai curînd adăpost în munții Carpați, unde puteau să aibă o poziție mult mai bună ca propovăduitori ai religiei creștine între popoare ce atunci se întorceau la această credință, decît să fi căutat scăpare alăturea cu compatrioții lor, creștini de mult, în părțile sudice ale peninsulei.

---

[47] Procopius, *Historia arcana*, c. 18, în Strilter, *Memoriae populorum ad Danubiu incolentium*, II, p. 25, 34—37. Comp[ară] Radu Rosetti, *Pămîntul, Sătenii și Stăpînii, [op. cit.,]* p. 4 și urm.

[48] Migne, *Patrologia*, t. 116, col. 1362 ⟨1365,⟩ în textul original: „τὸν πάντα ῾Ρωμαίων." Col. 1365: „πλεῖστοι λοιπὸν οἱ ἐκ τῶν ῾Ρωμαίων ὄντες μετὰ γυναικῶν καὶ τέκνων."

[49] O. Densușianu, *Păstoritul la popoarele romanice, [op. cit.,]* 1913, p. 24. Asupra locului din *Viața celor 15 martiri*, vezi mai sus, p. 336.

Din analiza de pînă aici, rezultă însă că românii din stînga Dunărei au stat în legături cu frații lor din Moesia încă timp îndelungat după părăsirea Daciei, în care epocă acei de la nord primiră de la acei din sud înrîurirea religioasă creștină și îndeobște prin atingerea între ei, se păstră în graiul tuturor o unitate mai puternică decît cu restul Imperiului Roman. Năvălirea bulgarilor împrăștiind cu totul elementul roman din Moesia, parte către sudul Peninsulei Balcanului, parte către nord în munții Daciei Traiane, întreaga lățime a văei Dunărei, din Carpați pînă în Balcani, se interpuse între cele două trunchiuri ale latinilor răsăriteni, mai pierzîndu-se o insulă din ei și pe coastele Mărei Adriatice. De atunci atingerea între aceste trei mădulare răschirate ale unui aceluiași neam nu se mai putu înfăptui. Ele se dezvoltară fiecare deosebit și dădură naștere, în limbile ce le vorbeau, la trei graiuri, care se diferențiară îndestul pe baza lor comună, pentru a alcătui trei dialecte deosebite ale limbei românești.

Astfel se explică, pe de-o parte, cum se face de românii de la nordul Dunărei posedă creștinismul lor vechi în o formă pe care o puteau avea numai după Constantin cel Mare, pe de alta, se dă cheea asemănărei mai mari între cele trei dialecte ale graiului latin oriental, decît al acestuia cu limbile romanice apusene. Tot cu acest prilej însă am putut lămuri și despărțirea teritorială a grupurilor de români ce vorbesc acele trei dialecte.

Prin urmare, nici prezența grecismelor antice, nici acea a albanismelor, nici elementul slavon (sclavin) ale limbei române, nici creștinismul latin primitiv al românilor, nici primirea acelui bulgăresc din partea lor, nici, în sfîrșit, pretinsa identitate a limbilor macedo- și daco-române, identitate care nu există, nu cer formarea naționalității române la sudul Dunărei; iar părăsirea Daciei lui Traian de poporația ei, la retragerea lui Aurelian, este o poveste iscodită de un scriitor slugarnic pentru a linguși pe primul împărat roman, care puse pasul îndărăpt față cu barbarii și care scriitor a dat naștere unei întregi teorii răutăcioase, de care aveau nevoie popoarele domnitoare ale Transilvaniei spre a dezbrăca pe românii de dincolo de piscuri și de drepturile ideale, după ce le răpise, cu drepturile reale, pînă și pîinea de toate zilele [5].

Suntem deci coborîtorii direcți ai daco-romanilor și nu am părăsit niciodată Dacia Traiană. Am suferit martirul tuturor [h]oardelor barbare și toate nedreptățile stăpînirilor silnice, dar nu ne-am depărtat de pămîntul, pe care am fost zămisliți de energia dacă și de spada romană[50].

---

[50] Pare că nu ar fi îndestui potrivnici ai drepturilor neamului românesc între străinii care ne înconjoară. A trebuit, sub cuvînt de știință obiectivă, să se uniască cu ei și cîțiva români. Între aceștia trebuie să citām cu părere de rău pe d. Ovid Densușianu, care într-o *teorie mijlocie* primește alcătuirea naționalității române la sudul Dunărei, dar admite totodată și resturi din poporația daco-romană în munții Daciei (*Histoire de la langue roumaine*, [*op. cit.*, I_2,] p. 288 [și urm.]). Atîta putea d-sa, după *dovezile istorice*, să susțină că Dacia Traiană a primit adaosuri de poporație de la sudul Dunărei; dar aceasta nu-l îndreptățește de a conceda potrivnicilor neamului românesc alcătuirea naționalității române la sudul Dunărei, pe baza mai ales a unei pretinse identități între limbile macedo și daco-romane — *identitate care nu există;* căci identitatea unei limbi cere numaidecît înțelegerea ei de popoarele care o vorbesc. Cînd înțelegerea nu există, nu se poate vorbi de identitate de grai. Popoarele nu fac filologie, iar filologii nu se pot substitui popoarelor, cînd e vorba de a se hotărî înțelegerea unei limbi. Dar apoi d. Densușianu părăsește oarecum teoria d-sale, cînd spune în *Păstoritul la români* ⟨*la popoarele romanice,*⟩ *[op. cit.,]* vorbele reproduse mai sus, p. 339.

2. Creştinismul bulgăresc la români

Istoria bisericei bulgăreşti. Românii avură deci înainte de a cădea sub bulgari o formă religioasă naţională, creştinismul latin. De cum intrară sub stăpînirea acelui popor, ei goniră din biserica lor cultul latin. Încă înainte de întoarcerea oarecum oficială a bulgarilor la creştinism, poporul slavon ce era sub ei, apucase a trece în număr îndestul de însemnat la religia lui Hristos. Astfel este cunoscut că în armatele bizantine se aflau încă de timpuriu ofiţeri şi soldaţi slavi, care mai mult decît sigur nu vor fi rămas păgîni în o înconjurime creştină. Astfel întîlnim încă de pe la sfîrşitul veacului al V-lea şi înainte chiar, nume slave de comandanţi bizantini ca Onogost, Ostrui, Dobrogost, Vserd, Svarun. Nu numai atît, dar chiar împăraţi bizantini se recrutează între slavoni, precum era Iustin, a cărui soţie purta numele slav de Liubniki. Mama lui Iustinian şi sora lui Iustin se numea Viljenica şi tatăl acestuia Istok. Iustinian, el însuşi purta numele Upravda, ce înseamnă dreptate, de unde prin latinizare se făcu Iustinian. În veacul al VII-lea, de la 666—680, un slav, Nikita, stă pe scaunul patriarhal din Constantinopol. În 691, sinodul de la Trul opreşte la creştinii Peninsulei Elenice sărbătorile păgîne, precum colindele şi Rusaliile. Aceste de pe urmă fiind nişte sărbători ale slavilor, este învederat că popoarele creştine de care este vorba în hotărîrile sinodului, erau slavi întorşi de curînd la creştinism, iar Cedren spune chiar că Mortagon (sau Omortag), urmaşul lui Crum, văzînd că gintea bulgară se întorcea pe nesimţite la creştinism, persecuta cumplit pe închinătorii nouăi religii[51].

Slavii deci din Peninsula Balcanică, în care se cuprindeau şi slavii bulgari, începuseră a se întoarce la creştinism, încă înainte de domnia lui *Boris* (852—888). Se pare că aproape tot poporul supus primise religia lui Hristos şi că numai clasa domnitoare a bulgarilor stăruia încă în păstrarea religiei păgîne. Boris însă era un principe prea priceput, pentru a nu simţi că va fi greu bulgarilor a păstra supremaţia asupra unui popor, de care îi despărţia simţimîntul religios şi care era atras în afară către grecii, a căror religie o împărtăşia. Boris se hotărî deci să primească creştinismul. Acesta însă nu fu adus deocamdată la bulgari, cum se crede de obicei, prin apostolii slavilor, Metodiu şi Ciril (care tocmai pe atunci predicau la moravi, unde fuseseră chemaţi de regele acestei ţări, Rastislav); ci tot prin greci, care introduseră noua religie în sînul păturilor supuse ale poporului din Bulgaria, pătrunse creştinismul şi în acele superioare. După o luptă cu împăratul bizantin, Mihail al III-lea, Boris se împăcă cu el şi primi, chiar la locul unde se încheie pacea, botezul, luînd numele de Mihail, după acel al împăratului ce-i stătuse nănaş. Mai mulţi din *boierii* (nobilii) lui Boris, se botează împreună cu el, în 864 sau începutul lui 865. Parte însă din nobili se împotrivesc la schimbarea religiei lor şi încearcă chiar o răscoală, care este stinsă în sînge şi cruzimi de către noul creştin, care înţelegea să înceapă astfel era domniei între bulgari, a religiei blîndeţei şi milostivirei.

La începutul introducerei sale în sînul acestui popor, creştinismul avuse deci forma grecească. Tot atunci însă spornica lucrare a fraţilor apostoli, Metodiu şi Ciril, cerca să introducă creştinismul, sub o formă nouă şi neobişnuită pînă atunci, *acea slavă,* la poporul moravilor. De

[51] Jireček, *Gesch. der Bulg.* *[op. cit.,]* p. 147—148; L. Léger, *Cyrille et Méthode,* *[op. cit.,]* p. 49.

obîrșie din Tesalonic și, după toate probabilitățile, slavi de neam[52], ei traduc cărțile bisericei creștine în limba ce se vorbea împrejurul lor, adică în acea slavonă, care primi mai tîrziu și numele de veche bulgară, și dobîndesc chiar de la papă învoirea de a predica creștinismul în limba slavă, în contra silințelor călugărilor germani, care, voind să pună pe moravi sub biserica lor, apărau cu mare înfocare dogma trilimbiștilor, după care numai în cele trei limbi, întrebuințate în biserică pună atunci: ebraica, greaca și latina, ar fi fost învoit a se serba pe Dumnezeu.

După moartea celor doi apostoli, germanii izbutiră a atrage pe popor în partea lor, încît ritul slav începu a fi persecutat cu mare asprime în Moravia. Ucenicii lui Ciril și Metodiu se retrag atunci în Bulgaria, unde Mihail îi primește cu multă bunăvoință. Șase din cei mai însemnați învățăcei ai apostolilor și anume: Gorazd, Clemente, Laurentius, Naum, Sava și Anghelar, devin episcopi în Bulgaria și astfel se urmează de acum înainte, în Bulgaria, înflorirea și întemeierea creștinismului slavon, care fusese încercat în zadar în o țară a apusului Europei. De aceea, cu toate că creștinismul s-a introdus la bulgari, neatîrnat de silințele lui Metodiu și Ciril, întrucît la poporul lor prinse mai cu osebire rădăcină această nouă formă de închinare creștină, are pînă la un punct dreptate tradiția, care atribuie creștinarea poporului bulgar propovăduirei apostolilor celor mari ai slavilor: Metodiu și Ciril.

Fiul lui Mihail, *Simion* (893—927), cel mai mare stăpînitor al bulgarilor, ia titlul de împărat și orîndueşte un mitropolit cu reședința în *Preslav*, vechea Marcianopolis, lîngă rîul Kamcik (în Bulgaria răsăriteană, către Marea Neagră). Lupte victorioase cu bizantinii întind domnia lui pînă sub zidurile Constantinopolei și această dușmănie cu grecii silește pe regele Simion să iee coroana imperială de la Papa din Roma, care era bucuros să îndatoriască pe un principe atît de puternic. Fiindcă, după ideile de atunci, un împărat nu putea să stee fără un patriarh lîngă dînsul, Simion ridică mitropolia Bulgariei la rangul de patriarhat. Acest patriarhat schimbă reședința, împreună cu capitalele regatului bulgar, care fură pe rînd *Preslav, Sofia, Moglena, Voden* și *Prespa*. După cucerirea Bulgariei dunărene de către împăratul grec Zimisces (969—976), regele bulgar *Samuel*, a cărui putere se mărginea mai ales în Macedonia, alese drept capitală a micșuratei sale țări, orașul *Ohrida*, așezat lîngă lacul cu același nume, care oraș deveni în același timp reședința patriarhului bulgar. Patriarhatul neatîrnat al bulgarilor din Ohrida avu însă o viață foarte scurtă. Numai doi patriarhi bulgari se schimbară pe scaunul Ohridei: *Filip*, către anul 1010 și *David*, 1015—1018. În acest de pe urmă an, căzînd și Bulgaria Macedoniană sub Vasile al II-lea Bulgaroctonul, el, deși menține autocefalia patriarhatului de Ohrida, numește în el un patriarh grec, pe *Ioan de Dibra*, 1019, care inaugurează seria arhipăstorilor greci din Ohrida bulgarilor[53].

Ne oprim deocamdată aici cu istoria bisericei bulgărești, pentru a vedea în ce legături a intrat ea cu românii Daciei Traiane [6].

Introducerea silită a creștinismului bulgăresc la români. Românii, deși intrară sub stăpînirea bulgară de la Cubrat înainte, fură deocamdată lăsați în pace în privirea religioasă, astfel că se poate da la ei,

---

[52] Așa susține, și cu drept cuvînt, Jireček, *Gesch. der Bulg., [op. cit.,]* p. 151; L. Léger dimpotrivă crede că ar fi greci, *Cyrille et Méthode, [op. cit.,]* p. 56.
[53] Jireček, *Gesch. der Bulg. [op. cit.,]* p. 211, nota 1. Comp[ară] p. 201.

creştinismului în forma romană, o viaţă de vreo 500 de ani (sfîrşitul veacului al IV-lea — sfîrşitul veacului al IX-lea), în care răstimp se întipăriră atît de adînc noţiunile fundamentale ale creştinismului roman în mintea poporului şi se alipiră atît de strîns de cuvintele latine ce le însemnau, încît aceste nu mai putură a fi dezrădăcinate prin nici o înrîurire posterioară.

De cum însă bulgarii se creştinizară şi se introduse la ei forma creştinismului slavon, începu o propagandă foarte activă pentru lăţirea acestei credinţi în tot cuprinsul împărăţiei lor, care se întindea la nordul Dunărei asupra Valahiei şi a Transilvaniei, locul tocmai unde se adăpostiau românii. Este cunoscută rîvna de prozelitism a noilor întorşi la o religie. Am văzut pe Bogor ⟨Boris⟩ cum pedepseşte în chipul cel mai aspru pe boierii de la curtea lui, care nu voiau să recunoască noua închinare. Slavii apoi au fost totdeauna un popor netolerant, care a căutat să impună celorlalte popoare religia lor. Ei erau totodată prea fanatici şi dedaţi ideilor religioase, precum dovedeşte, puţini ani după înrădăcinarea creştinismului la ei, ivirea din sînul lor a nenumărate secte diferite, dintre care se deosebeşte mai cu seamă acea a bogomililor, care se lăţi cu atîta repeziciune şi numără atîţia martiri. Elementul domnitor sub care zăceau românii, era din acele ce se aprindeau uşor la ideea religioasă. Era deci firesc lucru ca el să considere drept eretici şi apostaţi pe toţi acei ce se închinau în altă formă către Dumnezeire, şi să se silească a-i aduce cît mai curînd la forma cultului său.

Încă discipolii lui Metodiu şi Ciril, poate chiar din timpul cînd învăţătorii lor predicau în Moravia, prin urmare, încă de prin secolul al IX-lea, se încercaseră să introducă forma slavă a creştinismului la românii din Dacia, căci o cronică aproape contimporană ne spune că, dintre ucenicii marilor apostoli, Bezrad ar fi propovăduit învăţătura lor în Panonia, Wyznog în Polonia, Zandow în Dacia, Nawrok în Rusia, Oslaw în Silesia, *iar Moznopon în munţii românilor*[54].

Întoarcerea românilor de la creştinismul roman la acel bulgar a fost datorită unei apăsări exterioare, căci nu exista nici un motiv care să fi făcut pe români a *lepăda o formă de religie pe care o înţelegeau, şi a lua pe una pentru care nu aveau nici o înţelegere*. Pricepem pe luterani, care părăsesc catolicismul, pentru că Luther, îndreptîndu-se către mintea lor, le dovedi abuzurile şi relele acestuia, îndemnîndu-i a se îndepărta de el, şi le dădu predica şi rugăciunile în limba naţională. Lepădarea unei forme religioase pentru a lua pe o alta fu aici efectul lucrărei asupra inteligenţei şi a raţiunei. Ce motiv ar fi putut împinge însă pe români a înlătura forma poporană a religiei lor şi a adopta una

---

[54] Locul în Stridowsky, *Sacra Moraviae Historia sive vita SS Cyrilly et Methudi*, Solisbaci, MDCCX, p. 231: „[Tales sunt...] apostolorum nostrorum missionarii: Bezrad in Panonia, Wiznog in Sarmatia, Zandow in Dacia, Nawrok in Rusia, in alpibus walachicis Moznopon, Oslaw in veteri Quadia nunc Silezia [...] et plures alii" D. I. Bogdan (*Conv. lit.*, XXIII, [1889,] p. 314—315) bănueşte autenticitatea acestui loc, spunînd că nu s-ar afla în nici una din vieţile apostolilor slavi. D-sa arată că Stridowsky ar fi împrumutat spusele sale din cronica lui Hirschmenzel, călugăr morav din mînăstirea Welehrad, cronică intitulată *Officium de SS Cyrilli et Methodi*. Neposedînd această cronică, am întrebat prin scrisoare pe d. Píč, profesor la Universitatea din Praga, care mi-a răspuns că Hirschmenzel spune numai că: „Methodium ad sedem Wellebradensem reversus, pastoratus sui munus cum *septem* coepiscopis quos rex et Cyrillus diversis Sclavoniae et Sarmatiae regionibus praefecerat, solerter obibat." Stridowsky a putut însă să-şi ia ştirea din altă scriere a lui Hirschmenzel, căci locul e prea precis pentru a putea fi bănuit. El pare a conţinea o lămurire a citatului comunicat mie de Píč, deoarece enumeră pe cei 7 episcopi pe care citatul lui Píč îi arată că ar fi fost.

din care nu înțelegeau nici o singură vorbă? Dinaintea puterei însă și a autorității trebuia să se plece acel supus și, îndată ce cîțiva preoți bulgari vor fi găsit o viață ușoară și mănoasă între români, numărul lor va fi crescut pe fiece zi; apostolii bulgari se vor fi adaos fără încetare, pentru a răspîndi învățătura lor între români. Astfel, în puțin timp, sprijinit pe brațul autorității seculare, pe care totdeauna clerul a știut să-l iee în ajutorul său, s-a lățit și întărit creștinismul bulgăresc între românii din Dacia Traiană.

Există o tradiție la români, care ne-a fost păstrată de Dimitrie Cantemir. Ea spune că: „înainte de sinodul de la Florența, moldovenii, după exemplul celorlalte nații care își trăgeau limbile lor din graiul roman, întrebuințau literele latine. Dar, fiindcă în acel sinod mitropolitul Moldovei trecuse în partea latinilor, urmașul său, Teoctist, diaconul lui Marcu Efesianul, de neam bulgar, pentru a dezrădăcina cu atît mai mult din Moldova sămînța catolicismului și să ridice totdeauna tinerilor putința de a ceti sofismele latinilor, a încredințat pe Alexandru cel Bun că, nu numai să surguniască din țară pe oamenii de altă credință, ci să scoată și literele latine din toate scrierile și cărțile și să introducă în locul lor pe acele slavone."[55]

Că principele Cantemir raportează aici o tradiție, se vede de pe puțina logică a cuprinsului ei. Pentru a se împiedeca lățirea credinței catolice în Moldova, să se alunge *literele, adică alfabetul latin!* Dar dacă s-ar fi urmat înainte a se predica ereziile catolice și prin mijlocirea alfabetului cirilic? Dacă această idee ar fi ieșit din mintea lui Cantemir, el ar fi avut cel puțin atîta bun simț de a spune că se alungă *limba* latină din biserica română și se introduse *limba* slavonă. Că principele Moldovei înțelege însă sub litere într-adevăr elementele alfabetului, se vede de pe aceea că, el raportează asemenea spuse sub capitolul „de litteris Moldavorum."

Legenda este cu toate acestea de o mare importanță. Se vede din ea că poporul moldovenesc, pe timpul lui Cantemir, punea în legătură o ceartă între biserica latină, care fusese mai înainte la el, și acea slavonă, cu schimbarea alfabetului latin în acel cirilic.

Păstrarea acestei tradiții, în o altă formă și pe o altă cale, ne va lumina însă și mai mult asupra adevăratului ei înțeles. În o carte tipărită la Buda în limba bulgară, în 1844, intitulată *Țarstvenica,* în care se cuprind biografiile domnilor bulgari, autorul ei, raportîndu-se la niște manuscripte vechi, spune:

„S-au însemnat în niște cărți vechi scrise de mînă, că, după răposarea patriahului bulgar, Sfîntul Ioan, carele a ridicat pe Asan la împărăție, a chemat Asan de la Ohrida pe părintele Teofilact, a luminat și a curățit toată Bulgaria de eresurile de care multe se aflau atunci în ea. După aceea a invitat pe împăratul Asan de a trecut în Valahia, să o cucerească și să o curățe de eresul roman, care pe atunci domnia în ea, și Asan s-a dus și a supus amîndouă Valahiile sub stăpînirea sa *și a silit pe valahi, care pînă atunci citeau în limba latină, să lese mărturisirea romană și să nu citească în limba latină, ci în cea bulgară, și a poruncit ca celui ce va citi în limba latină să i se taie limba, și de atunci valahii au început a citi bulgărește.*"[56]

---

[55] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae,* [București, 1872,] p. 152.

[56] *Carstwenika ili istoriia bolgarskaia,* Buda, 1844. Reprodus locul de Melchisedek, în *Uricariul,* III, p. 107. Asupra însemnătății acestei legende bulgărești vezi și D. Onciul, *Originele Pr. rom., [op. cit.,]* p. 106 ⟨37 și urm.; și 158—165⟩ și [Jos. Lad.] Píč, *Zur rumän. Streitfrage ⟨Zur rümänisch-ungarischen Streitfrage. Skizzen zur ältesten Geschichte der Rümänen, Ungarn und Slaven,⟩* Leipzig, 1886, p. 61—62.

Paralela bulgară a legendei române este mai rațională. Ea spune anume că Asan ar fi scos *limba* latină din biserica română, pentru a îndepărta eresul roman și a introdus limba bulgărească. Mai notăm și că legenda bulgară urcă mai sus în timp înlocuirea creștinismului latin la români prin acel bulgar, punînd-o pe timpul Asăneștilor.

O asemenea concordanță deplină între două legende păstrate la popoarele român și bulgar, care ambele arată că, înainte de *a fi limba bulgară în biserica română, era cea latină,* dobîndește o însemnătate mult mai mare decît s-ar cuveni a se da unor simple povești. Potriveala cea neașteptată a două izvoare atît de deosebite, dar care puteau fi atît de bine informate, deoarece se raportau la fapte petrecute între ambele popoare, dă acestor legende valoarea unor mărturii istorice, care nu pot fi trecute cu vederea. Putem deci privi ca un punct stabilit, acela că, înainte de creștinismul bulgar, fusese la români unul de formă romană, cu limba latină ca limbă a predicărei, încît se adeverește și astfel inferența trasă mai sus din cercetarea terminologiei bisericești.

Mai departe, ambele legende atribuie schimbarea limbei liturghiei, din latină în slavonă, unui act de autoritate: cea moldovenească lui Alexandru cel Bun, cea bulgărească lui Asan, împăratul bulgarilor. Ambele legende conțin însă neexactități istorice. Astfel, sinodul de la Florența s-a ținut tocmai în 1437, cînd Alexandru cel Bun murise acum de 4 ani; iar împăratul Asan, care se răsculase contra bizantinilor, numai de cuceriri nu avea timp la nordul Dunărei. O singură dată trecu el peste Istru „în vecina Sciție“, nu însă cucerind, ci *fugind bătut,* înaintea împăratului Isaac Angelul[57]. Apoi, pe timpul lui Asan, 1185—1196, nici nu exista o Valahie la nordul Dunărei, cu atît mai puțin două, ci numai o Sciție era cunoscută, încît se vede foarte lămurit caracterul legendar al ambelor arătări, adică tocmai îmbrăcarea unui adevăr în concepții posterioare, contimporane cu nașterea acestor povești.

Dezbrăcînd îndoita legendă de partea cea adausă de neștiința poporului, rămîne ca miez al ei, faptul că, ***înainte de creștinismul bulgar,*** *era la români creștinismul roman, care tocmai fusese scos cu violență de către un împărat bulgar,* ceea ce însă se petrecu mult înaintea lui Asan, pe timpul tocmai a regelui Bogor sau a urmașului său Simion.

Atîrnarea canonică a românilor de bulgari. Dacă creștinismul la români îmbrăcă forma bulgărească și fu introdus la ei cu violență de către stăpînii lor, bulgarii de peste Dunăre, este evident că țările române și cu deosebire Transilvania, trebuiau să fie supuse canonicește unui scaun bulgăresc. Cu toate aceste, în rîndul episcopiilor bulgărești enumerate de împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul, după răsturnarea întîiului Imperiu Bulgăresc, în hrisovul prin care recunoaște autocefalia

---

[57] Critica adusă de d. I. Bogdan, în *Conv. lit.*, XXIII, [1889,] p. 295 [și urm.] părerei mele că slavonismul ar fi fost introdus pe cale silnică la români, critică ce s-ar rezema pe lipsa de credință ce ar fi să se dea spuselor lui Paisie din *Carstwenika [op. cit.,]* — este neîntemeiată. D. Bogdan mărturisește el însuși, că „nu a putut afla de unde a luat Paisie știrea despre stîrpirea catolicismului în Valahia și introducerea pravoslaviei“. (*Conv. lit., [op. cit.,]* p. 305 [și urm.]) și aici e tocmai punctul interesant. Dacă d. Bogdan ar fi dovedit că spusele lui Paisie sunt luate dintr-un izvor nevrednic de credință, demonstrația d-sale ar fi mers; dar, întrucît tocmai asupra acestui punct nu se poate aduce nimic, este învederat că avem a face cu o *tradiție bulgărească* cu atît mai vrednică de primit, cu cît Paisie nu a împrumutat-o de la nimeni, ci a reprodus numai o tradiție poporană. Versiunea bulgărească este însă cu totul deosebită de acea românească; ceea ce se poate reținea din ele ca *element istoric* este siluirea românilor în primirea slavonismului.

mitropoliei din Ohrida, nu se vede trecută nici o episcopie cu reşedinţa dincoace de Dunăre; dar împăratul adaugă în acest hrisov că lasă sub jurisdicţia Ohridei şi pe *valahii din toată Bulgaria*[58], de al cărui scaun trebuiau să asculte cu toţii.

Se vede din această dispoziţie *specială pentru valahi*, că pentru dînşii nu existau scaune episcopale deosebite şi că ei ascultau, după cum vom vedea în curînd, direct de patriarhia bulgărească.

Organizarea de mai pe urmă a scaunelor episcopale din ţările române, lasă a se întrevedea această stare de lucruri. Este cunoscut că mitropolitul ortodox al Transilvaniei a fost hirotonisit, pînă în timpurile mai nouă, de către mitropolitul Valahiei, ce poartă încă astăzi titlul de mitropolit al Ungro-Valahiei şi exarh al plaiurilor, adică al munţilor Transilvaniei[59]. Apoi, în timpurile mai vechi, se vede că nici nu se aflau mitropoliţi sau episcopi în ţările de peste munţi, deoarece primul demnitar ce urcă pe această treaptă, amintit în Transilvania, apare abia în anul 1456, cînd este pomenit în mai multe documente *Ioan de Capha*, ca episcop românesc[60]. Pomenirea unor episcopi de ritul grecesc prin episcopatul cumanilor, făcută în o bulă papală, prin 1234, se referă tot la nişte episcopi din Valahia, de prin regiunea Milcovului, precum vom vedea mai jos.

Apoi, dacă centrul Daciei, chiar în timpuri mai tîrzii, n-avea episcopi şi, cînd îi dobîndeşte, îi găsim sub autoritatea canonică a celor din Valahia, aceasta ne probează într-un mod evident, că biserica creştină din Transilvania n-a avut în timpurile mai vechi propriile sale scaune episcopale, ci era *pusă sub jurisdicţia unui scaun străin;* că, deşi nu se aflau episcopi, poporul din Transilvania se ţinea totuşi de religia răsăritului şi anume sub forma ei bulgărească, se vede din faptul că Ahtum, principele Banatului de pe la anul 1000, se închina la această religie[61].

În Valahia însă, n-au fost în decursul răstimpului înainte de descălecare decît românii ca popor de religie creştină ortodoxă; prin urmare, numai la ei se puteau întîlni episcopi de această religie şi de aceea aflăm pe episcopii de care pomeneşte bula papală din 1234, la valahii din episcopatul cumanilor; iar mai tîrziu, cînd prin coborîrea din munţii Transilvaniei, se întemeiază statele române, atunci se organizează şi biserica română sub mitropoliţi şi episcopi ortodoxi. Dacă românii ar fi avut episcopi încă din vremile stăpînirei bulgăreşti, atunci ar fi trebuit ca aceştia să se fi aflat în centrul Daciei, Transilvania, şi ca ei să fi devenit superiori acelora ce se întîlnesc mai tîrziu în ţările descălecate. Găsim însă lucrurile stînd tocmai dimpotrivă. Deşi organizaţia politică a Munteniei se coboară de la munte la cîmpie, organizarea ierarhiei bisericeşti se urcă de la cîmpie către munte, fiind productul unui timp posterior, deoarece poporaţia română şi creştină se afla, în imensa ei majoritate, închisă în munţii ce înconjurau centrul Daciei Traiane.

---

[58] Vezi originalul hrisovului publicat în E. Golubinsky, *Kratkii ocerke istorii pravoslavnjyhe cerkvvei bulgarskoi, serbskoi u rimynskoi [ili moldo-valaškoi,]* Moskva, 1871, p. 259—263. La p. 263: „τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων ... τιμᾶν δὲ αὐτὸν."

[59] Şaguna, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Oesterreich*, Hermannstadt, 1862, § 48, unde citează Sintagmaţionul patriarhului Hrisant: „οὗτος (adică mitropolitul Transilvaniei) ἔχει ἀναφορὰν πρὸς τόν μητροπολίτην Ὀυγγροβλαχίας λόγῳ πατριαρχῷ καὶ ἐξαρχικῷ δικαίῳ."

[60] Pînă odinioară se credea că cel mai vechi episcop românesc era *Ioanichie* din 1479. În 1885 am descoperit eu în manuscriptele bibliotecii din Pesta pe *Ioan de Capha*, în 1456. Vezi documentele privitoare pe el în *RIAF*.

[61] Mai jos, cap. IV, no. 1 sub *Unguri*.

Trebuie să admitem că țările române nu atîrnau canonicește de nici una din episcopiile bulgare de pe malul Dunărei, ci erau în supunere directă către scaunul patriarhal bulgar, care-și avea reședința la început în Preslav și care și-o schimbă apoi, împreună cu capitalele imperiului bulgar, în Sofia, Moglena, Voden, Prespa și, în sfîrșit, în Ohrida, ceea ce explică și lipsa episcopiilor din Dacia. Această țară era sub eparhia specială a patriarhului bulgar, tocmai ca țară adusă în chip silit la creștinismul bulgar, și asupra căreia trebuia deci pusă în lucrare o supraveghere mai de aproape. De aceea se și pun românii din întreaga Bulgarie sub autoritatea directă a patriarhului de Ohrida de către Bulgaroctonul, nefăcînd el în această orînduire decît întărirea unei stări de lucruri existente. Înființarea unei episcopii bulgărești în Dacia putea să aibă de efect dezbinarea acestei țări de sub autoritatea bisericei bulgare. Abia, după desființarea Imperiului Bulgăresc și după ce țările de la nordul Dunării încap sub stăpînirea ungurilor și a cumanilor, vedem apărînd în ele episcopi deosebiți, precum ni-i arată bula din 1234.

Faptul care vine în sprijinul acestei păreri, că românii erau supuși de-a dreptul către patriarhia bulgară este că, din timpurile cele mai vechi, găsim biserica țărilor române, de îndată ce ea se constituie, supusă patriarhiei bulgărești din Ohrida și aceasta anume în timpuri cînd această patriarhie era cu totul decăzută din ceea ce fusese mai înainte.

Așa știm că, pînă la 1359, bineînțeles de mai înainte vreme, biserica munteană atîrna de alte patriarhii decît de cea constantinopolitană; căci, în anul arătat, Alexandru Basarab cere de la aceasta din urmă ca să-i sfințească un mitropolit, lucru la care patriarhul consimte numai sub condiția expresă, ca pe viitor să nu mai ceară țara mitropolit de aiurea decît de la Constantinopole[62]. Că această *altă patriarhie* de care atîrnase pînă atunci Muntenia, nu era decît Ohrida, se vede de pe aceea că, cîțiva ani mai tîrziu, în 1390, patriarhul grecesc, adresîndu-se lui Mircea voevodul Munteniei, îi vorbește de „arhiepiscopul *vostru* de la Ohrida“[63]. Pe cît se vede, Muntenia se întorsese în curînd iarăși la vechea ei ascultare de scaunul Ohridei, după ce stătuse dezbinată cîtva timp, trecînd sub acel de Constantinopole.

Tot pe atunci găsim și pe Iuga vodă, domnul Moldovei, că trimete la Ohrida, „spre a lua blagoslovenie, ca să așeze în Moldova un mitropolit.“[64]

Rezumînd cercetările de pînă aci asupra bisericei bulgărești la românii din Dacia Traiană, încheiem: 1) că forma bulgară a creștinismului s-a substituit în chip violent celei romane; 2) că românii fură menținuți sub autoritatea directă a patriarhului bulgăresc, fără a li se constitui niște episcopi speciali, pînă după căderea imperiului întîi bulgar și trecerea țărilor române sub altă stăpînire, cînd atunci apar și episcopi români la nordul Dunărei; 3) că din aceste legături vechi ale românilor cu patriarhia bulgară, al cărei de pe urmă scaun fu Ohrida, se

---

[62] *Acta patriarchatus Constantinopolitani*, ed. Miklosisch et Müller, Wien, 1860, I, p. 383—388, anno 1359.

[63] *Ibidem*, II, p. 230: „ὁ ἀρχιεπίσκοπος ὑμῶν ὁ 'Αχριδῶν."

[64] *Letopisețele Țărei Moldovei*, publicate de M. Kogălniceanu, Iași, 1852, I, p. 102. Notița conținută în *Îndreptarea legii*, Tîrgoviște, 1652, p. 403: „Aceasta se scrie în Pravila lui Matei Vlastari că și Moldo-Vlahia a fost supusă Ohridenilor“ ar fi foarte însemnată, deoarece Matei Vlastari a comentat dreptul canonic pe la 1335. Cercetînd însă întregul comentar al lui Vlastari, n-am găsit nicăieri o asemenea indicație.

explică supunerea ierarhică a bisericelor române, constituite mai tîrziu, sub această patriarhie[65].

Înrîurirea bisericei bulgărești asupra minței și dezvoltărei poporului român, care ținu aproape opt veacuri, fu din cele mai dăunătoare. Devenind, prin o urmare fatală, și limba statului și aproape singura scrisă și cetită, limba bulgară împiedica cultivarea graiului național pentru acest răstimp atît de îndelungat. Atare predomnire a bulgarismului la români nu se poate asemăna cu acea a limbei latine în biserica și statele apusene; căci aici, deși o limbă străină slujea la început pentru transmiterea gîndirilor, această limbă străină conținea cheia unei comori întregi de idei înalte, de forme măestre, de învățături prețioase, care pătrunseră în curînd, tocmai prin acest canal, mințile mulțimei și, dezțelinindu-le, le făcură destoinice pentru civilizare și pentru spornica rodire de mai tîrziu a graiului național. Limba latină fu o școală pentru limbile poporane. La noi, slavismul, tîmpit, orb și lipsit de orice idee, apăsa ca un munte asupra cugetului poporului român, fără să-i aducă nici un folos, îngroșînd tot mereu întunerecul care-i cuprinsese mințile, în loc de a-l împrăștia. Limba slavonă înăbuși gîndirea românească.

De aceea, pe cînd, în apusul Europei, întrebuințarea limbei latine aduse și efecte pozitive și rodnice asupra cugetărei omenești, la români predominarea slavismului distruse numai cît fără a creea nimic. Înrîurirea ei pozitivă, urmele lăsate de ea în conștiința românească sunt aproape nule. Cuvintele slavone introduse prin biserică, sunt acele ce s-au prins mai slab de graiul poporului român, deci acele ce s-au dezlipit mai ușor în timpurile mai nouă. Ele nu pătrunseră în organismul viu al limbei, nu se întrupară în ea, nici nu făcură cu ea o parte întregitoare. Suprapuse adeseori cuvintelor romanice, ele au fost aruncate departe de graiul poporului, îndată ce struna română atinsă de degetul regenerărei, zbîrnîi puternicul său sunet. Cu totul alta este înrîurirea directă slavonă, stabilită prin contactul de la popor la popor. Aici, cuvintele împrumutate de la slavi rămaseră contopite în limbă, astfel că astăzi ele sunt cu neputință de alungat din ea, fără a o sărăci, fără a rupe din arborele ei multe frunze grase, multe flori mirositoare. Aici, vedem dimpotrivă o înrîurire firească, primită de bunăvoie și plăcere, de limba și simțul poporului. Dincolo, una măestrită și silită, suferită de graiul și de mintea românilor timp de veacuri întregi, dar pe care, la un timp dat, o scutură și o respinse.

În lucrarea de regenerare a naționalităței noastre pe care cu mare avînt a întreprins-o timpul în care trăim, și care are drept prima ei țintă curățirea limbei, să băgăm de seamă a nu ne atinge de cuvintele, chiar străine, ce au devenit un trup și un sînge cu noi; să luăm aminte ca, tăind uscăturile, să nu atingem ramuri verzi ce vor putea produce frunze și flori. Numai pedanții cred că o limbă se poate fabrica; poporul adevărat, natura vie nu-i ascultă.

Și să nu ne temem că, prin cuvintele slave ce le cuprinde limba noastră, am deveni slavi, tot atît de puțin pe cît francezii devin germani prin elementul german al limbei lor sau spaniolii arabi, prin acel arab. Limbile se caracterizează, nu după tezaurul lor de cuvinte, ci după țesătura intimă a gîndirilor, și aceasta e romană; căci în toată întinderea ei, gramatica limbei noastre este latină [7].

---

[65] Altă ipoteză asupra felului introducerei slavonismului la români a fost susținută de Hașdeu, *Limba slavică la români*, în *Traian*, 1869, p. 168; Ghenadie Enăceanu, *Creștinismul în Dacia*, 1871, p. 110. D. I. Bogdan, *Conv. lit.*, XXIII [1889,] p. 295 [și urm.] se abține de la orice părere.

Închegarea naționalității române. Am ajuns la capătul istoriei începuturilor neamului românesc și la pragul întemeierei vieței sale politice. În lungul răstimp de 1400 de ani (500 în. de Hr. — 900 după Hr.) studiat pînă aici, am desfășurat un șir de fapte însemnate care a contribuit la formarea naționalității române. Trei sunt factorii mai de seamă ce au contribuit la crearea acestei nouă individualități istorice: trunchiul aric și anume tracic al popoarelor ce au locuit în Dacia înainte de cucerirea romană, compus din rămășițele agatirșilor și ale sciților așezați, absorbiți de geți și de daci.

Pe acest substrat mai mult fiziologic al naționalității române se altoi puternicul și absorbitorul vlăstar al rasei latine, care prefăcu cu totul coroana arborelui împlîntat pe el, păstrînd numai din sălbaticul trunchi pe care fusese răsădit, energia fără seamăn și a vieței trăinicie.

Peste această îmbinare astfel alcătuită din traci și latini, se adăugiră în vremile năvălirei, înrîuririle aduse de popoarele barbare asupra naționalității române. Am văzut însă că din toate popoarele năvălitoare, slavonii fură aproape singurii ce puseră în lucrare o mai statornică înrîurire asupra vieței poporului român. Germanii nu avură aproape nici o atingere liniștită, urmată de vreun efect oarecare asupra caracterului său; tot așa și cu numeroasele neamuri de obîrșie mongolă care izbutiră, chiar în Transilvania, unde veniră în o atingere îndelungată cu poporul românesc, a introduce numai în limba lui cîteva cuvinte din graiul lor. Pe cît însă de slabe și neînsemnate fură înrîuririle lăsate de celelalte neamuri, pe atît de puternică fu acea a rasei slavone, care fu pusă în lucrare pe calea atingerei etnice, apoi pe aceea a religiei și culturei, care ținu mai mult de 700 de ani, un timp uriaș! Cît de puternic însă a trebuit să fie stratul roman, înterpus între fundamentul trac și suprapunerea slavonă, spre a predomni pe ambele aceste două elemente și a da în rezumat naștere unei poporații de caracter romanic.

De aceea, ca rezultat al frămîntărei îndeplinite în timp de veacuri pe pămîntul mînos al Daciei Traiane, avem un popor de rasă latină[66], care ca atare se afirmă la viață, ca atare vrea să trăiască și să păstreze neatinsă comoara sufletului său. Din momentul ce acel element nobil și generos pătrunse în constituirea ființei sale, el se crezu ca pe deplin alcătuit. Se supuse înrîuririlor ce mai veniră peste el, neputîndu-le înlătura; însă se apără cît putu de a lor copleșire și își aduse totdeauna aminte, chiar în timpurile acele de mai grea răstriște, despre înalta origine din care se trăgea. Ca melcul, își retrase trupul în scoica ce-i slujea de adăpost, munții Carpați, și cînd îl scoase iar la lumină, spre a se „îndrepta către Dunăre și-a bea apă tulbure", cum spune un cîntec copilăresc, el se afirmă ca o odraslă a poporului roman. Aceasta fu ideea mîntuitoare ce-l apără pe el în tot timpul furtunosului său trai. Mai întîi, sub formă de instinct care-l împiedică, într-o măsură însemnată, de a-și uni ființa cu popoare de alt neam; mai tîrziu, sub forma de idee conștientă, totdeauna originea lui romană îi sluji de scut și de apărare. Și în timpurile mai nouă, cînd îi fu dat a renaște la viață și la propășire, tot din această idee sorbi el puterile ce-i erau de lipsă spre a înflori.

Astfel din lunga perioadă a cărui studiu l-am încheiat, poporul român ieși alcătuit din elementele sale fundamentale, împreunate așa fel,

---

[66] În ce înțeles trebuie luată rasa latină, anume ca rasă intelectuală, vezi studiul nostru *Politique de races*, publicat în *Cronaca della civitta eleno-latina*, Roma, 1903.

încît acel roman să rămînă ca predomnitor și acest proces de fierbere și contopire a părților sale alcătuitoare se îndeplini în cetatea Carpaților [8].

•

Am sfîrșit cu expunerea constituirei naționalităței românești, pe care am văzut-o învingînd în cumplita luptă pentru viață, asupra tuturor elementelor cu care venise în ciocnire. Acuma ne trage rîndul să cercetăm a doua fază a acestei dezbateri a poporului român din noianul timpurilor, din care-l vom vedea la sfîrșit, după nespuse zbuciumări, ieșind iarăși învingător. Dacă ar fi fost menit să piară, de mult ar fi dispărut el de pe suprafața pămîntului. Tocmai însă greutatea cu care și el a ajuns să ocupe locul său la soare pe acest îngust pămînt, unde neamurile neîncăpătoare se zdrobesc și se înghit, ne insuflă puternica credință, întemeiată pe prelungirea seriilor, că soarta îi păstrează încă un viitor îndelungat.

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Noua lecțiune a paragrafului citat din Q. Septimius Tertullianus *(Adversus Iudaeos*, cap. 7), de la nota 2: „... In quam enim alium universae gentes crediderunt, nisi in Christum, qui iam venit? [Cui etenim alii *crediderunt gentes? Parthii et Medii*.. et Galliarum diversae nationes et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita, et Sarmatarum et Dacorum et Germanorum et Scytharum et abditarum multarum gentium et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum [et], quae enumerare minus possumus? In quibus omnibus locis Christi nomen, qui iam venit (lacună în text) et regnat." (*IIR*, I, p. 640). Traducerea: „Căci în cine altul au crezut toate neamurile decît în Cristos care a venit? Căci în cine altul s-au încrezut neamurile? Parții și mezii... diferitele neamuri din provinciile Galiei și regiunile britanilor, inaccesibile pentru romani, dar supuse lui Cristos; și cele ale sarmaților, dacilor, germanilor, sciților și ale multor altor neamuri și provincii îndepărtate și ale multor insule necunoscute nouă și pe care abia putem să le numărăm? În toate aceste locuri (lacună în text) și stăpînește numele lui Christos care a venit." (*IIR*, I, p. 641, precum și interpretarea, la Gh. Ștefan și I. Barnea, în *IstRom*, I, p. 588).

Despre termenii creștini păstrați sau nu de către limba română și care au existat în latina sud-estului european, vezi în lucrările lui H. Mihăescu (*La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București—Paris, 1978, p. 310—313) și M. Păcurariu (*Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1980, p. 63—73, cu bibliografia).

A. D. Xenopol nu se pronunță suficient de clar asupra perioadei cînd a avut loc creștinarea daco-romanilor, deși, se poate observa că, înclină spre secolele IV—V; de altfel, nici nivelul cercetărilor din vremea sa nu-i permitea mai mult. Pe de altă parte, și astăzi lucrurile nu sînt încă îndeajuns de sigure, creștinarea daco-romanilor, putînd fi privită ca un proces continuu, început încă din vremea Provinciei Dacia, extins și intensificat în secolul al IV-lea — după recunoașterea creștinismului ca religie oficială a imperiului de către Constantin cel Mare —, și care s-a prelungit și în secolele următoare. De aceea, probabil, ca și la alte popoare apărute pe ruinele antichității clasice, moștenitoare ale romanității, italieni, spanioli, gali (și nu franci), ba chiar și grecii etc., și care nu au o dată oficială a creștinării, creștinarea daco-romanilor trebuie subînțeleasă; în acest chip, decurgînd din apartenența lor nominală la imperiu, daco-romanii încep să treacă în masă la creștinism în secolul IV, mai ales în urma edictului din 28 februarie 391, care a decretat creștinismul ca singura religie admisă în Imperiul Roman (Cf. M. Meslin, *Le christianisme dans l'Empire Romain*, Paris, 1970). Teza lui V. Pârvan, potrivit căreia creștinismul s-a răspîndit la daco-romani încă din perioada Provinciei (*Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 201) a fost criticată de către C. Daicoviciu (în *AISC*, 2, 1933—1935, p. 192—208; *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie trajane*, în *Dacica*, p. 517—521), căruia i s-au alăturat mai tîrziu și alți istorici sau arheologi (Cf. M. Macrea, în *Dacia*, 11—12, 1945—1947, p. 281—302; idem, în *IstRom*,

I, 1960, p. 629; idem, *Viața în Dacia romană*, p. 476 și urm.; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, p. 153; I. Barnea, în *DIVR*, p. 192—195). Însă, în ultimul timp, au apărut o serie de monumente creștine, care pot fi atribuite secolelor II—III, ceea ce impune o rediscutare a problemei, datorită noilor argumente, ipoteza lui V. Pârvan căpătînd o valoare sporită (Cf. O. Toropu, *op. cit.*, p. 64; R. Vulpe, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 16—22; S. Sanie și I. T. Dragomir, în același volum, p. 117—122; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 54—61; K. Horedt, *Siebenbürgen spätrömischer Zeit*, București, 1982, Fundliste 14 A, p. 218; I. Rămureanu, în *Le monde thrace. Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest 1976)*, volume sélectif, Paris — Roma — Montreal — Pelham N.Y., 1982, p. 301—302). Pentru terminologia creștină de origină slavă și greco-bizantină, vezi M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 180—181, cu bibliografia.

[2] În adevăr, după cum în chip judicios observa și Xenopol, sudul Dunării — roman și creștin —, ca și „reconquistele" nord-dunărene din secolele IV—VI, au avut un rol însemnat în propagarea noii religii la daco-romani (vezi și notele [1] și [2] de la capitolele *Goții, hunii și gepizii*, ca și *Avarii și slavii*). Totodată, misionarismul creștin la nordul Dunării, atît la daco-romani, cît și la migratori, ia o amploare deosebită tocmai acum, în secolul al IV-lea. Tăblița votivă *(donarium)* de la Biertan, gemele, opaițele creștine, biserica paleocreștină de la Slăveni-Olt (secolele IV—V; cel mai vechi lăcaș creștin de cult de la nord de Dunăre), bazilicile de la Drobeta, Sucidava, Morisena-Cenad (secolele IV—VI), Tomis (4), Tropaeum Traiani (5), Histria (7), Callatis, Dinogetia, Niculițel ș.a., constituie dovezi arheologice certe referitoare la creștinismul daco-roman, în general, și la cel de la Dunărea de jos, în special (Cf. D. Tudor, în *Arhivele Olteniei*, 12, 1933, 66—67, p. 211—220; idem, în *Apulum*, 12, 1974, p. 111—118; idem, în *Mitropolia Olteniei*, 31, 1979, 1—3, p. 102—105; idem, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 453—458; Șt. Meteș, *Istoria bisericii românești din Transilvania*, I, Sibiu, 1935, p. 1—30; Em. Condurachi, *Monumenti christiani nell' Illirico*, *ED*, IX, 1940; K. Horedt, în *AISC*, 4, 1941—1942, p. 10—16; idem, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Fundliste 14 B, p. 218 și urm.; I. Barnea, în *RIR*, 13, 1943, 3, p. 31—42; idem, în *Dacia*, 11—12; 1945—1947 (1948), p. 221—241; idem, în *Dacia*, N.S., 2, 1958, p. 331—349; idem, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Roma, 1977; idem, *Arta creștină în România, I (secolele III—IV)*, București, 1979 și II *(secolele VII—XIII)*, București, 1981, împreună cu recenzia lui P. Diaconu, în *Pontica*, 14, 1981, p. 371—378; idem, în *SCIV*, 24, 1973, 1, p. 123—126; B. Mitrea, în *Dacia*, 9—10, 1941—1944 (1945), p. 507—511; idem, în *RIR*, 16, 1946, 1, p. 51—62; B. Mitrea și C. Deculescu, în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 542 și urm., cu bibliografia; I. I. Russu, în *Studii teologice*, 10, 1958, 5—6, p. 311—340; P. Diaconu, în *Biserica Ortodoxă Română*, 81, 1963, 5—6, p. 546—557; D. Protase, *op. cit.*, p. 141—158; C. Preda, în *SCIV*, 18, 1967, 3, p. 513—520; Gh. Cotoșman, în *Biserica Ortodoxă Română*, 86, 1968, 3—5, p. 469—485; D. Gh. Teodor, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 97—128; idem, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 50, 1974, 7—8, p. 561—573; idem, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978, p. 19, 107—108; Ghenuță Coman, în *Danubius*, 5, 1971, p. 75—100; V. H. Baumann, în *BMI*, 41, 1972, 2, p. 17—26; idem, în *ActaMN*, 14, 1977, p. 245—267; Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 293—396; I. Mitrea, în *SCIVA*, 30, 1979, 2, p. 152—154, 159—160; idem, în *Carpica*, 12, 1980, p. 74—75; N. Gudea, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 255—260; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 83—93 și 145—158).

La cele de mai sus, adăugăm bogata literatură hagiografică, care amintește de episcopii și episcopiile de la Dunăre, de martiri și misionari, deci de o bogată viață bisericească, cu o ierarhie bine consolidată, cu numeroși credincioși și cu o susținută ofensivă pentru obținerea de noi prozeliți (Cf. V. Pârvan, *op. cit.*; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918; E. A. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulfila*, Oxford, 1966; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967, p. 481—516; idem, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București, 1969, p. 267—310; P. S. Năsturel, în *RÉSEE*, 7, 1969, 1, p. 175—185; P. Diaconu și P. S. Năsturel, în *Dacia*, N.S., 13, 1969, p. 448—451; A. Kollautz, *Denkmäler byzantinischen Christentums aus der Awarenzeit der Donauländer*, Zetemata Byzantina, 2, 1970, p. 9—39; I. Barnea, în *DID*, II, p. 456—464; I. Barnea și D. M. Pippidi, în *DIVR*, p. 69, 429, 524 și 620; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 94—103; și bibliografia citată la nota [3] a capitolului *Goții, hunii și gepizii)*.

Citatul de la nota 13 (Du Cange) nu este redat cu exactitate.

[3] Despre Moesia și transformarea ei în provincie romană, vezi și nota [4] de la capitolul *Luptele dacilor cu romanii;* însă trebuie să precizăm că Dobrogea, *ripa Thraciae*, intră în componența imperiului abia odată cu Thracia, adică în 46 e.n., cînd este alipită Moesiei. Împărțirea Moesiei în două (Superior și Inferior)

are loc, poate, după luptele cu dacii, din timpul lui Domitianus (Cf. Em. Doruţiu-Boilă, în *DIVR*, p. 397—400).

Legiunea I Iovia (Scythica) este atestată la Noviodunum, iar legiunea a II-a Herculia la Troesmis, potrivit cu cercetările lui A. Aricescu: *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 110—114.

Localităţile menţionate de către Procopius (nota 32) pot fi identificate şi după G. Popa Lisseanu (*op. cit.*, XV, p. 31—35); *DID*, II (indice) şi *FHDR*, II (p. 470—475).

Pentru romanizarea tracilor sud-dunăreni: Em. Condurachi, în *L'ethnogénese des peuples balkaniques. Symposium International des peuples balkaniques. Plovdiv. 23—28 avril 1969*, Sofia, 1971, p. 249—269; idem, *La romanité orientale: Genèse et évolution*, în *Actes du IIe Congrès*, II, p. 207—209; G. Mihailov, *Le problème de l'hellénisation et de la romanisation des Thraces*, în *Actes du IIe Congrès*, II, p. 211—218; Z. Gotcheva, *Romanisation „orientale" — prévisions et réalité*, în *Actes du IIe Congrès*, II, p. 265—271; Em. Doruţiu-Boilă, *Zur Romanisierung der thrakisch-getischen Bevölkerung der Dobrudscha im 1. bis 3. Jh. u.Z. Eine epigraphische Untersuchung*, în *Actes du IIe Congrès*, p. 281—287.

Încheierile la care a ajuns Xenopol, privitoare la apariţia încă din secolul al VI-lea a limbii române răsăritene sînt neaşteptat de moderne şi au căpătat noi valenţe în lumina celor mai noi cercetări. Examinat prin intermediul acestei optici, episodul în care se menţionează cuvintele „torna, torna fratre" devine de o însemnătate majoră, constituind un indeniabil argument în sprijinul apariţiei noii limbi încă din această vreme (Cf. P. Şt. Năsturel, în *SCIV*, 7, 1956, 1—2, p. 179—188; I. Glodariu, în *ActaMN*, 1, 1964, p. 483—487, cu bibliografia; Gh. Ştefan, *Introducere* la *FHDR*, II, p. XIV; I. Barnea, în *DID*, II, p. 433—435; A. Sacerdoţeanu, în vol. *Unitate şi continuitate în istoria poporului român*, p. 111—112; G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 177—178; contra V. Beševliev, în *Études Balkaniques*, 1, Sofia, 1964, p. 147—158).

[4] Cîteva din afirmaţiile lui Xenopol necesită emendări. Astfel, toate datele, ca şi studiile corespunzătoare, atestă persistenţa populaţiei romanice în Peninsula Balcanică pînă tîrziu în secolul VI, valahii balcanici fiind descendenţii acesteia. De asemenea, investigaţiile desfăşurate pe multiple planuri nu confirmă stabilirea slavilor în Peninsula Balcanică înainte de 602, cu atît mai mult nefiind vorba de slavi la sud de Dunăre, în timpul lui Valens sau pe vremea lui Attila, la Naissus.

Despre vlahorini (= valahii de la rîul Rihios) şi originea lor romanică se pronunţă ferm astăzi G. Ivănescu (*op. cit.*, p. 271), care, reluînd şi cercetările lui O. Tafrali (*Thessalonique dès origines au XIXe siècle*, Paris, 1919, p. 136, nota 1), arată că aceşti valahi nu apar prima dată doar pe la mijlocul secolului VIII, ci încă de la 657, menţionîndu-se cu acest prilej şi două străvechi cuvinte româneşti, *casa* şi *familia*. Asupra interpretării episodului cu vlahorinii, într-un sens identic se pronunţă şi N. Iorga (*op. cit.*, II, p. 332).

De asemenea, trebuie să scoatem în evidenţă analiza textului lui Kekaumenos, pe care o face Xenopol, care arată confuziile şi limitele scriitorului bizantin. Despre pasajul respectiv din Kekaumenos, mai vezi: D. Onciul, *Scrieri istorice*, Bucureşti, 1968, ediţia A. Sacerdoţeanu, I, p. 195 şi urm., II, p. 206 şi urm.; A. Armbruster; *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, 1972, p. 20 şi urm.

[5] Ultimele pagini ale acestui subcapitol cuprind concluzii la care profesorul ieşean a ajuns după o temeinică documentare şi o intuiţie istorică cu totul aparte, aceste încheieri reprezentînd pentru istoriografia românească cuceriri de o nepreţuită valoare: originea latină a poporului român şi unitatea neîndoielnică a romanităţii dunărene, continuitatea Romaniei orientale, în general, şi a celei dacice, în special, şi aceasta petrecîndu-se în străvechile teritorii de origină.

[6] Recent, Constantin Mečev (*Palaeobulgarica*, 6, 1982, 3, p. 174—179) a reluat discuţia privitoare la originea slavă a celor doi cărturari, Constantin — Ciril şi Metodiu. De asemenea, alte referiri la viaţa şi opera fraţilor Ciril şi Metodiu, pecum şi despre patriarhatul de Ohrida, care avea şi o episcopie a valahilor, găsim şi la M. Păcurariu (*op. cit.*, p. 174—176 şi 192—193).

[7] Aprofundarea sărăcăcioaselor informaţii pe care le-a avut la vremea sa, l-au călăuzit pe Xenopol la cîteva concluzii despre adoptarea liturghiei slave de către români, care s-au dovedit în cea mai mare parte justificate, cu toate că, în timpul care s-a scurs din momentul în care savantul ieşean lucra la sinteza sa, documentarea a sporit sensibil, iar interpretările noi abundă. În prezent, tot mai mulţi cercetători socot că prima limbă folosită în biserica daco-romană şi română a fost latina, doar ulterior, aceasta fiind înlocuită de slavonă; de asemenea, majoritatea istoricilor acceptă o dependenţă a bisericii române de Constantinopol, exercitată, la început, prin intermediul episcopiilor sud-dunărene şi apoi prin mijlocirea mitropoliilor înfiinţate în aceeaşi zonă.

În altă ordine de idei, socotim că necesită unele explicaţii suplimentare rîndurile lui Xenopol, prin care acuză biserica sud-slavă şi slavismul că au frînat dezvoltarea limbii şi culturii noastre. Violenţa limbajului său se explică prin evenimentele şi mentalitatea epocii sale, deşi Xenopol, în mod cert, cunoştea rolul

jucat de limbile socotite „sfinte" (ebraica, latina, greaca și slava) în tot Evul Mediu european și care au contribuit la crearea unor culturi artificioase, ceea ce a dus și la curentul contrar care, împreună cu alte cauze, a promovat Reforma. În adevăr, prin apropierea sa de limba română veche, latina era mai pe înțelesul poporului nostru și, probabil, ar fi propulsat cultura noastră medievală spre trepte mai înalte decît la cele pe care s-a situat; însă, în același timp, nu trebuie uitat și rolul pozitiv jucat de cultura slavonă, în general, și biserica ortodoxă română, în special, pentru apărarea și conservarea ființei poporului nostru de-a lungul veacurilor. De altfel, acesta a fost cursul istoriei noastre naționale și din dialectica devenirii sale a apărut această entitate de esență romanică, dar atît de originală, care este poporul român. În acest sens, chiar A. D. Xenopol recunoaște, în paginile care vor urma, că o reacție de tip latinist ar fi nefirească, neștiințifică și, în ultimă instanță, antinațională (Cf. D. Onciul, *op. cit.*, I, p. 211—224; II, p. 377 (comentarii A. Sacerdoțeanu); P. P. Panaitescu, *Les relations bulgaro-roumaines au Moyen-âge*, extras din *Revista Aromânească*, I, 1929, p. 21 și urm.; idem, *Români și bulgari*, București, 1944, p. 11—17; idem, *„Perioada slavonă" la români și ruperea de cultura apusului*, București, 1944; idem, *Interpretări românești*, București, 1947, p. 57—60; G. Mihăilă, în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 9—77; idem, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, București, 1960; Șt. Lupșa, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria pînă la anul 1556*, Cernăuți, 1929; M. Păcurariu, *op. cit.*, I, p. 177—187, cu bibliografia).

Citatele de la notele 55—56 sînt redate aproximativ de către autor, de fapt fiind rezumări din paragrafele menționate; întrucît se păstrează sensul, nu am socotit necesar să le redăm și noi.

[8] Atragem atenția asupra faptului că, în aceste cîteva rînduri, Xenopol rezumă în fond, atît lunga sa demonstrație, cît și încheierile la care a ajuns, totul începînd de fapt de la primele pagini ale lucrării sale: în urma unui îndelung și complicat proces, din fondul autohton, traco-dacic, peste care s-a suprapus elementul roman, a apărut romanitatea dacică, poporul român de astăzi (vezi și nota [6] de la capitolul *Avarii și slavii*).

CARTEA II

ISTORIA MEDIE

EPOCA SLAVONISMULUI

de la năvălirea ungurilor pînă la jumătatea veacului al XVII-lea
900 — 1650

În această a doua carte a istoriei poporului român vom desfăşura soarta lui de la năvălirea poporului unguresc asupra Daciei, năvălire care cade împreună cu primele încercări de viaţă de stat şi cu predomnirea culturei slavone asupra românilor, pînă la surparea acestei forme de cultură, care se întinsese din biserică asupra întregei vieţi culturale scrisă a românilor, surpare adusă de către grecism, dincoace de Carpaţi, şi de apuseni, dincolo de ei.

Această epocă este destul de întinsă, cuprinzînd aproape opt veacuri din viaţa poporului român. Ea conţine mai mult mişcări politice şi sociale decît de acele petrecute în minte. În ea se va dezbate poporul român din noianul veacurilor care-l înăbuşiseră pînă atunci, şi se va sili, după ce ieşise ca o formaţie etnică deosebită din frămîntările lui începătornice, să înjghebe o viaţă de stat. Bineînţeles că o asemenea încercare nu se putea înfăptui fără lupte duse mai întîi pentru menţinerea neatîrnărei, apoi după pierderea ei, pentru a ei redobîndire. Dar sforţările românilor fură zadarnice şi ei căzură tot mai adînc sub puterile vecine. Poporul român ajunge deci în Transilvania la pieirea lui politică desăvîrşită, prin supunerea sub unguri, iar, la sfîrşitul epocei slavonismului, în statele înjghebate de el în poalele Carpaţilor, în o situaţie asemănătoare, sub puterea turcească. Ca dezvoltare intelectuală vom vedea cum, pe lîngă o trecere a predomnirei intelectuale către altă cugetare tot străină neamului, cea grecească, se iveşte şi licărirea cea dintîi a cugetărei naţionale, care îndrumează mersul suitor al dezvoltărei poporului român.

CAPUL I

DACIA ÎN PERIOADA A II-a A NĂVĂLIREI BARBARE. ÎNCEPUTUL STATELOR ROMÂNEȘTI

900—1290

I

UNGURII

1. Starea țărilor de peste munți la venirea ungurilor

Români sub voevozii bulgari. De la stingerea puterei avarilor prin Carol cel Mare (797) pînă la venirea ungurilor în Panonia și de aici în Transilvania (898—1037), nu se vede nici un popor barbar să fi năvălit în Dacia Traiană. Mai mult încă, avarii începură a pierde din putere încă cu mult timp înainte de surparea statului lor, anume de la emanciparea de sub ei a bulgarilor (678). Din acel timp deci și pînă la venirea ungurilor, mai bine de 200 de ani, duseseră românii și slavonii din Dacia Traiană un trai mai liniștit, dacă îl asemănăm cu furtunoasa stare de mai înainte. Aceste popoare adăpostite pînă atunci în văgăunile munților, începură a scoate capul la lumină, coborîndu-se cu încetul pe coastele și prin văile lor, unde puteau duce o viață mai ușoară. Începură a se întemeia sate și orașe române și slavone în poalele Carpaților. Existența mai veche a acestor sate și orașe decît așezarea [h]oardelor maghiare în Transilvania și a oaspeților germani se poate cunoaște și astăzi, de pe faptul că numele lor se văd a fi de origină românească sau slavonă, maghiarizate sau germanizate în urmă[1].

---

[1] Citām cîteva din nenumărata lor mulțime:

Român slavon	Maghiar	German
Cărpiniș	Kerpenyes	—
Daia	Dalya	—
Rece	Recse	Rätsch
Topîrcea	Toporcza	Tschapertsch
Galiș	Galysi	Galisch
Săcel (Săticel)	Szecsel	—
Telișca	Telisca	Telischen
Valea	Valya	Wallendorf
Mîndra	Mundra	—
Sărata	Serata	—
Buia	Bolya	Bell
Vlădeni	Vladeny	Vladein
Reșinar	Resinar	Reschinar
Porcești	Porcsesd	Portsheschti
Cîmpul lui Neagu	Campolnyak	—
Porumbac	Porumbak	Bornbach
Găunoasa	Kaynosza	—
Vulcan	Volkany	Wolkendorf
Rucăr	Rukur	Rukendorf
Adrian	Adorian	—
Buzeu	Bodza	Bodsau

Vezi, Trauenfeld, *Geographisches Lexicon Siebenbürgens,* Wien; 1939, Bieltz, *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens,* Hermannstadt, 1827.

Românii și cu slavonii lăsîndu-se înspre șes, se dădură mai cu stăruință vieței agricole și redeveniră, cel puțin acei ce se coborîseră, cu totul așezați și deci trebuiră numaidecît să înjghebe din nou începuturile unei vieți de stat.

Această organizare a vieței politice a româno-slavonilor se făcu însă sub înrîurirea bulgarilor, care se substituiseră avarilor în stăpînirea asupra țărilor de la nordul Dunărei.

Cu mult încă înainte de organizarea principatelor Valahiei și Moldovei, încă de pe cînd românii nu părăsiseră Transilvania sau se coborau numai cu teamă pe coastele exterioare ale munților, întîlnim la ei unele așezăminte, care sunt învederat de origină bulgărească, deoarece termenii care le înseamnă sunt derivați din această limbă. Astfel găsim organizarea primelor state române, întocmită sub niște șefi numiți *voevozi*. Cuvîntul vine de la vechiul dialect slav, vorbit de slavonii Peninsulei Balcanului, *voda* — conducător, *vojavoda* — conducător de război, de la *voi* — război. Tot cu un cuvînt de origine slavo-bulgară este însemnată și clasa nobililor la români *boierii,* care cuvînt vine de la vechiul slavon *boljar* — nobil. Caracteristic este termenul de *boiarin* întrebuințat destul de des de izvoarele noastre vechi[2] și care corespunde vechiului slav *boljarin.* Aceste două așezăminte: voevodul, adică conducătorul, și nobilii, clasă ce se desface de la sine și după un proces de alegere social cunoscut, din sînul unui popor, trebuiau să existe chiar înainte de înjghebarea societăților organizate, întrucît ele sunt chiar condiția oricărei organizări. Fiind ele însemnate cu termeni de origine bulgară, dovedesc încă o dată adînca vechime a acestei înrîuriri la românii din Dacia. Tot la acest timp primitiv, al întocmirei vieței de stat, am raportat noi așezămîntul *knezului* și termenul slav de *bir* întrebuințat la români pentru a însemna darea pe cap a poporului de rînd, cee ce în latinește se numea *tributum.* Această dare este și ea un element neapărat în constituirea unei societăți, oricît de rudimentară, și deci trebuie să fie contimporană la români cu boierii, knezul și voevodul [1].

Asupra vechimii așezămîntului voevodului la românii și la slavii din Transilvania, ne poate îndruma aflarea lui chiar la unguri, despre care Constantin Porfirogenitul spune că, la venirea lor în Panonia și chiar înainte, erau sub conducerea unor voevozi[3]. Fără îndoială că ungurii nu putuseră aduce cu sine din stepele asiatice, acest așezămînt bulgăresc, a cărui origine este de căutat la sudul Dunărei, și că atribuirea lui ungurilor de către împăratul scriitor, încă înainte de a se opri acest popor în Panonia și Transilvania, unde putuse întîlni rudimente de state sub voevozi, trebuie pusă pe socoteala unui anacronism comis de Porfirogenitul care, pe cînd scria la 952, aflase pe unguri organizați sub voevozi. Existența unor voevozi la unguri, îndată după arătarea lor în valea Dunărei și munții Carpați, este o dovadă învederată că popoarele su-

---

[2] Vezi o sumă de documente de la Const[antin] Brancovanu, în *Condica logofeției,* de pe timpul lui, needită la Archiva Statului din București.

[3] Const[antin] Porphyrogenitul, *De administrando imperio,* c. 38 (Ed. Bonn, III, p. 168): „Ὅτι τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος πλησίον τῆς Χαζαρίας τό παλοιὸν τὴν κατοίκησιν ἐποιεῖτο εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον Λεβεδία ἀπὸ τῆς τοῦ πρώτου βοεβόδου αὐτῶν επωνυμίας." (numită Lebedia de la cel dintîi voevod al ungurilor). Idem, p. 169: „ὀλίγου δέ χρόνου διαδραμόντος ὁ χαγάνος ἐκεῖνος ἄρχων Χαζαρίας τοῖς Τούρκοις ἐμήνυσε τοῦ πρὸς αὐτὸν ἀποσταλῆναι Χελάνδια τὸν πρῶτον αὐτῶν βοεβόδον." (Helandia, întîiul lor voevod, al turcilor. Așa numesc bizantinii pe unguri).

puse de ei aici, slavonii și românii, erau organizate la venirea ungurilor sub acest fel de conducători.

Să cercetăm care erau voevodatele ce se aflau în ființă în țările de peste munți, din stînga Tisei, la venirea ungurilor.

Cronica cea mai veche ungurească, scrisă de Anonimus Belae regis Notar, enumeră trei: al lui *Menumorut,* dintre Someș și Mureș, prin Crișiana și nordul Transilvaniei, al lui *Glad,* prin Banatul Temișoarei, și al lui *Gelu,* în Transilvania. Alte izvoare posterioare mai adaugă un al patrulea principat, acel al lui *Kean,* în sudul Transilvaniei. Să cercetăm dacă existența acestor state se adeverește pentru timpul cînd părțile locuite de români au fost supuse de unguri.

Cel dintîi din aceste principate, este arătat de Anonimus, ca stăpînit de un duce *Menumorut.* Acest ducat era așezat la nordul Banatului, de la munții Bihorului în sus (dux Bihoriensis), prin regiunea Crișului, a Tisei și a Sameșului, căci Anonimus vorbește de un castel *Bihor* al ducelui și arată aceste rîuri ca curgînd prin țara sa[4]; cuprindea deci regiunea numită astăzi Crișiana, unde ungurii dau chiar peste orașul românesc *Satu Mare*[5]. Acest ducat era vasal Imperiului Bulgar de peste Dunăre. Anonimus notar arată greșit că ducatul ar fi fost supus Imperiului Bizantin[6] care, pe atunci, tremura el însuși înaintea puterei bulgare, condusă de împăratul Simion, și nu avea cum să stăpînească regiuni dincoace de Dunăre, sărind peste Împărăția Bulgărească. Reiese deci cu evidență că Anonimus amestecă aici Împărăția Grecească cu cea Bulgărească, căreia într-adevăr era supus ducatul lui Menumorut. De aceea și cronicarul spune că, atunci cînd Menumorut fu somat de Arpad a-i ceda teritoriul statului său, el îi răspunse *„cu o inimă bulgărească“*, că nu se va supune[7]. Celelalte izvoare mai vechi ale istoriei maghiare confundă pe acest duce Menumorut cu Sviatopluc, ducele Moraviei, care și el fu bătut de unguri la cucerirea Panoniei de către ei. Astfel *Keza, Thurocz,* pe cît și *Cronica Budensă,* fac din Sviatopluc un fiu al lui Morut[8], spunînd că ar domni asupra bulgarilor și moesienilor (adică bulgarilor din Moesia de peste Dunăre), de unde se vede cu siguranță că cronicarul unguresc amestecă pe ducele Moraviei cu un principe bulgar din Transilvania, care era supus moesienilor, iar nu domnia peste ei.

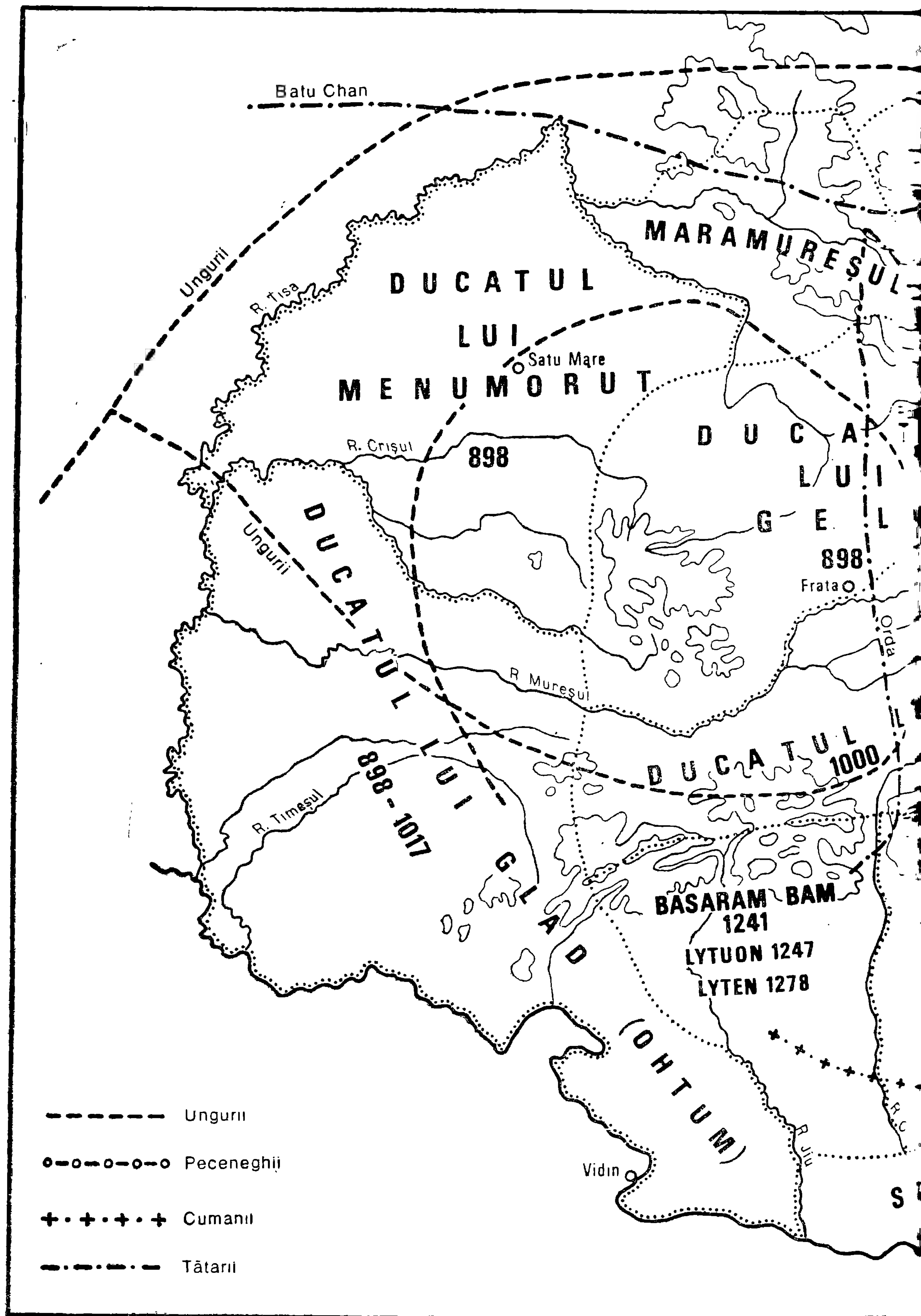
[4] Anonimus Belae regis notar, c. XX, XXII, LI (în *Historiae Hungariae, fontes domestici,* vol. II). În c. XI, p. 12, determină astfel marginile ducatului: „Terram [vero] que est inter Thisciam et silvam Igfon, que iacet ad Erdeuelu, a fluvio Morus usque ad fluvium Zomus.“

[5] Existența Satului Mare se dovedește cel puțin de pe timpul Sfîntului Ștefan, a cărui soție, Gisela, adusese colonii bavareze în acel loc. Fejer, III, 2, p. 211—212, anno 1230: „Andreas... nostris hospitibus teutonicis de *Zathmar Nemethy,* iuxta fluvium Zamos residentibus, qui se dicebant in fide dominae reginae *Keyslae* ad Hungariam convenise.“ Cf. Katona, *Historia critica,* I, p. 131.

[6] Anonimus, c. LX: „per gratiam domini mei imperatoris Constantinopolitani.“ La c. XXVIII, Anonimus spune conform cu aceasta, că Menumorut se pregătia a fugi în Grecia.

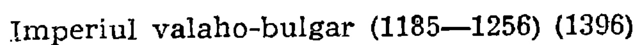
[7] Anonimus, c. XI ⟨LI⟩: „Quod Menumorout, qui duci Arpad primo per legatos [proprios] *Bulgarico corde* superbe mandando, terram cum pugillo se daturum negabat.“ Și D. Onciul, *Originele Pr. rom., [op. cit.,]* p. 133, admite amestecul imperiului bulgarilor cu acel al grecilor.

[8] Simon [de] Keza, ed. Endlicher, *Monumenta Arpadiana,* Sangalli, 1849, p. 101: „Surrexit tandem *Zuataplug filius Morot* princeps quidem in Polonia, qui Bracta subiugando, Bulgaris Messianisque imperabat, incipiens similiter in Pannonia post Hunnorum exterminium dominari.“ Cf. Thurocz, I, c. 24, p. 29: „Voluere tamen nonnulli quod Hungari in secundo eorum introitu, *non Zwathopalug sed Marothum patrem illius,* in Panoniam invenissent dominantem.“ *Chron. Budense,* ed. Podhradzky, Budae, 1838, p. 32: „Quidam princeps *Swetibolug Marothi filius* in Polonia, cepitque nihilominus et in Pannonia dominari.“ *Morot* pe ungurește = Morav.

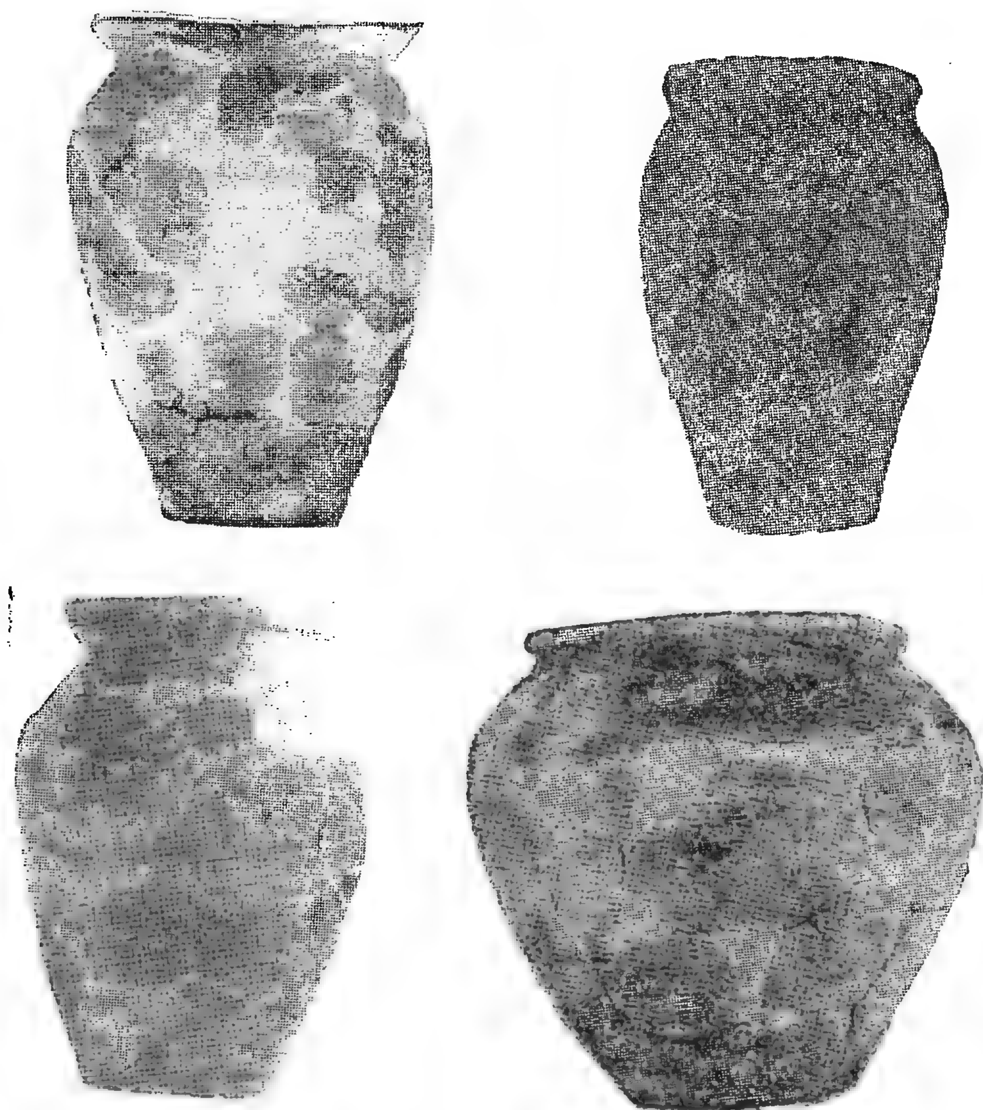

Întîiul Imperiu bulgăresc (678—1018). Bizantini (1018—118

Tătarii
Ungurii
MPULUNG
GALIȚIA
Pecenegii
Cumanii
Fl. Nistru
R. Prut
R. Siret
R. Moldova
Bochetor
ROMÂNII DE LA NEAMȚ 1232
Cetatea Neamțului
ROMÂNII LUI NICETAȘ ȘI CINAMUS (1161-1167)
PRINCIPATUL BÂRLADULUI 1134
Bârlad
L
KEAN
Kadar și Buri
SECUII
Brașov
ROMÂNII DIN EPISCOPATUL CUMANILOR (1239)
Tecuciu
Galați
R. Buzeu
KARAULAGHI 1241
SENESLAU 1247
R. Ialomița
AVINII SUB
ECENEGHII ȘI CUMANII 600-1241
nărea
ÎNTAIUL IMPERIU BULGĂRESC (678-1018)
BIZANTINII (1018-1185)
IMPERIUL VALAHO-BULGAR (1185-1356)-(1389)
MAREA NEAGRĂ

Imperiul valaho-bulgar (1185—1256) (1396)

Ceramică din secolele VIII—X.

Poporația stăpînită de acest duce, vasal al Imperiului Bulgăresc, era în parte de origine română, precum se vede aceasta din păstrarea vechilor nume ale rîurilor Crișul și Sameșul și din aflarea orașului denumit cu numele românesc de Satu Mare. E probabil că de la acel ducat se va fi ținut și partea mai muntoasă a Maramureșului care, după ce ungurii cucerîră regiunea lui mai plană, rămase ca un adăpost pentru români, sub voevozi naționali pe care îi vom vedea, că se aflau, *ab antiquo,* în această regiune de la nordul Transilvaniei [2].

Al doilea principat amintit de Anonimus, este acel al lui *Glad,* care se întindea în Banatul Temișoarei, de la rîul Mureșului pînă la Orșova, ultima cucerire pe care ungurii o fac în țara lui Glad, adică pînă la puntea lui Traian, pe care și Porfirogenitul o arată ca aflîndu-se la capătul țărei cucerite de unguri[9]. Cînd ungurii întreprind cucerirea duca-

[9] Anonimus, c. XI: „Terram vero, que est a *fluvio Morus* usque ad castrum Urscia preoccupavisset quidam dux nomine Glad, de *Bundyn castro egressus.*" c. XLIV: „Glad ducem, qui dominium habebat a *fluvio Morus usque ad castrum Horom,* ex cuius etiam progenie longo post tempore descenderat Ohtum, quem Sunad interfecit. ... (Hungari) ibi per duas ebdomadas permanserunt, donec omnes habitatores illius patrie a *Morisio usque ad fluvium Temes* sibi subiugaverunt, ... et cum vellent transire amnem Temes, venit obviam eis Glad, ... dux illius patrie cum magno exercitu equitum et peditum, *adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum.* ... et in eodem bello mortui sunt duo duces Cumanorum *et tres Kenezy Bulgarorum*... adepta victoria, hinc egressi *venerunt versus fines Bulgarorum*... Dux vero Glad fuga lapsus [...] castrum Keuee ingressus est... Hinc euntes, castrum *Ursova* ceperunt."

tului lui Glad, ei supun întîi partea cuprinsă între Mureș și Timiș, ceea ce arată că ducatul lui Glad se întindea din jos de Mureș, precum acel al lui Menumorut se lăția la nordul acestui rîu. Că și acest ducat era sub suzeranitatea bulgarilor, se vede întîi de pe aceea că ducele Glad este dat ca originar din Vidin; apoi, din spusele lui Anonimus că ungurii, după ce au trecut rîul Timiș, au pătruns în hotarele bulgarilor; în sfîrșit, din aceea că armata lui Glad consta din cumani, români și *bulgari*. Românii erau poporația băștinașă a Banatului, centrul fostei Dacii; bulgarii erau stăpînii acestui ducat, al cărui șef însuși era bulgar; iar cumanii sunt introduși de Notar în locul peceneghilor, de vreme ce apariția cumanilor în valea Dunării este posterioară cu 200 de ani cucerirei maghiare. Că ducatul lui Glad era sub suzeranitate bulgărească, se mai cunoaște și de pe aceea că un urmaș mai îndepărtat al lui, numit *Ahtum*, care trăiește pe timpul lui Sfîntul Ștefan, pe cînd Bulgaria dunăreană căzuse în puterea grecilor sub împăratul Zimisces, recunoaște supremația acestora, după cum recunoștea predecesorul său autoritatea Imperiului Bulgăresc. Despre Ahtum ne spune *Viața Sfîntului Gerhardt*, că, deși fusese botezat după ritul grecesc în Vidin, totuși păstra, probabil după vechiul obicei bulgăresc, poligamia, avînd șapte femei. El construiește în orașul Mureșului (Tîrgul Mureșului de astăzi) o mînăstire în onoarea Sfîntului Ioan Botezătorul, în care așează călugări greci. El se emancipase cu totul de domnia maghiară, uzurpînd dreptul de a taxa sările regești, care se coborau din Transilvania pe rîul Mureș. Teritoriul stăpînit de Ahtum se așternea întocmai pe acolo, pe unde am văzut mai sus că se întindea stăpînirea lui Glad, ba chiar începînd ceva mai sus de Mureș, de la Criș, pînă la Vidin și Severin. Și acest ducat însă, deși stăpînit de o dinastie bulgărească, după numele ducilor săi: Glad, Ahtum, era locuit în mare parte de o poporație românească, ceea ce se vede de pe păstrarea vechilor numiri ale rîurilor Crișul, Mureșul, a Turnu Severinului, apoi de pe valahii care formau armatele ducelui Glad. Tot români trebuiau să fie și numeroșii păstori care pășteau, după arătarea cronicarului, în munții acestei țări, nenumăratele lor turme [3]. Cu toate că Ahtum recunoștea supremația grecească și fusese botezat după ritul grecesc, el era fără îndoială bulgar, mai întîi după nume, apoi prin coborîrea lui din ducele Glad, cum arată Anonimus[10].

Al treilea principat arătat de Anonimus ca aparținînd anumit românilor, era acel al lui *Gelu*, care este arătat ca întinzîndu-se în țara de dincolo de păduri, adică în Transilvania, unde s-ar afla rîuri din năsipul cărora s-ar culege aur. Totuși acest ducat pare a se fi întins mai ales în părțile nordice ale țărei, căci în cele de la sud era, după cum vom vedea, alt ducat, pe care îl aflăm mai tîrziu încă neatîrnat, după ce

---

[10] *Vita S. Gerhardti*, în Endlicher, *Monumenta Arpadiana*, c. 10, p. 214: „erat quidam princeps in *urbe Morosena*, nomine Achtum, [potens valde,] qui secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus... Habebat autem septem uxores, pro eo quod in religione christiana perfectus non fuerat. Regi autem Stephano honorem minime impendebat, confidens in multitudine militum et nobilium suorum... Erant ei et pecora infinita, que omnia habebant pastores suos deputatos, ... et usurpabat sibi potestatem super sales regios descendentes in Morosio, constituens in portibus eiusdem fluminis usque ad Ticiam tributarios et custodes, conclusitque omnia sub tributo. Accepit autem potestatem a Grecis et construxit in praedicta urbe Morisena monasterium in honore beati Ioannis Baptiste, constituens in eodem abbatem cum monachis grecis... Serviebat namque eidem viro terra a fluvio Keres usque ad partes Transilvanas et usque in Budin et Zeren." Comp[ară] Anonimus, c. XLIV: „*Glad*, a cuius progenie *Ohtum* descendit." Idem: „*Glad* ducem [...] ex cuius etiam progenie, longo post tempore descenderat *Ohtum*, quem Sunad interfecit." Vezi și c. XI: „Glad [...] ex cuius progenie Ohtum fuit natus."

acel al lui Gelu căzuse sub unguri. De aceea vedem așezată capitala sau castelul ducatului lui Gelu lîngă rîul Sameșul[11]. Ducatul acesta este arătat de Anonimus ca locuit de români și slavoni, care ar fi oamenii cei mai slabi de pe tot pămîntul, căci n-ar avea alte arme decît arcuri și săgeți, iar ducele lor Gelu nu ar fi om de seamă; nu ar avea pe lîngă sine buni ostași și nu va îndrăzni a se opune ungurilor, cu atît mai mult că ar fi suferit în repețite rînduri pustiiri de la cumani și pacinați[12]. Lăsînd la o parte aprețuirea lui Anonimus asupra valoarei poporului românesc, în care părtinirea ungurească se vede chiar de pe desconsiderarea armatelor române, care erau cu toate acestea identice cu ale ungurilor, să socotim ce poate fi adevărat din raportul lui Anonimus asupra ducatului românesc din Transilvania [4].

Dovezile documentale ale aflărei românilor peste munți. Pentru aflarea românilor în Transilvania și îndeobște în țările de peste munți, vorbesc însă, afară de locurile aduse pînă aici din Anonimus Notar și care îi pomenesc de-a dreptul, încă și alte împrejurări care întăresc arătările lui și pe care voim să le aducem, fiindcă de către potrivnicii stăruinței românilor în Dacia Traiană, nu voește a se pune o valoare deosebită pe mărturisirile notarului lui Bela.

Anonimus spune anume că Panonia ar fi fost locuită la venirea ungurilor de slavi, bulgari, *valahi* și *păstorii romanilor;* căci, după moartea regelui Atila, românii numeau țara Panoniei pășune, fiindcă turmele lor pășteau acolo[13]. Aceeași calificare a Panoniei de *pășunele romanilor* se întîlnește în un memoriu vechi, redactat de părintele Ricardo în 1237. În această scriere se spune: „S-au găsit în *Faptele ungurilor creștini* că ar fi altă Ungarie Mare, de unde au ieșit cei șapte duci cu popoarele lor, spre a-și căuta un loc de așezare, întrucît nu mai puteau încăpea de mulțimea locuitorilor, care duci au venit în țara ce astăzi se numește Ungaria, iar pe atunci se numea *pășunele romanilor,* pe care și-o aleseră spre a o locui, după ce au supus popoarele ce trăiau atunci în ea."[14]

Să se observe că și Anonimus vorbește de cronici anterioare consultate de el și amintește Analele Cronice, care nu par a fi fost altele decît *Gesta Hungarorum Christianorum* pomenite de memoriul lui Ri-

---

[11] Anonimus, c. XXVII: „Qui (Gelou) cum fugeret, properans ad castrum suum iuxta fluvium *Zomus* positum, milites *Tuhutum* audaci cursu persequentes, ducem *Geloum* iuxta fluvium *Copus* (Copsa) interfecerunt." Comp[ară] c. XXIV: „dum cepisset audire de incolis bonitatem *terre Ultrasilvane,* ubi *Gelou* quidam *Blacus* dominium tenebat."

[12] Anonimus, c. XXV: „Quod terra illa irrigaretur optimis fluviis, ... et quod in arenis eorum aurum colligerent, ... et habitatores terre illius viliores homines essent tocius mundi, quia essent *Blasii* et *Sclavi,* quia alia arma non haberent, nisi arcum et sagittas, et dux eorum *Gelou* minus esset tenax et non haberet circa se bonos milites, et auderent stare contra audatiam Hungarorum, quia a Cumanis et Picenatis multas iniurias paterentur." Cu toate că numele ducilor bulgari și acel al ducelui român pot fi închipuite, cum observă și d. Onciul, în *Originele Pr. rom., [op. cit.,]* p. 126, tradiția existenței acestor teritorii dependente de Imperiul Bulgar rămîne în picioare.

[13] Anonimus, c. IX: „quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et *Blachi ac pastores Romanorum.* Quia post mortem Athile regis terram Pannonie Romani dicebant pascua esse eo, quod greges eorum in terra Pannonie pascebantur."

[14] *De facto Ungarie Magne,* în Endlicher, *Mon. Arpad.,* p. 248: „Inventum fuit in gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Ungaria maior, de qua VII duces cum populis suis egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum, eo quod terra ipsorum multitudinem inhabitancium sustinere non posset, qui... tandem venerunt in terram que nunc Ungaria dicitur, *tunc vero dicebatur pasca Romanorum.* Quam inhabitandam pre terris ceteris elegerunt, subiectis sibi populis, qui tunc habitabant ibidem." Reprodus și în Fejer, IV, 1, p. 50, anno 1236.

cardo și de la care Anonimus se vede a fi împrumutat titlul cronicei scrise de el și numită tot *Gesta Hungarorum*.

El spune apoi, ca și acea cronică menționată de Ricardo, că pricina pentru care ungurii părăsiseră patria lor primordială, fusese prea marea sporire a poporației[15], și în sfîrșit amintește și despre vechea numire a Panoniei ca pășune a romanilor, explicînd mai lămurit oarecum această denumire prin arătarea că provenia de la romanii care-și pășunau turmele în aceste părți. Arhidiaconul Thomas, care scrie către 1266 o *Istorie a pontificilor din Salona și Spalatro* ⟨*Spoleto,*⟩ zice și el că: „Ungurii veniră în Panonia și, după ce uciseră locuitorii acelei regiuni, iar pe parte din ei îi reduseră în sclavie, s-au așezat în acel cîmp. Această regiune, adaugă el, se zice că din vechime a fost *pășunele romanilor*."[16]

Cine erau acești romani și ce însemnau pășunele romanilor? Despre romanii propriu-ziși, nu mai putea fi vorba, al căror imperiu dispăruse de mult. Tot atît de puțin pot fi înțeleși grecii din Bizanț, care se numeau Ῥωμαῖοι, întrucît, la venirea ungurilor, 898, epoca tocmai cea mare de înflorire a Imperiului Bulgar sub țarul Simion, nici nu puteau fi pomeniți bizantinii pe malul nordic al Dunărei și apoi ce aveau să caute pășunile grecilor din Bizanț prin aceste părți, ei care nici nu aveau turme? Acești *pastores Romanorum* nu erau decît *românii,* care se coborau uneori din munții lor și pășunau numeroasele lor turme în pustia avarilor, regiune aproape nelocuită dintre Tisa și Dunăre, Mesopotamia maghiară. De aceea se și numea această parte de loc *pascua Romanorum.*

Că lucrul este astfel ne-o dovedesc arătările mai multor cronici ungurești, în care se spune că „sub Atila, ieșiră cetățenii romani din orașele Panoniei", retrăgîndu-se ei în Apulia, iar *valahii, care fuseseră păstorii și colonii lor, rămaseră de buna lor voie în Panonia*"[17]; acei valahi, adică românii, care într-adevăr, după retragerea părței bogate a poporației orășenești, rămăseseră în țările ocupate de barbari și se dedaseră la păstorie. Keza ne spune apoi că secuii ar fi o rămășiță a hunilor, care avuseră împreună cu valahii soarta de a fi așezați în hotarele munților unde, amestecați cu valahii, începură a întrebuința literele acestora[18].

Arătările tuturor acestor izvoare ungurești sunt întărite prin spusele concordante ale cronicarului rus *Nestor,* care scria către anul 1100. El spune că „în anul 898, ungurii trecură pe la Kiev pe lîngă marele munte ce și astăzi se numește muntele ungurilor. Ajunși la malurile Niprului, ei așezară acolo corturile lor, căci ei erau nomazi, precum

---

[15] Anonimus, c. I: „tamen multitudinem populorum in ibi generatorum non ⟨ec.⟩ alere sufficiebat." Vezi și nota precedentă.

[16] *Historia Salonitarum pontificium atque Spalatensium.* Schwandtners, *Scriptores rerum hungaricarum,* Vindobonae, 1746: „Interfectis namque incoli regionis illias, aliisque in servitudinem redactis, posuerunt se in planitie illa. Haec regio dicitur antiquitus fuisse *pascua Romanorum.*"

[17] *Chron. Dubnicenze,* ed. Florianus, III, 17 și *Chron. Budense,* ed. Podhradsky, p. 24: „Blackis qui ipsorum (Romanorum) fuere pastores et coloni remanentibus sponte in Panonia." Aceleași cuvinte sunt conținute și în alte cronici ungurești, ca *Chron. Posoniense.* Vezi locurile în variantele lor reproduse de D. Onciul, *Tradiția istorică în Chestiunea originilor române,* în *An. Acad. rom.,* II, tom. XXIX, 1907. Vezi și I. Gherghel, *Cronicile ungurești despre Români,* în revista *Tinerimea română,* I, 1898, p. 28 și urm. Ambii susțin o origine mai veche comună a acestor texte.

[18] *Keza, l.c.,* p. 70: „Zaculi Hunorum sunt residui, ... cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Blackis commixti litteris ipsorum uti perhibentur. Cf. și locurile paralele din alte cronici ungurești reproduse de Onciul și Gherghel, *l.c.*

sunt și astăzi polovții. Ei veneau de la răsărit și trecură niște munți înalți, care s-au numit munții ungurești și *se apucară la luptă cu valahii și slavii, care locuiau aceste țări;* căci, mai întîi, se așezaseră slavii aici; pe urmă veniră valahii, care supuseră pe slavi, apoi, ungurii alungînd pe valahi și cucerind această țară, se așezară aici lîngă slavoni, după ce îi supuseră. De aici vine numele țărei de Ungaria."[19]

Acești valahi și slavi ai lui Nestor, corespund întocmai cu *blasii et sclavi* ai lui Anonimus, încît este învederat că ambele arătări se referă la același fapt; supunerea românilor din Transilvania de unguri.

Partizanii teoriei imigrărei poporului român din dreapta Dunărei, care resping mărturisirea lui Anonimus ca a unui scriitor ce nu ar merita nici cea mai mică credință, neputînd proceda tot astfel și cu călugărul Nestor, iar, pe de altă parte, mărturisirea formală a acestuia punîndu-i în o mare încurcătură, caută să înlăture greul, interpretînd pe valahii lui Nestor ca franci ai Imperiului Carolingilor[20]. O atare interpretare este cu neputință din mai multe motive:

Mai întîi, deși Carol cel Mare purta titlul de împărat roman, poporul pe care el îl stăpînia, se numea franci și imperiul lui era cunoscut, nu atît sub titlul său oficial-eclesiastic de Imperiul Roman, cît sub acel real de Imperiu al Francilor, și este cunoscut că slavii au dat numele de *valahi* numai popoarelor de ginte latină, niciodată celor de ginte germană, precum erau francii[21].

Apoi, pe timpul venirei ungurilor în Panonia, nu mai rămăsese decît doară amintirea cucerirei lui Carol și stăpînirei Împărăției France în ea. Moravii sub Sviatopluc pe care-l răstoarnă tocmai ungurii la venirea lor, substrăseseră Panonia de mult de sub dominarea francilor, care fuseseră stăpîniți, după Carol cel Mare, de niște principi slabi și nedestoinici[22]. Apoi este de observat că, pe timpul cucerirei maghiare, nici chiar titlul de Imperiu Roman nu mai exista, încît măcar pe numele acesta zadarnic să se poată baza explicația valahilor ca franci. Acel înființat de Carol cel Mare, încetase de a mai fi cu Carol cel Gros, 887 și nu fusese încă reînființat în legătură cu Germania, prin Oton cel Mare, 962. El fusese înlocuit în partea sa răsăriteană prin regatul Germaniei, care pe atunci exista, în fruntea sa cu Arnulf de Carintia. Unde se poate găsi în o asemenea stare de lucruri, fie și cel mai slab motiv care să fi

---

[19] *Chronique dite de Nestor*, par Louis Léger, [Paris,] 1884, p. 19.

[20] [R.] Rösler, *Romänische Studien*, p. 80. Asupra valoarei lui Anonimus ca izvor istoric vezi: [Jos. Lad.] Pič, *Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht. [Ein Beitrag zur Kritik der älteren ungarischen Geschichte,]* Leipzig, 1882, I, „Anonimus Belae regis notarius," și a mea *Teorie a lui Rösler*, p. 96 ⟨109 și urm.⟩ (*Les Roumains au Moyen âge*, p. 74) și D. Onciul, *Originele Pr. rom. [op. cit.,]* p. 124 [nota 24)]. Asupra timpului cînd a trăit acest cronicar și pe care adversarii continuităței se silesc a-l coborî cît se poate mai încoace, sub Bela al IV-lea (1235—1270), pentru a slăbi astfel mărturisirile sale asupra timpului cucerirei maghiare (Rösler, p. 183 și urm.), aducem un document, care a fost omis atît din studiul d-lui Pič, cît și din al nostru și din care se vede că cronicarul anonim a trăit sub Béla al III-lea (1173—1196): „Litterae Belae III venditionum praedii Zeles a domino Froa pro palatino Farkasio factam, ac *Pauli regis antea notarii*, tunc episcopi transilvaniensi chyrographo testimonique (signatum) confirmantis." Din colecția comitelui Ioseph Kemeny, în *Transilvania*, IV, 1871, p. 29. Dar ce nevoie au potrivnicii stăruinței a coborî data unei cronici care nu merită nici o crezare?

[21] Martin Cromer, *De origine et rebus gestis Polonorum*, c. XII: „Polonorum atque Slavorum lingua non modo hi populi verum etiam omnes qui *sunt Italici generis Vlassi et Vlossi dicuntur*, quod ipsum etiam argumento est Italicam hanc gentem esse."

[22] A. Thierry, *Histoire d'Attila et de ses successeurs*, II, p. 215 [și urm.] [Franz] Palacky, *Geschichte von Böhmen*, Prag, 1844, I, p. 140 [și urm.]

făcut pe Nestor, a pomeni nici măcar pe francii lui Carol, ci pe germanii lui Arnulf, cu numele de valahi?

În sfîrşit, este de observat că Nestor spune, în locul raportat mai sus, că valahii au venit *de s-au aşezat între slavoni* şi el revine de două ori în alte locuri asupra acestei chestii, încît pare a fi fost bine informat în această privire[23].

Prin urmare, nu înţelege a vorbi numai despre întinderea *unei stăpîniri a valahilor* în aceste părţi, ci de aşezarea acestora *ca popor* în sînul slavonilor de la Dunăre. Aceasta însă nu s-a întîmplat pe timpul lui Carol cel Mare. El întocmise în Pannonia, cucerită de la avari, cîteva comitate ocîrmuite de franci, şi adusese chiar cîteva colonii pentru a împopora locurile pustiite prin război; aceste colonii însă erau „de obîrşie *germană*, ridicate din Bavaria sau *slavone*, aduse din Carintia. Numărul celor aşezaţi aici devine însemnat şi astfel se dădu naştere în jurul Vienei şi a muntelui Comagene unui sîmbure de poporaţie *teutonică*."[24] Singura interpretare raţională a spuselor lui Nestor este de a raporta cuvintele lui la cucerirea romană, pe timpul lui Traian, şi la efectul ce această cucerire trebuie să-l aibă asupra popoarelor sarmatice, pe care Nestor le arată ca slavi, care locuiau în Dacia alăturea cu dacii[25]. Prin urmare, valahii lui Nestor nu pot fi alţii decît poporul român din Dacia. Că Nestor nu înţelegea prin valahi nici pe franci, nici pe romani, nici pe spanioli, nici pe veneţieni (italieni nu erau pe atunci), se vede de pe enumerarea popoarelor Europei, făcută de el în capitolul al II-lea ⟨I⟩ al scrierii sale. El spune aici: „de rasă jafetică sunt: waregii, suedezii, normanii, goţii, ruşii, englezii, *spaniolii* (galitzani), valahii (volohi), *romanii* (rîmleni, româneşte vechi: rîmleni), germanii (nemtzi), korliazii (nu se ştie ce popor înseamnă), *veneţienii* (veneditzki), *francii* (friagovi)." Nestor, cunoscînd celelalte popoare ce s-ar fi putut numi valahi, şi numindu-le cu nume speciale, termenul de volohi rămîne numai pentru români, pe care mai ales slavonii i-au însemnat cu acest nume, deoarece cu dînşii au venit ei mai cu deosebire în atingere, pe cînd de celelalte popoare romanice erau despărţiţi prin rasa germană. Cît despre rîndul în care sunt enumerate aceste popoare şi unde valahii sunt înşiraţi după spanioli, din care ar putea să se deducă că ar însemna pe italieni, observăm că Nestor nu urmează în expunerea lui nici aşezarea geografică, nici asemănarea naţională; aşa el sare de

---

[23] *Nestor*, ed. Léger, c. III, p. 4: „*Valahii venind peste slavii de la Dunăre* şi făcîndu-le silnicie, aceşti slavi se duseră să se aşeze pe Vistula şi luară numele de lechi." La c. XIX, p. 19, cronicarul rus spune iarăşi, că „Ungurii trecînd peste Carpaţi, se apucară la luptă cu valahii şi slavii, care locuiau în aceste ţări; căci mai întîi *slavii se aşezaseră aici; apoi veniră valahii, care supuseră pe slavi*". La c. VIII, p. 8, el adaugă: „Atunci veniră ungurii albi şi moşteniră ţara slavonilor, *după ce alungaseră pe valahi, care o aveau de mai înainte.*" Miklosisch bănueşte că partea subliniată din locul al 3-lea să fi fost intercalată, neaflîndu-se decît în două manuscripte. De aceea a şi fost omisă de el în ediţia cronicarului rus publicată la Viena în 1860. Chiar în acest caz, încă rămîn celelalte două locuri autentice.

[24] Thierry, *Hist. d'Attila, [op. cit.,]* II, p. 194.

[25] De aceea, Dlugosz, istoric polon din veacul al XV-lea, reproduce, nu ştim din ce izvoare, părerea lui Nestor asupra strămutării slavilor de la Dunăre, atribuind-o însă anume cucerirei romane, *Historica polonica*, I, p. 1122: „Stephano Moldaviae Woivoda apud Walahos mortuo, quorum maiores et aborigines de Italia regno pulsi (genus et natio Volscorum esse fuisse creduntur), veteribus dominis et colonis Ruthenis, primum subdole deinde abundente in dies multitudine, per violentiam expulsis, illam occupaverunt; in Ruthenorumque ritus et mores, quo facilior proveniret occupatio, a proprio degenerantes transmigrarunt." Această interpretare a locurilor lui Nestor este susţinută şi de Bielovski, *Leatopis Nestora* în *Monumenta Poloniae historica*, Liow, 1864, I, p. 839. Vezi şi Simion Mangiuca, în *Romänische Revue*, Pesth, III, 1887, p. 178.

la ruși la englezi, pentru a trece de la aceștia la spanioli peste franci, pe care nu-i aduce decît la sfîrșit, după ce a pomenit pe valahi, romani, nemți și venețieni. Necunoscînd el așezarea popoarelor după cum era în realitate, el arată numai numele lor care lovise urechile sale. Italienii nici nu existau ca popor pe vremile lui Nestor și poporațiile de căpetenie ale Italiei în acest timp erau tocmai venețienii și romanii, pe care Nestor îi cunoaște și îi numește cu numiri deosebite. Îndeobște, cunoștințele geografice ale lui Nestor sunt din cele mai confuze, precum nici nu puteau să fie altfel la un călugăr rus din veacul al XI-lea. Pentru a da un exemplu despre știința lui geografică, amintim că, într-un loc, el dă ca margine a varegilor, adică a scandinavilor spre apus, țara englezilor, iar spre sud pe aceea a *valahilor*[26]. Apoi dacă valahii lui Nestor ar fi italienii, iată Scandinavia mărginindu-se cu Italia. Dar nu se potrivește această arătare nici cu românii? Este adevărat. De aceea nici nu trebuie cerut de la călugărul rus altceva decît numiri, nu așezări geografice, și am văzut că numele de valahi nu se poate referi decît la români.

Alt izvor contemporan cu Nestor este și poema germană a *Nibelungenilor* care, între oaspeții veniți la nunta lui Etzel (Atila) cu Krimhilda, enumeră pe lîngă ruși, greci și peceneghi și pe *valahii cu ducele lor Ramunc*[27]. Forma dată numelui de Ramunc ne lasă să întrevedem în el chiar pronunțarea nazalizată a numelui *român*, deoarece toate dicționarele germane actuale indică pronunțarea cuvintelor nazalizate franceze prin *ung, ong:* Melun: sprich Melung; chatain: sprich chataing. Germanii adaugă un *g* la sfîrșitul unui cuvînt nazalizat, de unde urmează că Ramunc este cuvîntul *Român.* Se vede în această poemă o amintire veche a românilor, deoarece este strămutată tocmai pe timpul lui Atila. Părțile cele mai vechi ale poemei fiind din veacul al XI-lea, povestea despre Ramunc trebuie raportată tot la timpul lui Nestor.

Concordanța între izvoarele ungurești, cronicarul rus și poema germană, trei izvoare atît de deosebite, dovedește într-un chip neîndoelnic aflarea românilor în Transilvania la venirea ungurilor, ceea ce nu este decît conform cu faptul că coloniștii romani n-au părăsit niciodată cucerirea lui Traian [5].

Odată dovedită existența românilor în Ardeal, nu avem nici un motiv a ne îndoi că ei nu vor fi fost constituiți într-un stat vasal bulgarilor` și anume sub principele *Gelu,* arătat de Anonimus, precum erau vasale tot bulgarilor celelalte ducate constatate ca în ființă în țările de peste munți la venirea ungurilor.

Această constituire a unor state sub conducerea bulgărească era firească, întrucît s-a dovedit într-un chip neîndoelnic întinderea stăpînirei întîiului Imperiu Bulgăresc la nordul Dunărei. Stăpînirea bulgărească pe stînga fluviului era întîi dinastică, întrucît casele domnitoare din deosebitele ducate erau bulgare. Dar și cultura cîtă era, biserica și limba scrisă erau de asemenea bulgare. Poporația alcătuitoare a statelor era însă românească, întrucît slavii vechi, conlocuitori cu românii și cu ungurii, dispăruseră în sînul acestora în Transilvania pe de-o-parte, în Ungaria, pe alta[28].

Românii sunt însă adeveriți și documental aproape de la prima apariție a documentelor ungurești din Transilvania. Astfel, găsim întîi mai

---

[26] *Nestor*, ed. Léger, p. 2.
[27] *Der Nibelunge nôt*, ed. Bartsch, [Leipzig, 1870,] p. 222 ⟨220⟩: „Der herzoge Râmunc ûzer Vlâchen lant, mit siben hundert mannen kam er für si gerant." Adică: Ducele Ramunc din țara valahilor cu șapte sute de oameni venise și el grabnic.
[28] Vezi și Onciul, *Originele Pr. rom. [op. cit.,]* p. 17.

multe nume de caracter învederat românesc, cu toată învestmîntarea lor ungurească, în mai multe documente din veacul al XII-lea. Așa numele Crețu, 1135, Mykula (Micul) și vila Myroslov (Mirăslău), 1219, udvornicii regali Cuzma (Cozma), Bessu, Bud, Bundu, 1221 ⟨1219,⟩ Mica, Barbatus (Bărbat), 1236; „incola“ Nugul, apoi „servi“, Micou și Lazou, Buhtea ⟨Buchta⟩ (Buftea) și ciobanul Pychu, 1246 ⟨1221,⟩ muntele Vecul și numele de persoană Budul, 1252 și așa mai departe[29]. Apoi, un document din 1227 reproduce conținutul unui altuia mai vechi, dat de regele *Coloman,* 1095—1114 ⟨1116,⟩ unor români din ținutul Crasnei, prin care regele confirmă stăpînirea asupra pămînturilor lor și le încuviințează mai multe libertăți. Cu toate că numele acestor români sunt reproduse cu totul schimonosit de documentul maghiar, totuși recunoaștem în ele mai multe nume care nu puteau fi purtate decît de români, precum: *Voinea, Dinu, Vulcan* și *Micul*[30]. Un alt document din 1763 arată că s-a produs în justiție un document din 1445, în care se confirmă în persoana urmașilor Petru, Mîndru, Nan, Costea, Sandrin, Nicolai de Pop și Nicolai din Vizău, donația făcută de regele Sf. Ștefan străbunilor lor, Negrilă și Radomir din comitatul Vizăului[31]. În sfîrșit, mai citām încă un document din 1437, pe care-l vom analiza mai pe larg la expunerea relațiilor lui Mihai Viteazul cu românii Ardealului, în care țăranii români și unguri revoltați cer să li se înapoiască libertățile pe care le aveau concedate de regele Sf. Ștefan[32]. Toate aceste documente dovedesc însă că ungurii au aflat pe români ca locuitori ai țărilor transcarpatine la venirea lor în ele. Alt document care rapor-

---

[29] Vezi citatele în N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes* [*im Rahmen seiner Staatsbildungen,* Gotha, 1905,] I, p. 213.

[30] Doc. din 1227, Teutsch und Firnhaber, *Urkundenbuch, [op. cit.,]* I, p. 41: „Andreas rex... quod homines de genere (lipsă) ad nostram accedens presentiam nobis privilegium *Colomanni Regis* tulerunt... (qui) talis est: Colomannus (lipsă) princpes fuit in Kraszon civitate Mesta, cui rex donabat civitatem Kraszon, et i (lipsă) non suscepit, sed et ipse petivit, ut non daret decimas, terra sua fuit planities bubalorum, et mera planities, Scecos sua silva Nepocor: vestem ferens et ipse ⟨ejus⟩ nepos Nezdino portat (lipsă) dextram cyrothecam portat, non decimas det, non in exercitum vadat, non cum villa debitum persolvat Nerdinus. Nomina vero supradictorum hominum sunt hec: Tota filius Nerdini, *Vone, Dene* filius Joan, Stephan, *Volcan,* Poch, Bungi, Vich, *Mic,* quorum petitionibus satisfacere volentes etc.“ Documentul este aproape neînteligibil, fiind foarte stricat.

[31] Documentul e conținut în manuscriptul bibliotecii muzeului din Pesta, No. 274, intitulat Simonchich, *Noctium Marmaticarum vigiliae,* la p. 19. Reproducem locul extras din el de Hașdeu, în *Istoria critică a Românilor, [op. cit.,]* p. 123 ⟨127,⟩ nota 17: „jus Urcund filii Nagrile et Radomer dicuntur esse progenitores familiae Tomay-aga, *nobilis Valachi* in Borsa. In cujus probam *authenticam* adducimus *protocolarem* Comitatus Marmaros extractum, qui sic est: Familiae Thomayaga successores producunt anno 1763 coram legitimatorio Comitatus foro Nobilitatis recognitionem Kenderes de Malomvize Comitis Comitatus ejusdem de anno 1445, in qua Petrus, Mandra, Han, Koszta, Sandrinus, Nicolaus Pap et Nicola de Viso specificatur, quod *ipsorum primis parentibus Nagrile et Radomer vocatis collatio adhuc a S. Stephano facta sit,* pro fidelibus servitiis, in Kenezatu de Viso.“ Documentul vorbește anume de nobili valahi și apoi numele de *Mîndru, Costea,* formă română, prescurtată din Constantin, *Sandrin,* prescurtare din Alexandru, cu sufixul românesc *in, Negrilă,* diminutiv din negru cu sufixul rom. *ilă,* întăresc această indicare. Șincai, II, p. 26, cunoaște și el acest document din colecția lui Cornides. Reproducerea documentului de două colecții deosebite, a lui Simonchich și a lui Cornides, întăresc autenticitatea lui.

[32] Fejer, X, p. 893: „universitatis regnicolarum Hungarorum et Valachorum, pro reacquirendis reobtinendis pristinis libertatibus, per sanctos reges cunctis huius regni Hungarorum incolis datis et concessis... *quod litteras Sancti Stephani regis* aut succesorum ejusdem, in quibus libertates et statuta habebantur, ab imperiali majestate possent impetrare, censum annalem solvere, munera dare et servitia exhibere hoc modo teneantur.“ Mai jos, vol. II, *Mihai Viteazul și românii Ardealului.*

tează existența românilor la 1210, este acel al regelui Béla al IV-lea, din 1250, care amintește despre ajutorul dat de tatăl lui Béla al IV-lea, regele Andrei al II-lea, lui Borilă Asan, împăratul româno-bulgarilor, căruia îi dă numele său adevărat românesc de Burul, contra răsculaților din Vidin, ajutor pus sub comanda lui Ioachim, care-și întovărășise pe sași, pe *români*, secui și peceneghi [6]. Expediția se întîmplă la anul 1210 și urcă deci la această dată existența românilor în Transilvania[33].

Ducatele lui Kean și Salanus. Al patrulea ducat și acesta tot vasal al bulgarilor, este arătat ca existînd încă neatîrnat pe timpul lui Ștefan I cel Sfînt, care îl supune autorității statului maghiar. Acesta este ducatul lui *Kean*, ducele bulgarilor și al slavilor, care ar ocupa o regiune întărită de natură, în care Sfîntul Ștefan pune pe un unchi al său, numit Zoltán, ca duce în locul lui Kean[34]. Regiunea în care se întindea acest ducat trebuie căutată în sudul și răsăritul Transilvaniei, căci, mai întîi, această parte poate fi privită ca cea mai întărită de natură; apoi, mijlocul și nordul Transilvaniei erau ocupate de ducatul românesc, încît nu rămîne alt loc pentru ducatul lui Kean decît sudul acestei țări. S-ar putea admite că el să se fi întins în Muntenia, fiind apărat astfel prin puternicul lanț al Carpaților, dacă *Thurocz* nu ar fi adăogit, că „Zoltán a moștenit acele părți transilvane, de unde apoi se trage numele obișnuit al țărei de Erdely Zoltán“, adică Ardealul. Tradiția acestei lupte a lui Sfîntul Ștefan cu ducele Kean este cu atît mai de crezut, cu cît fusese păstrată de preoții de la biserica Sfintei Fecioare din Alba Iulia, căreia Ștefan îi dăruise cele mai multe din prețioasele tezaure dobîndite de la Kean și ai cărei preoți erau deci ținuți să pomeniască pe rege și să amintească faptele lui. Și acest ducat era bulgăresc prin domnia stăpînitorului lui și nu prin poporație, deoarece tocmai în regiunea pe unde se întindea el — sudul Transilvaniei — se întîlnesc cele mai vechi urme documentale despre români în Țara Bîrsei, pe unde se găsește teritoriul numit Terra Valachorum[35].

Un al cincilea ducat pomenit de izvoarele ungurești și mai ales de Anonimus, ca aflîndu-se în Panonia, pe timpul venirei ungurilor, este acel al lui *Salanus*, a cărui existență este însă supusă îndoielei. El însă nu interesează de-a dreptul istoria românilor, întrucît se afla în afară de regiunea locuită de ei[36].

Mai încheietor poate decît existența acestor ducate bulgare cu poporație română din Transilvania, la venirea ungurilor, pentru aflarea românilor în aceste regiuni, vorbește împrejurarea aflărei unei popora-

---

[33] Revista ungurească *Szagadok*, 1912, aprilie 15, p. 292. Document aflat de d. Karacsony în Archiva din Budapesta: „Associatis sibis Saxonibus, *Olachis*, Siculis, Bisenis, in subsidium transmisit.“ Notița mi-a fost comunicată de d. prof. I. Ursu. Alte documente, vezi mai jos în acest volum, la capitolul *Starea românilor sub unguri.*

[34] Numele *Kean* redat de unele cronici prin *Kan* (*Chron. Posoniense*, p. 65) este turanicul Chan, șef, principe. Vezi Onciul, *Originele Pr. rom.*, *[op. cit.,]* p. 128 și 130.

[35] Thurocz, II, c. XXX: „Post haec autem movit exercitum super *Kean ducem Bulgarorum et Slavorum*, quae gentes loca naturali situ munitissima inhabitant... Et locavit ibi unum proavum suum nomine Zoltan, qui postea hereditavit illas partes Transilvanas et ideo vulgariter dici solet Erdely Zoltan... Ex hac itaque gaza multiplici, Sanctum Rex Stephanus plurimum locupletatus. Albensem Basilcam quam ipse fundaverat aureis altaribus ditavit.“ Comp[ară] *Chron. Budense*, p. 66 și Simon Keza, p. 103: „post hec cum Kean *Bulgarorum duce et Sclavorum* preliatus est. Quo devicto de ipsius thesauro Beate virginis ecclesiam de Alba ditare non omisit.“

[36] Vezi argumentele care vin în favoarea existenței acestui ducat la Onciul, *Critica Teoriei lui Rösler*, în *Convorbiri literare*, XIX, 1885, p, 263 (264 și urm.)

ții românești în Moravia [7]. Această poporație este astăzi cu totul slavizată, dar ea a păstrat numele ei poporan de valahi; capitala regiunei se numește Valah — Mezerici și mai multe cuvinte românești împestrițează graiul ei slav. Toate acestea dovedesc o origine romanică a acestor slavi din Moravia. „Cum, se întreabă Hașdeu, oare acei români ar fi putut ei să nimerească în Moravia, dacă nu i-ar fi împins într-acolo din Panonia năvălirea ungurilor?“[37]

Cercetarea stărei Transilvaniei la venirea ungurilor arată că românii în această țară se aflau constituiți în mici state, sub niște voevozi vasali Împărăției Bulgare, ceea ce corespunde întocmai cu rezultatele dobîndite în capitolele anterioare. Am văzut anume că românii nu se dezțăraseră niciodată din Dacia; că peste ei au venit slavonii, care trăiau, încă la venirea ungurilor, alăturea cu ei, în țările transcarpatine, nefiind încă desăvîrșit procesul de absorbire din partea elementului românesc care-i înghiți mai tîrziu cu totul, și că ambele aceste popoare începură, de la decăderea stăpînirei avare în Panonia și înlocuirea ei cu acea bulgară asupra Daciei, a se coborî de la munte la cîmpie, apucîndu-se de o viață așezată și de lucrarea pămîntului, ceea ce trebuie să aibă de neapărată urmare închegarea vieței de stat. Constituirea efectivă a românilor și slavilor în niște state sub suzeranitatea bulgărească s-a adeverit și din studiul izvoarelor ungurești. Astfel am dobîndit, din combinarea tuturor fîntînelor istorice cercetate, un tot armonic, precum trebuie întotdeauna să fie adevărul.

2. Năvălirea maghiară

Calea năvălirei maghiare. Peste aceste țări transcarpatine în care începuseră a se înjgheba niște rudimente de viață organizată, vine, puțin timp după ivirea zorilor ei, cucerirea maghiară.

Ungurii sunt un popor de rasă mongolă, din ramura finică a acestui trunchi, de care se țin finii propriu-ziși, ostiacii și wogulii și deci înrudiți cu ramura turcă a aceleiași rase[38].

După ce ungurii se desfac de trunchiul finic din care se trag, ei locuiesc cîtva timp în Rusia de astăzi, prin guvernămîntul Orenburg, în regiunea numită pe atunci *Ungaria Mare*[39]. Abatele Regino din Prüm, trăitor în veacul al X-lea, care văzuse el însuși pe unguri în incursiile lor în Germania, ne descrie astfel pe aceasta a treia ediție a popoarelor hunice: „Ungurii rătăcesc în pustietățile Panoniilor și ale avarilor și își caută hrana zilnică din vînat și pescuit. Ei luptă mai ales cu săgeți pe care știu să le arunce cu o mare dibăcie din arcurile lor de lemn. Nu se pricep a se lupta în o ordine de bătaie sau a asedia cetăți: adeseori, se prefac a fugi, pentru a înșela pe dușman. Ei nu țin însă mult timp la luptă; de altfel, ar fi neînvinși, dacă stăruința lor în bătălie ar fi

[37] *Strat și substrat*, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, p. XXIX. Comp[ară] T. Burada, *Românii din Moravia*, în *Arhiva din Iași*, VI. Hașdeu însă atribuie tot năvălirei maghiare strămutarea daco-românilor în Macedonia și Istria, ipoteză cu totul neîndreptățită. Cîteva documente din 1643 pomenesc despre valahii din Moravia. Hurmuzaki, *Doc.*, VIII, p. 509.

[38] Hunfalvy, *Etnographie Ungarns*, Budapest, 1877, p. 146. Comp[ară] Elisée Reclus, *Nouvelle géographie universelle*, Paris, III, p. 332 și 675.

[39] Voyage de Rubruquis, c. 23, apud [L.U.] Gebhardi, *Geschichte des Reichs Hungarn*, Pesth, 1802, p. 320.

deopotrivă cu furia primei lor ciocniri. Se hrănesc aproape în chipul fiarelor sălbatice, cu carne crudă și cu sînge. Inima dușmanilor morți o taie în bucăți și o înghit în chip de doctorie. Ei nu știu ce este mila și cu atît mai puțin cunosc simțiminte motivate prin frica de Dumnezeu sau datoria către rudenii."[40]

La această descriere trebuie adaose cuvintele lui Ricardo din Cronica [(XI)] raportată mai sus că: „Ungurii trăiesc ca fiarele sălbatice, necultivînd pămîntul, mîncînd carne de cal, de lup și de alte animale de acest fel și bînd lapte și sînge de cal." Nu mai puțin spusele episcopului de Freising, că: „Ungurii sunt oameni urîți, cu ochii scufundați, mărunți la statură, barbari și sălbatici în năravuri și în limbă; un fel de monștri omenești."[41]

Acest cumplit neam de oameni care ajungeau pe străbunii lor, hunii, în sălbăticie, strămutîndu-se din Ungaria Mare, se opresc pentru cîtva timp, pe la 830, în regiunea numită *Ateluzu,* între Nipru și Carpații moldovenești, unde aleg de rege al lor pe *Árpád,* șeful întîei lor dinastii. Ei se pun în legături cu împăratul bizantin Leo, contra lui Simion, împăratul bulgarilor, pradă și devastează cumplit țara acestuia. După aceea, ducîndu-se partea validă a ungurilor în o expediție către Germania, bulgarii se aliază cu un alt neam de barbari mongoli, *peceneghii* și pustiesc cumplit locuințele ungurilor din Ateľuzu. Parte din cei rămași acasă caută atunci un adăpost în munții de la granița Moldovei, în colțul sudic răsăritean al Carpaților. Din acești unguri, refugiați aici, se trage poporul *secuilor,* neam deosebit de unguri, care împoporează prin excepție munții, pe cînd dealtmintrelea această rasă a ocupat pretutindeni locurile plane.

Pentru această origine a secuilor vorbesc mai multe împrejurări:

Aceea tocmai că ei sunt singurii unguri, care locuiesc în munte, fapt explicabil numai pentru un popor fugit înaintea unei năvăliri și nu la unul năvălitor.

Împrejurarea că secuii vorbesc tot limba maghiară, deși ceva mai arhaizată decît ungurii proprii. Această se explică dacă luăm în considerație că secuii se despărțiră de maghiari cu vreo 60 de ani înainte de așezarea acestora în Panonia și că o ramură de popor ce se desparte din masa lui și se dezvoltă mai departe, rămîne totdeauna în limbă cu particularități mai arhaice[42].

Ungurii, întorcîndu-se din expediția lor și găsind locuințele lor din Ateluzu pustiite, adună rămășițele poporului lor și trecînd pe lîngă Kiev, pleacă către apusul Europei. Fiindcă fosta lor țară, Ateluzu, fusese ocupată de către peceneghi, apoi ei trebuiră să apuce către Panonia, pe la nordul Carpaților. Ei cunoșteau această țară din prădăciunile lor anterioare și totdeauna o vizitaseră, apucînd drumul prin Galiția, ceea ce făcură și acuma. Că aceasta fu calea urmată de ei, se ade-

---

[40] *Chronicon Reginonis* ad, a. 889, în Pertz, *Monumenta Germaniae historica.*

[41] Locuri citate de canonicul Bunea, în *Discursul său postum de recepție la Acad. rom.*, p. 4.

[42] Hunfalvy, presupune că secuii așezați anume în acea parte a Transilvaniei, spre apărarea țărei (*Ethnographie Ungarns,* p. 201). Simon Keza (Ed. Endlicher, p. 70) spune că secuii ar fi rămășiți ale hunilor: „Jsti [enim] Zaculi Hunorum sunt residui." Identitatea aproape deplină a limbei maghiare cu aceea a secuilor, exclude această ipoteză, căci limba hunilor, mai veche cu 500 de ani, trebuia să diferească mai mult de limba actuală a ungurilor, de cum se deosebește limba secuilor. Vezi și I. Pușcariu, *Alfabetul Secuilor,* în *An. Acad. rom.*, II, tom. XXVII.

verește apoi și din izvoarele maghiare, care concordă spre puternica lor întărire, cu spusele cronicarului rus Nestor[43].

Prin urmare, ungurii nu trecură prin Valahia și pasul Turnului Roșu sau Porțile de Fier, pentru a pătrunde în Panonia și nu ocupară deci întîi Transilvania[44], ci, după cum am arătat, cuceriră centrul Daciei Traiane, cîtva timp după așezarea lor în Panonia, unde intrară pe la nord [8].

Este de luat aminte apoi, că ungurii nu prea repurtară izbînzi strălucite în primul lor atac în contra popoarelor țărilor de la Dunăre și mai ales ale celor carpatine. Astfel, în contra ducatului lui Menumorut, ei fac două expediții, din care în cea dintîi cuceresc numai pustietatea Nyr, așezată la nordul ducatului. Menumorut se retrage în muntele Igfon și se împotrivește încă cu destulă putere, pentru a sili pe unguri să încheie cu el un tratat, prin care *ducele bulgar este lăsat în principatul său*, cu îndatorirea de a da pe fata lui în căsătorie fiului lui Árpád. La moartea lui Menumorut, nerămînînd nici un moștenitor de sex bărbătesc, prin aceasta se întîmplă de trecu ducatul la fiica lui și deci la soțul ei, Zulta[45].

Tot așa de puțin cu efect fu și atacul îndreptat de unguri contra ducelui Glad, deoarece, cu toate că se supune ungurilor, el nu este scos din domnie și urmașii lui se găsesc încă pe timpul lui Sf. Ștefan ca duci ai acelei țări. Întîlnim anume pe acel Ahtum, care, nevoind chiar să mai cunoască supremația regelui maghiar, este bătut de Sf. Ștefan și înlocuit cu un nepot al regelui, numit Sunad[46].

Asupra cucerirei Transilvaniei, observăm de asemenea că versiunea păstrată de Anonimus nu o arată ca o izbîndă deplină, deoarece, după moartea lui Gelu, Tuhutum, capul ungur căruia Anonimus îi atribuie supunerea ducatului românesc, este ales de poporația țărei ca domn în locul lui Gelu. Urmașii acestui cap țin Transilvania pînă pe timpul regelui Ștefan, cînd ducele Gyula, strănepotul lui Tuhutum, căutînd a se face tot așa de neatîrnat ca și Ahtum, provoacă pe regele maghiar a-l bate și supune. Prin urmare, dinastia română fusese înlocuită cu una maghiară, iar, în celelalte, rămăsese tot principatul românesc de mai înainte. Ducatul lui Kean e supus de către Sf. Ștefan, iar sudul Transilvaniei rămîne mai mult timp neatîrnat de unguri. Îndeobște, cucerirea maghiară a țărilor române din Carpați începe mai cu hotărîre

---

43 Anonimus, c. VIII ⟨XII⟩. Simon Keza, p. 102. *Chronicon Budense*, p. 36. Comp[ară] locul din Nestor raportat mai sus, p. 365—366.

44 Aceasta este părerea și a istoriografului și colecționarului ungur comitele Ioseph Kémeny. Într-un articol publicat în Kurz, *Magazin*, I, 1844, el spune la p. 235: „Obwohl Siebenbürgen schon früher durch die Maghiaren theilweise errobert wurde, so war es bis zur Regierung des Fürsten Gyula von dem ungarischen Mutterlande doch noch immer getrennt, und die gänzliche Einverleibung mit Ungarn geschah erts nach der Besiegung des Fürsten Gyula."

45 Anonimus, c. LI: „Dux vero Arpad, inito consilio suorum nobilium [...] mandata Menumorout dilexit et laudavit... peticionem Menumorout differre noluit et filiam suam in uxorem Zulte accepit, cum regno sibi promisso, et missis legatis [ad Usubu et Veluc,] mandavit, ut celebratis nuptiis filiam Menumorout filio suo Zulte in uxorem acciperent, ... et Duci Menumorout daret Byhor castrum." c. LII: „Menumorout post illiam ⟨istam⟩ causam in secundo anno *sine filio mortuus est* et regnum eius totaliter Zulte generi suo dimisit in pace."

46 Anonimus, c. XI: „Terram vero, que est a fluvio Morus usque ad castrum Urscia preoccupavisset quidam dux [nomine] Glad [...] ex cuius progenie Ohtum fuit natus, quem postea longo post tempore sancti regis Stephani, Sunad filius Dobuca nepos regis in castro suo [iuxta Morisium] interfecit [...")]

sub Sf. Ștefan și ține pînă la 1210, cînd ungurii o încheie cu supunerea Țărei Bîrsei[47].

Caracterul năvălirei maghiare. Năvălirea maghiarilor asupra țărilor transcarpatine are deci cu totul alt caracter decît acele ale popoarelor barbare de mai înainte. Mai întîi, popoarele băștinașe din țările de peste munți, românii și slavonii, fiind organizate în niște state sub influența și suzeranitatea bulgară, ele puteau opune o nu slabă împotrivire, pe care o și încercară, pînă la un punct cu succes, față cu [h]oardele maghiare. Aceste nu se putură revărsa neoprite și pune toată țara sub foc și sub sînge. Ele trebuiră să lupte cu oștiri împotrivitoare, iar nu numai să urmăriască în goană niște fugari înspăimîntați.

Năvălirea ungurilor este mai mult o *cucerire* a țărilor locuite de români și slavoni și aceasta încă nedeplină. Nu veniseră deci unguri ca goții, hunii sau avarii, ca un orcan* îngrozitor de popoare prădalnice, care prefăceau în pulbere și cenușă tot ce le ieșia înainte, ci ca niște dușmani, cu care cei atacați se luptară și, cu toate că supuse, păstrară însă drepturi față de noii lor stăpîni. Iată cum se poate înțelege că popoarele de peste Carpați, care apucaseră acuma să se scoboare din adăposturile munților, nu avură nevoie a se retrage înaintea năvălirei maghiare înapoi în cetățile lor firești, ci se supuseră cu încetul stăpînirei lor. Ungurii însă începură în curînd, intrînd în curentul civilizației, a îmbrățișa viața așezată și organizată a popoarelor peste care căzuseră.

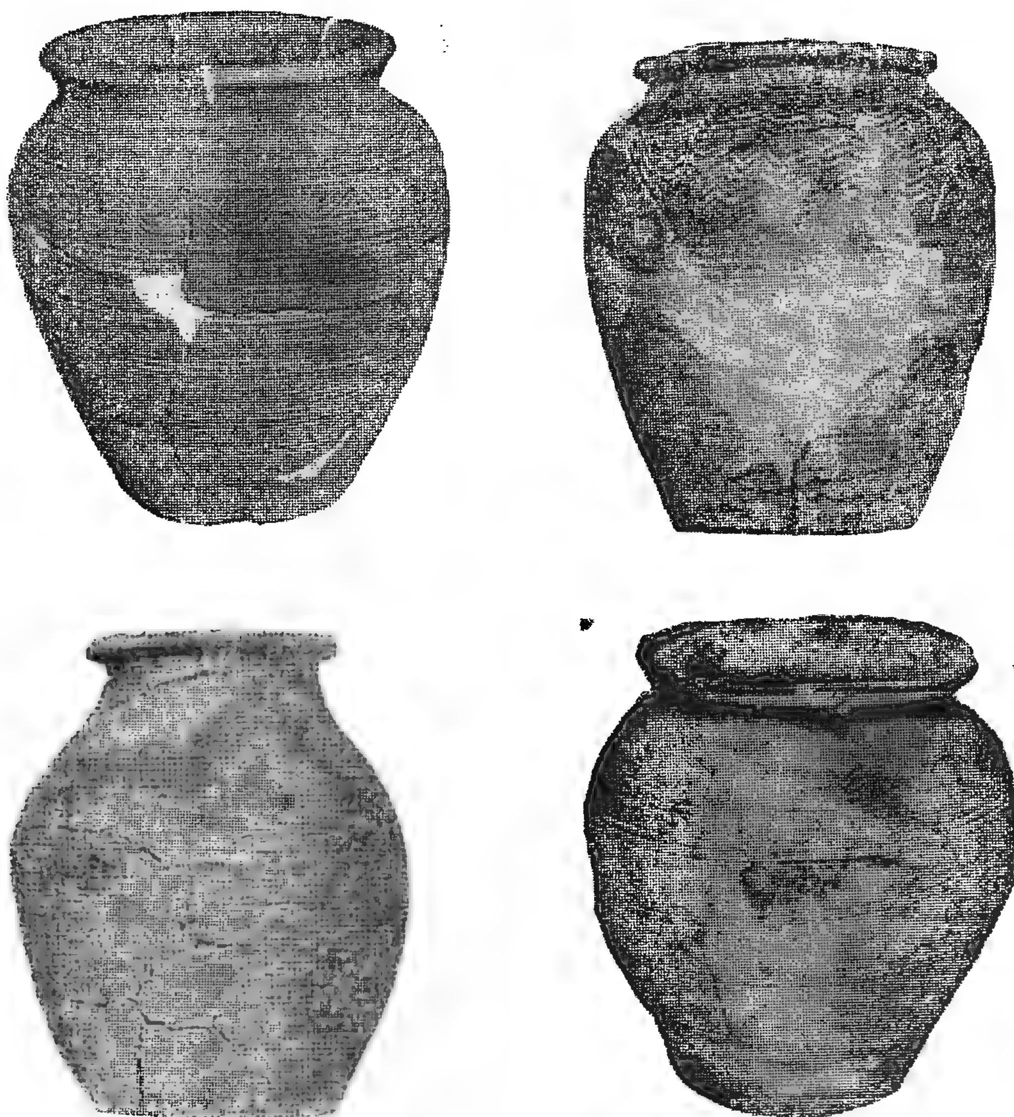
Din această împrejurare, se explică însă un fapt capital din Istoria Românilor: așerbirea și robia cea nemaipomenită în care căzură românii față cu ungurii. Înșelați prin respectarea de la început, a drepturilor lor, ei rămaseră pe loc și fură apoi cu încetul reduși în sclăvia cea mai degrădătoare, prin o necontenită uzurpare a drepturilor lor de către cuceritorii țărei. Dacă ungurii ar fi năvălit în țările carpatine ca și celelalte popoare barbare, românii și slavonii ar fi nimerit îndărăt calea munților, pe care nu de mult o coborîseră, și ungurii ar fi devenit stăpînii țărilor goale, nu și ai popoarelor de peste Carpați.

Expunerea caracterului cucerirei maghiare, după Anonimus Notar, găsește o întărire în faptul că, chiar pe timpul lui St. Ștefan, o sută de ani după intrarea ungurilor în Panonia, principatele supuse de năvălitori la sosirea lor, păstrau încă jumătatea de neatîrnare, în care îi lăsase cucerirea. De aceea, vedem pe Sf. Ștefan că este nevoit să lupte contra lui Ahtum, Gyula și Kean, fără a vorbi de țările așezate dincolo de Tisa și care trebuiră de asemenea menținute cu puterea în stăpînirea ungurilor. Semineatîrnarea părților de dincoace de Tisa, care interesează istoria românilor, se menține în tot decursul istoriei ungurești și adeverește astfel spusele anonimului notar. Astfel, pe la 1298, întîlnim pe voevodul *Lorandus,* care, răpind sub ocîrmuirea lui toată regiunea dintre Tisa și Transilvania și făcîndu-se aproape cu totul neatîrnat de regele Andrei al III-lea, acesta este nevoit a duce contra lui o puternică armată[48]. Un alt voevod și palatin, *Dausa,* are în ocîrmuirea lui cele 5

[47] Anonimus, c. XXVII: „milites Tuhutum [...] ducem Geloum iuxta fluvium Copus interfecerunt. Tunc habitatores terre videntes mortem domini sui, sua propria voluntate dextram dantes, dominum sibi elegerunt Tuhutum... a die illo terram illam obtinuit pacifice et feliciter, sed posteritas eius usque ad tempora sancti regis Stephani obtinuit." Vezi un rezumat al înaintărei ungurilor asupra românilor în Aug. Bunea (*l.c.* mai sus, nota 4), p. 3.

* orcan = uragan (germ. Orkan, în *DLRM*, p. 568).

[48] Kovachich, *Supl.*, I, p. 102, 1298: „Lorandus vero, [...] occupato Scepusiensi castro, totam inde usque Transilvaniae limites regionem sub suam redegerat potestatem." Comp[ară] Fejer, VI, 2, p. 26, 1296: „Praeterea quum contra Rorandum Voy-

Ceramică din secolele X—XII.

comitate de dincoace de Tisa: Bihar, Solnok, Satu Mare, Zonuk și Crasna, pe care le conduce cu ajutorul unei adunări sau diete a numitelor comitate, prin urmare, ca niște regiuni nu pe deplin incorporate în regatul unguresc[49]. În Transilvania întîlnim, tot pe timpul lui Andrei al III-lea, pe voevodul *Ladislau*, care, la stingerea dinastiei arpadiene, refuză a recunoaște pe Carol de Anjou, noul rege al Ungariei, pînă cînd papa aruncă asupra țărei sale interdictul eclesiastic[50]. Tot pe atunci, întîlnim în comitatele Maramureșului și al Ugocei pe voevodul *Nicolae*[51] și, mai

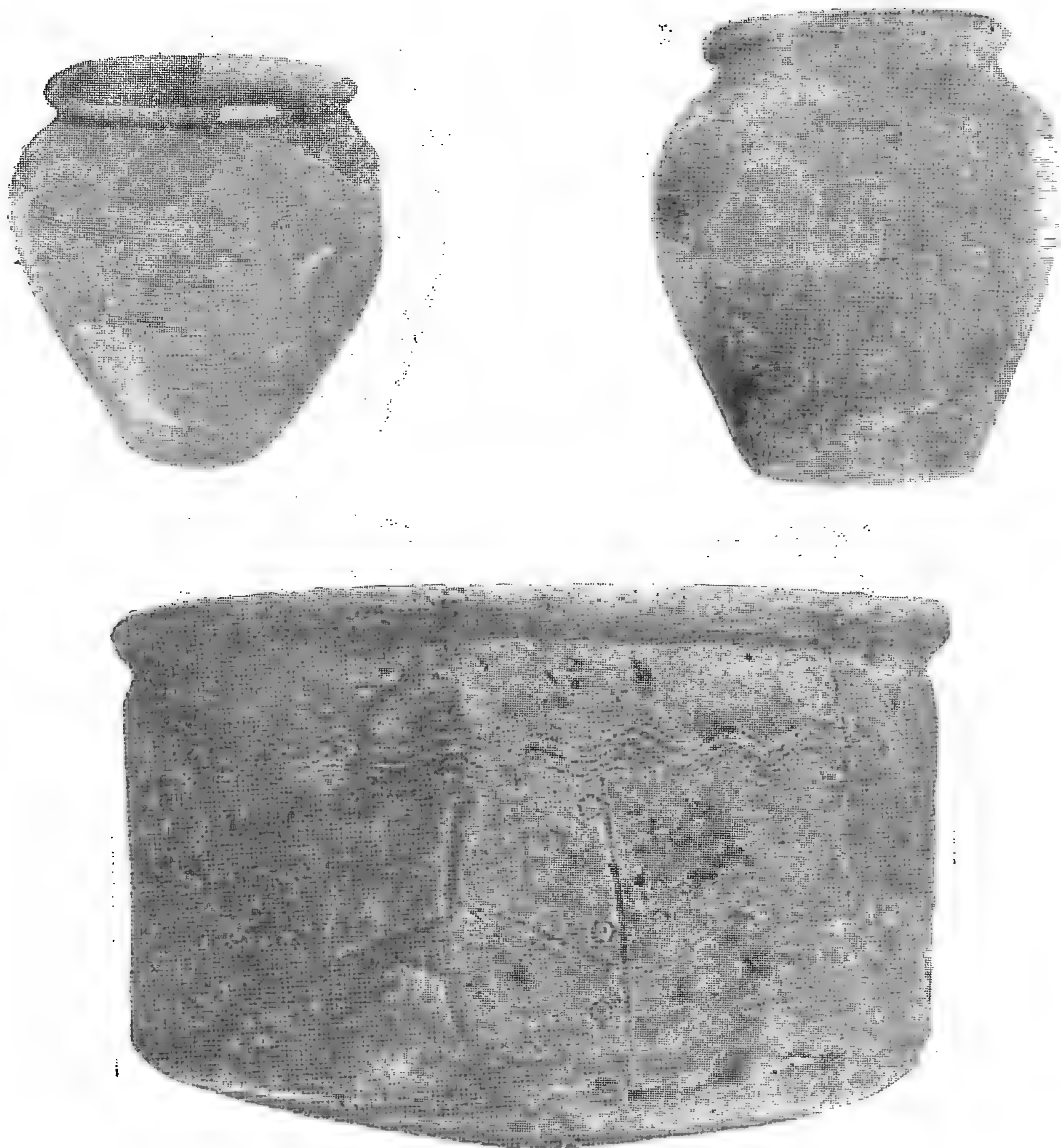
---

vodam et fratres suos, filios Thomae, cum nostrae militae multitudine armatorum processimus."

[49] Fejer, VIII, 2, p. 98, 1317: „Magister *Dausa*, Comes de Bihor et de Zobolch ac in comitatibus de Záthmar, de Zonuk, de Kraszna vice suae Personae Iudex specialis deputatus." Idem, VIII, 2, p. 52, 1317: „per litteras Magistri *Dausa* [...] in congregacione quinque provinciarum per ipsum." Alte locuri, vezi reproduse în Píč, *Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht*, Leipzig, 1882, p. 111, nota, 26.

[50] Fejer, VII, 3, p. 70, 1309: „Contra saepedictum Ladislaum [...] tamquam contra Haereticorum fautorem et inimicum fidei procedendum, et totam terram sibi subiectam, et adhaerentium faventium, obedientium vel dantium sibi quoquo modo auxilium, consilium vel favorem ultra sylvas et citra sylvas, ecclesiastico supponimus interdicto." Ladislau este pomenit pentru prima oară ca voevod al Transilvaniei în 1288 (Fejer, V, 3, p. 434).

[51] Fejer, VIII, 1, p. 147, 1303: „Capitulum ecclesie Albensis Transilvanae [...] Nobili viro et honesto *Nicolao Voivodae*, filio magnifici Mauritii, comiti de Ugocsa et Marmarusio."

Ceramică românească din secolele X—XII.

tîrziu, aflăm în aceeași parte de loc alți voevozi români, care se revoltă în contra coroanei. Deocamdată, am vrut să arătăm numai cum caracterul cel slab al cucerirei unguroști se reflectă în urmă în organizarea provinciilor alipite pe lîngă coroana maghiară, ceea ce poate totodată fi invocat ca o puternică dovadă a adevărului raporturilor lui Anonimus. Tot în sprijinul autonomiei îndestul de deplină a părților de dincoace de Tisa, se mai poate aduce baterea monezei separat pentru aceste țări, cu o monetărie în Cluj pentru cele 5 comitate și alta în Săbiu pentru Transilvania proprie [9]. În sfîrșit, linia Tisei forma chiar și o graniță vamală, rămășiță a vechiului timp, cînd Ahtum percepea vamă de la sărurile regești ce treceau peste Tisa în Ungaria proprie[52].

[52] Píč, *Der nationale Kampf, [op. cit.,]* p. 172—187. Comp[ară] mai sus p. 363 și mai jos, vol. II, cap. *Descălecarea.*

3. Starea românilor la începutul stăpînirei maghiare

Cercetarea stărei în care cucerirea maghiară a lăsat pe români, în cele dintîi veacuri ale supunerei țărilor lor de peste munți, are o îndoită însemnătate: întîi; fiindcă ne arată că această stare era mult mai bună în vremile mai vechi decît mai tîrziu, și ne va lămuri asupra pricinilor decăderei românilor de la starea de popor la acea de robi înjosiți; al doilea, pentru că ne dă la mînă unul din cele mai puternice argumente în sprijinul stăruinței românilor în vechea lor patrie.

Deși documentele lipsesc asupra timpurilor imediat următoare cucerirei și nu putem aduce dovezile noastre decît din documente uneori cu mult posterioare, această împrejurare nu atinge întru nimic faptul însuși de dovedit. Într-adevăr, poporul român de peste munți ajunge cu timpul a pierde o sumă de drepturi pe care le avea mai înainte. El merge decăzînd din ce în ce, din o stare înfloritoare în una tot mai degradată. Este deci firesc lucru de a admite, că, *pe cît ne vom urca îndărăpt în timp, cu atît poziția românilor va fi fost mai bună, deoarece o găsim cu atît mai rea, cu cît ne coborîm.* Chiar dacă nu putem face dovada pentru timpul cel dintîi, îndată ce vom aduce-o pentru o epocă mai apropiată, ea va avea putere cu atîta mai mult pentru aceea ce l-a precedat.

Proprietatea. Mai întîi, constatăm că românii și-au păstrat proprietățile sub stăpînirea maghiară. Documentul cel mai vechi asupra acestui fapt, este din 1227, adeverind stăpînirea pămîntului din partea românilor încă de pe vremile regelui Coloman (1095—1114) ⟨1116⟩, ceea ce se vede de pe numele oamenilor arătați ca proprietari: Voinea, Dinu, Vulcan și Micu, învederat nume românești[53].

Proprietatea românilor asupra teritoriilor ocupate de ei se dovedește apoi, în același timp, și pentru Țara Bîrsei și regiunile învecinate. E drept că această țară este arătată în unele documente unguREști ca „deșartă și nelocuită". Atare rostire este însă neserioasă, întrucît, îndată după dînsa, se face vorbă de locuitorii acestei țări[54].

Din documentele citate nu aflăm însă de ce neam erau locuitorii din Țara Bîrsei, în momentul cînd a fost dăruită cavalerilor teutoni. Știm însă că în preajma ei locuiau secuii și valahii, adică românii, căci un document din 1222 spune că s-a concedat acelor cavaleri să nu plătească nici o vamă cînd *vor trece prin țara secuilor sau prin țara valahilor.* Aceste țări aveau deci mai înainte dreptul de a percepe această vamă pe care regele acuma li-o răpise prin actul său de scutire în folosul cavalerilor[55].

---

[53] Mai sus, p. 369.

[54] Teutsch und Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens, [op. cit.,]* 1857, p. 9, 1211 (Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 57), „terram, Borza nomine, licet desertam et inhabitatam." *Ibid.*, p. 20, 1222: „Ad hec *homines, qui terram ipsam inhabitant, quando dicta donatio facta fuit." Ibid.*, p. 11 ⟨64⟩, 1213 ⟨1218⟩: „terra, que Borza vacuam et inhabitatam... *universis eiusdem terre incolis presentibus et futuris." Ibid.*, p. 12 ⟨63,⟩ 1218: „terram de Burza vacuam et inhabitatam... decimas ipsius terre *ab eius vinculis tam futuris quam presentibus (percipiendas)."* D. N. Iorga, *Introducere* la *Studii și documente,* I, p. X, admite fără cuvînt pustietatea Țărei Bîrsei.

[55] *Ibidem,* p. 18 ⟨75,⟩ 1222: „Item concessimus, quod nullum tributum debeant persolvere, nec incolae ⟨populi⟩ eorum cum *transierint per terram Siculorum aut per terram Blacorum."* Populi eorum se referă la homines inhabitantes terram Borzam din doc. precedente și întăresc deci *nepustietatea* Țărei Bîrsei.

Țara valahilor era o regiune bine determinată, deoarece o vedem arătată ca marginea unei moșii Cuteburg, adaosă de regele Andrei dăruirei anterioare făcută cavalerilor teutoni[56].

O altă pomenire despre români, avînd în proprietatea lor o pădure, se raportă la altă grupă a acestui popor așezată lîngă Săbiu. Privilegiul andrean din 1224 concede coloniștilor germani din Săbiu „a întrebuința spre folosul lor *pădurea blachilor și a bisenilor*, împreună cu acei blachi și bisseni."[57] Că românii posedau aici, afară de zisa pădure, și pămînt în proprietate, se vede de pe aceea că regele Andrei da în 1223 mînăstirii Cîrța o bucată de pămînt „luată de la români."[58]

Un document din anul 1231 ne va dovedi însă cu învederare nu numai că românii aveau la această dată proprietăți în stăpînirea lor, dar că ei avuseră asemenea drept în toate timpurile mai vechi. Prin acest document, un oarecare *Vydh de Bord*, după cît se vede un german din Flandra, din acei colonizați nu de mult de regele Andrei în aceste părți, cumpără o proprietate de la un român, *Buiul, fiul lui Stoia* (nume românești, ba chiar articulate cu articolul postpus: *ul* și *a*), așezat în ținutul valahilor, dar declară înaintea capitolului bisericei transilvane, că consimte a înapoia această proprietate vechiului ei stăpîn, *Trul, fiul lui Cioru*, de la care primise îndărăt banii ce-i dăduse, fiindcă *Trul dovedise* prin *numeroși marturi că această proprietate aparținuse din timpuri imemoriabile strămoșilor și răstrămoșilor săi și că fusese alipită de Țara Făgărașului încă pe cînd țara românilor era țară a bulgarilor*[59].

Acest document dovedește într-un chip învederat nu numai că românii păstraseră proprietatea de pămînt pe la 1231, deoarece în acel an găsim pe un român vînzîndu-și pămîntul unui german; dar că acel pămînt aparținuse altor români, din vremuri care întreceau memoria oamenilor, cel puțin de pe timpul cînd țara românilor era sub bulgari, adică în vremile întîiului Imperiu Bulgăresc (676—1018).

Mai tîrziu, găsim foarte adeseori amintite stăpîniri teritoriale ale românilor. Așa, într-un document din 1341, găsim o moșie împărțindu-se

---

[56] *Ibidem*, p. 20 ⟨77,⟩ 1222: „*Cuterburc* [...] *que procedit usque ad terminos Blacorum.*"

[57] *Ibidem*, p. 24 ⟨84,⟩ 1224: „Preter vero supradicta, silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis usus communes exercendo cum predictis scilicet Blacis et Bissenis eisdem contulimus, ut prefata gaudentes libertate nulli inde servire teneantur."

[58] *Ibidem*, p. 24 ⟨79,⟩ 1223: „(Monasterio de Kerch) confirmamus in presenti privilegio *terram* quam primus eidem monasterio contuleramus *exemptam de Blaccis.*" În 1252 găsim pomenit pămîntul acesta al valahilor din Cîrța cu limita unei alte posesii. *Ibidem*, p. 70 ⟨254,⟩ 1252: „Terram Zek [...] inter terras Olachorum de Kircz, Saxonum de Barassu (Brașov) et [terras] Siculorum de Sebus existentem."

[59] *Ibidem*, p. 56 ⟨120,⟩ 1231: „Quod accedens nostri in presentiam *Gallus filius Wydh de Bord*, confessus est coram nobis [retulitque taliter] quod licet terram *Boje*, terre Zumbuthel conterminam, et de presenti ⟨nunc⟩ in ipsa terra Blaccorum existentem, habitam propriis suis, justisque expensis ab homine *Buyul filio Stuye* coemerit; [...] considerans tamen, [...] qualiter eadem terra a tempore humanam memoriam transeunte per majores, avos, atavosque ipsius Thrulh filii Choru possessa, et a temporibus jam, quibus ipsa terra Blacorum, terra bulgarorum extitisse fertur, ad ipsam terram Fugros tenta fuerit, qualiter is ⟨prout id⟩ dictus Thrulh filius Choru quamplurimorum hominum elogiis adfirmare adnisus fuit. Hinc ne jurgia temporum in processu enascerentur, fraterne, mutueque charitatis, [...] dictam terram Boje [...] eidem Thrulh filio Chors, accepta ejus recompensa in pecuniarum solutione, [...] remisit coram nobis." Asupra referirei pe timpul stăpînirei bulgare, vezi mai sus p. 319. *Ch* în documentele maghiare se citește *ch, ci:* Choru = Cioru, Chaac = Ciac. N. Iorga, *Geschichte des rum. Volkes, [op. cit.,]* bănuește fără cuvînt autenticitatea documentului, pe motivul că nu ar corespunde istoriei, ceea ce tocmai se întîmplă cu prisosință.

între moștenitorii români ai magistrului Neculai[60]. În 1378, regele Ludovic cel Mare al Ungariei dăruiește fiilor lui Timan Valahul moșia Patak (Valea), desigur, pentru merite militare[61]. De aceste dăruiri către români din partea regilor Ungariei sau din acea a marilor săi locțiitori, întîlnim foarte des în documentele unguresti; dar, fiindcă dăruirea unei moșii atrăgea după dînsa și înnobilarea, precum și pierderea stăpînirei de pămînt, pierderea acestui rang[62], de aceea vom aduce mai multe acte cînd ne vom îndeletnici cu cercetarea nobilimei române.

Cu timpul însă, românii fură deposedați de proprietățile lor și anume aceia ce nu voiră să-și lepede religia și naționalitatea spre a trece la stăpînitori, unguri sau sași, popoarele înzestrate cu mănoase privilegii ale Transilvaniei. Cei ce păstrară dreptul lor cu acest preț se înstrăinară de poporul de baștină al țărei, cum o făcu bunăoară mare parte din nobilimea cea mare a Ardealului, pe cînd altă parte, voind să păstreze cele două paveze ale neamului ei, părăsi moșii și sate și căută dincolo de munți apărarea conștiinței ei (cînd întemeiară principatele).

Din aceste împrejurări se explică cum de românii ajunseră la sfîrșitul veacului al XVIII-lea a nu mai poseda nici un pămînt în proprietate, fapt ce se invoacă de advocații cauzei maghiare spre a dovedi că poporul român ar fi fost de curînd imigrat în țările de peste munți.

Pentru sași avem dovezi cum ei deposedau pe rînd pe românii din regiunile lor, de locurile de pășune, ceea ce împingea pe români la acte de răzbunare săvîrșite pe calea criminală a furtului, prădăciunilor și pojarurilor, care sunt prea dese și săvîrșite pe o scară prea mare, pentru a fi datorite numai unor porniri rele individuale.

Un document din 1383, care conține o împăcare (?) între sași și români, prevede între altele că românii să înceteze cu pustiirile, pojarurile, prădăciunile și despoierile; dar că ei să *nu mai poată nici pășuna vitele lor în pămînturile teutonilor, afară decît cu învoirea acestora*[63]. Alt document din același an ordonă banului de Croația să alunge pe românii din districtul Sebenicului, căci ei s-ar îndeletnici cu pășunatul, cauzînd mari daune oamenilor[64].

Alt document din 1471, de la Matei Corvin, vorbește despre nobilii sau orice clasă de oameni împosesionați și mai ales valahii din zisele părți ale Transilvaniei, cu deosebire din districtele Făgărașul și Amlașul, care și-ar paște oile, porcii și alte vite ale lor pe locurile concedate sașilor, și regele oprește pe români a mai trimite animalele lor

---

[60] Hurm[uzaki,] *Documente,* I, p. 666, 1341: „magister Nicolaus vel *sui successores olacos.*"

[61] *Ibidem,* I, 2, p. 255, 1378: „Mychaelis, Johannis et Nicolai filiorum petri fily Tyman *de genere Olacali,* [...] Sessionalam Patak [...] donavit."

[62] Un document din 1447 arată că Petru Viteazul trebuind să restituie lui N. Lehaciu mai multe moșii, acesta îi lasă una, „Nolentes ipsum... penitus *Ignobilitari.*" *Ibidem,* I, 2, p. 733. Că dăruirea unei moșii înnobila pe dăruit, se vede din identificarea moșiei cu nobleța. Un document (citat mai jos) vorbește de „Cunctis ejusdem *(nobilitatis)* utilitatibus videlicet terris arabilibus cultis et incultis, agris, pratis, sylvis, nemoribus etc." *Nobilitatis* este învederat întrebuințat aici ca sinonim cu *possessio* (moșie).

[63] Hurm[uzaki,] *Doc.,* I, 2, p. 281, 1383: „nec pecudes in territorio Theutonicorum, nisi liberrima licentia et admissione (eorum) pascerent." Alt doc. din 1419 învinovățește iarăși pe români pentru crime contra sașilor. *Ibid.,* I, 2, p. 507. Alt act de silnicie a 70 de iobagi români c[ontra] comercianților din Săbiu. *Ibid.,* I, 2, p. 294, 1385 și un alt act de împăcare între români și sași pentru uciderea din partea acestora a 6 femei romînce. *Ibid.,* I, 2, p. 495, 1413.

[64] *Ibidem,* I, 2, p. 283. Comp[ară cu] p. 286.

pe acele locuri împotriva voinței noilor lor stăpîni[65]. Era vorba deci de românii *așezați și proprietari* care sunt opriți a-și mai duce turmele pe locurile concedate sașilor și care locuri învederat fuseseră luate de rege de la români. Asemenea restrîngeri necontenite ale locurilor de pășune scoteau pe români din fire și ei răzbunau îngustarea gospodăriei și a singurului lor mijloc de trai, prin fapte sîngeroase și dăunătoare puse în lucrare împotriva veneticilor sași. Între aceștia și români nu se dezbăteau pricini criminale, ci un proces istoric, în care dreptatea nu putea fi în partea uzurpatorilor, oricît ar fi fost ei formal acoperiți prin dăruiri și privilegii regești [10].

Nobilimea română. Cercetarea nobilimei românești va îndeplini științele asupra proprietății, pe lîngă că va arăta pe români posedînd, în vremuri mai vechi, acest puternic așezămînt, care le lipsește cu desăvîrșire în țările de peste munți, în vremile mai de apoi.

Aflarea nobilimei la români sub stăpînirea ungară este constatată într-un număr nesfîrșit de documente din care numai o mică parte a văzut lumina tiparului. Așa, încît în documentul lui Bela al IV-lea din 1247, se vorbește de nobilimea din țara Lytira, adică țara Lotrului, care nobilime este arătată cu numele de *maiores terrae*. Acești nobili aveau dreptul recunoscut tuturor nobililor de a putea apela la curia regească contra sentințelor capitale[66]. Alt document din 1274 ridică pe mai mulți valahi păzitori de graniță la rangul de nobili, spunîndu-se în ele ca să intre în rîndul și ceata nobililor din ținutul lor[67]. Regii dăruesc sau întăresc nobilimea sau stăpînirea de moșii unor români (prin care din urmă fapt ei și sunt înnobilați): Așa, un document din 1269 conține dăruirea lui Ștefan, ducele Transilvaniei, către Mihail și Neculai Goștian ⟨Gosztun⟩ (după nume învederat români) a dreptului de nobilitate ca mulțumită pentru slujbele făcute în expediția contra bulgarilor. Un altul din 1296, înapoiază lui Ion Nicola ⟨Mikola,⟩ român, dreptul de vamă de pe moșia Vásárhely (drept nobiliar)[68]. Un alt document din 1326 conferă knezului Stanislau, fiul lui Stan, moșia Strîmtura (Szurduk); altul, din 1336, stabilește hotarele moșiei Bedeuhaza a lui Drag și Dragoș, *valahi*, slugi devotate ale regelui Carol Robert; alt document, din 1343, vorbește despre un proces pentru moșia lui Crăciun, cu Bogdan, ambii voevozi din Maramureș; un altul, din același an, dă lui Crăciun moșia Bilka. Un document din 1360 dăruește lui Stan, fiul lui Petru, *credinciosul valah al regelui*, moșia românească Roșia de Sus (Felseurona), *„cu drepturile de care se bucură nobilii regelui."* Un altul, în sfîrșit, vorbește de *nobilii români* Sandu ⟨Șandor⟩ [= Alexandru,] Mihail, Alexa și Nicoară,

---

[65] *Magazin für siebenbürgische Landeskunde*, II, p. 183, 1471: „Quod si aliquis nobilis aut alterius cuivis status *possessionati homines et notanter Valachi* dictorum partium transilvanarum et signanter in districtibus Fogaras et Omlas vocatis, commorantes, pastores suos cum gregibus ovium, porcorum et aliorum pecorum suorum ad territoria Saxonum nostrorum, contra voluntatem quorum miserint."

[66] Din documentul analizat mai pe larg mai jos, cap. *Muntenia și Moldova înainte de descălecare*, reproducem locul: „quod si contra maiores terre (Lytira) aliqua sententia de sanguinis effusione prolata fuerit, in qua senserint se gravari, ad nostram curiam valeant appelare."

[67] Fejer, *Codex diplomaticus regni Hungariae*, V, 2, p. 205, 1234: „Eosdem Petrum, Paulum, *Micou*, Ioannem, Nicolaum et Egidium de ipso iobbagionatu castri pure et simpliciter eximendo, cum terris eorum in numerum, coetum et consortium nobilium servientium regalium accepimus." Numele de *Micou* și mai ales însușirea de *iobagio castri* (vezi mai jos) arată că e vorba de români.

[68] Doc. din 1269, Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 1, p. 341; cel din 1296, *ibidem*, 1, 1, p. 528.

iar altul, de sora românului Dragoș, nobila Doamna Stana[69]. *Nobilii și knezii români* din Hațeg sunt arătați ca luînd împreună parte la judecarea unui proces între knezii Mușat, Stroia și Zaicu, sub președinția vicevoevodului Transilvaniei, Petru[70]. În 1399, găsim pe Stiborius ⟨Știbor,⟩ voevodul Transilvaniei și comitele Zarandului, adresîndu-se către toți și către fiecare din nobili, *atît unguri, cît și valahi,* castelani sau vicecastelani. Tot nobili români după numele lor sunt și acei pomeniți de documentul din 1404: Ladislau și ⟨seu⟩ Mihail Ciula, Neculai de Muncel, Barbu sin Leul de Barbatviza (Rîul Barbatului) și Neculai Baciu[71]. Un act din 1406 vorbește de nobilii români Balk ⟨Bank,⟩ Dragoș și Nan din Sarvaș ⟨Sărăsău;⟩ altul, din același an, pomenește pe alți nobili români: Vanea ⟨Vanna,⟩ fiul lui Vancea, și Vancea, fiul lui Slav, proprietarii moșiei Apșa, aflată pînă astăzi în posesia românilor[72].

În 1409, Sigismund, regele Ungariei, dăruește domeniul Hunedoarei din Transilvania lui Voicu, militar al curței regale, fiul lui Sîrbu, precum și fiului lui Voicu, Ioan (Corvin de Huniade), *numit în alte documente Ioan Valahul* (Românul), cuprinzînd în acea dăruire și pe frații lui: Voicu, Mogoș și Radul și pe unchiul său, alt Radul, pentru strălucitele slujbe militare ale lui Voicu. Rezultă din acest act că aceștia toți erau români nobili, care slujeau la curtea lui Sigismund, atît din numele lor, din scrierea lui Radul cu articolul postpus românesc, și din arătarea anume ca român a lui Ioan, de unele din ele[73].

În 1411, se judecă Pypo de Ozora cu nobilii români Farcaș, Ștefan și Ladislau de Mutnuk, *arătați anume ca români* de alt document, pentru moșia Varu, dîndu-se dreptate acestora, pe motivul prescripției de 30 de ani[74].

În același an, sunt citați mai mulți români nobili din familia Macicaș: Dionisie, Andrei, Farcaș, Costea, Ioan, fiul lui Mihail, fiul lui Ladislau de Macicaș, ca proprietari ai moșiilor Ruginoasa, Toplița, Leurdeni și

---

[69] Mihaly, *Diplome maramureșene,* p. 6, 13, 17, 19, 42. Mai vezi un doc. din 1385. *Ibidem,* p. 85 și unul din 1389, *ibidem,* p. 96.

[70] Kemeny, *Knezen und Kneziate,* în *Magazin für siebenbürgische Landeskunde,* II, p. 300, 1363: „Nos Petrus vice-voivoda Transylvanus inter ipsum Mussathe Stroia et Zayk Kenezios judicium facere deberemus, ambabus partibus cum eorum instrumentis in facto ipsius possessionis Zalasd, coram nobis et regni nobilibus de comitatu ac *universis Kenesis et senioribus Olachalibus* districtus Hatzag comparandi assignassemus." Comp[ară] Fejer, XI, p. 502, 1435: „Nos Ladislaus de Chaak Vayvoda [...] una cum Iuratis et Universitate *nobilium,* ac Keneziorum Ipsius Districtus Hatzak." Districtul Hațegului era împoporat de români.

[71] Doc. din colecția Kemeny, reprodus de *Transilvania,* V, 1872, p. 183 și de Hurm[uzaki,] *Doc.,* I, 2, p. 433, 1404: „Barb sin *Leel* de Borbatvize, cu articolul românesc postpus.

[72] Mihaly, *Diplome maramureșene,* p. 136 și 143.

[73] Hurm[uzaki,] *Doc.,* I, 2, p. 462, 1409: „Quod Nos consideratis... meritis Voyk filii Serbe aule nostre militis, ... quandam possessionem regalem Hunyadvar vocatam in Comitatu Albensi ... habitam, simul cum eiusdem universis utilitatibus [...] videlicet terris arabilibus, cultis et incultis, (urmează formula obișnuită) memorato Voyk militi et per eum Magas et Rad*ul* carnalibus, ac Rad*ul* patrueli fratribus, nec non Johanni filio suis, ipsorumque haeredibus (damus)." Cf. *Ibidem.,* I, 2, p. 597, 1435: „Ioanni Olacho"; *ibid.,* I, 2, p. 627, 1437: „Ioahanni *Olah* filys condam Woyk de Hunyad"; *Ibid.,* I, 2, p. 648, 1439: „Johannis *Olah* de Hunyad." Dovedirea amănunțită a românității Corvinilor, vezi mai jos, vol. II, la *Domnia lui Ștefan cel Mare,* cap. *Starea Europei.*

[74] *Ibidem,* I, 2, p. 473, 1411: Că familia de Mutnuk era română se vede din doc. din 1387. *Ibid.,* p. 300, care citează pe unul: Bogdan *Olahi* fily Stephani de Mothnuk și din un al doilea din 1406. *Ibid.,* p. 448: „fideles nostri *Wolahi,* Ladislaus [...] fily Bogdan de Mothnok." Că ei erau nobili se vede, afară de faptul posesiei de moșii, din arătarea anumită a altui document din 1419. *Ibid.,* I, 2, p. 506: „dictorum *Nobilium* de Muthnuk".

Tincova[75]. În 1422, se întîlnesc românii, „magistrul Stanciul și Drăgan, fiul lui Manciul *Valahul*, din Comiat, ca proprietari ai moșiei Vozești din districtul Caransebeșului"[76]. Alt act, din 1422, amintește pe nobilul român *Ștefan de Olachy*. Unul, din 1428, vorbește de nobilul Dan de Doboș. Albert, regele Ungariei, confirmă pe nobilii români, Mihail, fiul lui Mihail de Ciorna, și pe Blaș, fiul lui Stoian de Ciorna, în posesia moșiilor lor părintești, dispunînd să le stăpîniască cum stăpîniau moșiile *lor și ceilalți nobili români din Banat*[77]. Un document din 1430 amintește pe o *nobilă* doamnă Stana, fiica lui Ioan, voevod de Rozalia, a cărei origină românească se vede pe numele ei, apoi din faptul că soțul ei, *Gurhu, este arătat ca român*[78]. În 1457, regele Vladislav întărește privilegiile tuturor nobililor *valahi*, ale knezilor și a celorlalți *valahi* din ținuturile Banatului, ca mulțumită pentru credința și slujbele pe care ei le făcuseră nu numai lui, ci și predecesorilor lui, regilor Ungariei, mai cu seamă în apărarea vadurilor Dunării contra deselor năvăliri ale turcilor[79]. De asemenea, se mai întîlnește o nobilime română numită chiar în documentele maghiare *boerones* (boieri) în ținutul Făgărașului[80].

Mai aducem din nenumăratele documente, care constată existența unei bogate nobilimi române în țările de peste munți în vremile mai vechi, încă următoarele: Unul din 1442, dania lui Vladislav, regele Ungariei, făcută românilor Ștefan și Mihail din Crăciunești, pentru slujbele aduse în zilele împăratului Sigismund și ale regilor Albert și Vladislav, danie ce se face în condițiile în care *îndeobște românii posed moșii în Maramureș*[81]. Cînd se introduc români în moșii cîștigate prin judecăți, formula obișnuită este că ei au fost reintroduși în *curțile lor*

---

75 *Ibidem*, I, 2, p. 479. Comp[ară] întărirea dăruirei, p. 556—558, 1428.

76 *Ibidem*, I, 2, p. 519, 1422: „Quod *Egregy viri* magistri Stan*chul* filius Baab et Dragaan filius Man*chul Wolahy* de Komyath, Aule Regie milites, pro se ipsis personaliter, ac pro Belotha daan et Koztha, Item Stanch*ul* filio daan et altero Stanch*ul* filio draguta similiter *volahis* de dicta Komyath ... ab una, parte vero ex altera, Stephanus filius Bagdan de Muthnok." (O transacție între două familii nobile române).

77 Actul din 1422. *Ibidem*, I, p. 522; cel din 1428. *Ibidem*, I, p. 552: „Stephanus de Rozgon, Comes Themisienis, nobis dilecto *nobili* et honorabili viro Ladislao filio Dan de Doboz." Doc. lui Albert. *Ibid.*, I, 2, p. 649, 1439: „sub illis modis ... et condicionibus quibus ... ceteri eis fideles *wolachy nobiles* ... tenere et possidere consueverunt."

78 Mihaly, *Dipl. maram.*, p. 280 [—283].

79 B. Maniu, *Disertație istorico-critică* ⟨*Disertatiune istorico-critică și literară tractanda despre originea românilor din Dacia Trajană,*⟩ Timișoara, 1857, p. 541, 1457: „Ladislaus [...] Universorum Nobilium et Kineziorum, nec non aliorum *Valachorum* de Districtibus: Logos, Sebes, Mehadia, Almas, Krassofii, Borzafii, Komiaty et Illed, [...] quod ipsi in confiniis Regni nostri collocati, in custodia et tuitione vadorum Danubii contra crebros incursus Turcorum." Alte două doc. din 1494, Hurm[uzaki,] *Doc.*, II, 2, p. 358 și 362. Acești nobili români din Banat sunt amintiți în numeroase documente. Vezi cîteva din ele reproduse în Píč, *Abstammung der Rumänen, [op. cit.,]* Leipzig, 1880, p. 153 [și urm.]

80 Vezi colecția de documente a lui Aron Densușianu, publicată în *Columna lui Traian*, IX, 1882, p. 10, 1556: „Nos memoriae commendamus. quod nos una cum juratis hujus pertinentiae nostrae, *boeronibus* sedis nostre judiciarie assessoribus pro faciendo judicio causantibus consedissemus, tunc honorabili *Stan, Popa, Algye* et *Raduly* filii quondam agilis Stanislav boeronis, item *Man* et *Macul* filii agilis quondam *Barsan boeronis*, item (mai urmează alte nume de boieri), tribus terminis sedium nostrorum ab consuetudine observatis etc." Idem, p. 161, 1630: „Nec non honestum virum *Alde* Niegre nominatum genitorem seu patrem ejusdem de dicta Posorita, ab antiquo in numero verorum et indubitatorum istius districtus terreque nostrae Fagaras nobilium boeronum existitisse."

81 Mihaly, *l.c.*, p. 310, 314, 1439 și 1442: „more et ad instar caeterorum Valahorum in dicto comitatu Maramarosiensi possessiones habentium."

nobiliare[82]. Alt document, din 1511, dat de contele de Thomor, căpitanul Făgăraşului, confirmă pe Vulcan şi pe Vasile, fiii răposatului Comşa, pe alt Radul, fiul răp[osatului] Stoica, şi pe Stanislau Karabel, fiul răp[osatului] Şandru de Viştea, în averea moşiilor şi în oficiul de boieri, pentru Viştea de Sus şi de Jos şi 1/2 satului Arpaşul de Jos şi peste 17 ţigani, boierie ce o căpătase strămoşul lor de la Mircea, voevodul Munteniei şi Banul Severinului[83]. Altul, din 1513, dărueşte lui Neculai vicevoevodul Transilvaniei, moşiile nobilului român Petru Ladu din Slatina, mort fără moştenitori[84]. Un alt document, din 1518, conţine un schimb de proprietăţi între nobilii Ladislau (Vlad) Racoviţă şi Petru de Zylvas (din Silvaş), care se văd a fi fost români, de pe numele de familie al celui dintîi şi acel de moşie al celui din urmă. Prin alt document, din 1519, regele Ludovic dăruieşte nobililor români, Ladislau şi Ludovic Fiat şi Ladislau Racoviţă, pădurea Lojna ca mulţumită pentru vitejia lor în luptele cu turcii. În sfîrşit, mai aducem din miile ce se află încă, un alt document din 1540, prin care se pun pe picior egal nobilii români cu cei unguri, spunîndu-se în el că: „acelaşi lucru şi pentru nobilii români este de înţeles şi de ţinut, aşa numai ca românul nobil împreună cu nobilii unguri să verifice depunerea jurămîntului şi să-l îndeplinească[85].

Aceşti nobili români se bucurau de toate privilegiile nobleţei maghiare, adică de a fi judecaţi de curia regească şi de a fi scutiţi de plata dărei numită *tribut*, adică a birului. Ei mai dobîndeau adeseori dreptul săbiei asupra făcătorului de rele pe care îi prindeau pe moşiile lor[86].

Odată cu nobilizarea românilor, dispăru şi proprietatea pe care o poseda. Această clasă contopindu-se în naţia domnitoare, răpi poporului român cea mai mare şi mai de seamă proprietate a pămîntului lui. Dar această trecere fu şi ea silită, deoarece, de la un timp, începu a se impune ca condiţie a păstrării titlului de nobil şi a pămîntului de moştenire, practicarea religiei catolice[87]. Acei dintre nobili, care nu voiau să se supună acestei condiţii, erau despoiaţi de proprietăţile lor. Despoierea deveni sistematică după anul 1657, cînd se institui un fel de comisie,

---

[82] Mihaly, *l.c.*, p. 419—420 [şi 421,], 1458 şi 1459: Nobilii români Grigore Gorzo şi Ioan de Ieud din Maramureş sunt reintroduşi „in dominium quariendam septem sessionum iobbagionalium ac duarum curiarum nobilitariarum." Mai amintim şi pe Sandrul *Valahul*, care poseda moşia Feldul de Sus, Petru, fiul lui *Stan Valahul*, moşia Crimca ⟨Prisaca⟩, *Ladislav, fiul lui Sandu ⟨Lado⟩ Valah din Bezere*, mai multe moşii în Banat (Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 596 (1435); p. 693 (1443) şi 732 (1447). Asupra românităţei lui Bezere, vezi idem, p. 647 (1439): „Ladislaus filius Lado *walachum* [...] *de Bezere*." Foarte multe documente dovedesc prin numele persoanelor originea lor română. Cîteva au fost aduse ca text, altele ar fi acelea din Hurm[uzaki], *Doc.*, I, 2, p. 517 (1421), 519 (1422), 520 (1422), 528 (1424), 537 (1426), 561 (1429), 562 (1430), 565 (1430), 582 (1433), 591 (1434). Dar cîte nume româneşti au devenit necunoscute sub schimonosita ortografie şi transcriere maghiară!

[83] N. Densuşianu, *Monumente pentru istoria Făgăraşului*, p. 8—9, reprodus şi în Hurm[uzaki,] *Doc.*, II, 3, p. 9.

[84] Hurm[uzaki,] *Doc.*, II, 3, p. 135.

[85] 1514, Hurm[uzaki,] *Doc.*, II, 3, p. 292; 1519, *ibidem*, p. 309; 1540, *ibidem*, II, 4, p. 222: „Et hoc idem eciam de Valachis nobilibus est intelligendum atque tuendum, ila tamen ut Valachus ipse nobilis cum Hungaris nobilibus etc."

[86] Consultă Pesty, *Szörény Bansag es Szöreny Varmegye Törtemete*, 1878, p. 117, 1494: „Dominus Sigismundus consideratis fidelitatibus et serviciis per eosdem *Valachos* in exercitualibus expeditionibus contra Turchos, eosdem universos Valahos ab omni solutione *tributaria* de personis rebusque et bonis ipsorum exemisse dinoscebantur." Cf. B. Maniu, *Disertatiune [op. cit.,]* p. 541, 1457: „*Nobiles Valachos* instar virorum nobilium regni nostri item Kenezios eorundem Valachorum ex omni solutione tributi exemptos esse volumus." Asupra dreptului săbiei vezi un doc. din 1373, Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 210.

[87] Chestia religioasă mai pe larg, mai jos în vol. II, cap. *Mihai Viteazul şi românii Ardealului.*

Forum productionale, chemat a revizui moșiile fiscale înstrăinate și considerînd ca atare proprietățile tuturor nobililor români, care nu puteau justifica titlul de stăpînire. Moșia era confiscată, iar boierul considerat ca *boier căzut* [11]. Mai ales în Țara Făgărașului, mai toți boierii vechi români trecură „prin sita deasă a forului producțional și mulți din ei pierdură, pe lîngă moșiile lor, și libertatea lor personală.“ Se purtau procesele pentru aceste moșii timp foarte îndelungat, avocații avînd interes a le prelungi, așa că unul din ele, acel al boierilor din Gridu și Făgăraș, a început în 1650 în limba latină, continuîndu-se de la 1761 în limba maghiară, pentru a se sfîrși abia la 1854 la Curtea din Viena, în limba germană[88]. Mulți din nobilii români se lepădaseră încă de mai înainte de moșiile lor, pentru a căuta dincolo de munți pacea sufletească[89].

Voevozii. Să intrăm acuma în cercetarea organizărei politice particulare a poporului român de peste munți.

Din timpurile cele mai vechi pînă adînc în Veacul de Mijloc, întîlnim la români două feluri de căpetenii, care alcătuiesc o scară ierarhică: *voevozii* și *knezii.*

Deși capii statelor celor mici, supuse de unguri în regiunile de peste munți, acele ale lui Glad, Menumorut, Gelu și Kean, nu sunt indicați în documente sub titlul de voevozi, ei purtau fără îndoială acest nume înlăuntrul statelor lor, deoarece vedem că ungurii ei înșiși, după așezarea lor în Panonia, apar în Constantin Porfirogenitul ca întocmiți sub voevozi, așezămînt și nume pe care nu-l puteau avea de acasă de la ei, ci era desigur împrumutat de la românii și de la slavii ce-i întîlniră în regiunea în care ei se opriră din veșnicile lor rătăciri. Așezămîntul voevodatului la români, după cum se vede chiar de pe acest termen de obîrșie bulgărească și care înseamnă cap militar[90], trebuie să dateze din vremile întîiului stat bulgăresc, cînd s-au întemeiat sub autoritatea acestuia, cele dintîi înjghebări politice la românii din Carpați. Astfel de voevozi, deși sunt culeși din timpuri deosebite, trebuie să fi existat în localitatea unde ei sunt arătați și înaintea vremei de cînd datează a lor pomenire. În afară de voevozii din Muntenia de care ne vom ocupa mai tîrziu, întîlnim pe Ioan și pe Vlad, voevozi în Banat, pe Milutin, voevod în Mehadia, pe Boia ⟨Raia⟩ și Stoica, voevozi în Caransebeș, toate aceste ținuturi locuite de români; pe Stoica, care arată și prin numele său obîrșia lui română, apoi pe Bolia și pe Ștefan, voevozi în Zarand; pe Iacob, în Abrud; pe Neagul, Ioan, Petru, Nicolai și Candea, voevozi în Beiuș; pe Stanislau și Balc, Drag și Ioan, voevozi în Satu Mare; pe Vlad și Neculae, voevozi la românii din părțile Clujului, Dobocei și a Solnocului; pe Ștefan, Ioan, Bogdan, Balc, Drag și Iuga, voe-

---

88 Ioan cavaler de Pușcariu, *Fragmente istorice, Despre boierii din Țara Făgărașului,* II, 1904, p. 47—48.

89 Paul Hunfalvy, *Neuere Erscheinungen der rumänischen Geschichtsschreibung,* 1886, p. 173, recunoaște că „Historisch gewiss ist es also, dass viele rumänische Familien in den ungarischen Adelsstand erhoben wurden.“ Ceea ce el tăgăduește este existența unei nobilimi de baștină la români. Întrebăm numai ce înțeles pot avea *maiores terrae* din doc. de la 1247? Apoi se poate oare admite ca numeroșii nobili români să fi fost înnobilați de regi?

90 Lucius, *De Regno dalmatino [et Croat.,]* I, 0.251 ⟨lib. VI, c. I⟩: „Voyvoda vero exercitus ductorem significabat [...] ut apud Italos Capitaneus.“ Dlugosz, *Hist. Polonica,* I, p. 58: „Woiewodas id est Exercituum ductores.“ *Glasnic,* Statuta Valachorum. De re militari, art. 2: „Vojvodae sint viri militares“ (citate luate din N. Densușianu, *Rev[oluțiunea] lui Horia,* [București, 1884,] p. 40, nota 1); *Registrum de Varad,* 1201—1235, în Endlicher, *Monumenta arpadiana,* p. 716, art. 304: „Cum Voivoda comes de Doboca perviderat exercitum suum.“

vozi în Maramureș; pe Ioan și Ștefan, voevozi din Dolha, în aceeași regiune, și alt Ioan, din satul Vaida, tot în Maramureș; pe Gheorghe, voevod din Bireg; pe Bolia, voevod din Cresta, pe Gheorghe, Neculai și Grigore, voevozi din Lugoș; pe Negulici din Hodoș; pe Neculai, voev[od] din Gîrbăcelul Românesc; pe Radu Negru, voev[od] din Făgăraș; pe Neculai, voev[od] din Remetea, pe Stanislau, voev[od] din Siplac; pe Aprod, voev[od] din Tăpuș; pe Ladislau, voevod din Bivinis[91] și pe Neculai, voevod din Auginas (?); pe Radu, voev[od] din Cuiești. Cu enumerarea acestora însă să nu se creadă că s-a istovit numărul voevozilor români ce sunt pomeniți în documente[92].

În afară de marele voevod al Transilvaniei, voevozii români chiar sunt numiți adeseori cu titluri foarte pompoase, precum acela de comiți și palatini și cu epitetele de magnifici, bărbați nobili, voinici, iubiți ai regelui și altele; unii din ei sunt comandanți ai unor corpuri de armată, alții judecători la curtea regească[93]. Mai însemnată este poziția voevozilor români, cînd ei se află arătați drept *comiți ai secuilor*, adică avînd autoritate, nu asupra propriului lor popor, ci asupra unei părți din nația stăpînitoare. Așa voevozii români Balk și Drag sunt pomeniți în această însușire[94].

Atribuțiile voevozilor erau, după cum reiese chiar din cele spuse pînă aici, mai cu seamă, militare; ei conduceau trupele ridicate în teritoriile lor și altele chiar, la caz de trebuință. Despre puterea lor și poziția lor pînă la un punct neatîrnată, ne dau dovadă desele lor răscoale contra autorității supreme a Ungariei și anume, nu numai acele ale voevozilor celor mari, precum era voevodul Transilvaniei[95], dar și ale celor mai mici, capii ținuturilor românești. Așa face voevodul Lithuon din Muntenia[96], iar din țările Carpaților putem cita mai multe cazuri: În 1404 se revoltă voevodul Balk contra regelui Sigismund. Acest voevod, împreună cu mai mulți nobili români din Maramureș, pustiiră țara și

---

91 Satul Bevini este amintit în Transilvania pe la 1332. Vezi N. Densușianu, *op. cit.*, p. 44.

92 Culeși din N. Densușianu, *op. cit.*, p. 40 și urm. Adaogă doc. 1349, *RIAF*, III/V, 1885, p. 166; [Augustino] Theiner, *Mon. Hung. historica ⟨Vetera Monumenta Historica Hungariae. Sacram illustrantia,⟩* I, [Roma, 1859,] p. 691, 1345; Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 304, 1263 (publicat a doua oară sub data 1363, *ibid.*, I, 2, p. 75); I, p. 598 (1326), I, 2, p. 166 (1370), I, 2, p. 761 și 764. Adaogă și Bogdan, *Originele Voevodatului la români*, în *An. Acad. rom.*, II, tom. XXIV, 1902, p. 199 și urm.

93 Fejer, VIII, 1, p. 147, 1303: „Nobili viro et honesto Nicolao vaivodae filio *magnifici Mauritii, comites* de Ugocsa et Marmarusio". Idem, IX, 3, p. 469, 1365: „Ludovicus strenuo viro Balc filio Saas Moldavo vaivodae marmarusiensi." Idem, X, 1, p. 581, 1390: „fidelis noster Dragh *comes* de Marmarus et Valk vayvodae similiter *comites* dicti comitatus." Idem, X, 2, p. 63, 1392. „*Magnificis* Balk et Dragh waiwodis *comitibus* Marmarus et Ugocha." Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 72, 1363: „dilectum Olachum, *comitem* [Ladislaum] filium Musad de Almas, in Districtu Castri Deva." *Ibidem*, p. 166, 1370: „Radul Vayuada *Comes* de Kuues." *Ibidem*, p. 231, 1376: „*Comes* Iacobus Dragul de Scepus, *Judex Curiae* Serenissimi et Magnifici Domini Ludovici... regis Hung." *Ibid.*, p. 333, 1390: „cum ipsis Valachis et Stephanus voevoda eorum in regis exercitu." *Ibid.*, p. 313, 1388: „fideli aule nostre Juveni *magistro* Johanni Olacho" (nu e vorba de Ioan Corvin, care nu putea fi tînăr în 1388, ci de un alt Iohannes Olahus). Acest Ioan Românul este arătat de alt document din același an, ca „magister Agazonum" (corp de armată regească), I, 2, p. 312 (comp[ară] p. 299).

94 *Ibidem*, I_2, p. 299, 1387: „Magnificorum Virorum Balk et Drag Wayvode, inter ceteros honores *Comitum Siculorom.*" *Ibidem*, p. 314, 1388: „Balk et Draag Wayvodas *comites Siculorum.*"

95 Mai sus, p. 384.

96 Mai jos, *Muntenia și Moldova înainte de descălecare.*

ocupară mai multe cetăţi[97]. Exemple mai mari sunt revoltele lui Radu Negru din Făgăraş şi a lui Bogdan din Maramureş, care părăsesc Transilvania şi merg să întemeieze Muntenia şi Moldova. Vom vedea mai jos cum aceste răscoale sunt imitate de knezi, subalternii voevozilor.

Regii unguri, pentru a-şi asigura supunerea acestor feţe turburătoare, se întreceau a mulţumi pe cei credincioşi, cu întinse dăruiri de pămînt, întocmai precum făceau şi regii Apusului cu seniorii feodali din statele lor. În afară de cazurile aduse mai sus, la expunerea situaţiei nobilimei române, mai adăogim încă un caz însemnat: mulţumitele hărăzite lui Balk, fiul lui Sas, pentru slujbele făcute de el în Moldova, în combaterea trădătorului Bogdan şi anume întinsele proprietăţi date lui în Maramureş[98].

Voevozii erau autorităţi naţionale ale românilor şi, cînd se întîmpla ca ei să fie înlocuiţi cu dregători regeşti, se iveau proteste şi arătau nemulţumiri. Aşa se întîmplă lucrul cu poporaţia din Bereg, în Maramureş. Impunîndu-i-se un comite regesc în locul voevodului, în contra libertăţilor ei, regele ascultă de tînguirile oamenilor şi le dă voie să-şi aleagă voevodul, după plac[99].

Voevozii aveau şi căderi judecătoreşti. Aşa vedem pe regele Andrei al II-lea sustrăgînd în 1221 coloniile săseşti de sub jurisdicţia voevodului. Nobilii şi knezii erau de asemenea scoşi de sub autoritatea lor şi puşi sub acea a comiţilor, de la care aveau dreptul a apela la rege, cum arată un doc[ument] din 1441. Alt document din 1370 concede românilor, ca, în procesele pentru moşii, să-i judece comitele lor sau, în cele mai mici, voevodul[100]. Voevozii apoi mai adunau toate dările şi îndatorau pe locuitori a îndeplini celelalte slujbe ale lor faţă de rege şi de comite[101]. Aceştia singuri, apoi pe lîngă marele voevod al Transilvaniei, ca locţiitori regeşti, puteau ţinea şi congregaţiile generale cînd nu le preşedea însuşi monarhul [12].

În unele documente, am văzut arătîndu-se, alăturea cu voevozii, şi altă autoritate, *knezii;* ba avem un caz, cel mai vechi, în care aceeaşi faţă este arătată în acelaşi timp ca knez şi ca voevod[102]; altă dată, găsim un knezat dat unui voevod. Reiese din această împrejurare o asemănare între aşezămîntul voevodului şi acel al kneazului. Atîta numai că acest din urmă este desigur inferior voevodului. S-ar părea că knezul,

---

[97] Mihaly, *Diplome*, p. 127. Într-un rînd un nobil român nearătat nici ca knez, nici ca voevod, se opune la executarea unei sentinţe. *Ibidem*, p. 77, 1384 ⟨1383⟩; altul, p. 329, 1444.

[98] Mai jos, vol. II, cap. *Descălecarea Moldovei.* Nu putem împărtăşi părerea d-lui I. Bogdan (*l.c.* mai sus, p. 385, nota 92) că: „voevozii români ar fi jucat un rol cu totul neînsemnat în viaţa statului maghiar." Înalta lor situaţie, atribuţiile lor în conducerea afacerilor şi răscoalele lor dovedesc contrariul.

[99] Mihaly, *l.c.*, p. 55, 1364: „Quod communitas wolacorum nostrorum [...] de Beregh [...] nobis [...] supplicarunt [...] quia ipsi per officiales Comitis nostri de Beregh, quos loco woyvode contra libertatem eorum ... est consuetus, diversas Iniurias paciuntur, Ideo woyvodam wolacorum, qui pro ipsis [utilis et] honestus videretur, de communi voluntate, eis preficere admitteremus, ... Annuimus eisdem wolacys nostris, ut woyvodam quem communitas wolacorum habere voluerit, liberam eligendi ... habeant facultatem."

[100] Teutsch et Firnhaber, p. 9, 1211; B. Maniu, *op. cit.*, p. 542, 1441; Mihaly, p. 63, 1370.

[101] Mihaly, *l.c.*, p. 55: „qui (voevoda) *omnes* causas inter ipsos (Doc. din 1370 restrînge competenţa, spunînd „in alys causis minoribus" afară de causae possessionum) exortas Judicare, ... omnes eciam proventus nostros et universa Iura ex parte dictorum wolacorum, ... idem woyvoda ... aministrare (debet)."

[102] Documentul din 1247, mai jos, cap. *Muntenia şi Moldova înainte de descălecare:* „excepta terra *Kenazatus* Lythuon *voiavode.*" Adaugă un doc. din 1383 cit. de Bogdan (*l.c.*).

care își întindea autoritatea asupra mai multor sate, lua numele de voevod; alteori însă, întîlnim cîte doi voevozi pentru același sat, caz în care acești voevozi nu sunt decît niște knezi purtînd un titlu superior poziției lor[103].

Knezii. Să trecem acuma în vedere și pe acest așezămînt al *knezilor*.

Knezatul, cu tot numele lui bulgăresc, era un așezămînt românesc ca și voevodatul; de aceea se și întîlnește el numai la români. În un doc[ument] din 1451 găsim pe Huniade dăruind moșiile rutene Kușnița și Kereczke nobililor Ambrosiu și Mihail de Dolha, *după chipul knezatelor românești*[104]. Knezul nu era decît vechiul jude român, singura autoritate rămasă în organizația poporului român, după prăbușirea stărei lui politice în noianul năvălirei barbare, după cum voevodul nu era decît vechiul duce. De aceea și termenul de jude se menține, ba înlocuește mai tîrziu, din nou, pe acel al knezului[105].

Knezii sunt inferiori nu numai voevozilor, dar și simplilor nobili, de care ei sunt pururea deosebiți în documente. Puteau însă, ca și orice om de rînd, să fie înălțați la rangul de nobili, ceea ce se făcea prin dăruirea proprietăței unei moșii, cînd atunci erau numiți *nobiles Kenezii*[106]. În starea lor ordinară, erau niște pristavi ai satelor și, în deosebire de nobili, plăteau tributul alăturea cu țăranii. Și knezii erau însă uneori scutiți de oarecari dări prin o favoare specială, bunăoară, de *quinquagesima*[107].

Knezii erau îndatorați la slujba militară, mai ales pentru apărarea granițelor, și nobleța era dată acelora dintre ei care se deosebeau prin izbînzi vitejești. Sunt mai multe urme păstrate prin documente despre

---

[103] Documentele în Bogdan (*l.c.*, p. 198 și 199).

[104] Mihaly, *Diplome, [op. cit.,]* p. 362: „possessiones... Rutenicales Kussicza et Kereczke vocatas... *more et adinstar Keneziorum valachicalium*... damus." Despre cei 3 knezi bulgari din oștirea lui Ahtum, ducele bulgar din Banat, vezi mai sus, p. 362, nota 9. D. Bogdan în scrierea citată, p. 204, spune asupra originei voevozilor: „Ca și chinezatul, voevodatul este una din aceste vechi instituții slave, care, împrumutate de timpuriu de români, a primit de la ei o dezvoltare cu totul particulară, națională, rezultată din împrejurări osebite ale vieței lor politice." D-sa constată că acest așezămînt al voevodului, deși de origină slavă, nu se întîlnește la nici un popor slav. *Ibidem.*

[105] Bogdan, *l.c.*, p. 199.

[106] Fejer, IX, 3, p. 553, 1366: „Si vero communis Olachus aliquem nobilem hominem in publico maleficii inculpans non possit totaliter suam probare actionem, tunc probationem ipsam faciat prout potest, videlicet per *nobiles* aut per *Kenezios*, aut per *communes homines* seu Olachos." Maniu, p. 541, „universorum *nobilium* et *Kineziorum* nec non aliorum *Valachorum.*" Fejer, XI, p. 504, 1435: „nos una cum juratis et universitate *nobilium* ac *Keneziorum* ipsius districtus Hazak." Kemeny, p. 300, 1363: „coram nobis et regni nobilibus de comitatu Hunyad ac universis *Keneziis* et *senioribus Olachalibus* districtus Hatzag" etc. Nobiles Kenezii: vezi bunăoară Hurm[uzaki], *Doc.*, I, 2, p. 331, 1390: „Petrus filius dees, Nobilis Kenezius de Temeshel." Comp[ară] Mihaly, *Diplome, [op. cit.,]* p. 7, nota 1. Inferioritatea knezilor față cu voevozii se vede bunăoară din faptul că, atunci cînd voevodul Iuga din Maramureș este însărcinat a introduce în moșiile sale de care fusese deposedat de Bogdan răzvrătitorul, întemeietorul statului moldovan, pe Gyula, fiul lui Dragoș, Iuga convocase pe toți knezii Maramureșului să fie față la restituire. Doc. din 1349. Mai jos, vol. II, cap. *Descălecarea Moldovei.*

[107] Kemeny, *l.c.*, p. 304, 1387: „In festo beati Georgii *quinquagesimam* castellani praescripti castri Mihald per tunc constituam solvere teneantur, prout de aliis liberis villis ipsorum *kenezialibus solvere* sunt consueti." Idem, p. 310, 1482: „Fidelibus nostris dicatoribus et exactoribus quarumlibet taxarum, censuum et contributionum expositum est nostrae majestati in personis universorum *Keneziorum* nostrorum in pertinentiis castri Hunyad commorantium gravi cum querela ... qualiter ipsi antiqua libertatis eorum praerogativa requirente, *a solutione* quarumlibet taxarum exemti fuerint."

valoarea războinică a knezilor români, care erau și ei tot atît de aprigi luptători contra străinilor, pe cît și de neascultători față cu autoritățile sub care stăteau, sămănînd în ambele privinți cu superiorii lor, voevozii. Așa, un document din 1260 conferă dreptul de nobilitate unor knezi din Sirmium, români după nume: Crețu, Cupisa și Racu, pentru ajutorul dat lui Bela al IV-lea în apărarea lui de puhoiul tătărăsc. Un alt document din 1326 arată pe Carol Robert dăruind knezului Stanislau, fiul lui Stan, moșia Strîmtura (Surduky), pentru slujbele făcute regelui. Un al treilea document, din 1358, dăruiește lui Socol knezul, două moșii pentru vitejia lui în luptă. Un al 4-lea laudă pe un knez pentru bărbăția lui în luptele purtate pentru eliberarea reginei Maria. Un al 5-lea, dat de Sigismund, mulțumește knezului Dionisie, fiul lui Cerca, pentru strălucitele lui merite în expediția din Bosnia. Un al 6-lea, din 1420, al aceluiași rege, recunoaște marele slujbe ale knezului Bogdan, fiul lui Neculai, fiul lui Măgoiu, în lupta de la Severin contra turcilor[108]. În sfîrșit, un al 7-lea, din 1481, întărește lui „Teodor knezul stăpînirea pe moșia Török, pentru credincioasele lui slujbe și anume, pentru că Ioan Corvin, fiind zdrobit de turci în cîmpul Mierlei și căzînd de pe cal în focul luptei, knezul Teodor i-a dat calul lui și l-a scăpat astfel de a fi prins."[109]

Am văzut mai sus rolul cel însemnat jucat de knezi în apărarea vadurilor Dunărei și la paza hotarului dinspre Moldova[110].

Cît despre spiritul răzvrătitor al knezilor, el este iarăși adeverit de mai multe documente. Unul, din 1358, arată pe knezul Basarab din Carașul Mare, și pe alt knez, tot Basarab, din Carașul Mic, atăcînd și dînd foc casei knezului Socol (Zokul), care pierdu în acel pojar actul de dăruire al regelui pentru moșia Valea Secașului (Sekaspataka). Un knez, Ladislau Lehăcescu din districtul Mehadiei, fuge în 1376 de pe moșia Bolașnița în Valahia, la dușmanul regelui maghiar, Vladislav Basarab, pentru care regele îi confiscă knezatul și-l dă lui Raicu. Alți trei kneji valahi: Costea, Stanciul și popa Volcul, nemulțumiți cu domnia ungurească, fug în Moldova, după ce pustiesc knezatele lor, pentru care sunt osîndiți a pierde aceste knezate, pe care voevodul Transilvaniei le trece lui Mihail Basarab în 1435[111]. O altă încercare de răscoală este făcută de niște knezi din ținuturile valahe ale castrului Deva[112]. O răzvrătire mai însemnată este acea din 1408 a knezilor (sau voevozilor, titlul lor nu este dat) Ladislau, Mihail și Dan, care ridică contra lui Sigismund pe locuitorii din regiunea Timișului, luînd castelul Vylak ca bază de împotrivire și care răscoală este liniștită de rege numai cu greutate[113].

---

108 Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 291, anno 1260: „Krecz, Kupissa et Raak"; Mihaly, *Diplome*, [*op. cit.*,] p. 6, 1326; Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 53, 1358. Pentru celelalte, vezi textele pînă la 1420, citate de N. Densușianu, *Revoluția lui Horia*, [*op. cit.*,] p. 48, nota 1. Pentru cel din 1420; Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 511.

109 Hurm[uzaki,] *Doc.*, II, 2, p. 270.

110 Vezi p. 382 și mai jos, p. 400. Adaogă doc. din 1447; (Hurm[uzaki], I, 2, p. 731), darul făcut knezului Dan din Cinciș; 1435, knezilor Dan, Surca și Gortosan din Săcele; 1406, lui Dionisie Ciuca din Mihălenți (Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 445 și 721). Adaogă I, 2, p. 535, 1426; p. 541, 1427 și p. 683, 1442.

111 Mihaly, *Diplome*, p. 332, 1388; *Col[umna] lui Traian*, 1874, p. 126, 1376. Alt nobil, de astă dată Neculai de Bizere, român, fuge la Dan Voevod în 1433. Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 583. Fejer, XI, p. 504, 1435.

112 Kemeny, *Knezen und Knezate*, p. 313: „quod nonnuli populi in districtibus olachalibus dicto castro existentes, malesanis ac frivolis keneziorum eorum suggestionibus et consiliis agitati ac inducti, variis sub coloribus se cum manifesto dicti castri nostri detrimente a solitis castri servitutibus subducere conentur."

113 Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 457—459.

Aşa erau de obişnuite aceste răscoale, încît imputarea lor se făcea uneori pentru a calomnia şi a nenoroci pe knezii nevinovaţi[114].

Cauza acestor necontenite răzvrătiri ne-o dă documentul raportat de Kémeny: anume greutatea slujbelor militare. Mijlocul knezilor de a scăpa de greutăţile knezatului erau, în afară de răzvrătirea şi fuga, încă şi uzurparea titlului de nobil. Un document ne spune că mai mulţi knezi valahi, copărtaşi ai unui knezat, protestează contra uzurpării titlului de nobil din partea unuia din ei, ceea ce scutindu-l de îndatoririle legate de posesiunea knezatului, arunca toată sarcina pe spetele celor rămaşi[115].

Slujba către casteluri era cu atît mai grea, cu cît ea era îmbinată cu dări îndestul de împovărătoare, anume de fiecare casă din satul sau satele knezului cîte 3 groşi, dare ce era desigur garantată şi împlinită în caz de lipsă de averea knezului. Afară de aceasta, quinquagesima din oi, dijma din porci şi albine. Knezii apoi mai datorau o taxă regelui cîte o margă de argint de knezat, după cum reiese lucrul din un proces între knezii Dragotă şi Ioan din Rîul Alb şi Ianusca Basarab şi Costea, knezi din Rîuşor, de la plata acestei taxe. Knezii mai erau datori să facă şi poliţia moşiei[116]. Aşa un knez, Toma, este osîndit în 1342 ⟨1382⟩ la gloaba de 3 mărci, pentru că nu adusese faţă pe furul unui cal la vicecomitele din Caraş[117].

Care erau drepturile şi foloasele knezilor? Mai întîi, ei puneau în lucrare un drept de judecată, care, deşi mai restrîns decît acel al voevozilor, trebuia să le aducă destul de bune foloase legale şi pe de lături, cum era obiceiul în acele timpuri[118]. Aşa concesia knezatului către familia Mutnuk (Iuga şi Bogdan) asupra unui sat nou aşezat, conţinea dreptul de judecată asupra locuitorilor, exceptîndu-se furtul, prădăciunile şi dările de foc. În afară de acest drept de la care trăgea foloase prin 1/2 din amenzi, mai erau scutiţi de oarecari dări, precum de însemnata contribuţie quinquagesima. Aveau şi oarecare privilegii în privinţa păşunatului; dar, dacă aveau şi zile de clacă ale ţăranilor, cum era în Galiţia, nu se poate şti[119]. Knezii erau de obicei scutiţi de contribuţii, cel puţin unii din ei, precum, bunăoară, acei din ţinutul Hunedoarei. Unii knezi

---

114 Aşa pătiră knezii Ladislau şi Ioan Neacşu. Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 196, 1372.

115 Doc. citat de Hunfalvy, *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, [*op. cit.*,] p. 111, Un al doilea exemplu de uzurpare a nobilimei din partea unui knez, este conţinut în un doc. din 1408 citat după Martinus Schwandtner de Radu Rosetti, *Pămîntul, Sătenii şi Stăpînii*, [*op. cit.*,] 1907, p. 26, nota 2. Un alt doc. din 1377, Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 241, dă mai multe amănunţimi asupra încercărilor knezilor de a-şi îmbunătăţi starea, ceea ce nu se putea face decît pe calea fărădelegilor, deoarece acea legală le era dăunătoare. Doc. spune: „Kenezii terras, prata, et silvas Keneziatus ipsorum titulo, ex concessione ejusdem episcopi, et capituli temporaliter tentas, et possessa aliis pro lubitu vendere, et in filios, heredesque suos... transfundere, ceteros subditos Olachos novis, inauditis que exactionibus vexare, ac dampnificare, ... semet ab onere debite terrestralis subjectionis fraudulenter, sub variis [exquisitisque] coloribus subducere conentur."

116 Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 301, 1387: „de qualibet sessione (proprietăţi, case) singulos tres grossos et... quinquagesimam castellanis prescripti Castri Mihald [...] solvere sunt consuenti." Aşa era bunăoară obligat keneziatul lui Dobrea Valahul, pomenit în 1394. *Ibid.*, I, 2, p. 354. În ce constau prestăţiile şi munca p[entru] castele, vezi în doc. citat.

117 *Ibid.*, I, 2, p. 397, 1398. *Ibid.*, I, 2, p. 276—277, 1382.

118 Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 246 ⟨241⟩, 1377: „Knezii... ceteros subditos Olachos novis, inauditisque exactionibus vexare, ac dampnificare." Un doc. 1545 vorbeşte de „sive Kenezium aliquem furum deprehensum." *Ibidem*, II, 1, p. 374.

119 *Ibid.*, I, 2, p. 28. Asupra foloaselor celorlalte ale knezilor, vezi Bogdan despre *knezii români*, în *An. Acad. Rom.*, *II*, tom. XXIV, 1903, p. 18 (6).

însă se văd supuşi la dări. Scutirea nu era deci un aşezămînt obştesc, ci o favoare[120].

Knezatul mai dădea şi oarecari folosinţi asupra pămîntului, mai ales, de păşuni şi de păduri; nu conferea însă prin el însuşi, nici da dreptul de proprietate asupra satului concedat unui knez. Lucrul reiese cu învederare din un document din 1419, care conţine expunerea unui proces între românii Sandu şi Petru, care arată că strămoşii lor: Sărăcin, Neculai şi Luca, fiii lui Crăciun, căpătaseră de la regele Ludovic, în 1350, două sate româneşti: Lipcea şi Hernicea, cu dreptul de knezat; dar că, după aceea, adăosese către acel drept şi pe acel de proprietate, pretinzînd la judecata ce se face în Vissegrad, să li se recunoască asupra acelor sate nu numai dreptul de knezat, ci şi acel de proprietate[121]. Regele Sigismund întăreşte în 1387 această despărţire a knezatului de proprietate, deoarece, prin un document din acest an, regele dăruieşte lui Ştefan de Mutnuk, Valahul, pentru credincioasele lui slujbe, proprietatea moşiei Almafa, pe care pînă atunci o deţinuse ca knezat, lămurind în actul lui de dăruire că-i dă dreptul a se folosi de pămînturile cultivate şi necultivate, de munţi şi de şesuri, de păduri şi de cîmpii, de păşuni şi de poieni şi aşa mai departe, adică de deplinătatea proprietăţei acelei moşii. Acelaşi monarh întăreşte pe alt Mutnuk (Bogdan)[122] în proprietatea a două moşii, Muciova şi Dobrogostea din districtul Castrului Sebeş, pe care moşii pînă atunci Bogdan le deţinuse cu titlul de knez, dîndu-i anume toate drepturile de proprietate, locurile cultivate şi necultivate, apele, cursul apelor, munţii, păşunele. Tot aşa face şi Ioan Corvin de Huniade, cînd dăruieşte nobilului Dan, fiul lui Iaroslav din Cinciş (Khonaka), şi fraţilor lui: Voicu, Petru, Ciorbea şi Ioan, această moşie pe care pînă atunci o deţinuse sub numele de knez[123].

Să nu ne înşelăm prin destul de numeroasele documente, care, spunînd că dau knezatul, dau într-adevăr moşii în deplină proprietate. Aşa un document din 1453 specifică între drepturile unui knezat locurile arabile cultivate şi necultivate, ogoarele, cîmpiile, apele, fluviile, pădurile, văile, viile, cursul apelor şi *„toate foloasele ce se ţin de knezat."*[124] Aceste foloase sunt însă acele ale proprietăţei moşiei, care sunt totdeauna cuprinse în o astfel de formulă, pe cînd drepturile knezatului propriu-zis sunt totdeauna mai rămstrînse: „cu toate foloasele, drepturile şi pertinenţele ce se ţin de dînsul."[125] Este învederat că termenul

---

[120] Scutire 1482. Hurm[uzaki,] *Doc.*, II, 2, p. 273.

[121] Mihaly, *Diplome*, [*op. cit.*,] p. 186: „tamen qui... non solum Keneziatum sed et verum dominium predictarum possessionum... in perpetuum contulisset." Cf. doc. din 1350. *Ibidem*, p. [29]—30. Pentru drepturile de folosinţe ale knezilor, vezi pagina 389.

[122] Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 300, 1387: „Quod nos pro fidelitatibus et fidelibus servicys Bogdan Olahi fily Stephani de Mothnuk... quandam possessionem nostram *sub ipsius keneziatu seu officiolatu hactenus habitam*, Almafa vocatam... *pleno Jure conferimus* etc."

[123] Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 356, 1394 şi p. 727, 1446.

[124] Mihaly, *Diplome*, [*op. cit.*,] p. 369. Comp[ară] p. 240 şi 245.

[125] Compară formula dăruirei moşiei Mutzen şi a nobilităţei, lui Ioan Iuga din Vizău ⟨Vişeu⟩ (Mihaly, *Diplome*, [*op. cit.*,] p. 482, 1468: „Iohannis... Iuga de Vizo... nobilitatem in possessione Majzen habitam cum *cunctis ejusdem... utilitatibus... videlicet: terris arabilibus cultis incultis, agris, pratis pascuis, sylvis, nemoribus, montibus vallibus, aquis... et omnibus aliis*")! — cu acea a knezatului ordinar dat lui Roman şi Ladislau, fiii lui Sturdza (Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 167, 1370: „Quod Roman et Ladislaus, fily Sturza, fideles Olachy Nostri... (poss. Muthnuk)... sub nomine sui keneziatus dudum ibidem locatas... cum *omnibus ipsarum utilitatibus, Juribus, fructuositatibus et pertinencys universis* (donavimus). Cf. for-

de knezat este luat în formula întîi ca nepropriu, deoarece, cum am văzut, această însușire a unui individ îi dădea dreptul la jurisdicția îmbinată pe atunci cu oarecare foloase materiale, însă nu la proprietatea moșiei.

Dăruirea moșiei însăși, unui knez, asupra căreia el avea pînă atunci numai dreptul de knezat, îl ridica la rangul de nobil. El înceta de a mai fi knez, cu toate că păstra titlul acesta și de acolo înainte. Jurisdicția pe care el o avuse asupra locuitorilor satului în puterea knezatului, o punea acuma în lucrare în însușirea lui de proprietar nobil, rînduind pe alți knezi în locul lui, pentru a se îndeletnici cu trebile mărunte ale ocîrmuirei satului. Knezii români ridicați la starea de nobili dispăreau deci din rîndurile clasei lor, pentru a îngroșa pe acea a nobililor și a se stinge împreună cu dînsa în sînul nației cuceritoare.

Knezii erau deci, la început, pristavii satelor libere — villae liberae — locuite, cum vom vedea, de iobagionii castrelor, îndatorați la slujba militară și, pe lîngă castele, la întreținerea acestora. Knezii însă căzuseră împreună cu satele lor în stăpînirea nobililor, devenind niște subalterni ai acestora. Ei mențineau ordinea, strîngeau dările, ridicau oștirile și făceau micile judecăți dintre oamenii satului[126]. De această îndatorire a knezilor, erau legate oarecari foloase, dar care erau departe de a avea greutatea și întinderea acelor alipite de nobleță, cauză pentru care găsim pe knezi încercînd fără încetare a se lepăda de knezat și a-și apropria titlul nobiliar.

Din cercetarea făcută pînă aci rezultă că erau două feluri de knezi: cei ordinari și cei înnobilați care, cum am văzut, rămîneau knezi mai mult cu numele. Această deosebire era făcută între ei și de dreptul de procedură, care stabilia că knezul nobil să aibă, în jurămîntul lui, valoarea unui nobil, pe cînd oamenii de rînd — documentul explică, adică românii — nu erau primiți decît pentru $1/4$ de parte, adică $1/4$ de nobil în procesele cu cojurători[127].

Concesia knezatului era sau timporară sau ereditară. Se vede că ea era mărginită la viața knezului pe moșiile particulare sau ale episcopilor, și că era dimpotrivă ereditară pe domeniile regești.

Un document citat mai sus, care conține plîngerile unui episcop contra uzurpărilor knezilor, arată între aceste uzurpări și încercările knezilor de a transmite foloasele teritoriale alipite de knezat copiilor și moștenitorilor; regele însă adaogă că se obișnuește asemenea transmitere de moștenire a knezatului, numai în posesiile regești[128]. Și se înțelege de unde provine această favorizare specială încuviințată knezilor regești.

---

mula identică la darea knezatului lui Stan dictus Feyr Olachus (*Ibidem*, I, 2, p. 68). Cînd se dă proprietatea moșiei unui knez înnobilat, se pune formula cea referitoare la foloasele *moșiei* (Vezi mai sus). Documentul din 1468 arată, dacă nu ne înșelăm, pe cel dintîi *Sturza* din care se trage familia de mai tîrziu din Moldova.

[126] Ce erau knezii pe moșiile nobililor, se vede bunăoară din documentul regelui Vladislav, prin care dăruiește lui Ioan Corvin de Huniade moșia Boșar din Banat, cu toate satele ei ținute de knezi. Hurmuzaki, *Doc.*, I, 2, p. 666, 1440: „cum cunctis eiusdem villis tenutis Keneziatibus."

[127] Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 120, 1366: „unusquisque Kenezus per nostras litteras regales in suo Kenezatu roboratus, *pro uno vero nobili* acceptetur; communis autem Kenezus pro *villico fidei unius fertonis* computetur, et communes homines seu *Olahi* recipiantur pro hominibus fidei medii fertonis in approbatione prenotata".

[128] Document din Hurmuzaki, citat mai sus: „Alios (Kenezos) in aliis districtibus olachalibus tanquam pertinenciis castrorum nostrorum regalium in prehabitis eorum Keneziatibus relinquere *et in filios filiorum confirmare consuevimus.*"

Era o compensare pentru greutățile mai mari alipite de aceste knezate, prin îndatorirea slujbelor și dărilor la castele; apoi era totodată pentru rege un mijloc de asigurare a perpetuității acestor slujbe[129].

Knezii erau adeseori însărcinați cu împoporarea unor locuri pustii Așa, regele Carol Robert dăruiește knezului Crăciun (nnobilitîndu-l) moșia Bilka, pentru că fiii lui aduseseră oameni pe moșiile nelocuite pînă atunci: Lepeca și Hernicea, care moșii să asculte de acum înainte de ei ca de knezii și stăpînii lor[130]. Alt document conține scutirea knezilor din Hațeg: Stanciul, Berivoi, Dragomir și Vlad, de toate dările și slujbele knezatelor lor, pentru că împoporaseră satul Poiana lui Achim (Vaskapuk)[131].

Împărțirea knezilor în cele două clase: ordinari și nobili, explică stingerea acestui așezămînt primitiv politic al poporului român. Cei pe care însușiri sufletești superioare sau alte forme ale întîmplărei, ca norocul sau împrejurări fericite, îi înălțaseră în rîndurile nobililor, dispărură împreună cu ei, fie în coborîrea către Muntenia și Moldova, fie în sînul nației ungurești; cei mici însă, care rămaseră in mijlocul iobagilor pe care îi ocîrmuiseră, împărtășiră vitriga lor soartă, stingîndu-se prin sărăcia și decăderea materială, morală și intelectuală a poporului, cum se stinge o candelă săcătuită de untdelemn [13].

Dreptul obișnuelnic. Paralel cu această organizare originală a poporului român sub voevozi și knezi, care se păstraseră din vechime, ca niște așezăminte folositoare însuși cuceritorilor, aflăm pe românii de peste munți regulați în daraverile lor prin un *drept obișnuelnic valah.*

Știrile mai amănunțite ce le avem asupra acestui vechi drept, arătat de documente *ca drept românesc — jus valachicum* — sunt cuprinse în documente polone. Prin veacul al XIV-lea, regii poloni căutau să atragă colonii române din Transilvania, în Galiția, spre a spori poporația țărei. Ei dădeau privilegii celor ce vor coloniza locurile pustii. În 1378, se face cea dintîi pomenire a dreptului românesc, cu prilejul privilegiului dat de Vladislav, principe de Opolia, în Galiția, lui *Ladomir Moldovanul,* asupra cîmpului Godle, ca să-și facă sat după *dreptul moldovenesc.*

Alt privilegiu, al doilea în dată, este din 1424, dat de Boleslav, knez al Cernigovului, lui Vlad Dragoerinovici, care capătă în dar satul (de astă dată, așezare locuită) Cosovo, „cu movilele, cu arăturile, cu fînețele, cu luncile, cu pășunele, cu apele și cu izvoarele lor, cu rîurile, cu pîraiele, cu fîntînele, cu heleștaele, cu bălțile, cu mocirlele (pentru înmuiat cînepa), cu toate apele curgătoare și stătătoare, cu pădurile, cu

---

[129] Sunt foarte numeroase documentele prin care regii conferă knezate ereditare: Kemeny, *Magasin,* II, p. 306, 1361 (Hurmuzaki, *Doc.,* I, 2, p. 68): „Keneziatum medietatis cuyusdem possessionis *Olachalis* Ozon vocatae, in ... Maramarosieni [...] quem Keneziatum prius Stan, dictus Feyr Olachus conservare dignoscebatur,... filiis Locolloy, eorumque filiis et posteritatibus universis, sub eisdem, ... utilitatibus quibus... Stan eundem conservasse (donavimus)." Alte documente, vezi în Hurmuzaki, *Doc.,* I, 2, p. 167, 1370 (knezul Sturza), p. 196, 1372 (knezul Neacșu); p. 300, 1387 (knezul Petru, fiul lui Deșu): „ut eciam inantea ad ipsa servicia eo magis animentur;" p. 354, 1394 (knezul „Dobre Olahys fily Ioan de Lesnek"); p. 428, 1404 (knezii Kendereș, Barbu și Costea), p. 436, 1404 (knezul Bogdan de Muthnuk), p. 461, 1408 (knezul Gheorghe) etc., etc.

[130] Mihaly, *Diplome,* [*op. cit.,*] p. 30, 1350: „tanquam kenesios et seniores vestros in medium vestri acceptando... tanquam alys kenesys predecessoribus ipsorum obedivistis."

[131] Hurmuzaki, *Doc.,* I, 2, p. 464, 1409.

dumbrăvile, cu pădurile negre (dese), cu lemnele tăiate (lemnul uscat), cu stejerișurile, cu mestecănișurile, cu stupii din arbori (scorburi de copaci), cu prisăcele, cu tufișurile, cu sălciile, cu dealurile mari și mici, cu văile și cu lovișteie de fiare și de pești" — o bogăție de enumerație, în adevăr, uimitoare și pe care am trecut-o numai de curiozitate, spre se vedea ce spornici erau la vorbă, chiar unde nu trebuia, oamenii acelui timp. Locul însă interesant pentru chestia dreptului românesc vine după această fantastică enumerare: „iar acest sat sus-numit are să ne deie, *după dreptul moldovenesc,* veniturile ce ni se dau de la plaiuri și anume: de fiecare țăran cîte doi groși lesești bătuți în Cracovia, pe fiecare an; de asemenea, mai sus-numitul Vlad are să ne slujească pentru acest sat, cînd vom avea nevoie, cu o lance și cu doi arcași."[132]

Documentele posterioare poloneze dau mai multe amănunțiuni asupra îndatoririlor knezilor colonizatori și a drepturilor lor față de sătenii aduși de ei. Adeseori se pomenește *dreptul valah.* Așa knezul român avea o bucată de pămînt, moara și crîșma, dreptul de prisacă, acel de a face iazuri și pescui peștele, a reținea pentru el a treia parte din gloabele impuse, cum și o parte din dările încasate pentru principe. Îndatoririle knezilor constau în adunarea dărilor regești și slujba militară.

Țăranii aveau, după documentele poloneze, cîte o întindere de pămînt mult mai mică ca acea a knezilor; aveau dreptul a ținea vite, dînd o zeciuială din ele sau din productele lor; făceau cîteva zile de muncă pe an knezului; plăteau contribuțiile către rege, fiind scutiți de ele numai pentru cîtva timp, după înființarea noului sat. În timp de război, darea se adăoga și mai erau îndatorați a face cărături și alte munci manuale în slujba oștirilor. Cînd se dădea țăranilor mai mult pămînt decît li se cuvenia *după dreptul valah,* atunci se înmulțiau și îndatoririle lor. Locuitorii satelor românești colonizați în Galiția aveau, în sfîrșit, dreptul de a fi judecați *după obiceiul românesc,* conform sistemului timpului, a respectului dreptului personal, care făcea ca și coloniile germane să fie judecate după dreptul german[133].

Se naște acum întrebarea: dacă toate aceste dispoziții aparțineau dreptului obișnuelnic valah, sau dacă nu cumva mai multe din ele erau concesii și dispoziții speciale, luate nu numai în privința românilor, ci îndeobște în acea a tuturor coloniștilor, și atuncea ar fi de nevoie a se alege, din aceste dispoziții, acele care se țineau de dreptul românesc și acele care erau străine de el[134].

Deosebirea este aproape cu neputință de stabilit și trebuie să ne mulțumim cu oarecari îndrumări date de documente. Așa, judecata țăranilor se făcea de knezi ajutați de alți oameni buni și bătrîni, cum spun documentele ungurești mai nouă și anume gloabele pentru aba-

---

[132] Ambele documente publicate din nou de I. Bogdan, după original în chip corect, în *Îndatoririle militare ale knezilor și boierilor moldoveni,* în *Analele Academiei Române,* II, tom. XXIX, 1907, p. 614—616 (2—4).

[133] Vezi amărunțimile în Radu Rosetti, ***Pămîntul, Sătenii și Stăpînii,*** [*op. cit.,*] 1907, p. 56—70, unde sunt citate toate documentele.

[134] Asupra acestei chestii și a altora multe, vezi lupta cea *omerică* încinsă între R. Rosetti și G. Panu (cel prea timpuriu răpit științei), în G. Panu, *Cercetări asupra stărei țăranilor* [*în veacurile trecute,* București,] 1910. R. Rosetti îi răspunde prin articolul *O agresiune,* publicat în *Viața Rom.* Panu replică prin volumul său *Încercare de mistificare,* sfîrșit cu puțin timp înaintea morței lui în 1910, iar Rosetti răspunde din nou în *Viața Românească,* **1911, No. 6 și 7,** *Pentru adevăr și dreptate* [XXI, 5, p. 200—231; XXI, 6, p. 351—383; XXII, 7, p. 25—63; XXII, 8, p. 178—203].

teri se impuneau după normele *dreptului românesc*. Tot acest drept hotăra veniturile cuvenite regelui de la coloniști și aici sta autonomia îndestul de mare a satelor românești.

Tot după normele dreptului special valah, se hotăra și echivalentul în pămînt pe care regele sau knezul îl punea la îndămîna țăranului. Aceste regule culese din documentele Poloniei, cu anume arătare că aparțineau *dreptului valah*, vor fi fost puse în aplicare și în Ungaria, deși nu sunt pomenite în actele din această țară. Alte regule luate din documentele ungurești însăși sunt, bunăoară, acea privitoare la taxa de plătit pentru moștenire și care, după dreptul valah, era de un vițel de trei ani sau un bou curățit[135]. În procedură care, ca și fondul dreptului, aplica tot normele valahe, se aduceau dovezile, se alegeau jurații[136], se așteptau trei termeni de judecată, cînd cel chemat nu venea, înainte de a se hotărî pricina, și alte chestii de procedură nespecificate mai de aproape[137]. Reclamațiile de iobagi, mai ales, se judecau după dreptul românesc[138]. Tot după dreptul valah se urmau în Transilvania și punerile în posesie ale moșiilor cîștigate prin judecată [14]. Mai multe documente spun că „confirmarea sau introducerea în stăpînire să se facă sub condițiile și drepturile de posesie obișnuite în districtele românilor.“ Și jurătorii se dădeau tot după vechiul drept românesc[139].

Congregațiile. Mult mai însemnată pentru caracterizarea situației politice a poporului român, era împărtășirea lui la adunările sau dietele — numite în documentele ungurești *congregationes* — care puteau fi sau ținutale, chemate de comiții ținuturilor, sau obștești ale întregei țări sub președinția regelui sau a voevodului Transilvaniei. Astfel de State Generale sau de convocări ale nobililor sau ale nobililor și knezilor se îndeletniceau cu felurite treburi; căci despărțirea ce s-a pus astăzi între autoritățile ocîrmuitoare și cele judecătorești, nu exista pe acele vremuri. Se înțelege însă că judecarea proceselor era treaba cea mai obișnuită a acestor adunări, care, uneori, sunt arătate ca chemate anume pentru împărțirea dreptății. Găsim bunăoară congregația generală convocată în 1291, în februarie 22, îndeletnicindu-se și cu chestii monetare, de ocîrmuire, orînduirea dărilor și cu cercetarea unui proces[140].

Documentul care a preocupat cel mai mult luarea aminte a istoricilor și în jurul căruia s-au încins dezbaterile cele mai pătimașe între partizanii acelor ce susțineau că poporul român se bucurase de drepturi în trecut, și potrivnicii, sași și unguri, care sprijiniau părerea că ei fuseseră întotdeauna o turmă de robi furișați odată cu țiganii în Transilvania[141], este acel privitor la o altă congregație ținută la Alba Iulia în același an, 1291. În acel act, se spune anume că ea fusese convocată, compusă fiind din toți nobilii, sașii, secuii și *valahii* din părțile Transilvaniei, pentru a se reforma starea acestora, și că în această congre-

---

[135] Duliscovits, *l.c.*, II, p. 21, 1493: „si aliquem Keneziorum sive Valachorum mori contigeret, antiqua eorum lege et consuetudine vitulum... exigatis.“

[136] Pesty, *l.c.*, III, p. 138, 1500: „iure volachiae coram nobis probare potuerunt“. Idem, p. 145, 1500: „certos probos nobiles vires iuxta ritum volachiae eligant“.

[137] *Doc. Făgărașului*, în *Col. lui Traian*, 1882, p. 10, 1556: „Tribus terminis ab consuetudine observatis (era vorba de o judecată între români). Comp[ară] Mihaly, *Diplome [op. cit.,]* p. 34, 1345; „ab justitia consueta more Valachorum exhibere“.

[138] Col. Kemeny, reprodus de *Transilvania*, V, 1872, p. 42: „iobbagiones *olachaly* justitiae complementum probari postulassent“.

[139] Hurm[uzaki,] *Doc.*, II, 2, p. 19, 20, 22: „sub eisdem conditionibus... quibus... in Districtibus Walachorum... donari consueverunt“; 1478, *ibidem*, p. 248.

[140] Teutsch und Firnhaber, *[op. cit.,]* p. 139 (158).

[141] Așa susține Hunfalvy.

gație se sculase magistrul Ugrinus, reclamînd două moșii ale sale: Făgărașul și Sîmbăta ce-i fuseseră luate fără drept. După o cercetare făcută de regele Andrei cu acei nobili, sași, secui și valahi, moșiile au fost restituite magistrului Ugrinus[142]. Documentul de care ne ocupăm, spune lămurit două lucruri: 1) că congregația fusese chemată nu numai pentru cercetarea procesului magistrului Ugrinus, care numai se folosise de dînsa, spre a „se scula în mijlocul ei“ și a-și reclama moșiile; 2) că se convocase la ea nu numai cele trei nații privilegiate ale Transilvaniei, ci și a patra nație, aceea a românilor, care fu degradată mai tîrziu la rangul de popor supus, tolerat și menținut în țară numai spre folosul celorlalte. Și reprezentanții poporului românilor nu sunt chemați în această congregație numai de formă, ci ca elemente active ale adunării, deoarece iau parte la hotărîrea procesului lui Ugrinus. Documentul însă spune că au fost convocați pe lîngă celelalte nații: sașii, secuii, și valahii, nu ungurii, ci nobilii. Am văzut însă că în clasa nobililor Transilvaniei erau și mulți români, așa că poporul românesc era reprezentat prin două din elementele sale: nobilii lui și olahii de rînd.

Se credea de apărătorii situației mai înfloritoare a românilor, că acest document era singurul act pe care se putea sprijini împărtășirea românilor la ocîrmuirea Transilvaniei ca nație, deci cu drepturi egale acelor ale națiilor declarate mai tîrziu de singure stăpîne ale acestei țări. De atunci însă și pînă astăzi, s-a mai dat la lumină un număr de alte acte de același fel, care dovedesc că românii și mai ales clasele lor mai superioare, precum nobilii și knezii, erau adeseori convocați, fie numai ei, fie iarăși în unire cu reprezentanții celorlalte nații, în adunările obștești ale Transilvaniei.

Voim să reproducem arătările acestor documente, care sunt cel mai mare sprijin în dovedirea situației juridice a poporului român, situație ce făcea din el un element politic al țărei și care, numai cît mai tîrziu, prin silnicii și nedreptăți, a fost prefăcut în adevăr în o turmă de robi.

Înainte de a reproduce documentele constătătoare ale ținerei și altor congregații *obștești* cu popoarele Transilvaniei, cuprinzînd și pe români, decît acel din 1291, să trecem în revistă împărtășirea românilor la congregațiile *ținutale,* care erau în principiu tot atît de însemnate ca și cele generale, deoarece și ele ținteau la activitatea cea mai de seamă, poate chiar și a adunărilor generale, anume, împărțirea dreptăței.

Mai întîi citâm un document din 1357, care vorbește de congregația ținută la Turda cu nobilii, sașii, secuii și *alți oameni*[143]. Rostirea, deși nehotărîtă, se referă evident la valahi. Un document din 1317 conține arătarea unei congregații *speciale* ținută de magistrul Dausa, comite de Bihor și Zobolc, cu nobilii și oamenii comuni din zisele comitate, în

---

[142] Teutsch und Firnhaber, *[op. cit.,]* p. 167, 1291, martie 11: „Nos Andreas... quod cum nos universis nobilibus, Saxonibus, Syculis, et *Olachis* in partibus Transylvanis apud Albam Jule *pro reformacione status eorundem* congregacionem cum iisdem fecissemus, de consilio omnium prelatorum, et baronum regni nostri, eo tempore nobis assistentium, magister Ugrinus [...] (suas possessiones) *Fogros* et *Zumbothely* vocatas iuxta fluvium *Olth* existentes asserens a se indebite alienatas, surgendo in ipsa congregacione nostra, sibi per nos reddi et restitui postulasset... Tandem nos de facto dictarum possessionum magis clarificari volentes, utrum ipsius magistri Ugrini fuerint nec ne, ab eisdem nobilibus, Saxonibus, Syculis, et *Olachis* diligenter inquiri fecimus, si dicte possessiones ad ipsum magistrum Ugrinum dinoscantur iuste et legitime pertinere etc.“

[143] Hurm[uzaki,] *Doc.,* I, 2, p. 45, 1357: „ab omnibus Nobilibus, Siculis, et Saxonibus, *aliisque hominibus,* in tribus cogregationibus [...] Thordae [...] celebratis“.

scopul împărţirei dreptăţei[144]. Între nobili erau fără îndoială şi românii din Maramureş şi tot de acelaşi neam erau şi oamenii de rînd chemaţi de comite. Un alt document din anul 1363 raportează judecata făcută înaintea „voevodului Transilvaniei, Petru, şi înaintea nobililor regatului din comitatul Hunedoarei şi înaintea tuturor *knezilor* şi *nobililor români* din ţinutul Haţegului", dovedind astfel că la aceste judecăţi luau parte nu numai nobilii, dar şi knezii, adică clasa cea mijlocie între nobilii şi ţăranii români. Un alt document din 1370 conţine iarăşi judecata unor iobagi învinuiţi de crime şi care sunt osîndiţi la pierderea pămîntului lor, într-o congregaţie ţinută de palatinul Ladislau, „dux Opulye", în comitatul de Caraş, cu nobilii şi alţi oameni de orice stare şi condiţie din acel comitat. Carasul este însă un ţinut românesc; prin urmare, luau parte la congregaţie nobili şi alţi oameni din poporul român. În 1391, Neculai, Banul Severinului, convoacă pe nobilii şi pe knezii districtelor româneşti Sebeş, Lugoş, Caran[sebeş] şi Comiat, ca să judece procesul dintre knezul român Bogdan de Mutnuk cu orăşenii din Caransebeş, pentru o parte din pămînt de lîngă Timiş. Această congregaţie era intermediară între cele ţinutale şi cele generale, deoarece se întrunesc elemente judecătoreşti din 4 din cele 7 scaune ale Banatului. Ţinuturile Banatului fiind absolut româneşti, urmează că nobilii şi knezii convocaţi de Ban erau români, ceea ce se vede şi din faptul că erau convocaţi în ea knezi, instituţie absolut românească[145]. Altă congregaţie ţinutală se adună în 1410 în ţinutul Beiuşului, compusă de astă dată numai din knezi români, ca să judece procesul dintre Bogdan şi Merideu de-o parte, Moga şi Şerban, de alta[146].

Tot o congregaţie mai mare a Banatului prezidată de castelanul din Orşova şi compusă din knezii şi nobili români din cele 4 districte, judecă procesul oraşului Caransebeş cu nobilii şi knezii din comuna Mutnuk pentru nişte pămînturi şi păduri de lîngă apa Mutnuk[147]. Altă congregaţie a nobililor, a knezilor şi juraţilor districtului Haţeg, ţinută de Ladislau Ciac, voevodul Transilvaniei, judecă procesul de trădare a celor trei knezi: Costea, Stanciul şi popa Volcul, care îşi pustiiseră knezatele şi fugiseră în Moldova, osîndindu-i la pierderea acelor knezate, pe care voevodul le dăruieşte lui Mihail şi Ioan Basarab (alţi români) din comuna Rîuşorul, ca mulţumită pentru slujbele făcute în contra turcilor şi mai ales pentru moartea cu vitejie a tatălui lor în acele lupte[148]. În anul 1439, găsim o altă congregaţie ţinută de comiţii timişeni cu universitatea nobililor şi a knezilor români din ţinutul Sebeşului,

---

144 Fejer, VIII, 2, p. 98, 1317: „Magister Dausa, Comes... in congregacione nostra speciali, quam [...] coram venerabili patre Domino Emerico... et coram [nobis,] Nobilibus et *communibus hominibus* comitatuum praedictorum... causa iusticae faciendae [...] (celebravimus)". *Comunes homines* nu erau decît românii numiţi totdeauna *Olachi, Walachi* în documentele ungureşti, în unul din ele chiar *Olachi Romani* (Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 97, 1345) ceea ce nu poate însemna altceva decît numele lor naţional de *român*.

145 Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 164, 1370 şi p. 340, 1391. *Ibidem*, I, 2, p. 73, 1363: „coram nobis, et Regni nobilibus de Comitatu Hunyad, ac Universis *Keneziis, et Senioribus Olachalibus* Districtus Haczak comparendi assignassemus."

146 *Ibidem*, I, 2, p. 469, 1410: Universi Kenezii, et Jurati de pertinentiis ejusdem Belenes (Beiuş).

147 *Ibidem*, p. 508, 1419: „Nos Sigismundus de Losonch etc. Castrorum Orswa, Mihald, Sebes, ac Sydowar [...] Castellanus [...] una cum Nobilibus et kenezys Sebes, lugos, karan et komyath, [...] causasque cunctorum coram nobis litigancium".

148 *Ibidem*, I, 2, p. 592, 1435: „Nos Ladislaus de Chaak Vayvoda Transylvaniae... una cum Juratis, et universitate nobilium, ac Keneziorum Ipsius Districtus Hatzak." Comp[ară] mai sus asupra acestor kneji răsculaţi, p. 388—389.

care reabilitează pe românul nobil Lado de Bizere, de învinuirea de trădare ce i se adusese. Părerea este întărită cu peceţile nobililor tot români: Ioan de Mutnuk, Ioan de Macicaş şi Ioan de Bizere[149].

După ce am găsit pe români luînd parte la congregaţiile ţinutale, unele din ele înglobînd chiar mai multe ţinuturi, să trecem acuma la cele cîteva documente care pomenesc congregaţii generale în felul aceleia din 1291, care nu este deci singura în care s-ar pomeni români între elementele ei alcătuitoare.

Două din aceste documente se raportă la Banat, pomenind de astă dată de nişte congregaţii generale ale acestui ducat, ţinute cu nobilii bărbaţi judecători şi cu toţi vecinii şi conlocuitorii celor 7 scaune valahe adunaţi în congregaţie generală[150]. În 1428, Sigismund, regele Ungariei şi împărat al Germaniei, ţine în Myhald, o congregaţie generală a Transilvaniei convocînd în ea pe nobilii şi knezii districtului Myhald, în care „sculîndu-se în mijlocul ei" (aceiaşi rostire ca şi în actul din 1291), Ştefan, fiul lui Radoslav, Raiu şi Dobrea, knezi din Keralmezy, cer dreptate contra lui Deşu şi Ladislav, fiii lui Petru şi alţii, pentru moşiile Zablaniţa şi Zalyn. După ce ascultă pricina, regele spune că „noi, luînd sfat de la acei juraţi, asesori şi nobili, nu mai puţin şi de la knezi", am dat acele moşii lui Deşu şi Ladislav, fiii lui Petru[151]. Deşi congregaţia pare a fi ţinută numai cu nobilii şi knezii ţinutului Myhald, ea este numită generală, fiind prezidată de regele însuşi, şi acesta este punctul însemnat, fiindcă autoritatea supremă a statului lucra împreună cu nobilii şi knezii români la restabilirea dreptăţei. Alt document, care indică şi el participarea românilor la o congregaţie generală, deşi nu-i numeşte pe faţă, este acel din 1356, dat de Andrei, voevodul Transilvaniei, care convoacă dieta la Turda, spunînd că în acea congregaţie obştească vor lua parte, pe lîngă universitatea nobililor, şi oamenii din orice treaptă şi stare a părţilor Transilvaniei. Între nobili era fără îndoială o majoritate de nobili români, iar ceilalţi oameni de orice stare şi treaptă ce puteau ei fi alta decît poate şi saşi şi secui, dar, desigur, români? Congregaţia judecase un proces între mînăstirea Clujului şi un nobil, probabil ungur, Marton, fiul lui Ioan de Kalyan[152].

În afară de aceste întruniri ale nobililor românii pentru a pune la cale afacerile ţărei, în care întruniri ei îndeplineau de obicei şi rolul de judecători, mai întîlnim pe nobilii români delegaţi de voevodul Transilvaniei ca judecători rînduiţi anume pentru cercetarea unei pricini [15].

---

149 *Ibidem*, p. 646, 1439: „(Comitis Themesiensis) universitas Nobilium et Kenesiorum districtus Sebes [...] (in) modum proclamate Congregacionis". Asupra lui Bizere, vezi mai sus, p. 383, nota 82.

150 Pesty, *l.c.*, p. 61, 1451: „Iohannes de Hunyad nobilibus viris judicibus *nobilium septem sedium valachalium*, universis vicinis et commetaneis praescripti castri ceterisque nobilibus comprovincialibus praescriptorum *septem sedium valachicalium* in eandem sedem nostram judiciarium, per *modum proclamate congregationis generalis*". Idem, p. 63, 1452: „ad oppidum Seves vocatum, sedem scillicet judiciariam principalem *septem sedium nobilium valachicalium*, more proclamate *congregationis generalis*".

151 Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 553, 1428: „Nos Sigismundus... Rex Memorie Comendamus Quod In Congregacione nostra generali universitati *Nobilium, Kenezyorumque ac alterius status districtus nostri Myhald* vocati [...] in opido nostro similiter Myhald [nuncupato,] per nos celebrata, Stephanus... de aliorum medio personaliter exurgendo... Igitur nos eorundem Juratorum, assessorum et *Nobilium, necnon Kenezyorum assumpto consilio*".

152 *Ibidem*, I, 2, p. 43, 1356: „Nos Andreas Waywoda Transylvanus et Comes de Zonuk,... in *nostra congregacione generali Vniversitati Nobilium et cuiusvis status et condicionis hominibus partis Transilvanae*, ... Thorde celebrata".

Așa, Ioan Zapolia însărcinează pe nobilii români, Radul de Borbatviz. (Rîul Barbat), Stanciul de Magzsed ‹Maczesd› (Stanciul din Mătești), Dionisie din Pestyen (din Peșteni), Petru din Rîul Alb și Ladislau din Ruzor (Vlad din Rîușor), ca judecători pentru împărțirea moșiilor între românul Candrea (străbunul familiei unguregti Kendefy), fiul popei Vlad din Siret, și frații lui[153]. Tot așa stă lucrul cu numirea din 146- a judecătorului din Orăștia, Matei, fiul judecătorului Vladislav, „ales cu învoirea întregei comunități, adică a sașilor, ungurilor și *valahilor*“[154].

Organizarea militară a poporului român. Românii pe care îi găsim mai tîrziu cu totul îndepărtați de la portul armelor, sub pedeapsă chiar a pierderei mîinei drepte, în caz de nesupunere la această oprire, numărau în vremile cele dintîi ale stăpînirei maghiare, o clasă bogată de militari, nu numai în straturile lor mai superioare: nobilimea, voevozii și knezii, dar chiar și în cele de jos, în masa cea mare a țăranilor. Despre rolul militar al nobilimei, voevozilor și knezilor, ne-am îndeletnicit mai sus. Ne trage acum rîndul a expune și pe acel al clasei țărănești.

Țăranii, în părțile de peste munți, alcătuiau, ca și acei din principate, două feluri de sate: de acele libere (răzeșii și moșnenii de dincoace) și de acele supuse nobililor, mînăstirilor sau knezilor înnobilați. Cei liberi trăiau mai mult pe domeniile regești, mai ales pe lîngă castelele și cetățile numeroase ale țărilor de peste munți, care aveau, pe lîngă tăria lor firească, nevoie și de unele lucrări omenești, pentru a se putea apăra de necontenitele năvăliri ce cădeau asupra lor. Erau însă și sate de țărani liberi pe lîngă proprietățile nobililor și ale mînăstirilor. Țăranii supuși purtau numele de *villici*, iar cei slobozi, acel de *iobbagiones, iobbagiones castri sau castrorum.*

Încă din 1260, se pomenesc mulți valahi în oștirea dusă de Béla al IV-lea contra regelui Boemiei, Ottocar[155]. Un document din 1275 arată pe mai mulți iobagi din Făgăraș, țară de margine și expusă la lovituri, ridicați la rangul de nobili pentru slujbele purtate de ei în război. Un altul, din 1287, înalță pe iobagul Dionisie, de lîngă castelul Ung, la nobleță, pentru vitejia lui în lupta cu cumanii. Un al treilea, din 1301, ordonă încetarea apăsărei țăranilor români din Odorheiul Secuiesc și scoaterea lor de sub jurisdicția knezului lor, pentru a putea mai bine îndeplini îndatoririle lor militare la castelul regesc din Odorhei[156].

Iobagionii nu erau ținuți a îndeplini alte slujbe decît acele militare. Registrul de Varad, dintre anii 1201 și 1235, conține notița că „Petru, iobagionul castelului Borsod, voia să oblige pe castrenzii acelei cetăți a păzi închisorile, la care ei răspunseră că nu ar fi îndatorați decît a merge la război, iar nu la prestarea unei astfel de slujbe.“[157] Iobagioni ai castrelor sunt amintiți foarte des în documentele timpului, care po-

---

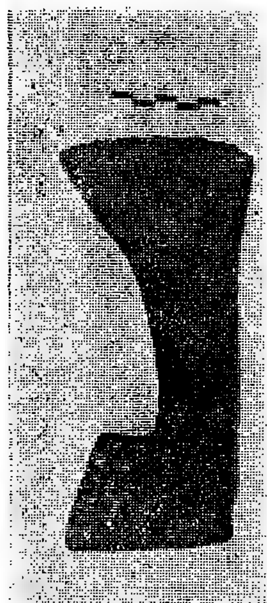
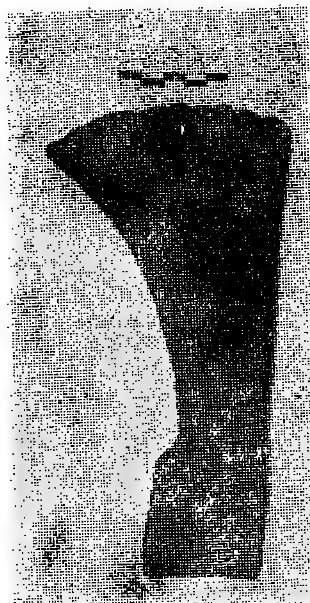
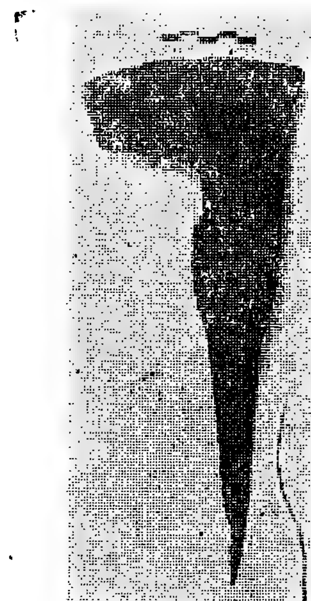
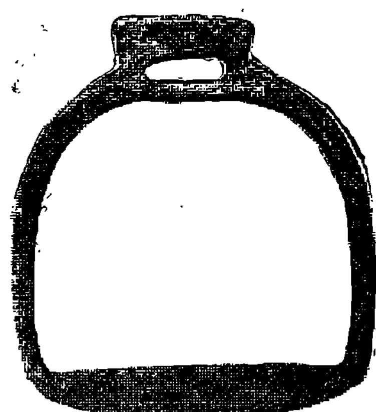
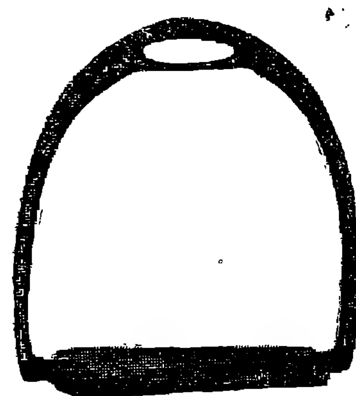
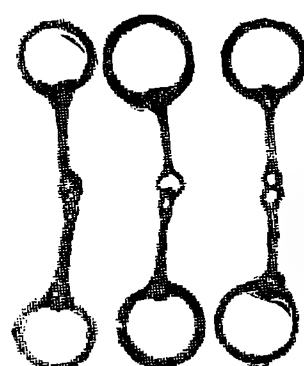
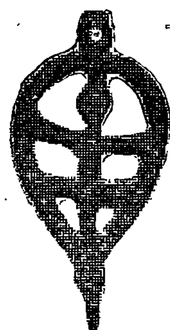
[153] Hurm[uzaki], *Doc.*, II. 3, p. 268.

[154] Hurm[uzaki], *Doc.*, XV, 1, p. 60: „Matheum ... voluntate, [...] (omnium) scilicet Saxonum, Hungarorum ac *Walachorum* decrevimus, eligendo nostrum in iudicem“.

[155] Fejer, IV, 3, p. 21, 1260: „quod adversum innumeram multitudinem inhumanorum hominum, Cumanorum, Hungarorum et diversorum Sclavorum, Siculorum quoque et *Valachorum*, Bezzeninorum et Ismaelitorum gessimmus“.

[156] Hurm[uzaki], *Doc.*, *I*, p. 327, 1265: „*Iobbagionum et conditionarii* de Fagarasch in cetum et numerum liberum servientium et *nobilium* regni nostri accepimus“. *Ibidem*, p. 430 ‹470,› 1287: „de iobbagionatu [...] eximemus, et nobilitavimus in medio Baronum nostrum“. Mai vezi și p. 553, 1301.

[157] Endlicher, *Monumenta arpadiana*, p. 642, art. 40, „ad belligerandum, non ad carceres custodiendum“.

Unelte, arme, piese de harnaşament şi podoabe din secolele X—XIII.

menesc despre îndatoririle militare ale românilor[158]. Așa, un document din 1383, actul de împăcare al românilor cu sașii, îndatorește pe cei dintîi a „păzi munții de la Tălmaciu pînă la Săcenii." Alte documente coboară acest rol al românilor mult mai adînc în timpurile mai nouă. Așa, unul din 1427 amintește îndatoririle românilor din ținuturile românești de lîngă castelul Deva, la slujbele manuale trebuitoare pentru păstrarea lui, precum ridicarea de întărituri, săparea de șanțuri, tăerea lemnelor, după vechiul și lăudabilul obicei. Alt document raportat mai sus vorbește de îndatoririle românilor din Banat întru apărarea vadurilor Dunării contra deselor năvăliri ale turcilor[159]. În 1456, găsim pe episcopul Matei al Transilvaniei, că dă voevodului românilor din satul Gărbăul o moșie a mînăstirei, cu condiție ca voevodul să meargă în oastea episcopului în expedițiile ce ar face. Se înțelege că voevodul comanda oștirea românească ridicată din acel sat[160]. Alt document, din 1462, vorbește de datoriile knezilor și oamenilor de rînd din satul Bereg de a face paza către hotarul Moldovei, precum și cercetări înăuntrul acelei țări. Un al 5-lea document, din 1452, invită pe români a face slujbele la castelul Huniade, după cum a urmat și pînă atunci. Există din 1554—1556 o listă a comunelor românești, care îndeplineau această slujbă militară, arătînd un număr de 51 de sate cu 1642 de iobagioni militari. Un alt document, din 1551, vorbește de iobagii din comitatul Bihorului, care nu ar putea veni la ridicarea cetății Solnocului din cauză că, abia întorși din război, nu se odihniseră și, apoi, fiindcă trebuiau să îngrijească de lucrurile de nevoie pentru hrana lor, a soțiilor și copiilor lor[161]. În sfîrșit, un act cu mult mai nou, din 1664, ordonă din partea Anei Bornemisa, ca românii Sandru, Candrea, Stanciul, și Stoica să facă slujbele datorite la castelul Făgărașului[162]. Tot la această prelungire a existenței iobagionatului militar pînă în timpurile mai dincoace, duce un document din 1535, care enumeră pregătirile războinice pe care erau datori să le aibă acești osteni, anume: cei cu 6—8 boi, un arc și 32 de săgeți, cei mai săraci, o lance și o secure, iar cei mijlocii, și un scut. Altă dispoziție din 1552 edicta ca iobagii care vor avea moșii (erau deci printre ei proprietari de pămînt) să aibă cîte o pușcă, un scut, o sabie și un arc cu 32 de săgeți[163].

Potrivit cu acest rol militar, iobagul se bucura de o situație înconjurată de cinste. Un document din 1362 osîndește pe un iobag care jignise libertățile bissenilor la pierderea tuturor avuțiilor, „așa că nici el, nici urmașii lui să nu se mai poată bucura de *onoarea iobagionatului*"[164]. Acest document ne arată totdeauna că poziția de iobag era legată de stăpînirea de pămînt, deoarece osînditul pierde această onoare odată

---

[158] *Ibidem*, p. 664, art. 102: „Castrenses de Zathmar"; art. 144: „universos castrenses de Bihor" (Satu Mare și Bihorul sunt românești).

[159] Mai sus, p. 382, nota 79. Comp[ară] Hurm[uzaki], *Doc.*, I, 2, p. 281, 1383: „Valachi custodiam servandam in omnibus alpibus". Vezi și Kemeny, *Magasin*, II, p. 315, 1427.

[160] Kemeny reprodus de *Transilvania*, VI, 1873, p. 115, 1450: „Nostri Nicolai Wayvoda Walachorum nostrorum de Olah gorbo".

[161] Hurm[uzaki,] *Doc.*, II, 3, p. 251.

[162] Fejer, X, 6, p. 796, 1462; Kemeny, *l.c.*, p. 311, 1482. N. Densușianu, *Monumentele Făgărașului*, în *Columna lui Traian*, 1882, p. 219, 1664 (Doc. traduse din ungurește).

[163] Observăm că între iobagi erau și unguri, cu toate că iobagionatul, knezatul și voivodatul erau instituții mai ales românești. Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 226, 1375: „Jobbagiones [...] Ungari videlicet et olachy". *Ibidem*, II, 5, p. 17, 1552.

[164] Fejer, III, 1, p. 285, 1362: „ita quod ne ipse, nec aliquis succesorum *honorem iobbagionum* possit adipisci".

cu pămîntul lui. Găsim apoi pe un trimis al regelui către țările din afară, desemnat ca iobag[165]. Cîtă deosebire de ceea ce ajunge a fi termenul de iobag în timpurile mai nouă, un termen de dispreț și de ocară aplicat unui popor întreg căzut în cea mai degrădătoare robie!

Condiția de seamă a iobagilor în vremile vechi îi făcea foarte îndrăzneți. Ei cutezau să ocupe pămînturi de ale nobililor, de unde trebuiau să fie izgoniți cu puterea[166].

Îndatoririle militare ale iobagilor erau mai grele la început pe domeniile regești, decît pe acele ale nobililor. De aceea, iobagii și cu knezii lor se încercau să scuture aceste îndatoriri, refuzînd uneori slujbele impuse, ba, alte dăți, chiar răsculîndu-se și părăsind țara. Mulți iobagi se strămutau pe proprietățile nobililor, adăugînd clasa iobagilor de aici. Regii, din hatîr către nobili, nu prea opuneau mari stavile la asemenea strămutări[167]. Regii chiar desființau iobagionatul, tot în folosul nobililor, dovadă o diplomă a lui Matei Corvin, care silește pe trei knezi din satul Lupșa să se lepede de knezat, regele dînd după aceea satul numit, orașului Offenbanya ⟨Abrud⟩[168].

Această încercare a iobagilor de a-și îmbunătăți starea dădu cu desăvîrșire greș, căci proprietarii cei mari căutau să reducă pe iobagii de pe moșiile lor la starea de villici, adică de țărani supuși, întrebuințînd adeseori mijloace piezișe pentru a-și ajunge scopul, cum o dovedește tocmai documentul citat prin care un număr mare de iobagi sunt despoiați de proprietățile lor prin osîndire pentru crima de furt, prădăciuni și falșificare de monede. Ceea ce ne face a crede că aceste imputări nu pot fi adevărate, este tocmai numărul prea mare de învinuiți, care este de 55. Acești iobagi sunt arătați ca stînd pe domeniile castrelor sau în sate libere regești sau pe moșiile nobililor[169], încît documentul adeverește aflarea de iobagi pe toate aceste feluri de proprietăți.

De la o vreme, și iobagii nobililor cercau să se substragă, prin strămutarea lor pe alte proprietăți, de sub aspra purtare a stăpînilor lor față cu dînșii. Se stabilise obiceiul că, pentru a se putea strămuta, iobagii să plătească o despăgubire către domnul moșiei, despăgubire numită *teragiu*. Se vede însă că această regulă nu era respectată de stăpînii moșiilor, deoarece regii sunt nevoiți în repețite rînduri, să ordone nobililor ascultarea de acest obicei[170]. Iobagii, la rîndul lor, fugeau ade-

---

[165] Teutsch und Firnhaber, p. 28 ⟨29,⟩ 1223 ⟨1224⟩: „si rex in propria persona iverit, si vero *extra regnum jobagionem miserit*".

[166] Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 335, 1267 ⟨passim⟩.

[167] Un document din 1370 (*ibidem*, I, 2, p. 164) enumeră pe mulți iobagi dați în judecată pentru crime și osîndiți la pierderea pămînturilor. Acest document arată pe unii din iobagii regești strămutați pe moșiile particulare de pe *pertinențiile castrelor*. Alt doc. din 1405 (*ibidem*, I, 2, p. 441) arată pe mai mulți iobagi ai castelului regesc și care erau fugiți de pe moșia lui Ștefan, fiul lui Petru din Remetea: „Pipo de Ozora, Castellanis (de Crasso)... quosdam Jobagiones... de ipsis possessionibus [...] Regalibus, ad possessiones [ipsius] magistri Stephani clandestine [moraturos] se transferentes". Pipo ordonă ca acești iobagi „nullatenus abducere, vel abduci facere debeant, nisi tales, qui propria [eorum] voluntate habita licentia iterum ad possessiones regales reverti vellent".

[168] Kemeny reprod[us] de *Transilvania*, VII, 1874, p. 8, 1487: „utraque possessiones Lwpsa... quae solum modo Keneziatu honore Nicolao, Sthephano et Mathiae de Lwpsa pertinebant eo iure quo ad ipsos pertinere dinoscitur, relicto et dimisso, pro civibus, incolis et laboratoribus civitatis Offen-Banya perpetuo possidentes".

[169] *L.c.*, Un document de împărțală a unor moșii (Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 2, p. 317—321, 1389) enumeră o mare mulțime de iobagi așezați pe ele.

[170] Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 639: „..suo terragio persoluto ad possessionem alii nobili vel alias quo placuerit cum omnibus suis rebus se transferre valeat". Alt ordin identic, *ibidem*, p. 576, 1317; altul, *ibidem*, I, 2, p. 245, 1377; altul, al regelui Sigismund, *ibidem*, I, 2 p. 470, 1410.

seori fără a plăti teragiul, și erau readuși cu puterea în sate, cum se face bunăoară cu iobagul Dragul, fiul lui Dunca, care fugise de pe moșia lui Ștefan, fiul lui Petru din Remetea[171]. Adeseori se văd iobagi sequestrați și urmăriți cu puterea de nobilii ce aveau drepturi asupra lor. Așa, în 1376, găsim pe un iobag din Secaș, al familiei Kun, din Golonia, sequestrat și strămutat cu puterea de knezul Neacșu în comuna Cuieștii[172]. Iobagii pierduseră, prin acest sistem de plată de teragiu și alipirea lor de moșia pe care se aflau, și libertatea, după ce pierduseră pămînturile, ceea ce îi coborîse, din rîndul de adevărați iobagi, adică de oameni liberi, la acel de villici, adică de șerbi, mai păstrînd ei, ca prin ironie, în condiția lor înjosită, tot vechiul și onorabilul lor nume de iobagi.

Acești iobagi de felul nou sunt supuși tot la mai multe îndatoriri către proprietarii moșiilor, așa că poziția lor se îngreuiază necontenit. De la un timp, nu se știe de cînd, îl vedem supuși la darea de dijmă din productele lucrate de ei. Așa, un document din 1394 regulează neînțelegerile dintre nobili și episcopul de Alba Iulia de la dreptul asupra dijmelor iobăgești.

Asupra scopului urmărit de națiile stăpîne ale Ardealului față cu țăranii români, ne dă o foarte prețioasă deslușire un document din 1398, în care nobilii cerînd regelui să le conceadă lor dijmele românilor de lîngă Alba Iulia, regele răspunde că, întrucît capitlul mînăstirei din Alba Iulia este îndatorat a da un corp de oștire, el trebuie să-și scoată cheltuiala *prin stoarcerea românilor*[173].

În sfîrșit, mai dobîndiră nobilii și dreptul de judecată asupra iobagilor lor, prin care căderea acestora sub stăpînii moșiilor deveni desăvîrșită.

Mai găsim apoi că sașii căutau ca oarecari sate din scaunele lor să fie scutite de taxele iobagiale ale iobagilor ce stăteau pe moșiile nobililor. Adeseori, moșiile iobagilor erau zălogite de proprietari pentru datoriile proprietăței. În 1482, găsim 23 de moșii iobagiale zălogite pentru asigurarea plăței zestrei unei femei. În 1568 aflăm cum soția lui Ștefan Albul zălogește lui Gaspar din Ostiro, moșia iobagului Petru Bîrsan din satul Var (Mizfalù) pentru 25 de fiorini. În alt rînd, o altă moșie iobagială este zălogită în 1571. Mai găsim satul Feleacul dat orașului Cluj în 1493[174].

Ca toate faptele sociale, căderea iobagilor sub nobili se făcu treptat și cu încetul. Tot așa și cu stingerea îndatoririlor lor militare. Pe cînd parte din iobagi păstrau încă poziția lor onorabilă, dar greu de dus pe lîngă castelele regești, mulți din tovarășii lor de clasă cădeau tot mai adînc în atîrnarea domniilor teritoriale. Încă din anul 1293, un document vorbește de valahii ce se aflau în stîpînirea nobililor[175] și dacă poate fi vorba aici de villici, se poate ca și iobagi să fi fost amestecați între ei. Cu toate aceste, tocmai pe atunci găsim mîndrul răspuns al castrenzilor de la Borsod, că ei sunt ținuți numai a face slujbele militare, iar

---

171 *Ibidem*, I, 2, p. 411, 1400: „Dragulfyadunka". Iată cum se schimonosesc numele românești! Mai mulți iobagi regești, vezi în *Documentele*, Hurmuzaki, I, 2 p. 629—632, din 1437 și p. 737, din 1447. Cînd un iobag se strămuta pe locurile sașilor, ei nu erau îndatorați a-l da înapoi, *ibidem*, I, 2, p. 740, 1447.

172 *Ibidem*, p. 277 ⟨237,⟩ 1376.

173 *Ibidem*, I, 2, p. 400, 1398: „ (si) Capitulum autem ... summas pecuniarum ratione exercitus solvere et propter illas expediendas eorum Valachos *exactionari* habent". Alt document, din 1389 (*ibidem*, I, 2, p. 316) supune pe iobagi la darea celei *a noua* parte a productelor lui în natură sau în bani.

174 1482, Hurm[uzaki,] *Doc.*, II, 2, p. 274; 1568, *ibidem*, II, 5, p. 655; 1571, *ibidem*, p. 657; 1493, *ibidem*, II, 2, p. 336.

175 *Ibidem*, I, 1, p. 322, 1293: „universos Olacos in possessionibus nobilium".

nu a păzi închisorile[176]. Se poate prea bine ca ambele aceste stări, cea onorabilă și cea decăzută, să fi coexistat mai mult timp, deoarece seriile istorice se dezvoltă adeseori paralel, pînă cînd una înghite pe cealaltă, cea bună pe cea slabă, cînd evoluția e suitoare; cea bicisnică pe cea puternică, cînd ea este coborîtoare.

Iobagionii români apucaseră încă de la început pe clina prăpăstioasă a stărei lor sociale. Ei cădeau alături de knezii sub care stătuseră în vremile libertăței lor. Pe atuncea, a fi iobag era o onoare și a fi knez o putere. Knezul se amesteca uneori cu voevodul. Mai tîrziu, knezul se tot apropie de iobag, ceea ce nu însemna înălțarea acestuia din urmă, ci aplecarea celui dintîi. Un document, acel care conține osîndirea numărului celui mare de iobagi la pierderea proprietăților lor, enumeră printre ei și pe *trei knezi iobagi regali:* Hrănoiu din Zuhor, Ladislau, fiul lui Bratu din Soma, și Valentin, fiul lui Neculai din Borșa[177]. Acești knezi iobagi regali nu erau decît foștii knezi căzuți la rîndul de iobagi, fugiți de pe domeniile regești pe acele ale nobililor și învinuiți aici de furt și de falșificare de monedă, pentru ca prin despoierea de pămîntul lor să se coboare la ultima treaptă a straturilor sociale, acea a villicilor [16].

Seriile istorice ale decăderei poporului român de peste munți. Chiar din întîile veacuri ale supunerei țărilor române de peste munți sub stăpînirea ungurilor, încolțiseră seriile de fapte, care vor aduce poporul lor de baștină la sapa de lemn în privirea materială și la ruinarea întregei sale vieți naționale. Numai cît voința lui se ascuți tot mai mult, cînd sufletul lui simți din nou îmboldirea spre renaștere din cenușa morților.

Deși aceste serii sunt numai îndegetate prin fapte răzlețe și neînchegate în legături neîntrerupte, ele pot fi prinse de minte și să ne arăte care au fost pîrtiile pe care s-a îndrumat coborîrea spre ciuntirea vieței neamului românesc care, la început, fusese numai supus de unguri politicește, iar nu nimicit ca ființă socială și nici periclitat ca alcătuire etnică.

Seria cea mare care domină toate celelalte, este fără îndoială supunerea românilor sub unguri — mai apoi și sub sași sau secui — supunere care trebuia, după împingerea firească a instinctelor egoiste, tot atît de puternice în popoare ca și în indivizi, să tindă la așerbirea cît mai deplină a poporului supus de către acele domnitoare.

Slăbirea nobilimei române adusă întîi prin dezțărarea unei părți a ei dincolo de munți, în viitoarele principate, apoi prin trecerea restului ei la religia catolică și la naționalitatea maghiară pînă la stingerea ei desăvîrșită de pe pămîntul țărilor transcarpatine, aduse cea mai grea știrbire vieței românești. Prin această descăpățînare a poporului român, i s-a răpit puterea lui cea mai de seamă de împotrivire și s-a făcut ca partea cea mai însemnată a avuției lui teritoriale, marile moșii ale clasei sale nobiliare, să treacă în mîna cuceritorilor. Odată cu nobleța română se desființară și organele cele mai de seamă ale puterei militare a poporului băștinaș, începînd cu voevozii, care, fiind nobili, fură

---

176 Cum am văzut mai sus, p. 398, nota 157.

177 *Ibidem*, I, 2, p. 165, 1370: „Hranoya Ke(nez)ium Jobbagionem Regalem... Ladislaum filium Brata Kenezium Jobagionem regalem, ...Valentinum filium (Nicolai?) Kenezium Jobagionem regalem". Alt knez iobag este amintit în un document din 1486 din colecția Kemeny, revista *Transilvania*, VII, 1874, p. 7, 1486: „quomodo superiori anno quidam Nicolaus *Kenez iobbagio*, suus de possessione St. Marton, non habita licentia neque iusto terragio deposito contra regni consuetudinem ad Kecset se transtullisset".

înghițiți odată cu clasa din care făceau parte. Acești capi militari, încetînd de a mai fi români, nu mai constituiau pentru regii maghiari un element care, dacă le stătuse în ajutor în multe împrejurări, în altele foarte grave, puseseră în cumpănă autoritatea și puterea statului unguresc.

Pentru a putea însă pătrunde pe deplin alunecarea spre prăpastie a românilor pe calea veacurilor, trebuie cercetate și celelalte serii paralele ale căderei lor.

Autoritatea supusă voevozilor, knezii, pristavii satelor, care le închegau în unități politice și dădeau maselor poporului român însemnătatea numărului organizat, dispărură și ei, trași în două părți: cei superiori, înnobilați prin trecerea lor în rîndul nobililor a căror deznaționalizare o împărtășiră; cei ordinari, căzînd împreună cu satele pe care le ocîrmuiau, în stăpînirea nobililor. Knezii care, la început, erau mai mari decît iobagii de sub ei, de la o vreme, se coborîră în rîndurile lor, atunci cînd nobilii își întinseră tot mai mult puterea asupra satelor de pe moșiile lor, așa că autoritatea capilor comunali, adică a knezilor, fu înlocuită cu acea a stăpînilor moșiilor. Knezul, al cărui nume începe întîi a se alipi de acel de iobag, dînd naștere vitregei împreunări de *knez-iobag*, căzu la sfîrșit în rîndul acelora pe care înainte îi ocîrmuia, devenind la rîndul său un simplu iobag, care însă uneori păstra, în înjosita lui stare, titlul ce-l mîndrise odată.

Iobagionii ei înșiși, adică partea cea mai de seamă a țăranilor români, căzură întîi din starea lor cea bună economică, în sărăcie, din pricina grelelor îndatoriri cărora erau supuși. Ei fugeau de pe teritoriile castrelor pe moșiile nobililor, unde îi aștepta însă o soartă și mai rea. Prin deosebite manopere, nobilii despoiară de pămîntul lor și pe acei dintre iobagi ce-l mai păstraseră; apoi, prin buna plecare a regilor către dînșii, nobilii înlănțuiră tot mai mult viața iobagului, prin dări, jurisdicție și mai tîrziu prin munci făcute pe moșia stăpînului, încît astfel se reduse și această clasă de țărani liberi — vechi militari — la rîndul de villici, adică de șerbi. Ei fură îndatorați a plăti o dare grea pentru a se putea strămuta aiurea. Nobilii, abuzînd de puterea lor, le refuzau ieșirea, chiar cînd ofereau să plătească *teragiul*. Iobagii ce fugeau de pe moșie, erau readuși cu puterea la locurile lor, așa că șerbirea începu a se introduce în starea țăranului de peste munți, — șerbire, care poartă mai tîrziu numele de *iobăgie*, numele de cinste al țăranului militar din vechime.

Knezii se coborîseră între iobagi; iobagii se prefăcuseră în șerbi și peste tot se întinse giulgiul cel negru al sclaviei, care tindea să înghită și ceea ce rămăsese din poporul român, după ce floarea lui, nobilimea și cu voevozii, fusese culeasă de aprigul grădinar ce cultiva acuma Țara Ardealului[178].

Toate drepturile netăgăduite ale nației românești, păstrate după cucerirea maghiară, dispar mai tîrziu și poporul român este redus într-o adevărată robie. O asemenea stare de lucruri însă ne îndreptățește a trage următoarele încheieri:

1. Că cucerirea maghiară nu a fost de la început așa de covîrșitoare, încît să poată nimici drepturile popoarelor supuse de ea; iar păstrarea

---

[178] Minunate teme de monografii ar fi stabilirea mai amărunțită a acestor serii, bunăoară: a) aceea a deznaționalizărei și stingerei nobilimei române de peste Carpați; b) înflorirea, apoi slăbirea și dispariția voevozilor; c) decăderea knezatelor și pierderea lor în rîndul iobagilor; d) stingerea rolului militar al poporului român de peste munți.

unor asemenea drepturi întărește și mai mult arătările lui Anonimus, că ducatele supuse de unguri ar fi reținut în mare parte autonomia lor.

2. Că năvălirea maghiară în țările de peste munți este cu totul deosebită de aceea a celorlalte popoare barbare; că urmările ei îngrijitoare pentru poporațiile cucerite, se arătară tocmai tîrziu, cînd timpul aduse la lumină rezultatele cu atît mai periculoase ale nouăi stăpîniri, cu cît ele se întemeiară cu încetul, înrădăcinîndu-se.

3. Că poporul românesc este peste putință un popor imigrat în țara maghiarilor, deoarece atunci nu am înțelege cum *el să se bucure de la început de atîtea drepturi, pe care le pierde în urmă.*

Firea lucrurilor ar cere dimpotrivă, ca un popor imigrat, cînd se așează într-o țară, să fie la *început* asuprit și să nu ajungă decît cu timpul a-și îmbunătăți starea, dobîndind în urmă chiar și oarecari drepturi. Astfel, este cunoscut că țiganii fură reduși în robie în toate țările pe unde ei se întinseră. Evreii fură în tot timpul Veacului de Mijloc în o stare din cele mai rele și a trebuit să vină veacul nostru de lumină și de civilizație, pentru ca și ei să-și îmbunătățească starea care, în unele state, ajunse chiar covîrșitoare.

Poziția privilegiată a coloniilor germane din Transilvania este ușor de înțeles. Aceste colonii se așezară în țară *ca corpuri constituite*, cărora dinainte trebui să li se asigure oarecari drepturi, pentru a le atrage în acele părți. Ele nu veniră de la sine, încît să le fi fost regilor de a scăpa de dînsele, ci fură chemate. Nu se prezintă însă în așa chip, de către partizanii reimigrărei românilor, intrarea lor în Transilvania. Românii sunt arătați ca un popor de păstori, ce s-ar fi furișat cu încetul în Transilvania, în chipul țiganilor. În acest caz, cum să se explice drepturile, de care îi aflăm bucurîndu-se față cu nația maghiarilor, de la cea dintîi a lor arătare în Transilvania?

Dimpotrivă, dacă admitem că românii au fost *supuși* de unguri, explicarea stricărei condiției lor devine din cele mai firești. Un popor supus poate păstra, în primele timpuri, cîteva din drepturile sale, pe care lăcomia stăpînilor săi le răpește în urmă. Uneori, chiar cuceritorii au interes a nu face să se simtă, de la început chiar, toată greutatea jugului pe care îl atîrnă țărei cucerite, în scopul de a-l face mai ușor de primit. Mai tîrziu, cînd elementul domnitor a prins rădăcini în țară, el aruncă masca și devine pe fiece zi mai nesățios, mai lacom [17].

Faptul deci, că românii s-au bucurat la început, în țările de peste munți, de drepturi însemnate pe care le pierd mai tîrziu, este unul din argumentele cele mai puternice ale stăruinței lor în Dacia Traiană[179].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Cercetarea istorică românească din ultimele decenii, privitoare la formarea feudalității românești, a ajuns la o opinie asemănătoare: nobilimea română are o origină anterioară statului feudal, o dovadă indirectă constituind-o, de exemplu, și faptul că, în Transilvania, feudalii și țăranii români nu au avut acte de proprietate, pe cînd cei unguri, sași și secui au primit diplome regale (Cf. I. Bogdan, *Scrieri alese*, București, 1968, p. 180—206; N. Iorga, *Histoire des roumains et de leur civilisation*², București, 1922, p. 34—35; I. Minea, în *Cercetlst*, 1, 1925, 1, p. 412; P. P. Panaitescu, *Interpretări istorice*, București, 1947, p. 40 și urm.; A. Cazacu, *Vechile organizări românești. O ipoteză asupra originii lor*, București, 1947; Fl. Constantiniu,

[179] Comp[ară] Píč, *Die Abstammung der Rumänen. [op. cit.,]* care a atras întîiul luarea aminte asupra acestei împrejurări.

în *RRH*, 6, 1980, 1, p. 91, care-l citează pe K. Marx (K. Marx — Fr. Engels, *Opere*, 29, 1968, p. 72—73), pentru calea economică, internă, de feudalizare a societății românești).

[2] După cum preciza acad. Șt. Pascu (*Voievodatul Transilvaniei*², Cluj, 197., p. 30), țara lui Menumorut cuprindea întreaga Crișană de astăzi și chiar mai mult de la nord de Satu Mare pînă la Mureș și din cîmpia Tisei în Munții Pădurea Craiului („pădurea Igfon") și Porțile Meseșului. Din analiza informațiilor lacunare ale cronicarului anonim, rezultă totuși o anumită dependență față de Bizanț ceea ce implică existența într-o formă incipientă a unor raporturi feudale, de vasalitate, așa cum, de altfel, par a fi fost și acelea stabilite cu Arpad; în consecință, ducatul lui Menumorut n-a fost cucerit propriu-zis, ci a acceptat forțat noua suzeranitate, cea maghiară. Firesc, asemenea relații nu au încă accepțiunea general admisă pentru feudalismul european de mai tîrziu, dar putem face observația că la acea vreme, nici în apusul Europei acesta nu era încă pe deplin cristalizat (Cf. N. Iorga, *Les plus anciennes chroniques hongroises et le passé des Roumains*, în *Academie Roumaine, Bulletin de la section historique*, 9, 1921, p. 205 și urm.; A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor istorice armenești*, în *AIIN*, 7, 1936—1938 (1939); G. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, ediția V. Râpeanu, p. 189—218; pentru populația românească a voievodatului lui Menumorut, la Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 52—53; despre Biharea și rezultatele cercetărilor de aici: M. Rusu, în *AIICluj*, 3, 1960, p. 7—17; S. Dumitrașcu, în *Materiale*, 11, Oradea, 1979, p. 307; idem, în *MuzNaț*, 6, 1982, p. 85—90).

[3] Și mai concludente sînt datele pe care le avem astăzi despre „ducatul" lui Glad și apoi, cel al lui Ahtum. În această vreme sînt atestați sigur românii de aici, creștini de rit ortodox, supuși Bizanțului și care, mai mult, au așezări cvasiurbane, cum era capitala din vremea lui Ahtum, de la Morisena (Cenad și nu Tîrgu Mureș), unde se afla chiar o mînăstire cu călugări greci (Cf. G. Brătianu, *loc. cit.*; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 29, 31 și 62—66; B. T. Cîmpina, în *NEH*, 1, 1955; p. 181 și urm.; Șt. Ștefănescu, în *RRH*, 9, 1970, 1, p. 3—8; M. Rusu, în *Banatica*, 4, 1977, p. 169—213; E. Glück, în *RRH*, 18, 1979, 2, p. 259—275).

[4] Aducînd și izvoarele orientale în discuție, G. Brătianu (*op. cit.*, p. 215—218) socoate că acestea întăresc afirmațiile notarului anonim cu privire la Gelu și populația slavo-română a voievodatului său (vezi, de asemenea, A. Decei, în *Omagiu fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu*, București, 1936; contra, A. Boldur, în *Studii și cercetări istorice*, 19, 1946, p. 197; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 22—23). În sfîrșit, și cercetările arheologice întreprinse la Dăbîca, unde pare să fi fost și „curtea" lui Gelu, au relevat caracterul autohton, sedentar și creștin al locuitorilor așezării, ceea ce, implicit, completează cadrul aspectului cultural al voevodatului (Cf. Șt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wollmann, Șt. Matei, în *ActaMN*, 5, 1968, p. 153 și urm.; Șt. Pascu, *op. cit.*, *p.* 46—47).

[5] Observațiile făcute de către Xenopol asupra cronicilor lui Anonymus și Nestor sînt în cea mai mare măsură justificate. Dar, din nou, penuria de informații științifice a epocii sale îl face să repete afirmațiile privitoare la slavismul sarmaților și la anterioritatea populației slave față de cea românească în Pannonia. Totodată, subliniem creditul științific, pe care, deși cu prudență, îl acordă Xenopol lui Anonymus; în acest sens, exegeza din ultimele decenii, a lucrării notarului anonim, a relevat fondul real, veridic, al acesteia, ca și faptul că situarea pe primul loc, în diferite contexte, a românilor, comparativ cu alte populații, sugerează anterioritatea și superioritatea lor demografică (Cf. Balint Hóman, în *Revue des Études Hongroises*, 3, 1925; idem, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII századi leszármazói (Forrástanulmány)*, Budapesta, 1925; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 24—28 și 47—53; G. Brătianu, *op. cit.*, p. 39—42 și 191—202; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 28—34, cu bibliografia). Pentru ipoteza lui Xenopol, care socoate pe Ramunc din *Cîntecul Nibelungilor*, ca personaj care se identifică cu numele poporului român, s-au pronunțat și D. Onciul, ca și G. Popa-Lisseanu; vezi, de asemenea, A. Armbruster, *op. cit.*, p. 34—35; V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 78—79.

[6] Deși Xenopol încearcă să demonstreze o „vasalitate" a voievodatelor din Transilvania față de țaratul bulgar, realitatea istorică nu sprijină o asemenea ipoteză decît, poate, pentru „ducatul" lui Glad (Cf. I. Nestor, în *RRH*, 3, 1964, 3, p. 415—416; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 57; I. Barnea, în *DID*, III, p. 12—13 și 25; M. Sâmpetru, în *Dacia*, N.S., 18, 1974, p. 249 și urm.; G. Bakó, în *Relations*, p. 241 și urm.; O. Toropu, *op. cit.*, p. 197—198).

Despre expediția din 1210 a comitelui sibian Ioachim, mai nou vezi la Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 114, 125—126 și 145—146.

[7] Istoriografia românească din ultima vreme s-a plasat din ce în ce mai mult pe o poziție doar parțial similară cu presupunerile lui Xenopol despre „ducatele" lui Salanus și Kean. Dacă apartenența etnică a populației acestor formațiuni

statale nu este încă destul de clară pentru noi, atribuirea lor la țaratul bulgar, de care erau legate mai mult sau mai puțin strîns, nu mai poate fi pusă astăzi la îndoială; însă deosebirea principală față de teza lui Xenopol, constă în localizarea „ducatului" lui Kean, care, în prezent, trebuie situat la sudul Dunării (notele [2] și [4] de la capitolul *Bulgarii;* G. Brătianu, *op. cit.*, p. 203—204 și 212—215; I. Barnea, în *IstRom,* I, p. 760 și urm.).

[8] Din nou, sîntem nevoiți să remarcăm contragerea citatelor menționate. Iată paragraful din Ricardus *(De facto Ungariae Magne),* după cum a fost publicat de către G. Popa-Lisseanu *(Izvoarele istoriei românilor,* VI, București, 1935, p. 13): „XI. Pagani sunt, nullam dei habentes noticiam, sed nec ydola uenerantur, set sicut bestiae uiuunt. Terras non colunt. Carnes equinas, lupinas et huiusmodi comedunt. Lac equinum et sanguinem bibunt." Și traducerea: „Ei sunt păgîni neavînd nici o cunoștință despre Dumnezeu. Dar nu se închină nici la idoli, ci trăesc ca dobitoacele. Nu cultivă pămîntul, mănîncă carne de cal, de lup și altele de acest fel. Beau lapte și sînge de cal." (G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 21).

Ungurii, populație ugro-finică, au venit de timpuriu în contact cu triburile turce, care le-au influențat limba și tipul antropologic. De pe Volga mijlocie și Kama, se deplasează spre sud-vest, fiind atestați în Lebedia sau Levedia, regiune încă neidentificată, probabil aflată la est de Don. Împinși de pecenegi, se deplasează tot mai mult spre apus, în ținutul numit Atelkuzu, de unde, în urma unui atac al acelorași dușmani — aliați cu bulgarii —, vor pleca în 896 spre Pannonia, sub conducerea lui Arpad (Cf. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube,* BHR, București, 1970, p. 11; idem, în *Relations,* p. 236).

Din Atelkuzu spre Pannonia, ungurii vor trece pe la nordul Carpaților. Datele istorice și arheologice confirmă atît evenimentele, cît și drumul parcurs spre Pannonia de către unguri. De asemenea, cercetarea istorică mai nouă a reconstituit în linii mari și etapele cuceririi de către unguri atît a Pannoniei, cît și a regiunilor învecinate, printre care și Transilvania. Sub influența diferitelor popoare cu care au intrat în contact — un rol important avîndu-l și romanicii —, ungurii se vor sedentariza treptat și se vor creștina sub Vajk (Ștefan I cel Sfînt), în jurul anului 1000. Totodată, dezvoltarea economică și socială internă, precum și condițiile externe favorabile, vor facilita apariția și consolidarea statului arpadian, ca și expansiunea sa. În altă ordine de idei, referitor la originea secuilor, trebuie spus că, în ultima vreme, sînt considerați rămășițe ale unor triburi turcice, care s-au amestecat și, poate, au precedat cu cîțiva ani venirea ungurilor în Pannonia. Secuii, totodată, au pătruns înaintea ungurilor în Transilvania, întîi în Bihor (episodul cu Menumorut), apoi pe Tîrnave și, abia la începutul secolului XIII, ajung în sud-est, acolo unde se găsesc și astăzi (Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 105 și urm.; Th. Nägler, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană,* I, București, 1976, p. 18—21).

[9] Caracterul ocupării Transilvaniei de către unguri este subliniat în mod justificat de către Xenopol, care arată, cum, în prima etapă, voievodatele au fost numai supuse, poate — așa după cum am mai spus — în cadrul unor relații incipiente de vasalitate; o situație aparte a avut-o formația politică condusă de către Gelu, unde, doar conducătorul român este înlocuit de către cel ungur (Tuhutum), în rest, voievodatul păstrîndu-și autonomia. Într-o altă etapă, concomitent cu atingerea unui alt stadiu de evoluție al societății maghiare, Transilvania este ocupată efectiv și înglobată regatului unguresc. De fapt, după cum arăta prof. K. Horedt (*Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII,* București, 1958, p. 109—131). au fost 5 asemenea etape mai importante de la 900 pînă pe la 1200; dar aceste etape au fost și deosebite ca structură, deoarece, dacă în primele două se instaurează doar o stăpînire nominală și aceasta numai asupra unor zone, în următoarele trei etape, pătrunderea ungurească are loc odată cu intensificarea procesului de feudalizare și cu inițierea unor colonizări de populație alogenă (Cf. Th. Nägler, *op. cit.*, p. 17 și urm.). Privite prin prisma celor expuse, devine și mai clar de ce voevodatul Transilvaniei a apărut de la început ca o entitate autonomă a regatului unguresc, caracteristică care-l va individualiza în Evul Mediu (Cf. I. Lupaș, *Voievodatul Transilvaniei în sec. XII și XIII,* București, 1936; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 95).

În sfîrșit, voievodul Lorandus, alias Roland Borșa, este înlăturat în toamna lui 1294 de la conducerea Transilvaniei, iar Ladislau Kán, abia în 1315, este îndepărtat de către Carol Robert de Anjou. Pe de altă parte, precizăm că Dausa este voievod, dar și comite (Doja) de Debrețin, și care primește cele 5 comitate (Bihor, Szabolcs, Sătmar, Solnoc și Crasna), tocmai pentru a i se întări autoritatea personală în lupta contra fiilor lui Kán, războinicului (Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 186—202).

[10] Deposedarea treptată de pămînt a românilor a avut loc, nu fără o dîrză împotrivire a acestora, într-o lungă perioadă de timp, pe măsura intensificării procesului de feudalizare, proces care este subliniat și analizat cu ascuțit discernămînt de către autor (Cf. I. Moga, în *AIIC,* 9, 1943—1944, p. 448—476; Șt. Pascu, *Răscoale țărănești în Transilvania,* I, *Epoca voievodatului,* Cluj, 1947; C. Daicoviciu,

Șt. Pascu, V. Cheresteșiu, T. Moraru, *Din istoria Transilvaniei*[2], I, București, 1961 M. Holban, în *SCIM*, 5, 1962, p. 57—128; S. Dragomir și S. Belu, în *ActaMN*, 3, 1966, p. 173—181; R. Popa, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 271 și urm.; C. Göllner, în vol. *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, București, 1976, p. 231 și urm.; E. Glück, în *RRH*, 18, 1979, 2, p. 274—275; I. A. Pop, în *ActaMN*, 18, 1981, p. 151—161).

[11] Deoarece s-au strecurat unele greșeli de tipar și, poate, chiar de transcriere, dăm din nou citatul lui B. Maniu (*op. cit.*, p. 542) de la nota 86: „Item Kenezios eorundem ex omni solutione tributi tam nostri quam aliorum quorum cumque exemptos esse volumus et supportatos et quod nullus omnino hominum res et bona corum et Jobbagionum (!) ipsorum in quibusvis..."

Pentru procesul de dispariție a nobilimii române, mai vezi: A. Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei românilor în evul mediu*, București, 1936; I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice*, Sibiu, 1944; idem, *Les Roumains de Transylvanie au moyen-âge*, Sibiu, 1944; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 280; idem, în *IstRom*, II, 1962, p. 74—75 și 113—114; Șt. Ștefănescu, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, *op. cit.*, p. 189; idem, în *Istoria poporului român*, București, 1970, p. 121; B. T. Cîmpina, *Scrieri istorice*, I, București, 1973, p. 23—46; I. A. Pop, *loc. cit.*

[12] Cercetarea istorică românească mai nouă s-a raliat punctului de vedere exprimat de Xenopol, după care voievodatul își are originea în realitățile economico-sociale și politice locale, fiind o instituție specifică societății românești din timpul Evului Mediu (vezi și bibliografia corespunzătoare de la notele [9]—[11], precum și G. Brătianu, *op. cit.*, p. 218 și urm.; Șt. Ștefănescu, în *RRH*, 9, 1970, 1, p. 3—8; idem, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 109—110; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; idem, în *RRH*, 14, 1975, 2, p. 291—314; G. B. Feodorov, în *Iugo-vostočnaja Evropa v epohu feodalizma*, Chișinău, 1973, p. 42 și urm.; Șt. Olteanu, în *RevIst*, 1977, 2, p. 313—330; L. Marcu, în *NEH*, 6, 1980, p. 144 și urm.; V. Spinei, *op. cit.*, p. 102—104; pentru originea termenului, vezi la G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 484—486).

Avem mai multe observații de făcut despre paginile lucrării lui Xenopol, la care ne referim în nota de față. Documentul din Mihaly, din 1384, citat la nota 97, nu are conținutul menționat, așa că, probabil, este vorba de documentul din 1383. De asemenea, deoarece paragrafele citate din documentele de la notele 99 și 101 sînt contrase, pentru o mai bună înțelegere de către cititor, le dăm din nou. Mihaly, p. 55, 1364: „Quod communitas wolacorum nostrorum in Comitatu nostro de Beregh existencium Ad nostre maiestatis venientis presenciam nobis humiliter supplicarunt, in eo videlicet, quod quia ipsi per officiales Comitis nostri de Beregh, quos loco woyvode contra libertatem eorum inter ipsos locare est consuetus, diversas Iniurias paciuntur, Ideo woyvodam wolacorum, qui pro ipsis utilis et honestus videretur, de communi voluntale, eis preficere admitteremus, secundum quod eciam aly wolacy in Maramorosyo et alys partibus regni nostri residentes Hungariae potirentur libertate, Nos igitur Attendentes suplicacionem ipsorum volacorum fieri esse congruam, Annuimus eisdem wolacys nostris, ut woyvodam quem communitas wolacorum habere voluerit, liberam eligendi et preficiendi habeant facultatem, ..." Și Mihaly, p. 55, din 1370: „... qui omnes causas inter ipsos exortas Iudicare debet et fine debito terminare, omnes eciam proventus nostros et universa Iura ex parte dictorum wolacorum, nobis et dicto Comiti nostro proveniencia idem woyvoda fi deliter nobis tenebitur Aministrare." De asemenea, la nota 100, nu am găsit documentul din 1441 (Maniu, p. 541).

[13] Una din cele mai însemnate probleme ale istoriei noastre este aceea a apariției și desfășurării procesului de feudalizare care, după cum s-a observat de către majoritatea cercetătorilor, a avut loc aproximativ în același timp, sesizîndu-se totuși unele diferențe zonale de ritm. În ultima jumătate de veac, istoriografia românească a avut realizări importante în studierea obștilor teritoriale și, apoi, a uniunilor de obști, precum și ale manifestărilor lor politice, acestea ajungînd ca, în secolele VIII—X, drept urmare a dezvoltării interne, dar și a unor condiții externe favorabile, să capete și caracteristicile specifice formațiunilor politice. Uniunile de obști sau *Romaniile populare* — după formula atît de potrivit și de fericit găsită de către N. Iorga (*Istoria românilor*, II, București, 1936, p. 109 și 294) —, corespund teritorial „țărilor" depistate, mai cu seamă, pe cale arheologică. O parte din aceste „țări" au fost confirmate și pe cale lingvistică: „cîmpuri", „cîmpulungurile", „cobîlile", „codrii", „plaiurile" ș.a. Pe de altă parte, prin transformarea demnităților eligibile în cele de tip ereditar, în cadrul obștilor au apărut și germenii relațiilor feudale. Mai tîrziu, identitatea sat — obște sătească poate fi asimilată în forma sa cea mai simplă și cu cnezatul condus de către jude, care a fost înlocuit ulterior de către cneaz sau jupan. Dar, dacă uniunile de obști de mai mică amploare *(Romaniile populare)* reprezintă cnezatele de vale sau jupanatele, voievodatul constituie treapta ierarhică feudală superioară corespunzătoare teritorial

unei „țări". Această succintă prezentare a înfiripării relațiilor feudale este aproape identică pentru întreg spațiul românesc, cu excepția unor caracteristici regionale specifice, neesențiale (Cf. S. Dragomir, în *Dacoromania*, 1, 1921, p. 147—161; V. Bogrea, în *Dacoromania*, 1, 1921, p. 253—257; I. Baltariu, *Instituțiunile vechi ale Românilor, Aiud*, 1937; C. Arion, *Cnejii (Chinejii) români*, București, 1938, p. 15 și urm.; V. Costăchel, în *SCIM*, 2, 1951, p. 91—109; idem, în *SRIR*, 1, 1954, p. 753—799; idem, în *Viața feudală*, p. 83—108; A. Cazacu, în *Viața feudală*, p. 170—197; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I—III, București, 1958—1959—1965; idem, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972, p. 9 și urm.; K. Horedt, în *IstRom*, I, p. 802—806; Șt. Pascu, în *IstRom*, II, p. 34—48; idem, *Voievodatul Transilvaniei*², I; C. Cihodaru în *ASUIași*, s.n., ser. III, 1965, 12, p. 26 și urm.; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și în Moldova. Orînduirea feudală*, București, 1964; A. Sacerdoțeanu, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, *op. cit.*, p. 112—117, 121—127 și 130—134; S. Dragomir, S. Belu, *op. cit.*, p. 173—181; M. Holban, în *RRH*, 4, 1965, 5, p. 901—923; L. Marcu, *op. cit.*, p. 143—153; Gh. Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, București, 1969; R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 152—166; idem, în *SCIV*, 22, 1971, 4, p. 601 și urm.; idem, în *Dacia*, N.S., 16, 1972, p. 243—268; idem, în *Sargetia*, 9, p. 75—88; idem, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 25—39; R. Schilling, în *Apulum*, 8, 1971, p. 41—49; E. Cernea, în *AUB, Șt. Juridice*, 21, 1972, 1; M. Constantinescu, în *Probleme economice*, 26, 1973, 4, p. 51—68; S. Columbeanu, *Cnezate și voievodate românești*, București, 1973; E. Zaharia, *Populația românească din Transilvania în secolele VII—VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977, p. 106—121; idem, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, 2, 1980, p. 133—156; M. Comșa, în *Relations*, p. 176; idem, în *Dacia*, N.S., 22, 1978, p. 315—317; idem, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII—X de la Bucov—Ploiești)*, București, 1978, p. 145—148; G. Bakó, în *SCIVA*, 26, 1975, 3, p. 371 și urm.; R. Heitel, în *MuzNaț*, 2, 1975, p. 343—351; Șt. Olteanu, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 403 și urm.; idem, *Societatea românească la cumpănă de milenii (Secolele VIII—XI)*, București, 1983; V. Spinei, *op. cit.*, p. 102—104 și 225—232).

Pentru detaliile pe care le conține, documentul din 1468, de la nota 125, are o deosebită însemnătate, ceea ce ne îndreptățește să-l reproducem în forma sa autentică (Mihaly, p. 482): „...fidelium nostrorum Ioannis, Iuga, ac alterius Iohannis, Vlasy et Simonis de Viso nostrae propterea porrectae majestati, tum etenim consideratis fidelibus serviciis per eos nobis et sacrae dicti regni nostri Hungariae coronae juxta ipsorum possibilitatis exigentiam exhibitis et impensis, nobilitatem in possessione Majzen habitam, per quondam illustrem principem Dominum Iohannem de Hunyad genitorem nostrum carissimum eisdem collatam fuisse, in cujus pacifico dominio iidem Iohannes ac alter Iohannes et Simon se ex donatione ejusdem condam illustrissimi principis domini Iohannis de Hunyad genitoris nostri carissimi perstitisse persistereque asserunt etiam de praesenti, simul cum cunctis ejusdem nobilitatis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, videlicet terris arabilibus cultis incultis, agris, pratis, pascuis, sylvis, nemoribus, montibus, vallibus, aquis, molendinis, proventibus, obventionibus, servitiis et muneribus..."

[14] Unul din cele mai recente studii despre „dreptul valah", la E. Cernea, *Jus Valachicum*, în *Recherches sur l'histoire des institutions et du droit*, II, București, 1978; de asemenea, Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*², I, p. 262; L. Marcu, *op. cit.*, p. 150—151.

[15] Avînd o origină îndepărtată, poate, din perioada existenței uniunilor de obști, adunările generale (congregațiile) au avut un caracter diferențiat, mai mult, fiind ierarhizate în mai multe categorii. Astfel, ele puteau fi întrunite doar pentru cîteva comitate sau chiar pentru tot voievodatul, cînd convocarea o putea face chiar regele; de cele mai multe ori aveau doar o competență judiciară, însă, uneori, putea să predomine caracterul legislativ. De asemenea, dacă la cele mai vechi adunări menționate se constată o mai largă participare socială și etnică, aceasta se va îngusta odată cu trecerea timpului, după 1437, cnezii și voievozii români fiind excluși de la congregații. Ele nu pot fi confundate cu dietele de mai tîrziu, deși acestea au preluat unele din caracteristicile instituției feudale, a congregației (Cf. A. Decei, în *Revue de Transylvanie*, VI, 1940; Fr. Pall, în *IstRom*, II, p. 260—263; Șt. Pascu, *Bobîlna*², București, 1963, p. 169—172; idem, *Voievodatul Transilvaniei*², I, p. 253—255).

[16] *Iobbagiones castri*, care inițial reprezentau o parte a micii nobilimi, după cum arată și Xenopol, pe măsura adîncirii procesului de feudalizare, îngroașă rîndurile țărănimii aservite sau, într-un număr redus, au șansa de a intra în categoria nobilimii propriu-zise. Pentru aspectele diverse ale problemei (iobagi liberi — iobagi—aserviți, aservirea țărănimii libere, obligațiile militare ale diferitelor categorii sociale sau etnice etc.), astăzi, avem temeinica și documentata analiză a

acad. Şt. Pascu (*op. cit.*, p. 256—261); vezi, de asemenea, S. Dragomir — S. Belu, în *ActaMN*, 3, 1966, p. 173—183. Nu am putut identifica documentele de la notele 161 (Hurmuzaki, II, 3, p. 251) şi 170 (Hurmuzaki, I, p. 639).

[17] A. D. Xenopol, *La théorie de l'histoire. Des principes fondamentaux de l'histoire*[2], Paris, 1908, mai ales p. 395—418. După cum o dovedeşte documentarea întreprinsă de către autor (vezi notele de la subsol), savantul ieşean a cunoscut şi aprofundat teoria marxistă despre istorie (p. 427—437) şi, cu toate că nu o acceptă în întregime, concepţia sa a fost puternic influenţată de ideile materialismului dialectic şi istoric. „La question sociale n'est nullement, selon nous, une question économique, mais bien le problème le plus dificile que l'idée du juste est appelée á resoudre." (*op. cit.*, p. 436). Vezi, totodată, despre determinările, explicarea rădăcinilor filozofice şi limitele teoriei seriilor istorice a lui Xenopol, la N. Gogoneaţă şi Z. Ornea, *Studiu introductiv* la A. D. Xenopol, *Scrieri sociale şi filozofice*, Bucureşti, 1967, p. 48 şi urm.

Despre colonizarea saşilor în Transilvania, la Th. Nägler, în *SCIVA*, 30, 1979, 4, p. 565—573; idem, în vol. *Studii de istorie a naţionalităţilor conlocuitoare din România şi a înfrăţirii lor cu naţiunea română. Naţionalitatea germană*, Bucureşti, 1976, p. 27—114; idem, *Aşezarea saşilor în Transilvania. Studii*, Bucureşti, 1981.

II

PECENEGHII, CUMANII ȘI TĂTARII

1. Peceneghii și cumanii

Peceneghii sau *Pacinații* sunt iarăși un popor de rasă mongolă, care, după ce aliindu-se cu bulgarii atacă pe unguri în Ateluzu, îi fac să părăsească această regiune, unde se întocmesc ei în locul ungurilor și se lățesc apoi înspre sud, peste cîmpia dintre Nistru și Dunăre. Constantin Porfirogenitul descrie într-un chip foarte lămurit migrațiile peceneghilor. El spune despre ei că „ridicînd armele contra cazarilor, au fost învinși și siliți a-și părăsi țara și a se trage în regiunea locuită de turci (unguri). Făcîndu-se o luptă între turci și peceneghi, numiți pe atunci cancar, armata turcilor a fost învinsă și s-a despărțit în două părți: una din ele a apucat către orient, spre Persia; cealaltă îndreptîndu-se către occident, spre locul numit Ateluzu, s-a așezat aici. După cîțiva ani, pacinații, năvălind peste turci, i-au fugărit împreună cu principele lor Arpád. Turcii bătuți, fugind și căutîndu-și locuri de așezare, veniră la Marea Moravie, alungară pe locuitorii de aici și se așezară în locul lor, care țară o țin ei pînă în zilele de astăzi."[1] (952) Porfirogenitul sfătuește apoi pe fiul său, pentru care el scrie cartea lui, ca să trăiască în pace cu peceneghii, care ocupaseră Muntenia pe timpul lui; căci, altfel, ei ar putea periclita stăpînirea Bizanțului asupra Chersonesului; apoi ei, fiind puternici, ar fi în stare să împiedice incursiile ungurilor și ale rușilor în Împărăția Bizantină[2].

Peceneghii erau împărțiți în opt triburi, din care patru locuiau, pe timpul împăratului scriitor, dincolo de Nipru, iar patru dincoace de acest fluviu, dintre care tribul *Giazicopon* era cel mai apropiat de Bulgaria; prin urmare, locuia prin cîmpia munteană, iar alt trib, *Gyula*, era cel mai apropiat de Turcia sau Ungaria; ocupa deci banatul Olteniei[3]. De pe atunci se constată că exista în țara pacinaților, dinspre Marea Neagră, *Cetatea Albă*, pe care Porfirogenitul o numește Aspron, fiindcă, zice el, ar fi fost zidită din stîncă albie. Nu este de admis că această cetate să fi fost ridicată de peceneghi, care erau un popor nomad, ci după numele ei, era fără îndoială o veche colonie grecească, numită în vechime *Tyra* și de la care s-a păstrat o piatră ce conține o inscripție, redactată, parte în limba latină, parte în cea grecească[4].

Neamul peceneghilor este astfel descris de alt autor bizantin, *Cedrenus*: „Ginta pacinaților este scitică, din acei sciți ce se numesc regești, este mare și numeroasă și nici o altă seminție scitică nu este în stare a i se împotrivi. Se împarte în 13 triburi, care îndeobște poartă numele

[1] Const. Porphyrog[enetul,] *De adm[inistrando] imperii*, c. 38.

[2] *Ibidem*, c.l. 2 ⟨37, 34—67⟩.

[3] *Ibidem*, c. 38 (ed. Bonn, p. 166): „τὸ θέμα Γιαζιχοπὸν πλησιάζει τῇ Βουλγαρίᾳ, τὸ δὲ θέμα τοῦ κάτω Γύλα πλησιάζει τῇ Τουρκίᾳ."

[4] Vezi reproducerea ei în Hașdeu, *Arhiva istorică*, I, 1, p. 41. Inscripția e din anul 201 d. Hr. [V. Latyšev, *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini, Graecae et Latinae: Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae* etc., Petropoli, 1916, I, 3]. Și geograful arab Al-Edrisi (1099—1154) pomenește Cetatea Albă sub numele de *Armoncastros*.

de pacinați; locuiesc dincolo de Istru, în *locurile plane*, de la fluviul Boristene (Nistru ⟨Nipru⟩) pînă la Panonia, rătăcind neașezați și locuind de-a pururea în corturi."[5] Deși Cedrenus spune că peceneghii ar fi sciți, ba chiar încă regești, aceasta nu provine decît din obiceiul scriitorilor bizantini, de a arhaiza numele popoarelor. Am văzut mai sus că sciții erau nişte popoare de rasă arică[6], pe cînd peceneghii sunt învederat mongoli. Astfel, Ana Comnena ne spune că pacinații și cumanii vorbeau aceeași limbă și din un vocabular de cuvinte cumanice din 1303, păstrat pînă astăzi, se vede că limba cumanilor sămăna foarte apropiat cu limba turcească. Turcii însă sunt o ramură de mongoli, înrudiți cu finii și cu ungurii[7].

Limita dată locuinței peceneghilor dinspre apus, anume Panonia, trebuie înțeleasă în Oltenia, la Porțile de Fier, căci ei nu ocupaseră Transilvania, în care trec numai atunci, pentru a căuta adăpostire, cînd este nimicit poporul lor de către bizantini.

De pe la 970, pacinații încep incursiile lor în Împărăția Bizantină, mai întîi în unire cu rușii și apoi singuri. În acest timp ⟨1048—1053⟩ un duce al peceneghilor, *Kegenes*, se răscoală contra chaganului celui mare, *Tirachus*, este bătut de acesta și fuge într-o insulă a Dunării, de unde trece în Împărăția Bizantină și botezîndu-se, ajută împăratului Zimisces ⟨Constantin IX Monomachos⟩ contra lui Tirachus. Acesta, supărat pentru adăpostul oferit de bizantini lui Kegenes, trece Dunărea cu 80 000 ⟨800 000⟩ de oameni, însă e bătut, prins și primește creștinismul.

Pe la 1013 ⟨1087,⟩ ne spune *Ana Comnena* că „*Tselgu*, ducele miliției scitice, trecînd strîmtorile munților, care stau deasupra Dunării, cu o armată amestecată din deosebite neamuri, din aproape 80 000 de oameni, parte de sarmați și de sciți, parte și de daci (unguri), căci și din această ginte nu puțini erau sub conducerea lui Solomon, atacă cetatea Chariopolis."[8] Din această indicare, s-ar părea că pacinații ar fi ieșit din Transilvania, deoarece armata aliată este arătată ca trecînd strîmtorile munților, care veneau deasupra Dunării, adică vreunul din pasurile Carpaților. Noi credem însă că scriitoarea bizantină va fi raportat la întreaga armată, trecerea pasurilor Carpaților, pe care numai ungurii trebuiau să o facă, pentru a ieși din țara lor către Dunăre și a se uni cu corpul mongolilor, cu atîta mai mult că însăși Ana Comnena arată că numărul ungurilor, sub generalul lor Solomon, era însemnat. În același an, același scriitor pomenește și pe cumani, care de-acolo înainte sunt necontenit amintiți. Peceneghii însă, puțin după aceea, dispar din țările de la Dunăre, între 1083—1096, fiind zdrobiți de Isaac Anghelul ⟨Alexios I Comnenos⟩ într-o luptă, la Lebune ⟨Lebunion, 1091⟩ asupra rezultatului căreia, fatal pentru peceneghi, raportează tot Ana Comnena, că „o ginte nu de zeci de mii de oameni, ci întrecînd orice număr, a fost stîrpită pînă la nimicire, cu femei și copii."[9]

---

[5] Cedrenus, ed. Bonn, II, p. 581—582.

[6] Mai sus, p. 55.

[7] Anna Comnena, VIII, 5 (ed. Bonn, I, p. 404): „Σκύθας (peceneghii), τοῖς Κομάνοις ὁμογλώττους." Klaproth, *Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Petrarcha*, în *Mémoires relatifs à l'Asie*, Paris, III, p. 113—256. Vezi o comparație între limba comană, acea turcă și cea maghiară în [R.] Rösler, *Romänische Studien, [op. cit.,]* p. 352—356.

[8] Anna Comnena, VII, [I], 1 (ed. Bonn, I, p. 330): „"Εαρος δὲ ἐπιφανέντος διελθὼνὑ Τζελγοὺ τὰ ὑπερκείμενα τοῦ Δανούβεως τέμπη."

[9] Anna Comnena, VIII, 4, 5, p. 396—407.

După această luptă nenorocită, mare parte din pacinații rămași în viață, acei prinși, intră în armata bizantină. Cîteva pîlcuri, care mai rămăseseră la nordul Dunării, se retrag în Transilvania, de unde sunt desemnați sub numele de *bessi*, nume redus din acel al pacinaților prin următoarele scurtări: *picenati, piceni, bisseni, bessi*[10]. De la pacinați, aceste deosebite numiri fură aplicate și la cumani și de aceea întîlnim în 1222 acea pădure a bissenilor în Transilvania, care aparținea acestora în comun cu românii și a căreia întrebuințare regele Andrei o concede sașilor din Sibiu[11]. Încă mai dinainte, peceneghii văzîndu-și poziția compromisă față cu bizantinii și poate neputînd suferi înălțarea cumanilor în fruntea neamului lor, începuseră a se ruga de regii Ungariei ca să fie primiți în statul lor. Astfel, pe la 1021, ne spune *Chartuuicius,* autorul unei vieți a Sfîntului Ștefan, că 60 de familii peceneghe veniră cu toate avuțiile lor din părțile Bulgariei (Muntenia) către Panonia, rugîndu-se de regele Ungariei a fi primite să se așeze aici[12].

De la poporul peceneghilor au rămas în țările române cîteva numiri geografice, precum un pichet de Dunăre, *Peceneaga,* lîngă satul *Tufeni,* în județul Teleorman, el însuși cu nume peceneg, încît întîlnirea acestor două nume lăsate de peceneghi în geografia Munteniei este caracteristică [1]. Tot astfel sunt numite două pîraie, care curg din Dobrogea și se varsă în Dunăre: *Nov- și Star-Peceneaga*[13].

Cumanii. De la 1057 înainte, se ivește, pe lîngă poporul peceneghilor la nordul Dunării, și acel al cumanilor, care pare a fi fost un trib peceneg, venit, după înfrîngerile repețite suferite de dînșii de la bizantini, să ia conducerea neamului. Ei ajung cu timpul la predomnire, impunînd numele lor întregului popor. Cumanii vorbeau aceeași limbă cu peceneghii[14]. Bizantinii amestecă ambele popoare în numele arhaic de sciți. Cumanii joacă un rol însemnat în revolta valaho-bulgarilor contra împăratului de Constantinopol, Isaac [II] Anghelul, precum și în tot timpul cît au ținut luptele noului stat cu împărații latini din acel oraș. Cumanii erau și ei nomazi ca și peceneghii. Ei nu cultivau pămîntul, ci cumpărau grînele ce le trebuiau din Chersonesul Tauric. Ei se lățiră deci, ca toate popoarele nomade ce înecară șesul oriental al Europei, pînă la bazele munților Carpați, cuprinzînd toată Moldova și Țara Muntenească pînă dincolo chiar de Olt. Pe la 1239, o armată franceză vine în ajutorul lui Baudouin [II] de Courtenay, împăratul latin al Constantinopolei, cel atacat de grecii din Asia, sub conducerea împăratului Batațe ⟨Vatatzes⟩ din Niceea. Pentru a ajunge la Constantinopole, capii expediției se pun în bune relații cu cumanii din Muntenia și cu împăratul Ion Asan al valaho-bulgarilor. Cronicarul

---

[10] Katona, *Historia critica regnum Hungariae,* I, o. 281: „eamdem a Patzinacitis, dictis etiam Pacinacis et Picenis"; p. 279: „Bessos item et Bissenos a nostris non raro pro Cumanis et Patzinacitis accipi." Nu trebuie amestecați bessii — peceneghi cu poporația de același nume din muntele Hemus, popor de rasă tracică.

[11] Mai sus, document din 1224: „silva Blacorum et Bissenorum". Comp[ară] Biographus Ladislai, în Katona, II, p. 549: „Unde Cunos seu Cumanos cum Bissenis seu Picenis aut Patzinacitis in unam gentuem coaluisse iam alias ostendimus".

[12] Chartuicii episcopii, *Vita S. Stephani regis,* c. XVII, în Endlicher, *Monumenta arpadiana,* Sangalli, 1849, p. 181: „Sexaginta viri *Bessorum*... cum universo apparatu suo... de partibus *Bulgariae*... terminis Pannoniorum appropinquaverunt". Despre însemnarea Munteniei cu numele de Bulgaria, vezi mai sus p. 319.

[13] Frunzescu, *Dicționar geografic,* București, 1872, s.v. Cf. *Harta României,* publicată de Flemming la Glogau. Este indiferent dacă Teleorman pare a fi fost lăsat de cumani, întrucît peceneghii și cumanii vorbeau aceeași limbă.

[14] Anna Comnena, VIII, 5 (Bonn, I, p. 404). Mai sus, nota 7.

Alberic, de origine din Belgia, care însă fusese călugăr la o mînăstire din Ungaria și primise aici mai multe informații de la martorii oculari ai evenimentelor, ne spune că doi căpitani ai armatei franceze, desigur pentru a dobîndi ajutor de la cumani, în lupta lor contra grecilor, se încuscriră cu regii cumanilor. Așa, Guillaume, fiul lui Geoffroy de Mery, conetabilul Romaniei, și Baudouin de Haynaut luară de soții pe cîte o fată a unui cap cuman, Soronius; iar vestitul Nariot de Toucy, care era înrudit chiar cu regele Franței, Ludovic cel Sfînt, luă în căsătorie pe fiica craiului Ionas, celui mai mare rege al cumanilor. Tot acest cronicar ne mai spune că cele două fete ale lui Soronius, fuseseră botezate în Constantinopole, fără îndoială, după ritul catolic ce predomnia pe atunci în acest oraș, și că soția lui Nariot de Toucy, după moartea bărbatului ei, se făcu călugăriță[15]. Se vede deci că poporul cumanilor trebuia să fi părăsit mult din barbaria lui primitivă; că unii din cumani își trimiteau chiar fetele la Constantinopole, unde ele se creștinizau și că această religie le devenise atît de iubită, încît fiica unui rege cuman se călugărește, atunci cînd o ajunge nenorocirea. Se știe apoi cum cumanii începuseră a îmbrățișa creștinismul și la nordul Dunării. Astfel, arhiepiscopul Robert din Strigoniu înființase pentru ei anume episcopatul cumanilor, schimbînd în el vechea episcopie a Milcovului din sudul Moldovei.

Căsătoria celor trei capi francezi cu fete cumane avu însă loc în Constantinopole, deoarece Alberic ne spune despre cele două fete ale lui Soronius că erau creștinizate în acel oraș și despre a treia ne dă iarăși indicația că era creștină. De mai înainte însă, se făcuse și alianța formală între cumani și francezi, prin săvîrșirea a două deprinderi cumanice. Capii armatelor aliate se prinseră frați de cruce, ceea ce se îndeplini prin operația următoare: atît cumanii, cît și francezii, se împunseră la braț și culeseră sîngele într-o mare cupă de argint, peste care apoi turnară vin și apă, bînd după aceea cu toții din amestec[16]. Pentru a întări și mai trainic legăturile între ei, cumanii scoaseră un cîine între armata lor și acea franceză și-l tăiară cu săbiile în bucăți, spunînd că așa să fie tăiat acel ce va trăda credința aliatului său[17].

E probabil că, deși această alianță se pecetlui în Constantinopole prin căsătoriile amintite, ea fusese legată în valea Dunărei, unde cumanii își aveau sălășluința. Că acest popor locuia în Muntenia și Moldova, se dovedește întîi, din arătările dominicanului Aseliu, care spune în 1246: „Cumanii se întindeau pînă la Dunăre și ocupau și regiunile Rusiei inferioare pînă la fluviul Volga“[18], ceea ce se vede, afară de textele autorilor bizantini, care vor fi raportate mai jos la istoria Imperiului Valaho-Bulgar, și din numeroasele denumiri geografice rămase de la cumani în gura poporului român. Astfel, se află în Moldova și Muntenia vreo 33 de numiri, care amintesc numele cumanilor și este cunoscut din documentul de la 1247 și din bula papală din 1234, că

---

[15] Alberici monachi trium fontium, *Chronicon*, nunc primum editum a G. G. Leibnitio, Lipsiae, 1698—1700, in 4, II, p. 578, ap. Hașdeu, *Originile Craiovei*, în *Olteneștele*, Craiova, 1884, p. 60. Cf. Gibbon, *Geschichte der Abnahme und des Falls des römischen Reiches*, aus dem englischen uebersetzt, Wien, 1791, XII, p. 339 și urm.

[16] Obiceiul frăției de cruce s-a păstrat la români. Vezi Alecsandri, *Poesii populare ale Românilor*, p. 13; Hașdeu, *Olteneștele*, p. 79—91. El era cunoscut încă vechilor sciți. Vezi Herodot, IV, 70.

[17] Joinville, *Mémoires ou histoire et chronique de St. Louis*, ed. Fr. Michel, Paris, 1859, p. 150—152.

[18] Fejer, IV, I, p. 425.

Muntenia și Moldova purtau numele de Cumania[19]. Afară de aceste denumiri, care amintesc de-a dreptul numele cumanilor, mai există în Muntenia Mare și alte nume geografice, care amintesc pe cumani. Așa, in o hotarnică din 1608 a unor ocini din satul Berilești (jud. Brăila) găsim arătat ca margine a lor, drumul lui *Conciac*. Acest nume este cumanic, purtat de un trib cuman așa-numit după un cap la lui amintit de cronica de Kiev, 1169—70: „Sălbaticii cumani *Konciak* și neamul lor“[20]. Al doilea termen geografic de obîrșie cumană este *Teleormanul*, numele unui rîu și al districtului prin care curge. Etimologia acestui cuvînt se află numai în limba cumanică. El înseamnă pădure nebună, adică deasă, nestrăbătută, de la două cuvinte cumanice: *teli* = nebun și *orman* = pădure. Cinnamus ne spune că pe la 1152, sciții, adică cumanii, irump în Imperiul Bizantin. Împăratul înaintînd însă asupra lor, ei trec înapoi Dunărea, unde bizantinii îi urmăresc și, înaintînd dincoace de fluviu peste un loc întins, ajunseră pînă la un munte ce se numea *Tenu-orman* și care era către hotarele Galiției[21]. Deși numele dat de Cinnamus se referă la o pădure de la hotarele Galiției și nu la regiunea ce poartă astăzi numele de Teleorman, totuși s-a putut ca el să fie dat de cumani și la o pădure din județul cu această numire. Aceste două numiri lăsate de un popor dispărut, în regiunea șesă a Munteniei (jud. Brăila și Teleorman) dovedesc însă aflarea de poporație așezată, desigur, de obîrșie slavă, care a transmis românilor numele rămas de la cumani.

În Oltenia, unde trebuie să se fi stabilit legăturile între francezi și cumani, avem dovada aflărei acestui popor în două localități, una pe Olt, numită astăzi *Cumanii*, iar în izvoarele mai vechi *Vadul Cumanilor*[22], care arată deci că pe aici au trecut ei pentru a intra în Muntenia Mică, și alt punct numit iarăși *Cumanii*, tocmai în partea opusă, pe Dunăre, în fața Vidinului, pe unde cumanii au ieșit cînd s-au dus să se uniască cu francezii, spre a coborî către Constantinopole.

Ajutorul dat însă francezilor, în 1239, fu fatal cumanilor. Tocmai pe cînd se luptau alăturea cu aliații lor contra grecilor, încotro ei trimiseseră partea cea mai de valoare a nației lor, țările ce le ocupau la nordul Dunărei, sunt atacate de cumplita năvălire tătară. Slăbiți și nepregătiți cum erau, sunt cumplit bătuți de tătari și parte din ei fug peste Dunăre spre frații lor ce apucaseră într-acolo; parte însă se adăpostesc ca și peceneghii în Transilvania. Béla al IV-lea neputînd face altfel, se hotărăște a primi pe cumani în Ungaria. Asupra acestei împrejurări ne spune *Rogerius:* „Kuthen, regele cumanilor, trimise soli anumiți la regele Béla, spunînd că el de mulți ani s-ar bate cu tătarii și obținuse de două ori victoria asupra lor. A treia oară însă, pe cînd era nepregătit, ei deodată năvăliră în țara lui și neputîndu-și aduna armata, trebui să deie dos înaintea blăstămaților de tătari și astfel aceștia pustiiră mare parte din țara lui. Dacă regele ar vrea a-l primi și a-l ținea în libertate, el cu ai săi ar fi gata a i se supune, a intra cu toate

---

[19] Doc. din 1247: „a fluvio Olth et Alpibus Ultrasilvanis totam *Cumaniam.*“ Bulla din 1234: „In *Cumanorum* episcopatu.“ Vezi mai jos, capitolul *Muntenia și Moldova înainte de descălecare*. Cf. *Dicționarul* lui Frunzescu.

[20] Hașdeu, *Cuvinte din Bătrîni,* I, p. 171.

[21] Cinnamus, Bonn, p. 94: „καὶ ἐπὶ ὄρος τένοῦ "Ορμον ἦλθον, ὅπερ ἀγχοῦ τῶν Ταυροσκυθικῆς ὅρίον ἀνέχει." Klaproth, *l.c.*, p. 240. Numele nu este turcesc, deși samănă, cumanii fiind de același neam cu turcii, căci în această limbă ar trebui să fie *Deli Ormon* cu *d*, precum se găsesc la localitățile ocupate de turci mai multe asemenea numiri.

[22] Hrisovul lui Dan Voevod din 1385, în *Olteneștele* lui Hașdeu, p. 54—55.

avuțiile sale în Ungaria și a primi credința catolică."[23] Că poporul cumanilor rămăsese nomad pînă la așezarea lui în Ungaria, ne-o arată același *Rogerius* cînd spune, că „intrînd regele cumanilor cu nobilii și rusticii săi în Ungaria, avînd ei o nesfîrșită mulțime de cai, începură a mînca și a dăuna pășunele, fînețele, viile și livezile ungurilor, pe lîngă purtarea brutală a acestui popor barbar."[24]

Din această cauză, credem noi că nu au putut cumanii să ridice vreun oraș în țările române, cu atît mai puțin Craiova, a cărei nume este slavon și nu cel puțin cuman. Craiova este forma românească a slavicului *Kralieva* sau *Kraliova*, formă ce se regăsește ea însăși în izvoarele vechi[25] și nu înseamnă altceva decît *a craiului*, formată precum *Bucova* din *buc* = fag, *Sadova* din *sad* = plîntă ⟨grădină⟩, *Rogova* din *rog* = corn etc. De unde se poate scoate oare fondarea ei de către craiul *Ionas* al cumanilor, socrul lui Nariot de Toucy?[26] Tot cu atîta dreptate susțineau *Fotino* și *Tunusli* că Craiova fusese întemeiată de țarul Ioniță al valaho-bulgarilor; ba cu ceva mai mult temei, întrucît acesta era împăratul unui popor așezat ce putea deci să întemeieze orașe. Chiar acele localități care poartă numele peceneghilor sau ale cumanilor, au fost numite de *români* sau de slavonii cei românizați mai tîrziu, după numele acestor popoare, arătînd deci coexistența lor pe pămîntul Daciei, nu însă că acele locuri ar fi fost întemeiate de niște popoare ce erau nomade.

Mai amintim, în sfîrșit, că un trib din peceneghi sau cumani se numeau *uzi*[27] și că de la dînșii au rămas în gura românilor numirile rîurilor *Uzul* și *Oituzul*, de la care apoi a luat numele și *Pasul Oituzului* [2].

---

[23] Rogerius, *Carmen miserabile*, c. 2.

[24] *Ibidem*, c. 3. Vezi și o scrisoare a papei Grigore al IX-lea către Arh. de Strigoniu din 1229, în Fejer, III, 2, p. 153: „Cum autem gens predicta (Cumanorum) *vaga et instabilis* hactenus nusquam certas habuerit mansiones."

[25] Așa banul Barbu Basarab din 1494 este numit *jupano barbulă kralevski*. Venelin, *Vlahobolgarskija [ili dako-slavianskija gramaty Sobranyja i ob'iasnenyja*, S. Petersburg, [1840,] p. 134, ap[ud] Hașdeu, *Olteneștele*, p. 35.

[26] Această părere este susținută de Hașdeu cu multă erudiție în *Originile Craiovei*, apărută mai întîi în *Columna lui Traian*, din 1876, p. 289 și urm., apoi reprodusă în *Olteneștele*, Craiova, 1884, p. 27 și urm. Toate cele spuse de Hașdeu despre craiul Ionas sunt adevărate; dar în ce legătură stă „acest mare rege al cumanilor" cu orașul Craiova, iată ceea ce nu reiese din scrierea lui Hașdeu și desigur că acesta era punctul interesant în *Originile Craiovei*. D-sa singur combate pe Fotino și Tunusli, care deduc acest cuvînt de la *Craiul Ioan*, arătînd părerea admisă și în text că *Craiova* conține în sine cuvîntul *Crai*, nici cînd însă cuvîntul *Ioan*. Hașdeu, care respinge pe *Ioniță* al lui Fotino, ca întemeietor al Craiovei, îi substituie pe *Ionas* al cumanilor. Pe ce temei oare? Nu credem că pe baza vocalei *a*: *Crai Ionas* = *Craiova*. Scrierea lui Hașdeu este foarte instructivă, ca tot ce a eșit din pana lui; asupra originilor Craiovei nu ne dă însă nici o știință.

[27] Cedrenus, II, p. 582: „ὃς καὶ πολλάκις ἐπιόντας κατὰ τῶν Πατζινάκων τοὺς 'Οὔζους (γένος δὲ Οὐννικὸν οἱ Οὖζοι)." Amintirea uzilor se face de Cedrenus la lupta dintre bizantini cu Kegenes și Tirachus, așa dar pe la 970, pe timpul cînd peceneghii erau în fruntea [h]oardelor mongole. Peceneghii și cumanii fiind unul și același popor, este indiferent de care din aceste două triburi se țineau uzii. Un duce cuman din Ungaria, după 1241, poartă numele de Uzug. Theiner, *Mon. Hung. sacre*, I, p. 340: „Uzuz et Tolon principales Comanorum" se obligă la mai multe îndatoriri către biserica catolică.

2. Tătarii

Năvălirea în Ungaria. *Tătarii* sunt cel de pe urmă neam de barbari ce încheie pentru Europa Răsăriteană lunga perioadă a năvălirilor. Ei locuiau la început regiunea aceea din Asia cunoscută sub numele de *Mongolia*, așezată deasupra Chinei proprii, între Tibet, China și Siberia. Este un podiș înalt, mărginit din toate părțile de munți rîpoși și repezi pe dinafară, aplecați înlăuntru și pierzîndu-se pe nesimțite în întinsul deșert Gobi; o țară de pășuni lipsită mai cu totul de păduri, a cărei bogăție de căpetenie sunt animalele. Oamenii ce locuiesc acea întinsă regiune, cînd se întîlnesc, nu se întreabă cum le merge sănătatea lor, ci cum stau vitele ce le au. O asemenea regiune era menită de natură chiar a împinge poporația ei la viața nomadă și astfel a rămas ea din vremile cele mai vechi pînă în zilele noastre.

Rasa oamenilor ce locuiește această parte a globului este galbenă, înrudită cu chinezii pe de-o parte, pe de alta, cu finii și turcii, care o mărginesc. Limba lor e aglutinată și civilizația lor prea rudimentară. Mongolii, deși n-au propriu vorbind o istorie, au determinat prin năvălirile lor o bună parte din istoria popoarelor civilizate, asemenea cataclismelor pămîntului, care și ele au avut, prin provocarea strămutărei neamurilor, urmări istorice din cele mai însemnate.

Pe la 1206, ajunge mai mare peste tătari *Gengis Khan*, care îi împinge în afară de regiunea locuită de ei, nu către cucerirea, ci către despoierea lumei[28]. El pradă și supune China și Asia apuseană și își întemeiază apoi reședința vastului său imperiu, care era menținut în un soi de unitate prin frica de prădăciuni, în *Karakorum*, oraș așezat în centrul Mongoliei. Gengis Khan moare lăsînd poporul său îndulcit cu noua lui viață, care avea de principiu traiul pe socoteala și din munca altora. Fiul său ⟨nepotul său⟩ *Batu Khan*, întreprinde o expediție asupra Europei, imensa Asie fiind aproape cutreierată toată și prădată în timpul tatălui său. El pătrunde prin știrbitura Uralilor dinspre Marea Caspică, pustiază Rusia, orașele Vladimir, Moscova, Kiev, îneacă apoi Polonia și dă foc Cracoviei. De aici, tătarii se împart în două grupe, din care unul se îndreaptă mai către nord, mergînd asupra Sileziei și a Germaniei, iau Breslau ⟨Wrocław⟩ și bat la Lignitz pe germani, însă cu pierderi așa de mari, că nu voesc să urmeze mai departe rătăcirile lor, ci se întorc iarăși în Asia. Cealaltă ramură, sub conducerea însuși a lui Batu Khan, se repede asupra Ungariei.

Tătarii sunt descriși astfel de un martor contimporan și chiar ocular: „Înfățișarea tătarilor e îngrozitoare, cu mădularele scurte și trunchiurile mari, față lată și pielea albă (?), obrajii lipsiți de peri și nările adînci, ochii mici și îndepărtați unul de altul; desprețuesc hrana cu pîine, se nutresc din cărnuri atît proaspete, cît și putrede, iar drept băutură amestecă lapte închegat cu sînge de cal. Nici cea mai repede apă nu poate să-i oprească, trecînd-o înot călări pe caii lor. Se slujesc de corturi făcute din pînză sau piei."[29] *Nicefor Gregoras*, care trăiește deasemenea pe timpul lor, spune despre ei, că „de aceea ar fi neînvinși, fiindcă nu ar mînca grîu și nu ar bea vin."

Veste despre venirea lor asupra Europei se lăți în ea cu mult timp înainte, precum se vestește furtuna prin tunetul cel surd și prin fulgerii scăpărători ce luminează orizontul. Cînd ei sosiră, sălbateci și ne-

[28] Arhidiaconus Thomas, *Historia pontificium Salonitarum [et Spalatinorum,]* c. XXXVIII, în Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum*, vol. III: „non pro regnandi cupiditate, sed pro praedonum aviditate."

[29] *Ibidem*.

îndurați, lumea plecă capul, căci îi aștepta ca pe o boală molipsitoare sau ca pe un nor cumplit de lăcuste, care însă nu înghiția numai semănăturile, ci și pe semănători. Se zice că înainte de a pătrunde în negrile păduri ce acopereau Transilvania, ei ar fi consultat oracolul spre a ști dacă să le treacă sau ba.[30] Dar ce erau să facă? Din Rusia mîncaseră tot și trebuiau numaidecît să meargă mai departe.

Regele Ungariei, Béla al IV-lea, trimise îndată un corp de oaste care să întăriască intrările Carpaților în Transilvania și mai ales pasul din Bucovina, cunoscut pe atunci sub numele de *Poarta Rusiei*[31], către care tătarii își îndreptau [h]oardele lor. Armata ungurească răsturnă în calea tătarilor păduri întregi de brazi seculari; dar tătarii trimiseră înainte 40 000 de *purtători de securi*, care să spargă drumul și, unde nu vor putea izbuti cu tăierea, să deschidă cu focul[32]. Munții fumegau, brazii trăsneau și se risipiau în cenușă, fiarele speriate părăseau pădurile și prin această prăpastie a naturei se vestia prăpastia omenească ce era să se năpustiască asupra Ungariei.

Pe cînd căpeteniile armatei ungare țineau un sfat de război, deodată vine un alergător să le spună că tătarii au intrat și că sunt aproape (12 martie 1241)[33]. O panică nespusă cuprinde oștirea, care o rupe de fugă și nu se oprește decît la Pesta.

Ungurii pierzînd capul, cum se întîmplă totdeauna în marile nenorociri, învinovățesc pe cumanii, cei primiți de curînd în Ungaria, că ei ar fi chemat pe tătari, și ucid pe regele lor *Kuthen*. Această faptă nesocotită adăugă, pe lîngă grozăviile năvălirei, o răscoală a cumanilor, care atunci într-adevăr se unesc cu tătarii și, după ce pustiiesc mai multe orașe, trec în Bulgaria.

Batu Khan apucă cu grosul [h]oardelor sale către Pesta, dînd în calea lui, toate orașele prin care trecea, pradă flăcărilor și necruțînd nici o viață omenească. Ungurii ieșiră din Pesta sub regele Béla, pentru a întîmpina pe tătari la rîul *Saiul* ⟨*Sajo*⟩ și se adăpostesc într-un lagăr întărit. Acesta însă e luat de dușmani, ungurii sunt bătuți și măcelăriți, iar Béla însuși scapă numai cu mare greutate și fuge[34]. Tă-

---

[30] Rogerius, *Carmen Miserabile*, cap. XX.

[31] Această trecătoare trebuie căutată peste munții Bucovinei, pe unde și mai tîrziu, pe timpul năvălirilor lor în Transilvania, tătarii apucau, prin văile Putnei, Bistriței și a Dornei (vezi *Letopisețele Țărei Moldovei*, II, p. 393, și o inscripție pusă de Mihai Racoviță, care va fi raportată la locul cuvenit, în vol. al IV-lea al acestei scrieri). Locuitorii acelor părți arată și astăzi *drumul tatarilor*. Izvoarele timpului spun că trecătoarea s-ar afla „inter Rusciam et Cumaniam“ și că tătarii ieșiră la Bistrița (Rogerius, c. XX). Arh. Thomas, c. XVI, spune că regele Ungariei ar fi venit spre a întîmpina năvălirea „ad montes qui sunt inter Rutheniam et Ungariam et usque ad confinia Polonorum.“ Un alt document, contimporan năvălirei, arată că tătarii ar fi intrat pe la Rodna, adică tot pe la Bistrița: „anno incarnationis domini MCCXLI ipsa die resurectionis dominice Tartari per alpes et silvas irrumpentes *Rodanam* quoddam oppidum Ungariae intraverunt.“ (Pertz, *Mon. Germ. historica, Scriptorum*, t. XXIV, p. 65). Cf. Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 1, p. 188.

[32] Arh. Thomas, c. XXXVII: „Habebant 40000 securigeros qui praesibant exercitum, silvas caedentes, vias sternantes et omnia offendicula ab ingressibus removentes. Quam ob rem indagines quas rex parari fecerat tam facile transcenderunt ac si non ex ingentium abietum et quercum fuissent exstructae congerie, sed ex laevibus essent stapulis praeparatae; ita brevi spatio contritatae sunt et combustae ut nullum foret obstaculum transcendendi.“ Comp[ară] c. XIV.

[33] Rogerius, c. XVI: „duodecimo die intrante Marcio.“ Cf. documentul din Pertz citat în nota de mai sus.

[34] Keza, în Endlicher, *Mon. Arpad.*, p. 119: „(Bela in Soio) a Mongalis devincitur anno Domini MCCXLI. Ubi fere tota regni militia est deleta, ipso Bela coram eis ad mare fugiente.“ Thurocz, II, c. LXXIV, dă același an pentru luptă. Greșește deci Rogerius, c. II, care o pune după 1242. Mai compară și Arhid. Thomas, c. XXXVII și Rogerius, c. XX.

tarii însă nu se apucă îndată de prădat, ci urmăresc sfărămăturile armatei maghiare, ucigînd tot ce le cădea în mîini. Ştiau ei doară că, pentru a prăda în toată libertatea, aveau nevoie de linişte. După ce pun stăpînire pe capitala Ungariei, găsind pecetea regească, ei plăsmuesc nişte cărţi în numele regelui, pe care le trimit în toate părţile, îndemnînd prin ele pe popor să nu se teamă, căci, deşi a pierdut lupta, totuşi se pregăteşte a lovi din nou pe tătari; aceasta, spre a reţinea pe oameni de la fugă, a-i găsi şi prăda. Astfel, întrunind ei şiretenia cu violenţa, păreau că voiesc să pună un capăt existenţei întregului popor, asupra căruia se năpustiseră [3].

Năvălirea în Transilvania. Pe cînd Batu înainta către Pesta, alte [h]oarde sub capi mai mici cutreierau Transilvania în toate părţile. Astfel *regele Cadan*, îndată ce trecu Poarta Rusiei, mergînd prin păduri timp de trei zile, veni la bogata aşezare germană *Rodna*, unde erau însemnate mine de argint. Poporul i se opuse întîi şi tătarii se prefăcură a fugi, după care, poporaţia, crezînd că a îndepărtat pericolul, se puse pe băut, „după cum o cerea furia teutonilor." Cînd însă petreceau mai bine, tătarii se întorc în cetate şi fac în popor un măcel îngrozitor. După ce pustiesc Rodna şi Bistriţa, se coboară prin Valea Oltului către Braşov, bătînd pe saşii de aici în trei întîlniri, şi trimit pe un căpitan al lor *Bugek*, care, trecînd peste munţii Braşovului, intră în Valahia, unde bate pe românii ce-i ieşiseră înainte, spre a se opune.

Alt toi de tătari, sub *Orda*, apucă prin centrul Transilvaniei şi se coboară pînă la Ţara Făgăraşului, peste munţii căreia trec în Oltenia, unde sunt întîmpinaţi de banul Barasab, care şi el este bătut.

O a patra grupă se coboară prin laturea exterioară a Carpaţilor, prin Moldova, sub *Bochetor*. Acesta, trecînd Siretul pe la gurile lui, intră în episcopatul cumanilor care, precum vom vedea, se întindea prin ţinuturile Putnei şi ale Rîmnicului de astăzi şi unde locuia o poporaţie compactă de români, a cărei prezenţă atrăsese pe năvălitori către această parte. Ei distruseră episcopatul şi împrăştiară pe locuitorii lui creştini[35].

Ungaria deci, şi mai ales Transilvania, suferi o năvălire din cele mai pustiitoare. Martorii oculari ai cumplitelor scene întîmplate atunci, ni le descriu în chiar frumuseţi de stil prin barbara latinitate ungurească a Veacului de Mijloc. Întîlnim în scrierile lor locuri ca aceste: „Cădeau oamenii goniţi de tătari în dreapta şi în stînga, ca frunzele la vîntul de iarnă; cadavrele nenorociţilor acoperiau drumurile; curgea sîngele în şiroaie groase ca nişte rîuri, care mînjiau pămîntul nefericitei patrii."[36] „Atîta era de deasă aruncarea săgeţilor, încît mai că acoperiau cu umbră pe acei ce luptau şi săgeţile sburau prin văzduh ca lăcustele sau omidele, lipite unele de altele."[37] „Era o privelişte îngrozitoare de a vedea în timpul nopţei o cîtime atît de mare de cadavre omeneşti,

---

[35] Drumurile apucate de tătari, sunt arătate de călugărul Rogerius, care concordă de minune cu expunerea unui istoric persan Fazel-Ullah-Raschid. Vom reveni asupra acestor texte încă o dată în capitolul următor, unde vom determina regiunile locuite de români, înainte de descălecare, în Muntenia şi Moldova. Numele capilor tătari sunt întărite de călugărul Plano Carpini, trimis spre a cerceta pe tătari în 1246. Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 231 ⟨233:⟩ „Ililii Thaaday sunt *Burin* et *Chadan*, *Bathi*, Cathan, Syban, *Bureth*, Vodu ⟨?⟩ [omnes isti] fuerunt in Hungaria."

[36] Arh. Thomas, c. XXXVII.

[37] Rogerius, c. XXVIII.

care zăceau împrăștiate ca lemnele sau ca pietrele; dar această grozăvie deveni o scăpare pentru vremile de mai tîrziu. Mai mulți oameni, neîndrăznind să fugă în timpul zilei, se tăvăliau în sîngele celor morți și, ascunzîndu-se între cadavre, găseau astfel cei vii lîngă cei morți, scăpare și apărare."[38] „Pe cîmpii și pe drumuri zăceau corpurile multor morți, unele cu capetele tăiete, altele sfîșiate în bucăți, multe din ele arse în casele sau bisericele unde căutaseră adăpostire. Această nenorocire, această pedeapsă și grozăvie ținea cale de două zile și tot pămîntul era acoperit cu sînge. Și zăceau corpurile pe fața pămîntului ca turmele la păscut sau precum stau răspîndite în cariere fărîmăturile de piatră."[39] Și așa mai departe file întregi pline de aceste tablouri, unul mai înfiorător decît altul și care, departe de a exagera spăimîntătoarea realitate, erau în neputință a o reproduce.

Timpurile goților, hunilor și avarilor se reîntorseseră. Poporația trebuia să-și caute scăparea în fugă, cei bogați, cît puteau mai departe; cei săraci, adică greul poporației, în munți și păduri[40]. Astfel, Rogerius spune în mai multe rînduri că oamenii se ascunseseră în păduri[41], de unde tătarii voiau tocmai să-i scoată prin înșelăciune, pentru a-i putea prăda și robi. Cînd el scapă din prinsoarea în care căzuse la tătari și fuge prin păduri pînă la Alba Iulia, dă în drumul său peste o grămadă mare de oameni, refugiați în vîrful unui munte rîpos și înalt[42].

La început, tătarii păreau că au scopul a înființa în Transilvania o trainică stăpînire. Așa unul din ducii lor, *Cadan*, dă în anul 1242 un edict, pe care-l datează din Zuyo, „anul domniei noastre al II-lea" și în care ordonă ca secuii și valahii să primească precum făcuseră și sașii (flandri) banii lor, în prețul celor necesare, ca și banii bizantini[43]. Tătarii văzînd că numai cu prada nu se putea întemeia domnia lor, începuseră a lua măsuri de organizare. Firea lor prădalnică însă, neputînd îngădui așezarea lor pe loc și o viață liniștită, după ce pustiirea Ungariei nu le mai îndămânează traiul în ea, se hotărăsc să o părăsească, după trei ani de neîncetată jăfuire[44]. După ieșirea lor, o foamete cumplită pune vîrful mizeriilor suferite.

---

[38] Arh. Thomas, c. XXXVII.

[39] Despre modul cum sălbaticii tratau femeile, spune o scrisoare a lui *Ivo* din Carnunt către arhiep. din Bordeaux, din 1242, în Fejer, IV, I, p. 239: „Mulieres autem vetulas et deformes antropophagis, qui vulgo reputantur, in escam quasi pro diario dabant; nec formosis vescebantur, sed eas clamantes et eiulantes in multitudine coituum suffocabant."

[40] Mai sus, am văzut o femee bogată, pe mama împ[ăratului] Maximian fugind din Dacia înaintea carpilor (mai sus, p. 234). Acuma găsim pe o doamnă iarăși bogată, fiica lui Iwachon, soția lui Andrei, din neamul Ekly, fugind înaintea tătarilor. Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 1, p. 218.

[41] Rogerius, c. XXX.

[42] Rogerius, c. XL. Mai sus, p. 261—262.

[43] Reproducem acest interesant document, care și el pomenește existența românilor în Transilvania, la venirea tătarilor: „Nos Cattan ex stirpe Iedzan in regno Hungariae Kaymakam solis et terrae maximo Khano Syngu Babilonici... hortamur ... et committimus vobis Pengas, Bylany, Korni. Kastellani in castris Clusu, Dees, Busdach, quod cum a nobis data potestate ordinare debeatis ut quemadmodum Flandry in initio regni nostri acceptabant nummos nostros vulgo Keser Chunnich Tatar Pensa, et dicti Zycly et *Blachy* per omnia necessaria quae ad nostram utilitatem pertinent, acceptarent, tanquam nummos byzantinos. Datum in Zuyo anno regni nostri II." Din colecția comitelui Ioseph Kemeny, reprodus în *Transilvania*, IV, 1871, p. 55.

[44] Thurocz, II, c. LXXIV: „Manserunt ipsi Tatari in regno Hungariae tribus annis."

Năvălirea tătarilor, cu toate că a fost de o violență neauzită, nu avu urmări trainice pentru țările de peste munți. Retrăgîndu-se ei, Ungaria și cu regiunile anexe își reveniră în fire; oamenii se întoarseră la locuințele lor, se apucară de rezidit acolo pe unde barbarii dărîmaseră, de cultivat iarăși ogoarele, de reîntocmit așezările lor cele distruse de năvălire și în curînd sub spornica lucrare a poporului, se reîntregi iarăși firul vieței întrerupte. Asupra Ungariei deci și a țărilor române de peste munți, năvălirea tătarilor nu produse alt efect, decît acel al năpustirei unei uriașe bande de hoți, care avu urmări fatale pentru generația ce o suferi, nu însă urmări istorice pentru acele ce erau să vină.

Asupra cîmpiei așternute la poalele munților, năvălirea tătarilor avu un efect mai însemnat, anume distrugerea sau slăbirea începuturilor de state înjghebate pe aici și deci înfățișarea putinței de a se întemeia o nouă formație de stat, pe ruinele formațiilor vechi. Pentru a înțelege însă acest rezultat, trebuie întîi să cercetăm care era starea țărilor Munteniei și Moldovei la venirea tătarilor [4].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] V. Grecu dă o nouă traducere a pasajului din Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanos* (București, 1971, p. 59), citat la nota **1**: „Pecenegii care mai înainte se numeau Càngar (căci acest nume Càngar se spunea la ei cu privire la bărbăție și originea nobilă), pornind deci aceștia război contra hazarilor, au fost biruiți și nevoiți să-și lase țara și să se așeze cu locuințele lor în aceea a turcilor. Între turci și pecenegi, care atuncea se numeau Càngar, iscîndu-se război, oastea turcilor a fost biruită și s-a desfăcut în două părți. Și o parte a apucat-o spre răsărit și s-a sălășluit în părțile Persiei; aceștia se și cheamă pînă în timpul de față cu vechiul nume al turcilor Sàvarti àsfali; cealaltă parte însă, cu voievodul și conducătorul lor Levedias, s-a așezat în partea de apus în locurile numite Atelcuzu, regiune în care acuma locuiește poporul pecenegilor... După cîțiva ani, pecenegii, năvălind asupra turcilor, i-au izgonit dimpreună cu domnitorul lor Arpàd. Turcii deci puși pe fugă, în căutarea unei țări în care să se așeze, au ajuns în Moravia cea Mare și au alungat pe locuitorii ei și s-au sălășluit în țara lor, în care turcii locuiesc acuma pînă în ziua de azi."

De asemenea, dăm ultimele traduceri și pentru pasajele citate din Cedrenus și Anna Comnena. Cedrenus, **nota 5**: „Neamul pecenegilor, un neam scit din așazișii sciți împărătești, este mare și numeros; acestuia nici o singură seminție scită nu poate să i se împotrivească prin ea însăși. Și se împarte în treisprezece triburi, care sînt numite toate cu numele comun ⟨de pecenegi⟩; au însă și cîte un nume particular, moștenindu-și fiecare denumirea de la strămoșul și întemeietorul lor. Și locuiesc în cîmpiile care se întind dincolo de Istru, de la fluviul Borysthenes și pînă în Pannonia; sînt nomazi și le place să-și petreacă mereu viața în corturi." (*FHDR*, III, p. 151). Anna Comnena, VII, I, 1, de la nota 8; „La ivirea primăverii, Tzelgu (acesta era comandantul suprem al armatei scitice), trecînd prin văile care domină Dunărea în fruntea unei armate amestecate de vreo 80 000 de oameni, formată din sauromați și sciți și nu puțini oameni din armata dacică, cărora le era comandant așa-numitul Solomon, pradă orașele din preajma Chariopolisului." (*FHDR*, III, p. 95).

Pecenegii (gr. Πατζινακῖται, *Patzinakitai* și Κάγαρι *Kaggari)* erau neam turcic, originari din Asia Centrală, avînd un mod de viață nomand. După ce și-au făcut apariția la sfîrșitul secolului IX la Dunăre, vor fi implicați în majoritatea evenimentelor din această regiune, desfășurate pînă la lupta de la Lebunion (1091). Vestigii atribuite pecenegilor, ceea ce ar indica și prezența lor, s-au descoperit pe teritoriul țării noastre, în Dobrogea, Muntenia și Moldova; doar mai tîrziu și sporadic, sînt atestați și în Transilvania. Pentru o documentare mai amplă, vezi și: D. Rassovsky, în *Seminarium Kondakovianum*, VI, Praga, 1933; Gr. Florescu, R. Florescu și P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, București, 1958, p. 228—229; P. Diaconu, în *Dacia*, N.S., 8, 1964, p. 249—263; idem, *Les Petchénègues*

au Bas-Danube, București, 1970, cu bibliografia; idem, în *DIVR*, p. 456—457; idem, în *Relations*, p. 235—240; idem, în *SCIVA*, 35, 1984, 1, p. 68—73; P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p. 14—16, 20, 23—24; Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogeția*, I, *Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța—Garvăn*, București, 1967, p. 381—382; I. Barnea, în *DID*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de jos*, București, 1971, p. 120—131; M. Sâmpetru, în *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 443 și urm.; R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de jos (400—1400)*, București, 1976, p. 95 și urm.; G. Bakó, în *Relations*, p. 241—248; M. Petrescu-Dîmbovița, Dan Gh. Teodor și V. Spinei, în *Relations*, p. 299—303; V. Spinei, în *Relations*, p. 265—276; idem, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 122—130, cu bibliografia.

Pentru Atelkuzu, vezi și nota [8] a capitolului precedent. Pe de altă parte, se impun cîteva corectări, cerute de datele mai noi apărute între timp. Astfel, tribul *Giazicopon* (Γιαζιχοπόχ) poate fi localizat, probabil, în răsăritul țării noastre (P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas—Danube*, p. 37; V. Spinei, *op. cit.*, p. 123), iar tribul *Gyula*, ceva mai la nord (P. Diaconu, *op. cit.*, p. 34—35; V. Spinei, *loc. cit.*). Despre evenimentele de la Dunăre cu participare pecenegă, de asemenea, la P. Diaconu (*op. cit.*, passim), iar pentru toponimie, nota [4] de la capitolul *Avarii și slavii*.

Pentru Tyrasul antic și pentru Cetatea Albă medievală, vezi: N. Bănescu, în *AARMSI*, s. III, t. 22, 1939, 6, p. 166—178; P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978, p. 108 și urm.; *Antičnaja Tira i srednevekovy Belgorod. Sbornik naučnyh trudov*, Kiev, 1979, cu recenzia lui V. Mihailescu-Bîrliba, în *AIIAIași*, 19, 1982, p. 751—754; V. Spinei, *op. cit.*, p. 222—225, cu bibliografia; despre formațiunile politice de la Dunărea de jos și rolul Chiliei: O. Iliescu, în *Peuce*, 2, 1971, p. 261—266; idem, în *SCIVA*, 29, 1978, 2, p. 203—213; Ernest și Irina Oberländer — Târnoveanu în *SCIVA*, 32, 1981, 1, p. 89 și urm.

[2] Denumiți în izvoarele respective Κομάνοι, *polovtsi* sau *kaptchaks (kiptchaks)*, ei făceau parte din aceeași familie de popoare turcice ca și pecenegii sau uzii. Rolul lor a fost deosebit de însemnat la nordul Mării Negre și Dunărea de jos, mai mult de două veacuri. La venirea tătarilor — deși în cea mai mare parte rămăseseră nomazi — la marginile sudice și vestice ale spațiului controlat, mai ales, se constată începutul unui proces de sedentarizare și de creștinare. Intrați în relații strînse cu românii de la est de Carpați și de la Dunăre, ajunseseră împreună la o modalitate de conviețuire încă necunoscută în detalii. Pe de altă parte, se știe că în procesul de feudalizare, a apariției nobilimii autohtone, extracarpatice, cumanii au avut un anumit rol, încă nu pe deplin elucidat, dar care nu poate fi contestat. Ultimele sinteze despre cumani și relațiile acestora cu românii: P. Diaconu, *Les Coumans a uBas-Danube aux XIe et XIIe siècle;* V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, p. 130—142 cu bibliografia. Pentru detalii, mai vezi: N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899; idem, în *AARMSI*, s. III, t. 8, 1927—1928 (1928), 3, p. 98—103; I. Ferenț, *Cumanii și episcopiile lor*, Blaj, 1931; G. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935; idem, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969; N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, București, 1946; Dan Gh. Teodor, în *SCIV*, 14, 1963, 1; P. Diaconu în *Dacia*, N.S., 8, 1964; Gh. Diaconu și P. Diaconu, în *SCIV*, 18, 1967, 1; C. Cihodaru, în *Studii*, 21, 1968, 2; I. Barnea, în *RÉSEE*, 9, 1971, 3; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, în *DID*, III, *passim;* N.-Ș. Tanașoca, în *RRH*, 12, 1973, I, p. 61 și urm.; V. Spinei, în *SCIV*, 24, 1973, 1, p. 578 și urm.; idem, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 259 și urm.; idem, în *SCIVA*, 25, 1974, 3, p. 389 și urm.; idem, în *Dacia*, N.S., 19, 1975, p. 227 și urm.; idem, în *Relations*, p. 265—267; M. Petrescu-Dîmbovița, Dan Gh. Teodor și V. Spinei, în *Relations*, p. 308 și urm.; M. Sâmpetru, în *Dacia*, N.S., 18, 1974; Mehmet Ali Ekrem, în *SCIVA*, 31, 1980, 2, p. 287—294.

Pentru etimologicul Craiovei, la I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 476 și Em. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970, p. 78 și 208.

Mai facem observația că traducerile din Rogerius (notele 23 și 24) sînt susceptibile de unele îmbunătățiri (Cf. G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, V, București, 1935, p. 61—62).

În sfîrșit, mai trebuie să adăugăm cîteva date mai noi despre uzi. Astăzi, datele pe care le avem, indică o strînsă înrudire a uzilor cu pecenegii; însă, trecerea uzilor pe teritoriul României a fost de foarte scurtă durată, ceea ce face ca și depistarea lor arheologică să nu fie practic facilă (Cf. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, p. 79—81; V. Spinei, în *SCIVA*, 25, 1974, 3, p. 389 și urm.; idem, *Moldova în secolele XI—XIV*, p. 128—130, cu bibliografia). Pentru toponimie, vezi și nota [4] de la capitolul *Avarii și slavii*.

[3] Deoarece tătarii și istoria lor sînt ceva mai bine cunoscute, pentru o informare mai nouă, cităm doar cîteva lucrări suplimentare: A. Sacerdoțeanu, *Marea*

invazie tătară și sud-estul european, București, 1933; idem, *Guillaume de Rubrouck et les Roumains au milieu du XIIIe siècle*, Paris, 1930; B. D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *Hoarda de aur și decăderea ei*, București, 1953; B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland. 1223—1502*², Wiesbaden, 1965; J. J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, Londra, 1971; *Tataro-mongoly v Azii i Evrope*², Moscova, 1977; V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, p. 157—187 și bibliografia; Alex. Gonța, *Românii și Hoarda de Aur. 1241—1502*, München, 1983.

Mai adăugăm cîteva corectări de mică importanță. Karakorum, după cum se știe, a fost localizat în Asia Centrală. Batu han a fost fiul lui Djoci și nepotul lui Gingis-han. De asemenea, mai precizăm că atacurile mongole nu erau peste tot atît de distrugătoare, cum au apărut la prima vedere, din izvoare și studiile mai noi, reieșind că atitudinea lor a fost diferențiată: în zonele jafurilor vremelnice sau unde întîmpinau împotrivire, campaniile lor aveau, într-adevăr, urmări îngrozitoare, abundînd distrugerile și chiar exterminările în masă; dar, în regiunile pe care intenționau să le ocupe, dacă întîlneau supunerea așteptată, regimul lor atingea modalități convenabile, suportabile, de conviețuire.

[4] În legătură cu identificările propuse de către A. D. Xenopol, care-l urma pe B. P. Hașdeu, critica mai nouă a textelor ca și atragerea unor noi izvoare în discuție, au stabilit că, în cronica lui Făzl Ol-lāh Rāšid Od-Din, *sāsān* sînt sașii; totodată, Kādān a urmat drumul Hotin—Siret—Rădăuți—Vama Moldoviței—Rodna—Bistrița—Cluj—Oradea; Büri a intrat, probabil, pe la Oituz în Transilvania, apoi urmînd drumul spre Țara Bîrsei (Burza); în sfîrșit, Orda comanda armata care înainta spre Polonia (Cf. A. Decei, în *RRH*, 12, 1973, 1, p. 111—116).

Citatul de la nota 37 (Rogerius) beneficiază actualmente de o nouă traducere, datorată lui G. Popa-Lisseanu (*op. cit.*, V, p. 78).

III

MUNTENIA ȘI MOLDOVA ÎNAINTE DE DESCĂLECARE

1. Regiunea slavonă în Muntenia și Moldova

Dacă țările române erau pustii la descălecare. Mai mulți cronicari și istorici au fost de părere că Muntenia și Moldova ar fi fost cu totul deșarte de locuitori, atunci cînd ele fură colonizate prin românii de peste munți. Așa Cantemir susține că „Moldova, de care el se ocupă, ar fi fost lipsită de locuitori la descălecarea lui Dragoș, care ar fi împărțit-o toată la tovarășii săi de arme. Ei însă, ținînd că este lucru nevrednic, pentru oameni deprinși cu armele, să se apuce de lucrat pămîntul, fură siliți ca să facă prădăciuni în țările vecine, cu învoirea principelui lor, și răpind de acolo cultivatori de pămînt să-i așeze pe ale lor proprietăți?"[1]

După Cantemir, poporația Moldovei ar fi fost datorită unei îndoite colonizări: acea de peste munți, de origine română și de rang nobiliar, și acea adusă de nobili pe moșiile lor, de origine ruteană sau polonă, popoare ce locuiau în apropierea Moldovei, și care alcătuiră stratul supus al poporului moldovenesc.

Neculai Costin așișderea spune că „de la Atila și de la bulgari pînă la Laslău, craiul unguresc, pe vremea căruia s-a descălecat al doilea rînd țara, 700 și mai bine de ani, au fost pustii locurile acestea."[2] Tot așa susține și Miron Costin că „fost-au dar pustii mai bine de 600 de ani, locul acesta unde acum suntem noi, adică Moldova."[3] De asemenea, Ureche arată că „Moldova în atîția ani s-a aflat pustie, pînă cînd a vrut milostivul Dumnezeu a nu lăsa pe acest pămînt fără de oameni, ci cu voia Sfinției sale îndemnîndu-se o samă de feciori de domni din Maramureș, au venit peste munți."[4]

Aceeași părere este reprodusă, dintre cronicarii străini, de ungurul *Thurocz,* care spune că: „Bogdan, voevodul valahilor din Maramureș, adunînd pe valahii din acel district, ar fi trecut pe ascuns în țara Moldovei, care ar fi fost de mult timp pustie de oameni, din pricina vecinătăței tătarilor."[5]

De altă părere sunt boierii Moldovei, care întocmiră vestita anaforă din 1817, căreia i s-a dat numirea de „Anafora pentru felul proprietăței în țară din vechime". Această anaforă nu este o lucrare teoretică, ci o socotință a boierilor în un proces al răzeșilor de Vrancea cu biv vel

---

[1] D. Cantemir, *Descr[iptio] Moldaviae,* p. 121. Traducerea acestui loc de Hodoș este cu totul greșită. El traduce „connivente principe" prin fraza „cu învoirea domnilor acelor țări." Ce înțeles ar mai avea atunci: *„raptosque* inde terrae cultores, in suas transferre sedes"? căci, dacă luarea locuitorilor se făcea cu învoirea stăpînirei țărilor de unde ei erau luați, nu se mai poate vorbi de răpire. Îndeobște, traducerea lui Hodoș este neexactă și nu te poți răzima pe ea.

[2] *Letopisețele,* I, p. 88.

[3] *Ibidem,* I, p. 31.

[4] *Ibidem,* I, p. 97.

[5] Thurocz, III, c. XLIX: „Bogdan waywoda Olachorum de Maramorosio, coadunatis sibi Olachis ejusdem districtus, in terram Moldaviae, coronae regis Hungariae subiectam, sed a multo tempore propter vicinitatem Tartarorum *habitatoribus destutam,* clandestine recessit."

vistierul Iordache Ruset, care dobîndise o parte din moșia răzeșilor, ca dar, de Constantin Alexandru Ipsilanti. Răzeșii vrânceni se tînguiseră la domnul Scarlat Calimach, că fără dreptate s-ar fi dăruit acea moșie vistiernicului Ruset, întrucît n-ar fi fost pămînt domnesc, ci moșia lor de baștină. Vechilul lui Iordache Ruset întîmpină, că răzeșii n-ar poseda nici un hrisov domnesc de dăruire a pămîntului stăpînit de ei. Răzeșii răspunseră că stăpînirea lor era mai veche decît înființarea Moldovei și deci nu puteau avea hrisoave de la domni, deoarece aceştia veniseră în urma nașterei proprietăței lor. Scarlat Calimach cere de la cîțiva boieri, cei mai cărturari ce se aflau atunci, părerea lor asupra acestui punct, părere rostită de boieri prin anaforaua din 1817[6].

Argumentele pe care le invoacă această anafora, pentru a susține că țara a fost locuită din vechime, că pămîntul Moldovei n-a fost cu totul pustiu pe timpul descălecării și că deci nu ar fi fost luat în întregimea lui în stăpînirea domnului, devenind pămînt domnesc, precum tocmai am văzut că spunea Cantemir, sunt mai ales următoarele: „Mărturisirea istoricului *Filipide,* arătînd că Cîmpulung din Moldova și Vrancea, mult mai înainte de descălecarea lui Dragoș, pentru că au fost locuri tari și pentru bărbăția locuitorilor, singuri erau stăpînitori slobozi acestor părți"; al doilea, faptul că chiar Alexandru cel Bun, care nu domnește decît 50 de ani după Dragoș, cumpără mai multe moșii „de pe la moșinași, ce le aveau din moși și strămoși", ceea ce nu s-ar putea înțelege, dacă originea acelor proprietăți n-ar fi fost mai veche decît cu 50 de ani mai înainte, „căci atunci cum s-ar fi putut zice, *din moși și strămoși?*" Anaforaua însă nu aduce nici un hrisov de-al lui Alexandru cel Bun în sprijinul acestei păreri[7]. Citează numai niște hrisoave de la Ștefan cel Mare din 1487, 1494 și 1502 și de la Petru Vodă din 1529, prin care se întăresc vînzări și cumpărături de baștini strămoșești și de împărțeli bătrîne a moșinașilor pămîntului. Mai invoacă anaforaua și împrejurarea că obiceiul pămîntului ar respecta întotdeauna stăpînirea din vechime, chiar cînd ea nu ar putea fi sprijinită pe o scrisoare de dăruire, observînd boierii că „dacă ar rămînea a se cere asemenea scrisori de pe la moșinașii de toată starea, nici o a mia parte n-ar rămînea moșii cu asemenea urice de danie, și toate celelalte s-ar lua domnești." În sfîrșit, mai aduce anaforaua și mai multe întărituri ale domnilor vechi, precum una din 3 iulie 1424, de la Alexandru cel Bun, alta din 1448, de la Petru Vodă Aron, o a treia din 1483, de la Ștefan cel Mare și încă altele, care toate arată că întăresc stăpîniri de baștină a deosebiților locuitori, ceea ce nu este decît o repetare a temeiului al doilea.

Dacă însă în timpurile mai vechi putea fi dezbatere asupra întrebărei dacă țările române erau sau nu împoporate la descălecare, astăzi, după starea izvoarelor cunoscute ale Istoriei românilor, nu mai poate fi nici o îndoială asupra acestei împrejurări, și mai multe dovezi, din care unele conținute în documente sau mărturisiri contimporane, adeveresc

---

[6] Reprodusă de *Uricarul* lui Th. Codrescu, IV, Iași, 1853, p. 325—343.

[7] Cităm noi pe următoarele, care, deși conțin dovada invocată de anafora, nu se referă la cumpărături. Un document este din 1428 (*Uricarul,* II, p. 248) și dispune „că hotarele acelor trei sate de mai sus scrise să le fie după hotarele cele vechi, *pe unde din veci au apucat.*" Altul, din 1418, Wickenhauser, *Moldova Beiträge zu einem Urkundenbuch für die Moldau und Bukovina,* Wien, 1862, I, p. 59, nota 7, ordonă ca „hotarele acelor sate să fie așa *precum au fost din veci.*" Un doc. din 1407 ne dă chiar rostirea mai caracteristică: „două sate cu toate *hotarele lor cele vechi ca din veacul veciei.*" Melchisedek, *Chron[ica] Hușilor [și a Episcopiei cu aseminea numire dupre documentele Episcopiei și alte monumente ale tere* București, 1869,] *Apendice,* p. 3 [—4].

aflarea de locuitori de baştină ai Munteniei şi Moldovei, peste care vine şi se suprapune pătura descălecării [1].

Poporaţia slavonă. Poporaţia care locuia din vremuri mai vechi Muntenia şi Moldova, era de două neamuri: slavoni înspre şes şi români către munte. Despre locuinţa popoarelor slave prin partea plană a României libere, fac dovadă întîi numeroasele denumiri de rîuri şi localităţi de origine slavonă, fără înţeles în limba vorbită a poporului român, prin urmare, date învederat de o poporaţie slavonă ce acum a dispărut, după cum s-a văzut din nomenclatura cercetată de noi mai sus, din care acel al Ialomiţei este adeverit documental tocmai din veacul al VII-lea.[8]

Etimologia acestui nume slavon, care vine de la cuvîntul *ialov* = sterp, neroditor, ne arată că acest rîu îşi trase numele de la stepa pe care o străbate, *Bărăganul.* Împrejurarea însă că slavii au dat acestui rîu un nume ce-şi trage originea din observarea că pămîntul din jurul său era neroditor, ne arată că acei din ei ce locuiau prin aceste părţi, ştiau să preţuiască rodirea pămîntului, că deci îşi trăgeau hrana din el, erau popoare aşezate. Constatarea acestui singur nume, pentru timpul cînd slavii începură a se mişca spre sud, îndreptăţeşte încheierea că, alăturea cu el, trebuia să fi fost sumă de altele şi că deci numele slave ce le întîlnim în cîmpia moldo-valahă sunt toate anterioare descălecărei. Căci cum ar putea ele să fie posterioare, cînd este constatat că nici o aşezare însemnată de popor slav nu s-a adaos în Muntenia sau Moldova, după întemeierea principatelor?

Pe lîngă numirile rîurilor, dealurilor şi altor elemente geografice fireşti, România mai înfăţişează şi o sumă de numiri de localităţi de origine învederat slavică, care arată că ele au fost întemeiate de slavoni; dar, fiindcă ele astăzi sunt locuite exclusiv de români, trebuie numaidecît admis că poporaţia slavonă a dispărut, absorbită de elementul românesc ce a venit peste dînsa de la descălecare încoace.

Înşirăm aici cîteva din numeroasele denumiri, luate numai de la comunele a două judeţe, anume din Mehedinţi, partea de şes a judeţului, şi Dorohoi, la cele două capete ale României.

În *Mehedinţi* se află: *Glogova, Jupca, Leorda, Negomiri, Şovarna, Tehomiri, Vidimireşti, Zegujani, Gvardiniţa, Iablaniţa, Padina, Smadoviţa, Stigniţa, Corcova, Jirovul, Miluta, Clenovul, Dobra* etc.

În *Dorohoi,* întîlnim: *Herţa, Tîrnauca, Hreaţca, Buda, Molniţa, Oroftiana, Pomîrla, Lişna, Hovîrna, Crasnaleuca, Horodiştea, Mileanca, Derţca, Losna, Zvoriştea, Zamoştii, Rădăuţii, Catuşca, Suhărăul* etc.

Şi aşa, în toate judeţele de şes ale României în care un mare număr din comunele sau cătunele aflătoare poartă numiri slavone, pe cînd, dimpotrivă, în judeţele de munte, deşi se află şi acolo sate cu numiri slavone, marea majoritate a lor poartă numiri româneşti.

Aceste fapte neîndoielnice îndreptăţesc încheierea noastră că partea şesă a României era locuită, înainte de descălecare, mai mult de popoare de viţă slavonă, care au fost deznaţionalizate cu încetul, potrivit cu lăţirea elementului românesc tot mai jos către cîmpie.

Existenţa slavonilor în cîmpia moldo-română este însă atestată, pentru vremile anterioare descălecărei, nu numai prin topografia ţărei, ci şi de alte izvoare. Aşa Miron Costin, în *Poema Polonă,* ne spune că, dînd Dragoş peste un om în hotarele Moldovei, cînd rătăcise la vînatul bourului, i se adresă lui cu cuvintele: *bune ome,* la care dînsul răspunse

---

[8] Mai sus, p. 287.

pe rutenește că nu ar înțelege ce i se spune, și atunci Dragoș chemînd un tălmaci, acel locuitor îi spuse în *limba ruteană* că s-ar numi *Iațcu* și ar fi din Sneatin, că el își așezase de cîțiva ani prisaca în acel loc, în care nu venise nimeni pînă acuma la el[9].

Mai mult încă, slavonii în șesul Moldovei, la coborîrea lui Dragoș, sunt dovediți și documental. S-a aflat anume un document din anul 1134, care pomenește despre existența în Moldova către acea epocă, a unui principat slavon, cu reședința în orașul *Bîrlad.* Iată cuprinsul acestui document prea interesant: „În numele Tatălui și Fiului și sfîntului Duh: eu *Ivancu Rotislavovici,* de prin scaunul de Galiția, principe al Bîrladului, mărturisesc neguțitorilor din Mesembria ca să nu plătească vamă la descărcarea în Bîrlad, în Tecuci și în celelalte orașe ale noastre, iar, la exportarea diferitelor mărfuri: locale, ungare, rusești și boeme, să o plătească numai în Haliciul mic și nu aiurea; iar plata o va spune voevodul și întru această promisiune..., de la nașterea lui Hristos una mie una sută treizeci și patru, luna lui mai în 20 zile.“[10]

Acest hrisov ne arată deci că prin sudul Moldovei se afla în veacul al XII-lea un principat, sub un duce Ivancu Rotislavovici, care era sub autoritatea ducilor de Galiția, deoarece el arată prin document că ar fi „Kneaz al Bîrladului de prin scaunul Galiției“ (ot stola galizskago Kneaz berladsky)[11]. În acest principat se aflau *mai multe orașe,* din care se pomenesc trei: *Haliciul Mic* ce era, după cum se vede din numele său, o colonie a Haliciului, adică a Galiției; *Tecuciul,* care în slavonește înseamnă șivoi și *Bîrladul,* a cărui etimologie se deduce de la *berlo* (slavon) = nuia. Deși acest principat este pomenit în o diplomă din veacul al XII-lea, existența lui trebuie să fie mult mai veche, deoarece relațiile sale comerciale erau la acea dată atît de întinse, încît ajungeau pînă în Mesembria și Boemia[12]. Fără îndoială că suzeranul acestui principat, ducatul Galiției, se întindea pînă la hotarele sale, care vor fi ajuns ceva mai sus de Bîrlad, poate pînă pe la județele Vasluiului, Romanului și Bacăului, încît vedem că nordul Moldovei era și el sub stăpînirea, cel puțin nominală, a Galiției, cea efectivă aparținînd popoarelor barbare ce ocupau unul după altul cîmpia moldo-română[13]. Prezența unor orașe slavone în sînul popoarelor barbare pe pămîntul Moldovei, trebuie să ne mire tot atît de puțin ca și aflarea orașelor Kiev, Nowgorod, Moscova, înlăuntrul Rusiei, și mai adînc înlăuntrul lumei barbare. Slavonii erau mai deprinși cu popoarele prădătoare:

---

9 *Arh. ist.*, I, 1, p. 166.

10 Vezi reproducerea acestui document, în textul original slavon, în studiul lui Hașdeu, *Diploma bîrlădeană,* în *Col[umna] lui Traian,* 1868, p. 199. El a fost descoperit de tatăl lui Hașdeu, Alexandru Hașdeu, la Vincentius Rolsky, coborîtor din Dimitrie Cantemir. Vezi biografia lui Rolsky în *[Columna lui] Traian (ibidem).*

11 Hașdeu vra să înțeleagă aceste cuvinte în sensul că Ivancu s-ar trage din seminția ducilor Galiției. *Scaunul* însă se referă la puterea, la autoritatea lui, nicidecum la originea familiei.

12 Nestor (ed. Léger, c. XXXIV, p. 53—54) spune: „je veux vivre à Péréïaslavets sur le Danube; car c'est là qu'est le centre de mes terres. Toutes les richesses y arrivent: *de la Grèce,* l'argent, les étoffes, les fruits, les différents vins; *de la Bohème,* de la Hongrie, l'argent, et les chevaux: *de la Russie,* les peaux, la cire, le miel, les esclaves.“ Din acest loc se explică comerțul Bîrladului pe mare cu Mesembria și pe uscat cu Boemia. Asupra însemnătății comerciale a Mesembriei, ca stație între gurile Dunărei și Constantinopole, vezi Const. Porfirogenitul, III, p. 74 și 79.

13 O icoană de la o biserică din Lemberg conține o inscripție, după care unul *Ioan de Ognasd,* ducele Valahiei, ar fi căutat în 1150 scăpare în Galiția, alungat fiind din țara lui de o năvălire păgînă, și ar fi căpătat căpitănia Czehowului (*Buletinul instrucțiunei publice,* II, 1868). Nu știu dacă această icoană, inscripția și data ei sunt într-adevăr autentice.

apoi ei reprezintau în sînul mongolilor elementul civilizator, încît toate nevoile mai culte ale [h]oardelor ce cutreierau Europa Răsăriteană găseau în slavoni mijlocitorii lor fireşti. În oraşele înfiinţate de slavoni cumpărau şi vindeau popoarele barbare obiectele, de al căror schimb aveau trebuinţă. Toate aceste oraşe slave erau cetăţi întărite, care primeau în zidurile lor pe barbarii turani numai atunci cînd veneau pentru daraverile lor, dar le închideau porţile şi le opuneau împotrivire, de îndată ce se apropiau cu scopuri duşmăneşti[14].

Chiar dacă s-ar bănui autenticitatea diplomei lui Ivancu Rotislavovici[15], încă existenţa principatului Bîrladului este dovedită şi din alte izvoare. Aşa cronica numită *Novgorodskaja* vorbeşte sub anul 1146, 12 ani după data documentului arătat, tocmai despre *Ivancu*, numindu-l principe de Bîrlad (kniaza berladskago). Cronica de Kiev iarăşi aminteşte în mod destul de lămurit aflarea oraşelor pomenite în diploma bîrlădeană, spunînd la anul 1158 că Iaroslav, ducele Galiţiei, căutînd să dobîndească de la muscali extrădarea principelui *Ivancu*, care şi el ridicase pretenţii la tronul Galiţiei, acesta căută prin fugă un adăpost în *oraşele dunărene* (v gorodiech po dunaiskich)[16].

Ce soi de popor locuia în acest principat al Bîrladului? Poate se vor fi aflat şi români, atraşi din munţii lor către oraşe, în care ei puteau vinde acele mărfuri *locale* de care vorbeşte documentul.

Întîlnim adeseori numele de *brodnici*, redat uneori de scriitorii bizantini sub acel de *bordoni*. Ce neam de oameni vor fi fost nu se poate hotărî[17].

În afară de oraşele amintite ca existente în Moldova înainte de descălecare, anume Galaţi, Tecuci şi Bîrlad, o geografie rusască alipită pe lîngă *Voskresanskaia Letopis* mai dă încă următoarele oraşe din ţările române: „lîngă Dunăre *Vidicov* (?) cu şapte ziduri de piatră şi *Mdin* (Vidin) dincolo de Dunăre. La sudul fluviului *Novoia Selo, Akoliatris;* lîngă Marea [Neagră,] Varna, Kavarna (din jos de Constanţa); de această parte a Dunărei (la nord), la gura Nistrului, *Belgrad* (Cetatea Albă), *Cern, Askii Torg* (Iaşii), la rîul Prut, *Romanov Torg* (Roman), lîngă Moldova, *Nimeci* (Neamţ) în munţi, *Conojucnov, Kamen* (Piatra ?), *Sociava, Siret, Bania, Nipusa, Kolomija, Gorodok* pe Ceremuş şi lîngă Nistru, *Chotin*, şi acesta e un oraş bulgăresc şi valah." Este interesantă mai ales amintirea tîrgului Iaşi sub numele de Askii Torg, din care

---

14 D-l Píč, în scrierea sa, *Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, [op. cit.,]* Leipzig, 1886, demonstră în capitolul său, *Die altslavische Wehrkraft zu Lande und zu Wasser*, p. 148 şi urm., că slavii obicinuiau a înconjura fiecare oraş al lor cu întărituri. D-sa spune, p. 251: „Aus dem eben erwähnten Umstande, dass die Slaven bei dem unerwarteten oder nicht verhinderten Einfalle des Feindes in ihren Burgen Schutz zu suchen pflegten und fanden, geht aber unzweideutig hervor, dass dieselben gegen die Mittel der damaligen Kriegsführung genügend befestigt waren und sich im Kriegsfall bewehrten."

15 Cum a făcut-o d. I. Bogdan în studiul său, *Diploma bîrlădeană*, în *An. Acad. Române*, tom. XI.

16 Vezi locurile doveditoare în *[Columna lui] Traian*, 1869, p. 203—204.

17 D-l Radu Rosetti îi identifică cu bărladnicii principatului lui Rotislavovici, *Revista Română*, III, 1890, p. 55. D. Onciul, *Originele Pr. rom. [op. cit.,]* p. [238—] 239, susţine că brodnicii erau români. Hunfalvy, *Die Rumänen und ihre Ansprüche, [op. cit.,]* p. 83, adaogă p[entru] această identificare faptul că brodnicii din diploma lui Andrei al II-lea, 1222, sunt redaţi în bula papală din acelaşi an, întăritoare a diplomei, prin *Walachi*, Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 75 şi 77; dar noua ediţie a documentelor făcută de Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, p. 23, pune în loc de *Walachorum* din bula papală, tot Brodnicorum, încît argumentul lui Hunfalvy şi al lui Onciul dispare.

românii au făcut Iași, cum au făcut *mușiță* din muscă, *lișiță* din slavona liska și *ploșniță* din ploska, *vîrșă* din verska. I final a dat forma plurală, *Iași* [2]. *I* începător, după analogie *iad* din *ad*, *ianot* din *enod*[18].

2. Locuințele românilor în Muntenia și Moldova

În Muntenia. Dacă șesul era locuit în majoritate de popoare slavone, muntele era sălășluința aproape exclusivă a românilor; căci slavonii, care căutaseră și ei un adăpost alăturea cu românii în munții Daciei, încă din vremurile primelor năvăliri, își pierduseră naționalitatea lor în sînul poporului românesc, unde erau să dispară în curînd, sub valul ce se cobora din vîrful munților, și ceilalți slavoni, care mai păstraseră încă, în cîmpia moldo-română, felul lor de a fi.

O cercetare a documentelor și izvoarelor celorlalte lăsate de timpurile anterioare decălecărei, ne va dovedi că întreg semicercul de munți, ce se întoarce către România, era locuit, cu mult înainte de descălecare, de popor românesc.

Regele Ungariei, Bela al IV-lea, care domnește de la 1235 pînă la 1270, voind să apere țara lui de reîntoarcerea năvălirei mongole, care pusese în o așa de grea cumpănă statul unguresc, voește să așeze pe marginile Transilvaniei, dinspre Muntenia, pe cavalerii Sfîntului Ioan din Ierusalim. El dăruește deci acestor cavaleri pămînturile așezate peste munți, în Valahia, prin un document din 1247. În acel document se pomenesc cinci mici state, din care trei sunt arătate anume ca împoporate cu români, iar două lasă a se înduce aceiași împrejurare. Regele anume concede cavalerilor toată *țara Severinului*, împreună cu knezatele lui *Ioan* și al lui *Farcaș* pînă la rîul Olt, precum și țara numită Lytira (a Lotrului), exceptînd din această donație knezatul *voevodului valah Lytuon, pe care îl lasă valahilor, precum îl avuseră și pînă acuma.* Mai dăruește regele, cavalerilor, întreaga Cumanie, de la rîul Olt înainte, afară de țara voevodului *Seneslau, pe care o lasă de asemenea valahilor, precum o avuseră și mai înainte.* Despre celelalte două principate ale lui Ioan și Farcaș, deși documentul nu ne arată de ce popor erau locuite, putem induce cu siguranță că erau tot de români, mai întîi din faptul așezărei lor în regiunea de peste Olt, care întotdeauna a fost unul din adăposturile de căpetenie ale românilor, apoi din împrejurarea că aceste două state sunt numite knezate, ceea ce am văzut că erau niște autorități în obicei la poporul român de peste munți[19].

---

[18] Geografia a fost publicată în *Polnoe sabranie ruskich Letopisei*, vol. VII. *Voskresanskaia Letopis* merge pînă la anul 1347, ceea ce ar însemna că geografia este posterioară acestei date. După enumerarea orașului *Roman* între orașele Moldovei, s-ar părea că este posterioară chiar domniei lui Roman Vodă, care a întemeiat acest oraș (mai jos, vol. II, cap. *Predecesorii lui Alex[andru] cel Bun*). D. Píč, după o scrisoare privată, crede că geografia este din veacul al XIII-lea. Hașdeu bazîndu-se pe doc. din 1392, *Arh. ist.*, I, 1, p. 18, susține că e din al XIV-lea. În orice caz, numele de orașe culese din această geografie sunt din veacul al XIII-lea. Asupra numelui Iașului, vezi și Ghibănescu, *Originele Iașului*, în *Arhiva din Iași* și N. H. Bogdan, *Orașul Iași*, 1913, Iași, I.

[19] Mai sus, p. 387. Numele *Lytuon* a fost citit pînă în vremurile din urmă *Lyrtioy;* citirea corectă Lytuon este aceea a d-lui Onciul, *Originele principatelor române, [op. cit.,]* p. 168 ⟨165, nota 59⟩. Vezi facsimilele, reproduse în Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, 1, tab. III și p. 110 și urm. Noi datăm documentul din 1247, cea de 1251 admisă de editorul vol. I din Hurm[uzaki,] N. Densușianu, și primită și de N. Iorga,

Regele concedează, prin documentul său, cavalerilor, dreptul de a percepe jumătate din veniturile, foloasele și slujbele tuturor teritoriilor dăruite, și anume a țărișoarelor din dreapta Oltului, precum și din țara lui Seneslau din stînga acestui rîu, pe jumătate, iar a restului Cumaniei în întregimea lor, pentru termenul de 25 de ani. Dacă regele încuviințează luarea a jumătate din veniturile țărilor stăpînite de voevozii Lytuon și Seneslau, atunci ce înțeles poate avea scoaterea lor din donația făcută și lăsarea lor în starea precum fusese pînă atunci? Pentru a înțelege această aparentă contrazicere, trebuie să observăm că veniturile regești din aceste țărișoare erau de două feluri: *biruri* (reditum et servitiorum), în acele supuse direct autorității regelui și dăruite cavalerilor, precum din terra Lytira, de la care regele concede jumătate din venituri și foloase ce se culeg de la valahii din acea țară și *tributuri* (proventum et utilitatum), de la voevodatele recunoscute ca autonome ale lui Lytuon și Seneslau, pe care regele le lasă afară din donația făcută. Astfel, regele putea încuviința cavalerilor jumătate din veniturile sale, cuvenite ca tribut din țările voevozilor români, fără ca să le fi dat vreun drept de ocîrmuire asupra lor, pe care nici regele nu-l avea[20]. Regele renunță însă în totalitate, în favoarea cavalerilor, la unele venituri speciale din țărișoarele date în stăpînirea lor directă, precum de la biserici, atît acele existente, cît și de la acele ce s-ar zidi în viitor; apoi de la morile acelor țărișoare, în care regele voia să favorizeze dezvoltarea unei astfel de industrii. Lucru curios, de la morile din țara Lytira, adică a Lotrului, regele crede că nu are nevoie de a încuviința această favoare și își păstrează dreptul la jumătatea veniturilor din ele, probabil fiindcă aici, ele fiind bine întemeiate, regele nu mai avea nevoie să încurajeze înființarea lor. Regele mai concede cavalerilor și veniturile pescăriilor, afară de acele din Dunăre, din care își oprește jumătate.

Valahii din țara Lytira mai sunt îndatorați a face slujba militară, ajutînd cavalerilor cu *pregătirea lor războinică*, de cîte ori ar fi a se respinge vreun atac exterior, și cavalerii sunt la rîndul lor îndatorați să deie sprijinul lor acestor valahi în aceeași împrejurare. În sfîrșit, mai conține documentul, dispoziția, că, de cîte ori vreun *mai mare* (nobil) al țărei Lytira ar fi osîndit la moarte, el să poată apela la curia regească[21].

Studii și doc., I, p. XVIII, este aceea a confirmărei lui de papă. Nu putem însă primi citirea *terra Lytua* în loc de *tera Lytira*, cum vra d. Onciul, *Radul Negru [și Originile principatului Țării Românești,]* în *Conv. lit.*, XXIV, 1890, p. 944 și urm. și istoricul rus Kryzanowski, *ibidem*, XXIV, 1890, p. 953 [și nota 1]; căci terra Lytua ar însemna tot terra lui Lytuon, pe cînd documentul face o deosebire anumită între knezatul lui Lytuon *lăsat valahilor* și terra Lytira *dată cavalerilor Ioaniți*.

[20] Că aceasta este interpretarea cea adevărată se vede de pe aceea că în documentul din 1289 ⟨1285,⟩ (vezi mai jos, nota 28) găsim că regele, după supunerea revoltei lui Lytuon, restabilește *tributul* pe care-l percepea din țara lui: „tributum nostrum in eisdem partibus nobis fuit restitutum."

[21] Reproducem documentul conținut în Fejer, IV, 1, p. 447—454, în părțile cele mai caracteristice: „Nos Bela... damus et conferimus [sibi et per eum] dicte domui totam terram de Zevrino... pariter cum Kenezatibus Ioannis et Farcasii usque ad fluvium Olth, *excepta terra Kenazatus Lytuon voiavode quam Olachis relinquimus, prout iidem hactenus tenuerunt;* ita tamen quod medietatem omnium utilitatum et reddituum ac sercitiorum de tota terra Zevrini [memorata,] et Kenazatibus supra nominatis provenientium nobis... reservamus, medietate alia ad usum domus supradicte cedente, exceptis ecclesiis constructis, et construendis in omnibus terris supradictis, de quarum redditibus nichil nobis reservamus... exceptis etiam molendinis omnibus infra terminos prenominatarum terrarum ubicumque factis vel faciendis, *preter quam in terra Lytira;* nec non edificiis et agriculturis omnibus sumptibus fratrum dicte domus factis, fenetis, ... piscinis, etiam, praeter [...] pis-

Acest document constată într-un chip neîndoielnic că existau, pe la începutul secolului al XIII-lea, mai multe țărișoare în regiunea nordică a Munteniei, din care, parte erau de-a dreptul supuse coroanei ungurești, iar parte numai vasale și tributare; că aceste țărișoare stăteau sub niște conducători, voevozi și knezi români; că poporul român ce le locuia, era așezat, avînd între altele și mori (fiind deci agricultori) și că număra în rîndurile sale o clasă de nobili; că, în țărișoarele supuse regelui unguresc, românii erau îndatorați, ca și în regiunile de peste munți, la apărarea granițelor de năvălirile străine; bucurîndu-se deci în totul de organizarea și de privilegiile pe care am constatat că le avea nația românească chiar în limitele statului unguresc [3].

Existența acestor principate românești mai este întărită și prin un alt izvor, la care nu ne-am prea putea aștepta, atît este el de străin și de îndepărtat de Istoria românilor, anume prin un cronicar sau istoric persan, *Fazel — Ullah — Raschid* ⟨Fäzl Ol-lāh Räšīd Od-Dīn⟩, care scrie către anul 1300 o cronică a evenimentelor istoriei popoarelor mongolice, după actele oficiale ce se aflau în arhivele hanului mongol din Persia. Asupra redactărei acestei cronici, iată ce spune autorul ei: „Se aflau în arhivele hanului mongolilor din Persia niște fragmente istorice de o autenticitate recunoscută, scrise în limba și cu literele mongole; dar puține persoane puteau să le citească. Pentru a pune aceste materialuri la dispoziția publicului, sultanul Mahmud Gazan Khan voi să fie redactate în un corp de istorie și încredință această lucrare în 702 (1303) celui mai umilit dintre servitorii săi, Fazel Ullah, fiul lui Abu-l-Kair, supranumit Raschid, medicul din Hamadan, care primi ordinul de a consulta, pentru a orîndui aceste materialuri, pe învățații chinezi, indiani, uiguri, kiptșahi ⟨kiptchaks⟩ și alții, care se aflau la curtea sa."[22] Această prețioasă scriere redactată puțin timp după evenimente, pe temeiul unor documente oficiale, iată ce conține relativ la întrebarea ce ne preocupă: „În primăvara anului 1240, principii mongoli trecură munții Galiției pentru a intra în țara bulgarilor și a ungurilor. Orda care mergea spre dreapta, după ce a trecut țara Ilaut (Aluta, Olt), îi ieși înainte Bazaram-Bam cu o oștire, dar fu bătut. Cadan și

---

cationes Danubii... quas nobis et ipsis communes reservamus. Concedimus etiam, quod medietatem omnium proventuum et utilitatum, que ab Olachis terram Lytira habitantibus... Regi colligentur, domus hospitalis percipiat [antedicta.] Volumus etiam, *quod memorati Olahi ad defensionem terre, et ad iniurias propulsandas... que ab extraneis* [...] *inferrentur,* [...] *cum apparatu suo bellico assistere,* et e converso ipsi fratres in casibus consimilibus eis subsidium et juvamen iuxta posse impendere teneantur; ... ne non sententias, quas tulerit in eosdem, ratas habebimus atque firmas; hoc addito, quod si contra *maiores terre* aliqua sententia de sanguinis effusione prolata fuerit, in qua senserint se gravari, ad nostram curiam valeant appelare. ... Ad hec contulimus preceptori antedicto [...] a fluvio Olth et Alpibus Ultrasilvanis totam Cumaniam sub eisdem conditionibus, que de terra Zevrino [superius] sunt expresse, *excepta terra Szeneslai Woiavode Olachorum, quam eisdem relinquimus, prout iidem hactenus tenuerunt,* sub eisdem etiam conditionibus per omnia, que de terra Lytira sunt superius ordinate. Hoc autem nolumus preterire, quod a primo introitu sepe dictorum fratrum usque ad viginti quinque annos omnes redditus Cumanie terre integraliter domus percipiat iam prefata, *preterquam de terra Szeneslais antedicta, de qua tantum medietatem reddituum et utilitatum obtinebit.*" Vezi și întărirea papală a acestui document (Theiner. *Mon. Hungariae sacra,* I, p. 208—211). Reproduse și în Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 249 [și urm.]). *Terra Lytira* este pomenită încă dinaintea acestei donații. Bela, principele de coroană al Ungariei, dăruiește în 1233 lui Corlad moșia Loviștea, *de lîngă apa Lotrului.* Fejer, VII, 4, p. 81: „nostre donationi terram [convenientem,] *Loystha* vocatam, ab aqua *Lothur* vocata, que fluit ad aquam *Olth.* cum omnibus utilitatibus suis, et pertinentiis, [dedimus] donavimus."

[22] [C.] D'Ohsson, *Histoire des Nongols [depuis Tchinguiz-Khan juspu'à Timour Bey ou Tamerlan],* I, Haga — Amsterdam, 1834, I, p. XXXV.

Buri au mers asupra sașilor și i-au învins în trei bătălii. Bugek, din țara sașilor, trecu peste munți, intrînd la kara-ulaghi, în țara lui Mischelav (Seneslau) și a bătut popoarele ulaghice."[23]

Adevărul spuselor lui Raschid poate fi controlat prin mărturisirea cronicilor unguresti, redactate de persoane ce fuseseră contimporane evenimentului. Mai întîi data anului Hegirei pusă de cronicarul persan corespunde chiar *lunar* cu acea pusă de cei unguresti[24], dar și arătările capilor conducători și a drumurilor călcate de ei consună de minune cu aceste din urmă izvoare. Așa, Raschid spune că tătarii au intrat în Ungaria în primăvară și anume trecînd peste munții Galiției, iar Rogerius în *Carmen Miserabile* și archidiaconul Thomas, în *Istoria pontificilor din Salona [și Spoleto-Split,]* arată ambii că tătarii au intrat prin Poarta Rusiei, așezată, precum am văzut, între Galiția și Cumania, în ziua de 12 martie[25]. Între șefii mongoli citați de Raschid aflăm și pe *Cadan,* arătat ca mergînd spre stînga de Orda, care, apucînd spre dreapta, ajunge la țara Oltului și apoi la Bazaram-Bam. Cadan deci coborî pe la baza Carpaților Orientali, prin valea Oltului și ajunse la sașii Brașovului, de unde trecu în Muntenia, la kara-ulaghi. Întocmai astfel arată și izvoarele unguresti amintite, că Cadan ar fi atacat Rodna, unde erau minele de argint, de unde el se va fi coborît, pe calea arătată, către Brașov și kara-ulaghi[26].

Această concordanță surprinzătoare între cronicarii unguresti și unul persan, ne arată că Raschid era foarte bine informat, din documentele ce le avea la îndemînă, asupra locurilor și a împrejurărilor și că putem da o deplină crezare și celorlalte arătări ale sale, care nu pot fi verificate prin alte izvoare.

Ce spune cronicarul persan despre români? Mai întîi, că Orda, care mergea spre dreapta, coborînd de la nord către sud și trecînd prin țara Ilaut, *după ce trece această țară,* îi iese înainte Bazaram-Bam, care e bătut. Acest Bazaram-Bam nu este decît corumperea titlului voevodului român, unit cu numele său; este *Basarab-banul,* care voia să împiedece pe tătari de a trece din țara Oltului în Oltenia. Era voevodul aceluiași stat pe care documentul din 1247 îl arată ca stăpînit de Lytuon; poate că era acest Lytuon el însuși, care fiind din familia Basarabilor, fusese denumit de unguri, în documentul din 1247, cu numele său propriu, iar de cronicarul persan cu titlul său și numele de familie.

Ullah-Raschid ne mai spune că, din corpul condus de Cadan și Buri, după ce acela bătu pe sașii Brașovului, un căpitan, Bugek, trecu munții, după cît se vede, prin pasul Predeal, și atacînd popoarele kara-ulaghice ce-i ieșiră înainte, le bătu și pe acestea. Este învederat că cronicarul persan are aici în vedere alt grup de români, decît pe acei ce luptau sub banul Basarab contra lui Orda. Sunt acei amintiți de documentul

---

[23] *Ibidem,* II, p. 627—628. Asupra acestui loc a atras pentru prima oară luarea aminte răposatul Alexandru Hașdeu. Originea familiei Basarabilor este cu neputință de stabilit. Hașdeu, *Etym. magnum, [op. cit.,]* III, p. 2540 [—2592,] caută să o derive de la daci, *sarabo* = cap. Alții, de la poporul bessilor. Emil Staicu, în RIAF, X, 1909, p. 64, îl scoate din germanicul *die bösen Raben,* dat familiei Corvinilor, vecini cu patria Basarabilor, țara lui Lytuon (!!). Că Mischelav al lui Raschid este Seneslau, vezi Onciul, *Originile, [op. cit.,]* p. 156 [—157].

[24] Asupra concordanței datei, vezi Hașdeu, *Etym. magnum, [op. cit.,]* IV, [1898,] p. XCVII.

[25] Mai sus, p. 418.

[26] Vezi Rogerius, *Carmen Miserabile,* c. XX și urm. și Arh. Thomas *Historia pontificorum Salonitarum, [op. cit.]*

din 1247 ca locuind în stînga Oltului, în țara voevodului Seneslau, nume schimbat de Raschid în Mischelav[27].

Această împotrivire a ducatelor românești contra năvălirei tătare arată că ele dispuneau de puteri însemnate, spre a îndrăzni să se opună unei năvăliri, înaintea căreia regele maghiar o rupsese de fugă, și de aici se explică cum se face de niciodată călugării Ospitaliți ⟨Ioaniți⟩ nu luară în stăpînire locurile concedate lor prin diploma lui Bela, deoarece regele își însușise numai niște drepturi închipuite asupra unor regiuni, asupra cărora nu avea nici o autoritate, și dăduse deci ceea ce nu era a lui. Mai tîrziu, întîlnim tot în aceste părți, pe voevod *Lythen* (Litean), învederat același cu Lytuon din 1247, din Oltenia și cu Bazaram-Bam al lui Raschid, care se revoltă împreună cu fratele său Barbat contra regelui Ungariei, Vladislav Cumanul (1272—1290), pe cînd era încă minor, la începutul domniei lui, adică pe la 1272—79 ⟨1277⟩, „ocupînd, cum spune regele, pentru sine o parte din pămîntul nostru *de dincolo de Alpi* și nevoind cu nici un chip să ne deie veniturile acelor părți."[28] Atît indicația locului unde domnia Litean, cît și numele fratelui său, *Barbat*, arată că este vorba de românii din Valahia și deci, de unul din ducatele indicate de documentul din 1247 și de cronica persană; după numele voevodului, acel din dreapta Oltului.

Din cercetarea de pînă aici rezultă că atît Oltenia, cît și partea muntoasă a Valahiei Mari era locuită de români înainte de descălecare [4].

Mergînd mai departe pe coastele munților Carpați, întîlnim altă grupă însemnată de români, locuind în colțul unde acești munți, părăsind îndreptarea lor către răsărit, apucă deodată înspre nord, anume prin ținuturile de azi ale Putnei și Rîmnicului, în așa-numita *Vrance*.

O bulă papală din anul 1234 spune despre aceste părți următoarele: „În episcopatul cumanilor, se află, după cît știm, niște popoare, care se numesc valahi. Deși ele se cred a fi creștine, disprețuesc biserica romană și nu primesc sacramentele de la onorabilul nostru frate, episcopul cumanilor, ci de la niște pseudoepiscopi ce se țin de ritul grecesc. Cîțiva din regatul unguresc, atît unguri, cît și sași și alți dreptcredincioși, zăbovind printre ei, trec la credința lor și făcîndu-se una cu acei valahi, primesc după felul lor sfintele sacramente, în disprețul episcopului cumanilor."[29]

---

[27] *Kara-Ulaghii* nu pot fi românii din Moldova, cum susține d-l Simion Mangiuca, în *Rom. Revue*, Pest., III, p. 436, ci numai acei din Muntenia, în fața Brașovului. Vezi Hașdeu, *Ist. crit., [op. cit.,]* p. 106 [și urm.]

[28] Fejer, V, 3, p. 274, 1285: „Cum nos in etate puerili... regnare cepissemus, Lython Woywoda una cum fratribus suis per suam infidelitatem *aliquam partem de Regno nostro ultra alpes existentem* pro se occuparat, et proventus illius partis [...] nullis admonicionibus reddere curabat; sepedictum M[agistrum] Georgium contra ipsum misimus, qui cum summo fidelitatis, opere pugnando cum eodem, ipsum interfecit, et fratrem suum nomine *Barbath* captivavit et nobis adduxit; ... et sic per eiusdem M[agistri] Georgij servicium tributum nostrum in eisdem partibus nobis fuit restauratum." Acest document este întărit prin un altul, în care magistrul Gheorghe mulțumește la rîndul său pe unul Petru, pentru ostenelele puse în aceeași expediție contra lui Lythen și Barbat. Fejer, V, 3, p. 397, 1288, reprodus și de Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 454 și 483. Recompensa dată lui Omodiu, 1290, *ibidem*, p. 502. Lupta cu Litean se va fi dat pe la 1278. Vezi Hașdeu, în *Etym. magnum, [op. cit.,]* IV, p. CXI, dar se revoltase încă înainte: „nullis admonicionibus *redire* curabat."

[29] Fejer, III, 2, p. 399, 1234: „In Cumanorum episcopatu, sicut accepimus, quidam populi, qui Walachi vocantur, existunt, qui etsi censeantur nomina christiano, ... Romanam ecclesiam contempnentes non a venerabili fratre nostro [...] Episcopo Cumanorum, ... sed a quibusdam pseudoepiscopis Grecorum ritum tenentibus universa recipiunt sacramenta et nonnulli de Regno Ungarie, tam Ungari, quam Theu-

În episcopatul cumanilor se vede deci că locuia pe la 1234, o masă compactă de valahi, care-și aveau organizarea lor bisericească deosebită și anume sub mai mulți episcopi. Este firesc lucru de a admite că nu le lipsia nici o organizare politică și că erau întocmiți în un voevodat, asupra existenței căruia fîntînele sunt însă mute. Că țara în care se întindea episcopatul cumanilor era o țară organizată, se vede și de pe aceea că se așezaseră în ea mai mulți unguri și sași, care apoi părăseau religia lor catolică, întorcîndu-se la acea a pseudoepiscopilor. Pentru ca ungurii și mai ales sașii, popor civilizat pentru acele timpuri, să fi fost atrași afară din țara lor, trebuia ca noua lor patrie să le fi oferit oarecari foloase materiale, mai ales în trebi comerciale[30].

Episcopatul cumanilor, amintit de bula din 1234, fusese înființat de papi cu 7 ani mai înainte, în 1227; dar, încă pe la 1218, găsim pomenit un „Capitulum Cumanorum" ⟨„de Como"⟩, a cărui reședință nu este indicată[31]. Știm că acest episcopat al cumanilor era la Milcov și că fusese prefăcut din o episcopie mai veche, acea a Milcovului. Această episcopie a Milcovului este amintită în un document din 1096, care ne arată pe Laurențiu, episcopul ei, cerînd ajutorul secuilor pentru a repara biserica întemeiată de străbunii lor și care pe atuncea era ruinată[32].

Deși acest document este bănuit de fals, avem alte dovezi pentru existența unei episcopii anterioare acelei a cumanilor. Un document din 1228 ne arată pe episcopul Teodoric mustrînd pe secui, care se supăraseră pentru schimbarea numelui episcopiei (din acea a Milcovului în acea a cumanilor). „Ce vă supără, zice el poporenilor săi, schimbarea numelui, dacă episcopia rămîne cu aceeași bună plecare și înțeles către nația voastră? Oare în biserica lui Hristos nu s-au întîlnit lupul și cu mielul? Pentru ce nu s-ar împăca secuiul cu cumanul și cu valahul?"[33] Această dojană se referă neîndoielnic la schimbarea numelui episcopiei.

Deci prin bula din 1227 papa nu înființase o episcopie nouă, ci schimbase numai numele vechei episcopii a Milcovului în acea a cumanilor. Că această episcopie a cumanilor se întindea tot în colțul sud-apusean al Moldovei, prin Vrancea, se vede din o scrisoare din 1279 a papei, în care, vorbind de ruinarea episcopiei din părțile tătarilor, adică de acea a cumanilor, pomenește și de ruinarea cetății Milcovului, dovedind încă odată identitatea acestor două așezări[34]. O bulă papală mai tîrzie, din 1453, spune despre acest episcopat al Milcovului (cumanilor), că se afla așezat în preajma Brașovului, care oraș se întîlnia chiar în

---

tonici et alli orthodoxi, morandi causa cum ipsis transeunt ad eosdem, et sic cum eis, quia populus unus facti cum eisdem Valachis, eo contempto, premissa recipiunt sacramenta." Theiner, *Mon. Hung. sacra*, I, p. 131, dă varianta *Walathis*, după originalul bulei din arhivele Vaticanului.

[30] Píč, *Abstammung, [op. cit.,]* p. 114 [—115,] nota 26: „Dass hier eine zahlreiche valachische Volksmasse gemeint ist, erhellt schon daraus, dass selbe eigene Bischöfe hatte und fremde Elemente in religiöser Hinsicht amalgamiren konnte." Asemenea episcopi trebuiau să se afle și în voevodatele lui Lytuon și Seneslau, deoarece doc. din 1247 vorbește de bisericile din acele voevodate. Erau deci și cler și cărți și cunoștința scrisului și a cetitului.

[31] Bulele papale din 1218, în Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 65. Bula p[entru] înființarea episcopiei cumanilor din 1227. Theiner, *Mon. Hung. sacra*, I, p. 86, citată și mai jos, nota 38.

[32] Hașdeu, *Arh. ist.*, I, 1, p. 59, după Benkö, *Milcovia*.

[33] Teutsch und Firnhaber, *Urkundenbuch, [op. cit.,]* p. 45: „Quidni etiam Siculus cum Cumano, et Olachoque."

[34] Hurm[uzaki,] *Doc.*, I, p. 429: „Cum autem ... et civitas de Mylco ⟨multo⟩ posita in confinibus Tartarorum, iamdudum ... destructa fuerit, nec inibi Episcopus et alii catholici habitatores extiterint." Textul publicat în Hurm[uzaki,] conține:

dioceza lui și că fusese expus la loviturile turcilor. Dacă în această bulă episcopatul este arătat ca fiind așezat în părțile Transilvaniei și în vecinătatea Brașovului, geograficește lucrul este în totul exact[35]. Călugărul Rogerius ne spune în sfîrșit, că „Bochetor, unul din capii tătarilor, în vremea năvălirei lor în Moldova, din 1241, după ce a trecut fluviul Siret, ajunse la episcopatul cumanilor."[36]

Din toate aceste arătări rezultă că episcopia cumanilor, adică vechea episcopie a Milcovului, se întindea în colțul sud-ostic al Transilvaniei și în acel sud-vestic al Moldovei, pe la pîrîul Milcovului, prin Vrancea, cuprinzînd în el Brașovul și secuimea și pierzîndu-și hotarele spre răsărit în lumea tătărască.

Nu este nici o îndoială că centrul episcopiei Milcovului sau a cumanilor se întindea în afară de țara ungurească. Ea era în Cumania, țară deosebită de Ungaria, cauză și pentru care regele Ungariei purta și titlul de rege al Cumaniei[37].

La acești cumani din *țara lor* se gîndia papa în încercările sale de a-i întoarce la religia catolică, în bulele sale *anterioare anului 1241, cînd încă cumanii nu se așezaseră în Ungaria,* decît în număr prea mic, sporind ei în această țară după năvălirea tătară. Astfel, în o bulă din 1227, îndreptată către archiepiscopul Strigonului, papa îi spune că a aflat despre întoarcerea mai multor nobili din acea gintă și a unui principe Botz, *din țara lor,* cu toți supușii săi, pentru care îl însărcinează a rîndui un episcop special pentru acea țară[38], ceea ce archiepiscopul face, prefăcînd episcopia Milcovului în una menită în special spre întoarcerea cumanilor la credința catolică.

Acești români pe care-i aflăm în episcopatul cumanilor, constituiau o masă compactă și în ținutul secuilor, încît se vede că era o continuitate în așezările lor, din muntele care era în stăpînirea secuilor, pînă în șesul ce stătea sub acea a cumanilor. Cronicarul unguresc Simon Keza spune despre secui, pe care îi crede greșit a fi o rămășiță a hunilor, că „fiind primiți de unguri în Panonia, nu fură așezați în cîmpia țărei, ci avură împreună cu valahii soarta de a fi relegați în munți

---

civitas de multo, cuvinte fără de înțeles și provin din o greșală de cetire, în loc de *civitas de Mylco.* Vezi Iorga, *Studii și doc.*, I, p. XIX. Alt doc. din 1347 îndreptează această eroare. În el se vorbește de „Episcopatus Milcoviensis ... in finibus Tartarorum" (Hurm[uzaki,] *ibidem,* nota). Prin urmare, cu toată schimbarea numelui oficial, cel vechi tot stăruia.

35 [Aug.] Theiner, *Mon. Hung. sacra,* II, [1860,] p. 267, Gregorio Episcopo Milconviensi: „olim ecclesia Mihlcoviensis, que in partibus Transilvanis sita est... locum Brassoviensem în diocesi Milchoviensi situm."

36 *Carmen Miserabile,* c. XX, „(Bochetor) ... fluvium [qui] Zerech [dicitur] transeuntes pervenerunt ad terram episcopi Comanorum."

37 Bula din 1253: „Dilectis filiis ... in terris Sarracenorum, [...] paganorum, Grecorum, Bulgarorum, *Cumanorum,* Ethyopum, Syrorum." Scrisoarea regelui Ungariei din 1254: „et specialiter regiones, que ex *parte orientis* cum regno nostro *conterminantur,* sicut Ruscia, *Cumania,* Brodnici, Bulgaria". Theiner, *Mon. Hung. sacra,* I, p. 223 și 231.

Cumania este determinată de un izvor unguresc, ca alcătuind ceea ce astăzi se numește Muntenia Mare: „Cumania vero dicitur terra Valachiae quae inhabitatur a Cumanis nigris, quae est sita a *fluvio Olth* inter alpes et Danubium, facens versus Tartariam, quae nunc inhabitatur a Valachis et nuncupatur pars Transalpinae et Moldavie." Decretul regelui Sigismund din 1435, în *De universis regulis iuris antiqui,* 1581, anexat la *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inciti regni Hungariae,* Wiennae, 1581 (Bibl. Acad., Col. Sturza, No. 2481, nepaginat).

38 Theiner, *Mon. Hung. sacra,* ⟨*Monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia,*⟩ [Roma, 1860,] I, p. 86: „Aliqui enim nobiles gentis illius per te ad baptismi gratiam pervenerunt, et quidam princeps Bortz nomine de *terra illorum* cum omnibus sibi subditis."

la hotar unde, amestecați cu valahii, se zice că ar fi deprins literelor."[39]

Astăzi scaunele secuilor sunt aproape în totalitatea lor locuite numai de poporație maghiară. Cea română în sînul căreia secuii se așezară, a fost cu totul deznaționalizată de ei și a deprins limba ungurească. Odată cu maghiarizarea poporului român, s-a schimbat și caracterul terminologiei geografice din română în maghiară, lucru ce nu se întîmplă nicăire aiurea. Faptul că mai înainte locuiau și românii alăturea cu secuii, nu poate fi supus nici unei îndoieli. Afară de spusele lui Keza, mai posedăm și o dovadă documentală, într-un act emanat de la regele Vladislav, din 1301, prin care *„românii din satele valahe ce se află în mijlocul secuilor* de lîngă Odorhei, sunt apărați, de năvălirile secuilor."[40] Românii își pierdură naționalitatea după un timp îndelungat de conviețuire alăturea cu secuii, anume tocmai pe la sfîrșitul veacului al XVII-lea. De aceea, întîlnim încă multe sate în scaunele secuilor, acele care altă dată erau locuite de români, în care se slujește încă astăzi în biserică în limba română, ceea ce dovedește că pierderea naționalității românești s-a făcut după introducerea limbei române în biserică, adică spre sfîrșitul veacului al XVII-lea. Și astăzi, cînd întrebi pe locuitorii acelor sate, ce sunt? Ei răspund, *Olahi*, adică români; dar atîta le-a rămas din naționalitatea lor originară.

Aflarea unei poporații românești în scaunele secuiești întărește însă mult existența ei pe același timp și în Vrancea, care era contiguă regiunei locuite de secui și cu care acea poporație alcătuia o singură masă ce locuise cîndva numai în munți, însă care, de la năvălirea secuilor peste ea, în adăposturile tocmai unde ea se retrăsese, se coborîse și mai spre vale în locurile unde mai tîrziu se înființă episcopatul cumanilor.

Din organizarea Vrancei, anterioară descălecărei, se explică cum se face de ea păstrează mai întîi în sînul statului muntean, apoi de la Ștefan cel Mare, după dezlipirea ei din corpul Munteniei, în acel al Moldovei, o poziție deosebită. Cantemir ne spune că această „republică ar cuprinde 12 sate și vreo 2000 de case, ai cărei locuitori trăiesc cu păstoria și nu practică agricultura. Ei plătesc principelui pe an un tribut hotărît, iar în celelalte se ocîrmuesc după legile lor, neprimind de la domni ordine, nici judecători."[41] Și Vrancea deci păstrează, la descălecarea Munteniei, o autonomie respectată de întemeietorul unităței statului, ca și de cealaltă parte a țărei, banatul Olteniei.

Pînă aici deci am stabilit că întreaga coastă meridională a Carpaților Transilvaniei era încinsă, înainte de întemeierea domniei muntene, de mai multe mici state, care aveau nobleța, episcopi și voevozi, la care se cunoștea scrisoarea și care erau îndestul de organizate pentru a atrage la ei pe ungurii și pe sașii de peste munți. Această organizare primi însă o grea lovitură prin năvălirea tătarilor [5].

În Moldova. Urcînd pe Carpații Moldovenești, de la Vrancea, care aparține prin poziția ei atît Moldovei, cît și Munteniei, în sus, întîlnim

---

[39] Simon Keza, Endlicher, p. 100: „Isti enim Zaculi Hunorum sunt residui, qui dum Hungaros in Pannoniam iterato cognoverunt remeasse, redeuntibus in Ruthenie finibus occurrerunt, insimulque Pannonia conquestata, partem in ea sunt adepti, non tamen in plano Pannonie, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Blackis commixti litteris ipsorum uti perhibentur." Cron. Marcus raportat de Hunfalvy, *Ethnographie Ungarns*, nota 310, nu întărește, ci numai reproduce pe Keza. Literele erau probabil cele latine, nu cele cirilice. Vezi Ioan Pușcariu, *Alfabetul secuilor.*

[40] Document din colecția lui Kemeny, *Transilvania*, IV, 1871, p. 95: „villas nostras olachales in medio Siculorum nostrorum de Udvarhel commorantium."

[41] D. Cantemir, *Descr[iptio] Moldaviae*, p. 124.

o poporație română prin județele Bacăului și a Neamțului, pe acolo pe unde știm că se ridică și cetatea Neamțului, a cărei nume dovedește existența unei poporații desigur române, prin jurul ei. Doi autori bizantini ne-au lăsat arătări neîndoielnice asupra acestui fapt, pe care ambii îl așează în veacul al XII-lea.

Cinnamus, născut la 1145 și deci contimporan evenimentului ce raportează, spune că, „în anul 1161 ‹1166›, împăratul Manoil Comnen, dușmanul cel mai înverșunat al ungurilor, trimite în expediția întreprinsă contra lor în acel an, pe Alexios cu o mare armată către Dunăre, prefăcîndu-se că ar voi să lovească pe unguri iarăși prin locurile obișnuite. *Leon Batatze ‹Vatatzes› cu o armată tot așa de puternică, în care se afla mai ales un număr însemnat de valahi, care se zic a fi o colonie italică, fu trimis pentru a cădea asupra ungurilor din o altă parte, dinspre Marea Neagră, pe unde ei niciodată nu fuseseră atacați.* Conform cu acest plan, Alexios ajunse la Dunăre și speria necontenit pe unguri, prefăcîndu-se că ar vrea să treacă fluviul, în timp ce Batatze ‹Vatatzes,› căzînd asupra lor din părțile de către Marea Neagră, pustii totul în calea sa, ucise un mare număr de oameni și, luînd tot pe atîția în robie, se întoarse înapoi încărcat cu prăzi. Împăratul, voind însă să deie ungurilor și o a treia lovitură, trimise încă o armată, care înaintă către nord, în direcția Tauroscitiei, sub conducerea lui Lamparda și Nichifor Petralifa."[42]

Ungaria trebuia deci să fie lovită din trei părți deodată; prin locurile obișnuite, din partea Mărei Negre și prin Tauroscitia. Locurile obișnuite erau prin sud, trecînd Dunărea și Sava, pe unde în nenumărate rînduri găsim pe bizantini războindu-se cu ungurii[43]. Tauroscitia nu este altceva decît Galiția[44]. Atacul de la mijloc, sub Batatze ‹Vatatzes,› trebuia deci să se facă între aceste două puncte extreme și, fiindcă Cinnamus spune că lovirea lui Batatze ‹Vatatzes› trebuia să vină *dinspre Marea Neagră,* este învederat că el avea în vedere Moldova și trecătorile Carpaților din aceste părți (bunăoară pasul Oituzului), cu atîta mai mult că Cinnamus adaugă că, prin aceste părți, niciodată ungurii nu fuseseră vreodată atacați, ceea ce este adevărat pentru regiunea arătată. Tocmai în acest scop, al unei neașteptate loviri, apucase Batatze ‹Vatatzes› peste pasurile răsăritene ale Carpaților. Valahii sunt arătați însă ca aflîndu-se numai în corpul său de armată. S-a susținut de potrivnicii continuității, că acești valahi erau din acei ce locuiau în Imperiul Bizantin. Atunci însă nu înțelegem, mai întîi, pentru ce ei se aflau numai în armata ce ataca dinspre Moldova și nu și în celelalte ce mergeau peste Sava și prin Galiția, care nu sunt arătate ca avînd în ele acest element. Apoi numărul cel foarte mare de valahi, pe care cu deosebire apasă cronicarul, îi arată pe aceștia ca o împrejurare deosebită în constituirea armatei grecești. Pentru ce oare Cinnamus ar fi notat această particularitate, dacă ar fi fost vorba de simpla alcătuire a unei armate bizantine? Pomenirea deosebită a valahilor în armata lui Batatze ‹Vatatzes› se explică numai dacă admitem că acești valahi erau din partea locului pe unde trecea generalul bizantin și că ei, aliindu-se cu împăratul grecilor, sporiseră numărul armatei expediționare, ba chiar o constituiau aproape în totalitatea ei, punîndu-se numai sub conducerea unui general experimentat.

---

42 Cinnamus, ed. Bonn, p. [259—]260: „... Λέοντα δέ τινα Βατάτζην ἐπίκλησιν ἑτέρωθεν στράτευμα ἐπαγόμενον ἄλλο τε συχνὸν καὶ δὴ καὶ Βλάχων πολὺν ὅμιλον, οἳ τῶν ἐξ Ἰταλίας ἄποικοι πάλαι εἶναι λέγονται."

43 Cinnamus, p. 12, 119, 131, 217, 222, 239 etc.

44 Cinnamus, p. 115: „κατά Γαλίτζης χώρας Ταυροσκυθικῆς."

Această interpretare a locului lui Cinnamus nu este o simplă ipoteză, căci alt scriitor bizantin, contimporan cu Cinnamus, ne dă o indicaţie, că valahii ce locuiau prin acel timp în Moldova, erau într-adevăr prietenii şi aliaţii împăratului Manoil Comnen. Anume iată ce povesteşte *Nicetas Choniates* despre o împrejurare întîmplată în 1167 ⟨1164⟩, şase ani după expediţia lui Batatze ⟨Vatatzes.⟩ Unchiul împăratului Manoil, sebastocratorul Andronic Comnen, fiind închis pentru că uneltise o răscoală contra nepotului său, ajunse a scăpa din închisoare şi, trecînd Dunărea, voia să fugă către ducatul Galiţiei; el înaintase pînă la hotarele acestei ţări şi se credea ajuns în un loc de scăpare, cînd fu apucat de către nişte valahi, care prinseseră limbă despre fuga lui şi îl înapoiară împăratului[45]. Slujba făcută de valahii lui Choniates împăratului Manoil, arată că ei căutaseră să-l îndatoriască şi că erau deci în bune relaţii cu curtea bizantină. Aceşti valahi însă trebuiau să locuiască tot pe acolo, pe unde şi Cinnamus spune că se aflau acei ce luară parte la expediţia lui Batatze ⟨Vatatzes,⟩ anume prin judeţul Bacăului. Nicetas spune anume că aceşti valahi s-ar afla pe la hotarele Galiţiei, unde ei prinseseră pe Andronic. Sub numele de Γαλίτζα nu se poate înţelege oraşul Galaţi, fiindcă am văzut mai sus că astfel se numea Tauroscitia, adică Galiţia propriu-zisă[46]; apoi Nicetas vorbeşte de *hotarele* acestui loc, care deci nu putea fi un oraş, ci o ţară. Galiţia însă sub puternicii ei principi din acele vremuri: Omomislu ⟨Iaroslav Osmomîsli⟩ şi Daniil, care smulseseră Lublinul de la Polonia şi stăpîniau de fapt Kievul, trebuie să se fi întins şi în Moldova, pe atunci nestăpînită de nimeni, pînă mai jos de principatul Bîrladului, pe care documentul bănuit de fals, din 1134, îl pune tocmai sub a ei suzeranitate[47]

Hotarele deci ale Galiţiei, dinspre Bîrlad, trebuiau să fie ceva mai sus de capitala principatului lui Ivancu, aproximativ prin judeţele Vasluiului, Romanului şi a Bacăului şi fiindcă poporaţia română s-a dovedit îndeobşte ca locuind părţile muntoase, aceşti valahi trebuie să se fi aflat prin judeţul Bacăului şi acel al Neamţului[48].

Concordanţa între cei doi autori bizantini, care ea însăşi întăreşte faptul aflărei românilor prin regiunile arătate, mai este sprijinită şi de altă împrejurare, anume tocmai de numele ce-l poartă cetăţuia a căreia ruine se văd încă lîngă oraşul [Tîrgu] Neamţul, care oraş, împreună cu pîrîul şi judeţul de acelaşi nume, au fost toate împrumutate de la acel al cetăţei.

---

[45] Nicetas Choniates, ed. Bonn, p. 171: „ἀλλ ὅτε τοῦ δειμαίνειν ἀπεῖχεν 'Ανδρόνικος ὡς ἤδη τὰς χεῖρας τῶν διοκόντων λαθὼν καὶ τῶν τῆς Γαλίτζης ὁρίων λαβόμενος, πρὸς ἣν ὡς εἰς σῶζον κρησφύγετον ὥρμητο, τότε θηρευτῶν ἐμπίπτει ταῖς ἄρκυσι· συλληφνεὶς γὰρ παρὰ Βλάχων, οἷς ἡ φήμη τὴν αὐτοῦ φθάσασα φυγὴν ὑφηγήσατο, ἐς τοὐπίσω πρὸς βασιλέα πάλιν ἀπήγετο."

[46] Mai sus, p. 437.

[47] Vezi şi R. Rosetti, *Brodnicii*, în *Revista nouă*, III, 1890, p. 55. D. Onciul, *Originile*, [*op. cit.*,] p. 236, tăgăduieşte coborîrea Galiţiei aşa de adînc în Moldova.

[48] Haşdeu, *Ist. crit.* [*op. cit.*,] p. 15 ⟨passim,⟩ înţelege locul lui Cinnamus în sensul că s-ar referi la românii din Oltenia, care ar fi cuprins la acea dată Făgăraşul, pătrunzînd în Transilvania împreună cu Bataze ⟨Vatatzes⟩ prin pasul Turnului-Roş. Cum ar fi putut spune atunci Cinnamus că această parte venea dinspre Marea Neagră şi că pe acolo ungurii nu fuseseră niciodată atacaţi? Că nu poate fi vorba de românii aduşi de peste Dunăre cu armatele bizantine, cum interpretau potrivnicii continuităţei, se vede de pe arătarea lui Nicetas că aceşti valahi prinseseră vestea despre fuga lui Andronic spre Galiţia. Vezi Erbiceanu, în *An. Acad. rom.*, II, tom. XXIV, 1901. Tot ca noi înţelege locul din Cinnamus, I. Jung, *Contribuţiuni la istoria trecătorilor Transilvaniei*, traducere în *Conv. lit.*, XXVIII, 1894, p. 702, unde raportează şi părerea identică a lui Jirecek.

O bulă papală ne dă deslușiri asupra zidirei acestei cetăți, care se vede făcută într-adevăr de nemți, anume de cavalerii teutoni, cărora regele Andrei al II-lea, după ce le restitue donația Țărei Bîrsei, pe care întîi le-o retrăsese, le adaugă spre dezdăunare și o „bucată de loc peste munți în Cumania, unde numiții frați ridicară o cetate foarte tare."[49] Îndepărtarea în care se află însă cetatea Neamțului de Țara Bîrsei, ar putea să arunce oarecare îndoială asupra zidirei ei de cavalerii teutoni din Brașov. Să nu uităm însă că germanii erau colonizați și în Bistrița și Rodna, chiar în fața cetăței Neamțului, în Transilvania, și că deci este mai mult decît sigur că acea întăritură fusese făcută de cavaleri în interes comun, pentru a apăra pasul Tulgheșului, cel mai îndemănatec de trecut pentru barbarii din cîmpie, către așezările din țara de peste munți[50].

Este învederat însă că numele de cetatea Neamțului nu a fost dat acestei așezări de către întemeietorii ei, ci *de acel popor în sînul căruia ea fusese ridicată,* adică de românii lui Cinnamus și ai lui Choniates, din elementul slavon al limbei lor.

Din toate aceste rezultă însă în chip evident aflarea de așezări românești și de la Putna în sus pînă spre Bucovina.

Cantemir ne-a mai păstrat o relație din care putem deduce că, și mai la nord, prin munții Bucovinei, se află o grupă de poporație românească constituită, ca și Vrancea, în un soi de republică ce exista încă cu oarecare drepturi și privilegii pe timpul său. Aceasta era „republica *Cîmpulungului,* care cuprindea vreo 15 sate, toate cu legile și judecătorii lor proprii. Locuitorii ei nu se pricep la lucrul pămîntului și toată ocupația lor e păstoritul oilor. Tribut anual plătesc și ei către domnii de mai înainte și această legătură întărită ei o înnoesc de cîte ori se pune domn nou, trimițînd anume delegați spre aceasta la curte." Cantemir adaugă că „locuitorii Cîmpulungului nu sunt boieri, dar nici supuși boierilor; că au un obicei al pămîntului, care nu e acel de pretutindeni. Ciobani îndrăzneți, ajutați de asprimea locurilor, ei primesc pe vornicii ce le plac și gonesc pe ceilalți; dau, cum am spus, o dare a lor aparte, străveche, pe care nici un domn nu s-a ispitit s-o urce. Strînși, ei și-ar lăsa vetrele și ar căuta culmile sigure, mînîndu-și înainte bogăția fugară."[51] Este învederat că niște asemenea drepturi, păstrate după constituirea statului moldovenesc, arată că oamenii acelei regiuni erau mai vechi locuitori ai țărei decît acei ce veniră de peste munți; că ei se supuseseră acestora în chip condiționat și că din acea așezare originară a drepturilor lor față de descălecătorii, se trăgea poziția deosebită de care ei, ca și vrăncenii, se bucurau în sînul statului moldovenesc

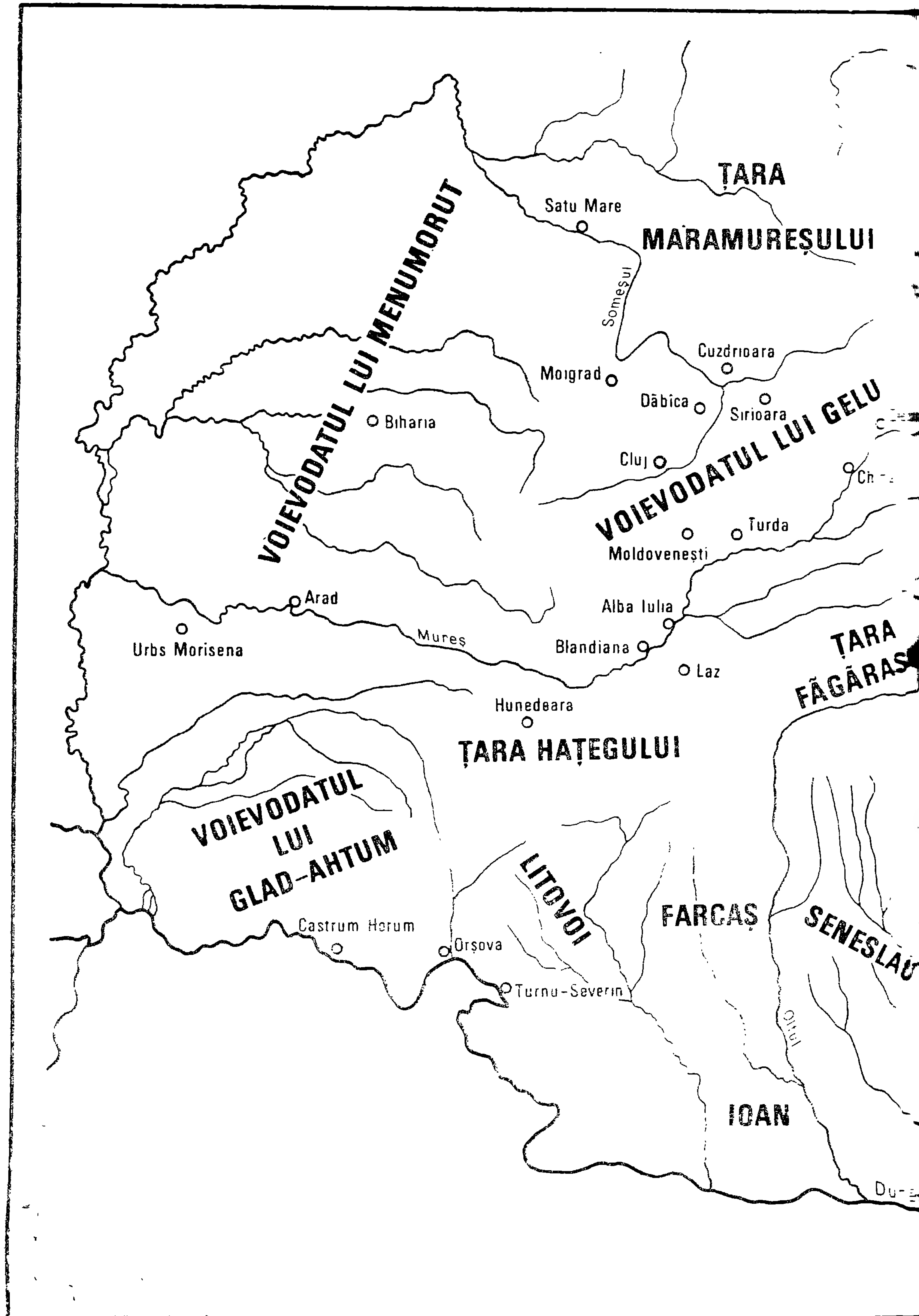
De la Cîmpulung în sus, se întinseseră românii în hotarele monarhiei polone, mult mai spre șes de cum îndrăzniseră să o facă în regiunile mai joase ale țărilor române, cele bîntuite de barbari. Aici întîlnim niște *knezi bolohoveni* sau *valahi,* între principatele de Halici, Volhynia

---

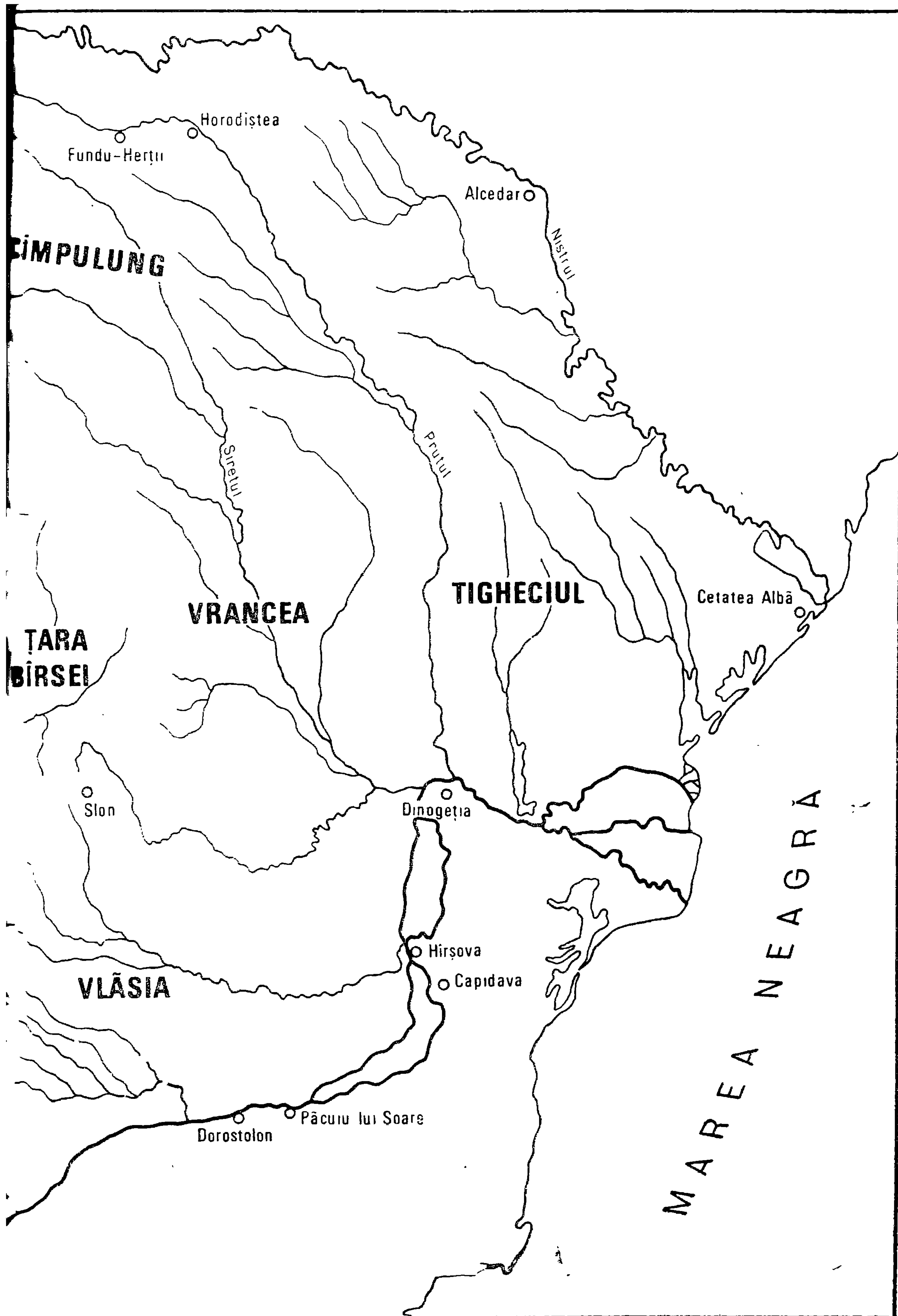
[49] Bulla din 1232, în Theiner, *Mon. Hung., [op. cit.,]* I, p. 106: „Sed licet idem Rex eis terram abstulisset eandem, ipsam tandem restituit ut debebat, quim etiam pro recompensatione dampnorum ipsis *ultra montes nivium partem contulit Cumaniae: in quacum dicti magister et fratres Castrum munitissimum construxissent.*"

[50] Există o altă cetate a Neamțului în Muntenia, la Podul Dîmboviței, în munți, lîngă trecătoarea Branului. I. Pușcariu, în *Analele Acad. rom.*, II, tom. XXX, 1907, susține că aceasta ar fi cetatea amintită în bula din 1232. Nimic nu împiedică însă să fi fost două cetăți ridicate de nemți. Dar despre cetatea dintîi, bula papei spune că s-a ridicat în Cumania.

[51] Cantemir, *Descriptio Moldaviae,* p. 125 ⟨123⟩.

Principalele formațiuni politice românești

..in secolele IX—XIII

și Kiev, pînă în apropierea Bugului superior. Un document ne dă chiar prețioasa indicație că orășelul Bolochov din Galiția era numit „villa Valachorum." Ei trăiau sub conducătorii lor proprii, numiți knezi, ca și la românii din Ardeal și Ungaria, și tocmai această organizare a lor sub așezămîntul românesc al knezatelor, întărește faptul românității acestei poporații.

Prima lor pomenire se face în anul 1231, în luptele regelui Ungariei, Andrei al II-lea, pentru Halici, cu principele volhynian Daniil. Aici apar între trupele auxiliare și knezii bolochoveni, ca aliați ai ungurilor. Este de notat că românii ortodoxi ajută ungurilor catolici contra Volhyniei ce era și ea ortodoxă, ceea ce dovedește mai strînsa legătură politică între bolohoveni și unguri. Fiindcă Ungaria nu s-a întins niciodată pînă la obîrșiile Bugului, apoi nu putem interpreta acel ajutor dat de bolohoveni ungurilor decît că acest grup de români păstrase legăturile cu Ungaria și după ce emigrară din cuprinsul ei, cum vom vedea că le-a păstrat și Dragoș, după întîiul descălecat al Moldovei[52]. Din aceste emigrări ale românilor peste Carpații Moldovenești, fără a rupe legăturile cu Ungaria, trăgea această țară dreptul ei de supremație asupra Moldovei, drept rămas fără temelie de fapt prin căderea cîmpiei Moldovei sub tătari. Patru ani în urmă, întreprind bolochovenii, în înțelegere cu principele de Cernigov, alt război contra volhynilor și, între 1235—1240, ei mai fac singuri o expediție contra principelui Boleslav al Mazoviei. Încă și după năvălirea mongolă, ei fură în stare a mai purta un lung și energic război cu principele Daniil, care se sfîrși în 1257, cu izbînda acestuia[53].

E lesne de înțeles cum această masă de români, îndestul de numeroasă pentru a purta războaie pe propria ei seamă, a putut să se lățască către nord și răsărit pînă adînc în părțile șesului. Regiunea pe care ei o ocupară aici, era ocrotită de statul polon, pe cînd, înspre sud, ei trebuiau să nu se prea îndepărteze de munte, din pricina expunerei la prădăciunile tătarilor.

Din cercetarea de pînă aici s-a dovedit că românii ocupau laturile exterioare ale Carpaților și anume pe tot întinsul lor parcurs, de la cataractele Dunărei, pînă în nordul Moldovei. Era firesc lucru ca românii, deprinzîndu-se de la o vreme cu greutățile traiului, să fi încercat a se coborî pe ambele laturi ale munților ce-i adăpostiseră atîta timp. Pe cînd deci pe de-o parte ei se lăsau către văile Transilvaniei, unde se constituiau în mai multe voevodate, ei se coborau și către acele deschise înspre Dunăre și Marea Neagră, organizîndu-se și aici sub aceeași formă de ocîrmuire națională. Pe cînd șesul era mai mult în stăpînirea slavonilor, ca unii ce veniseră dinspre șes, partea muntoasă a țărei era mai ales locuită de români. Deosebirea de origine a poporației ambelor regiuni ale țărilor române se oglindește și în terminologia geografică, mult mai bogată în numiri de origină slavonă la cîmpie decît la munte[54].

---

[52] Mai jos, vol. II, cap. *Descălecarea Moldovei.*

[53] Onciul, *Dragoș și Bogdan, [fundatorii principatului moldovenesc,]* în *Conv. lit.*, XVIII, 1884, 7—8, p. 261, care rezumă cercetările lui Kaluzniacki.

[54] Din locuința poporului român în Valahia, înainte de descălecare și anume din stăpînirea lui prin Basarabi în Oltenia, după cum ne-o arată cronicarul persan Raschid, în 1241, se explică cum se face de găsim într-o cronică polonă intitulată *Annales Polonorum vetustiores* și care cuprinde istoria acestui popor de la 1248—1282, sub anul 1259, următoarea notiță: „Tătarii, după ce subjugară pe *basarabeni*, pe litvani, pe ruteni și pe alte neamuri, au luat cetatea Sandomirului", ap[ud] Hașdeu, *Ist. Crit.*, *[op. cit.,]* p. 67: „Thartari, subiugatis *Bessarebenis*, Lithvanis, Ruthenis, [et aliis gentibus,] Sandomirzs Castrum capiunt."

Împoporarea Munteniei cu locuitori înainte de descălecare, dă seamă pe de altă parte despre putința unui comerț îndestul de întins al genovezilor cu laturea nordică a Dunării, prin veacurile al XII-lea și al XIII-lea. Anume genovezii își întinseră comerțul în Marea Neagră, mai ales după căderea Imperiului latin, favoritorul veneţienilor, 1261 (tratatul de la Nymphaeon). La 1288, genovezii încheie un tratat cu armenii, apoi cu tătarii și fondează Caffa, în Crimeea. Marea Neagră devine curînd după aceea un lac genovez. Afară de pești, piei lucrate și carne sărată, genovezii se mai aprovizionau mai ales cu grîu, cum vom vedea-o mai la vale. Tot genovezii par a fi întemeiat porturile dunărene *Giurgiu*, așa numit de la *San Georgio*, patronul Veneției, și *Calafatul*, de la *calafatare* = a unge corăbiile cu dohot[55].

Țările române de dincoace de munți nu erau niște pustietăți nelocuite la venirea românilor de dincolo. Ele înfățișau nu numai o poporație îndestul de numeroasă, dar aceasta era chiar închegată în o organizare rudimentară de viață de stat. Năvălirea tătară, speriind și zguduind pînă în temelia lor aceste începuturi de viață orînduită, făcu pe locuitori a primi, ca o apărare mîntuitoare, coborîrea de peste munți a valului de români ce se lăția către cîmpie. Astfel pregăti cumplita năvălire mongolă patul cel nou în care era să curgă de acum înainte mult bîntuitele unde ale vieței românești.

Întemeierea statelor Munteniei și a Moldovei nu are deci înțelesul unei colonizări, întreprinsă de românii de peste munți, în siliștele deșerte ale viitoarelor principate, ci este o suprapunere a unui element nou, coborît din Transilvania, peste unul de baștină, care se plecă înaintea lui. Din această amestecare a ambelor pături se explică singure urmările descălecărei, cum vom vedea la locul său [6].

Aici însă, înainte de a păși la expunerea evenimentului însemnat, care procură românilor viața neatîrnată și făcu cu putință o istorie proprie și o dezvoltare a lor națională, trebuie să limpezim un alt punct esențial: relațiile în care s-au putut afla românii de la nordul Dunărei cu acei din Macedonia, și dacă a mai fost vreo atingere între aceste două grupe de la prima lor desfacere în două popoare[56].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Teza lui Xenopol, potrivit căreia Moldova nu a fost „terra deserta", cînd a avut loc „descălecarea", este astăzi confirmată atît de descoperirile arheologice, cît și de noile date furnizate de critica textelor sau prin interpretările din ultimul timp (Cf. D. Gh. Teodor, în *ArhMold*, 1, 1961, p. 245—269; idem, în *ArhMold*, 2—3, 1964, p. 343—361; idem, în *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 325—335; V. Spinei, în *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 595 și urm.; idem, în *Dacia*, N.S., 19, 1975, p. 227—242; idem, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 77—156 și 188—256; I. Ioniță și V. Spinei, în *ArhMold*, 7, 1972, p. 307—330; R. Popa, în *RRH*, 12, 1973, 1, p. 41—59; Șt. Ștefănescu, *Tradiția daco-romană și formarea statelor românești de-sine-stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 9—25; M. D. Matei, Em. I. Emandi, O. Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV—XVII)*, extras din *Suceava*, 9, 1982; M. D. Matei, Em. I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (Secolele XI—XVII)*, București, 1982).

---

[55] După Hașdeu, combătut de N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 43—47.

[56] Comp[ară] mai sus, p. 339. Asupra tuturor ducatelor și voevodatelor, atît acele aflate de unguri la intrarea lor în Panonia și Transilvania, cît și a celor urzite mai pe urmă în Muntenia și Moldova de mai tîrziu, vezi harta de la p. 356—357.

Traducerea de la nota 1 (D. Cantemir) este de fapt un rezumat al textului original.

[2] Despre Ialomița, vezi din nou nota [3] de la cap. *Avarii și slavii.* De asemenea, pentru localitățile din județele Mehedinți și Dorohoi, avem noile identificări: I. Iordan, *Toponimia românească,* București, 1963, indice; I. Iordan, P. Gâștescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România,* București, 1974.

Realitățile arheologice impun o rediscutare a problemei locuirii slave în cîmpie, ca și cea a românilor la munte; azi, cercetările multidisciplinare au arătat că, și în partea de șes, apar așezări autohtone, poate, doar, într-o etapă inițială a venirii slavilor putînd fi sesizată această diferențiere geografică, deși, de exemplu, Sărata Monteoru se găsește într-o zonă subcarpatică.

După cum s-a demonstrat cu mult timp în urmă, „diploma bîrlădeană" din 1134 este falsă; de asemenea, subliniem, așa după cum a arătat și V. Spinei, ultimul cercetător care a abordat acest subiect, că „berladnicii" erau o populație nord-pontică, neavînd nimic comun cu românii; același specialist a argumentat și inexistența, atît a dominației haliciene asupra Moldovei, cît și a constituirii unei formațiuni politice la Bîrlad, în secolul XII; totodată, V. Spinei a scos în evidență faptul că Bîrladul nu este atestat înainte de 1401 și deci, din acest motiv, ca și din altele, credem că nu poate fi identificat cu Pereiaslavețul (Cf. V. Spinei, în *AIIAI,* 16, 1979, p. 271—293; din cercetările mai vechi, enumerăm: N. Iorga, în *AARMSI,* s. II, 8, 1927—1928, 6, p. 150; A. V. Boldur, *Istoria Basarabiei. Contribuții la studiul istoriei românilor,* I, Chișinău, 1937, p. 135—137; C. Cihodaru, în *SCȘIași.* 14, 1963, 2, p. 134—137; alte considerente despre Pereiaslaveț și la I. Barnea, în *DID,* III, p. 13—14).

Brodnicii, de asemenea, astăzi se consideră că erau o populație nomadă, probabil, de origine turanică. Pentru întreaga discuție: N. Iorga, *op. cit.,* p. 148—174; D. Rassovsky, *op. cit.,* p. 176; G. Popa-Lisseanu, *op. cit.,* XII, 1938; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII,* București, 1958, p. 146—159; C. Cihodaru, în *SCȘIași,* 14, 1963, 2, p. 237—238; A. Oțetea, în *NEH,* București, 1965, p. 87—105; Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" pînă la Mihai Viteazul,* București, 1970, p. 19; A. V. Boldur, în *RevArhiv,* 52, 37, 1975, 2, p. 191—197; V. Spinei, în *Dacoromania,* 4, 1977—1978, p. 65—84; idem, *Moldova în secolele XI—XIV,* p. 144—146.

Revizuirea listei orașelor cuprinse în vechile cronici rusești *(Primul letopiseț al Novgorodului, Voskresenskaia* și *Ermolinskaia),* ne face posibilă următoarea emendare pentru orașele moldovenești de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, menționate de către Xenopol printre altele: Vidyčev, Novoe Selo, Akoljakra, Karna, Kavarna, Bjalgorod, Čern, Iaskyi Torg, Romanov Torg, Njamjač, Korčiunov Kamen, Sočjava, Seret, Bania, Kolomyja, Gorodok na Čeremuš și Hotjan (Cf. Alex. Andronic, în *Romanoslavica,* 11, 1965, p. 203—218; idem, în *RRH,* 9, 1970, 5, p. 837—853; E. Neamțu, V. Neamțu și S. Cheptea, în *ASUIași,* s.n. s. III, Istorie, 19, 1973, 2, p. 169—177).

[3] Cele mai multe dintre concluziile lui Xenopol, pornind de la diploma din 1247, au fost confirmate și de către istoriografia românească mai nouă, bineînțeles, cu completările de rigoare (Cf. I. Conea, *Basarabii din Argeș. Despre originea lor teritorială și etnică,* București, 1935; Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească,* București, 1965, p. 18 și urm.; idem, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" pînă la Mihai Viteazul,* București, 1970, p. 22—30; idem, în *Dacoromania,* 1, 1973, p. 108 și urm.; idem, *loc. cit.,* în vol. *Constituirea statelor feudale românești,* București, 1980; L. Chițescu, în *Studii și comunicări,* Muzeul Brückenthal, 14, Sibiu, 1969, p. 89—121; M. Comșa, în *Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova,* 2, Ploiești, 1969, p. 21—29; idem, în *MuzNaț,* 6, 1982, p. 143—147; N. Constantinescu, în *RÉSEE,* 1970, 1, p. 21 și urm.; idem, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn. Studiu arheologic și istoric,* București, 1972, p. 173—186 (și toponimie); idem, în *Dacoromania,* 4, 1977—1978, p. 257 și urm.; P. I. Panait, în *SCIV,* 22, 1971, 2, p. 254—260; I. Donat, în *Relations,* p. 277—298, cu un comentariu al „Diplomei cavalerilor ioaniți"; R. Popa, în *Dacia,* N.S., 16, 1972, p. 243—269; idem, în *RRH,* 14, 1975, 2, p. 300 și urm.; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV),* București, 1974; G. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești,* București, 1980, ed. V. Râpeanu, p. 87—115; Gh. I. Cantacuzino, în *SCIVA,* 32, 1981, 1, p. 131—139).

[4] Noi interpretări, mai exacte, ale lui Rāšīd od-Dīn, au condus la identificarea „țării Ilaut" cu Ilōv sau Liovul și a lui „Bezerenbam", cu Brzeze — Brzesk, castelanul de Sandomierz. Lui Böček, fiul lui Toluy, deci, de asemenea, nepot al lui Cinghiz Khān, i-a revenit misiunea de a înainta pe drumul Karā Ulāghilor dependenți de statul unguresc, care sînt învinși și, apoi, Böček se luptă cu Mīšeslāv, care

poate fi același cu Seneslau din 1247. La rîndul său, Kădăn, după, „ce-l urmări pînă în Dalmația pe Bela al IV-lea, se întoarse și înfrînse pe românii independenți" de la sud de Dunăre („Ulākūt"), cucerind Tîrnovo („Tirnīn) și Chilia („Kīla-rā") (Cf. A. Sacerdoțeanu, *Marea invazie tătară și sud-estul european*, București, 1933, p. 51—56; A. Decei, *op. cit.*, p. 116—121; V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, p. 160—165).

[5] Paragraful citat din Simon de Kéza (6), de la nota 39, în traducerea lui G. Popa-Lisseanu (*op. cit.*, IV, 1935, p. 85): „Căci acești Zaculi sunt rămășițe de ale hunilor care, cînd au aflat că ungurii se întorc din nou în Pannonia, le-au ieșit în cale, cînd se întorceau, în Ruthenia și, după ce au cucerit împreună Pannonia, au dobîndit o parte din aceasta, însă nu în cîmpia Pannoniei, ci, vecini cu blackii, au avut aceeași soartă în munți. De aceea, amestecîndu-se cu blackii, se spune că se folosesc de literile lor."

Deoarece traducerea citată din Cantemir (nota 41) nu este conform cu originalul ediției folosite de către Xenopol, socotim utilă redarea acesteia: „Ea duodecim pagos, et bina aularum millia numerat, parique ut Kympullung ratione ovium pastu contento, aratrum ignorat. Incolae pariter certum constitumque aliquod tributum quotannis principi solvunt, veterum suis legibus reguntur, et principis tam jussa, quam judices prorsus respuunt." (*Descriptio Moldaviae*, p. 124). Deci nu este vorba de ținutul Vrancei, ci de cel al Cîmpulungului Moldovenesc.

Despre „Episcopia cumanilor": N. Iorga, în *AARMSI*, s. III, t. 8, 3, 1928, p. 98—103; I. Ferenț. *Cumanii și episcopiile lor*, Blaj, 1931; A. Armbruster, în *RRH*, 18, 1979, 2, p. 277 și urm.; V. Spinei, *op. cit.*, p. 66—71 și p. 75, nota 101, unde se precizează că documentul lui Benkö, din 1096 (nota 32 la Xenopol), s-a dovedit a fi fals; de asemenea, ultimul cercetător, în paginile amintite, localizează episcopatul menționat, spre răsărit, pînă la Siret, dar precizează că, deocamdată, descoperirile arheologice nu confirmă prezența cumanilor între Carpați și Siret; astfel, s-ar părea că, denumirea episcopatului nu reflectă o realitate istorică, ci o anticipare a realizării intențiilor papale și ungurești.

[6] O recentă traducere a lui Cinnamus (nota 42) a apărut în *FHDR*, III, p. 239, 241: „VI, 3. ⟨...⟩ Iar împăratul fierbea din această pricină și voia să pornească din nou el însuși asupra țării hunilor; dar, dorind mai curînd să le dovedească forța romeilor, iată ce plănuia. Pe Alexie, pe care-l logodise cu fiica sa, îl trimitea la Istru cu armate multe, comandate de el, care era protostator, pentru ca să-i facă pe huni să creadă că vor fi atacați iarăși din locurile obișnuite; iar lui Leon, numit și Vatatzes, care aducea altă oaste numeroasă din altă parte, ba chiar și o mare mulțime de vlahi, despre care se spune că sînt colonii de demult ai celor din Italia, îi poruncea să năvălească în țara hunilor dinspre ținuturile de lîngă Pontul zis Euxin, de unde nimeni niciodată nu a năvălit asupra lor. Alexie și cealaltă armată a romeilor, ajungînd deci la Istru, stîrneau groaza hunilor, făcîndu-i să creadă că-l vor trece în curînd, iar Vatatzes, năpustindu-se de unde am spus, nimicea totul fără cruțare și călca în picioare tot ce întîlnea în trecerea sa. Și a săvîrșit mare măcel de oameni și a făcut nu puțini prizonieri. Pe deasupra, a mînat de acolo și cirezi de vite, de cai și de altele, de tot felul și apoi a venit la împărat. Iar acesta, dorind să le dea ⟨hunilor⟩ și o a doua lovitură, a mai trimis împotriva lor încă o armată, poruncindu-i să atace de undeva de sus pe hunii, care locuiau în vecinătatea Tauroscitiei. Această oaste era condusă de Andronic Lampardas și Nichifor Petraloiphas și de alți mulți."

Mai adăugăm că și citatul de la nota 51 este contras (D. Cantemir), însă sensul a fost păstrat.

Cercetările arheologice din ultimele decenii au confirmat și pe această cale prezența unei populații locale, românești, în Moldova, cu mult timp înainte de întemeierea statului feudal independent, fapt care a fost dedus și presupus cu o deosebită intuiție și de marele istoric. De aceea, constituirea statului moldovenesc apare ca o rezultantă a unui proces istoric intern, favorizat de condițiile externe (Cf. G. Brătianu, *Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929; idem, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935; idem, *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969; B. T. Cîmpina, în *Studii*, 6, 1953, 1, p. 191—236; idem, în *Studii*, 6, 1953, 3, p. 79—119; M. Balard, în *Actes du XIVe Congrès International des études byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971*, II, București, 1975, p. 21—32; idem, *La Romanie génoise (XIIe — début du XVe siècle)*, I—II, Roma, 1978; V. Spinei, în *Dacoromania*, 3, 1975—1976, p. 29—38; idem, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, Vaslui, 1980, p. 157—176; idem, în *MemAntiq*, 6—8, 1981, p. 93 și urm.; idem, *Moldova în secolele XI—XIV*,

passim; M. D. Matei, în *SCIVA*, 28, 1977, 1, p. 71—87; idem, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 411—425; V. Eskenasy, în *RRH*, 18, 1979, 2, p. 365—368; Lia şi Adrian Bătrîna, în *SCIVA*, 31, 1980, 4, p. 599 şi urm.).

Pentru detalii suplimentare privitoare la bolohoveni, precum şi bibliografia vezi la Şt. Meteş (*Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII—XX*, Bucureşti, 1977, p. 22—36) şi V. Spinei (*Moldova în secolele XI—XIV*, p. 79—82).

Cît priveşte Cetatea Neamţului, cercetările arheologice au dus la identificarea celui mai vechi nivel, datat la sfîrşitul secolului al XIV-lea (Petru Muşat); deci nu a fost construită de către cavalerii teutoni (Cf. N. Constantinescu, în *SCIV*, 11, 1960, 1, p. 81—105).

IV

IMPERIUL VALAHO—BULGAR

1. Locuințele românilor în Peninsula Balcanică

Unii scriitori ai timpului nostru cred că Imperiul Valaho-Bulgar, întemeiat peste Dunăre în anul 1185, de către frații Petru și Asan, s-ar fi întins și la nordul fluviului asupra Munteniei și raportă la românii din Muntenia numele de valahi din titulatura acelui imperiu.

Se pretinde că „Imperiul Valaho-Bulgar al Asăneștilor se desfăcu, către sfîrșitul dinastiei române din el, într-un stat român din stînga Dunărei și altul bulgar din dreapta ei și că tot aici trebuie căutate originile principatului Valahiei, cu așezămintele sale bizantino-bulgare și cu numele de Ioan în titlul domnitorilor, moștenit de la Asănești."[1] O asemenea părere este greșită pînă în rădăcină și cercetarea care urmează va dovedi într-un chip neîndoelnic că Imperiul Asăneștilor, deși poate să fi avut pretenții de supremație și asupra țărilor de la nordul Dunărei și anume asupra Valahiei, ca unele ce fuseseră stăpînite de vechiul Imperiu Bulgăresc, aceste pretenții erau numai platonice; că apoi poporul valahilor pe care se baza în mare parte tăria și puterea de împotrivire a Împărăției Asăneștilor, era acel din munții Hemului și ai Pindului, nicicînd însă românii din Dacia Traiană.

Am arătat mai sus că poporația romană fusese, în timpul Imperiului Roman, un corp întins și neîntrerupt, de la Marea Adriatică pînă la Marea Neagră și din nordul Transilvaniei pînă dincolo de Hemus; însă că în această continuitate a poporației romane se introduse, ca un cui despărțitor, năvălirea slavo-bulgară, care repezi poporația de căpetenie a Moesiei către munții sudului: Balcanii și Pindul, absorbi rămășițele ce mai zăboviră în sînul năvălitorilor, și dezbină trupul poporului român din răsărit în trei trunchiuri deosebite; daco-românii în Dacia Traiană, macedo-românii la sudul Balcanului și istro-românii în peninsula Istriei[2].

De la acea despărțire, poporația de viță romănă, care era așa de numeroasă în vechea Moesie, dispare aproape cu totul din regiunea ce se întinde între Dunăre și Balcani. Cu deosebire orașele dunărene în care, încă în veacul al IV-lea și al V-lea, răsuna de pe amvoane limba latină[3], iau un caracter cu totul slavon și poporația romană se mistuie din ele pînă la cele de pe urmă rămășițe. De aceea, în tot decursul Veacului de Mijloc, nu se pomenește în Moesia nici o poporație de viță latină, cu toate că scriitorii bizantini, care se ocupă cu de-amănuntul de toate țările împărăției lor, foste sau în ființă pînă la Dunăre, pomenesc de mai multe ori de poporul valahilor. Toate amintirile acestui popor se referă chiar *fără excepție*, la regiunile de la sudul Balcanilor.

---

[1] D. Onciul, în *Critica Teoriei lui Rösler [op. cit.,]* din *Convorbiri literare*, XIX, 1885, p. 347. Vom explica în vol. al II-lea, la cercetarea vechilor așezăminte ale țărilor române, adaosul particulei Iw ce se vede la numele tuturor domnilor și vom arăta acolo în ce legătură stă acest titlu cu împăratul Ioniță al valaho-bulgarilor.

[2] Mai sus, p. 339.

[3] Mai sus, p. 335—336.

Cea dintîi amintire a unei poporații de origine romanică este făcută de scritiorul bizantin Teofilact, mort la 640, care spune că în anul 579 ⟨586,⟩ generalii Martinus și Comentiolus voind să lovească pe avari în *Tracia,* fură împiedecați de la aceasta, prin o spaimă care intră în armata lor. Căzînd anume sarcina de pe spetele unui catîr, un soldat strigă către stăpînul dobitocului, în limba patriei sale: *„retorna fratre“;* iar oastea, luînd această chemare drept un strigăt de alarmă, o rupse de fugă. Theophanes, scriitor cu două secole posterior, mort la 817 ⟨818,⟩ dă o altă formă chemărei amintite, anume: *„torna, torna fratre.“*[4] Aceste vorbe sunt, fără îndoială, de origină latină și trebuie referite la poporația romană, care împopora pe atunci Tracia, unde acest fel de vorbire constituia limba patriei. În cuvintele raportate se reaflă cu ușurință acel dialect latin, din care ieși limba macedo-română, căci și astăzi ele ar suna în acea limbă: *„toarnă, toarnă frate“*, pe cînd la daco-români ele ar avea o formă mai îndepărtată de prototipul din 579 ⟨586:⟩ „întoarce-te sau întoarnă-te.“ În daco-română, *toarnă* din a *turna* are altă însemnare. Nu este decît în totul firesc de a găsi în veacul al VI-lea limba macedo-românilor mai apropiată de cea latină decît mai tîrziu; așa, nu găsim, în cuvintele raportate de scriitorii bizantini, diftongarea lui *o* în *oa*, în *torna,* nici pierderea lui *r* din silaba a doua a lui *fratre* (frater). Dacă asemănăm aceste cuvinte cu altele raportate de Procopius, scriitor bizantin mort la 558, găsim aceeași apropiere mai mare de latina, ce se constata și în cuvintele de mai sus. Așa aflăm, pentru unele localități, numiri de caracter latin, încă nemodificate prin formele particulare ale limbelor române: *tredetitilia* = *treizeci de tei,* în care *l* încă nu este muiat în *i*, *durvuli* = turbure, în care *l* nu este modificat în *r*. Lîngă aceste însă întîlnim *Gemelo-munte,* în care se vede transformarea lui *o* din *mons* în *u*[5]. Se cunoaște deci, în cuvintele lui Theophilact și Theophanes, precît și în acele din Procopius, epoca de tranziție a limbei romane poporane către limba vorbită astăzi de macedo-români. Este deci învederat că aceste cuvinte, unite cu împrejurarea că scriitorii bizantini arată că ele au fost rostite în Tracia de către niște localnici de acolo, dovedesc existența prin veacul al VI-lea a unei poporații de viță latină prin acele părți, ceea ce nu este decît conform cu cele ce am aflat mai sus despre întinderea elementului roman în Peninsula Balcanului.

Viața Sf. Dumitru din Tesalonic, scrisă pe la începutul veacului al IX-lea, spune că bulgarii, voind că cuprindă acel oraș, ar fi trimis în el un spion ce știa patru limbi, anume: *graiul de la noi,* acel al romeilor, al slavilor și al bulgarilor. Acest din urmă era acel al poporului năvălitor încă neslavizat pe acele vremuri. Romeii sunt grecii. În afară de graiul slav, care să fi fost oare *al patrulea grai* pe care *Viața* îl înseamnă prin *acel de la noi?* Este învederat că nu poate fi altul decît acel romanic (mai bine zis român) al poporației Macedoniei și al capitalei ei[6].

Cedrenus raportă că în luptele căpeteniilor bulgare: David, Moisi, Aaron și Samuil în contra împăratului Constantinopolei, Vasile al II-lea, David fu ucis în *Macedonia,* la locul numit *Stejarii frumoși,* între Cas-

---

[4] Vezi textele reproduse mai sus, p. 333.

[5] Mai sus, p. 332—333.

[6] Migne, *Patrologia,* tom. 116, col. 1368: „τὴν καθ' ἡμᾶς [ἐπιστάμενον] γλῶσσαν καὶ τὴν Ῥωμαίων, Σκλάβων καὶ Βουλγάρων." Vezi dezbaterea înțelesului în Sbiera, *Contribuțiuni, [op. cit.,]* p. 352 [și urm.]

toria și *Prespa,* de către niște valahi nomazi[7], adică păstori, care se purtau cu oile prin acele locuri, iarăși patria lor.

Același împărat, voind să nimicească puterea bulgarilor, făcea în toți anii cîte o expediție în inima țărei lor, care se întindea în regiunea Ohridei, în *munții Macedoniei.* Samuil, regele bulgarilor, pentru a scăpa de aceste lovituri (care se petrec după 1013), întărește o trecătoare ce se afla între Cleidion și *Cîmpulung*[8] ⟨*Kimba Longos*⟩. Acest nume românesc al unei localități din munții Macedoniei, arată locuința românilor în acei munți, așezați la sudul Balcanilor.

Tot Cedrenus mai adaugă aiurea că, în o altă luptă, petrecută în anul 1016 ⟨1017,⟩ între împăratul Vasile și Ioan, fiul lui Aaron, în aceleași regiuni, „iscoadele lui Ioan, aflînd că însuși împăratul ar veni asupra lor, alergară înspăimîntate către oștirile lui Ioan, nestrigînd altceva decît „*vgiți,* vine împăratul", și toți o rupseră de fugă odată cu Ioan. Cuvîntul *vgiți* (fugiți), redat de scriitorul bizantin prin βεζεῖτε, cuvînt fără existență în grecește, aparține limbei macedo-române și arată deci că armata lui Ioan era compusă, ca și acea de mai sus a lui Martinus și Comentiolus, din oameni ai acestui popor, pe care îl întîlnim tot în regiunile muntoase ale Macedoniei, luptînd acuma în contra bizantinilor, precum altădată slujiseră sub ei[9].

În 1019, după supunerea desăvîrșită a bulgarilor, împăratul Vasile al II-lea organizează biserica acestei nații, lăsîndu-i forma națională, însă numind un arhiepiscop grec la scaunul Ohridei. Prin hrisovul dat cu acel prilej, împăratul dispune ca *valahii din întreaga Bulgarie* să fie supuși autorității acestui arhiepiscop[10]. Din această vorbă nehotărîtă, de valahii întregei Bulgarii, s-a încercat a se deduce că valahii locuiau în Moesia, pînă la Dunăre; aceasta însă nu este deloc îndreptățit, întrucît hrisovul putea, chiar vorbind de valahii întregei Bulgarii, să nu se rapoarte decît la partea locuită de ei.

Pe timpul împăratului Alexios I Comnenul (1081—1118), ne spune fiica lui, Anna Comnena, vestita povestitoare a acestei împărății, că un valah cu numele de *Pudilas,* arătase împăratului ce stătea la Anchialos, cum cumanii ar fi fost călăuziți de valahi peste trecătorile Munților Balcani[11], ceea ce dovedește că valahii erau în acești munți acasă la ei, deoarece făceau pe călăuzii.

---

[7] Cedrenus, Bonn, II, p. 435.

[8] Cedrenus, II, p. 457: „Κίμβα Λόγγου."

[9] Cedrenus, II, p. 466: „τοῦτο γνόντες οἱ τοῦ 'Ιωάννου σκόποι μετά φόβου πρὸς τὸ τοῦ 'Ιωάννου στρατόπεδον ἔρχονται, καὶ δειλίας καὶ ταραχῆς τοῦτο ἐνέπλησαν, μηδὲν ἄλλο βοῶντες εἰ μὴ ≪βεζεῖτε, ὁ Τζαῖσαρ.≫" Limba macedo-română elidează adeseori pe *u* dintre două consoane: buratic devine în această limbă *broatec,* mulare (catăr) — *mlare,* muliare — *mliare,* mușat — *mșat* etc. De asemenea, *fugim devine fgim* și *vgim,* pronunțat *vdzim* și fugiți, *vgiti,* formă redată prin Βεζεῖτε al lui Cedrenus. [I.] Caragiani, *Studii istorice asupra Românilor din peninsula Balcanului, [op. cit.,]* p. 234. D-l Aron Densușianu greșește cînd crede că cuvîntul lui Cedrenus ar însemna *vedeți, Ist. Limbei și literaturei, [op. cit.,]* p. 48. Βεζεῖτε în grecește nu are nici un înțeles.

[10] Vezi hrisovul împăratului Vasile, din 1019, conținînd în acela al împ[ăratului] Mihail Paleologul, din 1272, în Golubinsky, *Ocerk ist. pravosl. Moscva,* 1871, p. 263: „καὶ τῶν ἀνὰ πάσαν Βουλγαρίαν Βλάχων . . . τιμᾶν δὲ αὐτὸν καὶ σέβεσθαι μεγάλως καὶ ἀκούειν τοῦ λόγου αὐτοῦ."

[11] Anna Comnena, Bonn, I, p. 273—274. Πουδίλου este redarea grecească a numelui mac[edo]-rom[ân] *Păduliu* (vezi [I.] Caragiani, *op. cit.,* p. 351). Celalt text din Anna Comnena, I, p. 395, în care spune că armata lui Alexios se compunea din bulgari și din nomazi, numiți *valahi* în limba poporului, nu hotărăște nimic asupra locuințelor românilor de dincolo de Dunărea. Locul din Cinnamus, Bonn, p. 260, l-am văzut că se raportă la românii de la nordul Dunărei. Mai sus, p. 437—438.

Către anul 1170, călătorul evreu, Veniamin din Tudela, pomenește despre valahii din *Tesalia*, în descrierea călătoriei sale către Palestina. El spune despre dînșii: „Dincolo de rîul Sperchios se începe Valahia, ai cărei locuitori așezați pe munți își dau numele de valahi. În iuțeală ei sunt asemenea căprioarelor. De pe munți ei se coboară în Grecia pentru pradă și hoții. Nimeni nu cutează a-i înfrunta în război și nici un rege nu i-a putut birui.“[12] Cantacuzen vorbește de niște valahi, care ar locui în muntele Rodop[13]. Tot de asemenea, ne arată scrisoarea lui Henric, administratorul Imperiului Latin din Constantinopol, către papa Inocentius al III-lea, în care îi povestește prinderea împăratului Balduin de către Ioniță, că valahii ar locui în munți, dincolo de Adrianopole[14]. Împăratul Vasile al II-lea mai amintește încă o dată pe valahii atunci cînd dăruiește pe acei din Elada strategului Niculiță, prin un hrisov din 980[15].

Toate amintirile de pînă aici despre poporul valahilor îl arată ca locuitor al muntelui, parte din ele numindu-l chiar nomad, precum sunt de obicei locuitorii munților, care se îndeletnicesc cu păstoria. Este îndestul de curios că descrierea rabinului Veniamin corespunde din punct în punct cu acea pe care o face Nicetas Choniates, alt martor ocular despre caracterul și obiceiurile acestui popor: „Împăratul găsi cetățuile și satele lor întărite prin nouă metereze, iar apărătorii lor acățați pe înălțimi după chipul cerbilor, săriau ca și caprele peste prăpăstii și nu primeau nici o luptă fățișă.“[16] Tot așa îi descrie strategul bizantin Kekavmenos, pe la 1110, cînd spune că așa „e obiceiul lor, ca familiile și turmele vlahilor să petreacă din luna aprilie pînă în septembrie pe munții cei înalți și în locurile cele mai reci.“[17]

Autorii Veacului de Mijloc pomenesc însă, în felul lui Veniamin, și despre regiuni întregi, care purtau numele de *Valahia* în sudul Balcanilor și toate aceste regiuni se întind în părțile muntoase ale peninsulei.

Așa Nicetas Choniates amintește despre *Valahia Mare*, care se întindea în Tesalia[18], denumire cunoscută și lui Villehardouin, cronicarul Imperiului Latin din Constantinopole, sub numele de *Blaquie* sau *Blachie la grant*[19]. Tot la dînsa se raportă și arătarea lui Cantacuzen (1341—1355 ⟨1354⟩), care vorbește despre o regiune întinsă din Împărăția Bizantină numită *Blachia*, plină de castele întărite și asupra căreia împăratul scriitor ar fi numit pe fratele său, Ioan Anghelul, prefect, purtînd el însuși, pe lîngă titlul de împărat al răsăritului și acela

---

[12] Reprodus fragmentul în Hașdeu, *Arh. ist.*, II, p. 25.

[13] Cantacuzenus, Bonn, I, p. 146 (ἕνα δὲ τῶν ἀπὸ τοῦ Δακικοῦ γένομς).

[14] Theiner, *Monumenta Slav. merid.*, I, p. 40: „contra caput rebellionis, Andrinopolim videlicet, que civitas est Grecie munitissima et *montibus tantum interpositis Blachorum affinis populis.*“

[15] „Τὴν ἀρχήν τῶν Βλάχων ’Ελλάδος.” Un anonim contimporan cu Kekavmenos, de G. Murnu în art[icolul] său: *Cînd și unde se ivesc Românii întîia dată în istorie*, în *Conv. lit.*, XXXIX, 1905, p. 103. Comp[ară] *ibidem*, p. 598. Articolul a fost reprodus și în un volum: *Românii din Pind*, 1913.

[16] Nicetas Choniates, Bonn, p. 561.

[17] Kekavmenos, ed. Wassiliewsky, p. 68. [G.] Murnu, *Kekavmenos și Românii în veacul al XI-lea*, în *Conv. lit.*, XXXIX, 1905, p. 591.

[18] Nicetas Choniates, p. 841: „Τά Θετταλίας κατέχων μετέωρα νῦν μεγάλη Βλαχία κικλήσκεται.”

[19] Geoffroy de Ville-Hardouin, *Conquête de Constantinople*, ed. Natalis de Wailly, Paris, 1874, p. 117 (vezi citațiile mai jos, p. 466, nota 69).

de rege al Blachiei[20]. Chalcocondilas, în sfîrșit, deși nu mai numește regiunea Blachia, amintește despre românii ce locuiau pe timpul lui în *Tesalia* și *Pind,* apoi în *Laconia,* pe lîngă muntele *Taigetul* și *Tenarul*[21].

În afară de Valahia Mare din Tesalia, se mai întîlnesc încă următoarele regiuni purtînd acest nume: *Valahia Mică*[22], în Etolia și Acarnania, ambele țări de o muntoasă sălbătăcie, și *Valahia Superioară,* între Ianina și Tricala[23].

S-a crezut însă a se afla valahi în Serbia. Anume mai multe documente vechi vorbesc de familii valahe, dăruite de către regii sîrbi unor mînăstiri. S-a cercat a se scoate din ele aflarea de valahi *dincoace de Balcani.* Așa Ștefan Nemania (1158—1199 ⟨1168—1196⟩) dă mînăstirei Chilandarului din muntele Athos 170 de familii valahe din Radovo și Giurgevo sud-ostvo. Ștefan Uroș I adaugă către această danie alte 30 de familii valahe de lîngă rîul Drin; Ștefan Uroș al II-lea dăruiește mai mult de 800 de valahi din regiunea Skopiei. Aproape tot așa de mare donație, de 320 familii, se face de Ștefan Dușan mînăstirei Sf. Archanghel, de la Bistrița[24].

Toate aceste familii de valahi erau așezate în regiunea Kosovo, în Albania nordică și pe platoul Skopiei, din Serbia sudică, învecinat cu Kosovo. Toți acești valahi sunt apoi arătați mai ales ca păstori, cu toate că se ocupau și cu agricultura, cum dovedește îndatorirea pusă lor din Milutin, de a da mînăstirei din Banska și cîte un „cal de grîu și unul de vin" (transporturile se făceau pe cai)[25]. Este deci învederat vorba de o poporație de munte, care putea să înainteze în migrațiile ei din Balcani și Pind pînă în munții Serbiei, fără ca din aceasta să se poată deduce o locuință a ei în cîmpia Moesiei [1].

Rezultate pentru stăruința românilor în Dacia. Din toate aceste arătări rezultă cu siguranță că românii de la sudul Dunărei, pe timpul cînd se înființează Imperiul Valaho-Bulgar, nu locuiau în cîmpia ce se întindea între acest fluviu și Munții Balcani, ci mai ales în partea muntoasă a peninsulei, la sudul acestor munți, în numeroasele lor ramificări, care se întind ca o bogată rețea în Tracia, Macedonia, Epir, Tesalia și alte provincii, toate muntoase, ale Peninsulei Balcanului. Ei veniseră aici din regiunile Moesiei, unde am văzut că, pe timpul stăpînirei romane, locuia o pînză bătută de poporație romanică. De aceea și Nicetas Choniates ne spune, că „Valahii de acum, în vechime se numeau misi."[26]

Este învederat că, dacă românii transdanubieni din Imperiul Asanizilor ar fi locuit în Moesia, ar trebui să mai aflăm astăzi cel puțin niște

[20] Cantacuzenus, ed. Bonn, p. 320, anno 1342: „'Ιωάννην τὸν ''Αγγελον εἰς κεφαλὴν ω̄ν κάστρων καὶ χωρω̄ν Βλαχίας."

[21] Chalkocondilas, Bonn, p. 35.

[22] Phrantzes, Bonn, p. 414 [XLII, 5]: „τῆς Μικρᾶς Βλαχίας."

[23] Schol. Thucyd., II, p. 102: „Δολοπία ἡ νῦν καλουμένη 'Ανώβλαχα." Tot din acești valahi din partea sudică a Peninsulei Balcanului, vor fi fost recrutați și acei conduși de *Ipso Chitonitis,* cubicularul regelui Franței, Robert, fiul lui Hugo Capet (996—1031), în contra Siciliei, în armata căruia *Analele Barense* ne spun că figurau „ruși, guandali (?), turci (unguri), bulgari, macedoneni și *valahi.*" *Annales Barenses,* în Pertz, *Mon.*, VII, p. 53, rînd 38.

[24] *Hrisovul lui Ștefan Milutin ⟨Chrisovul al regelui sărbesc Ștefan Milutin,⟩* de I. Bogdan, în *Conv. lit.*, XXIV, [1890,] p. 488 [și urm.] Hașdeu, *Hrisovul lui Dușan,* în *Arh. Ist.*, III, p. 85.

[25] Comp[ară] Píč, *Abstammung der Rumänen, [op. cit.,]* p. 56—59.

[26] Mai sus, p. 331. Nicetas Choniates, Bonn, p. 481: „τοῦς κατὰ τὸν Αἶμον τὸ ὄρος Βαρβάρους, οἱ Μυσοὶ πρότερον ὠνομάζοντο, νυνι δὲ Βλάχοι κικλήσκονται."

insule din poporul lor răspîndite prin această regiune, ceea ce tocmai n se întîlnește, deoarece toată poporația românească ce se află în Bulgaria Cisbalcanică este originară din principate și imigrată aici în vremile mai nouă, în timpurile Fanarioților și ale Regulamentului Organic[27]. Macedo-românii ce se întîlnesc în Bulgaria de astăzi (vechea Moesie), sunt cu toții locuitori de prin orașe, îndeletnicindu-se cu comerțul și industria și ținînd uneori hanurile la drumul mare. Cu toții de sunt imigrați în timpurile mai nouă aici, ca și românii din stînga Dunărei. Nici unul nu este locuitor băștinaș al acestei regiuni. De aceea, cîmpia dintre Dunăre și Balcan nu a purtat niciodată numele de Valahia[28].

Poporația romanică, care forma pe timpul romanilor elementul etnografic esențial al țărei, a fost, cum am arătat, în mare parte, alungată spre sud în adăpostul munților, acolo unde și astăzi ea se regăsește. Cei care mai rămaseră în Moesia fură absorbiți cu totul de numerosul element slavon, care-i înecă. De aceea în zadar s-ar căuta urma de poporație romanică *veche* în cîmpia bulgară. Toți acei ce se întîlnesc aici sunt imigrați nu de mult, fie ca poporație de cîmpie din țările române de la nordul Dunărei, fie ca element orășănesc din românii de la sudul Balcanului. Vechea poporație romană a Moesiei trebuie căutată în adăposturile ei, prin Balcani și ceilalți munți ce se ramifică din ei. Aici a locuit ea în tot decursul Veacului de Mijloc; aici s-a dezvoltat și istoria ei.

Poporația română din Peninsula Balcanului, cea pe care o vom vedea că întemeiază Imperiul Româno-Bulgarilor, era deci despărțită de aceea din Dacia Traiană prin slavii ce ocupau Moesia, încît numele de valah nu se poate referi decît la unul din cele două popoare ce puteau să-l poarte; acel de la nordul Dunărei sau acel de la sudul Balcanilor, nicicînd însă să se cuprindă sub el ambele trunchiuri, ce erau despărțite unul de altul și nu formau o unitate teritorială, care este neapărată pentru constituirea unui stat.

La data înființării sale (1185), Imperiul Româno-Bulgar nu se putea întinde și în Transilvania, patria adevărată a elementului daco-roman, întrucît această țară căzuse sub unguri, încă de pe timpul lui Sf. Ștefan (către 1000). În Muntenia, am văzut că, deși locuiau români, aceștia ocupau partea muntoasă, fiind și ei sub suzeranitatea regilor ungurești. Unde rămîne deci loc bulgarilor pentru întinderea împărăției lor peste românii de la nordul Dunărei, mai ales dacă luăm în privire și împrejurarea că de la 950 înainte pînă ce vin tătarii în 1241, cîmpia munteană este sub stăpînirea cumplitelor [h]oarde ale peceneghilor și ale cumanilor?

---

[27] F. Kanitz, *Donaubulgarien und der Balkan [historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1879]*, Leipzig, 1882, ⟨1879,⟩ I, p. 63: „Verschiedene Ursachen und namentlich das bauernfeindliche Regiment der walachischen Bojaren begünstigten die Entstehung und rasche Zunahme der rumänischen Colonien auf dem bulgarischen Donauufer." Pretutindene, românii locuiesc malul Dunărei. Vezi Kanitz, I, p. 19, 83, 98, 106; II, p. 28, 46, 174 și III, p. 278. O singură colonie *Coprіva* este înaintată pînă la 1 ½ milă de Dunărea, *ibidem* II, p. 158.

[28] Singura dată cînd este amintită *Vlahia Albă,* este nesigură. Vezi discuția în Onciul, *Originele, [op. cit.,]* p. 151 [—153]. Despre argumentul tras din această lipsă pentru aplicarea numelui de Valahia cîmpiei nord-dunărene, vezi vol. II, adaosul I la sfîrșitul volumului. Orașul *Arbănaș,* lîngă Tîrnova, locuit în mare parte de macedo-români, este o colonie mai nouă din Albania. Caragiani, *Studii istorice, [op. cit.,]* p. 227 [și urm.] Kanitz, *[op. cit.,]* I, p. 173.

Împotriva acestor argumente hotărîtoare, ce aduc sprijinitorii părerei potrivnice? Numele de Bulgaria, păstrat pînă prin veacul al XIII-lea Munteniei, ceea ce am văzut că se explică de sine, prin faptul că țările locuite de români făcuseră mai înainte parte din Imperiul întîi bulgăresc și păstraseră numele de Bulgaria ca amintire a acestei vechi stăpîniri[29].

Expunerea istoriei Împărăției Româno-Bulgare și mai ales acea a întemeierei sale, la care românii luară o parte hotărîtoare, va duce la aceeași încheiere, anume că elementul românesc al acestui stat era acel de la sudul peninsulei, niciodată acel din Dacia Traiană [2].

2. Istoria Imperiului Româno-Bulgar

Petru, Asan și Ioniță. Imperiul întîi bulgăresc fusese stins la 1018 prin puternicul braț al lui Vasile Bulgaroctonul. Bulgarii rămaseră în stăpînire bizantină 167 de ani, pînă cînd în 1185 sună iarăși pentru ei ceasul eliberărei de sub jugul străin[30]. Trezirea lor la viața neatîrnată le veni însă dintr-o parte, la care ei poate nu se așteptau: de la păstorii români din Munții Balcani. Răscoala acestora fu provocată prin următoarea împrejurare:

Împăratul Isac al II-lea Anghelul își pusese în gînd să sărbătorească căsătoria lui cu fiica lui Béla al III-lea, regele Ungariei, într-un chip cu totul neobișnuit. Pentru a-și aduna banii trebuincioși, el scrise o dare obștească, în natură, asupra întregei sale împărății, dare ce trebuia să fie luată cu deosebire de pe animale: vite, oi și rîmători, și care lovea mai ales în păstorii români din muntele Hemus, a căror avere de căpetenie erau tocmai cirezile de vite și turmele de oi. Românii trimit pe doi frați, *Petru* și *Asan* la împăratul, care se afla în lagărul de la *Kypsella*. Deputații păstorilor, oameni simpli și necioplіți, susținînd tînguirile lor cam cu iuțeală și amărăciune, Asan cel mai înfocat din ei, fu lovit peste obraz, din ordinul sebastocratorului Ioan. Respinși în cererile și atinși în onoarea lor, ei se întorc înapoi, cu inima ferbînd de ură și răzbunare, și se hotărăsc a răscula pe poporul lor contra asupritoarei domnii a grecilor din Constantinopole. Scump trebuia să plătească decăzuta Împărăție de Răsărit palma aplicată pe obra-

---

29 Mai sus, p. 319. Titulatura împăratului *Ioan Căliman Asan* (1241—1246) de „autocrat al Tîrnovei, al bulgarilor, grecilor, *peste Moldo-Valahia* și Țara Ungurească, al Budei și pînă la Viena" (V. Aprilov, *Bolgarskaija gramoty*, Odesa, 1841 ‹1845,› p. 31 ‹no. II›), nu are nici o valoare. Documentul întreg e falș invederat, cum a dovedit-o Ioan Bogdan în studiul său asupra *Diplomei lui Ioan Căliman Asan [din 1192,]* în *Conv. lit.*, XXIII, [1889,] p. 449 și urm. Onciul, partizanul înființărei statului muntean prin desfacerea lui din împărăția Asăneștilor, susține (*Originile, [op. cit.,]* p. 280 ‹158—165›), cu valahii din titulatura împăraților valaho-bulgari se referă, nu la Valahiile din sudul Balcanilor, ci la Valahia nord-dunăreană — Muntenia. Vezi critica acestei păreri în adaosul la vol. II al acestei istorii.

30 Asupra primei perioade a Imperiului Valaho-Bulgar, vezi Nicetas Choniates, passim. O bună rezumare a spuselor cronicarului, vezi în Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, I, [București,] 1878, p. 12 și urm. Capitolul intitulat: „Entstehung, Dauer und Unterjochung des vlacho-bulgarischen Staates." Această răscoală fusese precedată de alta a valahilor din Tesalia, cu mai mulți capi, între care Verivoi (Berivoi) Valahul, care răscoală căuta să atragă în partea ei pe însuși Protospătarul Niculiță, domnul valahilor din Elada, și el probabil valah. Asupra acestei răscoale, vezi un articol al lui Murnu, lucrat după arătările lui Kekavmenos, în *Conv. lit.*, XXXIX, [1905,] p. 577.

zul unui popor tînăr și viteaz, care, după cum spune Veniamin din Tudela, nu fusese stăpînit încă de nici un rege.

Propunerea făcută poporului de cei doi trimiși ai săi de a se răscula, întîlni deocamdată o primire îndoelnică. Lupta cu o împărăție mare, a cărei putrejune erau departe de a o cunoaște, speria chiar și pe acei mai inimoși. Petru și Asan recurseră la un meșteșug pentru a hotărî masele: ei ridicară o biserică în Hemus, în care adunară mai mulți oameni epileptici, pe care poporul îi credea posedați de spirite necurate, și aceștia fură învățați, că, după accesele cele îngrozitoare la care erau expuși, să spună că Sfîntul Dimitrie, făcătorul de minuni din Tesalonic, s-ar fi strămutat aici la ei, spre a-i scăpa din jugul în care se aflau. Astfel ajunseră frații Petru și Asan a convinge pe poporul lor, că numai să îndrăznească și îndrăzneala lor va fi încununată de o deplină izbîndă. Revoluția proclamîndu-se, *Asan*, fratele mai mare, își pune o coroană pe cap și coturni de purpură în picioare, apărînd el însuși ca împărat înaintea compatrioților săi înminunați. După mai multe lupte din care românii ies învingători, ducînd cu sine în munții lor nenumărată pradă, izbutește împăratul să înfrîngă o dată pe valahi, folosindu-se de întinderea năprasnică a unei groase cete și luîndu-i la goană, îi scoate din Hemus și-i alungă pînă la Dunăre, unde Petru și Asan caută o scăpare pe malul stîng al fluviului, la poporul cumanilor, care locuia pe atunci în Muntenia. Împăratul vrăfuește toate regiunile valahilor în lung și în larg, cînd cu acel prilej dă foc cirezilor de grîu ce le întîlnește în cale[31].

De abia ajunsese împăratul în capitală, cînd Petru și Asan, trecînd înapoi Dunărea, ajutați de un puternic corp de cumani, deschid iarăși lupta contra Imperiului Bizantin, „hotărîți de astă dată a reînființa Imperiul misienilor și al bulgarilor, după cum fusese mai înainte."[32] Generalul bizantin Cantacuzen, însărcinat de împărat cu conducerea operațiilor, este surprins într-o noapte de valahi și cumplit bătut, pierzîndu-și pînă și hainele lui cele cusute cu aur, pe care le îmbracă cu mare mulțumire conducătorii rasculaților, Petru și Asan. Împăratul schimbă pe Cantacuzen, punînd pe Vrana în locu-i, care însă întoarce armele contra stăpînului său, încît această revoluție din Imperiul Bizantin dă timp valahilor de a-și aduna și întări încă mai mult puterile, spre împotrivire.

Românii, încurajați prin izbînzile lor de pînă acuma, încep a se coborî din munți și a ataca orașele grecești așezate la poalele lor, ferindu-se întotdeauna de a primi vreo luptă hotărîtoare în cîmpie, cu trupele imperiale. După mai multe încercări fără rezultat decisiv în anii 1187—1190, Isac Anghelul întreprinde o expediție în acest de pe urmă an, chiar în centrul regiunei valahilor, în cetatea muntelui Hemus[33]. Asăneștii, din momentul ce se răsculaseră, luaseră o măsură

---

[31] Choniates, p. 487.

[32] Choniates, p. 489: „καὶ τὴν τῶν Μυσῶν καὶ τῶν Βουλγάρων δυναστείαν εἰς ἓν συνάψουσιν ὡς πάλαι ποτὲ ἦν, οὐδαμῶς ἠνείοντο." Aceste vorbe ale lui Nicetas, unite cu împrejurarea că, în timpul Imperiului întîi al bulgarilor, se întîlnesc de mai multe ori valahi în armatele lor (vezi mai sus, p. 448), apoi numele latinești a doi împărați bulgari dinainte de 1018, *Sabin* și *Pagan*, ne fac să credem că, și în întîiul Imperiu al bulgarilor, românii jucaseră un rol însemnat. Întrebarea însă cere un studiu mai adîncit, pe care nu-l putem întreprinde aice, neîndeletnicindu-ne îndeosebi cu istoria valahilor transdanubieni. Că misienii erau aceiași cu valahii, vezi nota următoare.

[33] Iată cum arată Choniates locuințele valahilor, p. 482: „τοὺς κατὰ τὸν Αἷμον τὸ ὄρος βαρβάρους, οἳ Μυσοὶ πρότερον ὠνομάζοντο, νυνὶ δὲ Βλάχοι κικλήσκονται." De asemenea, în alocuția lui Nicetas Choniates către împăratul Isaac Anghelul, istoricul

foarte înțeleaptă, aceea de a întării cetățuile și castelele ce se aflau în muntele Hemus, încă de pe timpul lui Justinian, care le ridicase aici contra năvălirilor barbare. Valahii se închiseră în ele la venirea împăratului sau se ascunseră în văgăunele cele mai neumblate ale munților și așteptau momentul favorabil pentru a cădea asupra armatei împărătești. Anghelul văzînd că nu le poate face nimica, se hotărăște să iasă din adîncul munților, unde nu se simția în siguranță și voind să scurteze drumul, apucă prin o trecătoare îngustă spre orașul Berrhoe. Aici îl așteptau valahii. Cum intră armata imperială în strîmtoarea cea primejdioasă, o ploaie de bolovani și de stînci rostogolite curge peste dînsa din vîrful munților și oștirea cade sfărămată și ucisă, fără a avea măcar putința de a se apăra. Împăratul scapă numai după cele mai mari pericole și ajunge la Berrhoe, lăsînd în mîna „barbarilor" toate bagajele armatei și însuși coiful său imperial pe care-l pierduse în fugă.

Din acel moment, împăratul se leapădă de ideea de a mai aduce iarăși la ascultare pe valahi și ia față de dînșii numai măsuri de apărare. Aceste și erau de nevoie; căci valahii, încurajați prin respingerea armatei bizantine, atacă și ocupă mai multe cetăți grecești, precum Anchialos, Varna, Triadizza și pradă pe altele, precum Filipopole și Adrianopole. Ei devin tot mai îndrăzneți, cearcă lupte fățișe cu bizantinii, bat pe generalul Guido și ucid pe Batatze ‹Vatatzes› în o luptă la Adrianopole. O nouă revoluție din Constantinopole, prin care Isac Anghelul este detronat de fratele său, Alexios, întărește și mai mult poziția răsculaților (1193).

Izbînzile valahilor păreau că vor suferi o întrerupere prin moartea capului lor celui mai energic și inteligent, Asan. Anume, o rudenie a lui, Ivancu, care trăia în nelegiuire cu cumnata lui Asan, fiind mustrat și amenințat cu moartea de acesta, apucă el înaintea pericolului, punînd un capăt zilelor lui Asan. Acest omor însă pare a fi avut un motiv politic, ascuns prin acel expus, căci Ivancu, după moartea lui Asan, vrea cu partida lui să răpiască la el puterea. Se pare că Ivancu fusese împins la acest omor prin intețirile sebastocratorului Isac, rudenia împăratului Alexios, care fusese prins de valahi într-o luptă anterioară. Sebastocratorul făgăduise chiar omorîtorului pe fiica lui în căsătorie. Ivancu pune cu partida lui mîna pe Tîrnova, cel mai însemnat oraș din Hemus, unde el organizează o împotrivire în contra lui Petru, fratele lui Asan, care luase moștenirea celui ucis. Petru, ajutat însă de fratele său cel mai tînăr, *Ioniță*, constrînge pe răzvrătitorul Ivancu în cetatea Tîrnova, unde el cheamă pe greci în ajutor, dovada cea mai bună despre înțelegerea lui cu dînșii. Armata bizantină refuză a merge contra valahilor și Ivancu este nevoit să iasă din Tîrnova și să fugă la Constantinopole, unde caută a stîrni pe greci contra valahilor. El este foarte bine primit de bizantini, se căsătorește cu Ana, văduva sebastocratorului Isac, care murise în prinsoare la valahi, și arătîndu-se în mai multe lupte cu aceștia ca un conducător priceput, împăratul pune în el toată speranța luptei contra răsculaților.

Tocmai atunci se întîmplă că și Petru să piară jertfa cuțitului unui alt ucigaș, tot din gintea sa[34].

---

spune: „Asan s-a încumătat, ca și diavolul căzut, să-și așeze tronul său pe munții cei înalți de la nord" (adică Hemul). C. Erbiceanu, *Două acte oficiale ale împ. Isaac Anghelul*, în *An. Acad. Rom.*, II, tom. XXIV, p. 901, reprodus din Μεσαίωνικὴ Βιβλιοθήκη Σάθας, I, p. 73.

[34] Choniates. p. 621.

Urmează în locul său al treilea frate, *Ioniță*, care pune pe o trainică temelie Împărăția Valaho-Bulgară (1197). Cum vine la domnie, însărcinează pe un alt valah, *Hrisos*, să apere cetățuia *Strumița* în contra atacurilor grecilor, cetățuie așezată pe vîrful unui munte și ale cărei case se vedeau de jos ca niște cuiburi, iar locuitorii lor păreau păsări acățate pe înălțimi. Tot Hrisos aduce curînd iar în stăpînirea valahilor cetățuia *Prosacos*, un loc din cele mai bine întărite de natură, așezat pe o stîncă înaltă și masivă, pe vîrful căreia conducea o singură potecă ce mergea pe marginea unor prăpăstii înfricoșate, în fundul cărora rîul Axios (Vardarul) rostogolia spumegoasele lui valuri[35]. Această cetate este încă întărită de Hrisos, cu ajutorul unui arhitect și mecanic grec smomit din lagărul bizantin, și împăratul atacînd-o fără pregătirile trebuincioase, este bătut cumplit și se retrage la Constantinopole. Altă nenorocire însă trebuia să lovească în Imperiul Bizantin. Ivancu, acel valah renegat, care, după ce ucisese pe Asan, își căutase scăpare la greci și ajunsese acolo la cele mai mari onoruri, nu se știe din ce pricină, poate cîștigat prin făgăduințele lui Ioniță, fuge din Constantinopole și vine la româno-bulgari, spre a le ajuta în lupta contra foștilor săi prieteni. Ivancu, organizînd o armată după sistemul bizantin, devine pentru greci cel mai periculos dușman. Alexios trimite în contra lui pe *Manoil Kamitzes*, care izbutește să iee cu asalt cetățuia pe lîngă locul numit *Kritzimos*[36]. Ivancu însă cheamă în ajutorul său pe alt căpitan român, Ivan, din muntele *Zagora*, în Hemus[37] și, înșelînd pe Kamitzes prin niște turme, pe care le trimite în calea lui spre a-l face să se iee după ele și să le prindă, avînd nevoie de provizii, bate pe generalul grec, de-l stînge și-l ia chiar prins. Grecii izbutesc totuși mai tîrziu a scăpa prin trădare de acest nou dușman, ucigînd pe Ivancu și trimițînd pe fratele său *Mito* în surgun[38].

În anul 1199, Nicetas Choniates raportează că sciții (cumanii) cu o ceată de valahi, trecînd Istrul, au năvălit în Grecia. Valahii de care e vorba aici, locuiau la nordul Dunărei, sălășluința cumanilor[39]. Împăratul Alexios, pentru a scăpa de prădăciunile acestor barbari, trimite după ajutor la principele Galiției, Roman, care, atacînd locuințele cumanilor, îi silește să părăsească expediția întreprinsă și să se întoarcă a-și apăra propria lor țară. Puțin după aceea, începînd încurcăturile cu latinii din cruciata a IV-a, bizantinii lasă deplină libertate Imperiului Valaho-Bulgar de a se constitui într-un chip regulat [3].

Relațiile Imperiului Valaho-Bulgar cu papa. Papa Inocențiu al III-lea, aflînd despre izbînzile noului stat din Peninsula Balcanului, merge înaintea dorințelor lui Ioniță, trimițîndu-i în anul 1199 pe protopopul grec din Brudisimu, *Dominik*, om cunoscător al limbei latine și grecești, care-i duse, pe lîngă solie, și o scrisoare în care între altele papa spunea lui Ioniță că „auzind că străbunii lui s-ar trage din vița romanilor și că a moștenit de la ei atît generozitatea sîngelui cît și curata evlavie ce o are către scaunul apostolic ca un drept ereditar, și-ar fi propus încă de mult a-l cerceta și prin scrisori și prin nuncii.

[35] Choniates, p. 644 (Strumitza) și p. 665 (Prosacos).

[36] Choniates, p. 678: „ὃ καθ' ὑπόβασιν ὄρους ἐν τόπῳ Κριτζιμῷ λεγομένῳ ἐδομήσατο ὁ Ἀλέξιος." (κριτζιμο = crîșmă).

[37] Choniates, p. 679: „τῷ ἄρχοντι τῆς Ζαγορᾶς Ἰωάννῃ."

[38] Choniates, p. 687: „καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ (τοῦ Ἰβάγκου) Μῖτον φυγάδα τίθησι."

[39] Choniates, p. 663: „Σκύδαι μετὰ μοίρας Βλάχων τὸν Ἴστρον διαβάντες τοῖς θρᾳκικοῖς πολίσμασιν."

Mai adaugă papa că-i va trimite în curînd soli mai însemnați, îndată ce va cunoaște scopurile lui."[40]

Ioniță primește pe delegatul papei cu cea mai mare bunăvoință și răspunde îndată prin presbiterul Vlasie din Brandizuber arătîndu-i că el „Ioniță, împăratul valahilor și al bulgarilor, prețuește scrisoarea papei mai scump decît tot aurul și decît veri ce piatră prețioasă; că a mulțumit mult prea puternicului Dumnezeu, pentru că i-a cercetat pe ei, servii săi cei nevrednici, după bunătatea sa cea neprețuită și a văzut umilirea lor și le-a adus aminte de sîngele și de patria din care se trag."[41] După aceste, Ioniță intrînd în materie, răspunde papei că se roagă să-l primească în sînul bisericei romane și să-i deie coroană și cinste ca unui fiu iubit, după cum ar afla din cărțile vechi că ar fi fost încoronați tot de Sfîntul Scaun mai mulți împărați, predecesori de ai săi.

Papa trimite lui Ioniță, după ce primește această veste îmbucurătoare, un răspuns prin capelanul Ioan, pe care-l adresează: lui Caloioan, domnul valahilor și al bulgarilor; repetează în el cele spuse în misia dintîi, anume că, știindu-l că se trage din nobila stirpe a romanilor, se așteaptă a-l vedea primind credința cea atotmîntuitoare. Papa îi spune că a cercetat registrele sale, spre a se încredința dacă într-adevăr se coronase regi în Bulgaria de către Scaunul Apostolic și găsise între altele că, pe timpul papei Adrian, regele bulgarilor, Mihail, ceruse ca să i se trimită de la Roma un cardinal, care să aleagă pe arhiepiscopul bulgar, iar, după ce Adrian trimisese acolo un subdiacon și doi episcopi, bulgarii, corupți prin darurile și făgăduințele grecilor, goniseră pe romani și primiseră presbiteri greci. „Deși memoria unei ușurinți așa de mari, urmează papa mai departe, ne-a îndemnat să fim cu mai mare băgare de seamă și să nu trimitem la fața ta pe nici unul din frații noștri cardinali, cu toate aceste am hotărît să trimitem la tine pe iubitul fiu, Ioan Capelanul, care este însărcinat să ducă arhiepiscopului bulgar un paliu și să ordineze episcopii ce ar fi de nevoie." Mai era însărcinat să cerceteze despre coroana cea dată de biserica romană străbunilor lui Ioniță, atît în cărțile cele vechi, cît și în alte documente, pentru ca papa să poată lucra în cunoștință de cauză. Papa sfîrșește scrisoarea sa prin cuvintele următoare: „Rugăm așa dar pe nobilitatea ta, ca să primești pe legatul nostru ca pe însuși persoana noastră și să-l tratezi cu cinste, primind și tu însuți sfaturile lui cele mîntuitoare și îngrijind ca să se primească și să se ție de către tot neamul valahilor și al bulgarilor, căci se cuvine ție atît spre gloria timpurară, cît și spre mîntuirea veșnică, ca, precum ești cu sîngele roman, așa trebuie să fii și cu urmarea, și că poporul țărei tale, care se zice că se trage de la romani, să urmeze institutele bisericei romane."[42]

Ioan Capelanul orîndueşte un arhiepiscop în *Tîrnova* și doi episcopi în *Belesbolna* și *Prestlava,* care cu toții primesc pe papă de capul bisericei și Ioniță recunoaște aceste orînduiri prin un hrisov din anul

---

[40] Theiner, *Monumenta Slavorum merid.*, I, p. 11: „audito quod de nobili urbis Romae prosapia progenitores tui originem traxerint."

[41] *Ibidem,* p. 15: „Et reduxit nos ad memoriam sanguinis et patriae nostrae a qua descendimus."

[42] Theiner, *l.c.*, p. 16: „ut sicut genere, sic sis etiam imitatione Romanus et populus terrae tuae, qui de sanguine Romanorum se asserit descendisse, ecclesiae Romanae instituta sequatur." Că poporul român îndeobște păstrase amintirea originei sale romane, se vede și din Cinnamus, Bonn, p. 260, care raportează că s-ar zice despre valahi, învederat de tradiția păstrată de ei, că ar fi coborîtori vechi din Italia: „Βλάχων [. . .] οἳ τῶας ἐξ 'Ιταλίας ἄποικοι πάλαι εἶναι λέγονται."

1204, în care spune că „plăcîndu-i lui Dumnezeu a-l face împărat al întregei Bulgarii și Valahii, a cercetat vechile scrisori și documente din care a văzut că predecesorii săi, *Simion, Petru* și *Samuel,* primiseră coroana de la papă; că și el a cerut aceeași favoare de la Inocențiu al III-lea, consimțind a primi în totul religia catolică și hotărînd să o țină, precum au ținut-o și predecesorii săi, împărații Bulgariei și ai Valahiei, făgăduind aceasta cu o nestrămutată tărie și dînd delegatului papei, ca dovadă a întoarcerei sale, hrisovul său întărit cu pecetea de aur."[43] Acest hrisov, însoțit cu cîteva prețioase daruri, îl trimite papei prin Ioan Capelanul, întovărășit de călugărul Vlasie.

Papa, primind actul formal al supunerei bisericei româno-bulgare sub autoritatea lui, se grăbește a răspunde la dorința lui Ioniță, trimițîndu-i în același an încă pe cardinalul *Leon de Santa-Croce,* care să ducă împăratului valahilor și bulgarilor diadema regală, să-l ungă și să-l încoroneze de împărat. Prin diploma papală trimisă lui Ioniță cu acest prilej, papa îi învoește și baterea monedei, care să-i poarte chipul; numește pe arhiepiscopul din Tîrnova primat peste toată împărăția lui și dispune să-i fie supuși lui mitropoliții, atît din provinciile Bulgariei, cît și ale Valahiei[44].

Ioniță este coronat de rege și împărat al bulgarilor și valahilor în noembrie 1204.

Relațiile lui Ioniță cu Imperiul latin din Constantinopole. În timp ce aceste tratări însemnate ocupau tot timpul lui Ioniță, în Constantinopole se petreceau mari schimbări. Împărăția Bizantină era răsturnată și, în locul ei, feodalismul croia o nouă ocîrmuire pe malurile calde ale Bosforului (12 aprilie 1204).

Ioniță, știindu-se ridicat de papă în rîndul principilor catolici, care acum își întemeiau domnia în Constantinopole, se grăbește a le trimite o solie în care îi felicitează pentru izbînda repurtată și se oferă ca ajutor în contra grecilor. El primește îndărăt răspunsul cel pe cît de necuviincios, pe atîta și de nepolitic, că „s-ar cuveni ca dînsul să nu se poarte ca un rege cu egalii săi, ci ca un rob ce este el, să arate tot respectul către moștenitorii stăpînilor săi. Ba din contra, latinii vor lua armele în contra lui și-l vor face să plătească scump îndrăzneala și obrăznicia lui." Adînc jicnit prin această desconsiderare nemeritată, Ioniță se hotărăște să-și răzbune. El se pune în înțelegere cu grecii cei răsturnați de latini și provoacă mai multe răscoale ale lor în *Didymotichon, Adrianopole, Vizia, Tzurulus* și *Arcadiopole.* Latinii, după ce îneacă în sînge revolta celorlalte cetăți, atacă Adrianopole, care cere ajutor de la Ioniță. Acesta pleacă îndată în contra latinilor, le smulge într-un asalt sîngeros orașul Filipopole și trece după aceea la despresurarea Adrianopolei[45]. El era ajutat de 14 000 de cumani, care slujeau în armata lui ca mercenari. Aceștia, după ce atacă armata împresurătoare, se prefac a fugi și atrag pe latini în grosul armatei lui Ioniță, unde valahii și cumanii fac din ei un măcel îngrozitor. Împăratul Balduin de Flandra cade el însuși prins în mîinile lui Ioniță, în 15 ⟨14⟩

---

[43] Theiner, *l.c.*, p. 27—28.
[44] Theiner, *l.c.*, p. 25: „Calojohani illustri Bulgarorum et Blacorum *regi*... et in terra tua primatus optimant dignitatem eique Metropolitani tam in *Bulgariae* quam *Blaciae* provinciis constituti subjacent."
[45] Euphraemius Monachus, *Historia bizantina in versibus,* Bonn, p. 298—299.

aprilie 1205, este dus în Tîrnova, unde, încărcat cu lanțuri, este aruncat în închisoare[46].

După victorie, Ioniță trimite pe cumani să pustiieze provinciile supuse Împărăției Latine, care fuseseră cu cîtva timp mai înainte aspru pedepsite de aceștia pentru încercarea lor de răscoală, încît bieții greci, loviți de latini și de români, nu știau unde să mai găsească scăpare. Orașul Adrianopole, care i se opune cu izbîndă, nu poate însă să-l iee[47]. Ioniță se aruncă atunci asupra orașului *Serres*, bate pe latinii ce alergară în ajutorul cetății, pătrunde în ea, dă foc orașului, ia cetățuia și prinde garnizoana latină ce o păzia. După această izbîndă, Ioniță atacă *Tesalonicul*, capitala ducatului lui Bonifacius de Montferrat, care izbutește însă să respingă pe valahi. Ioniță cade atunci asupra celorlalte orașe ale ducatului lui Montferrat, *Berrhoe, Filipopole, Aros, Rhaedestos, Perinthus, Arcadiopole*, care sunt toate prădate și ruinate în chipul cel mai îngrozitor. Respinși din toate părțile, latinii mai stăpîniau numai Adrianopole și Constantinopole, nefiind în siguranță nici în dosul puternicilor lor întărituri. Toată Tracia era prefăcută într-o pustietate înfricoșată, în care mai că nu se mai întîlniau ființi vii, afară de fiarele pădurilor, care luaseră iarăși stăpînire pe această țară, din care omenirea aproape dispăruse. Ioniță avea de gînd să despoporeze cu totul Tracia, transportînd poporația cea care rămînea în viață, în regiunile Moesiei, pe lîngă Dunăre.

Papa încearcă în zadar a împăca pe Ioniță cu latinii, căutînd să-l sperie într-un rînd cu amenințarea unui atac combinat al latinilor cu ungurii, spre a-l face mai cu seamă să elibereze pe împăratul Balduin. Aceste stăruinți amenințătoare ale lui Inocențiu al III-lea nu fac decît să răciască cu totul rîvna împăratului româno-bulgar către scaunul latin din Roma și în 1205 găsim scrisoarea papei către Ioniță, în care se tînguie de puțina onoare cu care acesta primise pe un sol al papei[48]. Împăratul româno-bulgarilor era un cap politic. Nu era el doară să se iee după simțiminte individuale, în afacerile statului său. Latinii înspăimîntați de scopurile lui Ioniță, se împacă cu grecii și cu ajutorul lor, împăratul Henric izbutește a respinge de astă dată pe Ioniță dinaintea Adrianopolei, urmărindu-l apoi pînă la Anchialos, și luînd o mulțime de pradă de la bulgari și valahi, se întoarce nesupărat la Constantinopole.

Ioniță, pentru a răzbuna pierderea suferită, asediază din nou Tesalonicul, cînd o mînă ucigașă îi răpește și lui viața, ca și fraților săi. Astfel se stingea în floarea vîrstei și a puterei, în 1207, acest cumplit product al unui popor voinic. Neobosit, energic și viteaz, unia cu însușirile unui mare căpitan, cruzimea cea mai rafinată și instinctul distrugerei, pe care se părea că i-l comunicaseră aliații săi cumanii, cu fata regelui cărora el chiar se însoțise.

După moartea lui Ioniță, care nu lăsă copii, tronul româno-bulgarilor trebuia să vină în mîinile lui Ioan, fiul lui Asan, celui mort la 1196. Acesta, fiind însă copil, un uzurpător, *Borilă*, fiul surorei lui Ioniță, pune mîna pe coroană, căsătorindu-se, spre a-și creea mai multe drepturi la tronul răpit, cu însăși mătușa lui, fata regelui cumanilor,

---

46 Afară de Choniates, care povestește această luptă la p. 808—814, mai vezi Nicephorus Gregoras, I, p. 13—16. Comp[ară] și scrisoarea fratelui împăratului Balduin, Henric, din 1205, cătră papa Inocențiu III, în care îi povestește prinderea fratelui său, în Theiner, *Mon. Slav. meridionalium*, I, p. 40.

47 Akropolites, Bonn, p. 95.

48 Scrisorile lui Inocențiu din 1205 și 1207, în Theiner, *l.c.*, p. 42—44.

văduva lui Ioniță[49]. Ioan Asan scapă cu ajutorul învățătorului său la cumani, dincoace de Dunăre. Ajungînd el vrîstnic, cere ajutor de la ruși, în țara cărora trăise ascuns cîtva timp, vine în Bulgaria, bate pe Borilă și-l asediază apoi în cetatea Tîrnova, pe care o ia după șapte ani de asediu, prinde pe Borilă și-l orbește, punînd astfel mîna pe tronul la care avea drept (1218)[50].

Ioan Asan și sfîrșitul dinastiei. Ioan Asan este după Ioniță cel mai strălucit reprezentant al dinastiei Asanilor. Pe timpul lui, se întindea Împărăția Româno-Bulgară peste toată Moesia, parte din Serbia cu Belgradul și Nișul, Tracia cu Dydimotichul și Adrianopole, Macedonia întreagă și țara albanezilor pînă la Durazzo[51] ⟨Dürres,⟩ încît vedem că împărăția lui Ioan Asan se coborîse din munții unde o înființase răscoala valahilor, și se întinsese în cîmpia cea locuită pretutindeni de poporul bulgăresc. Ioan Asan se intitulează singur și primește de la vecini tot titlul unchiului său Ioniță, de domn al valaho-bulgarilor[52]. Pe cît de aprinși și de cumpliți fuseseră predecesorii săi, pe atîta de blîndă și omenoasă se arată domnia lui Ioan, încît el lasă întipărită în memoria oamenilor, pe lîngă amintirea unei înalte măreții, pe acea a unei figuri dulci și bune, care atrase binecuvîntarea contimporanilor și părerile de rău ale posterității. Ioan Asan se căsătorește cu Maria, fiica lui Andrei al II-lea, regele Ungariei. Pe fiica lui, Elena, o mărită după fiul lui Ioan Duca Batatze ⟨Dukas Vatatzes,⟩ împăratul grecesc din Niceea, cu care apoi se leagă pentru a ataca Imperiul Latin, ce mai ducea o existență efemeră în Constantinopole[53]. Chiar capitala este asediată în două rînduri de către aliați și puțin lipsi de dînsa nu căzu în mîinile lor.

Papa interveni atunci în favoarea Imperiului Latin pentru a-l scăpa de pieire, cerînd de la regele Ungariei ca să meargă în ajutorul împăratului latin[54]. Din fericire pentru latini, alianța între Batatze ⟨Vatatzes⟩ și Asan se strică în curînd, din cauza scopului dat la lumină de cel dintîi, de a-și întinde domnia sa în Europa, unde Asan înțelegea să stăpîniască el.

Relațiile cu papa îndrumate în aparență pentru vecie de Ioniță, nu ținuseră nici măcar cît viața întemeietorului lor. De îndată ce Ioniță se sculase cu război contra latinilor, el se îndepărtase de biserica romană. Astfel, patriarhul din Tîrnova, la început, pus sub papă, rupînd odată cu stăpînul său legăturile care-l uniau cu Roma, și pe de altă parte, pe atunci Constantinopole și cu patriarhul ei fiind căzuți în stăpînirea latinilor, se înțelege cum exarhul româno-bulgarilor, dobîndi neatîrnarea și autocefalia, care erau pe de altă parte considerate de popor ca o complinire neapărată a neatîrnărei statului.

---

[49] Ephraemius Monachus, p. 316: „ἀδελφόπαις τις Βορίλας κεκλημένος Σκυθίδα θείαν γαμετὴν παρανόμως γήμας, ὑπῆρξεν ἐγκρατὴς καὶ Βουλγάρων. 'Ασὰν δέ παῖδα παῖδαγωγός τις λάθρα νέον κομιδῆ παραλαβὼν ὡς τάχος πρὸς Σκύδας ἀπήγαγεν εἰς σωτηρίαν." *Acropolites* spune și el că Borilă se căsătorise cu mătușa lui, Cumana, p. 26 ⟨24⟩: „τὴν Σκυδίδα θείαν γαμετὴν εἰληφώς."

[50] Acropolites, p. 35 ⟨33.⟩

[51] Jireček, *Geschichte der Bulgaren, [op. cit.,]* p. [251]—253, după o inscripție din 1231 ⟨1230,⟩ pusă de Ioan Asan pe o biserică zidită de el.

[52] În doc. din 1237, în Theiner, *Mon. Hung.*, I, p. 155, papa scrie: „Nobili viro Assano domino Blachorum et Bulgarorum".

[53] G. Acropolites, p. 52—56; Euphraemius Monachus, p. 328—330.

[54] Epistola Gregorii IX Belae IX regi Ungariae scripta 1235, în Theiner, *Monum. Ist. Hungariae, [op. cit.]* I, p. 140.

Şi, cu toate acestea, era neapărat ca, îndată ce relaţiile cu grecii se înturnaseră în rău, împăraţii româno-bulgari să caute a se apropia de latini, fie numai pentru a speria pe greci şi a-i face mai plecaţi a primi pretenţiiile lor. Stricîndu-se anume buna înţelegere între Asan şi Batatze ⟨Vatatzes,⟩ corespondenţa între papa şi împăratul româno-bulgar reiea iarăşi un caracter mai prietenos. Totuşi, din titlul dat de marele pontifice capului româno-bulgarilor, de *domnul* bulgarilor şi valahilor[55] şi nu *împărat* sau *rege* al lor, precum numea Inocenţiu al III-lea pe Ioniţă în scrisorile sale, se vede că un ghimpe tot rămăsese în legăturile papei cu Asăneştii, din încordările de mai înainte. Papa însă, crezînd că a pus iarăşi mîna pe biserica valaho-bulgară, trimite în acelaşi an, odată cu a doua scrisoare către Asan, o enciclică către toţi prelaţii din Bulgaria şi din Valahia, prin care îi îndeamnă la întoarcerea în sînul bisericei dreptcredincioase[56]. Această pripire a papei strică totul şi Asan se schimbă din prietenul prefăcut în duşmanul făţiş al papei, mai ales că şi cu latinii relaţiile îmbunătăţite un moment, se rupseseră iarăşi. Papa înfuriat, provoacă pe regele Béla al IV-lea a pleca în un soi de cruciată contra necredinciosului Asan şi cere de la Balduin al II-lea, împăratul Constantinopolei, să cedeze lui Béla drepturile de supremaţie pe care Balduin le avea asupra Împărăţiei Valaho-Bulgare. Béla pretinde de la papă ca toate pămînturile ce le va cuceri de la bulgari, precum Bulgaria sau Macedonia, să rămînă alipite de monarhia ungurească, iar papa să aibă asupra lor numai autoritatea bisericească[57]. Béla însă este împiedicat de a da urmare planurilor sale, prin cumplita năvălire tătară, despre care începuse a veni către Europa vestea îngrozitoare.

În 1241 moare şi Ioan Asan, lăsînd mai mulţi copii, din care cel mai mare, *Căliman,* se urcă pe tronul tătînă-său. După Căliman, mort în 1246, urmează fratele său *Mihail,* care şi el este ucis în 1257 ⟨1256,⟩ de către vărul său, *Căliman II.* Acesta, voind să iee cu de-a sila în căsătorie pe soţia mortului, fiica lui Ştefan Uroş, regele Serbiei, pentru a legitima uzurparea sa, este ucis de Uroş în 1250 ⟨1257⟩.

Cu dînsul se stinge dinastia Asanilor şi rămînînd tronul vacant, se întrunîră marii demnitari ai împărăţiei, pentru a alege un nou monarh. Alegerea căzu asupra lui *Constantin,* nepotul de fiu al lui Ştefan Nemania, întemeietorul puterei sîrbilor, care, pentru a-şi întări dreptul la coroana statului valaho-bulgar, se căsători cu o nepoată a lui Ioan Asan şi-şi dete numele de *Constantin Asan.* El nu mai avea însă nimic altceva comun cu vechea dinastie decît numele acesta de împrumut[58].

Istoria Împărăţiei Valaho-Bulgare ne arată că originea şi începătura ei este de căutat la poporul românilor din munţii sudului Peninsulei Balcanului. Aici se răsculă acest puternic element contra Imperiului Bizantin; aici se dădură luptele cele mai încordate şi îndeobşte noua împărăţie desfăşură întreaga ei putere la sudul Balcanilor, patria poporului român [de aici]. Bineînţeles că, întemeindu-se statul valaho-bulgar, or-

---

[55] Epistolae Gregorii IX Assano *domino* Bulgarorum et Valachorum scriptae: 31 mai şi 1 iunie 1237, în Theiner, *[op. cit.,]* I, p. 155 et 157.

[56] Epistola Gregorii IX ad universos praelatos in Bulgaria et Valachia, 1 iunie 1237, în Theiner, *[op. cit.,]* I, p. 157.

[57] Epistola Belae regis Ungariae scripta Gregorio IX, 7 iunie 1238 ⟨1239,⟩ în Theiner, *[op. cit.,]* I, p. 170.

[58] Acropolites, Bonn, p. 162: „ἐπεὶ δὲ ἔρημος ἐναπελείφθη κληρονόμου γνησίου ἡ τῶν Βουλγάρων ἀρχὴ ξυνιόντες οἱ προύχοντες εἰς βουλὴν τὸν τοῦ Τοίχου υἱὸν Κωνσταντῖνον εἰς τὸ ἄρχειν αὐτῶν ἀναδέξασθαι ἐβουλεύσαντο."

ganele lui ocîrmuitoare trebuiră să se coboare din creerii munților și c aceea vedem pe Asănești alegîndu-și drept oraș de reședință *Tîrnova*, așezat pe coastele Hemului spre cîmpia dunăreană. Odată însă cu această coborîre a statului valaho-bulgar de la munte la cîmpie se petrecu în întregul lui organism o transformare însemnată a cărei studiu va lumina multe întrebări rămase pînă acuma fără un răspuns mulțumitor [4].

3. Rolul românilor în împărăția valaho-bulgară

Continuitatea și valahii din Balcani. Desfășurarea cea extraordinară de putere arătată de poporul valahilor din Peninsula Balcanului, în luptele pentru întemeiarea și susținerea împărăției lor îngemănate cu poporul bulgăresc, a dat partizanilor teoriei părăsirei Daciei de coloniști unul din argumentele pe care ei îl cred din cele mai puternice întru a ei apărare.

Argumentul este formulat în chipul următor: valahii erau cîndva foarte puternici la sudul Dunărei, deoarece ei sunt în stare să bată nu numai armatele bizantine, dar încă și pe acele ale cavalerilor feodali ce întemeiază în Constantinopol, Imperiul Latin. Apoi, luptele fiind conduse de capi români, se adaugă că și inteligența română predomnia în acest imperiu, încît astfel, din toate punctele de vedere, românii joacă la începutul existenței statului întemeiat de ei în unire cu bulgarii, un rol precumpănitor.

De la jumătatea veacului al XIII-lea, epoca stingerei dinastiei Asanilor, numele românilor începe a se pomeni tot mai rar în istoria acelei împărății, pînă ce, în sfîrșit, el dispare cu totul, fiind înlocuit pretutindeni cu acel al bulgarilor; și, cînd împărăția înființată de Asani piere pe cîmpia de la Cosova sub loviturile turcilor (1389), ea piere ca stat bulgăresc curat, fără nici o amintire măcar a elementului românesc, ce altă dată îl înălțase la glorie și la mărire. Ce deveniseră românii din această împărăție?

Rösler ne răspunde că au trecut Dunărea la nordul ei, unde nu-i întîlnim pînă atunci și unde dimpotrivă încep a se arăta, îndată ce ei dispar de pe scena peninsulei; că, din această pricină, de la începutul veacului al XIII-lea, întîlnim pe valahi tot mai numeroși la nordul Dunărei, pînă ce umplu mai întîi Muntenia, apoi și țările învecinate, pe cînd din *Moesia*, fostul scaun al împărăției lor, ei au dispărut aproape cu totul[59].

Această amestecare a Moesiei cu părțile sud-balcanice nu este făcută fără scop. Într-adevăr, dacă Rösler ar pune greul împărăției acolo unde am văzut că era într-adevăr, în părțile sud-balcanice, unde se află și astăzi un puternic element românesc, atunci nu ar avea de unde să facă a se fi scurs poporația română către părțile Daciei Traiane. Strămutînd însă arbitrar în Moesia centrul și puterea Împărăției Româno-Bulgare și admițînd că românii ar fi fost cîndva *foarte numeroși în Moesia*, unde astăzi ei nu mai există, poate să introducă explicarea dispariției lor, prin trecerea Dunărei.

Dibăcia este într-adevăr meșteșugită. Dar în istorie nu poate fi vorba de idei sau interpretări iscusite sau ingenioase, precum e în științele

---

[59] Rösler, *[op. cit.,]* p. 119.

dreptului, ci numai și numai de stabilirea adevărului, care nu poate fi decît unul singur. Am văzut însă mai sus, dovedit într-un chip învederat, că elementul roman, de la năvălirea bulgară înainte, nu mai exista în Moesia, unde nu se mai întîlnește, precum nu exista nici pe timpul înființărei Imperiului Româno-Bulgar, nici după aceea, pînă în zilele noastre. Prin urmare, românii nu au avut de unde veni din Moesia în Dacia, deoarece din Moesia ei dispăruseră de la secolul al VII-lea înainte. Din jurul Balcanilor însă nu s-au mistuit, fiindcă acolo îi regăsim și astăzi și după cum se știe, într-un număr în destul de mare, pentru a nu putea fi vorba de stingerea lor.

Rösler, temîndu-se însă de a nu fi dat pe față, caută să se acopere aiurea, spunînd că „Românii ar fi trebuit să fie foarte numeroși în Tesalia și în Rodop, pînă pe timpul năvălirei otomane."[60] Fără îndoială că aici au fost numeroși. Dar ce au a face asemenea regiuni cu Moesia și apoi în ele ei nu numai că *au fost,* dar *sunt* încă și astăzi în număr însemnat.

Simțind slăbiciunea acestei temelii a teoriei lor, sprijinitorii părăsirei Daciei caută să-i pună proptele și anume, întîi susținînd că românii din Imperiul Româno-Bulgar (fără a mai determina de astă dată regiunea de unde: de la nordul sau de la sudul Balcanului), „în timpul luptei pentru eliberare, începută în 1185 și care dobîndi în tot decursul său un însemnat ajutor din partea poporului cumanilor, trebuiră să se împrietenească tot mai mult cu acest popor, și astfel, să se sporiască plecarea către emigrare a celor dintîi către țările celor din urmă, de la nordul Dunărei. Valahii, fiind nevoiți *adeseori* a căuta scăpare peste fluviu la aliații lor, înaintea armatelor bizantine, ei trebuiră în curînd să vadă cît de favorabile erau cîmpiile Munteniei pentru pășunarea turmelor lor și multe familii, multe obștii sătești preferară a rămînea pe malul nordic, decît a se întoarce pe acel drept, unde războiul cu bizantinii le făcea viața grea și nesigură."[61]

Mai întîi nu este exact că românii să fi fost nevoiți a trece *de mai multe ori* Dunărea, spre a căuta scăpare la cumani, înaintea armatelor bizantine. *O singură dată* se întîmplă aceasta, la începutul răscoalei. Mai în urmă, fiind necontenit victorioși, nu aveau trebuință de a trecea Dunărea, ci înaintau mereu către sud, asupra Constantinopolei.

Dar apoi, pentru ce oare ar fi părăsit românii regiunile locuite de ei pînă la răscoală, cînd aceasta le izbutise atît de bine, încît să îndrumeze înființarea unei puternice împărății? Cum? Ei bat pe bizantini, îi pradă, le iau cetățile, pot să facă ce vreau nu numai în însăși țara lor, dar chiar în întreaga peninsulă, și tot ei să fugă, să-și părăsească patria, să se strămute la nordul Dunărei! Cît timp fuseseră robii Bizanțului nu le venise în gînd asemenea dezțărare și să o întreprindă acuma, cînd erau aproape stăpînii lui? Ar fi trebuit ca românii să fi avut mintea altfel conformată de cum e astăzi în omenire, pentru a îndeplini asemenea fapte. Noi credem însă că putința științei istorice se bazează tocmai pe convingerea intimă că oamenii *cuminți* au judecat totdeauna în același mod, că atît legile logicei formale, cît și acele ale logicei materiale, adică a faptelor, nu s-au schimbat cîtuși de puțin și că nici pe atunci oamenii nu puteau *fugi de bine* și *alerga după rău.* Căci ce soartă aștepta oare pe români, popor de păstori, în mijlocul cumanilor, care umblau în mare parte după prădatul turmelor, decît aceea de a fi despoiați de avuția lor cea mai de preț?

---

60 Rösler, *[op. cit.,]* p. 114.
61 Rösler, *[op. cit.,]* p. 117. Comp[ară] Hunfalvy, *Ansprüche, [op. cit.,]* p. 81.

Fără îndoială că nici acest motiv nu era îndestulător. Cată deci i se mai adăogi încă un sprijin și mai putred încă decît celelalte, anume că: „între schimbările etnografice, care se îndepliniră în urma lățirei puterei otomane, nici una nu ar fi mai însemnătoare ca împuținarea elementului roman în peninsulă (unde?), adus prin absorbire și emigrare."[62] Năvălirea turcilor ar putea fi un motiv serios pentru retragerea românilor de la sud spre nord, dacă nu s-ar lovi în cap cu datele. Turcii pun pentu întîia oară piciorul în Europa în 1356 și la acea dată elementul românesc era acum *de mult,* numeros și însemnat, la nordul Dunărei. Chiar ambele principate, ale Munteniei și Moldovei, erau înființate și anume, prin o emigrare a românilor, însă *nu de peste Dunăre,* ci după cum vom vedea-o, *din Transilvania,* adică *nu de la Dunăre spre munte, precum ar cere-o ipoteza părăsirei Daciei, ci de la munte spre Dunăre.*

Nu deci prin trecerea elementului românesc *din Moesia* (unde el nu se afla), dincoace de Dunăre, se poate explica dispariția amintirei lui din istoria posterioară a imperiului întemeiat de frații Asănești. Pentru a da o explicare istorică, adică bazată pe adevăr, a acestui fapt netăgăduit, trebuie să cercetăm rolul pe care elementul românesc și acel bulgar l-au avut în constituirea și dezvoltarea împărăției întemeiate de ele. Vom vedea apoi, dacă acel românesc s-a stins din istorie, din pricina dispariției sale fizice din viața peninsulei sau din alte motive. Am văzut că el și astăzi există și într-un număr însemnat, însă nu în Moesia, unde nu a existat niciodată de la năvălirea bulgară înainte, ci în aceleași regiuni, unde el se afla și pe timpul constituirei Imperiului Româno-Bulgar și unde a luptat pentru întemeierea lui în munții Hemului, Rodopului și ai Pindului. Și că s-a stins pomenirea lui din istoria ulterioară a împărăției, la început româno-bulgară, această întunecare a numelui său, celui altădată atît de vestit, era neapărată, fiind date rolurile îndeplinite de el și de bulgari în împărăția lor comună.

Cînd este vorba a cerceta rostul pe care l-au avut românii la înființarea și susținerea Imperiului Valaho-Bulgar, se înfățișează mai întîi o întrebare: Fost-a poporul acela care a provocat și susținut cu atîta energie lupta în contra bizantinilor, precum și vestita familie a Asăneștilor, într-adevăr valahi din munții peninsulei? S-ar părea că, după izvoarele cercetate mai sus, cronicarii bizantini și scrisorile papale, ar trebui să privim lucrul ca afară din orice discuție. Cu toate aceste nu este astfel. Învățații slavi, care au interes a da bulgarilor rolul precumpănitor în răscoala întîmplată la sfîrșitul veacului al XII-lea contra imperiului din Constantinopol, susțin că românii, chiar dacă au luat parte la această răscoală, au jucat însă un rol cu totul secundar, că mai ales Petru, Asan, Ioniță și coborîtorii lor au fost bulgari: că dacă răscoala este atribuită de greci valahilor, aceasta provine numai din pricina urei celei înverșunate pe care bizantinii o purtau dușmanilor lor de moarte și care îi împingea să le șteargă numele din istorie. Valahii, deci, nu ar fi avut acel rol strălucit pe care istoriografii timpului li-l atribuie lor și numele lor ar fi fost numai substituit cu dinadinsul celui al bulgarilor, spre a înlătura pe aceștia astfel cu totul din amintire.

„Expunerea deosebită a luptei pentru neatîrnarea bulgarilor, își găsește explicarea în amestecarea numelui de valah și de bulgar la istoricii contimporani și fiindcă, în timpurile următoare, numele bulgarilor revine iarăși în onoare și aceeași schimbare a numelui în izvoarele apusene poate fi datorită înrîurirei grecești, apoi *s-ar putea induce în-*

---

[62] Rösler, *[op. cit.,]* p. 116—117.

locuirea voluntară a unui nume prin celalt, din partea politicilor din Bizanț, care își poate găsi explicarea în ura și disprețul național, și căuta a înlătura cu totul urîciosul nume ale bulgarilor. Numai atunci cînd Bulgaria fu restatornicită în vechile ei margini, cînd chiar ajutorul ei fu cerut împotriva Imperiului Latin din Constantinopole, nu se mai făcu nici o greutate de a se recunoaște oficial numele altădată atît de urîcios al bulgarilor."[63]

Autorii aceia ce tăgăduiesc românilor continuitatea pe teritoriul vechei Dacii, susțin, dimpotrivă, că valahii ar fi avut rolul precumpănitor la întemeierea și sprijinirea statului valaho-bulgar, aceasta, pentru ca îndată ce numele lor începe a se șterge din istoria Peninsulei Balcanului, să-i poată strămuta dincoace de Dunăre, spre reîmpoporarea cu ei a Daciei Traiane! Slavii deci tăgăduiesc rolul precumpănitor al valahilor în constituirea statului sud-dunărean și trag tot rolul cel mare al Împărăției Valaho-Bulgare pe seama bulgarilor. Sașii și ungurii sprijină din contra rolul mai de seamă al românilor în acea împărăție, pentru a le putea tăgădui continuitatea în Dacia Traiană! Cine nu vede în o asemenea tratare a istoriei, cu totul alte tendinți decît cercetarea adevărului?

Mai întîi nu prea înțelegem ce folos ar fi avut bizantinii a atribui căderile lor mai curînd valahilor decît bulgarilor și, dacă ar fi fost vorba pe tăinuire, mult mai aproape ar fi fost a ascunde căderile însăși, decît numele poporului ce le pricinuia.

Dar această părere nici nu este întemeiată. Nu este adevărat că autorii bizantini ar ascunde cu scop numele bulgarilor. Așa Nicetas ne spune într-un loc, că Asan, revenind de peste Dunăre cu o trupă de cumani, se hotărăște a restatornici împărăția valahilor și a *bulgarilor*, astfel cum ea fusese mai înainte[64]. Aiurea, tot Nicetas pomenește un episcop bulgar[65]. Într-un alt loc, același scriitor spune că demoniacii pe care Petru și Asan îi închisese[ră] în biserica Sf. Dimitrie, profetizau că „Dumnezeu voia ca gintea *bulgarilor* și a valahilor, scuturînd jugul cel învechit, să dobîndească libertatea"[66] și aceeași pomenire a bulgarilor se întîlnește și în alți autori bizantini, care povestesc tocmai primele timpuri ale răscoalei, tocmai acelea în care se pretinde că ei ascundeau cu îngrijire numele poporului ce le-ar fi dat loviturile. Astfel deci, baza chiar pe care se întemeiază interpretarea slaviștilor, ascunderea intenționată a numelui bulgarilor de către scriitorii bizantini, cade de la sine.

Însă nu numai scriitorii bizantini vorbesc despre valahi și privesc ca atari pe capii răscoalei. Papa Inocențiu III, în scrisorile lui către Ioniță, dă acestuia în repețite rînduri titlul de domn, mai tîrziu acela de împărat al bulgarilor și *valahilor* și spune iarăși în mai multe rînduri, că atît Ioniță, cît și poporul său, *care se trage din Italia,* ar trebui cu atît mai mult să primească religia catolică[67]. Slaviștii potrivesc îndată și această mărturisire cu părerile lor. Ei consideră spusele papei, asupra originei romane a lui Ioniță, ca un *compliment* pe care papa

---

[63] Píč, *Abstammung der Rumänen, [op. cit.,]* p. 87—88: Jireček, *Gesch. der Bulg. [op. cit.,]* p. 225.

[64] Mai sus, p. 454.

[65] Choniates, p. 339: „τὸν ἀρχιποίμενα τῶν Βουλγάρων." Mai vezi și p. 488.

[66] Choniates, p. 485: „ὡς ὁ θεὸς τοῦ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Βλάχων γένους ἐλευθερίαν ηὐδόκησε."

[67] Mai sus, p. 457. Afară de locurile raportate, mai vezi și cele ce spune Vasile, Mitropolitul Bulgariei, în scrisoarea către papă, din 1202 (Theiner, *l.c.*, I, p. 17): „tanquam heredes descendentes a sanguine romano."

îl făcea bulgarului, spre a-l dispune mai curînd la primirea catolicismului, compliment pe care vicleanul bulgar și-l însuși îndată și-l luă la serios[68]. Noi credem că o asemenea interpretare este tot ce poate fi mai silit și că nici nu ar merita o critică mai serioară, dacă nu ar fi împărtășită de oameni cu o reputație științifică așa de bine întemeiată ca sprijinitorii ei. Nu este îndestul de curios ca *complimentele* papei să concorde așa de bine cu istoricii *falsificatori* din Constantinopole?

Asăneștii erau valahi. Nu sunt însă numai aceste izvoarele, care ne spun că dinastia Asăneștilor era de origină valahă. Mai mulți cronicari francezi și unul german, care cu toții descriu fapte, în care ei sigur au jucat un rol pe aici, prin Orient, mărturisesc că Ioniță era valah. Așa *Geoffroy de Villehardouin,* care luptase în persoană contra lui Ioniță, în armata nenorocitului Balduin, spune despre Ioniță că era regele Valahiei și al Bulgariei și că el însuși era valah și tot astfel mărturisește și *Henri de Valenciennes*[69].

Urmașul lui Balduin, împăratul *Henric,* scrie, după nefericita luptă purtată contra lui Ioniță, către papă, că „deodată s-a repezit asupra lor acest Ioniță cu valahii și cumanii săi[70]“.

Robert de Clary, un nobil din armata franceză, care a luat parte la mai multe lupte cu Ioniță, numește de asemenea pe acest principe Ioan Valahul[71].

În sfîrșit, mai amintim și pe cronicarul cruciatei a 3-a, întîmplată tocmai în timpul lui Petru și Asan, *Ansbertus,* care descrie iarăși fapte petrecute sub ochii săi. El deosebește, între naționalitățile de căpetenie ale Peninsulei Balcanice, pe *greci, bulgari, sîrbi, valahi* și pomenește pe un oarecare *Calopetru* Valahul și pe fratele său, *Crasianus* (Asan), cu supușii lor valahi[72].

În afară însă de aceste mărturisiri concordante a o mulțime de izvoare atît de deosebite, ca bulele papale, cronicarii bizantini, cronicarul german al cruciatei a 3-a și acei francezi ai Împărăției Latine din Constantinopole, care singure prin întîlnirea lor uniformă asupra naționalității valahe a Asăneștilor, ar trebui să ridice orice îndoială, mai pose-

---

[68] Píč, *Abstammung, [op. cit.,]* p. 52 ⟨92:⟩ „und können unmöglich alle die *Complimente* die man sich gegenseitig macht, ernst nehmen.“

[69] Geoffroy de Ville-Hardouin, *Conquête de Constantinople avec la continuation* de Henri de Valenciennes, éditée par Nathalis de Wailly, Paris, 1874, p. 117: „*Iohannis* qui était *roi de Blaquie et de Bogrie.* Et ce Iohannis était un *Blaque* qui était révolté contre son père.“; p. 164 conține în nota 276 o versiune a altor manuscripte, care scriu numele lui Ioniță *„Jehennice le Blac“;* p. 209: *„Johannis le roi de Blaquie* venait secourir ceux d'Andrinople avec une bien grande armée, car il amenait *Blaques et Bogres,* et bien 1400 ⟨quatorze mille⟩ Comains, qui n'étaient pas baptisés“; p. 249: „Les Grecs qui étaient restés dans la cité se rendirent à lui, et lui à l'instant les fit prendre, [...] et les fit mener en *Blaquie;* à une ville qui avait no *Enlui* (alte manuscrise dau: *Enlin, Aulin, Alin)* qui siet au pied de la *montagne de Blaquie.*“ Henri de Valenciennes, idem, p. 309: „Alors ils résolurent qu'ils iraient vers la *Blaquie* por requérir l'raide et l'appui d'un haut homme qui avait nom Esclas, et était en guerre contre *Burile* (pui était son cousin germain), [...] Alors l'empereur commanda que l'armée chevauchât, vu qu'il avait [bien] grand désir de trouver *Burile* son ennemi; car *Johannis, l'oncle de Burile,* lui avait occis son frère, [...] l'empereur Baudouin“; p. 333; „Esclas, je vous donne ma fille, [...] Et puis je vous octroie avec, la *grande Blaquie,* dont je vous ferai seigneur etc.“

[70] Theiner, *Mon. Slavorum merid.,* I, p. 40: „Irruit subito Blachus ille Iohannitius in nostros cum [...] Blachis et Commanis et aliis.“

[71] Robert de Clary, *La prise de Constantinople,* în *Chroniques greco-romaines inédites ou peu connues,* publiées par Charles Hopf, Berlin, 1873, p. 51, 52, 82—84.

[72] Ansbertus, *Historia de expeditione Frederici imperatoris,* curante Jos. Dobrowsky, Pragae, 1827, p. 29 și 34.

dăm în Nicetas Choniates o știință încă și mai prețioasă, care ne arată că *limba care era mai pe placul capilor răscoalei era acea valahă.* El ne spune anume, cu autoritatea lui de martor ocular al celor mai multe scene și de informat la fața locului pentru cele la care nu asistase, că „în una din numeroasele lupte întîmplate între valahi și bizantini, unul dintre preoții prinși, pe cînd voiau să-l ducă prizonier în Hemus, *fiindcă cunoștea limba valahilor, se rugă de Asan, ca unul ce era de aceeași limbă cu el, ca să-i deie drumul.*" Nicetas arată deci, că acest preot rugă pe Asan *în limba valahă,* ca una ce fiind limba lui Asan, preotul spera să-l dispună mai curînd în favoarea lui și să-l facă a primi rugămințile ce-i făcea[73].

În acest loc, noi credem a găsi o dovadă asupra naționalităței valahe a lui Asan și deci a întregei sale familii, asupra căreia nici mai poate încăpea vreo discuție.

Față cu niște mărturii atît de variate și totodată atît de concordante, ce se poate aduce? Împrejurarea că Ioniță numește într-un loc al scrisoarei sale pe împărații bulgari, predecesori ai săi și pe Simion, Petru și Samuel, străbunii săi[74]. Ioniță însă pentru a-și da mai mult drept la tronul bulgaro-valahilor putea să se pretindă coborîtor din vechia dinastie bulgară. Așa tot el spune că Simion, Petru și Samuel fuseseră împărați ai bulgarilor și valahilor și lucrul rămîne, cum am spus și mai sus, nehotărît, dacă nu cumva a fost așa cum spunea Ioniță, adică dacă românii nu jucaseră un rol însemnat și în prima împărăție bulgară.

Cît despre împrejurarea că monumentele slave nu arată pe Asănești ca români, ci ca bulgari[75], ea își găsește ușor explicarea în strînsa legătură în care se aflau românii cu bulgarii, într-un timp cînd deosebirile etnice nu aveau încă nici o valoare; apoi, în faptul pe care-l vom constata mai jos, că dinastia Asăneștilor, deși de origină română, se bulgarizase tot mai mult cu timpul și membrii ei puteau deci să treacă drept bulgari [5].

Încetarea rolului valahilor în Imperiul Asăneștilor. Am arătat că românii transdanubieni ocupau munții Hemus. Întrucît cele mai multe din luptele, din care a ieșit mîntuirea bulgaro-valahilor, au avut de teatru acești munți, patria valahilor, este firesc lucru de a admite că valahii formau contingentul cel mai însemnat al armatelor revoluționare.

Nu se poate prin urmare tăgădui că răscoala în contra Împărăției Bizantine porni de la valahii din muntele Hemus, către care se alipiră în curînd și bulgarii, care voiau să restatornicească vechea lor putere.

Acești valahi jucară rolul cel mai mare în timpul luptelor de răzvrătire, în legătură cu cumanii de la nordul Dunărei. Analele bizantine răsună numai de numele lor, amintind pe acel al bulgarilor mult mai arareori.

---

[73] Choniates, p. 617: „τότε δὲ καὶ τῶν, δορυαλώτων τις ἱερέων εἰς τὸν Αἶμον αἰχμάλωτος ἀπαγόμενος, δεῖται τοῦ 'Ασὰν ἀφεθῆναι, δι' ὁμοφωννίας ὡς ἴδρις τῆς τῶν Βλάχων φωνῆς εἰς ἔλεον ὑτὸν ἐκκαλούμενος."

[74] Theiner, *Monumenta Slav. merid.*, I, p. 29: „predecesorum meorum imperatorum Bulgarorum et Blachorum Symionis, Petri et Samuelis *progenitorum* meorum." Tot așa îi numește și papa Inocențiu al III-lea în o scrisoare către Ioniță, din 1202, noembrie, în 26. Theiner, *l.c.*, p. 16: „Sicut illustri Petri, Samueli et aliis progenitoribus tuis ex libris tuis legitur concessisse." Ar putea fi însă și o greșită traducere a cuvîntului slavon *preadcăi*, ce înseamnă nu numai progenitor, dar și predecesor. Vezi Hașdeu, în *Traian*, 1869, p. 284.

[75] Píč, *Abstammung, [op. cit.,]* p. 88—90. Comp[ară] studiul lui Höfler, *Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches des Assaniden,* în *Sitzungsberichte der K. K. Akademie zu Wien,* Wien, 1879, p. 229 și urm.

Cu toate acestea, imperiul întemeiat de Asănești dincolo de Dunăre pe temelia, mai ales, a naționalității valahe, devine cu timpul o împărăție curat bulgărească și iată cum se explică această prefacere: Cît timp fu vorba de a întemeia statul, prin puterea brațului, prin lupta energică, păstorii din munții Hemus dădură cel mai puternic contingent. Cînd însă statul trebui organizat, bulgarii începură a da tonul. Ei erau mai culți decît românii; aveau biserica lor, cu o ierarhie stabilită și existentă, respectată încă de greci la distrugerea primului lor stat, o limbă scrisă și cunoșteau viața de stat încă din timpul întîiului lor imperiu, toate, elemente care lipsiau poporului de păstori pe jumătate nomazi al românilor[76]. Astfel este raportat că Ioniță punea să se traducă epistolele sale către papă, din limba bulgară, în care probabil erau redactate de el însuși, întîi în grecește și, apoi, din această limbă în latinește[77]. Se poate ca Petru și Asan, care trăiseră pînă la o vîrstă mai coaptă ca păstori în munți, să nu fi uitat românește și astfel se explică cum de preotul cel prins se adresează lui Asan în limba română. Despre Ioniță, care era copil pe timpul răscoalei și care se coborîse cu frații săi între bulgarii din cîmpie, se poate însă susținea că uitase limba lui originară.

Cît timp statul valaho-bulgar stătu în munți, românii predomniră, cu toate că și ei tot în limba bulgară vor fi scris cele ce trebuiau să le scrie. De îndată însă ce Petru, după ce scoase pe Ivancu din *Tîrnova*[78], strămută în acest oraș reședința împărăției, care oraș așezat pe coastele Hemului ce privesc către Moesia, era locuit în totalitate de bulgari, este învederat că înconjurimea chiar în care stătea dinastia română, o silea să primească în curînd toate elementele vieței bulgare și să se prefacă în bulgară. Decăderea tot mai mare a Împărăției Latine din Constantinopole nu mai cerea încordarea atît de mare a puterilor militare și domnia lui Ioan Asan este o eră aproape de liniște pentru statul valaho-bulgar. Elementul războinic, valahii, trebuia deci să piardă necontenit din însemnătatea lui, iar acel pașnic și organizator, bulgarii, să iasă tot mai mult la iveală. Dinastia domnitoare ea însăși fiind bulgarizată, înțelegem ușor cum se face că, după cîtva timp, numele valahilor dispare mai cu totul din constituirea imperiului și ei nu se mai arată ca un element domnitor, ci ca unul supus, ca unul din popoarele statului bulgăresc.

Această explicare găsește o puternică confirmare în faptul că scriitorii mai tîrzii ai Imperiului Bizantin, care expun din nou luptele Asăneștilor pentru neatîrnare, mai întîi, încep a pomeni mai mult pe bulgari decît pe români în istorisirea lor și, apoi, substituiesc în totul numele de bulgari acelui al valahilor, încît acesta dispare cu totul din scrierile lor. Așa *Pachymeres* (1242—1308 ⟨1310?⟩) numește încă pe valahi în mai multe rînduri alăturea cu bulgarii. *Gheorghe Acropolita,*

---

[76] Prin urmare, propoziția lui Rösler, *[op. cit.,]* p. 110, că în Imperiul Valaho-Bulgar [„doch so, dass in dem gemeinschaftlich auf ein Ziel wirkenden Organismus] die Romänen mehr den Kopf, die Slaven den Arm repräsentiren."

[77] Theiner, *Monum, Slav. merid.*, I, p. 15: „Literae Caloioannis domini Bulgarorum et Blachorum missae domino Innocentio papae III, translatae de Bulgarico in Graecum et de Graeco postea in Latinum." Domnul Sbiera *(Codicele Voronețan,* Cernăuți, 1885, p. 339) crede, după stilul epistolelor lui Ioniță cătră papă, că ele n-au fost concepute în latinește sau cel puțin nu de un cunoscător deplin al graiului latinesc, dar nici în graiul bulgaro-slavonesc. „Crezi că citești o scrisoare românească." Presupune deci, că Ioniță le-ar fi scris în românește și apoi ar fi fost puse pe bulgărește. Nimic nu ne îndreptățește a primi o asemenea presupunere, latineasca Veacului de Mijloc, mai ales, la popoarele din răsărit, are îndeobște o întorsătură simplă, care o apropie de limba română.

[78] Mai sus, p. 455.

care trăiește de la 1220 ⟨1217⟩—1282, numește însă pe Ioniță împărat al *bulgarilor* și tot așa face și cu predecesorul său, împăratul Asan[79]. Cu toate că și el descrie revoluția din Hemus, pretutindeni, înlocuește în chip sistematic numele valahilor, pe care-l avea înainte în scriitorul contimporan Nicetas Choniates, cu acel de bulgari, cu poporul acela care, *pe timpul său,* era elementul dominant în Împărăția Valaho-Bulgară. Și cu toate acestea, Acropolita cunoaște existența țărei valahilor, pe care o amintește în două rînduri. Într-un loc spune că Ioan Asan parcurse Marea Valahie, ocupă Elbanul ⟨Elbasan⟩ și devastă pînă la Iliric, toate, indicații, care strămută așezarea valahilor tot în părțile sudice ale peninsulei. Aiurea, ne mai spune că Ioan Asan dădu unui general al său bani și șase trireme, ca să poată ajunge la Marea Valahie, ceea ce ne arată că această țară trebuia să fie așezată pe țărmurile Mărei Egee[80]. Valahii existau deci și pe timpul lui Acropolita, deoarece el vorbește de țara locuită de ei. Ei pierduseră însă orice însemnătate istorică și politică, nu mai jucau nici un rol în viața statului; de aceea scriitorul nu se mai ocupă de ei.

Același lucru ne întîmpină la alt cronicar bizantin *Nicefor Gregoras,* care trăiește între anii 1295—1360 ⟨1290/1—1362⟩, pînă cînd merge istoria lui. Nici acesta nu amintește despre poporul valahilor, ci atribuie toate împrejurările petrecute în imperiul Asăneștilor, atît sub Ioniță, cît și înainte, poporului bulgăresc. El numește pe Ioniță, fratele întîiului Asan, stăpîn al tuturor *bulgarilor,* fără a adăogi, cum face papa în scrisorile sale, și al valahilor. Tot așa vorbește despre fiul lui Asan, Ioan Asan, că, pe timpurile lui, ar fi ajuns a domni asupra *bulgarilor;* că domnitorul *bulgarilor,* Asan, a cărui soră era măritată după împăratul Teodor, murise; că fiul acestuia, Ioan Asan, căruia se cuvenia stăpînirea asupra *bulgarilor,* după dreptul de moștenire, se sui în tronul său și așa mai departe.[81]

Iată deci explicat pe deplin și rolul însemnat al românilor în lupta pentru neatîrnare și dispariția lor ulterioară de pe scena politică.

Rămîne de limpezit încă o ultimă întrebare. Ce au devenit românii, care altădată întemeiaseră Împărăția Valaho-Bulgară? Pentru a răspunde la ea, trebuie să cercetăm regiunile unde ei locuiesc și au locuit totdeauna în Peninsula Balcanului și nu cumva Moesia, unde nu i-am putut reafla nici astăzi, pentru motivul cel foarte firesc că niciodată ei nu au trăit aici.

---

[79] George Acropolites, Bonn, p. 20, 22, 24 ⟨21:⟩„τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων 'Ιωάννην"; p. 35 ⟨33⟩: „ὁ πρῶτος τῶν (βασιλεὺς) τῶν Βουλγάρων 'Ασὰν δύο ἔσχεν οἱούς, τὸν 'Ιωάννην καὶ τὸν 'Αλέζανδρον." Despre Ioan Asan spune la p. 52: „ὁ βασιλεὺς πρὸς τῶν Βουλγάρω ἄρχοντα 'Ασὰν." „Istoria lui *Euphraemius Monachus,* deși scrisă după 1254, pînă la care an ajunge, pomenește pe valahi întocmai ca și Choniates. Ea nu este însă decît o punere în versuri a cronicei lui Choniates. Vezi bunăoară ediția din Bonn, p.237, vers. 5763—64.

„ὧν χάριν Μυσῶν ἐκταραχθέν πος ἔθνος
κατ' Αἶμον οἰκοῦν οἱ κικλήσκονται Βλάχοἱ."

parafrază pusă în versuri a locului din Nicetas, de la p. 482: „τοὺς κατὰ τὸν Αἶμον τὸ ὄρος βαρβάρους, οἱ Μύσοι πρὸτερον ὠνομάξοντο, νυνὶ δὲ Βλάχοι κικλήσκονται."

[80] Acropolites, Bonn, p. 46 ⟨43:⟩„κατέδραμε δὲ καὶ τῆς Μεγάλης Βλαχίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ 'Ελβάνου κατακυριεύει, καὶ μέχρι τοῦ 'Ιλλυρικοῦ τὰς λείας ποιεῖ"; p. 66: „δοὺς δὲ αὐτῷ χρῆμα καὶ τριήρεις ἕξ περὶ Μεγάλην Βλαχίαν ἀφῆκεν."

[81] Nicephorus Gregoras, Bonn, p. 14, 28, 60, 132 etc. Și Nicephorus Gregoras vorbește de *Valahia,* anume de o fiică a principelui Valahiei luată în căsătorie de un rege al Serbiei; această Valahie însă nu mai înseamnă Valahia Mare de la sudul Balcanului, ci Muntenia de la nordul Dunărei, care pe timpul lui Gregoras era acum constituită (vezi mai jos, vol. II, cap. I, no. II).

Ce au devenit românii din locurile ce le ocupau în vremile luptei cu Împărăția Bizantină? La acesta răspundem că ei se află tot acolo în aceiași munți pe care îi ocupau și atunci, în aceleași așezări acățate pe înlățimi, unde locuiesc în orașe ca Moscopolis (altădată cu 70 000 de suflete, astăzi aproape ruinat prin turci), Metzovo, Vlacho-Clisura, Crușova, Călăreții, Bitolia sau Monastir și altele. Ba în multe locuri, poporația înmulțindu-se peste seamă, macedono-românii s-au scoborît din munții lor și au împoporat orașele din cîmpie, precum Serres și Salonic în Macedonia; Ianina în Epir; Elbasan, Berat, Prizrend în Albania, Volo, Larissa și Tricala în Tesalia, — și altele multe, unde alcătuiesc pretutindeni poporația comercială și industrială, uneori chiar aristocrația orașelor[82].

Cum se face însă de ei nu mai apar ca valahi, adică ca români, ci ca alte popoare, albanezi și mai ales greci? Aceasta provine din pricină că ei, supunîndu-se elementelor domnitoare, caută singuri a trece drept ceea ce nu sunt; se dau drept albanezi și mai ales drept greci, încît astfel miezul românesc dispare sub coaja ce-l acopere.

Dacă se cercetează cu de-amănuntul împrejurările, atunci descoperim lucruri de tot neașteptate, anume că toate luptele încordate, duse pentru neatîrnare de poporul grecesc, în contra asupritoarei domnii a turcilor, au fost purtate de românii acei îmbrăcați în haină grecească; că vestiții eroi, pretinși greci, ai luptei pentru emancipare, precum Marcu Botsari, Colocatroni, Riga Fezeul, Caraiscachi și mulți alții, erau cu toții valahi, cărora li se părea o mare cinste de a fi priviți drept greci; că, astfel, neatîrnarea grecilor moderni înflori din mormintele românilor, care-și vărsară sîngele lor pentru un popor și o cauză străină.

Unde sunt românii Peninsulei Balcanului? Să se întrebe autorii greci ei înșiși, care destăinuiesc, adeseori, fără să vrea, origina eroilor, de care ei își fac atîta glorie; să se întrebe numele satelor din care ei sunt originari, și apoi să se cerceteze poporația, tradițiile, numele patrimonice a acelor locuitori, limba pe care o vorbesc, însă numai pe ascuns și în sînul familiilor lor, și atunci se va arăta adevăratul caracter al poporației lor române, acoperite de valul grecesc[83].

Prin urmare, românii din Macedonia, Epir, Tesalia, Elada, Peloponez (și chiar Creta), locuiesc și astăzi acolo unde totdeauna au locuit, în munții sudului Peninsulei Balcanului. Ei nu s-au strămutat de aici la nordul Dunărei; iar românii din Dacia Traiană nu au venit aici din acele îndepărtate regiuni, ci au roit necontenit mai îmbelșugat din Munții Carpați, unde se adăpostiseră contra năvălirilor, către cîmpia ce se întindea la poalele lor.

Elementul românesc de peste Dunăre a fost în atingere cu cel de la nordul fluviului în vremurile romane, precum am arătat-o în decursul acestei scrieri, și de aici se explică asemănările între graiurile lor. Din momentul însă ce năvălirea slavo-bulgară desfăcu, în trei trunchiuri, unitatea romană de pe cursul Dunărei și aruncă elementul roman din

---

[82] Aceasta ne pare a fi adevărata explicare a rolului românilor în Imp. Val[aho]-Bulgar și nu acea dată de d. Onciul, (*Originile [op. cit.,]* p. 25 și urm.), care pune slăbirea acestui rol la sudul Dunărei în legătură cu pretinsa desfacere a Țărei Românești (Muntenia) de Imp. Val[aho]-Bulg[ăresc], care, de acolo, rămîne numai Imperiu Bulgăresc; D-sa se aproapie astfel de teoria lui Rösler.

[83] Colegul meu Dl. I. Caragiani a întreprins într-o lucrare măeastră, dezmormîntarea întregului popor al românilor din Peninsula Balcanului, în *Studii istorice asupra Românilor din Peninsula Balcanică,* rămasă, din nefericire, nepublicată încă [publicată parțial ca supliment al *RIAF*, 1891, 272 p. și apoi, în ediția îngrijită de P. Papahagi, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică,* București, 1929, 272 p.]

Moesia în creerii Balcanilor, orice continuitate teritorială fu ruptă între românii de la nordul și cei de la sudul Dunărei. Fiecare din aceste popoare își urmă calea sa deosebită și ei nu mai veniră în nici o atingere unul cu altul, decît doar în chip individual și întîmplător.

Românii din Împărăția Asanilor nu au trecut nici cînd în Dacia Traiană, nici aceștia nu au venit aici din statul româno-bulgar.

Deosebirile îndeletnicirilor economice; starea religioasă a românilor. Această încheiere care se impune neapărat din studiul nepreconceput al faptelor, pe care l-am expus în paginile de pînă aici, explică singură mai multe deosebiri radicale între apucăturile ambelor grupe de români și care ar rămînea niște ghicitori nedezlegate, în cazul unei origini transdunărene a românilor din Dacia Traiană. Mai întîi, este un fapt netăgăduit: Ambele grupe de români, acei din stînga Dunărei și acei de la sudul Balcanilor, se deosebesc într-un chip desăvîrșit în condițiile economice ale traiului lor. Pe cînd acei din Dacia Traiană sunt în imensa lor majoritate agricultori, pe cînd această îndeletnicire are la dînșii, pentru a zice astfel, un caracter național, la românii de la sudul Hemului, agricultura este aproape necunoscută. Ei trăiesc mai toți din industrii care sunt foarte dezvoltate în cuiburile acățate pe piscurile munților, precum tot ei alcătuiesc poporația industrială și comercială a tuturor orașelor mari din șesurile regiunilor lor. Afară de aceste, ei practică profesiile liberale, de ingineri și arhitecți, medici și, mai ales, profesori, reprezentînd în sînul acelor orașe și elementul cultural de căpetenie. Mai nici un macedo-român nu se ocupă cu agricultura și din acei rămași în munți, partea mai necultă urmează înainte a se îndeletnici cu păstoria.

Observăm că universalitatea răspîndirei agriculturei la românii norddunăreni cere numaidecît ca ei să fi fost așezați din primele timpuri ale aflărei lor pe pămîntul Daciei, adică de la colonizare; orice îndeletnicire productivă cerînd, pentru a se putea ivi și menținea, niște condiții naturale și economice hotărîte, fără de care ea nu ar fi cu putință. Astfel, ar fi tot atît de peste fire ca un popor să se dedeie navigațiunei, fără o mare care să scalde țărmurile sale, pe cît și agriculturei, dacă el nu are pămînt pe care să-l poată cultiva. Dacă deci vedem pe poporul român de dincoace de Dunăre dedîndu-se cu statornicie agriculturei, trebuie să inferăm* numaidecît că el a trebuit să aibă la dispoziția lui un pămînt pe care să fi putut pune în lucrare această îndeletnicire. Irlandezii și cu stratul de jos al românilor sunt singurele popoare din Europa, care să se ocupe cu agricultura, deși, pînă mai deunăzi, aproape nu mai aveau pămînt în proprietate. Pentru irlandezi starea aceasta anormală a fost adusă prin niște împrejurări istorice cunoscute, răpirea violentă a proprietăților lor de către cucerirea engleză. Totuși, dacă chiar istoria Irlandei ar fi necunoscută, s-ar putea infera* din singurul fapt, că poporul acestei țări este alcătuit în mare parte din cultivatori de pămînt, încheierea că el a trebuit să fie într-o epocă anterioară proprietarul acelei țări. Aceiași încheiere trebuie s-o tragem și pentru poporul român, a cărui stare mai veche este mult mai puțin cunoscută.

Se pretinde de potrivnicii stăruinței românilor la nordul Dunării, că atunci cînd românii veniră în Dacia, prin veacul al XII-lea și XIII-lea, ei găsiră aici stabiliți pe slavoni, pe unguri și pe nemți. Stabilirea

---

* infera — vezi p. 54.

unui popor începe însă totdeauna prin luarea în stăpînire a teritoriului și este învederat că dacă aceste popoare erau *stăpînii* țărei la venirea românilor, ele trebuiau cu atît mai mult să fie și *proprietarii* ei. Cum se explică atunci că românii veniți mai tîrziu în această țară, se dedau agriculturei, ceea ce presupune neapărat, după cum am văzut-o, proprietatea pămîntului? Și dacă, mai tîrziu, românii, în țările ungurești fură despoiați de proprietatea lor, aceasta se făcu numai prin o siluire. Cu toate aceste, deși li se răpise proprietatea, ei păstrară, ca și irlandezii, îndeletnicirea legată de dînsa, agricultura, dovadă că ei fuseseră odinioară proprietari. Nu este decît conform și cu rațiunea, dacă am întîlnit mai sus urme de proprietari români asupra pămîntului Transilvaniei, din vremurile mai vechi.

Am văzut însă că românii din sudul Balcanilor se îndeletnicesc cu alte ramuri de producție decît cea agricolă și că acei ce se cobor din munții lor, se dedau aproape exclusiv la comerț și industrie. Cum să se explice atunci că acei dintre românii sudului peninsulei despre care se spune că ar fi roit dincoace de Dunăre, să nu se mai ocupe cu industria și să devină agricultori? Pentru ce o parte din românii Macedoniei și ai Pindului, coborîți din munți, să se ocupe numai cu industria și alții, *tot din ei,* numai cu agricultura, și anume, aceștî din urmă să fie tocmai acei ce au emigrat mai departe, elementele deci mai dispuse a colinda cele mai puțin statornice, mai puțin așezate din poporul lor? Apărătorii teoriei părăsirei Daciei de coloniști ar trebui să reflecteze asupra tuturor acestor imposibilități, care se opun legilor de repețire ale faptelor sociale, tot atît de sigure, deși nu tot atît de precise ca și legile naturale, înainte de a așterne pe baza ei *drepturile* la supremația Transilvaniei.

Dar apoi forma ritului, care la macedono-români este acel grecesc și la daco-români a fost pînă mai dăunăzi acel slavon? Cum? Apărătorii strămutărei daco-românilor, vreau să-i facă a petrece în *Moesia* (?), sub stăpînirea bulgară o bună parte din Veacul de Mijloc, tocmai pentru a explica prezența la ei a bisericei bulgare și cînd cătăm la acel popor ce rămîne pînă la sfîrșit sub stăpînirea bulgară, îl găsim nu cu o biserică bulgară, ci cu una grecească, și aceasta din timpurile cele mai vechi, de prin veacul al XI-lea, pe cînd cel desfăcut de masă și strămutat în nordul Dunărei să fie supus ritului slavon?[84]

Cît despre presupunerea că românii transdunăreni s-ar fi strămutat dincoace de fluviu din vremuri mai vechi, în timpul furiei năvălirilor hunice, avarice sau bulgarice, ea este, curat vorbind, absurdă, căci, odată ce se admite că coloniștii au fugit înaintea năvălirei, care putere omenească i-ar fi putut înapoia, tocmai în țările acele, unde grozăviile ei se dezlănțuiau în toată sălbăticia lor? Ar fi o readucere pe copii către popoarele barbare, dinaintea cărora fugise[ră] părinții lor.

Iată în ce țesătură nedescurcată de contraziceri și imposibilități ne aruncă vestita teorie a lui Rösler. Dimpotrivă, dacă lăsăm pe români acolo unde soarta i-a aruncat, atunci istoria lor se dezvoltă în chipul acel firesc și nesilit, în care ea a fost expusă în paginile ce preced [6].

---

[84] Mai întîi în nici una din numeroasele biserici, unele din ele foarte vechi, ce există în sudul Peninsulei Balcanice, nu se întîlnește vreo inscripție slavonă. Toate, fără excepție, sunt grecești. Una din acele biserici, din satul românesc *Costaniani,* trei ceasuri departe de Ianina, lîngă ruinile oracolului de la Dodona, conține o inscripție *grecească* din veacul al XI-lea (după împărtășirea d-lui Ioan Caragiani).

[1] Pentru limba română vorbită la sud de Dunăre şi interpretarea pasajului cu „torna, torna fratre", revezi nota [3] de la cap. *Creştinismul la români.*

Mai facem observaţia că citatul de la nota 1 (D. Onciul, în *Convorbiri literare*, XIX, 1885) este redat cu o oarecare aproximaţie.

Patriarhia Ohridei, probabil, şi-a exercitat indirect autoritatea asupra eparhiilor nord-dunărene, prin intermediul episcopiilor subordonate de la sudul fluviului; mai tîrziu, acest rol va reveni patriarhiei din Tîrnovo (Cf. N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*[2], I, Bucureşti, 1929, p. 20—21; V. Spinei, *op. cit.*, p. 105—106).

Despre valahii sud-dunăreni, mai vezi: N. Bănescu, *Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second empire bulgare (1185)*, Bucureşti, 1943; B. Primov, în vol. *Relaţii româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX)*, I, Bucureşti, 1971, p. 9 şi urm. (cu întreaga bibliografie); G. Murnu, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, Bucureşti, 1984, ed. N.-Ş. Tanaşoca.

[2] Romanitatea sud-dunăreană a fost destul de puternică şi între Balcani şi Dunăre, contrar celor susţinute de către autor. Izvoarele şi datele arheologice o confirmă. Pe de altă parte, de-a lungul secolelor, Dunărea nu a constituit un hotar de netrecut şi, de multe ori, din pricina diferitelor evenimente tulburi, populaţia riverană a pendulat între cele două ţărmuri ale fluviului; aşa încît nu se poate susţine că românii dintre Dunăre şi Balcani ar fi emigranţi din secolele XVIII—XIX. În acelaşi timp, nu trebuie uitat că, încă de la sfîrşitul mileniului I, dar şi mai tîrziu, dezvoltarea economică şi socială a societăţii româneşti din sudul Dunării, mai ales din Dobrogea (jupan Dimitrie, 943), a prilejuit şi o evoluţie politică corespunzătoare, spre formaţiuni de tip prestatal sau chiar statal (Cf. N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucureşti, 1946; Şt. Ştefănescu, în *Romanoslavica*, IX, 1963, p. 531—542; idem, în *DID*, III, p. 337 şi urm.; G. Brătianu, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, Bucureşti, 1980, ediţie V. Râpeanu, p. 49 şi urm.; P. Diaconu, în *RevIst*, 34, 1981, 6, p. 1112—1133; V. Eskenasy, în *RRH*, 21, 1982, 2, p. 239—256; despre „vlahiile" din Balcani, mai vezi şi R. L. Wolff, *The „Second Bulgarian Empire". Ist Origin an History to 1204*, în *Speculum*, 24, 1949, p. 167—206).

Pentru cucerirea ungurească a Transilvaniei, revezi nota [9] de la cap. *Ungurii.*

[3] În afară de lucrările citate anterior, pentru istoria Imperiului valaho-bulgar, mai vezi: C. C. Giurescu, în *Lucrările Institutului de geografie al Universităţii din Cluj*, 4, 1928—1929, p. 109—124; Şt. Ştefănescu, în *DID*, III, p. 339—346; B. Primov, *loc. cit.;* G. Brătianu, *loc. cit.;* G. Murnu, *op. cit.*, p. 130 şi urm.

[4] Date suplimentare despre relaţiile „Imperiului valaho-bulgar" cu papalitatea, la: Achille Luchaire, *Innocent III. La question d'Orient*, Paris, 1907; N. Bănescu, *Un problème d'histoire médiévale: création et caractàre du second empire bulgare (1185)*, Bucureşti, 1943; Şt. Ştefănescu, *loc. cit.;* G. Brătianu, *op. cit.*, p. 78 şi urm.

[5] Nu putem decît să subscriem la demonstraţia lui Xenopol, după care românii nu au venit de la sudul Dunării, ceea ce este conform cu realităţile arheologice şi istorice, pe care, multe dintre ele, subliniem aceasta, autorul nu le-a avut la îndemînă la vremea sa (vezi şi notele noastre anterioare).

În altă ordine de idei, atragem atenţia că traducerea din Hunfalvy este contrasă din pasajul original respectiv (nota 61).

[6] Deşi nu toate tezele lui Xenopol pot fi acceptate în întregime, ca de exemplu, diferenţa dintre tipul de economie al românilor nord-dunăreni de cel al românilor sud-dunăreni, concluzia este veridică, fundamentată pe documentele prezentate şi deducţiile logice, care decurg din capitolele precedente: românii sînt autohtoni, fiind cea mai veche populaţie din spaţiul carpato-ponto-danubian. Astfel, punct cu punct, printr-o solidă informare şi argumentare, Xenopol a infirmat, pe baze ştiinţifice, teoria roesleriană. Cercetările întreprinse în vremea care s-a scurs de cînd marele nostru istoric îşi alcătuia a sa *Istorie a românilor din Dacia Traiană*, au validat în esenţă opera sa.

POSTFAȚĂ

Peste cîțiva ani, se împlinește un secol de la apariția primului volum din această monumentală operă, care a stat la temelia istoriografiei noastre, *Istoria românilor din Dacia Traiană*. Veacul care aproape a trecut — de la inițierea de către A. D. Xenopol a acestei curajoase și pline de efort întreprinderi — a dat posibilitatea ca factorul-timp să discearnă tot ceea ce este peren, clar și logic, de acea parte a sa, supusă inexorabilului proces de eroziune întemeiat pe fireasca evoluție a științei noastre istorice. Însă, convingerea oricărui cititor nepărtinitor al *Istoriei* este că, indiferent de emendările care-i pot fi aduse, „liniile fundamentale" ale grandiosului edificiu nu s-au schimbat, în cea mai mare parte, datele noi sprijinind tezele autorului. Explicația o găsim în acea intuiție istorică deosebită care-i era proprie lui Xenopol și de care el însuși era conștient, după cum o și sublinia în *Precuvîntare la ediția II* [1]. Iată de ce curgerea vremii pînă în această benefică clipă, cînd din nou o carte fundamentală a culturii noastre vede lumina tiparului, pe de-o parte a consolidat esențialul, „lineamentele obștești", iar, pe de alta, a înlăturat ceea ce era fără însemnătate sau caduc. În această situație — pentru a preîntîmpina un posibil semn de întrebare — justificarea unei noi editări constă în redarea întregului proces de gîndire, a demonstrației științifice în totalitate, cu toate limitele inerente epocii și stadiului de dezvoltare corespunzător a științei istorice românești; aceasta, cu atît mai mult, cu cît lucrarea lui Xenopol reprezintă un fapt de cultură ieșit din comun, poate, fără a exagera, una din treptele pline de semnificații ale culturii românești. Să nu uităm, că la apariția cărții, ne aflam în preajma memorabilului an 1918 și iată, eram o națiune, care avea și *istoria* sa [2]. Cel care și-a asumat cu deplină responsabilitate această misiune sacrosantă, de a da o istorie patriei și nației sale, a fost profesorul ieșean. Despre formarea sa ca istoric, conjugată cu explicitarea cerințelor epocii, instrumentele pe care le-a avut la îndemînă în cercetarea sa, precum și mobilurile care l-au călăuzit să purceadă la acest splendid efort, Alexandru Zub a insistat cu un ascuțit simț al observației în paginile anterioare, ca și cu alte ocazii [3]. Nu ne rămîne decît doar, pentru acest moment al bilanțului, să adîncim mai mult analiza noastră la conținutul acestui prim volum.

În primul rînd, trebuie să subliniem viziunea de ansamblu, care a stat la baza creației xenopoliene și numai în urma căreia a putut fi alcătuită o istorie națională unitară, ca un tot bine articulat, unde cauzalitatea și desprinderea adevărului științific constituie două adevărate pietre de temelie. „Lucrarea ce o înfățișez nației mele, spunea autorul, este *un sistem întreg* (s.n.) care caută să-și deie seamă de succesiunea tuturor împrejurărilor prin care ea a trecut. Acest sistem însă nu este impus de o concepție aprioristică a faptelor istorice, ci este rezultatul firesc al înlănțuirei lor." [4]. De fapt, ceea ce frapează de la început este ordonarea coerentă a principalelor evenimente ale Istoriei României într-un ansamblu bine sistematizat [5], în care diferitele capitole și paragrafe își găsesc un loc atît de firesc, încît, aproape în totalitate, au rămas neschim-

bate în toate sintezele similare întocmite pînă astăzi. Și aceasta, cu atît mai mult, cu cît încercările antecesorilor erau departe de a fi avut un sistem și o ordonare. În afară de cele de mai sus, tot pentru prima oară, *Istoria românilor* este larg conexată la cea universală — cu toate limitele concepției lui Ranke [6] —, deoarece „istoria românilor nu putea fi concepută și cercetată decît dacă se aveau în vedere strînsele și permanentele legături cu populațiile și statele din jur; pe de altă parte, diferite momente și direcții ale evoluției ei puteau fi mai ușor înțelese, dacă erau raportate la fenomene și tendințe cu caracter general." [7] Iată de ce nu ne surprinde cînd, în spatele diverselor momente cuprinse în volumul întîi, întrezărim profundele sale cunoștințe despre istoria, nu numai a regiunilor apropiate, ci chiar și a celor aflate la o mai mare distanță; informațiile despre sciți, istoria Romei sau a neamurilor în migrație, cea a Imperiului Bizantin, ca și nenumăratele trimiteri de mai mică anvergură — care i-au putut servi ca argumente și comparații —, sînt folosite în chip logic în demonstrația sa, pe care o vedem curgînd fluent, fără ruperi și paranteze nefirești.

Un alt aspect, care naște o justificată întrebare, este cel legat de alegerea punctului de pornire în tratarea subiectului ales. De ce *Istoria românilor* începe doar de la primele mențiuni literare despre daco-geți? Credem că nu ne înșelăm, dacă — așa cum s-a mai arătat [8] —, atribuim aceasta situației din vremea respectivă a arheologiei preclasice din țara noastră, aflată, dealtfel „pretutindeni la primele dibuiri." [9] Mai mult ca sigur, în cazul cînd cercetarea arheologică ar fi fost destul de avansată, Xenopol ar fi utilizat și rezultatele acesteia, împingînd începuturile istoriei sale pînă în pragul umanității, întrucît el însuși — urmîndu-l probabil pe Herder —, socotea că istoria omenirii „este o continuare a istoriei naturii" [10]. În acest caz, probabil, dacă ne putem permite o asemenea supoziție, modificarea structurii operei sale s-ar fi întîmplat după apariția unei alte cărți de căpătîi a istoriei noastre — *Getica* lui Vasile Pârvan —, cînd ar fi avut posibilitatea să înceapă volumul I încă din epoca bronzului. În legătură cu acestea, considerăm că și atunci titlul operei sale ar fi rămas neschimbat, deoarece, potrivit opiniei sale, întreaga evoluție a istoriei noastre a condus spre acel moment crucial, al apariției daco-romanilor, iar întregul său mers de mai tîrziu nu a făcut altceva decît ca, indiferent de vicisitudinile vremilor, să consolideze poporul nou format și să pregătească apariția națiunii române. „Istoria veche a poporului român, scotea în evidență Xenopol, începe la primele cunoștinți ce le avem asupra țărilor noastre și la primele neamuri ce le-au locuit, spre a se opri la descălecarea principatelor în secolul al XIII-lea (n.n. secolul al IX-lea, în ediția a II-a). Ea cuprinde tot acel *complex de împrejurări* (s.n.) care contribui la făurirea naționalității române." [11] De aceea, socotim de cuviință să amintim aici că, și în cazul celor mai noi sinteze publicate pînă acum, istoria noastră veche începe cu cele mai îndepărtate urme de activitate umană (paleolitic) și durează pînă în secolul al IX-lea [12] sau, după opinii și mai noi, pînă la sfîrșitul secolului al VII-lea. Identitatea, care se poate ușor admite, conferă și din acest punct de vedere o altă trăsătură viabilă lucrării lui Xenopol. În același timp, deși poate încă nu este locul — gîndindu-ne la următoarele volume, care vor fi reeditate —, și celelalte perioade istorice, așa cum le-a văzut Xenopol, solicită cîteva cuvinte lămuritoare. Astfel, partea a II-a, istoria medie, este desemnată de către autor ca fiind delimitată de secolul al IX-lea și prima jumătate a secolului XVI, de cînd ar începe partea a III-a, istoria modernă; aceasta, la rîndul ei, s-ar desfășura pînă la 1821, de cînd s-ar putea vorbi de istoria contemporană, ultima parte a *Istoriei* [13]. Dacă, la prima ve-

dere, începuturile istoriei moderne a României ne apar izbitor de îndepărtate, poate ar fi nevoie să gîndim că, și de această dată, necesitatea conexării cu istoria universală l-a silit pe istoric să se fixeze la această perioadă, cînd are loc revoluția burgheză din Anglia și cînd, în mod obișnuit, începe istoria modernă universală. Dar, totodată, un alt punct de referință ne reține atenția, cel al revoluției de la 1821, admis astăzi, ca hotar dintre timpurile moderne și cele anterioare. Sesizarea acestor momente culminante ale Istoriei României augmentează valoric creația xenopoliană. Însă, în acest context, datorăm o explicație referitoare la titlurile adoptate de către Xenopol pentru marile părți ale istoriei sale: *Epoca slavonismului, Înrîurirea grecească* și *Epoca românismului*. Justificarea poate fi găsită în însăși concepția pe care o avea autorul despre istoria noastră, potrivit căreia aceasta nu era și nu trebuia privită ca o calchiere a celei apusene; intuiția sa deosebită îl îndruma spre admiterea originalității devenirii noastre istorice. „Am împărțit întregul curs al vieței poporului nostru în patru perioade, care însă nu se potrivesc cu cele ale istoriei generale a popoarelor apusene. Istoria antică, medie, modernă și contimporană se regăsesc și la români, spunea mai departe Xenopol, *însă într-un alt înțeles* (s.n.) și oprindu-se aiurea decît aceleași perioade ale istoriei apusene.“ [14] Din această necesitate, de a deosebi marile etape ale istoriei noastre de cele general admise, a recurs istoricul la denumirile de mai sus ale marilor perioade și care, după dînsul, ilustrau caracteristica dominantă sub care se desfășura evoluția istorică respectivă. Cu totul potrivit ni se pare titlul găsit pentru prima parte — istoria veche —, *Formarea naționalității române*, adică a poporului român, dată fiind confuzia conotativă între națiune și popor, frecventă la Xenopol, tributar mentalității și terminologiei epocii sale. În aceeași ordine de idei, este interesant de relevat că, peste puțini ani, obligat de aceeași necesitate — de a reliefa originalitatea istoriei noastre —, și elevul său, Nicolae Iorga, de asemenea, a recurs la titluri semnificative pentru marile părți ale istoriei sale [15]: *Strămoșii înainte de romani, Sigiliul Romei* sau *Oamenii pămîntului*.

O altă chestiune importantă și asupra căreia s-au oprit și alții, este aceea a fondului informațional, care a stat la baza *Istoriei românilor din Dacia Traiană*. Infirmînd părerile contemporanilor, care nu socoteau oportună o asemenea sinteză, datorită penuriei izvoarelor, Xenopol era ferm convins că „istoria unui timp se clădește întotdeauna cu materialul adunat pînă atunci. Dacă ar fi să așteptăm ca tot materialul istoric al unui popor să fie descoperit, *n-am mai ajunge niciodată să expunem cursul vieței sale* (s.n.); căci descoperirile se fac neîncetat; cunoștințele se întind și se adîncesc, mărind fără încetare orizontul istoriei.“ [16] După cum scotea în evidență regretatul istoric și arheolog Radu Vulpe, primul volum al istoriei xenopoliene trebuie privit numai prin prisma ediției I, deoarece „informația autorului se limitează în mare parte tot la bibliografia din 1888.“ [17] Și aceasta, adăugăm noi, întrucît însuși savantul considera că „toată această mare bogăție (de informații, n.n.) nu schimba decît foarte puțin liniile fundamentale ale înjghebării mele și *slujea numai cît spre a îmbogăți materialul pe care se întemeia expunerea* (s.n.).“ [18] Multe din informațiile folosite de către Xenopol în primul volum au la bază cercetările întreprinse de către B. P. Hașdeu și Gr. Tocilescu [19], însă acestea au fost filtrate cu prudență și legate în înlănțuiri logice originale, care poartă amprenta personalității autorului. Dealtfel, chiar Xenopol s-a aplecat, cînd a fost cazul, prin studii speciale, asupra surselor care puteau fi utilizate la temelia operei sale [20]. În cea mai mare parte, izvoarele antice menționate în istoria sa au rămas pînă astăzi referiri

fundamentale. După cum s-a subliniat, „partea privitoare la istoria veche, deși beneficiase de cele mai puține izvoare, rămîne totuși una din cele mai temeinice din întreaga sa operă“, fapt care trebuie explicat pe de-o parte, atît prin solida formație universitară, cît și prin extinsele investigații ale predecesorilor, dintre care evidențiem pe cei pomeniți mai sus, pe de altă parte [21]. Totuși, trebuie să arătăm că multe din trimiterile făcute pe parcursul volumului I au cerut completări și corectări, deși unele note, după cum am remarcat, au fost îndreptate în mod tacit de către I. Vlădescu, îngrijitorul celei de-a III-a ediții. În același timp, după cum s-a mai subliniat, informațiile sale au fost susceptibile de îmbunătățiri încă din perioada cînd pregătea ediția a II-a. Astfel, datele oferite de către Columna lui Traian au rămas numai în redarea lui W. Froehner (*La Colonne Trajane,* Paris, 1865), deși, la ediția a II-a puteau fi utilizate și mult mai completele lucrări ale lui C. Cichorius, E. Petersen, A. v. Domaszewski și chiar a lui T. Antonescu, care fusese editată și prefațată de însuși Xenopol [22]. O situație asemănătoare se observă și în cazul trofeului de la Adamclisi, cînd urmează „părerea caducă“ aparținînd lui Tocilescu și Benndorf, după care acest monument ar fi fost ridicat în urma evenimentelor de la începutul celui de-al doilea război daco-roman [23], pe cînd, după cum demonstrase același Teohari Antonescu, nu poate fi vorba decît de primul război, părere îmbrățișată pînă astăzi de către majoritatea cercetătorilor [24]. Exemplele de mai sus, la care se pot alătura și altele — reieșind din comentariile noastre și unde se pot decela informațiile suplimentare, publicate înainte de 1914 —, întăresc observația că izvoarele primului volum se bazează în primul rînd pe datele acumulate pînă în anul 1888. Alte preocupări, dar mai cu seamă starea fizică tot mai precară a savantului, explică și justifică în bună măsură cele de mai sus [25]. Însă, cu toate aceste minusuri, nu putem să nu admirăm modul cum masa informațională utilizată a fost, la rîndul ei, ordonată și închegată într-un sistem unitar, care susține firul logic al expunerii.

Istoria românilor din Dacia Traiană este prima lucrare de sinteză din țara noastră și printre primele de acest gen din lume, care folosește și găsește locul potrivit în structura sa și altor laturi ale activității social-umane, ca: economia, cultura, viața socială, fiind și din acest punct de vedere deschizătoare de drumuri [26]. De exemplu, în cadrul capitolului I *(Organizarea geților și dacilor),* acordă un paragraf economiei geto-dace, ca dealtfel și în capitolul III, unde este tratată economia Daciei romane. Este neîndoios că și încercările autorului de a depista rădăcinile interne istorice, economice și sociale, ale apariției relațiilor de producție feudale (Cartea a II-a, capul I, *Starea românilor la începutul stăpînirei maghiare*), izvorăsc din logica, interesul și probitatea sa științifică, care l-au condus la concluzii apropiate de cele ale materialismului istoric, deși nu se poate afirma că adoptase concepția și metodele de cercetare ale acestuia. Pe deplin conștient de importanța factorului economic, Xenopol a căutat să descifreze continuu mersul istoriei și prin intermediul acestei laturi a activității omenești. Dar, iată ce spunea însuși autorul: „Pe mine mă interesase totdeauna viața economică a societăților și în *Istoria românilor* introdusesem pretutindeni unde trebuia, cercetări în această îndreptare, fiind chiar cel întîi care *căutasem să pun în legătură dezvoltarea poporului român cu starea lui economică* (s.n.).“ [27]

În efortul de a atrage noi și noi dovezi în sprijinul tezelor esențiale pe care bazează acest prim volum, marele istoric folosește cu mult discernămînt și ascuțit spirit critic o serie de date lingvistice, arheologice și

epigrafice. Dacă însă, datele sale lingvistice au o valoare relativă, ceea ce ne reține atenția și rezistă pînă astăzi, este și partea din concluzii, fundamentată pe documentarea filologică. Astfel, vechimea îndeletnicirilor agricole și păstorești la români, anterioare venirii slavilor, întărește ipoteza privitoare la caracterul sedentar și autohton al românilor. Și în sintezele actuale, puținătatea știrilor scrise referitoare la perioada de după retragerea romană, a necesitat susținerea continuității daco-romane prin argumentele lingvisticii, în special, din domeniul toponimiei, precum și, mai cu seamă în prezent, prin materialele arheologice [28]. Deși paragrafele care cuprind datele de natură lingvistică, necesită numeroase corectări, esențialul este că — după cum recunoștea și Nicolae Iorga —, Xenopol a reușit să ajungă la adevărul istoric, în efortul său, „bunul simț și divinația“ avînd „mai multă pondere decît informația“ [29]. Dintre problemele lingvistice, care au solicitat emendări mai substanțiale, enumerăm: etimologiile celor mai multe toponimice; apropierea adeseori forțată între numele de localități romane și cele actuale; exagerarea deosebirilor dintre dacoromână și macedoromână și înțelegerea greșită a semnificației acestora; inexactitățile referitoare la raporturile dintre limba română și limba maghiară. Totodată, o serie de alte încheieri au devenit bunuri preluate definitiv de către istoriografia noastră: dispariția unei mari părți a toponimicelor în perioada migrațiilor; folosirea toponimiei minore românești; semnificația elementelor comune românei cu albaneza; caracterul sud-slav al vechilor cuvinte slave din limba română; prezența graiurilor sud-slave și în nordul Dunării [30] etc.

De asemenea, printr-o deschidere către nou, proprie spiritului său, Xenopol include, deși cu rezerve — datorate și caracterului începător pe care-l avea încă arheologia —, o serie de informații preluate din rezultatele acestui nou gen de cercetare istorică. În acest sens, socotim că R. Vulpe a caracterizat cel mai bine atragerea de către Xenopol a acestui nou și larg cerc de date în sprijinul tezelor sale fundamentale, prin următoarele cuvinte: „Însă, cu atît mai mare laudă merită luciditatea lui Xenopol și lărgimea vederilor sale, cînd, în contrast cu marea majoritate a istoricilor de pînă atunci, exclusiv filologizanți, face loc mărturiilor arheologice, măcar teoretic, printre izvoarele istoriei, susținînd, cel dintîi în țara noastră și printre puținii în restul lumii de atunci, că istoria nu poate fi redusă la documentele scrise, ci lungi milenii anterioare scrisului rămîn a fi reconstituite pe baza resturilor materiale ale civilizațiilor dispărute. Mai mult, el afirma că aceste resturi concrete reprezintă izvoare mai de încredere decît cele scrise, care, fiind trecute printr-o conștiință subiectivă, nu pot fi folosite decît în urma unei operații critice de obiectivizare“. [31]

Bineînțeles că și alte afirmații sau referiri mărunte aparținînd lui Xenopol s-au dovedit de-a lungul timpului a nu fi îndeajuns de bine susținute. Unele derivă din mentalitatea epocii (dacii: „popor tînăr și viguros“; romanii: popor „bătrîn și, în mare parte, istovit“), altele din racilele unei cercetări lacunare. De aceasta era convins însuși autorul, cînd spunea că „timpurile din urmă *îndreaptă necontenit cele ce se află greșite în expunerile de mai nainte* (s.n.) și, potrivit cu propășirea poporului și îmbogățirea cunoștințelor, crește și se dezvoltă și arborele istoriei sale.“ [32]. Dar, infinit mai substanțiale pentru istoria noastră sînt tezele sale principale din *Istoria românilor* și care au devenit bunuri definitiv intrate în patrimoniul științei istorice românești: originea tracică a daco-geților; civilizația înaltă la care au ajuns aceștia în preajma cuceririi romane; persistența populației dacice în Provincia Dacia, demonstrîndu-se nete-

meinicia teoriei „exterminării" dacilor; rolul esențial jucat de daci în formarea poporului român; rapida romanizare a dacilor din provincie și atragerea dacilor liberi în acest proces; menținerea stăpînirii romane pînă la Gallienus — Aurelianus; continuitatea populației autohtone daco-romane la nord de Dunăre, și după anul 275 e.n.; menținerea autorității și influenței Imperiului Roman și, apoi și a celui Bizantin, sub diferite forme și în diferite perioade, la nord de Dunăre, și după retragerea aureliană; rolul economic scăzut jucat de primele populații migratoare și adaptarea localnicilor la noile condiții; caracterul latin originar al creștinismului daco-roman și impunerea mai tîrzie a celui de tip slavon; importanța folosirii datelor lingvistice, mai ales cele ale hidronimiei și toponimiei, în susținerea continuității; asimilarea slavilor și existența unor împrumuturi reciproce; anterioritatea românilor înaintea stabilirii unor populații migratoare ca: slavii, bulgarii și ungurii; vechimea primelor formațiuni statale românești și originea locală a diferențierilor sociale de tip feudal la români; sublinierea continuității populației autohtone românești extracarpatice ș.a.

Una din calitățile acestei minunate cărți de istorie a neamului, care a educat, dar și încîntat, totodată, generații întregi de cititori, a constituit-o limba în care a fost scrisă, căci nu era de prisos ca adevărul să fie „învălit în o haină frumoasă". Avînd și serioase preocupări legate de studierea limbii române [33], Xenopol participă activ la menținerea unei limbi cît mai apropiate de cea vorbită de popor, deși nu a fost ferit la rîndul său — în acea vreme de nedeplină așezare a limbii noastre literare —, de unele exagerări atît în folosirea neologismelor, cît și a arhaismelor. Însă, în ansamblu, atitudinea sa este echilibrată și plină de bun simț, vădit potrivnică oricărei exagerări și denaturări, care să fie contrare evoluției istorice a limbii noastre. „În lucrarea de regenerare a naționalitățeî noastre pe care cu mare avînt a întreprins-o timpul în care trăim, și care are drept prima ei țintă curățirea limbei — atrăgea atenția Xenopol, recunoscînd însemnătatea lexicului slavon —, să băgăm de seamă a nu ne atinge de cuvintele, chiar străine, ce au devenit un trup și un sînge cu noi; să luăm aminte ca, tăind uscăturile, să nu atingem ramuri verzi ce vor putea produce frunze și flori. Numai pedanții cred că o limbă se poate fabrica; poporul adevărat, natura vie nu-i ascultă." [34] Aplicarea practică a concepției sale privitoare la limba română în opera istorică, deși vădește și unele ezitări, reprezintă o creație atrăgătoare, expunerea fiind făcută într-o suculentă limbă românească, presărată cu moldovenisme și neologisme, care-i dau un farmec aparte și care alcătuiește pecetea personalității autorului. Fără a fi arid sau abundent în termeni științifici, păstrînd totuși o ținută academică, stilul este alert, evoluînd de la rigoare pînă la momente în care i se „încălzia condeiul", „la priveliștea faptelor mărețe sau la trecutul de durere al poporului român." [35]

În aproape fiecare pagină a *Istoriei* este vădită dorința autorului de a păstra un ton echilibrat, ponderat. Mai cu seamă în interpretarea diferitelor surse, prudența sa — justificată atît de stadiul cercetării, cît și de dorința firească de a-și susține opiniile numai cu cele mai veridice și convingătoare argumente —, l-a obligat uneori chiar să înlăture informații, care, în zilele noastre, sînt folosite pentru a susține pînă și tezele sale. Ne gîndim, de pildă, la cunoscutul pasaj din Priscus, în care ni se relatează că la curtea lui Attila se vorbea și limba *ausonă*. Savantul se îndoia că această limbă ar putea fi identificată cu cea folosită de daco-romani, o asemenea ipoteză părîndu-i-se „cam îndrăzneață"; însă astăzi, această supoziție, în lumina unor noi date și interpretări, capătă tot mai

mulți aderenți. Aceeași prudență științifică, însoțită de bun simț și logică istorică, l-a îndemnat, totodată, pe marele nostru istoric, să devină și un adversar hotărît al oricărui fel de exclusivism [36] sau extremism [37]. Vom înțelege mult mai bine aceasta, dacă nu vom uita cu nici un prilej că A. D. Xenopol considera că suprema datorie a istoricului este „să scruteze spre a afla adevărul".

Aplecîndu-ne asupra *Istoriei românilor din Dacia Traiană,* în perspectiva timpului scurs de la conceperea sa, vom constata, după cum am subliniat, că principalele idei ale autorului și-au păstrat veridicitatea. Din acest unghi de vedere, trecînd peste părțile susceptibile de îmbunătățiri și asupra cărora ne-am oprit îndeajuns în comentarii, nu putem să nu stăruim și asupra a ceea ce ne apare a constitui caracterul programatic al operei sale. Simpla trecere în revistă a celor mai noi sinteze ale istoriei noastre naționale sprijină această observație, care se întemeiază pe asemănări de structură și similitudini în sesizarea punctelor nodale, precum și, nu de puține ori, prin argumentații de aceeași natură. Însuși savantul ieșean era conștient de faptul că *Istoria* sa punea în fața întregii istoriografii românești numeroase și dificile sarcini de rezolvat: „Nu credem că să se poată da seamă astfel de complexul tuturor împrejurărilor istoriei noastre, decît în modul în care le-am expus noi. Poate să fie de îndreptat în vreo parte, de adaos sau de prefăcut aiurea. *În marile lor trăsături liniile vor fi puse* (s.n.) și la atîta numai poate năzui timpul în care trăim." [38] Nenumărate monografii și studii speciale au acoperit între timp golurile cercetării și au dat posibilitatea alcătuirii unor sinteze de înaltă ținută științifică, mai complete și mai solid fundamentate. Deci, socotim noi, istoria xenopoliană trebuie privită și ca un adevărat program al istoriografiei naționale, realizat, dealtfel, în cea mai mare parte, în ultima jumătate de veac. Pentru a ilustra din nou cele de mai sus, redăm un citat în care autorul spunea: „Minunate teme de monografii ar fi stabilizarea mai amărunțită a acestor serii, bunăoară: a) aceea a deznaționalizărei și stingerea nobilimei române de peste Carpați; b) înflorirea, apoi slăbirea și dispariția voevozilor; c) decăderea knezatelor și pierderea lor în rîndul iobagilor; d) stingerea rolului militar al poporului de peste munți." [39].

Bineînțeles, în onoranta dar și, trebuie să o recunoaștem, dificila muncă de a comenta volumul I al *Istoriei românilor* am căutat pe cît ne-a stat în putință — fără a ne opri asupra a ceea ce am considerat neesențial —, să scoatem în evidență calitățile, dar să și corectăm și completăm textul autorului. Trecînd peste toate aceste trăsături pozitive și deficiențe, am rămas cu imaginea unei opere durabile — avînd un solid fundament științific —, dar și pline de un fierbinte patriotism și de încredere într-un viitor mai bun al patriei și nației sale. Marele istoric își exprimă convingerea, în nenumărate rînduri, că „mersul suitor al dezvoltării poporului român" îl va duce spre culmile împlinirii idealurilor de unitate națională. Poate de aceea și dedică opera sa lui Carol I, suveranul în timpul căruia se pregătise independența și pe care, probabil, îl socotea chemat să îndeplinească acest măreț deziderat al epocii.

Muncind asiduu, cîte 8—10 ore pe zi, timp de aproape douăzeci de ani, însuflețit de iubirea „de țară și de neam", dar și de adevăr — „chiar atunci cînd el lovea în chipurile și ideile care au stat ca rădicători ai vieței noastre naționale" —, Xenopol a împlinit cu exemplară dăruire această cerință a conștiinței noastre naționale [40]. Ilustrative, în acest sens, sînt chiar cuvintele sale: „Nevoia unei istorii a românilor era simțită de toată lumea și cartea mea venise la timp, tocmai în momentul, cînd înălțarea

prezentului trebuia să caute în trecut rădăcinile pe care crescuse." [41] De aceea, nu credem că exagerăm, cînd afirmăm că, printre factorii pregătitori ai Marii Uniri, trebuie totdeauna enumerată și *Istoria românilor din Dacia Traiană*. Și astăzi, cititorul găsește în paginile pline de trainică demonstrație științifică, și un profund sentiment patriotic care-i asigură acea căldură de care este întotdeauna însoțită o carte mare.

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

NOTE

[1] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*², I, București, 1913, p. 15.

[2] V. Maciu, *Activitatea istoriografică a lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, coordonat de L. Boicu și Al. Zub, București, 1972 (în continuare, se va cita *A. D. Xenopol. Studii*), p. 15.

[3] Al. Zub, *A. D. Xenopol — orizont biobibliologic documentalist*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii*, p. 21—34.

[4] A. D. Xenopol, *op. cit.*, *Precuvîntare la ediția* I, p. 10.

[5] V. Bulgaru, *A. D. Xenopol și o modelare a istoriei prin „teoria seriilor"*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii*, p. 197.

[6] V. Cristian, *Preocupări de istorie universală în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol, Studii*, p. 103—104.

[7] *Ibidem*, p. 99.

[8] R. Vulpe, *Istoria veche a României în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii*, p. 39.

[9] *Ibidem*.

[10] V. Cristian, *op. cit.*, p. 103.

[11] A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 11.

[12] *Istoria României*, I, București, 1960; II, București, 1962; *Istoria poporului român*, sub redacția prof. A. Oțetea, București, 1970; C. C. Giurescu și D. C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, București, 1971; *Istoria României. Compendiu*³, sub redacția acad. Șt. Pascu, București, 1974.

[13] A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 12 și 16.

[14] *Ibidem*, p. 11.

[15] N. Iorga, *Istoria românilor*, București, 1936, vol. I, partea I-a, *Strămoșii înainte de romani;* vol. I, partea a II-a, *Sigiliul Romei;* vol. II, *Oamenii pămîntului (pînă la anul 1000)*.

[16] A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 9; Al. Zub, *A. D. Xenopol (note istoriografice)*, în *Cercetist*, s.n., 1, 1970, p. 187; N. Grigoraș, *Evul mediu românesc în opera istorică a lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii*, p. 63.

[17] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 40.

[18] A. D. Xenopol, *op. cit.*, *Precuvîntare la ediția II*, p. 15.

[19] B. P. Hașdeu, *Istoria critică a românilor*, I, București, 1875; Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani: cercetări asupra popoarelor care au locuit țările române de-a stînga Dunării, mai înainte de concuista acestor țări de către imperatorul Traian*, București, 1880.

[20] A. D. Xenopol, *Strabon în raport cu istoria noastră*, în *Convorbiri literare*, 10, 1876, 10, p. 216—223.

[21] Al. Zub, *op. cit.*, p. 193 și 194.

[22] Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin, 1896—1900; Eugen Petersen, *Trajanus dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt*, I—II, Leipzig, 1899—1903; Alfred von Domaszewski, *Die Dakerkriege Traians auf den Reliefs der Säule*, în *Philologus*, 65, 1906, p. 321—356; Teohari Antonescu, *Columna Traiană, studiată din punct de vedere arheologic, geografic și artistic*, I, Iași, 1910.

[23] Gr. Tocilescu — O. Benndorf — G. Niemann, *Monumentul de la Adamklissi: Tropaeum Traiani*, Viena, 1895, p. 131—149.

[24] T. Antonescu, *Le Trophée d'Adamclissi*, Iași, 1905, p. 209—222; R. Vulpe, în *StCl*, 5, 1963, p. 223—247; idem, în *StCl*, 6, 1964, p. 205—232; idem, în *DID*, II, 1968, p. 77—116.

[25] R. Vulpe, în vol. *A. D. Xenopol. Studii*, p. 41.

[26] I. Veverca, *Alexandru D. Xenopol și problemele dezvoltării economice a României*, în vol. *A. D. Xenopol. Opere economice. Texte alese*, ediția I. Veverca, București, 1967, p. 42 și urm.

[27] A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, în vol. *A. D. Xenopol. Scrieri sociale și filozofice*, ediția N. Gogoneață și Z. Ornea, București, 1967, p. 405.
[28] M. M. Alexandrescu-Dersca și V. Bulgaru, *A. D. Xenopol și continuitatea poporului român în Dacia pe baza permanenței îndeletnicirilor sale agricole*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii*, p. 49 și urm.
[29] N. Iorga, *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisation et résultats de travail historique de 1876 à 1926*, I, Paris, 1927, p. 326—327, apud M. M. Alexandrescu-Dersca și V. Bulgaru, *op. cit.*, p. 54 și nota 46.
[30] S. Dumistrăcel, *Rolul limbii române în cultura națională și necesitatea cultivării limbii în concepția lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii*, p. 368.
[31] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 39.
[32] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*^{2}, I, *Precuvîntare la ediția I*, p. 9.
[33] S. Dumistrăcel, *op. cit.*, p. 367 și urm.
[34] A. D. Xenopol, *op. cit.*, II, p. 163—164.
[35] *Ibidem*, I, p. 10.
[36] *Ibidem*, p. 47—48, nota 17 și p. 165; II, p. 84.
[37] *Ibidem*, I, p. 165; II, p. 84.
[38] *Ibidem*, II, *Precuvîntare la ediția I*, p. 10—11.
[39] *Ibidem*, II, p. 245, nota 126.
[40] A. D. Xenopol, *Istoria ideilor mele*, p. 381 și 384.
[41] *Ibidem*, p. 386.

INDICE

I. NOMINA PROPRIA

A. Urbes, pagi, regiones, flumina

B. Avctores et viri docti aevi antiqui et recentioris aetatis

II. RES, VOCABULA, NOMINA PROPRIA IN TITULIS GRAECIS

TABLA DE MATERII

Redactori: ALEXANDRU STĂNCIULESCU și
GABRIEL FLORIN MATEI
Tehnoredactor: ȘTEFANIA MIHAI

Coli de tipar: 32,50 pag. planșe 20 alb negru.
Bun de tipar: 3 XII 1985

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ
B-dul Lenin 146
Republica Socialistă România
Comanda nr. 449

Lei 62,—